

SZABÓ MIKLÓS

MEGGYŐZŐDÉS
ÉS
OPPORTUNIZMUS

MÁSODIK KIADÁS

Szeged
2022

SZABÓ MIKLÓS

Meggyőződés és oportunizmus

Tanulmányok, politikai cikkek és interjúk

Szerkesztette Jankó Attila

SZEGED
2022

IN MEMORIAM SZABÓ MIKLÓS
(1935. május 6. – 2000. szeptember 22.)

MÁSODIK KIADÁS

© 2022 Szabó Miklós örökösei & Jankó Attila

ISBN 978-615-01-6496-0.pdf

A szerzői jog tulajdonosai hozzájárulnak e könyv szabad terjesztéséhez és kinyomtatásához.
A műből hosszabb részek is szabadon idézhetők, de szövegének megváltoztatása tilos.

Tartalom

TANULMÁNYOK

9

Programideológiák és állapotideológiák	11
A többség hatalma és a kisebbség joga	25
Még néhány szó a demokráciáról	35
A "svéd modell" válsága	39
Nemzetkarakter és ressentiment	50
Mi a kozmopolitizmus?	58
Magyar nemzetfelfogások a XX. század első felében	68
A harmincas évek, a magyar szellemi élet nagy korszaka	82
Nyugatnémet vita az újabbkori német történelemről	91
A politikai hatalom a történelem változásaiban	100
A liberalizmus a mai Magyarországon	109
A fegyveres erők a rendszer átalakulásában	117
Két átmenet: 1945–1947 és 1989–1991	124
A jobboldali radikalizmus reneszánsza Európában és a mai magyar szélsőjobboldaliság	129
A francia szélsőjobboldal az első kultúrharc és Vichy között	136

PUBLICISZTIKÁK & POLITIKAI VITACIKKEK

145

Egy nagy akció legendája	147
Az új pártegység anatómiája	152
Tábori palackposták	164
A magyar neobarokk új korszaka	172
„Isten akaratából...”	175
A Rajk-per igaz krónikája	179
Három évtized	181
A Petőfi Kör történészvitája	187
A „párt” kettős természete	198
Nincsen többé geopolitikai helyzet	201
Improvizáció – A NATO-tag Magyarországról	204
A nyakaszegett Münchhausen báró	208
A kormány és a közelmúlt „csökevényei”	220
A konzervativizmus helye a mai magyar életben	225
Határtalan érzés – a magyar külpolitikai doktrína	228
Sérelmek csapdája	231
Kormány és hatalom	233
A rendszerváltás mint detektívregény	235
A gödöllői gondolat	238
Keresztény-nemzeti szabadelvűség?	242

Az SZDSZ Szabadelvű Körének platformja	247
Politikai harc a tulajdonért	251
Rendőrállam és közbiztonság	254
A nyugati politikában nincs revízió	260
Meggyőződés és oportunizmus	263
A légionárius állam győzelme és bukása	267
Az első demokratikus rendszerünk	270
Még egyszer 1918-ról	273
Salamon templomától a pesti páholyokig	275
A kozmopolitizmus és a modernizáció	280
A nemzet reneszánsza	283
Gyurkó Lajos	286
Pap János	288
No pasaran!	291
A koalíciós minimum	295
A nemzeti középosztály	298
A Fidesz útja	301
Alkotmányozási puccs	307
Kultúrharc és rendszerváltás	312
Két párt, két válság	316
A káderpolitikai monopólium	320
A desztalinizáció vége	323
A VSZ öröksége és a magyar NATO-tagság	328
A jobboldali alternatíva	331
Új balítéletek	336
Az életmódok egyenrangúsága	339
Harci szövetségek titkai	342
Zarándokoljunk Havannába...	345
Az Ellenzéki Nyilatkozat liberalizmusa	348
Konkordátum és vidéke	351
Az Amerika–ellenes tévénépfront	355
A varsói gyors és a magyar koalíció	358
A pápa kubai forgatókönyve	362
Úr és polgár	365
Bismarck és legendája	370
Vitézek, mi lehet...	375
Puha diktatúra – kemény demokrácia	378
A Fidesz történelemszemlélete	382
Minisztériumok és apparátusok	385
Provokáció és megfélemlítés	388
A parlamenti diktatúra	392
A fegyverek kritikája	395
A németek és Európa Versailles-a	401
Caligula–effektus	404
A pótmegoldás gényusa	408
Az árulás világa: a Kádár–rendszer	411

Tiszaeszlározás, a magyar vudu	416
A Bárdossy–rehabilitáció	419
A rákosista emigráció renegátja	422
A megkoronázott köztársaság	426
A magyar császárság százada	429
A parlament feltámadása	432
A kisgazdapárt arcai és álarcai	437
A szembejövő vonat lámpája	440
A csalhatatlan boldog	443

INTERJÚK 447

A gyökértelenség radikalizmusa	449
Gyökerek és indák	452
A nagy szovjet kísérlet	474
Politikai pályakép – 1989 őszén	477
A palackba zárt szellem kiszabadulásáról	486
Az úri önkény szimbóluma	488
Hinni nem kell, követelni annál inkább	489
Az írott szó morális jelentősége	496
Nem az a baj, ha beszélünk a bajról	502
A liberálisok ízlésétől távol áll a neobarokk...	506
Restauráció konzervatív mezben?	509
Aki polgári akar lenni, a liberalizmust nem úszhatja meg	511
A politikai konszenzus jelképe	512
Ne kenjük el a dolgokat	514
Hogyan veszíti el az MDF a '94-es választást?	518
Felelőtlenség letagadni és felnagyítani a veszélyeket	519
Attól tartottunk, hogy ellenzékben nem lehet túlélni a ciklust	521
Ahogy ez hazánkban általában szokás	527
Nem tudtam, hogy most sírjak-e vagy nevessek	528
A rendszerváltás prolongálódott	539
Bűnbak-e a pénzszerző?	542
Hétből öt párt marad?	544
A Fidesz a fő jobboldali ellenfelünk	545
Az ólmosbottól a géppisztolyig	548
Polgár, polgárság, magyar polgárosulás	552
A Fidesz alattvalójává teszi azokat, akiknek életszínvonalát javítani akarja	558
Egy képzeletbeli monarchia	562
Szabó Dezső, az ellentmondásos alkotó	568
Túlpartról – Szabó Miklós	571

BIBLIOGRÁFIA 575

UTÓSZÓ 609

TANULMÁNYOK

Programideológiák és állapotideológiák

Az ideológia szerepe és típusai a polgári korszakban

A modern értelemben vett ideológiák kialakulása

“Őfelsége, a király csatát veszített, ... most a nyugalom a legelső polgárkötelesség!” – e szavakkal fordult kiáltványban Berlin polgáraihoz 1806-ban, a jénai csata elvesztése után III. Frigyes Vilmos porosz király minisztere, Schulenburg-Kehnert gróf. A manifestum második, a nyugalomról szóló mondata vált sokat idézett szállóigévé, minket viszont most az első mondat érdekel: “Őfelsége, a király csatát veszített.” E mondatban talán utolsó – elhangzásakor réges-rég anakronisztikus – dokumentumát találhatjuk az átörökölt szokásokon nyugvó, hagyomány által szentesített, alattvalói számára alternatíva nélküli, tehát *evidens*, igazolást, *legitimációt* nem igénylő uralkodói hatalom szemléletmódjának. Azon korszakénak, amikor alattvalói szemében sem volt kétséges, hogy a király tekintet nélkül az ő érdekeikre, dinasztikus érdekből vagy éppenséggel dicsősége öregbítése végett hódító háborúkat viselhet, s azokat éppoly uralkodói joga elveszíteni, mint megnyerni. Valamivel több mint száz esztendővel később a *Mein Kampf*-ban Hitler azt veti az első világháborús német propaganda szemére, hogy azért volt kevésbé hatékony az angol propagandánál, mivel az állandóan felemlegette az ellenség által okozott károkat és veszteségeket, s ezzel gyűlöletet ébresztett az ellenség iránt, a német propaganda viszont igyekezett a veszteségeket eltitkolni, s ezzel hasonló gyűlöletkeltő hatása nem volt. A náci vezető ezt csupán politikai ügyetlenségnek tekinti, s nem látja a mélyebb okot: a német császári hatalom uralmát sikereivel igazolta Bismarcktól Bethmann-Hollwegig, s úgy vélte: az alattvalók kétségbe vonhatják egy sikertelen, csatákat veszítő uralomra hatalomra jogosult voltát. Amikor az uralom létjogosultsága, legitim volta felmerülhet, hívei részéről átfogó igazolásra szorul s ellenfelei kétségbe vonhatják, akkor jelenik meg a modern értelemben vett ideológia.

A legitimitás fogalma a feudális középkorból származik. Ekkor egyes uralkodók származás szerinti törvényességét jelentette. Ez kétségbe vonható volt. Trónkövetelők küzdöttek gyakran a trónért, és egymás ellen argumentáltak trónra való jogigényük igazolására. Ahhoz azonban nem fért kétség, hogy az alattvalók fölött király uralkodik. A feudális uralom kialakult formájának magának nem volt alternatívája, ezért igazolásra sem szorult, evidens volt. A parasztfelkelések is általában csupán a szokásos terhek jogtalan túllépését találták elviselhetetlennek, a szokásos feudális terhek jogosultságát nem vonták kétségbe. Amennyiben szabadulni akartak maguktól a terhektől, úgy az egykori szabadparaszti helyzetet szentesítő régi privilégiumokra hivatkoztak, nem érintették – a korai reformációig – a feudális terhek elvi létjogosultságát. Ahol mérvadó társadalmi intézményeknek, kialakult társadalmi állapotoknak – legalábbis elvileg feltételezhető – alternatívája van, ott jelenik meg a törekvés az egyes társadalmi és politikai alternatívák létjogosultságának igazolására.

Jelentős politikai alternatívát a késői feudalizmus talaján először az *abszolút monarchia* kialakulása jelentett. A középkor csúcsidején erőskező uralkodók korszakai és a feudális anarchia állapotai egyazon uralmi struktúrán belül zajlottak le, a rendiséggel azonban valóságos alternatívaként jelent meg a rendi uralom hegemoniája alatt álló monarchia – szélső esetként a lengyel–svéd mintájú “rendi köztársaságokkal” – és a fejedelmi abszolutizmus. Az abszolutizmus volt az első társadalmi-politikai alternatíva, mely a rendiséggel szemben olyan érvekkel igazolta a szokásjogot felrúgó gyakorlatát, amelyek már a modern értelemben vett ideológia körébe tartoznak. Az abszolút pozíciókat kiépítő uralkodók a XIII. századtól kezdve a római jogot állították szembe a szokásjoggal. Az így felfedezett római jog, az abszolutizmus eme igazolása a modern ideológiák legfontosabb előzménye. A szokásjog felrúgásakor az uralkodók arra hivatkoztak, hogy intézkedéseik a külpolitikai és katonai célok szempontjából célszerűbbek, mint a szokásokhoz való ragaszkodás vezérelte megoldások volnának. Az efféle érvelésnek a XV–XVI. században már szemléleti alapja volt. A célszerűség elvét követő *helyes politika* eszmei követelmény volt, mely tanrendszerekké sűrűsödött a XVI–XVII. században, és Machiavellitől Bodinen, Puffendorfon át Hegelig ívelve megteremtette az *államrezon* tanát. A helyes politika eszménye két dimenziót foglalt magában. A célszerű politikai cselekvés praktikus szabályainak, mondhatni a hatalomgyakorlás technikájának rendszerbe foglalását és ezen cselekvés létjogosult voltának igazolását: a helyes politika *értékként*, értékjellegű követelményként való tételezését. Az első dimenzió a *politikai elmélet* terrénuma, második az *ideológiáé*. E kettő az abszolutizmus praktikus cselekvéstanának és ideológiájának kialakulási folyamatában egybeeső, s ez mai napig táptalaja e két szellemi jelenség összekeverésének. Együtt él e kettő a XVII. század triviális fejedelemség-irodalmában, mely egyszerre oktatja a célszerű cselekvésre a fejedelmet s fejt ki számára e cselekvés elvi helyességét, létjogosultságát. Az elkülönülés tendenciája azonban a magasabb szellemi szinten kezdetektől észlelhető. *Machiavelli* elsősorban a praktikus célzatú politikai elmélet klasszikusa, noha tanai ideológiai implikációi is megfoghatóak. *Hobbes* viszont elsősorban igazolja az abszolutizmust, s nem racionális gyakorlati funkcionálását fejt ki. Az abszolutizmussal szemben ideológiává sűrűsödik a rendi alternatíva oldalán a szokásjog és a hagyomány: a “régi jó erkölcsökre és szokásokra” való hivatkozás az ideológia igazoló funkcióját nyeri el.

A helyes politika gondolkörében a társadalom állapota az emberi cselekvés által formálható. A helyes politika cselekvéstana lehet pusztán instrumentális elmélet – a “machiavellisztikus” államrezonantok módjára –, a cselekvési szabályokhoz képest közömbös, azokon kívül álló esetleges célok politikai megvalósításának vezérelve, de a társadalom célszerű alakításának lehetősége magában foglalja azt a lehetőséget is, hogy a helyes politika célja maga a *helyes társadalom*. A politikai cselekvés céljaként tételezhető helyes társadalom a modern értelemben vett ideológia központi gondolata. Itt válik szét – mintegy munkamegosztás-szerűen – a politikai elmélet és az ideológia. A politikai elmélet a célszerű gyakorlat tana, az ideológia pedig a célként tételezni érdemes értékek elmélete. Az abszolutizmus vonzáskörében a helyes politika általános elvi célját jelentő értékeként a társadalmi jólét emelése és az igazságosság fogalmazódtak meg. Az abszolút uralkodók a

XVII. században jobbra már ezekkel igazolják politikájukat a lázongó rendekkel szemben. Általánossá válik ez az ideologikus igazolás a XVIII. században a felvilágosult abszolutizmus időszakában. Ennek közegében és tágasabb holdudvarában külön diszciplínaként fogalmazódnak a gyakorlati állami és gazdaságigazgatás tanai: kameralisztika és „Polizeiwissenschaft”, a merkantilizmus, majd a fiziokratizmus gazdaságpolitikai elméletei. A másik oldalon a felvilágosodás politikai irodalmában kialakul egy sajátos műfaj, az *utópikus államregény*, mely a helyes társadalom ideális képét rajzolja fel. A helyes társadalom követelményét a felvilágosodás eszmekörében a *természetjog* eszméje alapozta meg filozófiailag. Az emberi természet általános vonásainak feltételezésére alapozott felfogás a római jog örökébe lépett a tradicionális rendi szokásjog elleni harcban. A felvilágosodás politikai irodalmának jellegzetes alakja volt a vadember vagy keleti utazó, aki az európai világba kerülve a természetes emberi ész ítélőképességével ítélte nevetségesnek a rendi társadalom szokásait. A konvenciók elítélése még e rendi társadalom ellen irányult, de a természetjog már nem csupán a felvilágosult abszolutizmushoz igazodó hivatalnok polgárság ideológiáját fejezte ki, hanem a polgárságnak a – még mindig feudális – abszolutizmussal szembe forduló érdekeit is igazolta. A természetjogra épült fel az emberi jogok koncepciója, a polgári demokrácia ideológiai legitimációja. A modern ideológiák kialakulásában határkő volt a francia forradalom mint a történelem első forradalma abban az értelemben, hogy a korábbi fegyveres polgári hatalomátvételek: az angol és a németalföldi forradalmak még vallás-háborúk és rendi felkelések eszmei köntösében zajlottak le – ez okozta, hogy sem Cromwell Angliája, sem Orániai Vilmos Hollandiája nem szakadt ki a feudális államok nemzetközi közösségből, őket a többi állam kormányzata a bekövetkezett fordulat miatt nem érezte idegen testnek a feudális világban, s nem is voltak azok abban az értelemben, hogy nem sugároztak más országokban is átvethető, adaptálható polgári ideológiát –, míg a francia forradalom először tudatosította és legitimálta ideológiailag a feudális rend megdöntését és gyökeresen új társadalom megvalósítását. Az első manifeszt forradalom volt azáltal, hogy elsőként tűzte ki célul az eladdig kialakult ideológiák célját: a helyes társadalom egyetlen politikai fordulattal való megteremtését.

A francia forradalomra reagáló konzervatív eszmekör a polgári s különösen a polgári demokratikus és liberális törekvésekkel szemben álló társadalmi erők érdekeit egy új ideologikus értéktételezés álláspontjáról bírálta: a növekvő jólét és a társadalmi igazságosság elvével szemben a helyes társadalom legfőbb elvéül a *maximális stabilitást* nyilvánította. Ez a XIX. század elején két nagyobb ideológiai koncepció keretében formálódott ki. Az egyik a *történetiség* felismerése volt, mely igazolásul szolgált annak a feltevésnek, hogy a helyes társadalom megvalósításának törekvése irreális. A társadalom nem formálható politikailag, a történelem menete nem befolyásolható emberi cselekvéssel a kívánt célok szerint. A történelem sponrán menetébe való beavatkozás számára semmi biztosíték nincsen arra, hogy növelni tudja a jólétet és igazságosabbá tenni a társadalmi berendezkedést, viszont egész biztosan felborítja a társadalmi viszonyok stabilitását. A másik koncepció a francia restauráció ideológusai: *Bonald, le Maître* kezében – részben Hobbesra is visszanyúlva – visszájára fordította Rousseau antropológiai optimizmusát, s helyébe az *antropológiai*

pesszimizmust állította. E felfogás szerint az emberi természet alapjában véve állatian vad és brutálisan önző, szabadjára engedve társadalmi anarchiát, visszabarbarizálódást eredményez. A helyes társadalom vezérelve a társadalomellenes ösztönök szigorú féken tartása, az erőskezü stabil rend, nem a minél nagyobb jólét igénye, melyet az antiszociális önzés követel, s ugyanúgy nem a társadalmi igazság követelménye, melyet az antiszociális irigység sugall. A konzervatív eszmekör kialakulásával, a XIX. század első negyedében lezárultnak tekinthetjük a modern értelemben vett ideológiák kialakulási folyamatát.

Az ideológiáról mint a polgári korszak társadalmi-politikai jelenségéről – bizonyos korrekcióval – elfogadhatjuk egy francia szociológus meghatározását: "Az elmélet korunkban eszköz az állam és akciói igazolására."¹ Korrekcióval, amennyiben nem csupán az állam, hanem minden hatalmon levő és nem levő politikai törekvés igazolását ideológiának tekintjük. Egy további pontosítás azonban még szükséges: ideológiának csupán azokat az elméleteket tekintjük, melyek – noha partikuláris: osztály-, réteg-, csoportérdekeket fejeznek ki és igazolnak – ez érdekeket nem partikuláris csoportérdek voltukban igyekeznek igazolni, hanem össztársadalmi szervező elvként jelentetik meg. Egy nemzeti kisebbség jogait igazoló állítások még nem képeznek ideológiát, amennyiben azonban az illető nemzeti kisebbség teoretikusai azt fejtik ki, hogy etnikai tulajdonságainál fogva egyedül az illető kisebbség képes államalkotásra, és az adott társadalom bajai abból származnak, hogy az uralmon levő nemzet valójában nem bír államalkotó képességekkel: ez esetben kialakult nacionalista ideológiával van dolgunk. A polgári társadalom különböző csoportjainak egyes időszakonkénti politikai esélyeire és helyzetére nagymértékben jellemző, milyen mértékben képesek ilyen értelemben vett ideológiát kitermelni törekvéseik és érdekeik igazolására. Egy német liberális szociológus találóan jellemzi ebből a szempontból a századfordulói Németország egyes osztályainak eltérő helyzetét: "Az összes csoport közül a mezőgazdák közelítik meg leginkább az ipari munkásokat azon meggyőződésük előadásában, hogy az egész nép és az egész emberiség számára nélkülözhetetlenek, s ezért az egész társadalommal szemben támasztott követeléseik jogosak... A skála másik oldalán például a bankárok és a tőzsdések a hivatási funkciójukba vetett erkölcsi bizalom teljes hiányával tűnnek ki. Utóbbiak csaknem rossz lelkiismerettel keresik pénzüket."² Az idézett fejtegetés rávilágít az ideológia még egy fontos jellemvonására: egyaránt betölt *affirmatív és agitatív* funkciót. Azaz: hivatott saját táborának tagjait megerősíteni meggyőződésében és elkötelezettségében és híveket nyerni a közömbösek, még el nem kötelezettek és az ellenség táborából. Az ideológiákra nagymértékben jellemző, hogy melyik funkció áll előtérben. A

17

¹ Ellul, Jacques: *Le technique ou l'enjeu du siècle*. Paris, 1954, 256. o.

"Le doctrine de notre temps est donc une machine a Justifier l'État et son action."

² Sulzbach, Walter: *Nationales Gemeinschaftsgefühl und wirtschaftliches Interesse*. Leipzig, 1929, 64. o. "Von allen größeren Gruppen haben nächst den Industriarbeitern die Landwirte am stärksten die Überzeugung an den Tag gelegt, daß sie für das ganze Volk oder die ganze Menschheit unentbehrlich und infolgedessen auch zu Ansprüchen an die Gesamtheit berechtigt seien... An anderen Ende der Skala zeichnen sich z. B. Bankiers und Börsenleute durch völligen Mangel jede sittlichen Vertrauens in ihren eigenen beruflichen Traditionen aus. Sie verdienen ihr Geld fast mit schlechtem Gewissen."

két funkciót szolgáló érvek szembeszökő ellentéte egyazon törekvésen belül: a *demagógia* jelensége.

Az ideológia számos alakot ölthet. Feladata azonban – bármely alakban jelentkezik is – nem a *megismerés*, hanem az *igazolás*. Formája szerint lehet az ideológia vallás, filozófia (vagyis átfogó világnézet), tudományos világkép, amennyiben valóban ideológiáról van szó, legitimáció a funkciója. Ebben elhatárolódik a *politikai elmélettől*, melynek valóságfeltáró szerepe van, ha nem is tudományos. A tudomány tárgyilag meghatározott megismerő tevékenység, a politikai elmélet viszont alanyilag: abban az értelemben, hogy a valóságot sajátosan egy adott politikai törekvés megvalósítási lehetőségei szempontjából szándékozik megismerni. Maguk a törekvés indítékai ezen az aktuális megismerő folyamaton kívül fekszenek. Az ideológia irányt mutat a modern társadalom információtömegében, és eligazít döntéshelyzetekben. Mindkét esetben azonban azzal, hogy igazolja a döntés alapját képező értékeket és célkitűzéseket, s nem azzal, hogy utat mutat megvalósításához.

A polgári korszak ideológiai típusai

A polgári korszak ideológiáit kutatási szempontból sajátos ideológiafunkciójuk, politikai törekvést *legitimáló szerepük betöltésének módja* szerint célszerű típusokba sorolnunk, nem az ideológiák társadalmi tartalma szerint. Hogy a tisztán tartalom szerinti osztályozás milyen buktatókat rejt, annak illusztrálására idézzük egy német újbaloldali szerző ideológia-meghatározását: „Amennyiben olyan politikai tanokról van szó, amelyek társadalmi állapotokat igazolnak és uralmi pozíciók konzerválását célozzák, ideológiának nevezzük őket, az olyan teóriát, amely az emberi emancipáció előrehaladására és az elnyomás megszüntetésére irányul, szociális utópiának nevezzük.”³ A tartalmi elkülönítés, amint látjuk, lényegében a haladó és reakciós ideológiák tartalmatlanul általános megkülönböztetését jelentette, utóbbiak számára tartva fenn az ideológiakritika által diszkreditált ideológia elnevezést.

Hatásmódjukat tekintve a polgári korszak ideológiáit két nagy típusba sorolhatjuk: a *programideológiák* és az *állapotideológiák típusába*. Hasonló tipológiát találunk egy húszas évekbeli német kultúrkritikus szerzőnél, *Alfred Seidel*nél, aki a *kontrasztideológia* és a *kifejezésideológia* típusait különböztette meg.⁴ Ez a két típus megközelíti, de nem fedi a kifejtendő tipológiát. Programideológiáknak azokat az elméleteket nevezzük, amelyek bizonyos politikai törekvéseket és érdekeket az adott társadalmi-politikai állapot gyökétes megváltoztatásának célkitűzésével igyekeznek igazolni. Ide sorolhatók a munkásmozgalom bizonyos ideológiái (cikkünk nem foglalkozik a programideológiák sajátos válfajával, a

17

³ Gerstenberger, Heide: *Der revolutionäre Konservatismus*. 137. o.

"Handelt es sich um eine politische Lehre, welche gesellschaftliche Zustände rechtfertigt und Herrschaftspositionen zu konservieren trachtet, so bezeichnen wir sie als Ideologie, ist es eine Theorie, die auf den Fortschritt humaner Emanzipation und die Abschaffung von Unterdrückung gerichtet ist, so bezeichnen wir als Sozialutopie."

⁴ Seidel, Alfred: *Bewußtsein als Verhängnis*. Bonn, 1927, 111. o.

marxizmussal mint forradalmi és tudományos ideológiával), a harmadikutas törekvések, mindazok a liberális és polgári demokratikus ideológiák, amelyek elmaradott társadalmi állapotok modernizálásának programjához kapcsolódnak, de ide tartoznak a restaurációs és kombattáns konzervatív ideológiák, valamint a jobboldali radikális és fasiszta áramlatok is. Mivel nem fennálló, hanem megvalósítandó állapothoz kapcsolódnak, a programideológiák *polemikus* jellegűek. Érvelésük jelentős részét az adott állapot bírálata teszi ki. Maga a program, az adott állapottal szembeszegezett célkitűzés is többnyire nem közvetlenül, részletezve kerül kifejtésre, hanem polemikus formában, a fennálló állapotok kritikájaként. A programként meghirdetett majdani állapot két esetben nyer hangsúlyt: a *modernizációs* ideológiák esetében, ahol közeli megvalósítandó részintézkedések az ideológia fontos részét alkotják, és a közelebbi és távolabbi célkitűzések egymásra épülve eleven közvetítő láncolatot képeznek a végcélként tételezett elérendő állapot és az aktuális állapot között. Másik véglet az a helyzet, amikor az elérendő végcél mintegy utópiaként a messzi távolban lebeg, az aktuális küzdelemmel eleven kapcsolata nincsen, a közvetlenül kitűzött célok nem mutatnak haladást ebben az irányban. Az ilyen, aktuális élettől elszakadt, csak legitimáló szerepet betöltő program nevezhető *politikai mítosznak*. Ezek lehetnek eleve kapcsolat nélkül a közvetlen realitással: ilyennek vehető az eugenetikus eljárásokkal kitenyészített felsőrendű faj rasszista utópiája. Lehet olyan eset is, hogy a korábban eleven kapcsolat megszakadt, és a célkitűzés mítosszá merevült. Ilyen esetek állnak elő modernizációs programok elakadási esetén. A programideológiák zöme esetében a legitimáció forrása elsősorban az adott állapot tarthatatlansága, fogyatékosága, s csak másodlagosan a programként kitűzött saját cél. Ez utóbbi maga is gyakran a polémiában nyer határozott alakot s szuggesztív erőt. A polemikus ideológiák esetében a politikai azonosságtudat – amit adni az ideológia eminens feladatai közé tartozik – szerves része az ellenfél, az azonosság voltaképp csak a tőle való különbözésben ölt egyértelmű alakot. Egy francia jobboldali szerző találón írja: "Minden ideológia háborúról álmodik: nem a béke érdekli, hanem az ellenség neve."⁵

A programideológiák helyzetüket, elhelyeződésüket az adott társadalomban, annak politikai spektrumában nem saját állapotukból határozzák meg, hanem egy koordináta-rendszerben, melynek egyik tengelye a jövőprogram, másik tengelye az ellenség. Attól függően, hogy melyik adat a domináló, megkülönböztethetünk *jövőkép-meghatározott* és *ellenségkép-meghatározott* programideológiákat. A *modernizációs* ideológiák mellett, kialakultabb vagy elmosódottabb módon jövőkép-meghatározottak a *harmadikutas* ideológiák. Ezt láthatjuk Szun-jat Szen vagy Gandhi modernizáció és hagyomány egyeztetésére törekvő harmadikutas ideológiáinál, de ilyen jellegű – közelebb kereskedve – *Németh László* "minőségforradalma" és a számára sokban ösztönzéseket adó német "Tat"-kör ideológiája is. Az ellenségkép-meghatározottság a fasiszta ideológiák jellegzetes vonása. A náci mozgalom helyét elsősorban a "szabadkőműves-zsidó" fantomképe határozza meg, s nem valamiféle nemzetiszocialista Németország artikulált jövőprogramja. Noha a fasiszta

⁵ Fabro-Luce, Alfred: *Frankreichs Tagebuch März 1939–Juli 1940*. Basel, 1940, 156. o.

"Jede Ideologie träumt von einem Krieg: nicht der Friede interessiert sie, sondern der Name des Feindes."

mozgalmak jellegzetesen programideológia által igazolják törekvéseiket, propagandájukat, agitációjukat a program-jelszavak, a “megvalósítandó feladatok”, a célok uralják, hírhedettek arról, hogy jövőre vonatkozó programjuk üres általánosságokat tartalmaz, semmit-mondó frázisok halmaza. A program tengelye a “mi ellen küzdünk”: Versailles ellen, a weimari “System” ellen, a “zsidóuralom” ellen – s nem az, hogy “miért küzdünk” Az ellenség-meghatározottság jellemzi a kombattáns, de értelmiségi közegű konzervatív irányzatokat is, megrajzolják az ellenség típusképét: a “Zivilisationsliterat”, a baloldali intellektuel fantomalakját, vele szemben a konzervatív típus nem formálódik meg ugyanezzel a plaszticitással. A saját típus – a konzervatív számára – lényegében az ellenség, a baloldali intellektuel ellenlábasaként, ebben a negatív vonatkozásban jelentkezik. Ellenségkép-meghatározottak általában a programideológiaként jelentkező *nacionalizmusok*. A nacionalizmus mint programideológia tipikus jelenség a közép- és még inkább a kelet-európai térségben és a harmadik világban. Itt általában előbb jelentkezik egy nemzeti közösség megteremtésére irányuló politikai törekvés, mint maga a nemzeti közösség. Elmosódott kontúrú etnikai csoportok nemzetté szerveződése politikai mozgalmak programja, melyek realizálódása sokféle körülmény függvénye. A két világháború között a rendkívül kombattáns IMRO nem tudta létrehozni a macedón nemzetet; nyitott kérdés, hogy az Arab Liga törekvése egy nemzetté formálja-e valaha az arab nyelvű tömegeket, vagy az egyes arab etnikumú államok népe egyiptomi, szíriai, marokkói nemzetté szerveződik – esetleg már most is az. Az efféle nemzet nélküli nacionalizmusok mozgatóereje gyakran az ellenségkép. A homályos kontúrú etnikai csoport azonosságérzést csak valamely nációval szembeállítva nyerhet. A XVIII–XIX. század fordulóján poroszok, szászok, bajorok, svábok lényegében csupán a franciákkal szemben voltak németek, az osztrák, amennyiben nemzet, a németekkel szemben és hozzájuk képest az.

A programideológiák erőteljes mértékben tendálnak összefüggő, konzisztens tanrendszer kiépítésére. Ideológiatermelésük anyagát ezért is veszik leginkább a filozófiából, pontosabban azon belül a klasszikus német filozófia egységes, nagy rendszerekre törekvő iskoláitól, főleg a hegelianizmustól. Ezt a tendenciát két körülmény motiválja. A programideológiák jelentős része esetében dominál az ideológia agitatív funkciója az afirmatív funkcióval szemben. Erőteljesebb a törekvés új hívek megnyerésére, mint a meglevők megtartására. Az afirmatív funkció gyengülésétől való félelem, az az aggodalom, hogy a nagy tömegmozgalmak programideológiájának demagóg vonásai, azaz a tanrendszerbe rosszul illeszkedő propagandaelemek jelenléte az ideológiában, megingathatják a hívek meggyőződését, bizonytalanná tehetik politikai tájékozódásukat, arra ösztönöz, hogy a mozgalom a tudat minden területét feszes ideológiai ellenőrzés alá igyekezzék vonni, minden területre kidolgozzon precíz ideológiai álláspontot. A szellemi élet, sőt az élet minden területére vonatkozóan meg kell lenni a mozgalom saját elvi álláspontjának, részben azért, hogy az ideológia szellemének ellentmondó agitatív elemek ne vezessék félre a mozgalom híveit olyan irányban, hogy analógiásan más területeken hasonló dolgokat véljenek helyénvalónak, részben azért, hogy az egységes tanrendszer belső logikája beillessze az átfogó ideológiai összefüggésbe az ellentmondó elemeket. Az óhatatlanul felmerülő ellentétek közömbösítése az ideológia alapvető feladata Közömbösítenie kell a

szokásos erkölcsi felfogással vagy valamely döntés kockázatos voltával kapcsolatos aggályokat is. Az ideológia közömbösítő funkciójáról indokoltan állapítja meg a német újfunkcionalista iskola egyik hangatója: *“Közömbösítő hatását (ui. az ideológiát – Sz. M.) lényegesen növelheti érték meghatározottságok ügyes alkalmazása. Egy dandy az esztétikai élvezet nézőpontjából mindent megengedhet magának.”*⁶ A másik motívum, amiért a programideológiák eszmei konzisztenciára törekszenek, az a követelmény, hogy az ideológiának mintegy automatikusan kell indokolnia a mozgalom egyes döntéseit, intézkedéseit és lehetőleg megtakarítani a mozgalom vezetői számára, hogy minden lépésüket külön legyenek kénytelenek igazolni, indokolni, magyarázni. Már maga a helyzetmeghatározás – az ideológia helyének kijelölése a jövő és az ellenség koordinátaiban – ezt az automatizmust szolgálja. Ez a “topográfiai” viszonylat eleve igazolja az intézkedések jelentős részét, külön magyarázat nélkül. E körül a csomópont körül kristályosodik ki a mindenre kiterjedő konzisztens magyarázó rendszer.

Az ideológiák másik nagy típusa az *állapotideológia*. Ide azokat az ideológiákat számítjuk, amelyek egy adott társadalmi-politikai szituáció intézményi rendszerét emelik ideológiarangra azzal, hogy oly módon írják le, magyarázzák, elemzik, hogy a leírás és magyarázat az illető állapot és intézményei igazolását, jogosultságát sugalmazza. Ebbe a típusba a fejlett polgári viszonyok között kialakult liberalizmus és polgári demokrácia ideológiái tartoznak, továbbá a tradicionalista, “fontolva haladó” konzervatív ideológiák. Ezek a programideológiáktól eltérően kialakult, konszolidálódott, szervessé vált társadalmi szituációk utólagos ideológiai igazolásai. Jobbára afirmatívak és nem agitatívak; ennél fogva nem polemikus jellegűek. A saját intézményeket elég jelentősnek vélik ahhoz, hogy mintegy önerejükben indokolják létjogosultságukat; csupán ki kell fejteni működésük elveit. Mivel elsősorban működő társadalmi intézményekhez és szervezeti formákhoz tapadnak, legitimáló funkciójuk nem terjed túl ezeknek az alapvető intézményeknek és szervezeteknek körén. Eltérően a programideológiáktól, idegen tőlük az ideológiai “horror vacui”, nem óvakodnak attól, hogy semleges ideológiai területeket hagyjanak meg, amelyeken követőik számára nem adnak útmutatást az ideológiai tábor számára kedvező magatartáshoz. Az állapotideológiák jelentős része megköveteli híveitől, hogy az ideológiával összhangban álló véleménye legyen a parlament intézményéről, a centralizált vagy decentralizált közigazgatásról, választójogról, a gyarmatok vagy a nemzeti kisebbségek kérdéséről, az állam szuverenitásáról, esetleg a védővamos vagy szabadkereskedelmi politikáról és az adózási rendszer kérdéséről, viszont közömbös az iránt, követői milyen vallásfelekezethez tartoznak, sőt tartoznak-e egyáltalán tételes valláshoz, milyen elveket vallanak a nemi erkölcs kérdésében, és hogyan ítélnek meg művészeti irányzatokat. Az állapotideológiák jobbára azoknak a politikai mozgalmaknak igazolásai, amelyeknek tevékenysége ritkán lépi túl a szoros értelemben vett politikai szféra – a parlament és kormány, a politikai pártok közegét. A magánéletben is tevékenykedő rétegszervezetekkel, karitatív egyesületekkel jobbára csak

⁶ Luhmann, Niklas: *Soziologische Aufklärung*. Köln–Opladen, 1970, 59. o.

"Ihre Neutralisierungsleistung kann durch geschickten Ansatz der Wertbestimmungen erheblich gesteigert werden. Ein Dandy erlaubt sich unter dem Blickpunkt des ästhetischen Genusses fast alles."

az állapotideológiák által igazolt vallásfelekezeti mozgalmak rendelkeznek. Az állapotideológiák nem csupán hatókoruk kiterjedése értelmében kevésbé kialakultak a programideológiáknál, de eszmerendszer voltukban is jobbra kevésbé konzisztensek kisebb mértékben polemikus voltak miatt kevésbé igénylik, hogy határaikat ideológiai ellenfeleik felé eszmei aknazárakkal és szögesdrótokkal rekesszék el: konfúzusabbak, ideológiai elemeik összehangolása kismértékben jelent számukra problémát, ellentmondó ideológiai tényezők jelenléte a saját ideológiában csekély zavart okoz. Ezt a vonást az állapotideológiák teoretikusai legitimáló tényezőként használják: törekvésük nem doktrinér, gyakorlatias voltában jogosultságának egyik legfőbb általános ismervét látják.

Ha a polgári korszak világában élő ideológiák számosságát néztük, a programideológiák nyomasztó számbeli túlsúlyban vannak az állapotideológiákkal szemben. Első ránézésre még a valóságosnál is többnek tűnhetnek szembeszökőbb voltuk miatt. A modern ideológiakritikák és ideológiakritikai ihletésű ideológiaértelmezések zöme csupán a programideológiákat tartja szem előtt, az állapotideológiákat vagy egyáltalán nem veszi tudomásul, vagy nem tekinti ideológiának őket. Jellemző e tekintetben a nyugatnémet mérsékelt konzervativizmus egyik vezető politikusának és ideológusának szembeállítása, aki jól láthatóan az ideológiai politika és a konzervatív politika szembeállításában a programideológiák és az állapotideológiák ellentétét jellemzi egyoldalú értékeléssel: "Konzervatív gyakorlat minden tradicionalizmuson túl elmélet nélkül is lehetséges, mivel az érzelemben gyökerezik, míg ideológiai gyakorlat lehetetlen elmélet nélkül, mivel mint racionális ellenképek megvalósítása csak ilyenek jelenvolta által jöhet létre egyáltalán. Ezért a konzervatív elmélet eleve mindig nélküle is létező gyakorlat és magatartás utólagos igazolása, míg az ideológiai elmélet maga hozza létre a neki megfelelő gyakorlatot. Ideológiai politikának eleve elméletre van szüksége ahhoz, hogy gyakorlatként színre léphessen."⁷

Néhány megjegyzés az ideológiák két típusának kutatásáról

A programideológiák kutatását az esetek jelentős részében eleve megkönnyíti az, hogy konzisztenciára törekvésük következtében reprezentatív ideológiai művekben nyertek kifejtést. Ilyen esetekben az ideológiatörténet-írás feladatát jobbra arra korlátozza, hogy feltárja a reprezentatív mű vagy művek eszmei furásait, azokat a főleg filozófiai – esetleg tudományos, olykor esetleg művészeti – elméleteket, melyek az ideológiát ihlették. Az effajta ideológiatörténet-írás kezében a polgári demokratikus ideológia magyarázata Rousseau-kommentárokra, a konzervatív Burke-kommentárokra szorítkozik. A kritikus

⁷ Mühlenfeld, Hans: *Politik ohne Wunschbilder*. München, 1952, 360–361. o. "Konservative Praxis ist über allen Traditionalismus hinaus auch ohne Theorie möglich, weil sie im Gefühl wurzelt, während ideologische Praxis ohne Theorie unmöglich ist, weil sie als Verwirklichung rationaler Gegenbilder nur durch deren Vorhandensein überhaupt entstehen kann. Daher ist die konservative Theorie von sich aus immer nachträgliche Rechtfertigung eines auch ohne sie stattfindenden Handelns und Verhaltens, während die ideologische Theorie immer erst die ihr gemäße Praxis hervorbringt. Ideologische Politik bedarf mithin von vornherein der Theorie, um als Praxis überhaupt in Erscheinung treten zu können."

célzatú elemzések feltárják az illető ideológia belső logikájának ellentmondásait, és közvetlenül szembesítik ítéleteit a valósággal. Az effajta eljárás félreérti az ideológiák funkcióját. Szerepük nem valóságfeltárás lévén, a tipológia szempontjából valóságtartalmuk szerepükhöz képest irreleváns. Hogy a munkásmozgalom anarchista áramlatai meghatározott történeti körülmények között haladó vagy reakciós szerepet töltenek be, ezt nem befolyásolja az a körülmény, hogy az anarchia mint társadalomszervezési forma nem valósítható meg. A liberalizmus történetének bizonyos időszakában haladó lehetett, noha alapelve: a gazdasági és társadalmi szabad verseny sohasem érvényesült maradéktalanul. A kritikus szemléletű ideológiatörténet-írás az ideológia manifeszt állításaiból vagy egyéb forrásokból feltárja, milyen társadalmi-politikai érdekeket képvisel az illető ideológia. Ez, amennyiben megáll ennyinél, még lényegében csupán politikatörténeti feladat, a mozgalom minősítése haladó vagy reakciós volta szempontjából. Az ideológiatörténeti feladat ott kezdődik, hogy fel kell tárnunk: magában az illető ideológiában milyen módon jut direkt vagy indirekt formában kifejezésre a képviselt politikai és osztálytörekvés érdeke. Programideológiák esetében az osztály és tömegbázis meghatározása legkevesébé történhet a mozgalom agitatív jelszavai és ezekhez tapadó, ereket igazoló ideológiai részkonceptiói, teorémái alapján, mivel ezek a legkülönbözőbb rétegekhez és társadalmi érdekcsoportokhoz szólhatnak agitatív szándékkal. Valódi eligazodásra program – a jövőkép és az ellenségkép ad lehetőséget.

A *programjövőkép* nem csupán többet mond arról, hogy kinek a törekvéseit igazolja az illető ideológia, hanem jelentős dolgokat árulhat el az illető társadalmi csoportról. Lényeges különbség, hogy *valóságos végcélprogramról* van-e szó, mely eleven kapcsolatban áll a közvetlenül soron következő mozgalmi stratégiai feladatok igazolásával, és azok megvalósítását közvetlenül befolyásolni tudja mozgósító, orientáló hatásával, vagy *politikai mítoszról*, mely nem áll a közvetlen stratégiai lépésekkel szerves összefüggésben. Utóbbi esetben a politikai mítosz azt leplezi és kompenzálja, hogy a hordozó társadalmi csoport, noha adott helyzetével elégedetlen, nem lát törekvései előtt perspektívát. A kelet-európai nagybirtokos agrárállam parasztsága közvetlen perspektívaként tételezheti a nagybirtok felszámolását és ezen túl jövőképként egy kisparaszti demokrácia programját. Ez a jövőkép megtartja szerves kapcsolatát a közvetlen stratégiai feladattal, esetleg naivságai, utópikus vonásai ellenére, mert a "következő láncszem" hord-képessége elbírja a távolabbi perspektívát. Ezzel szemben egy külföldi konkurenciával szemben versenyképtelen, vámvédelemre és szubvencióra szoruló s ezáltal élősdivé váló fejlettebb országbeli polgárosult parasztság szociálprotekcionista igényei igazolására legfeljebb a parasztság nemzeti értékeket konzerváló őseréjének romantikus legendáját sorakoztatja fel, s ha az így konzervált értékek megvalósulását jövőképpé sűríti, ez vajmi kevés kapcsolatban lesz a szubvencióköveteléssel és az adómoratórium igényével.

Nem kevésbé termékeny a vizsgált ideológia hordozói helyzetének és arculatának megvilágítására az *ellenségkép*. A náci ideológia esetében, melyben minden modern ideológia között legnagyobb szerepe volt talán az ellenségképnek, a zsidó fantomalakjában két társadalmi elemet ismerhetünk fel: a baloldali intellektuelt és a tőkés gazdaság forgalmi szféráját: a kereskedelmet és hitelügyet. Azt keresve, hogy mely rétegek érdeke ütközik

például a forgalmi szféra kapitalistáinak érdekeivel, elhamarkodott az a következtetés, amely – figyelembe véve az “alkotó tőke–harácsoló tőke” náci teorémáját is – oda konkludál, hogy az antiszemita ellenségkép egyszerűen az ipari tőke érdekeit tükrözi. Az ipari tőke számára egy kapitalista gazdaságban kereskedelemre és hitelügyletre a legnagyobb mértékben szükség van. Az a nyereség, amit holmi árjásítások révén a bankok és kereskedők rovására az ipari tőke szerezhet, nem ér fel az így keletkezett zavarokkal. Nem járna helyes úton az a feltevés sem, amely számításba venné, hogy a tőke forgalmi szférája elleni előítéleteket a fasiszmus a korábbi nagybirtokos konzervativizmus eszmei fegyvertárából vette – s ebből arra következtetne, hogy a fasiszta törekvések mögött a junker földesurak állnak. A forgalmi szféra ellen antiszemita álcában ágáló argumentumok – tüzetesebben megvizsgálva nem gyáros- és földbirtokos-, hanem bürokrataérvek. Ez a réteg a tőkés társadalomban a piaci elvek szerint szervezett forgalmi szféra ellensége, mivel e szférát saját ellenőrzése alá kívánja vonni, piaci elvek helyett bürokratikus elvek szerint felépíteni s ezzel megvetni lábát a gazdaság egy nagy területén azzal a törekvéssel, hogy ebből általános politikai befolyást építsen ki. Nem kevésbé bürokratikus érdek veszi célba a zsidó intellektuel rémképében megrajzolt szabadfoglalkozású értelmiségit is. Itt a valóságos ellenlábás a közhivatalnok értelmiség tábora. Nem kevésbé tanulságos a másik náci ellenségkép, az *Untermensch*, a leigázni való alsórendű tömegember “szláv” típusa. Ezt az ellenségképet vizsgálva egyben a náci jövőképet is tanulmányozzuk: a nemzetiszocialista jövő utópiája, amint már a *Mein Kampf*-ban, majd Hitler “asztali beszélgetéseiben” kirajzolódik, a gyarmatként leigázott és bennszülöttszintre süllyesztett orosz térségben kialakított német paraszti telepes terület. Ismét teljes félreértés volna azt hinni, hogy az a körülmény, hogy a náci irodalomban a germán faji értékek hordozója elsősorban a német paraszt – a Németország átalakítására vonatkozó korai tervek is reagrarizálási, telepítési programok körül forogtak –, azt jelenti, hogy a náci mozgalom osztálybázisa, az *Untermensch* ellentéte a saját oldalon: a paraszt. A helyes értelmezést akkor kapjuk, ha az *Untermensch* ellenségképet egy monstruózus méretű gyarmatosítási vállalkozás részének tekintjük, s azokban keressük az innen megérthető saját bázist, akik a gyarmat-szerzésből kiszorult német imperializmus egyetlen lehetőségét a harmincas években is csak a gyarmatosítás valamely formájában ismerik fel: azokban a tőkés-körökben, melyek nem tudván rátérni a tömegfogyasztás manipulálására mint profitnövelő gazdaságpolitikai stratégiára, a profitmaximálás lehetőségét a munkabéreköltség minimalizálásában keresték, s evégett megálmodták a létminimumra szorított reprivatizált *Untermensch* képét.

Mindezek boncolgatása nem elsősorban azt a célt szolgálja, hogy az ellenség-kép és a jövőkép elemzésével finomabb rajzát tudjuk adni az illető ideológia által képviselt politikai érdekeknek. Ez lényegében politikatörténeti s nem ideológiatörténeti feladat, mely végrehajtására egyéb források is állhatnak rendelkezésre. Itt elsősorban arról van szó, hogy a jövőkép és ellenségkép elemzésével feltárhatjuk magának az *ideológiának hatásmechanizmusát*. Az ideológiatörténet feladata pedig elsősorban ebben áll.

A jövőkép és ellenségkép koordináadataiban felrajzolhatjuk az ideológia egész bonyolultabb hálózatát. Ezt már nem tehetjük meg a reprezentatív elméleti művek adalékai alapján, hanem be kell vonnunk az illető ideológia tömeges forrásait: a vulgáris politikai

pamfleteket és traktátusokat, folyóirat-irodalmat és a triviális sajtó-, rádió-, film- stb. propagandát. Elsősorban meg kell találni a véleményegyöntetőséget biztosító generalizáló, sőt szélső esetekben konformizáló faktorokat. Rugalmas agitatív ideológiák esetében a véleménygeneralizálást is elsősorban az ellenségkép hajtja végre. Sokféle megnyerni kívánt társadalmi csoport, réteg, osztály, foglalkozás érdekei között nehéz közös nevezőket találni, azonos kívánságokat fellelni; sőt a különbségeket és ellentéteket közömbösíteni maga már súlyos feladat. Könnyebb közös ellenséget megjelölni, mint közös érdeket találni. Merev programideológiák olykor a vélemények egyöntetőségét mindenre kiterjedő “hivatalos álláspont” kialakításával érik el. Ezt a jelenséget a századfordulói francia jobboldal esetében jól jellemzi *Maurice Barrès* monográfiája: “Barrès tette a modern nacionalizmust először jól átgondolt politikai ideológiává. De – s ez a legfontosabb – nem korlátozódott arra, hogy politikai elmélet legyen. Ugyan egy politikai doktrína a nacionalizmus magva, de egyúttal tartalmaz esztétikát, vallásfilozófiát, társadalomelméletet. A Barrès-féle nacionalizmus tehát az életértékek filozófiáját adja. Zárt világnézet.”⁸ A különböző módon kialakított integráló eszközök mechanizmusának felderítése után az ideológiatörténet írójának fel kell tárnia, hogy az egyes politikai kérdésekkel kapcsolatban kidolgozott részleges állásfoglalások, bizonyos rétegek sajátos érdekei számára szóló fejtegetések milyen módon illeszkednek az ideológia egészébe. Külön vizsgálatot igényelhetnek az egyes problémákra vonatkozó ideológiai részkoncepciók, a teorémák. Effélének tekinthetjük az amerikai liberalizmusban a “korlátlan lehetőségek” legendáját, azaz a szociális mobilitás ideologikus teorémává emelését: ilyen a többször például vett német szélsőjobboldal gondolkörében a “*Dolchstoß*”-legenda, mely nem csupán a német fasizmus, hanem egyéb szélsőjobboldali ideológiák eszmei fegyvertárához is tartozott. A teorémák ugyanis sok esetben több rokon ideológiában előfordulnak, gyakorta korábbi ideológiákból hagyományozódnak későbbi ideológiákba.

Az ideológiai hatás lényegesen különbözik a programideológiáknál a tekintetben, hogy agitatív vagy affirmatív tendenciájuk. Más eszközökkel küzdenek az ideológiák a szélső eszmei ellenlábas, a nagybetűvel írható Ellenség, a marginális ideológiák és a saját eszmerendszer konzisztenciáját fenyegető mozgalmon belüli “tévtanok” ellen. Az agitatív és affirmatív funkció jelentőségének megfelelően rendkívül jellemző egyes programideológiákra, hogy integráló faktorként a szélső ellenség vagy az “eretnység” elleni harcot alkalmazzák. Különösen jellemző, hogy a marginális ideológiák a politikai spektrumon szomszédos áramlatok elleni harcban – az agitatív gyakorlatnak ez a legfontosabb harcterülete, hiszen híveket elvonni gyakorlatilag csak a “szomszédtól” lehet, a szélső ellenségtől a legritkábban – a szélső ellenségről adott ellenségképbe integrálják a szomszédos ideológiát is, a saját mozgalom belső affirmatív kötőerejét fenyegető eretnységet látnak a szomszéd ideológiában, vagy mindkettőtől eltérő sajátos propaganda-teorémákat dolgoznak ki ellene.

Az ideológiák történetének megírásakor lényeges szerepe van annak, hogyan keletkeznek és hogyan “halnak” az ideológiák. A két típus ebből a szempontból is

⁸ Curtius, Ernst Robert: *Maurice Barrès*. Bonn, 1921, 128–129. o.

lényegesen eltér. A programideológiák a magasabb szellemi szférában keletkeznek. Filozófiai vagy tudományos elméletek nyernek ideológiafunkciót. A programideológiák keletkezési rétege általában a legmagasabb szellemi színvonalú általános elvi megfogalmazás. Az ideológiatörténet-írás hagyományos veszélye éppen elért az, hogy ennek a szintnek elemzésével az egész ideológiát máris feldolgozottak véli. Figyelembe kell venni azt a folyamatot, ahogy egy elvileg kidolgozott programideológia jegyében társadalmi-politikai mozgalmak szerveződnek, s ahogy egy-egy ilyen konkrét törekvés a napi politika változó erőviszonyainak jegyében *megváltoztatja* – hangsúlyaiban, érvrendszerében, olykor lényeges kérdésekben is – az elvi szinten létrejött megfogalmazásokat. Az ideológiaképződés további útja Hans Naumann egykor sokat emlegetett „*gesunkenes Kulturgut*” elméletének modellje szerint rajzolható meg. A magasabb szellemi szférában kialakult koncepciók előbb a még mindig viszonylag magas színvonalú elméleti publicisztikában vulgárisabb formákat kapnak, s megkezdődik részletes „lebontásuk” konkrét problémákra. A napi zurnalisztikába leszívároga az ideológia teoretikus elemei jelszavakká, ideologikus formulákká trivializálódnak. Az ideológia szélesebb elterjedése s egyúttal felbomlása az a stádium, amikor az ideologikus formulák köznapi szófordulatokká, közkeletű frázisokká, politikai hiedelmekké, esetleg előítéletekké lesznek. Élettartamuk ilyen szinten messze túléli magát az ideológiát, s átkerül későbbi, újonnan kialakult ideológiákba.

Az *állapotideológiák* kutatása lényegesen eltérő módszereket kíván. Ez a típus nem törekedvén nézetrendszere konzisztenciájára, nem ragadható meg – még kiindulásképp sem – összefoglaló elméleti művekben. Amennyiben az állapotideológia – például a liberalizmus esetében – maga is ráépül egy átfogó ideologikus tanrendszerre, a konkrét állapotideológiák nem fedik az átfogó tanrendszert. Ez észlelhető a konkrét társadalmak liberális állapotideológiái esetében. Eszmeiségük konkrét társadalmi intézményekhez tapad, ezek jobbára nem következetesen épülnek ki elméleti alapelvek szerint, belőlük nem értelmezhetők, pusztán velük nem jellemezhetők. Ilyen ideológiák vizsgálata – eltérően a programideológiáktól – nem a tanból, hanem a tan által utólag igazolt valóságból kell hogy kiinduljon. Vizsgálat alá kell vennie az illető társadalom központi intézményeit, s egybevetni valóságos működésüket az őket igazoló, őket idealizáló ideológiával. A programideológiák felvázolása nem tud kiindulni tipizálható jellemzőkből, mint a jövőkép és az ellenségkép, s nem írhatja le a konkrét változatokat az alaptípustól való eltérésekben, hanem extenzíve kell hogy leírja az egész ideológiát. Nem lévén konzisztens, az állapotideológia határai elmosódottak, széles közöttek területek vannak, melyek hozzá is tartoznak az ideológiához, meg nem is. Egy integráló eszköz azonban ennek a típusnak a vizsgálatánál is többnyire rendelkezésre áll. Az *írott alkotmányok* az állapotideológiák kulcsdokumentumai. Itt érintkeznek az általános ideológiai alapelvek és értékek a társadalmi-politikai realitással, melyet politikai alternatívaként kezelnek s ideologikusan igazolni törekszenek az alkotmány szövegezői. Az alkotmányok körüli harcok és viták az állapotideológiák kitermelő műhelyei. Vizsgálatuk innen indulhat ki legkönnyebben. Nehezebb a helyzet abban – az állapotideológiáknál gyakori – esetben, ha a programszerűségtől való tartózkodás abban is megnyilvánul, hogy az illető ország nem szövegez tételes, írott alkotmányt, hanem a szokásjog modernizált gyakorlatát, bizonyos

kulcsintézmények: közigazgatási autonómia, bíróságok idealizálását stb. teszi az alkotmány helyébe. A tételes alkotmányok bizonyos programjellegű óhatatlanul tartalmaznak, keveredik bennük az alkotmányrealitás és az alkotmányideál mint program, mint követelmény. A legtisztább állapotideológiák ezért idegenkednek az írott alkotmánytól, s a “történeti alkotmány” alapján állanak. Ilyen esetekben a kutatás kiindulása vagy a szokásjogot kanonizáló törvénygyűjtemény és a kommentáló irodalom s az abban folyó viták, vagy fellelése a sajátos kulcsfontosságú társadalmi intézményeknek, melyek az illető állapotideológiában ideológiai ranggal bírnak, lényegében idealizált képük az illető társadalmi alternatíva ideologikus képmásaként szerepel az állapotideológia hívei számára. Ilyen idealizált intézmény egy sor liberális és konzervatív állapotideológiában az idealizált közigazgatási autonómia, liberális állapotideológiákban az esküdtbíró, a politikamentes hivatalnoktestület vagy ellenkezőleg a társadalmi aktivitást formába öntő társadalmi egyesület. Az állapotideológia a maga legitimáló funkciójával nem kevésbé idealizálja az ideológiai rangra emelt intézményeket, adhat róluk elferdített, a valóságtól elrugaszkodott képet, mint a programideológiák, de hatásmechanizmusa lényegesen különbözik. Ez a hatás elsősorban arra épül, hogy már létező intézményt igazol még nem létező intézmények követelésével szemben, s a működő valóságos intézményre való hivatkozás önsúlyt ad az igazolásnak. Nem polemikus tehát a kifejtés, hanem az igazolt intézményre koncentrálnak. A helymeghatározást a politikai élet spektrumában a fennálló intézményekkel való összefonódottság adja, nem az ellenségkép határozza meg. Ellenfelek, vitapartnerek az állapotideológia számára is vannak, de nem ők határozzák meg a tábor helyzetét.

A programideológiától szintén eltérve az állapotideológia elsősorban nem filozófiai és tudományos elméletekből épül fel, ha ezekkel olykor szerves kapcsolatban is áll. A triviális közvélekedések “folklor” anyaga jelentősebb helyet foglal el felépítésében. Az állapotideológia egybeesik a közfelfogással, a józan ésszel. Ideológusai és hívei ezt nem tekintik színvonalvesztésnek, mint a programideológiák esetében. A nézetek vulgarizálásában nem veszélyt látnak, hanem erő forrását: sikeres voltak bizonyítékát. Mivel nem agitatív tendenciájú ideológiák, az állapotideológiák kevésbé szorulnak mozgékonyra. Nem céljuk, hogy híveik figyelmét propagandával hirtelen váltásokkal egyik célról a másikra irányítsák. Az egybeesés a társadalom morális, ízlésbeli, életviteli szokás jellegű magatartási szabályaival az állapotideológia számára erőforrás.

Világosság, 1978. február

E cikk jegyzeteit Szabó Miklós írta, az összes többi jegyzetet e kötet szerkesztője.

A többség hatalma és a kisebbség joga

Érdek és politikai akarat viszonya a modern demokráciafelfogásban

A demokrácia ókori előzményekig nyúlik vissza, a mai értelemben vett demokrácia azonban csak a francia forradalommal, a polgári parlamenti rendszer kialakulásával veszi kezdetét. Az a tény, hogy a demokrácia nem merül ki az általános választással megválasztott képviselő-testület létezésével és politikai dominanciájával, kezdetektől fogva, már a XIX. században is ismert volt. Az, hogy nagy vagyonok léte nem harmonizál a demokráciával, kezdettől fogva ismert tény a demokratikus gondolkodás számára. Az általános választójog bevezetését azért hátráltatták oly hosszú ideig mindenütt az uralkodó osztályok, mert féltek attól, hogy a vagyontalan többség parlamenti képviselőtét vagyonkiszajátító törvények szorgalmazására fogja felhasználni. A jogegyenlőség és egyidejűleg vagyoni-jövedelmi egyenlőtlenség kezdettől fogva alapvető antinómiája a polgári alapon nyugvó politikai demokráciának. A szocialista mozgalmak erősödése, majd az első győztes szocialista forradalmak ezt a problémát kiélezték és új összefüggésekben vetették fel. Külön problémaként merült fel a demokrácia helye a szocializmusban, a sajátosan szocialista demokrácia megteremtésének kérdése. A német fasiszmus győzelméig a demokrácia hívei és ellenségei megegyeztek abban a feltételezésben, hogy a nagy tömegek általában demokráciát akarnak. A fasiszmus arra adott példát, hogy lehetséges a demokrácia parlamenti úton való felszámolása, ami felvetette azt a kérdést, hogy a többségi akarat érvényesülése akkor is a demokráciát jelenti-e, ha a többség nézeteiben antidemokratikus. Széles körű vizsgálat indult meg már a harmincas években, s folytatódott a második világháború után annak a felderítésére, hogy milyen tényezők befolyásolják a tömegek szemléletét, tudatát, érzelmeit antidemokratikus irányba. Hamarosan a politikai gondolkodás középpontjába került annak felismerése, hogy a parlamenti demokráciák társadalmi életében nem a vagyoni egyenlőtlenség az egyetlen antidemokratikus jelenség. A hierarchikus alá-, fölérendeltség rendszerét a parlamenti rendszer, a választott törvényhozás és a neki felelős kormány intézményrendszere az állam csúcsán megszüntette, de a társadalom élete zömmel továbbra is a hierarchikus alá-, fölérendeltség alapvetően antidemokratikus kereteiben zajlik. A kormány választott, de az intézkedéseit végrehajtó államigazgatással szemben a polgár gyakorlatilag az alattvalói alárendeltség helyzetében van; a munka szervezete gyárban, hivatalban hierarchikus és nem kooperatív vagy képviselői felépítésű. A társadalom gyakorlatának meghatározó szintjein annyi a parancsuralmi helyzet, hogy belőle – a fasiszta szélsőjobbboldaliság formájában – kinőhetett a politikai demokrácia tömegméretű elutasítása. A második világháború után, különösen a hatvanas évek közepétől, amikor a hidegháborús feszültség csökkenésével enyhül a totalitarizmusfóbia, és a politikai demokrácia megvédésének problémája helyett a demokrácia továbbfejlesztése, a politikai szervezet és az egész társadalom tovább demokratizálása útjainak keresése kerül előtérbe, elsősorban az újbaldoldali mozgalmak törekvéseiben, a felismerés általánossá válik abban a tekintetben, hogy a modern politikai demokrácia kereteiben képviselői és parancsuralmi formák és gyakorlatok fonódnak össze. A demokrácia gondolatának újra problematizálása annak felismeréséhez és közfelfogássá

válásához is elvezet, hogy a demokrácia – a széles értelemben vett politikai demokrácia – nem, egy, hanem két – egymással nem feltétlenül harmonizáló – elvet jelent. Azt a kettőt, amelyet ezen írás címe megjelöl: a többség hatalmát és a kisebbség jogát.

Eme alapelv mindkét tényezője szerves része a demokrácia koncepciójának. A modern demokrácia születésekor és a múlt században a hangsúly a mondat első felén volt. A demokrácia elsősorban a többségi elv érvényesülését jelentette, a demokraták számára ez volt a fontos. A korai modern demokratizmus – szemben a vele általában összekevert liberalizmussal etatisztikus, államigienlő eszme volt, hívei a többség hatalmáról, a népuralomról beszéltek. A hatvanas–hetvenes évek különböző nyugati politikai mozgalmai nyomán ma már csak azért is a mondat második felére, a kisebbségek jogának érvényesülésére – kerül a hangsúly, mert a hatalom, az uralom mint politikai jelenség súlyosan diszkreditálódott. A ma embere a demokráciától leginkább olyan közösségszervező gyakorlatot vár, amelyben minél kisebb mértékben érvényesül hatalom és uralom, – bármely hatalom és uralom –, s a jog éppen az uralom korlátozását, az önkény regulázását és zabolázását jelenti. Az 1960-as évek közepétől kezdve a demokrácia a közfelfogásban egyre inkább a társadalmi kisebbségek politikailag is biztosított érvényesülését jelenti. A demokratizmus mértéke egyre kevésbé a többségi elv biztosítása, sokkal inkább a minél kisebb, minél apróbb érdekek és törekvések szóhoz jutása. A nyugati közvéleményre jelentős befolyással bíró lecsillapodott, új arcú szociáldemokratizmussal szelídült újbóloldaliság publicisztikájában is azt olvashatjuk, és a hazai vitákból is azt vehetjük ki, hogy a demokrácia lényegének korunk közfelfogása az *érdekek érvényesülését* tekinti. Nem elsősorban a nagy súlyú, elementáris érdekekét, amilyen a kenyér, létbiztonság, nyolc órai munkaidő, hiszen ezek – a harmadik világ elmaradott országai kivételével – mindenütt érvényesülnek valamilyen módon, hanem éppen a *kis volumenű közösségek és csoportok érdekei*, a részérdekek, közöttük különös hangsúllyal a *perifériális* érdekek kerülnek a közfigyelem fókuszába. A gondolatszabadság felfogása is ebbe az irányba tendál napjainkban. A klasszikus demokratizmus a múlt században a közvélemény, az elterjedt, az egész közösség vagy legalábbis a nagy többség által vallott közfelfogás minél nagyobb mértékű érvényesülését tekintette a demokrácia fokmérőjének. A liberális felfogás volt akkor egyik oldalról az a szemlélet, amely ebben a domináló közfelfogásban az egyes egyéni vélemények individualitását korlátozó egyhangúságot, szemléleti konformizmust látott, másfelől pedig a konzervatív szemlélet, amely a közvélemény nyomását a műveletlen és bárdolatlan tömeg uralmának tekintette a művelt és kifinomult előkelő kisebbséggel szemben. A napjainkban terjedő, marginális érdekérvényesítésre orientált demokratizmusfelfogás sokban közelebb áll a múlt individualista liberalizmusához, sőt tömegellenes konzervativizmusához is, mint a régi demokratizmus tömegigienléséhez. A széles körű társadalmi konszenzusokon nyugvó szemléleti egyöntetűségeket, az ilyen jellegű közfelfogást az antidemokratikus konformizmus melegágyának tekinti. A közfelfogást már nem tartja elementáris érvényűnek, az egyszerű ember magától értetődő, evidens szemléletmódjának, hanem antidemokratikus szerkezetű szocializációs mechanizmusok: a hierarchikus felépítésű polgári család, az antidemokratikus eszméket sugalló – ugyancsak hierarchikus felépítésű – iskola produktumának tekinti. A társadalmi közfelfogás

konszenzusán belüli nézetek egyeduralmát ma par excellence antidemokratikus jelenségnek érzi tehát ez a demokráciafelfogás. A gondolatszabadság az ő számára éppen az eme társadalomfelfogási konszenzusba be nem fogadott nézetek: a *marginális nézetek* minél nagyobb mértékű érvényesülését jelenti. A közfelfogástól eltérő *politikai* nézetek hirdetésének szabadsága a klasszikus demokráciafelfogás gondolatszabadság-eszményének is középpontjában állt, egyenrangú elvként a közfelfogás dominanciájának elve mellett. Ma elsősorban a *nem politikai* marginális nézetek: a közfelfogástól eltérő szexuális magatartás, provokáló öltözködési szokások és hasonló dolgok minél nagyobb szabadsága a demokratizmus fokmérője a nyugati közvéleményben.

Az érdekérvényesítésre vonatkozó nézetek is ehhez a szemlélethez igazodnak ebben a demokráciafelfogásban. Minél több színesebb, sokfélebb érdek *artikulációja* fontosabb demokráciakritérium, mint maguknak az artikulált érdekeknek ütőképes politikai érvényesítése. Az érdekérvényesítés és a demokrácia viszonyát illetően itt tisztázatlan problémák lappanganak.

Maga az az elképzelés, amely a demokráciát olyasféleképpen definiálja, hogy az azt a politikai rendszert jelenti, amelyben az érdekeket nyilvánosan megfogalmazhatják az érdekeltek és valamiféle képviseleti rendszer keretében reprezentálhatják, lényeges félreértést tartalmaz. A demokrácia valóban – formálisan és általánosan megfogalmazva – képviseleti rendszer. Minden demokrácia az. Azonban nem a képviseltek érdekeinek, hanem a képviseltek akarátának képviseletét jelenti. Feudális földesúr képviselheti jobbágysági érdekeit a királyi udvarral szemben abban a tekintetben, hogy érvényesíti politikai befolyását központi adók kivetésének elhárítására, amely parasztjait terhelné, védheti őket katonaság beszállásolása elől, küzdhet azért, hogy egyházi terheiket csökkentse, mindez szorosan megfelel a földesúr érdekeinek, aki érdekelt abban, hogy jobbágyságait mások ne zsarolják ki. Latba vetheti a tőkés is politikai befolyását azért, hogy munkásai feje felől állami adóterheket elhárítson, hogy hatályon kívül helyeztessen vámtarifátételeket, amely a munkás élelmét drágítja. A hivatali főnök is nagyon sok tekintetben védi "felfelé" beosztottai, alárendeltjei érdekeit. Mindezek objektív érdek-képviseleti szituációk. A patriarchális vagy paternalista, autokratikus és bürokratikus érdekképviselet tipikus megnyilvánulásai. Kézenfekvő azonban a példákból, hogy mindezeknek az érdek-képviseleti eseteknek semmi keze a demokráciához, a demokratikus érdekképviselethez. Hiszen itt az – *objektíve* – képviselt személy erre a képviseletre a képviselőnek *megbízást* nem adott. Nem akarta, hogy érdekeit ily módon képviseljék. Nem akarta, hogy azok emeljenek szót bizonyosfajta – velük közös, az övékkel nem ütköző – érdekeik mellett, akikkel más – lényegesebb – területen a legsúlyosabb érdekkonfliktusaik vannak, olyan konfliktusok, amelyekben senki nem képviseli érdekeiket. A képviselt ezekben az érdek-képviseleti esetekben jobbra nem is tud arról, hogy érdekeit felsőbbbsége felfelé képviseli. A felsőbbbség nem mindig dicsekszik ezzel. Gyakoribb ennél, hogy patrónusszerepét lefelé kifejezetten leplezi, titkolja. Teszi ezt egyrészt azért, mert felfelé erősebb konszenzus köti, mint lefelé, s ezen ez az érdek-képviseleti aktivitás nem változtat. A hűbérúrnak több köze van a királyhoz, mint jobbágyságához, akkor is, ha védi jobbágyságát a fiskussal szemben az udvari adóterhektől. Másrészt, amennyiben a felsőbbbség nyíltan meghirdeti alattvalója előtt, hogy

felfelé védi érdekeit, leleplezi az alattvaló előtt, hogy a reá nehezedő, följe boruló uralmi rend nem monolitikus, benne hatalmi harcok, érdekütközések zajlanak, márpedig a hűbérúr, a többség lefelé csupán akkor érzi szilárdnak uralmát, amennyiben az alávetettek a fölöttük levő uralmi rendet egységesnek, egyöntetűnek, tagolatlanak hiszik és érzékelik. Kevesebbet ér a közvetlen uralom gyakorlója számára is az alattvalói „jó atyja” képének kialakítása, mint az egységes, egyöntetű uralom szuggesztiója. A demokratikus képviselőt alfája és omegája tehát, hogy a képviseltek a politikai akarat kinyilvánításának aktusával választják meg képviselőjüket, azért, hogy az *akaratukat* közvetítse a politikai döntések centrumaiba. Ez azonnal felveti a demokráciával kapcsolatos régi viták egyik ismert kérdését: lehetséges tehát, hogy a képviselt akarat nem azonos az akaratot nyilvánító érdekeivel. Van olyan eset, hogy emberek nem ismerik fel érdekeiket, és attól eltérő vagy éppen azzal ellentétes álláspontra helyezkednek? Erre a kérdésre azonban azonnal rímel egy modern kérdés. Lehet-e egyáltalán beszélni az így felfogott érdekről? Az érdeket csak a szükségletre lehet vonatkoztatni. Az pedig egyfajta hiány visszája. Ha valami nincs meg, és ez a hiány szenvedés forrása – akkor a hiány megszüntetése szükséglet. Az erre irányuló szándék az érdek. A szükséglet és érdek ilyen felfogása nem teszi lehetővé a felismert és fel nem ismert érdek megkülönböztetését. Amire valakinek nincs szüksége, annak megszerzése nem lehet érdeke. Amennyiben nem helyezkedünk a szükségletek értelmezésének szűk antropológiai felfogására, amely szerint az embernek csupán azok „valódi” szükségletei, amelyek kielégítése a lét- és felfenntartásban elengedhetetlen, a többi – mivel lehetséges az emberi élet fenntartása kielégítetlenségük esetén is – „nem valódi” szükséglet – számolnunk kell azzal, hogy szükségletek mesterségesen és szándékosan létrehozhatók, gyakran például üzleti haszon végett. Kérdés, hogy a mesterségesen teremtett szükséglet valódi szükséglet-e. Amennyiben hiányuk a mesterségesen történt vágykeltés végbemenetele után már megvan, ezek a szükségletek is valódiak, azonban antidemokratikus jellegűek abban az esetben, ha a másokkal szembeni nagyobb presztízs demonstrálását szolgálják, és éppen ezt a mások terhére való érvényesülési kívánságot teszik szükségletté. A személyautó közlekedési szükségletet elégíti ki, amennyiben gyorsabb, kényelmesebb a tömegközlekedésnél, ha azonban egyenértékű tömegközlekedés mellett csupán azért választják sokan, mert „előkelőbb” a villamoson utazásnál, presztízsszükségletet elégítenek ki vele. A felismert és fel nem ismert érdek kérdésére visszatérve: a régi álláspont híveinek azonban kemény érvei vannak. Az iskolás gyermeknek nem szükséglete, hogy tanulással gyötörje magát, de a felnőttnek majd szüksége lesz ennek a gyermekkorban megszerezhető tudásnak a birtoklására. A betegnek nem szükséglete a fájdalmas, kellemetlen vizsgálatok és gyógyító eljárások elviselése, de a gyógyulás annál inkább. Ebben az esetben az érdek a távlati, a perspektivikus szükségletre vonatkozó érdekelttség, aki ezzel szemben pillanatnyi szükségletétől vezérelve cselekszik, a saját érdeke ellen tesz. Hasonló példa hozható a politikai életből is, nem csupán az éretlen gyermekek világából. A példa jól ismert: az „aranytojást tojó tyúk” példázata, amelyet nem szabad – a pillanatnyi igényektől vezettetve – felfalni. Azaz: a társadalom sokszor nem vállal nagy volumenű, drága, életszínvonalát terhelő beruházásokat, noha idővel kiderül, hogy ezek létfontosságúak lettek volna, és elmaradásuk súlyos következményekkel jár. Valóban ilyen esetek adódnak a valóságos és élő

emberi társadalomban, azonban éppen az utóbbi példa, az “aranytojást tojó tyúk” óvatosságra int. A példa ugyanis azt a feltételezést sugallja, hogy a társadalom felfogása, amennyiben szabadon határoz, ha rá van bízva a beruházási döntés: beruházásellenes. E szerint a feltételezés szerint az emberek a megtermelt javakat azonnal fel akarják élni, és minimumra igyekeznek korlátozni a felhalmozást. A gyakorlat azonban nem igazolja ezt a feltételezést. Olyan országokban, ahol a foglalkoztatottaknak bizonyos befolyása volt a beruházási politika alakulására: Jugoszláviában az iparvállalatoknál, Magyarországon pedig a mezőgazdasági termelőszövetkezetek esetében inkább az a tapasztalat, hogy a beruházással kapcsolatos magatartás inkább pozitívnak tekinthető. Inkább a másik irányú hibára mutatkozik fogékonyság: meggondolatlan, túlméretezett vállalati beruházások szorgalmazására. Az “aranytojást tojó tyúkra” hivatkozók félelmüket mégsem a levegőből kapták. Valóban éreztek a társadalom közegében bizonyos ellenállást a beruházások ellen, ezt azonban hibásan általánosították egy valamiféle általános beruházásellenes magatartás feltételezésével. Valójában csupán a feszített ütemű iparosítás gigantomániás beruházási politikájával szemben mutatkozott ellenérzés. Többek között azért is, mert a feszített ütemű iparosítás során a munkaerőt kényszer alkalmazásával irányították ide-oda a “kiemelt beruházások” érdekében. Miért akart volna vállalati beruházást az a munkás, aki meg volt győződve arról, hogy mire ez a beruházás hasznot hoz, ő már nem lesz a vállalatnál? Összegezve: a demokráciában elvileg lehetséges, hogy a társadalom tagjai érdekeik ellen döntenek. Egyetlen politikai szervezési forma sem csodaszer, amely megóv minden hibától, minden visszasságtól. A demokrácia sem az. Azonban, ha feltételezzük is, hogy előfordulhat, hogy a társadalom tagjai a demokráciában éretlenül, mintegy gyermekmódra érdekeik ellen döntenek, a történelmi és politikai tapasztalat alapján elfogadhatjuk azt a kiindulást, hogy ez az eset, ha előfordulhat is, ritka kivétel, semmiképpen sem tipikus esete a demokratikus politikai döntésnek, amint ezt a konzervatív, technokratikus vagy más antidemokratikus demokráciabírálatok feltételezik.

Bonyolultabb kérdés a közvetlen, az aktuális és a távlati, hosszú távú, perspektivikus érdekek közötti viszony, a közöttük lehetséges konfliktus. Itt már nem a felismert és fel nem ismert érdek közötti ellentmondásról van szó, hanem különböző valóságos érdekek közötti ellentétéről, noha a demokrácia bírálói a perspektivikus érdekekkel szemben ellenállást tanúsító közvetlen szükségletekre vonatkoztatott érdekeket szívesen nyilvánítják efemer, nem valóságos érdeknek. Ilyen esetre példaként vehetjük a harmincas–negyvenes évek Franciaországában a Synarchie néven emlegetett állítólagos technokratikus szélsőjobbboldali szervezkedést, amelyről az hírlett, hogy egyebek mellett erőszakosan kívánja modernizálni a gazdaságilag nagyon nem hatékony francia kispaszti gazdálkodást, felszámolni a paraszti kisbirtokot és erőszakkal létrehozni valamilyen termelékenyebb mezőgazdasági termelési rendet. Itt perspektivikus érdekként jelentkezett egy általános mezőgazdasági termelési hatékonyság-igény – erről bizonyos logikával lehetett azt mondani, hogy tulajdonképpen ez az érdeke a mezőgazdaságban tevékenykedőknek. Vele szemben állott a kispasztság, amelynek valóságos érdeke volt életformájának, társadalmi identitásának, kisbirtokához kapcsoló érzelmi kötődéseinek a fenntartása. Gazdaságilag – elvontan – talán a parasztnak nem lett volna érdeke ennek a termelési rendnek fenntartása,

az érdek azonban nem csupán anyagi, nem csupán gazdasági. Életformaértékek fenntartása semmivel sem kevésbé *érdeke* az ehhez kötődőknek, az e mellett elkötelezetteknek.

Ha egy község tanácsa nem szavazza meg a vízmű felújítását, és emiatt egy év múlva a községnek hónapokra nincs vize, s ráadásul a felújítás költségei is nagyobbak, mint egy évvel korábban lettek volna, egyértelműen megállapítható, hogy a községi tanács a lakosság érdekeivel ellentétes döntést hozott. Ezt azért jelenthetjük ki, mert ebben a döntési esetben a vízmű rekonstrukcióját akarók és ellenzők azonos érdekek alapján döntöttek. Ahol azonban, mint a francia parasztság esetében, az érdekek alapját képező értékek egymással ellentétesek, nem lehet meghatározni, hogy mi az érdek. A XIX. században, amikor a közfelfogás legnagyobb értéknek a pénzszerzést tekintette, vélhették azt az emberek, hogy aki inkább a több pihenést választja, mint a több pénzt, saját érdekei ellen dönt. A liberalizmus ideológiai hegemoniájának korában a polgári társadalom abban a hitben élt, hogy a társadalmat szabályozó értékek tekintetében konszenzus uralkodik, az uralkodó felfogástól eltérő értékek nem minősíthetők értékeknek, az általuk orientált érdekek nem érdekek. A második világháború után a demokráciáról gondolkodó felfogás számol azzal, hogy a társadalomban ellentétes értékek érvényesülnek, s ezért az érdekek sem rangsorolhatók ilyen érdekütközés esetében. Itt nem az érdekek valóságosága vagy hamissága dönt a működő demokráciában, hanem az, hogy melyik érdek érvényesülését akarja a többség.

Azon túl, hogy kézenfekvő érveket lehet felhozni a közvetlen érdekek szűklátókörűsége, kicsinyessége mellett, a távlati érdekek ellen is szólnak argumentumok. A közvetlen érdek biztosan létező szükséglet kielégítésére irányul, a jövőben kielégítendő szükségletről azonban feltételezzük, hogy akkor, a jövőben is ugyanaz lesz, mint amikor majdani kielégítését megterveztük, s ez távolról sem biztos. A tervezés a jövő építése, a jelen gyorsított és tudatos, szándékos átalakítása. Ugyanakkor ez a jövőépítés a jelenből indul ki, annak adottságaiból. Kérdés, hogy milyen mértékben építi a jelent jövővé, mennyiben éppen a jelen bővített újratermelése jelenti ezt a szándékolt jövőt, s mennyiben hagy nyitva kapukat a jelenből előre nem látható gyökeresen és lényegileg új fejlemények, változások felé. Ha húsz évre előre a népgazdaság minden pénzét egy vagy néhány – voltaképp mai szükségletek kielégítését számba vevő – projektum felépítésére irányozzuk elő, lehet, hogy ugyanúgy a “jövőnket esszük meg”, mint a nevezetes “aranytojást tojó tyúk” elfogyasztása esetén, azaz akkor, ha túl kevés pénzt szánunk a beruházásokra.

A politikailag megfogalmazható és képviselhető érdekek eme problémáiról térjünk újra vissza a demokrácia korábban említett alapkérdéséhez. Azért szükséges azt hangoztatni, hogy a demokrácia a képviseltek akaratának s nem érdekeinek érvényesülése, azért nem verbalizmus, szófacsarás, mert csupán ezáltal lehet világos, hogy semmiképpen nem demokrácia az a helyzet, ha a társadalom tagjainak, egyes csoportjainak érdekeit mások ismerik fel helyettük, s őket be nem vonva, nélkülük vagy éppen ellenükre érvényesítik. Atyai, jóindulatú és bölcs önkényuralmak, felvilágosult abszolutizmusok, racionálisan irányított technokratikus kormányzatok nagyon sok helyes, valóban a társadalom érdekében való dolgot tehetnek, sok történetileg értékes művet alkothatnak, de nem tarthatnak igényt arra, hogy demokráciának tekintsék őket. Tarthatatlan az a logika, amely megkülönböztet

holmi "tartalmi" demokráciát, ahol a tartalom demokratikus voltát a társadalom érdekével történő megegyezés jelenti, a "formális" demokráciától, a politikai akaratot megformáló és állami intézkedésekké szervező képviseleti intézmények rendszerétől. Itt a demokrácia tartalmatlan frázissá válik, szinonimájává valamely megfoghatatlan politikai "jónak", helyesnek. A paternalista szemlélet, melynek klasszikus megfogalmazását egykor a felvilágosult abszolutizmus korában Nagy Frigyes adta: "mindent a népért, semmit a néppel", mindenkor éretlen gyermekként kezeli a tömeget. A demokrácia éppen az érett, felnőtt állampolgárok rendje, akik saját kockázataikra és felelősségükre érvényesítik akaratukat a politikai döntések meghozatalában, befolyásolásában. Szükséges még más okból is megkülönböztetni az érdekérvényesítést a képviseltek akaratának érvényesülésétől. Bonyolult társadalmi munkamegosztás-rendszerek általában valamiféle reális pluralitáshelyzetet jelentenek. Részszervezeteknek, intézményeknek, termelőegységeknek, területi igazgatási egységeknek van bizonyos reális önsúlyuk, amivel befolyásolni tudják a legönkéntesebb politikai rendszerekben is a felettük álló központi uralmi centrumok döntéseit. Informális utakon van bizonyos lehetőség az így szerveződött partikuláris érdekek képviseletére, a hatalmi központokkal szemben. Ilyen esetben a partikuláris egység cselekvő kulcsemberei reálisan képviselik a szervezetükben összefogott összes polgár valamilyen szintű és jellegű érdekeit. Ez reális képviseleti helyzet, de semmi köze a demokráciához, amely csak a mandátum alapján történt képviseletet jelenti, azt a helyzetet, hogy a képviselt valamely formális aspektussal megbízást ad a képviselőnek arra, hogy az az ő akaratát reprezentálja. Ez a működő demokráciákban fontos problémákat vet fel, a liberális és a demokratikus képviseleti felfogás alapvető különbségét. A liberális elv szerint, ha a választó megbízta a választás során képviselőjét, hogy szándékát és akaratát képviselje, a továbbiakra, a képviseleti, parlamenti ciklus tartamára szabad kezét kell hogy adjon neki. A választó "menet közben" nem befolyásolhatja az általa megválasztott képviselőt. Ez érvényesül a polgári parlamentarizmus gyakorlatában. Ezzel szemben a demokratikus képviseleti felfogás szerint a képviselőt a választók utasításokkal látják el, ezeket az utasításokat megváltoztathatják, és a képviselőt a választók visszahívhatják. Ez a képviseleti rendszer megelőzi a polgári demokrácia kifejlett intézményrendszerének a létrejöttét, például már a reformkori magyar rendi országgyűléseken is ez a rendszer érvényesült, a megyék követeiket utasításokkal küldték az országgyűlésre. Ez a szemlélet uralta a francia forradalom konventjeit, s ez a képviseleti felfogás érvényesül a szocialista képviseleti rendszerekben is.

A kis csoportok érdekeinek érvényesítésére figyelő demokráciafelfogás nem csupán az érdekérvényesítés és a politikai akarat érvényesítésének a viszonyát homályosítja el és zavarja össze, hanem az érdekérvényesítés értelmezésében is homályosságokat tartalmaz. Nem tisztázza, sőt mintha ódzkodna ez a demokráciafelfogás annak tisztázásától, hogy milyen *volumenű* érdekek érvényesíthetők politikai eszközökkel, s melyek azok, amelyek kisebb terjedelmük lévén, erre eleve nem tarthatnak igényt. A politikától, a politikai szférától való általános idegenkedés hangulatában a közfelfogás nem siet tisztázni, hogy mely érdekek *politikailag relevánsak*, s melyek nem. E mögött a tisztázatlanság mögött a demokrácia másik alapkérdése rejlik: az *autonómiák* és a *demokrácia* viszonya. Az autonómia problémája viszont azt az általánosabb problémát tartalmazza: mi igényel állami

szabályozást, állami intézkedést, és mi nem. Mindazok a részérdekek, amelyek volumenükénél, jelentőségükénél vagy/és jellegükénél fogva állami intézkedést nem igényelnek, ügyeiket *autonóm módon* intézik. Az autonómia statikus és nem expanzív: azt jelenti, hogy az autonóm egység ügyeibe felülről és kívülről nincsen beleszólás, de ugyanannyira jelenti azt is, hogy az autonómia sajátos érdekeit nem érvényesítheti kifelé, másokkal szemben. Az autonómiával kapcsolatos szemlélet gyökeresen megváltozott a XIX. század óta. A klasszikus demokrácia az önkény forrását látta a szabályozatlanságban. A többségi elv, a többségi akarat érvényesülését az jelentette, hogy a többségi döntés alapján minél szorosabb szövésű intézkedéshálójával fogják át a társadalom ügyeit. Szabályozási hézagok, lécek demokráciaellenes társadalmi tényezők erős autonómiáinak kialakulását jelenthették, s ezért az akkori demokratizmus ódzkodott az autonómiáktól. Jó példa erre az oktatásügy klasszikus demokratikus felfogása: ez arra törekedett, hogy minél inkább korlátozza az oktatási autonómiákat: ez általában az egyházi iskolák autonómiáját jelentette, de ide tartozott a magániskolák autonómiája vagy a nemzetiségi iskolák autonómiája is. Arra törekedtek, hogy minden iskolára érvényes demokratikus szemléletű tanterv legyen az oktatás általános alapja, melynek érvényesülését minél nagyobb hatáskörű központi szakfelügyelet ellenőrzi.

A marginális érdekérvényesítésre orientált demokráciafelfogás ezzel szemben a demokrácia alapintézményeinek tekinti az autonómiákat. Minél több, színes sokféleséget képező közösség bír autonómiával, annál demokratikusabb e felfogás számára a politikai rendszer. Minél kisebb mértékben vonják ezeket állami rendelkezések alá, annál erősebb a demokrácia. S legfőképpen: minél marginálisabb, a közfelfogás szemléletétől, magatartási normáitól eltérő kisközösségek rendelkezhetnek autonómiával, annál demokratikusabbnak tekinthető a társadalom. A demokratikus érdekképviselő az így alakuló nyugati közfelfogás szerint kisközösségek harca autonómiáért, illetve érdekeik bizonyos autonóm körükön kívülre irányuló expanziójáért. Azaz: ez a szemlélet éppenséggel elválasztja az érdekérvényesítést a központi szabályozástól, központi intézkedésektől. Az érdekérvényesítés valójában azonban éppen erre vonatkozik. Érdekek harca számukra kedvező központi szabályozásért. Ez azt jelenti, hogy a politikailag képviselt érdekek akkora volumenűek, hogy értelme van velük kapcsolatban központi szabályozásnak, a központi intézkedéseknek. Politikai jellegű érdekképviselő nem lehet a mai demokráciafelfogás által preferált kicsiny csoportoknak, hanem éppenséggel csupán a társadalmi munkamegosztás által elkülönült nagy társadalmi tevékenységi csoportoknak. A borbély, a cukrász, a sintér, a fodrász nem léphetnek fel gyakorlatilag politikai jellegű érdekképviselői szervezetek alakításának igényével, ezt csak a nagyipari munkásság teheti. Az egyes csoportok érdekképviselőinek problémájához további félreértések és tisztázatlanságok is csatlakoznak. A nyugati közvélemény a demokratikus érdekérvényesítés legfőbb ismervének azt tekinti, hogy a részérdek kendőzetlenül, részérdek voltában jelentkeznek a társadalmi nyilvánosság előtt. Az olyan törekvés, amely a részérdeket valamiféle közérdekként akarja "eladni", erős gyanúban áll, a rosszhiszemű ideológiagyártás, a másokat áltató demagógia vádjá tapad hozzá. Alapítványul: központi intézkedés minden módon csak valamiféle államérdeket tejezhet ki. Az a politikai akarat, amely valamely csoport részérdekét állami intézkedés rangjára, állami

politikai akarattá akarja emelni, csupán általános formában, intézkedés formájában terjesztheti elő törekvését. Egy alulról követelt intézkedés tervezete formájában eleve általánosító érvényű, az államérdek formáját öltő projektumként kerül a politikai nyilvánosság elé. Ezen túl: nem őrizheti meg szoros értelemben vett partikularitását. A központi intézkedéseket kikényszeríteni akaró politikai akarat arra szorul, hogy megfogalmazott *érdekeit konfrontálja* a rivalizáló, másféle központi szabályozást, másféle intézkedéseket igénylő érdekekkel. Ez a konfrontáció lényegében *programadást* jelent. A más érdekekkel konfrontált, ezekkel viszonyba hozott, egyeztetett részérdek lényegében politikai program. A politikai téren, politikai nyilvánosság előtt képviselhető terjedelmű részérdeknek éppen az a kritériuma, hogy *módjában áll saját részérdekei alapján programot adni az egész társadalom ügyeinek megszervezésére*. Csupán akkora méretű és súlyú társadalmi csoport léphet fel a politikai érdekérvényesítés igényével, amely programot tud adni az egész adott társadalom életének érdekei alapján való megszervezésére. Ebben az esetben részérdeket közérdekként, össztársadalmi érdekként jelentetheti meg. Ennek igazolása, megvédése a rivalizáló érdekeket igazoló eszmékkel szemben már *ideológia*. Ez az érdekérvényesítési gyakorlatból nem kapcsolható ki. Nehezen kapcsolható ki a ma lehetséges demokrácia gyakorlatában az ideológia hamistudat-mozzanata is, az, hogy ez arra törekszik, hogy részérdeket általános érdekként jelentessen meg. Azok a társadalmi csoportok, amelyek ilyen átfogó programmal jelentkeznek a modern politikai életben, a *politikai pártok* alapjai. Azok az érdekérvényesítő csoportok, amelyek követeléseiket ütköztetik és egyeztetik a hasonló csoportokéval, s ezt olyan átfogóvá tudják kiépíteni, hogy belőle az egész társadalom saját érdekei alapján való megszervezésének programja bontakozik ki, ezek a csoportok *latens politikai pártok*.

Az érdekérvényesítésnek ezek az alapelvei még egy elterjedt nézettel ütköznek. Részérdekek konszolidált politikai viszonyok között nem konfrontálódnak közvetlenül. Autonómiák nem folytatnak egymás ellen érdekösszeütközés esetén politikai színezetű érdekharcot. Ha az érintett érdekek nem igényelnek központi szabályozást, politikailag irrelevánsak, nem érintik a demokrácia problémáját. Amennyiben viszont a részérdekeket az őket közvetítő politikai akarat állami intézkedés szintjére kívánja emelni, nem a rivalizáló részérdekkel s az azt közvetítő politikai akarral ütközteti követelését, hanem a központi szabályozás fölött rendelkező uralmi központtal. Harcát az állami intézkedésért a központtal kell megvívnia. A rivális részérdekkel csupán a döntési központ kölcsönös és ellentétes irányú befolyásolásának és presszionálásának közvetítésében kerül "harcérintkezésbe". A döntési központok mint osztályállamok szervei valamely össztársadalmi szervezőelvvé emelkedett részakarat és mögötte álló részérdek végrehajtó szervei, azonban mint végrehajtó szervek nagymértékű működési autonómiával bírnak – még a saját osztálybázis érdekeivel szemben is. A központi döntést hordozó, elkülönült igazgatási apparátus önálló politikai erő, amely saját politikai akarattal, a "költségvetési érdek" érvényesítését célzó akarattal bír, sok vonatkozásban társadalmi mandátumadóival szemben is. A politikai intézkedésért folyó alulról jövő érdekharc kettős dimenzióban zajlik: érvényesülnie kell az autonóm költségvetési érdekekkel szemben, és érvényesülnie kell a rivalizáló részérdekkel szemben is. Ahol az autonóm érdekérvényesítő és érdekmegfogalmazó szervezetek érdekharcukat

közvetlenül egymás ellen vívják, nem a központi döntéshozó szervek közvetítő tényezőjén keresztül, ott lényegében polgárháborús állapotok uralkodnak.

Az itt előadott fejtegetés a modern demokráciát *instrumentálisan* fogja fel, mint olyan *politikai szervezési elvet*, amely, hasonlóan az államigazgatás vagy a gazdaságirányítás bizonyos eljárásaihoz, sokféle társadalmi közegben, különböző társadalmi formációkhoz tartozó politikai közösségekben alkalmazható. A tartalmi szempontok egy átfogó elemzésben nem mellőzhetők olyan mértékben, ahogy ez a rövid fejtegetés teszi. Különböző társadalmi rendszerekben nem azonos módon valósul meg – a modern technikai civilizáció sok tekintetben azonos feltételeket teremtő körülményei között sem – a demokrácia. A végső kifformálódás, a különböző körülmények között lehetséges és aktuális demokrácia igen távol áll már egymástól. A demokrácia minimumában azonban nem ekkorák a távolságok. Minimális feltételként kell tételeznünk minden működő demokráciában, hogy az ütköző politikai akaratok és a mögöttük álló konfliktusok rivalizálása és érvényesülése konszolidált helyzetben “lent” és “fent” *politikai eszközökkel* történik. Továbbá azt, hogy kodifikált törvényes szabályozás, alkotmányba foglalás híján is, a gyakorlatot hordozó hallgatolagos konszenzus alapján a politikai uralom nem vesz igénybe erőszakos uralmi eszközöket a *politikai úton*, azaz “alulról” jövő erőszak alkalmazása nélkül előterjesztett érdekérvényesítési törekvésekkel szemben.

Az autonómiák léte önmagában még nem jelent demokráciát, működő parlamentáris demokráciák léteztek autonómiák erős korlátozása mellett is, autonómiák pedig összefértek autokratikus, paternalista rendszerekkel is. A működő demokráciákat az autonómiák léte azonban gazdagítja, tágítja a demokratikus képviseletek különböző társadalmi szinteken való kibontakozásának kereteit.

Végezetül pedig, a demokrácia másik fontos dimenziójának, a gondolat szabadságnak mai értelmezéséhez nyúlunk a marxista hagyománykincshez, és idézzük befejezésül *Rosa Luxemburg* szavait: “A demokrácia a másként gondolkozók szabadságát jelenti.”

Világosság, 1981. december

Még néhány szó a demokráciáról

Egy éve megjelent írásom [*A többség hatalma és a kisebbség joga*] nem a demokrácia legáltalánosabb elvi problémáival kívánt foglalkozni, csupán két részproblémával: egyrészt az *érdekképviselés* és az *akaratképviselés* különbségével, másrészt a *többségi elv* és a *marginális érdekek* viszonyának problémájával. Nem kívántam tehát érdemlegesen belebocsátkozni a demokrácia alapkérdésébe, abba, hogy *lehetséges-e egyáltalán demokrácia*. A demokrácia lehetőségét tapasztalati tényként feltételeztem. A vitacikkek mégis elsősorban az alapkérdéssel kapcsolatos problémákat vetették fel, ily módon most a válaszomban ezekkel kell foglalkoznom. [...]

A *polgári demokrácia* alapp problémája: egy kizsákmányoló társadalomban nem a többség uralkodik. Erre azt tudom felelni, hogy nem a többség uralkodik, hanem a kisebbségben levő uralkodó osztály, viszont amennyiben polgári demokráciáról beszélünk, ezen olyan uralmi helyzetet értünk, ahol az uralkodó osztály illetén uralma megfelel a kizsákmányolt többség akaratának – azaz triviálisan szólva: a többség ezt az uralmat elfogadja. Ha azt feltételeznénk, hogy a burzsoá demokrácia nem ilyen helyzet, hanem leplezett diktatúra, ahol jól álcázott kényszer erőlteti rá a néptömegekre ezt az uralmat s a választások pusztá politikai komédiák, olyan álláspontra helyezkednénk, amely nem tenne különbséget fasizmus és polgári demokrácia között, hacsak nem a fasizmus javára azzal a megfontolással, hogy az kevésbé leplezett s így a néptömegeket kevésbé téveszti meg. A demokrácia kérdésének döntő pontja a kényszer és nem a manipuláció. A politikai akarat nem befolyásolás nélkül, nem spontán módon alakul ki. Megtévesztő befolyások szép számmal előfordulhatnak és előfordulnak benne. A politikai akarat befolyásolása, sőt horribile dictu a manipuláció is összefér a demokráciával. A demokráciával a többség akaratának erőszakos elnyomása nem fér össze. A polgári demokráciában a kizsákmányolók kénytelenek igazodni a kizsákmányoltak politikai akaratához. Messze vezetne itt belebonyolódni abba, hogy hosszú történeti korszakokon keresztül miért akarják néptömegek a kizsákmányolást. Csupán néhány szempontot említünk. Az angolszász országokban, elsősorban az USA-ban, a XIX. században a tömegeket áthatotta az az ideologikus vélekedés, hogy a tőkés vagyonok méltányos versenyben jöttek létre: a legtehetségesebbek és legszorgalmasabbak jutalmaként. Ehhez a mobilitás-képhez kapcsolódott az a reménység, hogy a tulajdonossá válás lehetősége minden tehetséges és igyekvő ember előtt nyitva áll. Bizonyos időszakokban elfogadhatják a néptömegek a kizsákmányoló rendet esetleg azért, mert meggyőződtek működőképességéről és kockázatosnak tartanak a szocialista kísérleteket.

A demokrácia problémáinak leg súlyosabb kérdését vetik fel azok a vitapartnerek, akik a *kompetencia* problémáját érintik. [...] Egy demokráciában érvényesül a többség akarata, de ez rosszra is vezethet. Ebben a kérdésben az alapp problémája a közvetlen érdekek és a perspektivikus érdekek viszonya. [...] A hatalmon vagy olyan személyek vannak, akik a társadalom érdekeinek felismerésére képesek, vagy olyanok, akik nem.

Vizsgáljuk meg még egyszer a közvetlen és a perspektivikus érdekek viszonyát. Valóban olyan egyértelmű volna annak az elitárius álláspontnak az igazsága, amely a perspektivikus érdek feltétlen magasabbrendűségét állítja? A közvetlen érdek mellett szól egy nyomós érv: a közvetlen érdek evidens és egyértelmű, ritkán lehet tévesen felismerni. Nem úgy, mint a távlati érdekeket, ahol súlyos tévedések lehetségesek. Sőt nemcsak tévedések – és itt a kompetenciaérv egyik kétséges pontja: a közvetlen érdekekkel nemigen lehet visszaélni, a távlatiakkal azonban igen. Felvethető, hogy a szakértő visszaél kompetenciájával és saját csoportérdekét állítja be perspektivikus érdekként, közérdekként. Ez a lehetőség még akkor is fennáll, ha – feltéve, de meg nem engedve – a perspektivikus érdek felismerése valóban csak szakértők szűk körének kiváltsága. Mielőtt erre a másik problémára térnénk, vizsgáljuk meg, hogy a perspektivikus érdek prioritása milyen kockázatokkal jár. Abból kiindulva, hogy az inkompetens kisember érdekeit feltétlenül el kell nyomni a perspektivikus érdek érvényesülése végett, a parancsuralmak gyakran visszaélnak azzal, hogy ezt felelőtlenül tehetik. A kormány demokratikus országokban megbukik, ha rosszul méri fel a távlati érdekeket és gigantomániás beruházásai eredménytelennek mutatkoznak. A parancsuralom efféle tévedéseinek következményeit azonban a lakosság kénytelen elviselni és ez elkényelmesíti a kormányzatot, döntéseit könnyen meggondolatlanná teszi. Az itt rejlő problémák azonban ennél is általánosabbak. A perspektivikus érdekek felmérése a tudományos prognosztika lehetőségein alapszik. A legközelebbi tapasztalatok egyértelműen azt mutatják, hogy ez a lehetőség meglehetősen csekély. Az olajválság drámaian hívta fel a figyelmet arra, hogy a gazdasági fejlődés legalapvetőbb folyamatait milyen kevésbé lehet előre jelezni. A beruházások józan keretek között tartása ugyanolyan közérdek, mint a beruházások megfelelő szinten tartása. Kisebb kockázatot jelent a késedelem és az alulméretezés a szükséges beruházások végrehajtásában, mint az elhibázott nagybefektetés. Ennek veszélyével szemben a megvetett napi érdek szervezett érvényesítése nagyon is hasznos szabályozónak látszik.

A kompetencia országlásának eszméjével pedig még két érv állítható szembe. Az egyik: a kompetenciának csak kis részben a magasabb képzettség a forrása, nagyjából a magasabb informáltság. Ez utóbbit azonban a „kompetensek” mesterségesen teremtik meg az információk monopolizálásával. Mindazok az információk, amelyek értelmezéséhez nem szükséges különös szakismeret, amiket „bárki” megért, nem lehetnek a valóságos szakértelmen alapuló kompetencia forrásai. A perspektivikus döntésekhez szükséges állítólagos kompetencia a parancsuralmakban zömmel a mindenki által értelmezhető információk monopolizálásán alapul. A másik érv: kétségbe vonható, hogy a demokratikus döntési mechanizmus a kompetencia kisebb lehetőségén alapul, mint a parancsuralmi. A diktatúrákban ugyanis az adatok feldolgozására képes kompetens szakértőknek nem teljes köre vesz részt a döntésekben, a demokráciákban azonban minden szakember részt vehet benne, méghozzá a nyilvánosság előtt. Mindezeknek az érveknek alapján fenntartom azt az álláspontomat, hogy a „tartalmi demokratizálódás” és a „formális demokrácia”, azaz a többség akarátának intézményesen biztosított érvényesülése egybeesik. A tartalmi érdekek ezen belül a perspektivikus érdekek biztosításának is jobb technikája a többségi akarát érvényesülése, mint a parancsuralom. [...]

A demokrácia csak konszolidált viszonyok között működőképes. Polgárháborús viszonyok között minden kormányzat, minden rezsim intézkedései diktatórikusak. Ez vonatkozik például a Francia Forradalomra. A döntő kérdés az, hogy a diktatúra átmeneti-e, amely konszolidált viszonyok között demokratikus kormányzatnak adja át helyét, vagy parancsuralommá merevül. Az utóbbiak körébe sorolható Salazar-rendszerrel szemben nem látom indokoltnak a jóindulatú elfogultságot: az a kifejtetlen megállapítás, hogy alatta kezdődött volna Portugália polgárosodása, éppúgy nem áll, mint ahogy a spanyol polgári fejlődés sem Francóval kezdődött, az olasz sem Mussolini alatt, és nem is az ő országításuk idején virágzott a legjobban. A legfurcsább példa azonban a demokratikus intézményrendszer negatívumait szimbolizáló amerikai elnökök említése. Vitapartnerem úgy gondolná, hogy az USA-ban a gazdaság és a társadalom fejlődése kifejezetten a politikai viszonyok ellenére történt? Kétszáz éves fejlődést nézve ez képtelenség. A világ legfejlettebb tőkés országában a politikai struktúra feltehetően megfelelt eme tőkés gazdaság és társadalom politikai szükségleteinek. [...]

Mások félreértik álláspontomat: mint a marginális érdekek szószólóját bírálnak, holott elsősorban arra akartam felhívni a figyelmet, hogy a marginális érdekek szembeállítása a többség politikai akaratával veszélyt jelent a demokráciára. Ezt figyelhettük meg a hetvenes években számos nyugat-európai országban – Nyugat-Németországban, Hollandiában és néhány skandináv országban. Itt a hatvanas évek újbaloldali áramlatainak utóéletét jelentő úgynevezett alternatív mozgalmak megváltoztatták a demokráciára vonatkozó addigi közfelfogást. Szemben a XIX. századból örökölt demokrácia-felfogással, nem a többség akaratának minél teljesebb mértékű érvényesülését tekintik a demokrácia kritériumának, hanem egyrészt azt, hogy milyen gyorsasággal fogadja el a társadalom közfelfogása a szélsőséges marginális nézeteket, másrészt pedig azt, hogy a többség felfogása milyen mértékben türelmes a még el nem fogadott marginális nézetekkel szemben. Álláspontom félreértését az okozhatta, hogy magam is a demokrácia fontos tényezőjének tekintem mind a provokálóan „más” magatartások gyors adaptálásának a készségét, mind az újjal szembeni nyitottságot, mind pedig a toleranciát. Viszont veszélyesnek tartom azt, ha a marginális érdekek egyoldalú pártolása oda fajul, hogy a közfelfogásban, a többség szemléletében már egyenesen a demokrácia ellenségét látja, a begyepesedett konzervativizmust, az „egydimenziós” nyárspolgáriságot, az előítéletes magatartást. Aki így nézi a társadalom többségét, az elveti a parlamenti intézményrendszert is, ahol a többség uralkodik. Ez a felfogás oda vezet, hogy a demokrácia politikai berendezkedését – elsősorban a parlamentet, s a politikai képviselőket – antidemokratikus intézményrendszernek, a konzervatív-reakciós társadalmi többség uralmi eszközének tekinti, s vele szemben a demokrácia új mechanizmusának a csíráit a politikai szférán kívül keletkezett marginális közösségekben – a kommunákban és a bázisközösségekben – véli felfedezni. E kérdésben a következő a saját felfogásom: antidemokratikus, ha a társadalom margóján létesült autonóm közösségeket a többség felfogását képviselő kormány erőszakkal elnyomja, de még antidemokratikusabb, ha a margón szerveződött kisebbség megkísérli erőszakkal érvényesíteni az akaratát a társadalom többségével szemben, például a terrorizmus eszközével. A marginális társadalmi tényezőkkel szembeni nyitottság és türelem

jelentős gazdagodást jelent a demokráciában, de a marginalitás elvének szembeállítás a többségi elvvel veszélyezteti a demokrácia létalapjait. [...] Egyes értékek – mobilitás, növekedés, szociális biztonság – jellegzetesen olyanok, amelyeket parancsuralmi úton ugyanúgy érvényre lehet juttatni, mint demokratikusan. Hozzá vennék azonban néhány olyan politikai értéket, amelyek érvényesítésére viszont a demokratikus módszerek az alkalmasabbak: a felhalmozás és a fogyasztás helyes viszonyának kialakítása, a változásokhoz való gyors alkalmazkodás és a korrekciók képessége.⁹

Világosság, 1983 március

⁹ A szerzővel vitázók cikkeit nem kívántam hosszan idézni, ezért az azokra hivatkozó konkrét válaszokat töröltem Szabó Miklós válaszából. A teljes verzió elérhető a könyvtárakban és az Arcanum weboldalon.

A “svéd modell” válsága

A felgyorsult történeti időt évtizedekre korszakolni a XX. század szokása. A húszas évek jelentek meg először ilyen mikrokorszakként elmúltukkal a kortársi megfigyelők számára. A formális tagolás jobbára azokat az évtizedeket érinti, amelyeknek nincsen igazán markáns korjellemzője. A harmincas és negyvenes évek nem jelentek meg külön korszakként az értelmező publicisztikában – mivel jellemzői: világválság, fasizmus, második világháború, túl nagy jelentőségűek voltak ahhoz, hogy egy-egy évtized jellemzőinek tekintsék őket. A második világháború óta beválni látszik a dekádokra tagolás. Két évtized viszonylag jól jellemezhetőnek látszik a Nyugaton. Az “ötvenes évek” a hidegháború évtizede, a “hatvanas évek” az újbaloldalé. A futó áttekintés máris mutatja a felületes beosztás hézagait: a jellemzés az ötvenes évek első éveit, a hatvanas éveknek viszont a végét teszi meg jellemzővé. Közötte elsiklik a hidegháborúból koegzisztenciába váltás és a “gazdasági csodák” átfedő évtizede az ötvenes–hatvanas évek fordulóján.

Hogyan próbáljuk tehát megragadni az elmúlt hetvenes évek jellemző vonásait? Két megközelítési mód vált máris ismeretessé. Egyik, az egykori újbaloldal veteránjainak helyzetfelmérése a hetvenes években az újbaloldaliság utóéletét látja. Konzervatív reakciót a hatvanas évek forradalmiságára – a konzervatív szemléleti váltás jellemző megnyilvánulásaként emlegetve a “nosztalgiahullám” divatjelenségét –, a szélsőséesebb értelmezés egyenesen ellenforradalmat az újbaloldali forradalomra. A másik értelmezés a gazdasági bajokat látja: a nagy gazdasági fellendülés két évtizede után a növekedés krónikussá vált lelassulását, az energiahordozók árrobbanását. Fenti két szempontot tájékoztató pontnak tekintve kísérli meg ez az írás is a hetvenes évtized jellemző vonásainak felrajzolását.

Az újbaloldal átalakulása

A szellemi megújulási mozgalomnak, amely Nyugaton újbaloldalként jelentkezett, végső problémája a bürokratizmus volt. Az elsődleges szükségletek: a betevő falat, a ruházzkodás legégetőbb problémái fokozatosan megoldódván, a fejlett és közepesen fejlett világban a bürokratizmus maradt – mind rendőrállami bürokratizmus formájában, mind jólétet teremtő bürokratizmus formájában – olyan társadalmi problémaként, amely a megnövekedett jólét közegében is súlyosan korlátozza a társadalomban élő személyek szabadságát. A bürokratizmus könnyen kitér a politikai megoldás elől. Elmenekül a szakigazgatás specializáltságába, a technokratizmus tudományosságába, s nem hagyja magát a politikai elnyomás formájaként megragadni. A reá való reagálás sem tudott igazán politikai formát ölteni. Az újbaloldal inkább tűnt a művészeti avantgardizmus egy válfájának, amely a gesztusművészet formakincstárába politikai formákat is felvesz, mint politikai forradalmiságnak. Nem is magát a bürokratizmust vette kritikájával célba, hanem ennek a tág jelenségnek három részproblémáját. Ezeket sem egyforma súllyal. Kisebb súllyal a *hierarchikus felépítésű munkaszervezet* és a *teljesítményelv* problémáját – nagyobb súllyal a másodlagos szükségleteket kielégítő *tömegfogyasztás* problémáját. Új termelési rend

gazdasági, új uralmi rend politikai programját nem kínálta. Az első két problémára megoldásként a hierarchikus munkarend és a teljesítményelv kedélyes szabotálását ajánlotta, illetve kivonulást belőle: kommunákba, önálló közösségekbe, hippy-antikproletárságba. A manipulált, presztízsszükségeket támasztó, társadalmi egyenlőtlenséget fokozó tömegfogyasztással szemben a fogyasztási önkorlátozást ajánlotta. Az újbaloldali forradalmiság nem ismert átmeneti formákat, a célhoz vezető „utakat”, semmiféle reformizmust. Ellenállása éppen a bürokratikus jóléti stratégiával szemben lépett fel, amely sok országban a munkásmozgalmi reformizmus programjaként, a szociáldemokrata pártok jelentős vívmányaként szerepelt.

A hetvenes évek újbaloldalisága a „forradalmi évek” múltán sem engedett fogyasztásellenességéből. Ez megmaradt mozgalmi célnak, amit különböző stratégiákkal próbáltak továbbra is érvényre juttatni. A stratégiák azonban lényegesen változtak. Mérséklődtek is, radikalizálódtak is. A hetvenes évek első esztendeiben megszületett elsősorban Nyugat-Németországban, másodsorban a skandináv országokban az újbaloldaliság reformizmusa. Az alakulást bizonyos mértékig egyszerűen a generációs mozgás hozta magával. Az egyetemista avantgárd fiatal pályakezdő értelmiségivé nőtt fel, aki immár nem akart szecesszióba vonulni a társadalomból, hanem meg akarta találni helyét annak intézményeiben, de önfeladás nélkül, olyan állások, funkciók keretében, ahol mérsékeltén ugyan, de folytathatja az egykori újbaloldali tevékenységet. A kutatóintézeti állásokba, tanszékekre került újbaloldali politológia elméleti írásaiban megjelent a *reform ártértelmezése*. Az átalakult újbaloldali elmélet első jelentős koncepciója a „rendszeren belüli (*systemimmanent*) reform” és a „rendszer meghaladó (*systemtranszendent*) reform” elvi megkülönböztetése volt. A reform hordozója – az elképzelések szerint – éppen az a szociáldemokrata kormányok vezette „jóléti állam” lett volna, amely a korábbi újbaloldali oppozíciót elsősorban kiváltotta. A rendszer meghaladó reform alapvető politikai-igazgatási eszköze a *gazdasági és társadalompolitikai tervezés*. Hosszú lejáratú kormányzati célprogramok: közlekedési, oktatásfejlesztési, urbanizálási tervek kínálóznak azon eszközként, amely a felülről kezdeményezett és felülről ellenőrzött osztálytársadalmi átalakulási folyamatokat életre hívja. Az újbaloldali társadalomszervező az esetek nagy részében nem vált jámbor igazgatási bürokratává, hanem álcázott forradalmár maradt, aki éppen abban bízik, hogy a tervezés ráerőltetése a lényege szerint tervezhetetlen piacgazdaságra megindítja az egyszerű elvetélt forradalmi erjedést, vagy ha ezt éppen nem is, leleplezi a jóléti bürokratizmus máról holnapra vegetáló perspektívtávlanságát. A kormányok csúcshatóságai tűrik a kétes szándékú buzgalmat, mert valódi céljaikat segíti: a hosszú távú infrastruktúrafejlesztési programok kiszabadíthatják a kormányokat az éves költségvetés évről évre újra szorító bilincseiből, és elvezethetnek a tőkés tervezés lényegéhez: a több évre megszavazott távlati költségvetési kerethez.

A tervezési célként fellépő programokat az átalakult újbaloldali törekvések nem csupán a kutató stábok és hivatásos tervezők pozícióiból mozgatják, hanem „alulról”, a társadalmi aktivitás segítségével is. Az újbaloldali mozgalmi élet hetvenes évekbeli formái az „alternatív mozgalmak”, társadalmi tömörülések elsősorban olyan programok végrehajtására, amelyet a német szociáldemokrácia újbaloldal felé tekintő teoretikusai –

közöttük maga Willy Brandt is – az “élet minősége” teorémájában foglalnak össze. Az élet minőségéhez elsősorban a piacon nem realizálható emberi szükségletek tartoznak: a természeti környezet szépségei és az emberi közösség adta örömei. Az alternatív mozgalmak jobbra ilyen örömei élvezését sértő intézkedésekkel szemben lépnek fel, illetve olyan életformaprogramokat szorgalmaznak, amelyek a társadalmi infrastruktúra útján válnak a társadalom javaivá. Legnagyobb horderejű alternatív törekvéssé a *környezetvédő mozgalmak* fejlődtek. Ezen a ponton az újbaloldali törekvés a szélesebb társadalom másfajta problémáival találkozott. A “zöld pártokba” tömörült újbaloldali aktivisták a környezetvédelemben is a tömegfogyasztás elleni harc eszközét látják. A környezet érdekében a gyáripari termelést, a gyűlölt fogyasztás anyagi alapját akarják nagymértékben korlátozni. Ezért nem vegyül agitációjukba semmiféle életszínvonal-féltés. Hiszen éppen egy életszínvonal-tényező, a tömegfogyasztás ellen vonulnak harcba, más életszínvonal-tényező, az “életminőség” álláspontjáról. Az újbaloldali fogyasztásellenesség találkozik a konzervatív-romantikus ihletettségű természetféltéssel, a nagy múltú konzervatív kultúrkritika XVIII. századig visszanyúló problémájával és az atomreaktorok veszélyeitől való elementáris félelemmel. Az atomenergia-ellenes harc jelvénye, a szélmalom nem csupán újbaloldali szimbólum, hanem a svéd konzervatív párt pártjelvénye is.

Az újbaloldal átalakulásának azonban radikális változata is kialakult a hetvenes években, a világproblémává vált *terrorizmus* formájában. A fegyveres erőszak eszközához is a tömegfogyasztás problémájának megoldási kísérletein keresztül jutott el a fénykorában szinte tolsztójánus és gandhista módon erőszakellenes újbaloldal. Mivel nem tudtak alternatívát találni – az aszkézis nem tömegeket vonzó programján kívül – a tömegfogyasztással szemben, visszatértek a megoldható kérdéshez: az elemi szükségletek kérdéséhez. Figyelmük a harmadik világ felé fordult, ahol még ezek a fogyasztási problémák aktuálisak. A harmadik világ katasztrofális helyzete természetesen a legnagyobb mértékben probléma, és a fejlett világra is tartozik. Az újbaloldaliak érdeklődése ezen problémák iránt azonban szellemi kapituláció volt. A másodlagos szükségletek társadalmi fonákságaira nem találtak megoldást: azt az utat keresték tehát, hogy újra az elsődleges szükségleteket állítsák jólétben élő társadalmak elé is problémaként, ezekre ugyanis volt megoldásuk. Így megtalálták az elméleti utat a korai harmincas és húszas évek sztálini kommunista brosúrairodalmának legtriviálisabb bölcsességeihez, és újra meghirdették: a fejlett világ jólétének forrása – egyetlen forrása! – a harmadik világ kolonialista és neokolonialista kizsákmányolása. A példakép Albánia lett, és a harmadik világ legerőszakosabb eszközökkel dolgozó nemzeti mozgalmi. Az újbaloldal ilyen irányban radikalizálódó csoportjai a kizsákmányolt harmadik világ előretolt gerillaosztagaiként indultak “forradalmi háborúra” a jóléti társadalmak ellen.

Módszerükben legszélsőségesebb formáját kapta meg a klasszikus újbaloldaliság nevezetes harci módszere, a “provo-módszer” – lényege: kilengésekkel, botrányokkal provokálni a jámbor Mikulás képe mögé rejtőzött jóléti bürokratizmust mindaddig, amíg előbúvik minden bürokratizmus rendőrállami lényege. Már ebben a békés eszközökre szánt taktikában is volt érintkezés a sztálini felfogással: “minél rosszabb, annál jobb” – jöjjön a kiprovokált fasizmus, az majd felnyitja a jólétbe bódított tömegek szemét. A terrorizmus

ezen a ponton mondott látványos sikerei ellenére csődöt. A polgári rendszer a rendőrállamiságra való áttérés, a fasizmus eszközához nyúlás nélkül is boldogult vele. Sőt, a terrorizmus által leginkább sújtott Olaszországban a hatvanas években még virulens neofasiszta terrorizmus érezhetően alábbhagyott Moro elrablása idején – azt a gyanút is kiváltva, hogy a neofasiszta MSI aktivistái bújtak vörös álarc mögé.

Az újbaloldaliságnak, mint minden forradalmi szélsőségnek, a hanyatláskor megjelentek a renegátjai. A legtöbb országban csupán szórványos, irányzattá nem alakult egyéni áruháások történtek. Egyetlen országban, 1968. május hazájában alakult ki az újbaloldal renegátjainak sajátos arcúlatú fellépő áramlata, az „új filozófia” iskolája. A kor hangulatát mutatja, hogy ez a csoport is a „szégyenlős renegátok” táborá, nem a még mindig népszerű újbaloldalt veszi célba bírálataival, hanem a „GULAG-élmény”, Szolzenyicin és más szovjet emigránsok írásai hatására az ötvenes évek „totalitarizmuskritikájának” új változatával jelentkezik. Az újbaloldaltól áttált hangadó, *André Glucksman* liberális eszméket fedez fel újra s állítja szembe a totalitárius önkény eszmevilágával, mások – elsősorban *Bernard-Henri Lévy: Testament de Dieu* című könyve – a hagyományos konzervatív eszmekörben keresnek támaszt. Mindkét aláramlat – az inkább liberális és az inkább konzervatív – egységesen lép fel minden ideológia ellen, amit – mint már egykor a totalitarizmuskritika tette – a totalitáriánus eszmevilág lényegének tekintenek. Glucksman íásaiban maga a filozófia az ideológia szülője – a hatalom és a politikai terror kiszolgálója –, Fichte, Hegel, Marx és Nietzsche egyaránt ilyen értelemben vett ideológusok. Az „új filozófia” nem jelent új eszmeáramlatot. Bizonyos hírért elsősorban az kelti, hogy a hetvenes évtized nélkülözött olyan markáns arcúlatú eszmeáramlatokat, amilyen az ötven-hatvanas években az egzisztencializmus volt, így a hiányhelyzet viszonylagosan felértékelte azt a csoportot, amely eszmeáramlatként lépett fel.

A konzervatív ellenhatás az újbaloldaliságra

A hetvenes évek elejétől kezdve mind maga az újbaloldali tábor tartott attól, hogy forradalmiságára konzervatív ellenhatás fog reagálni, mind az elvi konzervativizmus sokat átvészelt túlélői bíztak abban, hogy az idő nekik dolgozik a hetvenes dekádban. Bizonyos kísérletek történtek mind Nyugat-Németországban, mind az USA-ban, mind Franciaországban az antiliberalis-elvi konzervativizmus reneszánszának életre hívására. A Német Szövetségi Köztársaságban az újbaloldaliság túlzásaiból való kiábrándulás egybeesett a hetvenes évek elején a szociáldemokrata kormány reformpolitikájára való konzervatív válasszal. Utóbbi vonatkozásban a konzervatív reakció mögött nagyobb társadalmi erő állt, mint amely magával a szoros értelemben vett konzervatív eszmékkel maradéktalanul azonosította magát. A konzervatív ideológiai tekintélyek – a Brandt-kormány fölött gyakorolt bírálatukkal – az egész polgári német politikai világot képviselték. Az újbaloldalhoz húzó politológusok táborából itt is több renegálás történt a konzervatív megújulás táborába. Áttált *Ernst Topitsch* és *Hermann Lübbe*. Az új tájékozódás eszmei dokumentumai olyan íráások voltak, mint Karl Steinbuch: *Kurskorrektur* című könyve, vagy *Waldemar Besson: Um einen deutsche Burke bittend* című cikke a *Monat* 1970. októberi

számában. Az átállók azonban nem kerültek a konzervatív megújulási törekvés élvonalába. A hagyományos konzervatív tábor bizalmatlan maradt a renegátokkal szemben, egy hangadójuk, Armin Mohler “a kultúrforradalom Kerenszkijei”-nek nevezte őket. A német konzervatív gondolat “élő klasszikusai”: Helmut Schelsky, Hans Freyer, Carl Schmitt, Ernst Forsthoff a konzervatív “új hullám” próbálkozás idején is megtartották eszmei vezető szerepüket. Nem ingott meg ideológiai “vezérkari főnökeik”, *Armin Mohler* és *Caspar von Schrenck-Notzing* eszmei befolyása sem. A hadjárat vezére *Helmut Schelsky* volt. Ő vette fel a harcot *Mehr Demokratie oder mehr Freiheit?* című előadásában a reformista újbaloldaliság “rendszer meghaladó reform”-koncepciójának szinonimájaként szereplő “demokratizálás”-koncepció ellen: a jóléti állam etatista demokráciakonceptiójával szembeszegezve a hagyományos liberalizmus egyénközpontú szabadságfogalmát. A Mohler szervezte konzervatív szellemi avantgárd nem csatlakozott a technikaellenes kultúrkritika környezetvédelembe torkollott, újbaloldal által kisajátított konzervatív hagyományának reneszánszához, hanem az ellenkező oldalra állt: konzervatív eszmeként hirdette meg a technokráciát – mint az új-baloldal által opponált *teljesítményelv* korszerű formáját. Miközben a késői német újbaloldal egyik jelentős eszmei produktuma az 1970-ben megjelent *Texte zur Technokratiediskussion* című tanulmánykötet íásaiban gyakorolt átfogó technokráciabírálat volt, Armin Mohler *Der Weg der Technokratie von Amerika nach Frankreich* című írásában már 1968-ban felfedezte a szándékolt konzervatív reneszánsz számára a technokráciát mint ideológiát. Ezt propagálta az új konzervatív hullám központi orgánumaként 1970-ben megindult, Schrenck-Notzing szerkesztette *Criticon* című folyóirat is.

Franciaországban még erőteljesebb karakterű konzervatív áramlat jelentkezett mint “újjobboldal” az ideológiai életben. Miközben a német áramlat hangsúlyozottan az újbaloldalra és a szociáldemokrata reformpolitikára reagált, s a politikai hatékonyság érdekében igyekezett minél modernebb színben megjelenni, az exkluzív nagypolgári szalonideológiaként jelentkező francia legújabb jobboldaliság a hagyományfeltámasztás jegyében fogant. Ihletőjük Nietzsche, aki nyomán tagadják a zsidó-keresztény – és persze főleg liberális – európai civilizációt, s az elődökből akarnak eszmeileg megújulni. A két háború közötti Magyarország “turanista” mitológiájához hasonló gondolatok születnek a neopogány antik európaisághoz való visszatérésről, politikailag pedig új “elit” gondolata áll a középpontban. Szervezetük a GRECE rövidítésű *Groupement de recherche et d'études pour la civilisation européenne* nevű kutatási központ. Eszmei hangadójuk az 1943-as születésű *Alain de Benoist*. Táboruk létszámát 4000 főre becsülik. Politikai hovatartozásuk elárulja, hogy Benoist a nagytőke intranzigens szárnya orgánumának, a *Figarónak* állandó cikkírója, hívei közé sorolják az elnök bizalmasát, Michel Poniatowski herceget is.

Új lendületet az USA-ban is korábban mérsékelt baloldalinak számított teoretikusok konzervatív oldalra állása adott a megszakítatlan folyamatossággal fennálló 1945 utáni ún. neokonzervatív áramlat megújulási törekvésének. 1972-ben megjelentek a régi vágású “neokonzervativizmus” orgánumában, a *William F. Buckley* szerkesztette *National Review*-ben az ötvenes évek totalitarizmus-bíráloi: *Daniel Bell*, *Seymour Lipset*, a korábbi trockista *Irving Kristol*, és eszmei offenzívába kezdtek az újbaloldal ellen,

szembeszegeztek velük az amerikai neokonzervativizmusnak a rooseveltiánus állami jóléti politika fölött mondott ortodox liberális bírálátát, s új elitárius öntudatot szorgalmaztak az újbaldal által önbizalmában és identitástudatában megtépázott amerikai társadalmi establishment számára.

Mindhárom konzervatív eszmei megújulási törekvést a várt áttörés teljes elmaradása jellemzi. A hetvenes évek arculatát nem ők határozták meg, hanem az újbaldaliságon átment, reformistává szelídült fiatal vezető értelmiség, amely bevitt a baloldali gondolkodási stílust a polgári államok magasabb államigazgatási szintjeire, a gazdasági menedzserek irodáiba, a tömegkommunikáció szerkesztőségeibe. Olyan helyekre és irányítási szintekre, ahonnan korábban ki volt tiltva minden baloldaliság, még halvány látszataiban is. A baloldali eszmék sodrása éppen azért lassult le és vesztett erejéből, mert a meder, amelyben haladt, jóval szélesebb lett, mint korábban – a terrorizmusba hátráló intranzigensek persze éppen ezt élék át pocsolásodásként, elsőkétesedésként.

A konzervatív ellenhatás tehát nem annyira a politikai életben, nem az ideológiákban érvényesül. Divatáramlatként jelentkezik, mint a tömegkultúrát átható „*nosztalgiahullám*”. A hetvenes évek – hasonlóan a XX. század több előző évtizedéhez – nem találja saját hangját, saját szerepét és hivatását a világban, s a múlt felé fordul, hogy újraátélésében megtalálja elvesztett azonosságát. Nem reneszánszról van szó, régmúlt koráramlatok újjáélesztéséről és új tartalommal való megtöltéséről. A kor magánszemélyei számára kínálja az identitáslehetőség keretét annak a közelmúltnak felidézése, amit átél. A felidezés elsősorban a triviális privátélmények emlékrétegét érinti. A harmincas évek slágerei, triviális divatstílusa támad fel, olykor belekeverve a veszedelmes egykori kortendenciák privátim átél élményvilágának felidézését is. Hitler-hullám idézi az egykori diktátor emlékét – nem a megértést kereső elemzés igényével, hanem az egykor átél és újra átélhető „jelenség” szintjén. „Jelenség”: ez a nosztalgiahullám kulcsszava. a hetvenes esztendőök jellegzetes terminus technicus. A nosztalgiahullám a fiataloknak is szól – nekik éneklük a divatos slágerénekesnők a *Lili Marlent* – átélési mintaként idézve fel számukra, egy új érzelmesség számára a régi érzelmességet. Itt, a triviális életszférában érezhető, hogy az újbaldal életforma-forradalma nem múlt el nyomtalanul. Sokat rombolt a régi privátság életérzés-keretein, a mozgalmiság korának múltán új magánélet-átélést, új privátintimitást keres a reprivatizált társadalom. Az újbaldali életforma-forradalom a maga „mozgalmiságában” nem csupán az individualizmust támadta meg, hanem hadat üzent magának a polgári alapokon kifejlődött individualizációnak. A személyiség maga vált bőrtönné, bőrtönnre a polgári társadalom magatartási normáihoz alkalmazkodtató pszichológia, a személyiség tömlöcét feszegető, az alkalmazkodást sabotáló devianciák pedig az egyetemes emancipáció erőtartálékai voltak. A hetvenes évek visszahozták a valójában meg nem ingatott individualizmust. A pszichológia az évtized divattudománya. A társadalom újra konszolidáltan akar lelkiileg felszabadulni. A privát keretek újratereztése a magas tudomány szintjén is zajlik, nem csupán a divat szintjén. A divat se jó, se rossz – ha, akkor inkább jó; nem csupán változatosságot visz életünkbe, hanem nevel, szoktat is a változatosságra. Alkalmazkodni segít egy mobil világhoz. Ami benne zajlik, nem jelentéktelen tehát – csak jelentőségét nem a művészetek mértékével kell mérni.

A privát szféra restaurációja ellen azonban az újbaloldali hagyomány több szinten eredményesen védekezik. Az új intimitásigény kielégítésének nem próbálnak útjába állni, de közösségi keretet keresnek számára. Az intimitás új keretét adó kisközösségek keresése jellegzetes vonása az újbaloldal utóéletének. Az alternatív mozgalmak keretében számos ilyen jellegű közösségépítő törekvés jelentkezik. Külön érdekessége van annak a tendenciának, amely interferenciában egybefogja a nosztalgiaimpulzusokat a közösségkereséssel. *A kis etnikumok reneszánsza* ez a tendencia. A hetvenes évtized felszínre hozta egy sor nagyon integrált nemzeti nagyállam felszín alá szorult etnikai sokféleségét. Angliában az írek hagyományos mozgalmához társult a walesiek és skótok újabb keletű mozgalma. Spanyolországban újjáéled minden történeti múltú autonómiatörekvés: baszk, katalán. A legszínesebb palettát azonban a nemzeti állam egykori mintaképe, Franciaország kínálja: Korzika szeparatizmusa, provenszál, okszintán, breton kultúrmozgalmak lépnek színre, új kulturális közösséghez való jog igényével.

A jóléti stratégia válsága

A húszas–harmincas évek nagy gazdasági válsága, majd a második világháború alatti hadigazdálkodás a ciklikus válságok elhárításának az eddigieknél összehasonlíthatatlanul hatékonyabb gazdaságpolitikai stratégiáját alakította ki. A tőkésállam az ötvenes években minden fejlett kapitalista államban kiépítette a nagy adókulccsal – azon belül általában erősen progresszív adóztatással – létrehozott monstre állami költségvetést, amelyből finanszírozni tudta minden időben a gazdaság konjunktúraképes ágazatait – biztosítva a gazdasági növekedés stabilitását, a konjunktúraciklusok kikapcsolását. Ezáltal az állam fenn tudta tartani a hozzávetőleg teljes foglalkoztatottságot, ezen túl a szociális feszültségeket egyenlősítő adó- és szociálpolitikával, a társadalombiztosítás és egyéb szociális juttatások kiépítésével enyhítette. Harmadik nagy feladatként ezzel a mammutköltségvetéssel biztosította az ötvenes évek állama a hidegháborús fegyverkezést. Ez a stratégia az USA-ban fejlődött ki, ahol demokrata párti, liberális színezetű volt, Európában elsősorban a szociáldemokraták karolták fel s állították középpontba a három dimenzió közül a szociális-egyenlősítő dimenziót. Ennek mintapéldáját a svéd szociáldemokrata kormányzat több évtizede adta, a jóléti gazdaságpolitika ezért kapta a hatvanas években a “svéd modell” nevet. Az ötvenes–hatvanas évek fordulójának nagy életszínvonal-forradalma, a “gazdasági csodák” jelensége összefonódott a “svéd modell”-szerű jólétpolitikával.

Első válságjelensége eme eredményes gazdasági stratégiának maga az újbaloldali forradalmiság, amely ennek a jólétstratégiának bürokratikus vonásait opponálta. Az a támadás azonban, amely a jóléti bürokratizmus jelenségében nem a bürokráciát, hanem a jólétet jelölte meg – tömegfogyasztás-ellenességében – problémaként, nem ingatta meg a “svéd modell” pozícióját. A hetvenes években azonban egyre inkább olyan irányban alakul a társadalmi közérzet, hogy *legfőbb tehernek a magas adókat érzi*. Az adózás által leginkább érintett kispolgári rétegek közegeiben korábban is mutatkozott radikális ellenállás a túladóztatás ellen. Franciaországban 1954-ben tűnik fel rövid időre *Pierre Poujade* adószabotázs-mozgalma, amely adóhivatalok felrobbantásával, parasztok traktor-

felvonulásaival adott nyomatékot követeléseinek. Az 1973-as évben Dániában, a “svéd modell” egyik szociáldemokrata kormányzású példakép országában fellép és 28 mandátumot szerez a poujade-izmus új kiadású változata, *Mogen Glistrup* “Haladó Pártja” – a jövedelemadó eltörlésének és a szociális juttatások csökkentésének programjával. Svédországban vezető intellektuelek, közöttük Ingmar Bergman, hagyják el az országot az adóteher miatti tiltakozásként. A jóléti és egyben a fegyverkezési politikát biztosító nagy költségvetés elleni igazán nagyméretű hadjárat ott bontakozik ki, ahol nem csupán kisiparosok, parasztagazdák és boltosok fordulnak szembe, hanem számottevő tőkéserek is. Az USA-ban bontakozik ki a hatvanas évek közepétől az igazi nagyszabású politikai háború a monstre költségvetés és a fölötte rendelkező elnöki hatalom ellen. Az amerikai gigantikus méretű “poujade-izmusnak” nincsen ideológiája. Minden érvelés, a legellentmondóbbak is alkalmasak költségvetési tételek opponálására és az elnöki tekintély lejáratására. A politikai szélrózsa minden irányából: jobbról, balról és középről záporoznak egy évtizeden át a kongresszusi és a sajtótámadások az elnöki hatalom és költségvetés ellen. Egy elnöknek a hivatalába került ez a harc (s egy korábbiak talán ez került az életébe?). Az Európára áttevődő ellenállás, immár mérvadó tőkéserek részéről, az adóztatási politika ellen általános krízisbe sodorja a “svéd modell” stratégiáját. A hetvenes évek a szilárd és hosszú ideig hivatalban levő szociáldemokrata kormányok sorozatos bukásának, új polgári kormányok alakulásának időszaka.

A “svéd modell” válságával együtt jelentkező gazdasági recesszió körülményei azonban nem engedik ezt a válságot teljes mértékben kibontakozni. Noha a polgári körök részéről hangzó bírálat a gazdasági bajokért éppen a jóléti politikát okolja, azzal a váddal, hogy a túlméretezett költségvetés adóterhei vették el a tőke “beruházási kedvét” s torpedózták meg az állandósult gazdasági növekedést – a gazdasági bajoktól: inflációtól, munkanélküliségtől sújtott tömegek helyzetük javítását a jóléti politika további fokozásától várják. A paradox, de érthető helyzet: a “svéd modell” válsága maga sok helyütt éppen a “svéd modell” fokozott igényében mutatkozik. Az angol és skandináv jóléti kormányok megingásával szemben ez a tendencia offenzívában tartja a nyugatnémet és osztrák jóléti politikát. A magasabb jövedelmű bérből élők, jó keresetű szakmunkások csupán csak az USA-ban nehezményezik, hogy magas jövedelmi adójukból az alacsony életszínvonalú társadalmi csoportokat: négereket, Puerto Ricó-lakat, mexikói bevándoroltakat támogatják. Európában a fizetésből élő rétegek inkább erősebben kötődnek a jóléti politika vívmányaihoz.

A túladóztató állam elleni aktivitás jobbára gyakorlati követeléseket fogalmaz meg, elsősorban az USA-ban. Ronald Reagan 30%-os adócsökkentést ígér. Kalifornia államban Howard Jarvis helyi politikus “Proposition 9” nevet viselő előterjesztésében a jövedelmi adó felére csökkentését követeli. Reagan magát az állami beavatkozást is csökkenteni igyekszik. A szociálpolitikát a szövetségi állam kompetenciájából le akarják adni az USA egyes államai helyi kormányainak a rendelkezési körébe. Mindezen programok igazolására nem alakul ki sajátos arcú ideológia. Csupán a liberalizmus becsülete növekszik, az egy évtizeddel korábban ódivatúnak számított szabadelvűség jön újra divatba. A hatvanas évek divatos gazdaságteoretikusai a növekedélméletet megfogalmazó *Walt*

Whitman Rostow és a tervezéseméletet kidolgozó Galbraith voltak, a hetvenes évek divatos közgazdásza Milton Friedman, a húszas évekbeli neoliberalizmus, elsősorban Friedrich August Hayek nézeteinek úrafogalmazója. Politikailag, mint maguk neoliberais mesterei is, az amerikai neokonzervativizmus táborához tartozik.

A gazdasági recesszió

A második világháború befejezése után két évtizeden át szinte megszakítatlan gazdasági fellendülés első megtorpanása a hatvanas évek végén kezdett mutatkozni. 1966-ban volt először észlelhető a korábbiaknál nagyobb átmeneti recesszió, amelyet 1969-ben újabb hullám követett. Ekkor újra felvillanta munkanélküliség veszélye. A hetvenes évek első felében a gazdasági bajok újabb formája vált ismertté: a *devizaválság*. A második világháborút követően a tőkés világ nemzetközi pénzrendszere gyökeres változáson ment át. A devizák árfolyamait nem nemesfém fedezetre építették, hanem államközi paritás egyezmények határozták meg. Ez azt feltételezte – és az új rendszer célja nagyrészt ez is volt –, hogy a kormányok nem élnek az exportfokozás klasszikus két háború közötti eszközével, a pénzleértékeléssel, a saját valuta olcsóbbá tételével. A hetvenes évek első felében az amerikai kormány visszatért erre a hagyományos exportpolitikai útra – felborítva vele a tőkés világ nemzetközi pénzrendszerét. Az árfolyamok “lebegni” kezdtek, azaz a pénz úgy viselkedett, mintha fedezete volna, holott nem volt neki. A devizaárfolyamok krónikus esését követte a belpiaci infláció elszabadulása. Az infláció a nagy költségvetéssel dolgozó jóléti politika egyik eszköze volt. Az állam fedezetlen pénzkibocsátással mintegy előleget adott magának olyan termékekre, amelyeket még nem termeltek meg, de jövőbeni – természetesen közeli jövőbeni – létrehozásuk okkal számba vehető volt. Ilyen helyzetben az árcímletek nőttek, de a gazdaság egyensúlya nem borult fel. A hetvenes évek közepén azonban másfajta, kontrollálatlan infláció hatalmasodott el. Ezt az új inflációt a jelenséget értelmező irodalom a “svéd modell” válságából származtatja. A “svéd modell” jóléti stratégiája mellett elkötelezett szerző írja egy – politikai tervezéssel foglalkozó – tanulmányban: “Az »állam pénzügyi válsága« az államháztartás útján szervezett stabilizálási politikával szemben támasztott halmozódó igényekből származik.” (Naschold, Frieder-Väth, Werner: *Politische Planungssysteme im entwickelten Kapitalismus*. Opladen, 1970. p. 27.) Ezekre a növekvő gazdasági bajokra következtek az energiaválság, az olajárak robbanásszerű megugrásának egymást követő, ma is tartó hullámai. Ez utóbbi krónikusan lefékezte a megdrágult befektetések miatt korlátozódott lehetőségű gazdasági növekedést, és társította az infláció mellé a *munkanélküliséget*.

Amennyiben a fenti gazdasági események sorozatából nem emeljük ki az olajárak emelkedését, feltételezve, hogy ez az olajkészletek természetes csökkenéséből következett, indokoltnak látszik, hogy egységes okot, és pedig társadalmi, illetve politikai okot véljünk az események mögött. Erre a feltételezésre hajolva azt a vélekedést kockáztatom meg, hogy az egységes ok ebben az esetben is a “svéd modell” néven tárgyalt gazdaságpolitikai módszer válsága. Azt fentebb említettem, hogy az adócsökkentést követelő politikai törekvés nem igazolja létjogosultságát saját arculatú új ideológiával. A jelenség maga meglepő, ideológiai

igazolást jóval kisebb jelentőségű politikai törekvések is ki szoktak volt alakítani. Az is figyelmet érdemel, hogy az adócsökkentést követelő tábor, amikor a választásokon sikert ért el, kormányra kerülve nem sokat tesz törekvései megvalósítására. Sem Thatcher asszony kormánya, sem a svéd konzervatív Fäldin-kormány nem változtatta meg a korábbi kormányok jóléti stratégiájának rendszerét. Mindezek mögött – úgy vélem – az rejlik, hogy a túladóztatás által érintett mérvadó burzsoá elem nem politikai módon reagált terheire, hanem klasszikus gazdasági módon: *tőkemeneküléssel*. A gazdasági megrázkódtatások sorozata mögött egy átrendeződési folyamat zajlik, amelynek lényege a tőke menekülése az erősen adóztatott gazdasági térségekből az enyhébb adóztatás régióiba. A tőke a hatvanas években kezdett kiáramolni az USA-ból, akkor először a még alacsonyabb adókulccsal szorongató Nyugat-Európába. Ez volt az eurodollar és a „*Défi américain*”, az amerikai kihívás időszaka, amikor az USA nagyvállalatai szinte felvásárolták Nyugat-Európát. Az adóprés azonban itt is egyre szorított, és a tőke továbbáramlott – a hetvenes években – a harmadik világ fejlődésnek indult régióiba. Az ASEAN-országokba, Tajvanra, Dél-Koreába, Brazília – mindenütt jelentős ipari felfutást vonva maga után. A továbbmozgás végállomása a hetvenes évtizedben az arab olajtőke volt. Itt halmozódik fel – képletesen szólva: a ládafiában – a befektetésektől visszahúzódva, az adóprés szorításából kibújva az elmenekült tőke. Ezért válsághelyzet a világgazdaság jelenlegi állapota klasszikus értelemben: a tőke nem kerül befektetésre. Az olajárak felszólása ellenoffenzíva a túladóztató fejlett államrendszerek gazdasági világa ellen. Sikere esetén felvásárolható a technika és szakértelem, amely eddig elmaradt régiókba helyezi át a tőkét s teremt új működési feltételeket, a tőkésigények számára kedvezőbbeket. A gazdasági átrendeződés vállalkezési formája is kialakult. A nevezetes multinacionális vállalat, amely nem utalja „haza” valamely „anyaországban” levő állandó vállalati központba a kihelyezett tőkék profitját, hanem szabadon áramoltatja minél távolabbra az adópréstől.

Az előljáróban feltett kérdésre felelve tehát – hogy a hetvenes évtizedet mivel jellemezhetjük inkább: gazdasági megtorpanás évtizede-e vagy az újbaloldaliságra adott konzervatív reakció évtizede – azt mondhatjuk: a korszakot a gazdasági folyamat jellemzi. Ez azonban sem egyszerűen katasztrófa, sem átmeneti üzemzavar, hanem egy még átláthatatlan kihatású világgazdasági átrendeződési folyamat kezdeti szakasza.

A válságba jutott „svéd modell” sorsa okkal aggaszthat mindnyájunkat. Kevés gazdaságpolitikai stratégia hozott ennyi jót a fejlett országok tömegei számára, mint a „svéd modell”. Kérdés, hogy esetleges utóda jobbat hoz-e a tömegek számára. Konzervatívnak mindezek alapján nem indokolt nevezni a hetvenes évtizedet. Egy szembeszökő jelenség azonban mégis van, amely rokon a konzervatívsággal. A sokasodó gazdasági bajokat a világ kisebb lázongással látszik fogadni, mint a hatvanas években a jólét által felvetett problémákat. Az a paradox reagálás látszik, hogy a gazdasági csodák heves ellenállást váltottak ki haszonélvezőik részéről, míg a csoda elvesztését készséges belenyugvás fogadja. Ennek legfőbb tényezője a reformizmusba váltott egykori újbaloldal. Itt mutatkozik meg, milyen mélyen átforgatta a közgondolkodást ideológiája gerincét alkotó tömegfogyasztás-ellenessége. Az általa nevelt tömeggondolkodás számára a növekedéscsökkenés az elutasított tömegfogyasztás korlátozását jelenti, ezért ez a tömeggondolkodás nem a jólét

csökkenésének forrását látja benne, hanem a fogyasztás korlátját igenli. Ezért nem kíséri vészharangok zúgása a gazdasági növekedés csökkenésének, magának a “nullnövekedés”-nek a sötét perspektíváját. Itt rejlik annak a magyarázata, hogy miért erősebb a félelem alternatív energianyerési lehetőségek esetleges környezetszennyező hatásától, mint a félelem az energia nélkül maradástól. Itt is a gyűlölt tömegfogyasztás csökkenése az igenelt perspektíva. Ebben a reagálásban valóban lényegi konzervatív vonás van, ez a konzervatív vonás már megvolt magában az újbaloldali fogyasztásellenességben. A reprimítivizálódás, visszavágyás alacsonyabb civilizációs szint, kezdetlegesebb szocializációs formák után – konzervatív magatartás. A progresszív magatartás csak bonyolultabb formák, hatékonyabb technika, magasabb civilizációs szint irányában keresheti a kor problémáiból a kivezető utat.

Világosság, 1980/8–9.

Nemzetkarakter és ressentiment

Gondolatok a politikai antiszemitizmus funkcióiról

A fasizmus problémáját vizsgálva újra és újra az a probléma kerül utunkba: miben állott az antiszemitizmus olykor döbbenetes tömegmozgósító ereje. A zsidó – mint ellenségkép – milyen törekvéseket testesített meg szimbolikusan és mely törekvéseknek álltak eme zsidónak minősített törekvések az útjába. Az antiszemitizmusnak, mint modern politikai ideológiának a története elsősorban nem a zsidóság társadalomtörténetét jelenti, hanem azoknak a rétegeknek a társadalomtörténetét, melyek a modern politikai antiszemitizmus hordozói voltak. Az a fajta antiszemitizmus, amely a fasiszta mozgalmak ideológiájában színre lépett, jellegzetesen modern politikai jelenség volt, gyökerei azonban a jóval korábbi múltra nyúlnak vissza.

A fajelmélet, amelynek egyik válfaja volt az antiszemitizmus is, a kapitalizmus előtti társadalmak etnikailag integrálatlan voltának emlékére utalt vissza. A feudális társadalmak egykor hódításokból alakultak ki. Más etnikai eredete volt a nemességnek és a jobbágyságnak. A fejletlen területeken jobbára betelepített idegen kereskedő és kézműves elem hozta létre a városokat: Magyarországon ismeretesen elsősorban német polgárok. Ismét más etnikum bonyolította le az átmenő kereskedelmet: izmaeliták, görögök, örmények – és zsidók. A rasszista ideológia a XVIII. században abból a krónikákban rögzített – a magyar történelemből is ismert – feltételezésből született meg, hogy a nemesség az egykori hódító nemzet leszármazottaiból áll, míg a jobbágyság a hódítók által leigázott őslakosság maradákaiból. 1727-ben jelent meg Boulainvilliers gróf *Histoire de l'Ancien Gouvernement de la France* című könyve, amely kifejtette, hogy a francia nemesség a magas képességekkel bíró frankok leszármazottja, míg a parasztság az alacsony rendű galloké. A gróf feltételezése szerint a képességek feltétlenül öröklődnek, felsőrendű fajok utódai felsőrendűek, az alacsonyrendűeké pedig alacsonyrendűek. A gondolat nem csupán a nemesi privilégiumok őrzőinek táborában vert gyökeret. A francia forradalom napjaiban ellenkező előjellel is megjelent, mint nemesség elleni eszme. Nem kisebb jelentőségű forradalmi írás, mint Sieyès abbé nevezetes röpirata – *Qu'est-ce-que le Tiers État?* – tartalmazza a következőket: *Mikor küldi végre vissza a Harmadik Rend a frank erdőkbe azokat, akik azt az esztelen igényt támasztják, hogy ők a hódítók fajtájából származnak? A galloktól, rómaiaktól való származás ér talán annyit, mint a sicamberektől, welsektől és más vadaktól, akik a régi Germánia mocsaraiból és erdeiből bújtak elő.* Mindez mutatja, hogy a polgári kor hajnalán eleven volt a feltételezés, hogy a társadalmi ellentétek mögött etnikai szembenállás húzódik meg, hogy az osztályok és rétegek érdekharca voltaképp nemzetek egymással folytatott küzdelme. (Az osztályharc fogalma maga is ebből az elképzelésből születik: a kifejezés Augustin Thierry *Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands* című könyvében jelenik meg, ahol a szerző a fenti értelemben fajok harcának tekinti az osztályok harcát.) Az erőteljes polgári fejlődés nyugaton integrálni tudta a széttagolt hagyományos társadalmat a tőkés társadalmi munkamegosztás egységébe, és ezzel kihúzta a talajt az érdekharcok etnocentrikus értelmezése alól.

A közép-kelet-európai térségben azonban, ahol ez a fejlődés lassúbb és ellentmondásosabb volt, a társadalmi integráció folyamata pedig nem volt olyan szerves, mint Nyugat-Európában, az etnocentrikus társadalomkép sorsa másképp alakult. Európában a nemzetté fejlődés két típusát ismerjük. Meinecke *Weltbürgertum und Nationalität* című művében az államnemzeti és a kultúrnemzeti fejlődéstípust különbözteti meg. Az államnemzeti fejlődés Nyugat-Európában zajlott le. Ilyen jellegű az angol, francia és skandináv nemzeti fejlődés. Az így kialakult nemzetek közfelfogásában a nemzet tagja az állampolgár. Az egy államban egyesült társadalom tagjai utólagosan tekintik magukat nemzetnek, előbb alakul ki az anyanyelvi kultúra és a társadalom életét szabályozó szokások rendje, mielőtt a társadalom magát nemzetnek tekintené. A közép-kelet-európai népek kultúrnemzeti fejlődése más vonásokat mutat. Itt a nemzetté alakulás a modernizációs folyamat része. Egy modernizátor intellektuel elit sokszor előbb határozza el, hogy bizonyos történeti közösségekből a fejlett Európa értelmében nemzetet csinál – mint hogy egyáltalán elkezdődött volna a nemzetté fejlődés folyamata. Ilyen esetekben a nemzetté fejlesztendő etnikai csoportok vagy széttagoltan élnek több meglevő állam keretében vagy – ez a gyakoribb – olyan államkeretben élnek (nagyobb feudális birodalmakban) amely több etnikumot egyesít. A modernizátor intellektuel elit ilyenkor nem indulhat ki az államkeretből, hiszen harca ennek feudális urai ellen irányul. Nem tekintheti tehát az államot a kialakítandó nemzet keretének. Az így kialakuló nemzetek kerete az anyanyelvi kultúra, a nemzetteremtés folyamata az anyanyelvi kultúra megteremtésével kezdődik. Ez zajlik le Közép-Kelet-Európa nemzeti ébredési mozgalmaiban a XVIII. században, majd a romantikában. Nyelvújítások, akadémia-alapítások, nyelv művelő társaságok életre hívása ennek a folyamatnak az állomásai. Az anyanyelvi kultúra keretében külföldről átvett eszmék alapján előbb hozzák létre a majdani nemzeti társadalom életét szabályozó szokások rendszerét, mint hogy ezek a társasélet folyamatában maguktól kialakulnának. Az így kialakított szokáskultúra kanonizálja a születő nemzeti közösség tagjának helyes magatartását, ez foglalja rendszerbe a nemzeti sajátosságok feltételezett ismérveit. A kultúrnemzetet a nemzetkarakter ideologikus eszméje szervezi egybe. A társadalmi magatartás – morál, ízlés, illem – normái itt különleges politikai hangsúlyt kapnak, sajátos politikai színezetű konformitás építi a nemzetkarakter fogalmát. Ebben a nemzetfejlődési típusban a nemzet tagjának az számít, aki egyrészt birtokolja az anyanyelvet, másrészt pedig magán viseli a nemzetkarakter jegyeit. Az önmagát így értelmező közösség: veszélyeztetett közösség. Mivel nem hosszú organikus fejlődés, hanem felgyorsított modernizációs folyamat terméke, erős bizonytalanságérzet uralkodik a közösséget összefogó kohéziós erő szilárdságát illetően. Állandó veszélyként kísért annak a lehetősége, hogy idegen befolyás kiforgathatja a nemzeti jellemet adott mivoltából és más jellemmé formálhatja át. A nemzeti identitástudat ezekben a közösségekben görcsös.

A nemzetkarakter ideologikus felépítéséhez szervesen hozzátartozik az ellenségkép, amelyhez viszonyítva a közösség megszilárdítva érzi önazonosságát. Igaz, hasonló ellenségkép az államnemzeti fejlődésben sem ismeretlen. Az államnemzetek ellenségképét azonban más államokba szervezett idegen nációk adják. A kultúrnemzeti fejlődésben viszont a nemzetkaraktert bomlasztó idegen etnikum a saját közösségen belül keresendő. Valamely felületesen asszimilált, azaz pontosabban – a görcsös félelem víziói

szerint – asszimilációt szimuláló beférkőzött idegen etnikum az ellenség, amely belülről bomlasztja fel a nemzetkaraktert, hogy saját elkendőzött képére alakítsa azt. A kultúrnemzeti fejlődés tehát két fontos fejleményt eredményez: különös mértékben igényli azonosságtudatához az ellenségképet s ezt valamely saját közösségébe asszimilálódott etnikumban leli fel. A rosszul integrált nemzeti közösség veszélytudata minden belső politikai ellentét esetében jelentkezik. Példaszerűen írja ezt le Thomas Mann *Betrachtungen eines Unpolitischen* című írásában: *Az ellentétek, amelyek a nagy európai közösségek belső szellemi egységét és zártságát fellazítják, sőt megkérdőjelezzik, nagyjában és egészében mindenütt ugyanazok: alapjában véve európaiak. Mindez azonban a különböző nemzeteknél erősen differenciálódik és nemzeti szintézisben egyesül, például egy radikális köztársasági francia éppoly igazi, valóságos, tökéletes és kétségkívül francia, mint egy klerikális royalista, vagy egy liberális angol éppoly angol, mint egy konzervatív földbirtokos: a francia a franciával, az angol az angollal érti meg magát a leginkább és a legjobban. Van azonban egy ország, egy nép, ahol ez másképpen van. Egy nép, amely nem nemzet abban a biztos értelemben, ahogy a francia és az angol nemzet, és valószínűleg nem is lesz soha az. Van egy ország, ahol az ellentétek hevesebbek, mélyebbek, dühöttebbek, kiegyezésre képtelenebbek, mint máshol. Éspedig azért, mert itt nem vagy alig szövik át, fogják össze őket nemzeti kötelek, amint ez más népek egymásnak ellentmondó akarati véleménykülönbségeinél lenni szokott. Ez az ország: Németország.*

Azaz így szenvedti meg saját nemzeti mivoltát a közép-kelet-európai kultúrnemzeti fejlődés áldozata. A normális belpolitikai ellentétek itt a nemzeti összetartozás veszélyes fogyatékoságaként jelennek meg. Ez a pszichikai állapot lehetőséget teremt arra, hogy minden belpolitikai szereplő a nemzeti közösség veszélyeztetésével vádolja ellenfelét. Kézenfekvő, hogy ilyen esetben valamely idegen etnikai tényező beépült képviselőjének minősítse ezt az ellenfelet. A kultúrnemzeti fejlődésben a belső politikai harcra átviszik a nemzeti ellentétek emocionális energiáit. Ez a lehetőség olyan mértékben csábító, hogy még a legjellegzetesebb államnemzeti fejlődésű országok politikai életében is mutatkoztak törekvések, hogy belpolitikai problémáknak etnikai értelmezést adjanak, s ezzel a belpolitikai ellenfelet nemzeti ellenséggé nyilvánítsák. A Dreyfus-per idején zajlott harcokban ezt a lehetőséget használta fel a fegyverkezés erőltetésében érdekelt felső politikai vezető réteg, amikor a német befolyás Franciaországon belüli bázisát kereste, hogy ennek aknamunkájaként állíthassa be a fegyverkezés elleni baloldali hangulatot. A francia szellemi és politikai életen belül a századfordulói francia szélsőjobbaldali számára a francia zsidóság volt az az elem, amely a francia közszellemmel szemben voltaképp német eszmét terjeszt; tagjai – köztük Dreyfus is – ráadásul német nevet is viseltek. A századfordulón a francia társadalom legfelső szegmentumában lezajlik a „kétszáz család” legnagyobb tőkés dinasztiáinak és a hozzájuk szorosan tapadó felső tisztikarnak, diplomáciai testületnek, felső klérusnak a „refeudalizálódása”, a volt arisztokrácia hagyományának elsajátítása. A francia kormányzási elitben újra megjelennek az arisztokrata nevek. Jobbára nem valódiak – a nagypolgárok házassággal szerzik meg ezeket a neveket, vagy kitalálnak maguknak arisztokrata őseket. Mindez több mint társasági sznobizmus: ez a háború politikai előkészítése. A liberális szemlélet nem fogadja el jogos politikai eszköznek a háborút. Olyan tisztikart és olyan politikai elitet, amely igenli a háborút, csak az egykori nemesi

hagyománnyal lehet nevelni. A „refeudalizáció” fogékonnyá tesz a kultúrnemzeti fejlődés politikai ideológiája iránt. A századfordulón Franciaországban megjelenik egy új arcú, modern royalista szélsőjobboldal, az Action Française tábor, amely hasonló nemzetkarakter-fogalmat ápol, mint a kultúrnemzeti fejlődés ideológiai közegében kialakult nemzetkarakter-mitológia. A katolikus hagyományokon felnőtt „lucidus–racionális” francia alkat ellenséggé a protestáns romantikus, zűrzavaros, „kaotikus–anarchista” német alkat. Ezt a másik országban levő ellenséget azonban egyes Franciaországon belüli társadalmi tényezők becsempészik a francia eszmei világba. Egyrészt a francia svájci protestánsok, akik rászabadították Rousseau-t a francia ideológiai világra a maga protestáns német anarchikus destruktivitásával; másrészt a német nevet viselő zsidók, a katolikus gall szellem másik ellentábor. Ezt az ideológiát foglalja rendszerbe az Action Française ideológusa, Charles Maurras. Ez a kampány nem támaszkodott előítélet mélyrétegekre. Még annyira sem, mint az 1880-as években Edouard Drumont Rotschild-gyűlöletből kisarjadt kispolgári antiszemitizmusa. A Dreyfus ellenes antiszemitizmus megmaradt a refeudalizált felső vezetőréteg exkluzív politikai ügyének. A remény, hogy a nacionalizmus érzelmi energiáit ráirányíthatják a radikál–szocialista és szocialista pártok vezetőire, nem valósult meg. A századfordulón a francia politikai publicisztikában már „két Franciaországról” írtak; a klerikális–royalista „fekete” és a demokratikus–szocialista „vörös” Franciaországról, két egymással szembenálló nemzetkarakter mintáról. Ez azt jelentette, hogy eltérően Közép-Európától nem jöhetett létre az a helyzet, hogy a „refeudalizált” elit kisajátítsa a „nemzeti” értelmezését. Nem a nemzeti reakciós tábor állt szemben a „hazátlan bitangok” táborával; hanem két nemzetkarakter-alternatíva, ahol a jobboldal nem volt képes megkérdőjelezni a „vörös” Franciaország francia voltát.

Ettől lényegesen különbözik a közép-európai antiszemitizmus. E későn formálódó nemzeti közösségekben a zsidó polgárság a „nemzeti identitást veszélyeztető”, „asszimilálva fondorkodó”, „bomlasztó” idegen etnikum. Ezzel pedig elérkeztünk a modern politikai antiszemitizmus egyik legfontosabb vonásához. A politikai antiszemitizmus az asszimilált zsidóság ellen irányul. Nem asszimilációs probléma abban az értelemben, hogy a zsidóság nem illeszkedett volna be a nemzeti közösségbe. Ebben az esetben nemzetiségi kérdésről lenne szó. Azokban az országokban, ahol a zsidóság jiddisül, héberül vagy németül beszél, például a szláv népi közegben, ezen túl pedig sajátos vallási szokásokat követ, ott a zsidóság nemzeti kisebbség. Amennyiben ellenérzés mutatkozik ellene, nem különbözik a többi nemzetiségi-vallási ellentétől. (Megjegyzést érdemel azonban, hogy Kelet-Európában a nemzetiségi-vallási ellentétek igen véres formákban nyilvánultak meg, különösen miután a kormányok – a politikai antiszemitizmushoz némiképp hasonlóan – politikai eszközként használták fel őket.) A közép-európai antiszemitizmus zsidó céltáblái viszont nemzeti értelemben asszimilálódtak. Az illető közösség nyelve lett az anyanyelvük. Számosan az asszimiláció perfektuálása érdekében áttérnek a többség vallására. Az antiszemitizmus azonban a kitérteket, a közömböseket és az ateistákat ugyanúgy zsidónak tekinti, mint az izraelita felekezethez tartozókat. Igaz, társadalmi értelemben valóban van egy bizonyos fajta asszimilációs probléma, mert a szorosan vett nemzeti asszimiláció is társadalmi folyamat. Átállás az egyik szokáskultúráról a másikra. Ahol a kanonizált

nemzetkarakter romantikus felépítése erősen kötődik a nemesi hagyományhoz, ott a modern polgárság a maga társadalmi szokásaival nem könnyen illeszkedik bele, nem problémátlanul asszimilálódik hozzá. Ilyen esetekben a polgárság és az egyéb társadalmi rétegek közötti társadalmi–politikai ellentét etnikai–nemzeti színezetet ölt. A rövid idő alatt polgárosodott nemzeti társadalmak még őrzik emlékét tradicionális állapotuknak, amikor a nemzetileg–etnikailag integrálatlan társadalom minden rétege a többihez képest etnikumként jelent meg. A nemzeti asszimiláció ezt az állapotot minden rétegnél megszünteti a többi réteg szemében, kivéve a zsidó polgárságnál – őket az asszimiláció után is idegen etnikumnak minősítik. Ez annak a következménye, hogy a polgárság a legmodernebb társadalmi tényező, amely feszegeti azt a merev konszenzus-keretet, amit a nemzetkarakter jelent. Ezáltal veszi fel az osztálytársadalmi ellenségkép szerepét.

A fenti megállapítások azonban további finomítást igényelnek. Eddig általában beszéltem a polgárságról. A zsidóság többnyire nem az egész polgárság szimbóluma, hanem ezen belül sajátos törekvéseket testesít meg ellenségkép formájában. Az 1870/80-as években, a modern politikai antiszemitizmus születésekor a tőkés gazdálkodás forgalmi szektora – kereskedelem, hitel- és részvényügyletek – vált bizonyos körök ellenségképévé – és ezt a képet személyesítette meg a „zsidó” fantom alakja. A forgalomellenes törekvéseket hordozó társadalmi erők, a kötött gazdaság érdekeltejei váltak az antiszemitizmus társadalmi hordozóivá. Azok a rétegek, amelyek – alulmaradva a szabadpiaci versenyben – azt igényelték, hogy gazdaságpolitikai eszközökkel biztosítsanak a részükre magasabb jövedelmet, mint amit a piacon elérni képesek. Ilyen rétegek voltak egyrészt a nemesi származású földbirtokosok, másrészt a kisáru-termelők és kiskereskedők, falun és városban. Ezek a rétegek újkeletű gazdaságpolitikai privilégiumaikat azon a címen követelték, hogy ők a nemzetkarakter letéteményesei, ők a törzsszerű nemzeti elem – tönkremenetelük tehát magát a nemzeti identitást veszélyeztetné, így gazdaságpolitikai ellenfelüket, a szabadpiaci forgalom közvetítő tényezőjét az antiszemitizmus ürügyén mint nemzeti ellenséget is támadhatták.

A századfordulón a „zsidó” egy másik tényező – a polgári intellektuel – ellenségkép jellegű szimbóluma is lett. Az intellektuel nem értelmiséget jelent általában, hanem azon belül egy típust, amely nem a társadalmi munkamegosztás szerinti tevékenységi kör alapján határozódik meg, noha összefüggésben áll vele. A társadalmi munkamegosztás szerint van szabadfoglalkozású értelmiségi (lateiner), hivatalnok és szakértelmiségi. Az intellektuel leginkább szabadfoglalkozású, de nem szükségképp. A Mannheim-féle „szabadon lebegő intellektuel” típusáról van szó. Arról a típusról, amely arra törekszik, hogy a társadalomtól bizonyos distanciában legyen, avégett, hogy annak viszonyait kritikusan átlássa. Vele szemben a kötött helyzetű értelmiségi társadalomba beágyazott. Míg az utóbbiak számára beágyazott voltuk érték, az intellektuel éppen kívülálló voltából nyeri öntudatát és ez a beágyazott helyzetű értelmiség körében ellenérzéseket támaszt vele szemben. A beágyazottak beágyazottságuk nem egyértelmű voltának, bizonytalanságának szimbolikus jeleit látják és utálják az intellektuelekben. Innen erednek az ellenük felhozott vádak. Az intellektuel gyökértelen. Emiatt hajlamos arra, hogy kigúnyoljon minden pátozt, azt a pátozt elsősorban, amely a beágyazott helyzetet poetizálja, romantizálja: azaz az esetek

többségében a hazafias érzelmkörbe tartozó emóciókat. A másik tipikus vád szerint az intellektuel destruktív. Főleg bírál, ahelyett, hogy „alkotna” – azaz rutinszerű aprómunkát végezne. Ennél a vádnál érhető tetten, hogy az ellenérzés elsősorban bürokratikus oldalról jön. Egyrészt a hivatalnoki aprómunka nem sokra tartott voltát sérelmezi, másrészt egy ellenségkép – a feltételezett bíráló „alantassága” – segítségével igazolja önmaga számára is az antiszemita hivatalnok annak a pizlicsáré rutinmunkának az értékét, amelyet maga is terhesnek érez. A harmadik ellenségkép, ami a zsidóságra vetül, teljes egészében a bürokratikus társadalmi közegben termelődik ki.

A hivatalnok élethelyzete az előmeneteli rendszerre épül: azaz a „számárlétra”, ami képzettség, bizonyított alkalmasság, hűség és a szolgálati idő alapján rendszeres és szabályozott előrehaladást biztosít. Az előlépés előmozdítására jól ismert stratégiák alakulnak ki: ilyen a protekció és az érvényesülési lobbykba tömörülés. Csoportok, amelyeket valamely esetleges vagy tartós homogenizáló tényező összekapcsol, hallgatólagos együttműködésben segítik tagjaik előmenetelét. A befolyásos tagok segítik a csoport kisebb súlyú tagjait, nem utolsó sorban azért, hogy maguk számára hivatali vazallusokat teremtsenek. Ilyen csoportokat egyesítő tényező lehet az iskola- vagy évfolyamtársi viszony, az azonos vidékről származás, a közös korábbi munkahely.

A régebbi polgári társadalmakban érvényesülési lobby szerepet is játszottak különféle klubok, szabadkőműves páholyok, vallásos egyesületek. Lobbyt alkottak sok esetben a zsidó származásúak is. Igazi szerepük azonban a bürokratikus világban az volt, hogy ellenségképpül szolgáltak a nem zsidó származásúakból álló érvényesülési lobbyk számára, mint feltételezett rivális lobby. Az érvényesülési lobby ugyanis különös mértékben igényli összetartozás-tudatához az ellenségképet. Ennek oka kettős. Egyrészt szükség van bűnbakra, melynek feltételezett aknamunkája oka minden előmeneteli kudarcnak, enyhítője minden előmeneteli frusztrációnak. Másrészt szükséges az ellenségkép azért, mert az előmenetel előmozdítására, a protekcióra szövetkezés ellentmond a hivatali érvényesülés etikájának: a „megfelelő embert a megfelelő helyre” elvnek. Aki ezt az eszközt, a protekcióra szövetkezést igénybe veszi, csupán azzal igazolhatja önmaga számára, hogy nem tehet mást, ha mondhatja, hogy más is ezt csinálja. A rivális elleni érzelem a ressentiment; ahol ez az érzület megjelenik, okkal lehet mögötte gyanítani, hogy a panaszkodó éppen saját érvényesülésre szövetkezési szándékát leplezi illetve igazolja (elsősorban önmaga előtt) a túldimenzionált vádaskodással. Mindez elvezet az antiszemitizmus tipikus atmoszférájához. Ez az a pszichikai diszpozíció, ahol az antiszemitizmus terem. A ressentiment az a társadalomlélektani fogalom, amellyel az antiszemita érzület a leginkább jellemezhető. Az osztályharcos indulat mellett tehát létezik a polgári társadalomban egy másik rivalitáshelyzetet kifejező, politikai színezetű érzelem: a ressentiment. Ha úgy véljük, hogy valamely jövedelmi egyenlőtlenség, uralmi alávetettség nem helyénvaló, létezése indokolatlan – akkor osztályharcos indulat mozgat bennünket. Ha úgy véljük, hogy valamely egyenlőtlenségi vagy hierarchikus szituációban nem azok a kedvezményezettek, akik ezt megérdemelnék, akkor ressentiment mozgat bennünket. Az osztályharcos indulat alulról felfelé vagy felülről lefelé irányul – a ressentiment oldalról. Mindig olyan helyzetben jelentkezik, ahol a ressentimentet érző be tudja magát helyettesíteni annak helyzetébe, aki ellen indulata

irányul. Az osztályharcos indulat esetében nem ez a helyzet: a proletár nem éli bele magát abba, hogy ő tőkés lehetne, továbbá hogy az volna igazságos és helyénvaló, ha ő, a proletár tőkés lenne, hanem azt tartja méltánytalannak, hogy egyáltalán van tőkés. A ressentimentet jól jellemzi Carl Haensel: *Über den Irrtum* (Berlin, 1941) című könyve: „A ressentimentes embernél hiányzik a saját szféráján kívüli nagyság és szépség boldogító tisztelete és igénylése, az effajta értékek szemléletében való elidőzés benső békéje. Ő a komparáció, a szüntelen összehasonlítás embere, aki folyvást önmagára sandít, hogy vajon az a szép és jó, amit másokon lát, őneki hogyan állna.” Az osztályharcos indulat annál radikálisabb, minél kevésbé személyek, minél inkább uralmi struktúrák ellen irányul. Ha az indulat tárgya nem X vagy Y gyáros, hanem maga a tőkés rendszer. A ressentiment annál radikálisabb, minél inkább személyekben tudja indulatát megfogalmazni. Amennyiben talál valamely szignifikáns emberi csoportot, amelyre indulatát irányíthatja. Erre ideális a problémák etnocentrikus értelmezése. Ahol valamiért nem vethető fel az, hogy helyes-e hogy vannak tőkések vagy földbirtokosok – és lehet-e a társadalomnak más szerveződése – ott az lesz a kérdés, hogy ki lehet tőkés és ki lehet földbirtokos. Másképp mondvá: az osztálystruktúra elsődleges kérdés, az osztálystruktúrán belüli mobilitás pedig másodlagos kérdés, de ahol társadalmi tagozódás, uralmi struktúra és intézményi rendszer eleve érinthetetlen, ott kizárólag a mobilitás másodlagos kérdései körül alakulnak ki nyílt vagy burkolt ellentétek. A mobilitási érdekharc könnyen racionalizálódik etnocentrikus módon. A mobilitással kapcsolatos frusztráltság könnyen talál mentséget és öngazolást az etnikailag azonosított rivális mobilitási lobbyk feltételezett aknamunkájában. Ilyen körülmények között fennmarad és újratermelődik az antiszemitizmus.

Aki fentiekből arra a következtetésre jutott, hogy az antiszemitizmushoz eszerint nem is kellenek zsidók, nem jár rossz úton. Az antiszemitizmus nem úgy keletkezik, hogy van egy társadalmi csoport, jelen esetben a zsidók, amely meghatározott tulajdonságaival, esetleg asszimilálatlan vagy nem kielégítő mértékben asszimilált voltával ellenérzéseket vált ki maga ellen, hanem úgy, hogy a társadalom bizonyos polgári jellegű csoportjaira más társadalmi tényezők rá kívánják bizonyítani, hogy nem vetkezték le azt a külön etnikum-mivoltot, amely a tradicionális időszakban minden elkülönült társadalmi réteg állapota volt. Sajátos paradoxon, hogy éppen azt a réteget nem fogadják el polgári társadalomba integrálnak, amelynek döntő szerepe van eme integráció létrehozatalában, a polgárságot. A polgári termelés forgalmi szektorával és az intellektuel elemmel szembekerült társadalmi erők mindenáron keresik eme rétegek mögött az egykori sajátos etnikai különállást, és mivel az egykor valóban volt, meg is találják.

Az antiszemitizmus pusztán társadalmi előítéletként is elsősorban politikai színezetű agresszív érzelmeket kelt. Ezért nagymértékben alkalmas arra, hogy politikai ideológiák alkotórésze, „nyersanyaga” legyen. Ezek természetesen elsősorban a fasiszta és egyéb szélsőjobboldali ideológiák, amelyeket az a törekvés jellemez, hogy az általuk befolyásolt tömegeket szüntelenül mozgósított állapotban kívánják tartani. Ez a hiperaktivitás különös mértékben igényli az ellenséggépet és sajátos igényei vannak a számára használható ellenséggéppel szemben. „Nem lesz a tőke úr mirajtunk” – énekelték egykor a szociáldemokrata munkások: a fasiszta törekvés számára a tőke mint ellenséggép

túl elvont volna; a fasiszta mozgalom megszemélyesíti ellenségét, antropomorfizálni igyekszik a vele szemben álló társadalmi–politikai erőket. Igaz, megteszi ezt a munkásmozgalom propagandája is: a „tőkés” karikatúra figurája gonosz arcú, pocakos férfi képében személyesül meg – fején cilinderrel, szájában szivarral, kezében pénzeszsákkal.

A fasiszta hiperaktivitás mozgósítási szükségletéhez azonban még ez a figura is túl elvont. Hiszen ez a tőkés karikatúra is absztrakció még – úgy viszonyul az eleven tőkéshez, mint John Bull karikatúrája egy valódi angolhoz. A mindig mozgósító fasiszta propaganda olyan karikatúrát igényel, amely közvetlen értelemben is hasonlít az ellenség valóságos alakjához. Ezért tehát az ellenséget valamilyen, szemmel felismerhető másik etnikumban kell megjelölni. Az előítélet ideológiává szervezését és ezáltal politikai mozgósításra közvetlenül alkalmassá tételét a fasizmus valósította meg s ezzel megteremtette a politikai antiszemitizmus legveszélyesebb, legagresszívebb formáját. Az ideológiát hordozó politikai mozgalom vereségével és megsemmisülésével az ideológia hamar felbomlott és nyomasztó történelmi emlék lett; az előítélet azonban sokáig képes még tartani magát, mint szerencsétlen történelmi fejlődések kései utóélete.

Világosság, 1981. június

Mi a kozmopolitizmus?

Volt-e valaha is más a kozmopolitizmus, mint szitokszó, amellyel mások illettek valakit, valakiket, voltak egyáltalán olyan emberek valaha, akik magukat kozmopolitának vallották?

A kozmopolitizmust egykor, amikor még emlegették ezt a fogalmat, világpolgárságnak fordították. Olyan embert értettek rajta, aki nem tekinti magát valamely nemzet polgárának, nem valamely nációval azonosítja magát, hanem közvetlenül magával az egész emberiséggel, s a nemzetet jelentéktelen, szűkös közösségi formának vagy éppen károsnak, a civilizáció kerékkötőjének tekinti. A fogalom együtt alakult ki a nemzetiségi válassal, lényegében együtt és egyidejűleg a nacionalizmus, patriotizmus, sovinizmus stb. fogalmakkal, időben tehát a XVIII. század utolsó harmadában.

Az bizonyos, hogy főként politikai szitokszóként használták és használják ezt a fogalmat. A becsmérlésként való használat történetileg lokalizálható. A kozmopolitizmus egy bizonyos fajta közép- és kelet-európai nacionalizmus ellenségképeinek egyike. Kérdés, volt-e valaha más, mint ellenségkép, vagy valóban voltak emberek, akik magukat kozmopolitáknak vallották? Tény, hogy elsősorban ellenségkép volt. A modern politikai ideológiákban előforduló ellenségképek többfélék. Van olyan eset, amikor egy jelenség elferdítés nélküli valódi mivoltában ellenség. Így a polgári erők számára a kommunista mozgalom ellenfél, ellenség. Itt a jelenség valódi mivolta és ellenségkép-tartalma fedik egymást. A polgári erők azért ellenségesek a kommunista mozgalommal szemben, ami annak a lényege: a szocializmus létrehozására irányuló törekvése folytán. Van azután olyan ellenségkép, amely létező jelenséget tesz meg ellenségnek, viszont a tulajdonságok, amiket az ellenségnek tulajdonít, semmiben sem felelnek meg a valódi jelenség igazi lényegének. Ilyen az egykori szélsőjobboldali, fasiszta mozgalmak ellenségképei között a szabadkőművesség, amely ténylegesen létezett, azonban egyáltalán semmi köze sem volt mindahhoz, amit a fasiszta ellenségkép neki tulajdonított. A fasiszták szerint a szabadkőművesség a zsidóság titkos összeesküvése a hatalom megszerzésére – valójában a szabadkőművesség liberális tendenciájú szervezet, amely elsősorban a katolikus klérus politikai befolyása ellen hadakozik. Végül vannak konstruált ellenségképek is, melyeknek semminő megfelelője nincs a valóságban. Ilyen volt a sztálini propaganda szótárában az ellenséges ügynök, aki külföldi kémiszolgálatok megbízásából összeesküvéseket sző. A sztálini idők állama ilyen összeesküvő tevékenységnek, kémek bármiféle működésének oly mértékben nem adott teret, hogy egyszerűen kimondhatjuk: ilyen fajta ügynökök a valóságban nem léteztek, csupán kitalálták őket. A kozmopolitizmussal kapcsolatban is kérdés tehát, hogy az ellenségképek melyik típusába tartozik, nem a harmadikként említettbe-e, nem arról van-e szó, hogy a kozmopolitizmus csupán mint ellenségkép létezik, a valóságban pedig egyáltalán nem is léteznek a kozmopoliták?

A fogalom kialakulásakor *valóban* létezett szellemi áramlat, bizonyos értelemben mozgalom, olyan társadalmi közeg Európában, amelynek tagjai nyíltan, használva a körükben ez idő tájt keletkezett kifejezést, kozmopolitának tartották magukat. Ez a szellemi áramlat és

mozgalom a felvilágosodás volt. A XVIII. század utolsó harmadában a felvilágosodás eszméáramlatát hordozó írók, tudósok, röpiratszerző publicisták, a felvilágosult abszolutizmusok nagy műveltségű államhivatalnokai nem tekintették magukat valamely állam, valamely ország polgárainak, hanem egy nemzetközi értelmiségi közösség tagjainak. E közösség tagjai nagy mozgékonyssággal cseréltek lakóhelyet, állást különböző országokban. Vezető tagjaik hol egyik, hol másik felvilágosult uralkodó udvarában tűntek fel, a felvilágosult professzorok gyakran változtattak katedrát a különböző országok hasonló szellemű egyetemein. Ezt elsősorban az tette lehetővé, hogy ennek a nemzetközi értelmiségi közösségnek volt közös nyelve: a francia. A felvilágosodás Franciaországból indult el, a francia nyelv ekkori nemzetköziségét az is elősegítette, hogy a diplomáciának és a XVIII. századi arisztokráciának is világnyelve volt. Nagy Frigyes nemcsak jobban beszélt franciául, mint németül, hanem megvetette a német nyelvet, s csak kényszeredetten és vonakodva használta. De a felvilágosodással meg is szűnik az egyetlen mozgalom, amely nyíltan, bevallottan kozmopolitának mondotta magát! A felvilágosodás XVIII. század végi felbomlása, elhalása egyúttal a nemzeti eszmével egybekapcsolódott törekvések győzelme is. A szellemi, művészeti életben a romantika lép a felvilágosodás helyébe - szorosan egybefonódva a nemzeti eszmével. A német egyetemek világa volt elsősorban az a szellemi terület, ahol csataterként megküzd a XIX. század első két évtizedében a kozmopolitizmus és a nemzeti eszme. Az az egyetemi értelmiség, amely korábban a XVIII. században a felvilágosodás hordozója, a napóleoni háborúk alatt és után a német kisfejedelemségek udvaraival már nem a felvilágosult világpolgárságot, hanem az egységes németiséget állítja szembe. Az egyes német államokkal szemben a németiség eszménye ugyanolyan még nem létező általános eszménységként jelent meg, mint korábban a felvilágosodott kozmopolitizmus. A német kisállamisággal szemben kezdetben a németiség eszménye is egy államközi értelmiségi közösség kultúreszménye volt. A német kultúregység eszméje mellett elkötelezett német professzorok ugyanúgy vándoroltak a különböző német egyetemek között, mint felvilágosult elődeik a felvilágosodott szellemű egyetemek között. A két ellenségeskedő szemlélet: a kozmopolitizmus és a nemzeti kultúra eszménye azonos gyökerekből nőtt ki, azonos társadalmi talajon keletkezett. Egynyelvű, államközi értelmiségi közösség volt mindkét esetben a bázisa, tagjai egymással érezték közösnek magukat, nem az állammal, ahol éppen laktak és dolgoztak.

Ezzel megragadhatjuk a valóságos kozmopolitizmus ismérveit. A kozmopolitizmus államközi értelmiségi közösséget jelent, amelyet valamely, egy bizonyos nyelven megfogalmazott kultúreszmény kapcsol össze közösséggé. Ilyen kritériumok alapján például kozmopolita közösséget alkotott Európában száz éven át a vörös frakkból rókára vadászó, szürke cilinderben lóversenyre járó, azonos sportokat űző, egymással a Brit Birodalom nyelvén érintkező anglofón arisztokrácia.

A kozmopolitizmus eszméletörténete azonban elsősorban nem ilyen értelmiségi közösségek kultúreszményeinek története. A felvilágosodás korának elmúltával, a győztes nacionalizmus korában már nemigen akadtak csoportok, amelyek az elnevezést vállalták volna. Nem jelenik meg a szó folyóirat- vagy újságcímekben: a Kozmopolita Szemle vagy a Kozmopolita Hírharsona nem tartoznak a sajtóélet ismert jelenségei közé. Az Országgyűlési

Könyvtár szakkatalógusában egyetlenegy írás akadt e címmel kezembe, egy Törnudd nevű svéd szerző 1909-ben németre és franciára fordított *Kosmopolitismus* című könyve. A liberális reformprogramot fejtegető könyvben a címen kívül a szó sem fordul elő többé. A kozmopolitizmus eszmétörténetéhez elsősorban nem a kozmopoliták munkássága tartozik, hanem a kozmopolitizmus mint ellenségkép. A polgárosult Nyugat-Európában és az elmaradottabb Közép- és Kelet-Európában a nemzeti fejlődés más utat tett meg. Meinecke német történész, nevezetes könyvében, amelyet éppen a kozmopolita és a nemzeti eszme szétválásának szentelt, ahogyan ez a múlt század eleji német történelemben lezajlott, a *Weltbürgertum und Nationalstaat* (Világpolgárság és nemzeti állam) című műben megkülönbözteti az államnemzeti és a kultúrnemzeti nemzettípust. Az államnemzeti fejlődést a fejlett nyugati országok járták be. Itt a nemzet szervező kerete az állam, a nemzet tagja az állampolgár. A nemzet tagjait politikailag mozgósító nacionalista ideológia ellenségképében az ellenség valamely - hasonlóan államba szervezett - másik nemzet. Az elmaradott területen a nemzet előbb jelenik meg kulturális programként, amelynek segítségével egy értelmiségi-politikai elit valamely egy nyelven beszélő vagy azonos felekezethez tartozó csoportot - ilyen csoportokat neveznek etnikumnak - nyugati értelemben vett nemzetté akar szervezni. A nemzetté szervezés azt jelenti, hogy az illető etnikai csoport végül tudatos politikai közösséggé válik azzal a céllal, hogy államot alkosson, államba tömörüljön. A nemzeti tudatnak már birtokába jutott, magukat ezért nemzetnek tekintő egynyelvű-egy vallású embercsoportok jelentős része nem él egy állam keretében, az etnikai csoport és valamely már létező állam jobbára nem fedik egymást. A nagy, feudalizmusból itt maradt birodalmak számos nemzetet tömörítenék, más esetekben a szétszórta, de nemzeti tudatú etnikum több államban szétagolva él. A nemzet tagja itt nem az állampolgár, hanem az, aki az anyanyelvi kultúra, illetve más esetben az etnikumot konstituáló felekezeti kultúra birtokában van. A kultúra teljes életformát, szokásrendet alakít ki. A nemzetre jellemző tulajdonságoknak ez a feltételezett, illetve igenelt állománya a nemzeti jellem. A kultúrnemzeti fejlődés útját megjárt nációkat, még akkor is, amikor már egy államban léteznek, a nemzeti jellem tartja egységes azonosulási keretben. A nemzet ilyen és ilyen konkrét tulajdonságokkal felruházott emberek együttese. A nemzetkarakter esetleges deformálódása, a kanonizált nemzeti vonások elsatnyulása a nemzeti azonosságtudatot veszélyezteti, végső soron magát a nemzethalált jelenti; ha nem is a szó fizikai értelmében. Ennek rémképe minden kultúrnemzeti nacionalizmus ideológiájának szerves része. A külső civilizációs hatások – polgárosodás, modernizálódás – lehetséges és számításba vett forrása ennek a nemzetkarakter deformálódásnak. A fejlett ipari civilizáció életformája mint nemzeti vonásokat nélkülöző, azokat lebontó kozmopolitizmus jelentkezik. Idegen szavak használata, a nemzeti viselet helyett nemzetközi öltözködési divat, a nemzeti sajátosságok ápolása mellett elkötelezett művészettel és tudománnyal szemben önelvű művészet és tudomány - a vélt kozmopolitizmus jellegzetes megnyilvánulásai. A kozmopolitizmus részéről fenyegető veszély: a nemzeti mivoltból kivetkezve beolvadás egy nemzeti jelleg nélküli világcivilizációba. Az idegenné válásnak azonban lehet súlyosabb esete is. Amennyiben a nemzetbe asszimilálódik valamely másik etnikum, bekövetkezhet az a helyzet, hogy ez a beolvadt elem csupán felületesen

asszimilálódik, csak külsőségeket vesz át, lényeges vonásaiban azonban, elleplezve eredeti etnikai vonásait, a nemzetet, amelybe beolvadt, saját képére alakítja át. Az asszimilációnak így valójában fordított folyamata zajlik le. A látszólag beolvadó olvaszt magába. Ez a fordított asszimiláció könnyen jelentkezhethet úgy, hogy a beolvadók a nemzet nélküli, összeurópai, egyetemes civilizáció kultúráját használják álcának, amely mögé saját etnikai törekvéseiket rejtik. Ahol ez a gyanú felmerül, ott a kozmopolitizmus ellenségkép módosul. Nem valódi kozmopolitizmusról van már szó, hanem a világdivat mögött megbúvó beolvadva-beolvasztókról. Nem reális történés folyamatát írtam le a fentiekben, hanem egy ilyen történés lehetőségét elgondoló *anticipatív* tudati folyamatot. Ez a tudati folyamat, a nemzeti azonosságtudat elvesztésének főbiává fokozódható félelme teremti meg a kultúrnemzeti nacionalizmus ellenségképét. Az így ábrázolt ellenség nem az államkereteket kívülről fenyegető másik nemzet, hanem a nemzeti azonosulást belülről fenyegető másik etnikum. Mindezzel az *antiszemitizmus* kialakulási folyamatát jellemeztem. Az antiszemitizmus szerint a zsidóság az a beolvadó elem, amely azzal fenyeget, hogy a nemzeti jellemet önmagából kiforgatva végül a nemzetet saját képére alakítja át. Ezen közben pedig a világdivat, világcivilizáció mögé búvik, kozmopolitaként űz burkolt etnikai terjeszkedést.

A kultúrnemzeti nacionalizmusban kifejlődött kozmopolitizmus-ellenségképből a századfordulóra több helyen, így Magyarországon is, kinő egy másik kozmopolitizmus-ellenségkép. Az ekkor újjászerveződött politikai konzervativizmus beépíti ideológiájába ezt a fajta nacionalizmust oly módon, hogy politikai ellenfeleit ezen az alapon nemzeti ellenségnek nyilvánítja. A konzervatív felfogás szerint a nemzeti sajátosságokat sajátos társadalmi csoportok őrzik, konzerválják és hagyományozzák tovább: a mezőgazdaságban tevékenykedő rétegek. Nevezetesen mind a volt földbirtokos nemesség, mind a parasztság. Ezek helyzetüknél fogva a „haza rögéhez” kötött rétegek. Velük szemben a konzervatív nagybirtok liberális ellenfelei, a kereskedő-, bank- és ipari tőke nem kötődik a hazai röghöz, mert a tőke oda áramlik, ahol jobb az üzlet, nagyobb a profit. A tőke így a nemzeti sajátosságokhoz nem kötött, anacionális kozmopolita erő. A kozmopolitizmus a konzervatív közegben új ideológiai szint, sajátos polgár- és tőkeellenes tartalmat kap.

Fordítsuk figyelmünket a fogalom másik felhasználására: a kozmopolitizmusra mint a kommunista mozgalom ellenségképére. A kozmopolitizmus nem áll a kommunista ellenségképek első vonalában. Egyetlen ismert alkalom volt, amikor az ideológiai harc előterébe került, amikor a kozmopolitizmus elleni harc központi kampányfeladat volt. Ez 1949-1950-ben volt, amikor a szovjet ideológiai és kulturális élet irányítását Zsdanov koncepciója alapján alakították. A koncepció a Szovjetunió orosz jellegének hangoztatásán nyugodott, minden eszközt felhasznált az orosz nemzeti öntudat erősítésére, egyebek között az egykori orosz feltalálók jelentőségének túlhangsúlyozásával is. Ennek a kampánynak idején ideológiai veszéllyé váltak azok a tudósok és művészek, akiknek munkásságában az egyetemes és önelvű művészet, illetve tudomány eszméje valamilyen formában helyet kapott. Ez minősült elsősorban kozmopolitizmusnak. Hogy miről volt szó, azt példászerűen mutatják a Kedrov filozófus ellen felhozott vádak: egy filozófiatörténeti könyvben a filozófia történetét csupán korszakok szerinti bontásban tárgyalta, nemzetek szerinti felosztásban nem, ezenkívül hangoztatta, hogy nem tulajdonít jelentőséget a tudományos

felfedezések elsőbbségének, annak, hogy milyen nemzetiségű ember a felfedező és hogy az illető esetleg két évvel előbb fedezte fel az új ismeretet, mint egy másik – rivális nemzetbeli – felfedező. Ezt Sz. L. Tyitarenko *A szovjet hazafiság a burzsoá kozmopolitizmus ellen* című 1952-es brosrúrája így fejt ki: „Egyes filozófusok is burzsoá kozmopolita elveket vallottak. A pártajtó feltárta és elítélte néhány filozófus káros kozmopolita nézeteit, akik a burzsoá objektivizmus és apolitizmus alapján állottak és tagadták a prioritás jelentőségét a tudományokban. Azt állították, hogy egyetlen »világtudomány« létezik és a nemzeti sajátosság megnyilvánulása nem marxista, hanem burzsoá elv.”

A kozmopolitizmus-kampánynak volt egy másik célja is. Nyugat-Európában ekkor fogadják el a Marshall-tervet, majd felbukkan a nyugat-európai gazdasági integráció gondolata is. A kozmopolitizmus címkéje ezek megbélyegzésére is szolgált. Erről Zsdanov így nyilatkozott a Kominform megalakulásakor (1947): „Az Európa leigázásának tervét kísérő ideológiai »hadjáratok« egyik iránya a nemzeti szuverenitás elleni támadás. (...) A szuverenitással a világkormány eszméjét állítja szembe.” A francia kommunista párt egyik vezető teoretikusa, Georges Cogniot fogalmazta meg a kozmopolitizmus reprezentatív definícióját *A kozmopolitizmus ellen* című, 1950-es brosrúrájában. Itt két definíció is van. Az egyik a zsdanovista agitprop nyelven fogalmazódott, habár régi szövegezek visszacsengenek benne: „A kozmopolitizmus valójában a kapitalista embertelenség legfelsőbb fokát jelenti, hiszen teljesen kifosztja az embert, elveszi a nemzeti jellegét, egész lelkét, s nem hagy meg mást, mint gyökértelen, cserélgethető és uniformizált rabszolgáknak, vándorló és névtelen emberárnyaknak »világméreteken« folyó durva és cinikus kizsákmányolását. A kozmopolita számára az ember szkematikus személy, »világpolgár«, akinek nincsen családja, nem tartozik semmilyen néphez, nincsenek nemzeti hagyományai és sajátosságai. Ezzel ellentétben a marxisták azt tartják, hogy az embert meghatározott társadalmi fejlődés és meghatározott életkörülmények formálják, s mindezek a körülmények meghatározott lelki alkatot, meghatározott nemzeti jelleget adnak neki.” Ebben a definícióban sok minden a konzervatív politikai szótárból került ide: „gyökértelen” – ez a század eleji konzervativizmus kozmopolitizmuskritikájának jellegzetes vádja. Felmerül a család, mint olyasvalami, ami az elnemzetietlenített kozmopolitának nincs – ugyan miért nincs neki? Családostul nem lehet átköltözni egyik országból a másikba? A kozmopolitizmus másik definíciója, amit Cogniot ad: „A marxizmus kezdettől fogva úgy határozta meg a kozmopolitizmust mint a »pénzemberek« eszményképét. (...) Az üzlethajhászok és bankárok csak egy urat ismertek: a pénzt. Ahol pénzt kereshetnek, ott érzik magukat otthon: *ubi pecunia ibi patria* (ahol a pénz, ott a haza). A pénz jelenti számukra a hazát.” Ez pontosan a századfordulói konzervativizmus már ismertett ideológiája: az „*ubi pecunia, ibi patria*” akkori vád, a századfordulón tele voltak vele a konzervatív újságok.

Összegezve tehát: a zsdanovi–sztálini szocialista hazafiságeszmény a kelet-közép-európai kultúrnemzeti felfogás nemzetkonceptiójának konzervatív variánsát avatja szocialista nemzetfelfogássá: azt a felfogást, amelynek középpontjában nem a nemzeti állam, hanem a nemzeti sajátosságok, a nemzeti lélek, a nemzetkarakter áll. Átkerül a régi nacionalista felfogásból az önelvű művészet és tudomány elítélése, mint nemzetietlen

kozmozopolita tevékenysége. A nemzeti állam, mint nemzetkeret a nyugati kommunista pártok használatára kerül elő a kozmozopolitizmusbírálatban, ott mint a nemzetek feletti integrációkkal szemben igenelt forma.

Mi köze mindennek a magyar népies–urbánus problémához, kozmozopoliták-e az úgynevezett urbánusok? Ki voltaképp Magyarországon az „urbánus”? Az urbánusra kérdezzünk először, mert a népies később keletkezett, az *eredeti* ellentétpár még más – nevezetesen az úriság, majd később: a keresztény középosztályiság. Az, hogy az ellentétpárnak egyik tagját középosztálynak nevezik, mutatja, hogy a népies–urbánus végső soron a magyar értelmiség két típusát jelenti. Előre bocsátandó: a kulturális alkotás és a kultúrahordozás funkciói szerinti értelemben felső értelmiség típusait. Annak az értelmiségiek közegnek két csoportját, amely a néprajzilag magas kultúrának nevezett kultúrát alkotja, áthagyományozza ezt, és a szokáskultúra normáit, magatartási mintáit is társadalmi példaképként, reprezentáló rétegeként a szélesebb társadalomnak elébe tartja, a tőlük – a szélesebb társadalomtól – megkívánt, megkövetelt viselkedést mintegy előjátssza számukra. Ez a reprezentatív értelmiség a századfordulón a polgárosodás bizonyos szintjét elérve megkettőződött. A későbbi népies–urbánus elnevezés azt sejtetheti, hogy itt a vidék és a város különbsége okozta ezt az elkülönülést. Ha előzményként inkább „úrias–polgárias” rétegeket különböztetünk meg, ez is azt sugallja: a vidéki földbirtokos urak és a városi polgárok elkülönüléséről van szó. Ez azonban a felszín csupán. Az úrias rétegek maguk is olyan értelmiségi közeget jelentettek, amely a polgári munkamegosztásban gyökerezik, s képviselői jelen vannak az „urbs”-ban, Budapesten is, s ellenlábasuk, a polgári értelmiség sem korlátozódik a fővárosra, ha a vidék elmaradott részén csak szórványos is a jelenléte.

Az elkülönülés lényege: más arculatot öltött az értelmiségi elitnek az a része, amely az államhivatalnoki kar körül összpontosult, ideértve az ahhoz kötődő szabadfoglalkozású értelmiségi elemeket: ügyvédek, orvosok; és más arculatot az értelmiségi elitnek az a része, amely a kereskedő, bankár, iparos polgársághoz közelebb érezte magát, mint a volt földbirtokos nemességhez. Ezek elsősorban szabadfoglalkozásúak voltak, részben pedig magánhivatalnokok. A földbirtokossághoz igazodó tisztviselői réteg – követve a már ismertett századfordulói konzervativizmus politikai vonalát – a magyar nemesi hagyományt azonosította a nemzeti hagyománnyal, és a dzsentrinek nevezett kishemesi életstílust reprezentálta a magyar nemzeti jellemnek megfelelő társadalmi magatartásként a szélesebb társadalom számára. Ezzel szemben a földbirtokos magatartástól idegenkedő értelmiségi elem a nyugatias életstílust kívánta meghonosítani, s a maga részéről ezt reprezentálta a szélesebb társadalom számára. A feszültség a haladáshoz, a civilizálódáshoz való eltérő viszonyban volt a legerősebb. A millenáris években kialakult úrias középosztályi felfogás nem volt hajlandó itt – politikai okokból – problémát látni. Tudatukban az ezeréves Magyarország, az államalkotó magyar nemzet, szemben az elmaradott Duna-völgyi kishépekkel, már régtől fogva civilizált, kulturált ország, illetve nemzet. Nekünk volt először alkotmányunk Európában, előbb voltunk nemzet, mint az angolok vagy a franciák, hogyan tarthatnánk meg magyar főség alatt a nemzetiségeket, ha az derülne ki, hogy ugyanolyan civilizálásra szoruló hegy- (illetve a mi esetünkben) pusztalakók vagyunk, mint ők? Nem igaz magyar, aki ilyeneket hajtogat. Az urbánus, polgárias

értelmiség viszont éppen azt mondogatta: Magyarország még „magyar ugar”, „magyar parlag”, keletiségünk levetkezni való ázsiaiság.

Azért merülhetett fel itt a kozmopolitizmus vádja, mert a nemesi hagyományt nemzeti hagyománnyá, a dzsentroid életstílust magyar életstílussá minősítő felfogással szemben az ellentábor nem hozott létre alternatív, másik nemzetfelfogást. Ez elvileg egyáltalán nem volt lehetetlen. A korszakban vannak nemzetek, melyek közösségében eltérő nemzetfelfogások ütköztek. Így Németországban a baloldal beszélt a *Dichter und Denker*, másrészt a *Richter und Henker* azaz: a költők és gondolkodók, valamint a bírák és hóhérok Németországról. A baloldali nemzetfelfogás 1848 hazafiságának hagyományát folytatta, a jobboldali a porosz királyságét, a porosz militarizmusét. Franciaországban is kétféle nemzetfelfogás van: a vörös és a fekete Franciaország. Az egyik a francia forradalom, a másik a katolikus royalista hagyomány Franciaországa. Ezekben az országokban nemzeti zászló is kettő van. Németországban 1848 vörös–fekete–sárga zászlajával szemben a Hohenzollern-ház vörös–fehér–vörös zászlaja. Utóbbi lett a lobogója az 1871-ben létesült német császárságnak, előbbi az 1918–1933 között létezett weimari köztársaságnak. A franciáknál a mai nemzeti zászló, a francia trikolor a forradalom zászlaja, a fekete Franciaország lobogója pedig a Bourbon-liliomos fehér zászló. Magyarországon az urbánus–polgári tábor nem vonta kétségbe, hogy a magyarság valóban a dzsentri szemlélet magyarságfelfogásával azonos. Amikor szembefordult ezzel, valójában magával a bármilyen értelemben vett magyarságeszménnyel, bárminő nemzeti gondolattal fordult szembe. Alternatív baloldali nemzetfelfogás az urbánus értelmiség politikai él csapatát jelentő polgári radikálisok táborában csupán egyetlen keletkezett: Ady plebejus nemzetfelfogása, amely a keleties nemesi turáni magyarság, Verecke magyarságával szemben meghirdette Dévény magyarságát, a nyugatias magyarságot. Azonban maga Ady sem tartott ki e mellett a felfogás mellett. Nem a demokratikus magyarságeszményt adta fel, emellett végig kitartott, hanem ennek a magyarságeszménynek nyugati orientációját. Felfogásában a magyar világ később „kompországá” válik, amely ide-oda jár Kelet és Nyugat között, s szemlélete átvált a keleties felfogásra, s vitézkötéses keletiességgel szemben más keletiséget vall magáénak, az „Ős Kaján” keletiségét. A millenáris díszmagyar keleti pompájáról könnyű kimutatni, hogy inkább török külsőségekkel felcicomázott nyugati barokk a XVII. századból, mint igazi keletiség, vele szemben az „Ős Kaján” ivócimborája a hiteles keletiességet kívánja visszanyerni a magyarságnak, az ősit, az elementárisat. Ez azonban gyenge pozíció. Ahol a keletiességen belül kell vitázni arról, hogy a pentaton dallam autentikusan keleti, míg a helyretyutyutyu nem, ott nehéz megvonni a határokat. A frontok csak egy egyértelműen nyugatias magyarságeszmény jegyében válhatnak el. A Nyugat eszménye mellett hitet tevő urbánus tábor azonban meg sem kísérelte ezt a felfogást nemzeti eszményként írni zászlajára. Ebben – ez a kérdés nem kerülhető meg – gátolta a magyar polgárság, a polgáriasság értelmiség jelentős részének zsidó származása. A zsidó származású értelmiség nem vette magára annak terhét, hogy azt olvassák fejére: ő akarja megmondani a magyarnak, hogy milyen az igazi magyarság. Ezzel azonban, hogy ezt nem vette magára, magára vette azt, hogy valóban bizonytalan magyarságában, magyar voltában. S mert ezt állandóan fejére olvasták, elkerülhetetlenül bizonytalanná is vált ebben az azonosságutadatban.

A nemzetek, mielőtt a XIX. században – s nem korábban – nemzetté integrálódtak, olyan társadalmi rétegekből, csoportokból tevődtek össze, amelyek különböző etnikumúak voltak, vagy egymás számára több vonásban különböző etnikumként jelentek meg. Magyarországon lényegében csak a parasztság és a köznemesség volt magyar etnikumú. Az arisztokrácia összeurópai volt, a városi kézművesség jobbára német, az átmenő, később a gabonafelvásárló kereskedelem: zsidó, görög, szerb. Még a parasztság egy része is betelepített német, szlovák, román. A székelyek, kunok, hajdúk sajátos privilégiumaik folytán, bár magyar nyelvűek, szinte külön etnikumként hatottak. Mindez azonban a nemzetté alakulással lassan eltűnik. Senkiről sem tartják számon többé mások korábbi származását, csupán a zsidóságot. Ez nem abból adódik, mintha a zsidóság etnikai vonásai idegenebbek lettek volna a többiétől, ahogyan ezt a mindenkori antiszemitizmus állítani szokta. Néhány sajátos körülmény lehetőséget adott arra, hogy a zsidó származást viszonylag sokáig számontartsák. Ilyen körülmény elsősorban az volt, hogy a zsidó felekezet kései emancipációja, a keresztény felekezetekkel való kései egyenjogúsítása, továbbá a polgári házasságkötés még későbbi bevezetése hosszú ideig gátolta izraelita felekezetűek és keresztény felekezetekhez tartozók összeházasodását, minden társadalmi egybeolvadási folyamat legfontosabb katalizátorát; ehhez vehetjük a frissen bevándorolt ortodox zsidóság elütő vallási szokásait. Mindezek lehetőséget adtak a számon tartásra, de nem voltak igazi okai annak, hogy a már asszimilált zsidókról a körülvevő társadalmi közeg makacsul számontartotta beolvadás előtti etnikai státusát.

A valódi ok politikai volt: az a körülmény, hogy az a konzervatív-nemesi közép réteg, amely kisajátította a nemzetkarakter értelmezését, a zsidóságot tette meg ellenségképül, s erre a társadalmi elemre ruházta mindazt a tulajdonságot, amely a liberális polgárságot – politikai ellenfelét – egy lehetséges karikatúra torzításában jellemezte. Erre egy etnikai jellegű csoport különösen alkalmas volt, mert ezzel egyúttal a belpolitikai ellenfelét, egy virtuális másik politikai pártot a nemzet ellenségének lehetett bélyegezni. A zsidó tagjai által korlátozott lehetőségű urbánus–polgári közép osztály a nemesi nemzet hagyományával így nem egy demokratikus nemzetfelfogást, hanem az európeúságot, a nyugatiasságot állította szembe. Ez a magatartás valóban sokban megfelel a kozmopolita minősítésnek. Az urbánus tábor valóban úgy hirdette, hogy a nemzet történetileg alakult múltó képződmény (s nem az emberi mivolt örök formája), amely úgy fogja átadni helyét majdan magasabb integrációknak, mint egykor a polisz, a városállam, a régió, a kisfejedelemség, a tartomány a nemzeti államnak. Nem leplezték nagyon azt sem, hogy drukkolnak ennek a folyamatnak, s ha tudnák, szívesen gyorsítanák ezt a fejlődést. Innen eredt vonzódásuk a Habsburg-birodalom – szintén mint nemzetek felettinek tekintett integráció – reformista hagyományához, a jozefinizmushoz, II. József egykori reformjaihoz. Az urbánus felfogás szerint a magyar történelemben kettévált, elágazott a haza és a haladás ügye, a magyar nemzeti fejlődés erői reakciós rendi erők voltak, amelyekkel szemben a Habsburg abszolutizmusnak még a konzervatívabb változatai is bizonyos polgárosító, modernizáló erőt képviseltek. Ez az urbánusság, amennyiben nem magyar nemzetinek, hanem nyugatinak tekintette magát, saját önmeghatározása szerint, ha nem is hangoztatta ezt, kozmopolita akart (volna) lenni. Mögötte azonban hiányzott már a nyugati világban a

nyugati értelmiségnek az a kozmopolisza, amely a felvilágosult értelmiség számára egykor fennállott! A nyugati értelmiség nem alkotott olyan egységet, amely a nyugatiasság közös elkötelezettsége alapján vállalta volna ezt az azonosulást, s ezzel megadta volna a magyar és más hasonló helyzetű kelet-európai urbánusság számára helyzete meghatározására a lehetőséget. A magyar urbánusok sajátosságai nem egy kozmopolita államközi értelmiségi közösség közös jellemvonásai voltak – a művelt európai ember közös vonásai, ahogy hinni szerették volna –, hanem a speciális magyarországi viszonyokra jellemző sajátosságok, melyeket csak tendenciózus és elfogult politikai szemlélet tagadhatott ki a magyar nemzeti sajátosságokból, egy politikai táboré, amely illetéktelenül vindikálta a jogot arra, hogy ő mondja meg, mi a magyar.

Az urbánus ma ismert ellenpárja, a népies a két háború között alakul ki. Ekkor keletkezik jelentős tendencia a keresztény középosztályon belül, amely arra törekszik, hogy a nemzet zömét kitevő nyomorgó parasztságtól elszakadt úri középosztályi réteg a parasztságból frissítse fel magát, parasztszármazású új értelmiségiek nagy tömegű kinevelése által. A mozgalom átértelmezi az öröklött nemzetfelfogást is. Az úri nemzetfelfogás – mint mondtuk – az agrárrétegeket tekintette a nemzeti vonások hordozóinak. Elsősorban a nemességet, de a parasztságot is. A középosztály népies törekvéseinek parasztszármazású kezdeményezői erős plebejus indulattal megtagadták a nemesi hagyományt, és kizárólag a parasztságot tekintették a nemzeti sajátosságokat áthagyományozó rétegnek. Folytatni kívánták Ady kezdeményezését: az úri nemzetfelfogást demokratikus, plebejus–népi felfogással akarták felcserélni. Azonban csak látszólag léptek Ady útjára. Ady ugyanis ebben az új, demokratikus nemzetfelfogásban helyet, méghozzá jelentős helyet adott az urbánus magyarságnak is. Nemzetképe ezáltal, azontúl, hogy mélyen demokratikus volt, *teljes* volt éppen nemzeti értelemben azáltal, hogy nem csonkította a nemzetet jelentős tényezők kirekesztése által. A két háború közötti népiek azonban átvették az úri nemzetfelfogás kirekesztő előítéletét az urbánus társadalommal szemben. Az utóbbit ugyanúgy kozmopolitának tekintették, mint az úri nemzetfelfogás. Ez leglényegesebb oka annak, hogy – noha rendkívül sokat és fontos dolgokat tettek a magyar nemzetfelfogás demokratizálásáért – mégsem tudták egészen meghaladni az úri nemzetfelfogást, és átfogó új nemzetfelfogást tenni helyébe. A polgári rétegtől nem csupán nemzeti szempontból idegenkedtek, hanem ellenük fordították a plebejus indulatot is, a szegényember szemével nézték benne a gazdagembert, a módosembert. Mindez a szakadékot még inkább mélyítette, mint áthidalta. Az urbánus oldal még nagyobbnak látta az ellentétet haza és haladás ügye között. A Márciusi Front táborának kísérleteit a magyar múlt demokratikus nemzeti hagyományainak felélesztésére idegenkedve fogadták. Az urbánus értelmiség nem érezte nyitásnak a kuruc és a '48-as hagyomány élesztgetését – még ha németellenességüket érzékelték és helyel-közzel méltányolták is. Az urbánus világ nem sorolta a haladás ügyének hagyományai közé a magyar függetlenségi harcokat. Nem feledte el, hogy a századforduló nacionalizmusa a magyar történelemnek éppen azokhoz az erőihez kötődött, amelyek leginkább kapcsolatban álltak a politikai demokrácia európai hagyományvonalával: a Habsburg-ellenes felkelések, a protestantizmus, a reformkor és 1848 álltak szemléletük tengelyében. Kurucság és negyvennyolcasság. Ez azt eredményezte, hogy az urbánus

polgáris erők ezeket a történelmi jelenségeket is a rendi–nemesi hagyományhoz sorolták. A szakadékot 1945 sem tömte be, a függetlenségi történelmi hagyomány tekintetében sem. Az egykori függetlenségi párt soha nem volt képes összefüggő, színvonalas ideológiát kiformálni. A függetlenségi párt ideológiáját – némi túlzással azt lehet mondani – évtizedekkel eme párt megszűnte után Révai József alkotta meg a legmagasabb színvonalon, mint a magyar marxizmus történetiszemléletét. Ez újabb lökést adott az urbánus tábornak, hogy még tovább kerüljön attól a nemzeti eszmétől, amely immár a rákosista dogmatizmussal is kompromittálódott. Amikor a hatvanas években a sok egyéb tényező mellett szintén újjárendeződő urbánus értelmiség felfedezte magának a polgári radikalizmust, nem a piacelvű szocializmus esetleges őst, a neoliberais szocializmus hagyományát fedezte fel benne, hanem azt a demokratikus mozgalmat, amely a nemzeti ügygel szemben kötelezte el magát egykor a haladás ügye mellett.

Ez a probléma a mai napig megoldatlan. A nemzeti problematika iránt az utolsó évtizedben megélénkült az érdeklődés. Hogy az új keletű nemzeti felbuzdulás olyan kétségbevonhatatlanul tudja-e összekapcsolni a haza és a haladás ügyét, hogy ezzel a kozmopolitizmus kikerül a magyar politikai szótárból – a jövő kérdése.

Mozgó Világ, 1982. szeptember

Magyar nemzetfelfogások a XX. század első felében

Századunk elmérgesedett, sokszor véres nemzeti küzdelmei, a nacionalizmus fasizmussá fajulása több országban újra és újra felveti azt a kérdést, hogy nemzeti problémák helyett nem egyszerűen nacionalizmusról kell-e beszelnünk. Van-e egyáltalán nemzet? Nem csupán egy demagóg ideológia létezik, amely az állam és a nyelv jelenségeiből egy nem létező, mitikus közösséget feltételez: a nemzetet? Nem kerülhetjük meg tehát, hogy újra állást foglaljunk a tekintetben, hogy mit tekintünk voltaképp nemzetnek. A polgári gazdaság nem tudott egységes világgazdaságot teremteni abban az értelemben, hogy a társadalmi munkamegosztás, a foglalkozási csoportokra s ezen alapulva társadalmi osztályokra tagolódás világméretű keretekben alakult volna ki; ehelyett területileg elkülönült társadalmi munkamegosztás-egységek, munkamegosztás-együttesek jöttek létre. Ezek együttműködése megkövetelte, feltételezte az azonos nyelvet, továbbá az azonos jogrendszert, igazgatást, tehát a nemzeti állammá szerveződést. A társadalmi munkamegosztás polgári rendje egyszerre jelent antagonizmust: érdekösszeüttközést munkaadók és munkavállalók, eladók és vevők, illetve piaci konkurensek között – és egymásrautaltságot, kooperációt. Ily módon ugyanaz a közösség, amelyben egyfelől osztályharc folyik, *a társadalom kooperatív oldaláról nézve nemzetként jelenik meg.*

Ez a kooperáció valóság, nem a kizsákmányolók demagóg feltételezése, viszont rendkívül alkalmas arra, hogy az osztályharcot elleplező, illetve azzal szembeállítható, azzal szemben kijátszható uralkodó ideológiává váljék. Míg a polgári viszonyok kialakulásának időszakában, a XIX. század első felében a nacionalizmus mint polgári ideológia haladó eszme: a rendi kiváltságokat eltörlő jogegyenlőség ideológiája – a XIX. század második felétől a kialakult tőkés viszonyok talaján a nacionalizmus reakciós ideológiává válik, melyet korábbi ellensége, a nemesi hagyományokat őrző földbirtokos osztály konzervatív ideológiája is magáévá tesz. A mondottak alapján a nemzetet világosan el kell különítenünk az etnikumtól. Azonos nyelven beszélő és/vagy azonos felekezethez tartozó emberek közössége, amennyiben nem alkotnak társadalmi munkamegosztás-struktúrát, nem nemzet, hanem *etnikum*. Etnikumok nemzetté szervezése elsősorban komplett, minden lényeges társadalmi osztályt magában foglaló társadalmi-munkamegosztás-struktúra létrehozását jelenti, csak másodsorban nemzeti állam szervezését. Az etnikum *természetes közösség*: tagjai beleszületnek; automatikusan, nem pedig elhatározás alapján tartoznak hozzá. A nemzetek etnikai alapozottságok szerint mindenkor természetes közösséget is alkotnak. A nemzet azonban politikai közösség is: a fennálló vagy létrehozandó nemzeti állam érdekei, vagy egy nagyobb államkereten belül a nemzet jogi helyzete, az ehhez kapcsolódó érdekek alapján. Ebbe a politikai közösségbe, eltérően az előzőtől, nem születnek bele a nemzet tagjai, hanem tudatos politikai elkötelezettséggel vállalják vagy elutasítják ezt a közösséget. A nemzeti állam érdekeit lehet politikailag opponálni, de lehet az államkereten belül elkülönülten elhelyezkedő nemzet sajátos érdekeivel szemben az azzal ütköző államérdek mellé is állni. A nacionalista ideológia alapvető hatásműköze, modern szóval élve manipulációs lehetősége, hogy nem teszi meg a megkülönböztetést a nemzet mint etnikai és a nemzet mint politikai közösség között, és hallgatólag vagy kimondva azt feltételezi, hogy a

nemzetbe mint politikai közösségbe ugyanúgy automatikusan beletartoznak a nemzet tagjai, mint a természetes közösségbe. A nemzet politikai érdekeivel nem kell politikai elkötelezettséggel azonosulni, ez az azonosság mintegy természeti kötelékként áll fenn. A nacionalista párthoz tehát minden nemzettag automatikusan hozzátartozik, aki nem, az nem máspárti, hanem hazafiatlan, ha nem éppen hazaáruló. Mindez lehetőséget ad arra, hogy problémák, ellentétek ne belpolitikai, pártok közötti problémákként és ellentétekként jelenjenek meg, hanem nemzeti problémaként.

A századforduló Magyarországon nemzeti problémák köntösében jelentek meg azok a problémák, melyeket az előrehaladó polgárosodás vetett fel, s melyek inkább tartoztak a politikai konzervativizmus és a politikai liberalizmus ellentéteinek kérdéskörébe, mint a szoros értelemben vett nemzeti problémák körébe. Az erősödő polgárság s a vele szemben gazdaságilag, társadalmilag és politikailag fokozatosan defenzív helyzetbe szoruló nagybirtokos réteg erőviszonya – mint politikai kérdés – nemzeti köntösben jelent meg.

A XIX. század harmincas-negyvenes éveiben a nemesség mérvadó politikai tényezői célul tűzték ki az ország polgári átalakítását. Ez a program, ha nem részletezte is ezt a kérdést, a nemességből kívánta kifejleszteni a majdani vállalkozó polgárságot. Széchenyi az arisztokráciát szerette volna erre az útra vezetni, Kossuth Védegylet-koncepciója a középbirtokos nemességből akart polgárt nevelni. A kor nemesi felfogása nem a romantikus antikapitalizmus volt, hanem bizonyos romantikus prokapitalizmus, melyet leginkább Jókai tőkés figuráiban figyelhetünk meg. A nemességből kinőtt tőkésosztály az elképzelés szerint magába asszimilálja majd a már meglevő polgári elemet: a német kézművességet, a görög, szerb, zsidó, örmény (ekkor még ebben a jelentőségi sorrendben!) polgárságot. A század végére azonban a bankár, gyáros, tőkés nagykereskedő elem nem a nemességből, hanem az idegen etnikumú polgárságból, elsősorban a nagybirtok gabonafelvásárlójaként tőkét gyűjtő zsidó kereskedő elemből fejlődött ki. A polgárság és nemesség összeolvadása minden polgárosodó társadalomban végbemenő folyamat. E folyamat ott is nehéz és viszontagságos, ahol nem keveredik bele nemzeti probléma, mert a polgárság azonos etnikumú a nemességgel. Az, hogy Közép- és Kelet-Európában ez másként van, maga is a megkésett polgári fejlődés következménye. A középkor szegmentált társadalmában a különböző társadalmi csoportok jobbra etnikailag is elkülönültek egymástól, s ezeket a különbségeket a polgárosodás szüntette meg, összeolvasztva ezen etnikumokat nemzetté. Az elmaradott magyar fejlődésben azonban a német és zsidó polgári elem még külön etnikumként jelenik meg, noha asszimilációjuk erőteljesen halad. A magyar nemesi réteg számára a zsidó polgárság törekvése, hogy beolvadjon a nemességbe, a XIX. század végén úgy tűnik fel, mint folyamat, amelynek során nem a zsidó polgárság fog megnemesedni, hanem a nemesség elzsidósodni, ha ez a felszínen esetleg fordítva jelentkezik is. Új vonása ez a magyar nemzetfelfogásnak, mivel a reformkor nemzetszemlélete, noha nemesi réteg fogalmazta meg és hordozta, nem a nemesség jellemvonásait tekintette a magyar nemzeti sajátosságoknak, hanem a majdani polgári magyar társadalomjellemzőit. Ezt fejezte ki Széchenyi fogalmazásában a *Magyarország nem volt, hanem lesz!* jelmondat. Ugyanő számontartotta a magyar társadalom feudális vonásait is: ezek voltak a magyarság keleti, ázsiai tulajdonságai – a „magyar parlag” levetkezendő sajátosságai.

A századfordulón a nemesi hagyománynak a nemzeti sajátosságok rangjára emelése egyben a magyarság keleti voltának igenlése is volt. Ez mozgatja a honfoglalás, az ősmagyarok iránti megélnélkülő érdeklődést. E felfogás azt is jelentette, hogy a századelőn újra felbomlott a „haza és haladás” ügyének reformkori és negyvennyolcas egysége, a polgári átalakulás és az elmaradottság a nemzeti álláspont mellett elkötelezett erők számára másként fogalmazódik meg, mint az előttük járt nemesi generáció számára.

A magyar társadalom elmaradottságára a nemesi nemzetfelfogás tábora nem egységesen reagált. A hivatalosnak tekinthető többségi álláspont nem vetette el a polgárosodás programját, és nem utasította el a polgári értékrendet, viszont úgy ítélte meg: a Tisza Kálmán–kormányzat alatt kiépült a polgári társadalom intézményrendszere, az utolsó korszerűsítő reform a polgári házasság bevezetése volt, ezzel Magyarország modernizációja lezárult, hazánk nem elmaradott ország többé. Azokat a polgári köröket, amelyek ezt a nézetet nem osztották, hazafiatlannak bélyegezték, és felhánytorgatták nekik, hogy a nemzet vívmányainak és teljesítményeinek ez a lebecsülése gyengíti a nemzeti kormány nemzetiségpolitikai pozícióit, hiszen a magyarságnak a nemzetiségek feletti hegemoniáját éppen civilizált és polgárosult volta indokolja. A nemesi nemzetfelfogás táborának más csoportja vállalta a konzervatív álláspontot, és hirdette: amennyiben a polgárosodás károsítja a nemzeti sajátosságokat, ellentétbe kerül velük, a hazafiaknak a nemzeti sajátosságok konzerválását kell fontosabbnak tekinteniük, abban az esetben is, ha ez a korszerűsödés rovására megy. E mérsékelt konzervativizmus nem vetette el a polgári társadalom eszményeit, nem kívánt lemondani azok érvényesítéséről, de a „haza és haladás” esetleges konfliktusában a hazát részesítette előnyben. Kis számban akadtak a nemesi nemzetfelfogásnak olyan képviselői is, akik az angol „preraffaeliták” kultúrkritikájához, a szecessziós művészeti törekvéseket kísérő elméleti irodalomhoz és hasonló eszmeáramlatokhoz kapcsolódva azt vallották, hogy a keleties (azaz nemesi) nemzeti vonások korszerűbb princípiumokat testesítenek meg, mint a dekadens polgári civilizáció: a nemzet mint etnikum, mint természetes közösség alkalmas forma arra, hogy a természetből elidegenedett, a munka örömeit a technika és a munkamegosztás által elvesztett, atomizált polgári világnak visszaadja az elsorvadt, életes kisközösségek életformáját - így a keleties nemzeti sajátosságok éppen látszólagos elmaradottságukkal (valójában nem polgári voltukkal) az elvesztett kisközösségi életformát őrizték meg a modern civilizáció adminisztratív szervezett nagyközösségében (ilyen formális nagyközösség a nemzet mint politikai közösség is). A nemesi életforma nemzetivé tévése, megőrzése, ápolása tehát egy korszerűbb, dekadenciájától megváltott modern kultúrát épít.

A nemzeti problémák összetorlódása kifejezte a magyar társadalom polgárosodásának szintjét és mikéntjét. A századfordulón a magyar polgári átalakulás valóban befejeződött, polgári társadalom jött létre; ez a polgári társadalom azonban nem volt integrált polgári társadalom – azaz teljes értékű polgári nemzet. Integrált polgári társadalomnak az a társadalom tekinthető, melynek keretében az egyes osztályok és rétegek presztízse, kulturális és politikai befolyása nagyjából megfelel anyagi jövedelmüknek. A magyar társadalomban a polgárság nem volt kielégítően integrált, mert – noha anyagi jövedelme messze felülmúlta még az arisztokrata latifundiumét is – presztízse és politikai

befolyása messze elmaradt az előbbiétől, s ezt a helyzetet egy kimondatlan politikai koalíció a polgári és a földbirtokos uralkodó osztályok között mintegy állandósította. Hasonló helyzetben volt a zsidó származású szabadfoglalkozású értelmiségi és magánhivatalnoki réteg a kisebb jövedelmű, de nagyobb presztízsű és befolyású államhivatalnokokkal szemben. Részben hasonló az ipari munkásság helyzete, amelynek a politikai befolyása ugyan nem, de társadalmi presztízse kisebb volt az azonos jövedelmű önálló kistulajdonosénál. A nemesi hagyományt nemzetivé tevő politikai alakulás az úgynevezett kultúrnemzeti fejlődés vonalán halad. Központi fogalma a nemzeti jellem, a „nemzeti génusz”, azaz egy össztársadalmilag mindenkre kötelező átfogó társadalmi magatartási minta. A nem maradéktalanul integrált társadalom azonban nem képes mindenki által elsajátítható, s így mindenkre vonatkoztatható magatartásmintát kialakítani. A polgári társadalom magatartás-mintái ezért részint romantikus külsőségek, nemzetkarakterként felmutatott nacionalista tudattartalmak, részint pedig a munka értékére vonatkozó felfogások körül alakulnak ki. A munkaszemléletnek két típusa rajzolódik ki: a tökéletesen integrált polgári társadalmakban az angolszász felfogás dominál, amely a pénzszerző, üzletelő polgárság felfogását valóban mindenkre vonatkoztathatóvá tudja tenni. Eszerint a munka annyit ér, amennyi pénzt lehet vele keresni. Közömbös tehát, hogy a pénzt mivel keresik meg. Sőt van bizonyos amerikai ethosza annak, hogy emberek nehéz vagy kellemetlen munkát vállalnak, és ezzel vetik meg gazdagságuk alapjait. Gazdag persze nem lehet mindenki, de mindenki szerezhethet több pénzt ahhoz, amennyi van neki – és ez mindenki számára azonos magatartási formák, életstratégiák útján lehetséges. A másik típus a porosz munkaszemlélet. Eszerint a munkaethosz szerint mindenkihez a képzettségének megfelelő munka méltó, kisebb képzettséget igénylő munkát végeznie méltatlan, akkor is, ha több pénzt tud keresni vele, mint a képzettségének megfelelő munkával. E szemlélet hierarchikusan tagolt társadalomképet feltételez, az ideál, a magatartási minta: a közhivatalnok tevékenysége. Ehhez a réteghöz, az államhivatalnok értelmiségihez igazodik a társadalom minden tagja, az ő magatartását kell a lehetőséghez képest megközelíteni mindenkinek.

A századfordulón kialakult magyar nemesi nemzetideál mélyén ez a szemlélet rejtett, a nemesség csupán ezt romantizálta. A gazdag földbirtokosság érdekei formálták ki ezt az ideológiát, de ez a gazdag réteg nem szolgáltatott össztársadalmi magatartásmintát. A nemesség mint össztársadalmi példakép, mint a magyar típusa nem földbirtokos, nem gazdaember voltában jelent meg, hanem mint megyei köztisztviségviselő, aki mint földesúr is közfunkciókat töltött be: hadakozott, bíraskodott. A közhivatalnok azonban nem lehet mindenki példaképe, hiszen nem lehet mindenki úgy hivatalnok, ahogy mindenki lehet pénzkereső az angolszász ideál szerint, legfeljebb többé-kevésbé hasonlíthat hozzá. A nem teljesen integrált nemzet végül újratermeli a nemesi nemzet helyzetét. A nemzet teljes értékű tagjai valójában a földbirtokosok, a hivatalnokok, az alsó osztályok nemzetalattiak, a bankár, tőkés, kereskedő és gyáriparos polgárság pedig nemzetellenesként reked kívül a nemzeten. Kívül rekednek a nemzetiségek is, amelyek nem fogadják el a politikai nemzet koncepcióját, és saját nemzeti identitás kialakítására törekcszenek. A magyar nacionalizmus újabb koncepciója e probléma megoldását a nemzetiségek asszimilációjától várja. Itt azonban önellentmondásba kerül. Miközben a zsidóság megtörtént és önkéntes

asszimilációját nem fogadja el, a nemzetiségeket asszimilálni akarja. A zsidóság asszimilálhatatlanságát egyetlen ideologikus teória, a rasszizmus alapján lehet következetesen állítani. Ha azonban a fajok keveredése örökölt tulajdonságaik alapján lehetetlen vagy káros, akkor nem követelhető a többi náció beolvasztása sem.

A fent vázoltakkal a századelőn egyetlen kísérlet fordult szembe, meghirdetve egy új, demokratikus nemzetfelfogás igényét: Adyé. A költő ezen a ponton tért el a polgári radikálisoktól, akikhez egyébként tartozott. Ady nemzeti tragédiaként élte meg a magyar elmaradottság nyomorúságát. Az öntudatos polgárság (s nem csupán ennek zsidó származású része) az elmaradottság problémáját nem érezte sajátjának, nem tekintette osztálytársadalminak, csupán a „magyar feudalizmus” mizériájának. Magát, a polgárságot kívül tudta ezen a problémán, nem tekintette magát elmaradottnak, így mintegy kívülről szemlélőként szorgalmazta a haladást. A kívülről bíráló intellektuel eme magatartása kiváltotta a „gyökértelen” és a „destruktív” minősítéseket – ezt is jellegzetes zsidó magatartásnak bélyegezték. Ady belülről élte át az elmaradottságot: prófétaként, aki, miközben népét ostorozza, azonosítja magát az ostorozott közösséggel, annak helyzetét belül levőként éli át. A nemesi felfogás keleties magyarságésszményével szemben meghirdette Dévény polgári – azaz nyugatias – magyarságát. Demokratikus nemzetkonceptiója nagyobb társadalmi hatásának egyik gátja az volt, hogy ezt a felfogást rövidesen feladta, s maga is egy nem úri, nem nemesi, hanem népi keletiességekben látta a magyar jellemvonást. Ez a koncepció pedig maga is bizonyos mértékben szervesen, idegennek érezte a magyarság számára a nyugatias polgárosulást. E felfogás egy polgáriasságon túli, szocialista nemzetkonceptió irányába sem lépett tovább, hiszen 1917 előtt a szocializmus is a fejlett polgári világ talajában gyökerező nyugati eszme volt. Ady látta minden magyar politikai gondolkodó között legvilágosabban, hogy a magyar polgári nemzet csak annak a polgárságnak nemzetbe integrálásával jöhet létre, amely Magyarországon történetileg már kialakult, és nem oldható meg valamiféle teljesen újonnan kinevelendő „nemzeti” burzsoázia vagy valamely ennek funkcióját pótló új osztály vagy réteg létrehozásával. Vagyis a zsidó polgárság asszimilációjának elfogadása, méghozzá olyan nemzeti koncepcióba illesztéssel, melyben az a polgári elem maga is tevélegesen részt vesz annak kialakításában, nem csupán illeszkedik valamiféle mások által létrehozottba. Bármily romantikusan és utópikusán jelenik meg ez a koncepció Ady *Korrobóri* című cikkében, mint egy magyar–zsidó egybeolvadásból keletkezett új nemzet víziója, a gondolat ebben a formában fejthető ki legkövetkezetesebben, így félreérthetetlen az akkori közfelfogás előtt, hogy nemzetről van szó, amelynek létrehozásában a zsidó elem részt vesz, méghozzá sajátos zsidó (azaz: polgári) vonásaival s nem azok levetkezésével.

A polgári radikális tábor szövetsége a szociáldemokráciával és a függetlenségi párt balszárnyával megtette az első politikai lépést egy demokratikus nemzetfelfogás kidolgozása felé. A hosszú út megtételére azonban a történelem már nem adott időt. Az 1919-es őszi ellenforradalom a nemzetfelfogás tekintetében is új helyzetet teremtett. Amíg az elmaradottság és haladás nemzeti kérdését a magyar társadalom a századelőn újra problémaként élte meg, a nemzeti függetlenség, az ország Monarchián belüli helyzete kevésbé volt a kor nemzetfelfogásaiban problematikus. A századelő nemzetfelfogásában a

dualizmus becsülete nagyobb volt, mint egykor azok szemében, akik létrehozták. Deák és tábora a kiegyezést olyan alapként kötötte meg, amelyet tovább lehet majd fejleszteni a nagyobb autonómia, esetleg a perszonálunió felé. A századfordulóra nyilvánvaló lett, hogy a dualista rendszer nem csupán belső autonómiát ad a magyar uralkodó osztályok kormányzatának, hanem jelentős befolyást az egész birodalom politikájára. Magyarország e tekintetben messze előtte járt a jóval fejlettebb örökös tartomány Csehországnak, mert a cseh arisztokrácia a magyarnál ugyan jóval nagyobb arányban volt jelen az összbiriodalmi kormányzatot hordozó vezető rétegben, de az előbbieket, mint az ebben a rétegben megtestesült összbiriodalmi, dinasztikus, „bécsi” érdek képviselői, saját országuk sajátos érdekeit nem képviselték. A magyar uralkodó osztály reprezentánsai azonban a sajátos helyi érdek szószólói voltak. Ez a birodalmon belüli helyzet volt az egyetlen garancia arra, hogy Bécs fenn fogja tartani a Magyarországon belüli nemzetiségközi egyensúlyhelyzetet – és nem igyekszik azt megváltoztatni. Ez a kérdés dominált. A magyar politikai életben egyértelmű közfelfogás volt, hogy a „magyarság” egy, a magyar nyelvűek által lakott területre csökkentett független Magyarországot kevésbé tart kíváncsnak, mint az adott, korlátozott nemzetállami szuverenitást. A dualizmusnak nem volt – a közfelfogásban – jobb alternatívája, viszont állandóan veszélyek fenyegették: a szláv törekvések kívülről ható nyomása, a birodalom dualista, föderatív vagy összmonarchiabeli despotikus átalakítása. A dualizmus kényes egyensúly volt: kínosan úgy kellett apró részletekig megőrizni, ahogyan volt. Ez határozta meg a viszonyt egy osztrák–magyar imperializmushoz is. Egy kicsiny kör, Rákosi Jenő *Budapesti Hírlap*-ja körül, a magyar ipar balkáni exportját hatalmi erővel is támogató „magyar imperializmus” mellett tört lándzsát, a szabadelvű, majd munkapárt vezető gárdája viszont a háborúba sodródás és a terjeszkedés ellen emelte fel szavát. A legcsekélyebb vereség a magyar területi integritás elvesztésével járhat, győzelem esetén szláv területeknek a Monarchiához csatolása pedig a magyarság hátrányára tolja el a birodalom etnikai összetételét.

A magyar nemzetfelfogás külpolitikai államrezonja: kvietizmus, attentizmus – csak soha semmi ne történjék. Ennek a beállításnak nem mond ellent az sem, hogy a század első fél évtizede a magyar katonai vezényleti nyelv követelésének jegyében telt. Itt valójában a háború előestéjén elkerülhetetlen hadseregfejlesztés kérdésre reagált a maga módján a magyar nacionalizmus. A látszólagos felbuzdulás mélyén beletörődés volt: a hadsereget úgyszólván növelni fogják: a mi adónkból, a mi fiainkból verbuvált legénységgel – fizessen legalább azzal Bécs, hogy gesztusokat tesz a magyar nemzeti érzésnek, bevezeti a mi pénzünkön megnövelt hadsereg magyar alakulatainál a magyar vezényszót. Földbirtokos körök más pecsenyét sütögettek a hazafias felbuzdulás tűzénél: a hadseregfejlesztés megajánlásáért magasabb összmonarchiabeli agrárvámokat akartak cserébe. A katonai vezényszó magyaráításának követelése mögött nem volt ott önálló magyar hadsereg kifejlesztésének programja, e követelés nem takart elszakadási törekvéseket. Az első világháború idején a magyar társadalom nemzetileg azonosította magát a háborúval, s végül osztályharcos indulatból fordult a háborús nélkülözés, a vérontás, a növekvő szociális igazságtalanságok ellen. 1918 nem volt a nemzeti önállóságért való harcba szállás forradalma: ahogyan Prágában, Pozsonyban, Zágrábban az volt, ahogyan egykor, 1848-ban

Pesten is, de 1918-ban a halálra ítélt frontkatonák és a nélkülöző hátország antimilitarista forradalma az volt; mint az orosz 1917-es februári forradalom vagy mint a német 1918-as forradalom. A történeti Magyarország és a magyarlakta területek elvesztését az állami szuverenitás visszanyerése a legcsekélyebb mértékben sem ellensúlyozta. Sem 1918 őszén, sem 1919 őszén nem volt nyoma olyasféle jelszónak, hogy *Kisebb, de végre szabad és független hazában...!*

A Horthy nevével szimbolizált ellenforradalmi rendszer egyértelműen a nemzeti katasztrófa jegyében született. A forradalmak és az ellenforradalom drámai formában vetette fel újra a nemzeti integráció hiányának kérdését. Az ellenforradalom ebben ugyan dicsekedhetett némi sikerrel: a parasztság jelentős része éppen nemzeti jelszavakkal fordult szembe a Tanácsköztársasággal, és állt be az ellenforradalom táborába. Az ellenforradaloméba, de nem a kurzuséba. Hatalmas pártja, a Nagyatádi Szabó István vezette Kisgazda Párt ellene fordult a szocialista forradalomnak, de nem az 1918 előtti helyzet restaurációja, hanem – ha ezt 1919 őszétől már nyíltan nem is lehetett mondani – az 1918-as októberi forradalom platformján. Azon a platformon azonban, hogy mi, a „gazdák” közelebb vagyunk nemzeti alapon az urakhoz, mint úrellenes alapon az internacionalistákhoz, csupán a „kisgazdák” álltak, azok az önálló parasztgazdák, akik földjük jövedelméből kiegészítő jövedelem nélkül is meg tudtak – legalábbis valahogy – élni. Mellettük és alattuk azonban még jobban láthatóvá vált, hogy a falusi nép nagy tömege, a „földművelősség” fajmagyar és törzsökös etnikuma ellenére kívül van a nemzeten, csak az osztályharcos kötöttség kötelezi, a nemzeti nem. A nemzeti integráció bővítése, legalább a szegény falusi népelem irányában, az ellenforradalom élgárdája számára is elkerülhetetlen feladat volt. Az ellenforradalom a nemzeti integrációt új módon fogalmazhatta meg, mivel egy korábbi fontos akadálya megszűnt annak, hogy ezekről a kérdésekről bizonyos dolgokat meghirdessen. A nemzetiségek elvesztésével *nem kellett többé senkit asszimilálni ebbe a nemzeti integrációba*. Meg lehetett hirdetni a fajelméletet, s ennek alapján elvetni minden asszimilációt. Ezzel korlátlan manipulációs lehetőség nyílt arra, hogy minden belpolitikai problémát nemzeti–faji problémának minősítsenek; azzal az egyszerű eljárással, hogy minden társadalmi csoport mögé, amellyel a kurzus politikai vezérkara szembekerül, valamely „asszimilálhatatlan” vagy felületesen asszimilált etnikai csoportot vetítettek.

Ennek az eljárásnak technikáját Szabó Dezső fejlesztette tökélyre a kurzussal való szembefordulása után. Szerinte a polgárság természetesen zsidó, a tisztek és a kurzust hordozó keresztény középosztály német, a klérus német és tót, az idegen vérű arisztokrácia a „legidegenebb nemzetiség”. Az osztályharc, a belpolitikai érdekharc így „fajok harcává” válik, melynek során a magát nemzetinek feltüntetni képes harcoló fél az ellenfél ellen mozgósíthatja a nacionalista előítéletek, a nemzeti gyűlölködés érzelmi energiáit. Ebben a világképben elsősorban az antiszemitizmus vált agresszívvé. Nem arról volt szó immár, hogy gyorsabbá, hatékonyabbá kell tenni a zsidóság állítólag nem kielégítő mélységű asszimilációját, hanem hogy ki kell iktatni a nemzetnek ezt a részét a nemzettestből: meg kell fosztani őket állampolgári jogaiktól, ki kell zárni az értelmiségi, illetve középosztályi pozícióikból, s ami legfontosabb, ki kell sajátítani vagyonukat s annak terhére kell

végrehajtani a nemzeti-etnikai sajátosságot hordozó rétegek: a keresztény középosztály, a dzsentrik, a parasztagzadák és a „keresztény” kispolgárság anyagi „emancipálását”.

A jobboldali radikalizmus a középkori központosító uralkodók egykori módszerét fedezte fel újra, akik egy-egy hadjáráshoz azzal szereztek egyszerre sok pénzt, hogy kiűzték országukból a zsidókat (vagy koncepciók pert rendeztek egy egyházi lovagrend ellen!), és konfiskálták az elűzöttek vagyonát. A Horthy-kor kedvenc gazdaságpolitikai csodaszerének, az egyszeri vagyondézsmának ez a bővített formája ígért anyagi fedezetet az alul privilegizált rétegek „nemzetbe emelésének” megoldására. Mivel azonban Bethlen konszolidációja félretette a különítményes „nemzeti forradalom” eme programját, a nemzeti integráció megoldatlanul maradt, megoldására szerencsére még ez a – több mint kétes értékű – szélsőjobboldali kísérlet sem történt meg. A nacionalista értelmiség szellemileg legélénkebb része számára a legsúlyosabb nemzeti problémák megoldatlanok maradtak.

A különítményes „nemzeti forradalom” táborában voltak többen, akik Szabó Dezső nyomdokába szegődve úgy vélték: az úri nemzet, amely különvált a néptől, amelytől a nép távol tartja magát, csupán újabb nemzeti katasztrófák előidézője lehet. A nemzet útja: nyitás a nép felé. A politikai spektrum más oldalán is tájékozódtak ebbe az irányba, voltak nacionalista velleitású, de a baloldali gondolatoktól sem idegenkedő értelmiségiek, többen közöttük paraszti sorból felkerültek, akik Ady útját járták, s keresték a demokratikus magyar nemzetkonceptiót. Ezek a gyökerek táplálták a népi írók mozgalmát. Körükben alakult ki új nemzetfelfogás, mely nem befogadni akarta a nemzetbe, az „alkotmány sáncai közé” a kirekesztett és kisemmizett parasztságot és falusi szegénységet, hanem őket tekintette a népnek, s belőlük akarta újrateremteni a nemzetet. Kultúrnemzeti felfogás volt ez, itt-ott még a rasszizmus sem hiányzott belőle. Középpontjában az örökletes faji tulajdonságokban gyökerező nemzeti sajátosságok állottak. Ezeket – hirdetőik szerint – szinte egyedül és kizárólag a parasztság hordozza. E nemzeti felfogás élesen eltért a nemesitől. A nemesi nemzetfogalom maga is befogadta a magyar vidék minden tényezőjét, befogadta a parasztságot is, de nemzetkarakter-képében a magyar alkati sajátosságok nem egy földművelő, paraszti közösség talajába nyúltak, hanem a harcias lovas–nomád őscivilizációba, amelynek közvetlen folytatója természetesen a nemesség, a népi folytatója pedig a magyar pásztor. A millenáris nemzetkarakter-rajzban ugyanis a magyar génusz népies komponensét nem a magyar földművelő, hanem a magyar pásztor valóságos és vélt jellemvonásaiban fedezték fel. A két háború közötti népi mozgalom a földművelő parasztságban látta a magyar nemzeti sajátosságok hordozóját. A nemzeti sajátosságok objektívált kultúrvilága nem az úriasan méltóságteljes pásztorok gesztuskultúrájában és ugyanezek harcias virtuskodásában nyilvánult meg a népiek számára, s ugyanúgy nem a magyaros–nemzeties szokáskultúrában és hagyománykörben, a cigányozó, sírva vigadó, egyaránt nemesi s paraszti–vidéki magyar atmoszférában, hanem az eltemetett paraszti őskultúrában. Azokban a népdalokban, szokásokban, dísz tárgyokban, amelyek számukra nem „lesüllyedt kultúrjavak”, popularizálódott, népiesedett barokk jelenségek voltak, hanem egy eltemetett paraszti kollektivitás emlékei.

A népi mozgalom létrehozta a hagyományhűség és forradalmi indulat szerves és eleven szintézisét, amit Ady is inkább csak keresett. Bartók, Kodály nyomán – és sok külföldi példára is figyelve – felfedezték, hogy egy avított, terméketlenné és haladásellenessé vált hagyománnyal szemben a forradalmi magatartásnak nem egyetlen lehetősége az „aufklärizmus”, a kozmopolita veretű hagyománytagadás és hagyományellenesség, hanem: az elértéktelenedett közvetlen múltbeli hagyománnyal szembeállítható az azt megelőző elementárisabb hagyomány, amely így nem avított, korszerűtlen, de újszerű és forradalmi – így a forradalmi lendület erőt merít a hagyomány folytonosságának érzelmi energiaforrásából is. Az új nemzetkaraktert a népi mozgalom a Bartók és Kodály népdalgyűjtéseiből feltárt paraszti kollektív szokáskultúrából kívánta megteremteni. Mindehhez pedig szükséges volt a nemzeti kontinuitást garantáló, s egyben a nemzet legnépesebb osztályát alkotó parasztság nemzetszervező osztállyá emelése, politikai, gazdasági, társadalmi reformok útján.

A népi még elementárisabban keleties magyarságot kívánt, mint a nemesi nemzetfelfogás. Úellenessége egyben egyértelmű polgárellenesség volt. Az alternatíva egy autochton paraszttársadalom utópiaképe volt. Szemben a magyar úri világgal, de nem polgári demokratikus alapról, hanem frontot képezve mind a gyárak kapitalizmusával, mind a gyárak szocializmusával szemben. Nyíltan vallott „harmadik út” volt kapitalizmus és szocializmus között: parasztdemokrácia, parasztszocializmus. De nem csupán harmadik út az előbbiekhöz viszonyítva, hanem negyedik a Horthy-világ úriságához, ötödik a fasizmushoz képest. A korábbi társadalom s így nemzet alatti rétegeket nem csupán beemelte a nemzetbe ez a koncepció, hanem középpontba állította – ekképp a nemzeti integráció egyik problémacsoportjára választ adott –, viszont a „nemzetellenesnek” minősített zsidó származású polgársággal, polgári értelmiséggel nem tudott mit kezdeni, s jobb híján fenntartotta a nemesi nemzetfelfogás kirekesztő szemléletét. Ady koncepcióját a hagyománykötöttségű és a polgári magyarság szintéziséről nem követte a népi koncepció. A polgári világgal, az egész nyugati civilizációval a keleti, elementáris paraszti közösségek világát állították szembe mint megoldást a civilizációs elidegenedés problémáira. Ez a szemlélet meghaladta a haladás és az etnikai–nemzeti sajátosságok konzerválásának problémáját is, hiszen az ősi, elementáris népi vonások itt a polgári modernséggel szemben az egyszerre ősi és avantgarde kultúra hipermodernségét jelentették. Az ősi felfedezése és újjáélesztése nem gátolta, hanem feltételezte a forradalmi szociális megújulást. A polgári erőket kirekesztő nemzetfelfogás viszont nem nyújthatott politikai alapot a demokratikus erők nemzeti alapon történő összefogásához.

A népies mozgalom nemzetfelfogása nem csupán a nemzeti integritás problémájának dimenziójában újíttotta meg a nemzetfelfogást, hanem a nemzeti probléma egy másik dimenziójában is. A magyar nemzettudat lényeges kérdése, hogy a magyarság *kisnemzetnek* vagy *nagynemzetnek* tekinti magát. A dolog természetesen nem az elhatározáson múlik. A magyar államhatárokon belül élő tízmilliós magyarság kisnemzet, akár elfogadjuk ezt, akár nem. A magyar nemzeti tudat azonban nem kisnemzeti tudatként alakult ki, s ez meghatározta további alakulását is. Kelet-Európa kisnemzetei, sőt néptörédei között a magyarság úgynevezett „történeti nemzet”. Olyan nép, amelynek a

középkor óta megszakítatlanul folyamatos államisága volt, ha ez az államiság nem volt is szuverén. Ez nem mellékes körülmény. Jelentőséget tulajdonított neki 1848-as cikkeiben Marx és Engels is, akik a történeti népeket – németeket, magyarokat, lengyeleket – tekintették a forradalmi nemzeteknek, a nem történeti szláv néptörzsekkel szemben. Használta a fogalmat Otto Bauer is az osztrák szociáldemokrácia nemzetiségpolitikai koncepciójának kifejtésekor. A magyar nemzetfelfogásban a történeti nemzet tudata a nemzetiségekkel szembeni fölény egyik fontos alapja volt. Lényegében ebben gyökerezett a „magyar államalkotó képesség” öntudata is. A nagynépnek, történeti népnek „nemzeti hivatása” is van. A „nemzeti hivatás” fontos része a nemzetkarakter-elképzeléseknek. A „nemzeti hivatás” meglehetősen egysíkú fogalom, minden „hivatásos” nációnak ugyanazon „hivatása” az uralkodás más, kevesebbre hivatott népek fölött. Lehet ez az uralkodás a fölöttes civilizáció érdekében a barbárok között, szolgálhatja a hatalmi egyensúlyt, – a *pax romanát, britannicát, hungaricát* – ami hasonlót csak akarunk. A magyar nemzeti hivatás természetesen a Kárpát-medence hatalmi megszervezése volt. Trianon elkerülhetetlenné tette a kisnemzet mivolttal való szembenézést. Az Osztrák-Magyar Monarchia társuralkodó nemzete áltathatta magát a nagynemzet mivolt, a nagyhatalmiság illúziójával, a trianoni magyarság ezt már nem tehetette. A népi mozgalom, amikor újrafogalmazta a Duna-völgy népeihez való magyar viszonyt, ezt a problémát vetette fel, s adott rá demokratikus választ. Ez a válasz a nagynemzet–kisnemzet problémára a *dunai konföderáció* eszméjének felújítása volt. Kossuth egykori föderációs tervével – és Jászi hasonló koncepciójával – szemben a népi mozgalom „Duna-völgyi összefogás” elképzeléseit az jellemezte, hogy szinte alig voltak kidolgozva. A jövő föderális államának kormányzatáról, igazgatásáról, gazdaságáról alig mondtak valamit. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy ezek a tervezetek – eltérően Kossuth tervezetétől – nem voltak a szó szoros értelmében vett politikai tervek, inkább csak ideológiai eszmefuttatások. Szerzőik számára nem az volt a fontos, hogy e tervek a gyakorlatban ilyen formában megvalósuljanak. Ezek lényegében egy kisnemzet-tudatot alapoztak meg. Bennük a magyar nemzet úgy jelent meg, mint egyike a Duna-völgyi vagy közép–kelet-európai régió kisnemzeteinek, a többiekéhez hasonló bajokkal, nehézségekkel. A kisnemzettudatot a népi mozgalom inspirálója, Szabó Dezső már a húszas években meghirdette, a népi írók elsősorban hozzá csatlakoztak. A föderációs kisnemzeti elképzelés keretében újrafogalmazódott a „magyar nemzeti hivatás” is. Németh László más korszakban, később, de a két háború közötti problémák gondolati vonalát követve alkalmazta „minőségforradalom” és „tömegtermelés” koncepcióját az államközi viszonyokra *Magyar műhely* című esszéjében. Itt megalkotta a spiritualizált, nem burkolt uralmi igényt jelentő, így sajátlagosan kisállaminak tekinthető „nemzeti hivatás” –koncepciót. Eszerint a kisállamok feladata a minőségtermelő kisüzemi közösség-, illetve szocializmusformák kísérleti műhelyként való kimunkálása. Szemben a nagyállamokkal, amelyek közegében észszerűbb a nagyüzemi tömegtermelés művelése. A termelési–társadalmi kísérletezés hivatása azért is a kisállamokra vár, mivel a szükségképp nagyhatalmi szerepet betöltő nagyállam a kísérletezés kockázatát hatalmi–külpolitikai okokból nem vállalhatja. Amíg a népi mozgalom megtette az első lépéseket a kisnemzeti nemzetfelfogás létrehozására, más körök görcsösen fáradoztak a nagynemzeti tudat újraértelmezésén. A föderációs gondolatot

erre is megkísérelték felhasználni. A Horthy-rendszer külpolitikai apparátusának tagjai – és a publicisták, közírók – megkísérelték a visszaállítandó Nagy-Magyarországot oly módon elfogadhatóvá tenni a visszacsatolandó volt nemzetiségek számára, hogy bizonyos autonómiát jelentő föderatív formát terveztek számukra az új „magyar birodalomban”. Ilyen koncepció volt a *Magyar Szemle* című folyóirat köréhez tartozó Ottlik László „Új Hungária”-terve, Pethő Sándor *Magyar Capitoliumon* című könyvének eszméi, majd az általa szerkesztett *Magyar Nemzet* körében született „Kárpát–Európa” elképzelés. Voltak azonban magyarságfelfogások, amelyek nem elégedtek meg a szerény nagyhatalmisággal, nagynemzetséggel, amit a történelmi Magyarország visszaállítása jelenthetett. Ezek között a legdélibabosabb a *turanizmus* ideológiája volt, amely a török–mongol népek Magyarországtól a mai Szovjetunió területén át Japánig terjedő világbirodalmát álmodta meg, Dzsingisz kán és Szulejmán szultán óriásbirodalmainak feltámadását, természetesen magyar vezetéssel. A kisnemzet nagynemzetként való tudatosodásának azonban van egy ennél gyakorlatiasabb s ezért jóval ártalmasabb módja is. A kisnemzeti helyzetébe beletörődni képtelen kisország választhat magának egy „védhatalmat”, egy nagyhatalmat, amellyel oly módon azonosul, hogy nacionalizmusának érzelmi energiáit átviheti erre a védhatalomra, saját szuverenitását, nemzeti érdekeit alárendelve neki, átélheti annak sikereiben azt a nagyságot, hatalmat, nagyhatalmiságot, amelyre maga képtelen. Mint csatlós, érzelmileg participálódhat a védhatalom nagyságában. A dualista korszakban vannak már ide tendáló előzmények. A dualizmus századforduló utáni feltétlen igenlését a nemzetiségpolitikai szempont mellett motiválta az a szerény nagyhatalmi hely is, amelyet a Habsburg-birodalom társországa betöltött. Itt azonban még valóságos, hatalmi részesedésről volt szó egy – bár csekély mértékű, de mégis létező – nagyhatalmiságról, s nem arról, hogy a „védhatalommal” való fanatikus azonosulásban érzelmileg átéljük annak nagyságát, s így imagináriusan részesüljünk pozíciójában.

Ezt a pszichózt a magyar nemzetfelfogások világában a harmincas években megerősödött nyilas mozgalom honosította meg. A nyilasok fanatikus németrajongása – bármilyen képtelen is ez – valóságos nacionalizmusból fakadt. Abból a nacionalizmusból, amely nem bírta elviselni hazája, nemzete kicsinységét, s ezért igazi sovíniszta érzelmi indulattal azonosította magát a „nagy szövetségessel”. Ebbe a viszonyba belefért az, hogy a nyilvánvalóan magyar nemzeti érdekeket – elsősorban az állami szuverenitást – alárendelték a német érdekeknek. A nacionalista indítékú hazaárulás paradox valóság volt. A nyilas áramlat nem csupán a kisnemzet–nagynemzet problémában képviselt sajátos szint a magyar nemzetfelfogások a két háború között rikítóan tarkává váló palettáján, hanem a nemzeti integráció problémáját is másként kezelte, mint elődei. A nyilas törekvés a végletes antiszemitizmussal teremtett meg egyfajta imaginárius nemzeti integráltságot, oly módon, hogy egy asszimilált etnikumot univerzális politikai bűnbakká minősített. A zsidóság ördögi és inferioris voltával szembe állítva a legnyomorultabb, legszegényebb, legelesettebb magyar is valakinek érezhette magát. Az ördögi, minden bajt okozóval szemben az összes többi ember a fanatikus átélés kötelékével egybefogott közösséget alkotott. Ezzel a tömegmozgalmat szervező magyar fasizmus lehetőséget kínált a nemzet alatti rétegeknek

arra, hogy bekerüljenek a nemzeti közösség integrációjába. Ez egyik magyarázata erős tömegbefolyásuknak 1937–1939 között. A nyilas munkás, a kaszáskeresztes agrárproletár, aki semmi reményt nem látott, hogy a magyar társadalomban azonos presztízst érjen el másokkal szemben, másokhoz képest mint munkás, mint gazdasági cseléd, most lehetőséget remélt arra, hogy mint *jó magyar ember* egyenrangú lesz. A mondottakból is világos lehet, hogy itt nem valóságos társadalmi–nemzeti integrációról volt szó, hanem ennek hatékonyan megteremtett illúziójáról. De hát a fasizmus az illúziók nagyüzemi gyártásának és hozzáértő kezelésének művésze.

A nyilas mozgalom nem ismerte a magyar elmaradottság problémáját. A „védhatalom” korszerűsége tökéletesen kárpótolt a saját elmaradottságért. A „védhatalom” nagysága pedig leginkább korszerűségében leledzett. A magyar nácizmus politikai mitológiájában a legerősebb mítosz a náci–német technika, főleg természetesen haditechnika csodálata volt. A „Stuka” néven ismert vadászbombázó, a „Tigris” nehézharcocsi az eufórikus gyönyör kiváltói voltak. Aki átélte – szemlélőként – ezt az eufóriát, nem csodálkozott 1944-ben, hogy ez a rajongás a háború elvesztésekor a „csodafegyver”-várás eszelősségébe torkollott.

A magyar nacionalizmus más áramlatai azonban újra átértékelték az elmaradottság és a nemzeti sajátosságok konzerválásának problémáját. Az első világháborús összeomlás, a húszas évek lassú gazdasági fejlődése, a mozdíthatatlanul terpeszkedő falusi nyomor nem volt már millenáris mámor mögé rejtendő, már nem lehetett bízni abban, hogy a civilizációs fejlődés – ha baktató tempóban is – előbb-utóbb megold mindent. Újratermelődött a század eleji vélekedés: a magyar elmaradottság szervesen összefügg a magyar alkotópolgárosodásra képtelen voltával: civilizálódás és magyarnak megmaradás összeegyeztethetetlen.

A nemzeti érzelmű értelmiség jelentős, művelt része mindezt már nem tudta a század eleji konzervativizmus úri hányavetiségével elintézni. A kor nemzettudatának jellegzetes változata lesz a „tragikus magyarság” szemlélete, amely feloldhatatlan antinómiaként élte át, hogy nemzete csak két – egyaránt tragédiát érlelő – lehetőség között választhat: vagy magyar marad, s kimarad az európai civilizációból, vagy civilizálódik, s elkerülhetetlenül kivetkezik magyarságából. A „tragikus magyarság” probléma megfogalmazói emez utóbbi lehetőség mellett döntöttek, de már nem a korábbi konzervativizmus könnyedségével igenelték ezt a lehetőséget, hanem nemzeti tragédiaként élték meg. A megvédendő magyar sajátosságok rajza erősen eltér a század elejétől. A tragikus magyarságkép magyarja Prohászka Lajos „bujdosója”, a „*magyar finitizmus*” magyarja. A passzivitás, szemlélődés, magábavonultság a magyar fő jellemvonása. Keletiessége elsősorban keleties lomhaság: „magas formanívón” – a klagesi grafológia nyelvén szólva – ez józanság, a szélsőségek, fanatizmus, általában minden szervezett aktivitás ösztönös elutasítása; „alacsony formanívón” – tespedtség, begyepesedtség, patópálság. A magyar ember magába húzódik, ebben az értelemben, s nem nyugatiasan, nem polgáriasan individualista. Fő erénye már nem az államalkotó képesség, még kevésbé a katonai erény. Erről a szemlélet legrangosabb képviselője, Babits írja meg, hogy inkább kocsmai verekedő hajlandóság, individuális

hadviselés, mintsem a porosz szervezettség modern értelmében vett katonai képesség; a fő erény a kontempláció gyümölcse: bizonyos passzív művészi hajlam.

A kor értelmiségi elitjének jelentős része ennek a magyarságképnek alapjáról érvelt a „koreszmék” elfogadása ellen. A koreszme tudákos „szellemtörténeti” kifejezésnek hangzik, de nem az volt, hanem Imrédy Béla által formulázott, az *Egyedül Vagyunk* című lap népszerűsítette politikai jelszó, amely természetesen korunk „uralkodó eszméjének” a fasizmust tartotta. Ezt utasította el a spiritualizált passzív magyarságkép, melynek hirdetői szerint a színes ingeket viselő, menetelő, hiperaktivista mozgalmak idegenek a magyar alkattól. Ez a vélekedés nem volt taktika. A gondolat képviselőinek jelentős része valóban koreszmének tartotta a fasizmust, modernnek, a modernség aktuális változatának. Tragikusan élte át önnön humanista szembefordulását ezzel a koreszmével, mert maga is úgy hitte, hogy az agresszivitás érzelmi elutasítása, a szervezett kegyetlenségtől való viszolygás a keleti lomha magyar alkat civilizációképtelenségéből fakad. Úgy érezték, hogy a fasizmus és a vele összefonódott dolgok elutasításával a magyarság fontos korjelenségek adaptálásáról marad le: a modern technika beépüléséről, a szociális szemléletről, sőt esetleg magáról a szocializmusról. Az antifasizmust az előle „szekérvárba” vagy „elefántcsonttoronyba” húzódó intellektualizmus bizonyos tekintetben önmaga korviszonyokhoz való adaptációs zavaraként, tragikusan élte át, párosítva ezt azzal a szorongással, hogy a viszolygó elutasításban benne rejlik a hajlandóság, hogy eme koreszmék kevésbé visszariasztó változataihoz sem tudnak alkalmazkodni. Ez a szemlélet sokat megmagyaráz a magyar ellenállás gyengeségéből.

A háború végére, az új háborús vereséget megélve a „tragikus magyarság” tudata a „*valahol utat veszítettünk*”, a „*zsákcúcs magyar alkat*” önmarcangoló számvetésébe váltott át. Az új látásmód tudomásul vette, hogy a kor elől nem lehet a pusztába vonulni. Megkísérelt szembenézni azzal, hogy a fasizálódás, a magyar elmaradottság e terméke – mert ekkor már akként jelent meg – a magyar alkati vonásokból adódik-e. A kérdezők, Szekfű Gyula, Bibó István nem hagytak kétséget afelől, hogy erről van szó. A magyar alkat keleti vonásai újra úgy jelentek meg, mint egykor Széchenyinél, de most sokkal tragikusabban, drámaiban, hiszen ez az ázsiaiág immár utolsó csatlóást, nyilast csinált a magyarságból, annak éppen keleties eleméből. A háborús összeomlás robajában megsemmisült a keleti magyarság karakterképe. A háborút túlélő magyarság modern, civilizált akart lenni – ami akkor azt jelentette, a korábbi hagyomány alapján, hogy újra, mint a XIX. század első felében, „nyugatvá” akart válni. A fasizmusról azok, akik koreszmének vélték korábban, 1944–45-ben megértették, hogy ami modernnek tűnt föl, az a szervesen, az erőltetett modernizálódás torzszüleménye volt.

A két háború között a nemzeti identitást, a társadalmi munkamegosztás kooperatív oldalának nemzetként való megélését nehezebb és komplikáltabb feltételek között kellett egyeztetni a haladással, mint korábban. A magyar társadalom még nem hajtotta végre a teljes polgárosítást, ez még aktuális volt, s már a polgári társadalmon túlfutó fejlődési tendenciákkal, már az érlelődő szocializmussal kellett a nemzetet egyeztetni. Az 1945-tel megindult fejlődés – gyökeresen eltérve az előző korszakoktól – a nemzeti szempontot nem tekintette elsődlegesnek. Nem negligálta, de alárendelte a társadalmi

fejlődés általános szempontjainak. A nemzeti kérdés az állami önállóság és a nemzetiségi ügy problémájaként jelentkezett, a nemzeti integritás kérdése viszont csupán a haladó nemzeti hagyományok ápolásának egyik oldalaként, amelynek fő ellentmondása a jogos nemzeti büszkeség, illetve a nemzeti elfogultság volt. Az antagonisztikus osztályellentétetől megszabadult szocialista társadalomnak lehetősége van arra, hogy a társadalmi munkamegosztás kooperatív voltát, azaz a társadalom nemzet voltát erősebben hangsúlyozza, akár elődeinél erősebben is, erre azonban általában nem került sor.

A magyar nemzetfejlődés nagy problémája, *nemzet és/vagy haladás* kérdése megoldódott. Ezt azonban nem lehet minden nemzeti problémára ugyanígy mondani. A határon túli magyarság helyzete iránt mutatkozó elementáris erejű érdeklődés újra felveti a nemzeti értelmezésének, önértelmezésének teljes problémáját: csak a magyar állampolgár-e a magyar nemzet tagja, vagy minden magyar etnikumú ember, túl a határokon is? S ennek fényében újra: kismemzet vagy nagymemzet vagyunk? Tízmillió magyar kismemzet, de a világon összesen élő talán húszmillió magyar együtt már esetleg nagy nemzet. A határon kívül élő magyarok indokolt hozzászámítása a magyar nemzethez nem fenyeget-e valami új keletű próbálkozással a nagymemzeti tudat visszanyerésére? A népi mozgalom nagy eszméje, a dunai konföderáció miért ment ennyire feledésbe? És az urbánus–népies ellentét makacs újratermelődése, az újratermelő antiszemitizmus nem azt mutatja-e, hogy a magyar nemzeti integráció kérdésének a nem antagonisztikus társadalom talaján is vannak problémái?

A nemzeti probléma iránt nő az érdeklődés. Ez lehetőségeket kínál és veszélyeket rejt. Mindkettőre figyeljünk!

Mozgó Világ, 1983. április

A harmincas évek, a magyar szellemi élet nagy korszaka

Előadás a Rakpart Klubban, 1983. április 16.

Milyen egy nagy korszak? Lehet olyan, mint a reneszánsz volt; nagy korszak, amiről csak az utókor tudta, hogy nagy jelentőségű. Lehet olyan, mint a magyar reformkor volt; nagy korszak, amelyről résztvevői és az utókor is tudja, nagy korszak volt. Végül lehet olyan, mint a romantika; amelynek résztvevői úgy érezték, egy nagy korszak részesei, majd később ezt az utókor kétségbe vonta. A magyar harmincas évek leginkább a romantika korára hasonlít.

Az az értelmiségi generáció, amely a harmincas években lépett be a magyar szellemi életbe, korszakát nagy korszaknak érezte, *azt hitte*, korfordulót él meg. Vége annak az időszaknak, amelyet az analitikus gondolkodás jellemzett, elérkezett a szintetikus gondolkodásmód kora. A rendkívül lebecsült és elutasított XIX. század – e felfogás szerint – a specializálódás, a szűkkeblű professzionalizmus idősza volt. A newtoni fizika szellemétől megfogant természettudományos szemlélet uralma, amely módszereit rákényszerítette a humán tudományokra is. A szellemi életben a *pozitivizmus*, a politikában a *liberalizmus*, *parlamentarizmus*, *demokrácia* voltak az elutasított múlt fő tényezői, amelyekről való elszakadás az új korszak lényege. Az új gondolkodásmód mintegy revánsot véve, olyan szintézist keresett, amelyben a természettudomány is a bölcsészet magatartásától ihletődik és újul meg. A kezdetet Freud jelentette, aki a testi létből, a fiziológiából kiinduló, mindent gyógyszerrel gyógyító pszichiátria helyébe a psziché olyan megközelítését tette, amelyet Thomas Mann joggal származtatott Schopenhauer és Nietzsche filozófiájából. Igen, a harmincas évek (mai szóval kifejezve) paradigmája egy klinikai – gyógyászati eljárás volt, amelynek több köze volt Dosztojevskij lélekábrázolásához, mint egy, az elmébajt az idegszövetek fizikai elváltozásával magyarázó pszichiátriai iskolához. A múlt század nagy társadalomtudósai, Saint-Simon és tanítványa, August Comte, továbbá Herbert Spencer és Henry George *természettudományos lelkiületű* társadalom-értelmezők voltak.

A szintézist a harmincas évek elit értelmisége minden területet átfogó szintézisként értelmezte. Egy eszmei orientáció szerint működik a természettudomány és a humán tudomány; a tudomány és a művészet, ezért a kor fő műfaja az *esszé*: ez az irodalmi – tudományos – publicisztikai zsáner hazánkban akkor érte el fejlődése addigi csúcsát. Végezetül pedig, *egy* hajtóerő mozgatja a szellemi szférát és a gyakorlati életet, gazdaságot, politikát. Fölöttük a nagybetűvel írandó SZELLEME áll, ez olyasvalami, aminek a művészetben Wagner a *Gesamtkunstwerk*-et tartotta. A szellemi orientációt kifejező eszmei szintézis legáltalánosabb, leginkább a filozófiához hasonló megfogalmazása. Ez a nagybetűvel írt szellem orientálja az életet, amelyet viszont (eltérően a romantikától és az impresszionizmustól) most kisbetűvel írnak. A harmincas évek gondolkodója – bármilyen

groteszk is ez ma – optimista volt, mert úgy érezte, hogy ez a nagybetűvel írt szellem hat az életre, hat a politikára.

Ezzel elértünk oda, hogy mielőtt tovább fejtegetnénk ennek az intellektuális atmoszférának a jellemvonásait, szólnunk kell az őt körülvevő és tudta nélkül is a legnagyobb mértékben befolyásoló életéről. A történelmi évtizedek vagy évszázadok nem azonosak a naptári évtizedekkel vagy évszázadokkal. A XIX. század történelmileg 1789–1918, a magyar *ötvenes évek* 1948–1953, a magyar *harmincas évek* mindössze 1935–1939, nem tíz év. Ebből természetesen az is következik, hogy ezen évek *vetése* több esetben csak később hozta meg a *termést*, egészen más korszakban, más körülmények között. Furcsa korszak ez, ha az életet és nem az előbbi értelemben vett szellemet nézzük. A világban Hitler hatalomra jutásával kezdődött, itthon a Gömbös kormánnyal. A világban a háború kitörésével végződött, itthon a szellemi élet újabb megfagyásával, a zsidótörvénnyel, az értelmiségi kamarák létrejöttével. Közötte a nyilas előretörés évei: 1937–1938 és az Anschluss. Minden ok meglett volna arra, hogy megriadt, válságot érző, visszavonuló szellemi életnek legyen a kerete ez a kor.

Márpedig ezek az évek a magyar értelmiségi közérzet legjobb esztendei voltak, szinte az egész ezeréves magyar történelemben. Amiről ma beszélni akarok, lényegében ennek az intellektuális közérzetnek, túlzás nélkül mondhatom: *eufóriának* a története. Hogyan volt lehetséges egy ilyen szörnyű világban ez az eufória? Képtelen öncsalás lett volna, elrugaszkodás a valóságtól? Úgy hiszem, nem az volt. A magyar szellemi élet, elsősorban a magyar szépirodalom, mióta a modern Magyarország létrejött, része volt a magyar politikai kultúrának. A harmincas évek intellektuális atmoszférájában a szellemet a politikán kívül helyezték, de nyoma sem volt annak a görcsös (Bibó szóhasználatára szerint: hisztérikus) apolitizmusnak, amelyet mi már harminc éve ismerünk. Annak az 1956 óta tartó intellektuális magatartásnak, amely szüntelenül azt keresi, hogyan valósíthat meg politikai célokat nem politikai eszközökkel. Demokráciát, az elnyomás megzabolázását jobb gazdasággal, több szakszerűséggel, művészettel, esetleg lelkünk – személyiségünk kultiválásával. A harmincas évek értelmiségi közérzete nem ismerte a politika-fóbiát, mert fölötte érezte magát a politikának – míg a mai politika-fóbia természetesen abból származik, hogy a szellem a politika alatt, általa elnyomva érzi magát. A harmincas évek értelmisége úgy érezte, fontos dolgokban orientálja a politikát, ő mondja meg: „*mi a magyar*”, ő, az alkotó értelmiség képezi azt az elitet, amely végső fokon való hegemóniáját az új, a liberalizmust és a demokráciát felváltó politikai hatalom valósítja majd meg.

Az új intellektuális atmoszférát valójában (résztevői világos tudta nélkül), egy politikai változás hozta magával, a Gömbös kormány, amely végleg felváltotta a Bethlen rezsimit. Az intellektuális eufóriában az jutott, nem tudatosítottnan, kifejezésre, hogy mekkora szellemi elnyomást, agyi elizapadosást, intellektuális megnyomorítottságot jelentett a Bethlen korszak. A politikailag igazán nem dicsőséges Gömbös kormány hozta el a modern szellemi élet egyetlen korszakát, a mikor a szellem nem volt kormánypárti (mint az *irodalmi Deák párt* Gyulai Pál korában), mégsem üldözték politikai eszközökkel, a hatalom nem tekintette ellenfélnek, nem igyekezett minél inkább marginalizálni. Ez természetesen összefüggött a szellemi élet azon tendenciájával, hogy időlegesen kitagolódott

a politikai kultúrából, amelynek előtte és utána is része volt. Pedig ez a korszak éppen nem a szellemi szférák önelvűségének időszaka. Ellenkezőleg, szellem ekkor az élet részének tekinti magát, kifejezetten az életbe beágyazottnak érzékeli mibenlétét. De nem úgy érzi, az élet határozza meg őt, hanem, hogy ő határozza meg az életet.

A kor politikai viszonyai – itthon – bizonyos mértékig indokolják ezt az illúziót. Míg a húszas években vicispán szellem uralta diktátori erőszakkal a politikát és a kultúra diktátora egy monstruózus kultusz-bürokrata volt, aki csalánkiütést kapott, ha netán valahol a műveltség hozzáért (ez egyébként nem gátolta meg abban, hogy sok jót is tegyen a kultúra terén), ezzel szemben Gömbös beszélő viszonyba került az addig teljesen marginalizált, sőt, társadalomkritikus irodalommal. A népiekkel rövid időre létrehozta az *Új Szellemi Front*-ot, értelmiségi politikai táborát, a reform-nemzedéket nem jogász-funkcionáriusokból, hanem szakemberekből, főleg mérnökökből toborozta. Támaszkodott a modern politikai katolicizmusra és meghirdette az *Új Korszak*-ot, de főleg és elsősorban: hallgatolagosan megszűnt a népi – nemzeti irodalmi ízlés kötelező, hivatalos irodalomnak lenni. Ez az irányzat a húszas években, Bethlen időszakában (a majdani *szocreál*-hoz hasonlóan), mint valami *nacréál* irányzat, kötelező stílus volt az oktatásban és a hivatalos, támogatott kultúrában. A Gömbös kormány ezt a helyzetet megszüntette, akkor egy tanár már nem kockáztatta az egzisztenciáját, mint az előző évtizedben, ha tanítványainak Ady vagy Babits verset merészelt felolvasni. Szerb Antal középiskolai tanárként írhatta meg a népi – nemzeti eszmeiségtől igen távol álló irodalomtörténeti összefoglalóit. Nem arról volt szó, hogy Herczeg Ferenc és Tormay Cécile *helyett* Zilahy Lajos vagy Móricz Zsigmond lett a hivatalos irodalom, hanem az a (modern Magyarország történetében páratlan) helyzet következett be, hogy *egyáltalán nem volt hivatalos irodalom*.

Lényegében az volt a jó szellemi közérzet legfőbb oka. Gömbös után pedig (ha Darányi Kálmán esztendejétől eltekintünk) olyan miniszterelnökök következtek, akik maguk is részt vettek ebben a szellemi életben. Imrédy tudós közgazdász volt, azt lehetett hinni, személyében a szaktudás került a gazdaságpolitika élére; Teleki az új szemléletű földrajz-tudomány egyik vezéralakja volt; Bárdossy kitűnt egy történelmi esszé-kötettel, a tizenhatodik századi magyar politikáról. Látszott valami remény: rajtuk keresztül a szellem irányt szabhat a politikának. Igen, tudom, a háromból kettő cégéres szélsőjobboldali volt, ha nem is indult egyikük sem annak, annál inkább az lett belőlük. Tagadhatatlan: a harmincas évek szellemi élete nem baloldali orientációjú volt.

Mit is jelent voltaképp’ a baloldal – jobboldal? Éppen ez a korszak vona kétségbe eme megkülönböztetés létjogosultságát, ez a magyar politikai gondolkodásban a *harmadik út* virágkora, meg akarták haladni a klasszikus politikai dualitást. Nos, a baloldal – jobboldal politikai hagyományokat jelent. A baloldal (legtágabb értelemben) az a politikai kultúra, amely a *felvilágosodás hagyományát folytatja*, a jobboldal pedig az, amelyik a *felvilágosodás ellenhatásai*, a romantika és a konzervativizmus eszmei hagyományát folytatja. Ennek megfelelően a totalitarizmuson belül is valóban megkülönböztethető baloldali és jobboldali totalitarizmus.

A harmincas évek szellemisége ebben az értelemben is inkább jobboldali volt, az ellenfele éppen a szűkkeblűnek és szűkagúnak érzett aufklärizmus múlt századi továbbélése volt. Még a liberalizmus aktuális megfogalmazói is olyan külföldi szerzők voltak, akik ezt a baloldali gondolatot is a jobboldali szótár nyelvén fogalmazták meg. A spanyol triász, elsősorban Ortega y Gasset, másodsorban Salvador de Madariaga, harmadsorban Miguel de Unamuno; továbbá Johan Huizinga, Benedetto Croce és a Weimari köztársaságban Oswald Spengler. A szellemi elit két gondolatot inspirált, egyrészt egy szociális telítettségű etatizmust, másrészt az értékőrző elit politikailag is biztosított hegemoniájának fenntartását.

A modern kor intellektuális eufóriájának forrása annak élménye, hogy a *közvetlen szemléletet* felváltja az *elméleti látásmód*. Ennek klasszikus esete a kopernikuszi világbép – és ilyen módon vált át a közvetlen szemléletből az elméleti látásmódba a filozófiában Immanuel Kant bölcselése.

A korábbi *egyedi – konkrét*, a későbbi *általános – elvont*. Az a szemléleti mód, ahol az általánost nem az elvont, hanem a *konkrét – érzékelés* jeleníti meg, a művészet. Tehát az eufória jórészt a *kopernikuszi fordulat* érzéséből származott, tudományos diszciplínák egész sorában érezték úgy a bennük ügyködők, hogy most szakadtak el a közvetlen szemlélettől, most váltottak át az elméleti látásmódra. Elsősorban a történeti jellegű humán tudományok művelői, történészek, irodalom-történészek, régészek, néprajzkutatók, ókor-tudósok.

De az eufória *nagyrészt ideológiai színezetű félreértésen alapult*, ráadásul kettős félreértésen. Ezek a diszciplínák akkoriban emelkedtek a tudomány színvonalára Magyarországon, korábban a preszcientikus bűvárlat szintjén álltak. Az új orientációjú tudósok a tudományos irányzat megváltozását vélték látni ott, ahol csupán a tudomány szintjére való felemelkedésről volt szó. A pozitívizmust ostromozták, mint általánosító, szintetizáló eszme nélküli adatgyűjtést, holott ez nem a pozitívizmus jellemzője volt, hanem csupán arról volt szó, hogy a pozitívizmus korában [Magyarországon] a még nem tudományos bűvárlat ezt a hasznos, de szellemileg kis igényű munkát végezte. Az, hogy a magyar történettudomány az úgynevezett *szellemtörténet* korában lépett be a tudomány csarnokába, nem jelent értékkülönbséget a pozitívizmus és a szellemtörténet között. (Valójában Comte hármas stádium elmélete volt olyan élet- és tény-idegen, mint Spengler teóriája; [a XIX. századi] Karl Lamprecht is volt olyan elméletgyártó és a valóságot elméleti sémákba gyömöszölő történész, mint a leghírhedtebb szellemtörténészek.)

A magyar szellemtörténeti gondolkodás számára az első, már valamelyest szaktudományos történelem-bűvárlat liberális szemléletmódja jelent meg úgy, mint a közvetlen szemlélet az adott diszciplínában. Ettől gyökeresen eltérő szemléletre váltani volt számukra a nagy fordulat. Például, a XIX. századi történetírás a középkori inkvizíciót az antidemokratizmus valamely történelmen kívül szemlélt rém-intézményeként mutatta be, az új szakmai felfogás ezt a köznapi, mondhatni nyárspolgári szemlélet evidens-elemi látásmódjának megjelenéseként érzékelt. Azt, hogy a liberális (szerintük közvetlen) szemlélet által erőteljesen elutasított egykori jelenségeket ők egykori történeti kontextusukba helyezve értékelték, nem a világnézeti orientáció megváltozásaként fogták fel, hanem az elméleti látásmód érvényre juttatásának.

A másik félreértés az volt, hogy a szellemtörténeti irányzat az általános tartalmakat, a történeti általánosítást nem elvont fogalmakkal fejezte ki, hanem konkrét–érzékletes történeti típusok megrajzolásával, tehát lényegében a művészi ábrázolással volt rokonságban. Ez a *művészi alkotás öröme*t vitte be a tudományos munkába, úgy érezték, a tudományos igényű általánosítás immár nem csak az absztrakció, hanem a konkrét–érzékletes típusalkotás útján is történhet. Azt gondolták, ez olyan mezőre vezet, ahol az új tudományosság úgy lép túl a közvetlen szemléleten, hogy megőrzi, ami abban *szép* volt – míg az elméleti gondolkodás előző fázisa, az aufklärista – pozitivistá – absztraháló elméleti gondolkodás ettől a szépségtől a szellemet megfosztotta. A tudós esszéíró művésznek érezte magát, a harmincas évek filozoptere művész lehetett saját művészi tehetség nélkül is, újra *megtanulhatóvá*, újra *művességgé*, a legjobb értelemben vett *mesterséggé* vált a művészet. Megint meghaladott a szellem egyfajta specializációt.

A korszak társadalomtudományát átható *szellemtörténet* marxista bírálata ezt az irányzatot lényegében a marxista felépítmény–elmélet fejre állításaként szokta értelmezni, abban az értelemben, hogy ugyanúgy a társadalmi élet egyes területeinek szoros kapcsolatát, koherenciáját feltételezi, mint a marxizmus, de nem a termelést tekinti meghatározónak, hanem a tudatot.

Az állítás első fele lényegében igaz, a második fele jó- vagy rosszhiszemű visszaélés az elnevezéssel. A szellemtörténet ugyanúgy feltételezi az élet minden területének koherenciáját, mint a marxizmus, de semmiféle determináló faktort nem emel ki közülük, egyenrangú tényezők interdependenciájával számol. Másik kérdés az, ha a szellemtörténet kiemel egy bizonyos területet ebből a komplexitásból, mert úgy véli, ezzel tudja *jellemezni* az egészet – de nem arról van szó, hogy a kiemelt terület determinálja a többi. Ez a terület (általában) az uralkodó művészeti, lényegében képzőművészeti *stílus*, szellemtörténeti megközelítésben a korokat a stíluselv szerint lehet egységesen értelmezni.

Mindennek stílusa van, nem csak a művészetnek. A szellemtörténeti felfogásban van gótikus politika, reneszánsz gazdaság, barokk technika és biedermeier vallásosság. Nem feudalizmusról és korai kapitalizmusról beszél, hanem egyrészt román és gótikus stílusról, másrészt reneszánsz és barokk stílusról. A harmincas évek magyar szellemtörténeti számára a *barokk* volt a példakép–korszak. Az abszolutizmus és az ellenreformáció kora, amely túlesett már a reneszánsz és a reformáció forradalmain, ahol a régi, középkori értékek védelme már nem egyszerű restauráció, hanem eleven, dinamikus szintézis köztük és a velük szembeszegült új között.

A harmincas évek felfogása új megvilágításba helyezi, relativálja a magyar elmaradottság és a modernizáció problémáit. Radikálisan szakít a haladás-elmélettel, magáévá teszi Leopold von Ranke mondását: *Minden korszak egyforma távolságra van Istentől!* Nem tekinti értéknek a korszerűséget és nem tekinti fogyatéknak az elmaradottságot. Minden közösségnek, minden történeti képződménynek az határozza meg az értékét, hogy saját „*korszellemének*” milyen mértékben felel meg, művészeti stílusában megragadható eszménye mennyiben hatja át élete minden területét. Mivel a konvencionálisan modernnek tartott múlt-századiság a magyar viszonyokat általában nem jellemezte, ez az értelmiség a korszellemmel nagyjából

összhangban lévőnek érezte. A „neobarokk” inkább összhangban állt a korfelfogásukkal, mint a XIX. századi liberális – természettudományos szemlélet. A fehér Bauhaus épületeket egy letűnőben lévő korszak avított emlékének tekintették, a barokk okkersárga színeit nézve nem láttak semmiféle modernizációs problémát.

A tudomány alapvető módszerének az empátiát tekintették, mindent belülről, saját értékrendjéből és mentalitásából kiindulva kell felfogni, nem kell konfrontálni a mai szemléletünkkel – mert ez utóbbi magatartás, amely saját kora szemléletét azonosítja a normális és evidens látásmóddal, azonos a meghaladni kívánt közvetlen szemlélettel. Az empatikus megközelítés nem alkalmazható a közelmúltra, az ellenfélre, mivel ez esetben nem elméleti módon megközelíthető, másik látásmód lenne, hanem csak triviális – köznapi megközelítés, amihez nem kell empátia. (Azt még mindenki eleve ismeri, ahogy mindenki prózában beszél, legfeljebb – mint *Monsieur Jourdain* Molière színpadán – ezt nem mindenki tudja.)

Mindezzel azt magyaráztam, hogy miből eredt az akkori értelmiség jó szellemi közérzete, sőt eufóriája – *nem azt, hogy ez a szellemi élet magas színvonalú volt.* (Mondandóm ebben a tekintetben inkább kritikus hangvételű, mint helyeslő.) Az egyértelmű ebben a tekintetben, hogy a komplex látásmód, amely egy korszak minden jelenségét egymással összefüggésben vizsgálja, azonos jellemvonásokkal határozza meg, sok lehetőséget ad a korábbi módszerekkel elérhetőnél mélyebb megértésre. A szintetizáló látásmód, amely egy-egy szellemi területet másokból átvett szempontok szerint igyekszik megítélni, szintén fontos új felismerések forrása lehet. Ez a szemléletmód nyilvánvalóan meghaladja a romantikus – liberális individualizmust, amely a műalkotásokat a szerző személyiségéből magyarázza. Ha minden alkotásban és a művész személyiségében is korjelenséget látnak, az nyilvánvalóan termékenyebb megközelítési mód.

A kor lehetőségeit addig megközelíthetetlen területek tudományos megismerésére más körülményekből is magyarázhatjuk. A modern magyar szellemi élet a professzionalizmus és az amatőrség feszültségében fejlődött a XVIII. századi kialakulásától a mai napig.

A XX. század elején, a tudomány területén az Akadémia és az Egyetem, a művészetben a (hivatalos művészetet adminisztráló két nagy irodalmi társaság) Kisfaludy Társaság és a Petőfi Társaság a szellem-ellenes begyepesedettség szimbólumai voltak. Az eleven szellemi élet velük szemben, amatőr módon fejlődött, ennek volt fóruma előbb a *Társadalomtudományi Társaság* és lapja, a *Husadik Század*, illetve az irodalomban a *Nyugat*. A szakmai színvonal a humaniorákban a preszcientikus bűvárlat szintjén volt, az amatőr szellemiség nagyobb élénksége, nyitottsága, kreativitása csak vaskalaposságra ütközött, szakmai hozzáértésbe nem. Ezt a helyzetet a húszas években gyökeresen megváltoztatta Klebelsberg politikája által kifejlesztett új humán–tudományos szakszerűség. A szaktudás felértékelődött, az amatőr tudás leértékelődött és a dilettantizmus gyanújába keveredett ebben az időszakban. Az Egyetem ettől kezdve nem jelentett a humán tudományok terén sem bornírttságot, mint a háború előtt.

A harmincas években az amatőrség új, nagy lendületű ellentámadást indított a professzionista tudomány-üzem ellen, és ez az amatőrség egyáltalán nem volt dilettáns. Teljes mértékben birtokolta az egyetemen megszerezhető tudást és kutatási módszereket, tehát nem kevesebbre volt képes, hanem többre. Babits Mihály, Szerb Antal, Halász Gábor nem kisebb szakmai hozzáértéssel közelítettek a magyar irodalomhoz, mint akár Horváth János, világirodalmi horizontjuk pedig messze szélesebb volt a nagy irodalomtörténészénél, hogy Császár Elemért és Alszeghy Zsoltot ne is említsük. Mire Klebelsberg ösztöndíjasai felnőttek és kutatni, írni kezdtek, már ez a szellemi szféra vette őket körül őket, nem a szakszerűségnek az a technokratikus – bürokratikus mitológiája, amit a Klebelsberg kultúrüzem beléjük nevelt. A tudós szakmára visszahatott az amatőrség szellemisége, a hivatásos szakemberek igyekeztek megmutatni, hogy ők ezen a téren is egyenrangú entellektüelek. Az új amatőrség műfaja az *esszé* volt, mint említettem, ez az esszé kora. Ma az esszé tudomány-népszerűsítés vagy tudománynak álcázott politikai publicisztika, akkor egy probléma más aspektusból való vizsgálata volt, eltérés a szakmai rutintól. Az esszében lehetőleg az adott szakmán kívüli terület látásmódját kellett alkalmazni, az elemzett probléma fenomenológiai kezelése helyett ajánlott volt a transzcendentális megközelítés.

A szakszerűség kialakulásának első lépése az illető terület *önelvűségének* kialakítása. Niccolò Machiavelli és Thomas Hobbes így tette önelvűvé a politikát és az államot; a felvilágosodás kori szerzők a filozófiát, leválasztva azt a vallásról; a *Nyugat* irodalmárai pedig az önelvű szépirodalmat, a politikaelvű népi–nemzeti irodalom helyett. (A következő lépés az, amikor valamilyen területet nem önmagából, hanem valami másból értelmezzünk, például Marx azzal nyitotta meg a politika–elmélet második korszakát, hogy a politikát a gazdaságból kiindulva értelmezte.) *A harmincas években rutinná vált a más aspektusból való megközelítés* – ha egyetlen tényezőben akarom összefoglalni a nagyságát, akkor ez az a mondat.

Bíráloi a *minden kontroll alól elszabadult ötletgyártás* koraként bélyegzik meg, amikor a *teóriák tetszetőssége fontosabb volt, mint az igazsága*. Szerintük ez Oswald Spengler és Leo Frobenius sarlatánágának kora – és ebben sok igazság van. Mégis, a konvencionálison kívül helyezkedés rutinná fejlesztése termékeny módszer volt, amely az igazság feltárására is sok lehetőséget adott.

Az önelvű szemlélet az egyes területeket külön-külön, saját törvényszerűségeik alapján vizsgálta, ez az új látásmód pedig mindent a társadalomba való beágyazottságában: gazdaságot, államot, tudományt, művészetet, vallást, mindent az élet részének tekintett, egyiket sem kezelte a többi területtől elválasztva. A történetírásban először érvényesítette a társadalom-történeti szemléletet, a történeti folyamatok középpontjába nem a politikai változásokat, a nagy töréspontokat állította, hanem a társadalom életének hosszú távú folyamatait. Ha jobban is érdekelte a művészet, mint a gazdaság vagy a demográfia, abban a tekintetben mégis úttörő volt e téren, hogy nem a nagy műveket és alkotóik személyiségét vizsgálta, hanem az *ízlést, egy társadalmi jelenséget*.

Ha megkísérlem felmérni ennek a korszaknak a szellemi életét, az egyes területeket az alábbiak jellemezték. A történettudományban a *Történettudomány új útjai* című módszertani kötet, a Hóman–Szekfű szintézis, Váczy Péter, Deér József, Mályusz

Elemér munkássága. Ha Váczy és Deér sokban meg is felelnek az ötletgyártás karikatúra-képének, Mályusz jelentős úttörője a társadalom-történeti ihletésű történetírásnak. A csúcson azonban Hajnal István, az ő munkássága a termékenyítő külső szempontok érvényesítése, tisztán csak a történeti igazság megismerése végett.

Az irodalom-történetben Horváth János munkái, amelyek már '45 után jelentek meg, de ennek a korszaknak voltak a termései. Mindezek fölött Szerb Antal két könyve, a *Világirodalom története* és a *Hétköznapiak és csodák*. Azt hiszem, nem lehet túlbecsülni a jelentőségüket a magyar művelődés-történetben, ez a két könyv nevelt nem szakember, hanem köz-értelmiségi generációkat arra, hogy Ady verset és Ady utáni verset is el tudjanak olvasni, költészeti ízlésük ne álljon meg Arany Jánosnál, prózai ízlésük Móricz Zsigmondnál. Ötven éve ez a két könyv végzi azt a nevelést, amit az iskola azóta sem képes elvégezni.

Kerényi Károly mítosz-értelmezése, a kor csúcsán álló elmélete jelzi, ekkor világszínvonalra emelkedett a magyar ókor-tudomány. A művészettörténetben Gerevich Tibor reprezentálja a kort, a néprajzban Ortutay Gyula, a földrajztudományban Mendöl Tibor és Teleki Pál.

A jogi gondolkodást Magyari Zoltán technokratikus közigazgatási iskolája helyezte új alapokra, elmozdítva a hagyományos „magyar közjog” bázisáról. Éledezett a szociológia is, bár a polgári radikális társadalom-értelmezés erőszakos elfojtása utáni egyetlen hivatalos szociológus, Dékán István nem válik a kor dicsőségére. A szociológia rangját – megfelelve a kor szellemének – nem specialisták, hanem outsiderok adják, Hajnal István, aki korszakos jelentőségű „*Történelem és szociológia*” című tanulmányával elsősorban a magyar szociológiai gondolkodásnak mutatott új utat és Erdei Ferenc, aki a szoros értelemben vett szakmán kívül, amatőrként írta könyveit. Horváth Barna jogszociológiai írásai szintén magát a szociológiai gondolkodást helyezték új vágányra.

Kornis Gyula, Pauler Ákos, Brandenstein Béla bezápult katedra-filozófiájával szemben Hamvas Béla amatőr filozófiai munkássága bontakozott ki. A kor filozófusa nem Kant-, hanem Nietzsche-típusú filozófus, aki nem az élettől elkülönült, önelvű filozófiát műveli, hanem az életbe ágyazott filozófiai gondolkodást. Hamvas az egyetlen igazi, hazai talajon megmaradt, külföldre nem menekült avantgárd szerző. Eredetileg anglicista irodalomkritikusnak indult, de gondolkozási zabolázhatatlansága a hazánkban túl szelíd művészet talajáról a filozófiára vitte. Hol hiperaktív volt, Georges Sorel értelmében, hol quietista, Karl Jaspers nyomán – de mást, mint végletekig vitt szélsőséget sohasem képviselt. Követte a Nietzsche-i maximát: *Ami dölni kezd, azon lökjünk egyet!* – új világot akart, tehát szívvel-lélekkel akarta a világ válságát.

A harmincas évek szellemi magatartása a politikai gondolkodásban is meg tudott fogalmazódni. Ez sem az adott korszakban, hanem már utána, 1945–1948 között, Bibó István írásaiban. Az a megközelítésmód, amit kitermeltek, nála jelent meg az alapvető magyar politikai problémákra alkalmazva. A szintetikus, a szokványos aspektuson kívül helyezkedő látásmód alkalmasnak mutatkozott a „konkrét helyzet konkrét elemzésére”, úgy, hogy az elméleti általánosítás is hiánytalan volt.

A politika szféráján kívül érlelődött, de nem apolitikus látásmód mutatkozott alkalmasnak arra, hogy a megújuló magyar politikai kultúrának is új tartalmat adjon. Ennek első lépését tette meg Bibó, vele, az ő elhallgattatásával zárult a magyar szellemi élet azon nagy korszaka, amelyet az inspirált, hogy akkor nem volt hivatalos kultúrpolitika.

Életünk, 1989. 1–2. szám

Nyugatnémet vita az újabbkori német történelemről

Egy történelem nélküli országban az nyeri meg a jövőt, aki betölti az emlékezést, formálja a fogalmakat és értelmezi a múltat.

Az 1985-ös év, a második világháború befejezésének negyvenedik évfordulója a Német Szövetségi Köztársaságban újra felvetette annak kérdését, hogy az újabbkori német történelem drámai végű fejlődését tekintheti-e már az utókor lezárult történelemnek, melynek egykori szörnyűségei ugyanúgy nem motiválnak már aktuális indulatokat, mint ahogy Karthago elpusztítása, vagy a tatárjárás. Feltehetően a mongol hordák pusztításait semmilyen történettudományi iskola sem tekinti ma a civilizáció javát előmozdító eseménynek – eltérően mondjuk a népvándorlás hasonló, nem kevésbé barbár jelenségeitől – mégis, ha egy szakmunka ma elismerésre méltó dolgokat talál Dzsingisz, vagy Batu kán működésében, senki sem érzi alapvető politikai és erkölcsi értékei sérelmének.

Ha a múlt valóban lezárult, s távolságtartó szemlélet tárgya, azt jelenti-e ez vajon – veti fel az évforduló az NSZK-ban az ebből következő kérdést –, hogy a lezajlott XVIII–XX. századi történelem is *normális* és nem rendkívüli történelem volt. Hiszen ez a megkülönböztetés csak annak a szemlélőnek számára bír relevanciával, aki számára ez a történeti folyamat még közvetlen előzménye jelenének, még közvetlenül jelen van a mai világról alkotott felfogásában. Az évforduló a nyugatnémet politikai spektrum konzervatív irányzatainál lényegében úgy vetette fel a kérdést, hogy igenlően válaszolt rá és az évfordulót lényegében arra kívánta ennek jegyében felhasználni, hogy elérkezettnek jelentse be az időt a második világháború emlékének olyanféle kezelésére, ahogy a Franco–Spanyolország kezelte a polgárháborús múltat akkor, amikor a megbékélés eszméje jegyében felépítette az „Elesettek Völgyét”, a polgár-háborús temetőt, melyben helyet kaptak mindkét oldal halottai, s a győztesek rendszere mindkettőjüket ugyanabban a hivatalos kegyeletben részesítette.

Ez a szemlélet magában foglalja azt az értékelést, hogy mindkét oldalon voltak értékek, egyik sem volt abszolút rossz. Az utókor egységes múltjaként kezeli, ami azt jelenti, hogy így azonosul vele. Ez a felfogás nincs összhangban a lezárult múlttal azzal a szemléletével, melyet előbb jellemezni próbáltam. Ez a szemlélet tiszta kontempláció. Ahogy nem fér bele kritikus indulat, úgy nem merül fel vele szemben, sem egyes tényezőivel, sem mint egészen szemben az azonosulás. A lezárult múlttal ugyanúgy nem lehet azonosulni sem, mint ahogy elutasítani sem lehet. Csak értelmezni és megismerni. A háború befejezésével kapcsolatos bizonyos álláspontok azonban az NSZK-ban ezt a múltat azonosuló átélésre alkalmassá kívánják tenni. A múlt azonosuló átélésében a jelen számára érvényes politikai értéke látva. Az évfordulós irodalom konzervatív irányzata félreérthetetlenül a német „elesettek völgyét” akarja építeni, létrehozását előkészíteni.

Ennek a tevékenységnek nagypolitikai lépések is ösztönzést adtak: Ronald Reagan látogatása a Bitburg-i német katonai temetőben. A nyugatnémet kormányzat ennek nyomán kidolgozta tervezetét a német történelmi kiengesztelődés intézménye számára: napirendre került, hogy Nyugat-Berlinben, tehát a virtuális, *egységes Németország*

szimbolikus fővárosában alakítsanak egy *Deutsches Historisches Museum*-ot, s vele párhuzamosan Bonnban egy *Haus der Geschichte der Bundesrepublik*-ot. Előbbi jól kivehetően a német „elesettek völgye” volna: az intézmény, mely kiengesztelő egységben ábrázolja a német múltat; hasonló a másik múzeum értelme is, ez viszont a negyvenes évek szövetségi köztársasági múltnak kívánja megadni a történelem rangját. Aktuálpolitikából történelemmé kívánja nyilvánítani azzal a félreérthetetlen céllal, hogy előmozdítsa: a polgárok mint történelemmel egységesen és egészében azonosuljanak államuk eltelt négy évtizedével.

A probléma jól ismert számunkra. Nem nehéz felismerni a párhuzamot azzal az újra-átélési törekvessel, amely az elmúlt években a második hadsereg katasztrófáját kívánta új módon ábrázolni. Ennél a törekvésnél felvetődött, hogy a rossz oldalon elpusztultakat is meg kell gyászolni és az is, hogy a rossz ügy is képes volt rendkívüli teljesítményekre készíteni, köztük olyanokra is, amelyekben a rossz ügy szolgálatától eltekintve is lehet más szempontból nézve értékeket találni. Mindez ugyanakkor nem kell, hogy bármi változást jelentsen a rossz ügy változatlan egyértelmű elítélésében. A német évfordulós megnyilvánulásokban éppen az a kérdés, hogy a kiengesztelődésre való törekvést össze tudják-e egyeztetni a rossz ügy változatlan és egyértelmű elítélésével. Mivel ebben a tekintetben a spanyol *Elsettek Völgye* és a német *Elsettek Völgye* mégsem lehet ugyanaz. A polgárháborúban óhatatlanul mindkét fél követ el embertelenségeket. Ezen túl a polgárháború rendkívüli helyzet, amely bármely kimenetel esetén elmúlik. Más megítélés vonatkozik azokra a szörnyűségekre, melyek háború idején, de mégsem háborús tevékenység által közvetlenül érintett körülmények között zajlottak le, melyeket így a háborúval csak igen közvetett összefüggésbe lehet hozni, s teljesen indokolt azt feltételezni, hogy az őket végrehajtó politikai rendszerből, s nem a háború – egyébként ebben az esetben nem mellékes az sem, hogy ugyan ideológiai háború, vagyis nem tisztán államközi háború, de mégsem polgárháború – körülményeiből következtek. Az évfordulóhoz kapcsolódó, az eddigi felfogás revíziójára törekvő írásokat ezeknek a problémáknak szempontjából kell nézünk. A közvéleményt két szerző kavarta fel. Andreas Hillgruber, a második világháború történetének, kivált katonai történetének nagy szakmai múltú specialistája két előadásban foglalkozott egyrészt a keleti front, a keleti fronton történt összeomlás 1944–1945 fordulóján lezajlott eseményeinek jelentőségével a német történelem egésze szempontjából, másrészt a német és európai zsidóság nácik által történt elpusztításával, ugyancsak a történelem egésze szempontjából való jelentőségével. Az igazán sokkoló és ellenfeleket provokáló az volt, hogy a szerző a két előadást jegyzetelt szaktanulmánnyá kibővítve együtt tette közzé egy kötetben. Az egymás mellé helyezés „üzenetét” nem lehetett félreérteni még akkor sem, ha a kötet bevezetése nem explikálja: az Elbán túli németlakta terület, a „német Kelet” elvesztése ugyanolyan katasztrófája a német nemzeti történelemnek, mit a zsidóság történelmének a Holocaust. A keletporosz, a sziléziai, a szudéta-vidéki német kultúra megsemmisülése ugyanolyan vesztesége az európai kultúrának, mint az ugyanezen történeti vidéken élt zsidó kultúra megsemmisítése. Mindkettőt egymáshoz viszonyítható barbárság, ahogy írja, „Untar” pusztította el, sorsuk összevethető. Ezen túl pedig e kettő között másfajta kapcsolat is fennáll. Amíg a német nemzeti fejlődés számára történeti katasztrófát

jelentő veszteség elhárítására kétségbeesett harc folyt, addig folyt a zsidóság elpusztítása a táborokban. Amely német védte a történelmi német területeket, az egyben – ha tudtán és akaratán kívül is –, hozzásegítette a náci kormányt pusztító működése végrehajtásához. Az egyik kultúra védelme a másik kárára történt. Hillgruber nem csupán a kultúrákat veti össze, hanem a gyilkolást is. A hagyományos nacionalizmus szemlélete mellé felsorakozik a hagyományos antibolsevizmus is. A szovjet uralom alá kerülés ugyanolyan sorsot jelent az ő ábrázolásában, mint a koncentrációs táborba kerülés. A szovjet megszállta területen maradtakat részben a Szovjetunióba hurcolás fenyegette – félmillió németről beszél –, milliókat a tömeges deportálás módján történt kitelepítés, a helyben maradt lakosságot pedig a szovjet katonák kegyetlenkedése veszélyeztette: a nők megerőszakolása és a tömeges mészárlások. Mindezt azonosnak veszi azzal, ami Auschwitz-ban és a többi lágerben történt. Beállítása szerint az a német katonai tevékenység, amely 1944–1945 fordulóján nagy szervezettséggel és rátermettséggel fedezte és irányította a megszállás elől való kiűrtést, a német lakosság millióinak átszállítását olyan területre, ahová nyilvánvalóan a nyugati hatalmak vonulnak be, ugyanolyan mentési művelet volt, mint azok működése, akik üldözött zsidókat mentettek. A német katonák ezrei a keleti fronton, tábornoktól közlegényig, ugyanolyan hősei voltak a mentésnek, mint az ellenállók. Érdemüket nem korlátozza, hogy tragikus módon a háború elhúzásával, a náci rendszer életének hosszabbításával elősegítették a zsidóság pusztulását. Ezzel szemben a júniusi szervezkedés ellenálló tábornokai ideológiai elkötelezettségük oltárán feláldozták az Auschwitz-hoz hasonló sors által fenyegetett német lakosságot, sorsukat alárendelték a fasiszta rendszer megdöntése fölé rendelt szempontjának.

A szovjet csapatok háborús magatartásának egy sorba állítása a megtervezett és szisztematikus likvidálással, ami a koncentrációs táborokban folyt, nyilvánvalóan történészhez méltatlan, durva propagandafogás. Egyáltalán: egykori '45-ös tapasztalatok arra emlékeztetnek, hogy a szovjet katonák nem kímélték a lakosság személyi tulajdonát, de testi épségükben általában nem tettek kárt. A német területeken való viselkedésbe érthetően a bosszú is belejátszhatott, de nem valószínű, hogy viselkedésük lényegesen különbözött volna a magyarországitól, vagy románaitól. A kisebbségi németek kitelepítését Hillgruber igyekszik nem érthető reakcióként szemlélni, mely minden túlzásával együtt is a megszállást torolta meg és annak megisméltése ellen akart biztosítékot teremteni, hanem azt bizonygatja, hogy a szövetséges hatalmak a kitelepítést már a háború elején, a német megszállás kegyetlenségeit megelőzve elhatározták. Elsősorban azért, mert fel akarták számolni a német Keletet, mivel Poroszországban látták a német militarizmus, majd fasiszta történelmi gyökerét s az ellenszert abban látták, ha ezt a területet elszakítják Németországtól. Erre a kérdésre később kívánok visszatérni, itt csupán azt jegyzem meg, hogy a porosz fejlődés, a „reakciós poroszság” nevezetes kérdése az egyetlen, ahol Hillgruber és a vele egy állásponton levők érdemleges történelmi problémát vetnek fel, olyat, melynek bizonyos másféle aktualitása is van, melyre azonban vitapartnereik részéről nem történik érdemleges reflexió.

Hillgruber a német védekezés igazolására még egy érvet vet fel. Megkísérli Németország nagyhatalmi helyzetét is védeni, olyan érvekkel, melyek más, az övével

szembenálló politikai táborok érzelmeit és aktuális törekvéseit is figyelembe veszik. Véleménye szerint a két világháború közötti időszak, tehát az a korszak, amelynek második évtizedében Németország újra nagyhatalmi szerepet játszott, sőt nagyobb nemzetközi szerepű hatalom volt, mint bármikor máskor az újkorban, az az időszak volt, amikor Európa leginkább önálló volt nemzetközileg, legkevésbé határozták meg sorsát Európán kívüli hatalmak, mint az USA és részben Európán kívüli hatalmak, mint Oroszország, majd a Szovjetunió. Ezen túl, fejtegeti, az európai autonómia akkor legbiztosabb és legtermészetesebb, ha az európai politikát nem a kontinens peremhelyzetű államai határozzák meg, mint Franciaország, vagy még inkább a tengerentúli gyarmatai felé gravitáló Brit Birodalom (és persze megint csak Oroszország), hanem a kontinens közepén helyezkedik el a politikai centrum. Vagyis Európa önállósága egyenlő a „középhatalom” Németország európai hegemoniájával, nagyhatalmi helyzetével. A fejtegetés, miközben meglehetősen durván elővesz olyan teorémákat, melyek ’45 után évtizedekig diszkreditáltak voltak a politikai szótárban – a „téridegenség” csak verbálisan megváltoztatott kliséjét, a szemléleti alapját képező földrajzi determinizmust, a „*Reich der Mitte*” bismarcki–wilhelminus propaganda formuláját, magát a nagyhatalmi helyzetet, mint nemzeti értéket. Játsszani próbál a baloldali nacionalizmus érzelmeinek húrján is, mivel az USA-tól és a Szovjetuniótól független autonóm, a közép-ről – nyilván az egyesített Németországból – vezetett Európa az újabban felerősödött és szintén nemzeti érvekkel operáló baloldali neutralizmus gondolatvilágába is beilleszkedhet. Ha a német Kelet elvesztését nemzeti katasztrófaaként előadó szemlélet okkal kihívhatja a revansista minősítést, úgy eme másik fejtegetés baloldali szomszédságra törekszik, helyet akar kapni abban az új történelmi koncepcióban, mely mind Nyugat-Németországban, mind Közép-Európa semleges német nyelvű országaiban, mind pedig több népi demokráciában újjáéleszti Közép-Európa, mint autochton fejlődésű történelmi régió gondolatát, s ezzel a közép-európai neutralizmus múlt nélküli eszméjének történelmi dimenziót és hagyományt kíván teremteni.

Erre így nem vonatkoztatható a revíziós kísérletek baloldali kritikájának sommás megállapítása, mely NATO-ideológiát, amerika-barát szovjetellenességet lát az egész jelenségben. Hillgruber másik tanulmánya még kényesebb kérdéshez nyúl: a zsidóság elpusztítása problémájához. Gondolatmenete azonos a másik tanulmányéval. Az első világháború alatt és azt követően a nemzetállami fejlődés, a nemzetállamok létrehozására irányuló törekvések olyan szélsőséggé váltak, hogy meghatározó módszer a nemzetiségi térképek homogén színfoltokká alakítása, az egységes nemzetiségi–etnikai tömbök kialakítása, visszatérő kifejezésével: „*Feld- und Flurbereinigung*”, azaz afféle nemzetiségpolitikai tagosítás és dűlőrendezés: nemzetiségek ki- és áttelepítése által. Az első világháborúban még inkább csak megfogalmazódó, felmerülő tervek a második világháború idején megvalósításra kerültek. A náci rezsim zsidósággal szembeni politikája, és a háború után a német kisebbségekkel szembeni politika ennek az eljárásnak megnyilvánulásai. Hillgruber állítása szerint eredetileg a náci rezsim is a német zsidóság külföldre telepítését akarta. A háború kitöréséig ez folyt – de ezután jön a „csavarás” a fejtegetésben. A háború alatt a kelet-európai zsidóság német ellenőrzés alá került. A német rezsim ki akarta volna őket telepíteni saját uralmi szféráján kívülre, de erre a háború körülményei között nem volt

mód. Ennyi s nem ennél súlyosabb oka volt annak, hogy más megoldást, az *Endlösung*-ot választották a *Feld- und Flurbereinigung* végrehajtására.

A náciizmus tehát egy lépéssel tovább lépett egy úton, melynek korábbi szakaszát mindenki más is megjárta. A fejtegetés töredék-igazsága annyi csupán, hogy a kitelepítő nemzetiségpolitika a fasizmus előtörténetéhez tartozik, koncepcióját elsősorban a német alldeutsch-völkisch mozgalom dolgozta ki, ez egyben azt is jelenti, hogy ezt az utat a fasizmus előtörténetét képező szélsőjobboldal járta; a Masaryk-féle Csehszlovákia nemzetiségi politikáját lehet bírálni, de a nemzetiségek lágerbe hurcolása és bevagonírozása nem szerepelhet eme vádak között. Ezen túl pedig: az előtörténettől a gázkamráig nem egy „fejlődési” fokozat van, Auschwitz nem magyarázható a brutális nemzetiségi politikából, egyáltalán: a fasiszta antiszemitizmus nem tekinthető nemzetiségi politikának.

Az antifasiszta történetkép revideálását próbáló második szerző, és a vitába bekapcsolódó harmadik, nem is használja ezt a gyenge érvet. A vita másik résztvevője Ernst Nolte. Eszmetörténész, nem az esemény-történet kutatója. Filozófusnak indult, Heidegger tanítványa volt. Szakmai hírnevét az 1963-ban megjelent *„Der Faschismus in seiner Epoche”* című könyvvel alapozta meg. Ez a könyv átfogó, kritikus fasizmus-értelmezés volt.

Nolte az évfordulós vitába két írással kapcsolódott be. Érintőlegesen *„Zwischen Mythos und Revisionismus”* című esszéjével s központi szereppel *„Vergangenheit, die nicht vergehen will”* című írásával. Ez az írás váltotta, provokálta ki voltaképpen a vitát, ami egy előadás, mely a frankfurti *Römergespräche* symposion-sorozat 1986-os ülésére készült. A témája: *„Politische Kultur heute”*. A symposion szervezői az előre beküldött szöveget – ha megismerjük, nem fogunk csodálkozni – nem engedték felolvasni. Az így „betiltott” előadást a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* közölte. Az írás természetesen a lezárulatlan fasiszta múlttal, az *„unbewältigte Vergangenheit”* sokat elemzett problémájával foglalkozik. Ennek az előadásnak is az a történeti-aktuálpolitikai probléma a tárgya, melyet Hillgruber is a múlt normális elmúlása, történelemmé válása elmaradása okának tart: a zsidóság 1944-es katasztrófája; az a vélekedés, hogy ez az esemény nem volt a szabályos, a normális történeti folyamat része, annak mértékével nem mérhető, különleges elbírálás alá esik. Nolte is ezzel a vélekedéssel polemizál, mint Hillgruber, ő is azt akarja bizonyítani, hogy a „Holocaust” beilleszthető a normális történelem folyamatába, nem üt el attól. Ő 1944 szörnyűségeit reaktív folyamatnak tekinti. Első provokatív fő megállapítása, hogy a század első politikai indíttatású tömegvérengzése nem Auschwitz volt, hanem a GULAG. A náciizmus a bolsevista politikai terrorra reagált. Állítását Nolte igyekszik „finom” érveléssel bizonyítani. Utal arra, hogy a náci pártalapító Scheubner-Richter, aki Hitler nézeteit az indulás éveiben erősen befolyásolta, az első világháború éveit erzerumi német konzulként élte át, s nemcsak az örmény-pogromok szemtanúja volt, hanem erősen impresszionálta a török birodalom felbomlása során aktívvá váló elmaradott népek: kurdok, örmények, arab nomádok állítólagos vadsága. A korai náci mozgalmat, Hitlert, az elszabadult ázsiaiasságtól való nyomasztó félelem motiválta ellenfeleivel szembeni magatartásában; az „ázsiai tettek” potenciális áldozatának tekintette népét s ez a szorongás ragadtatta – mintegy vélt védekezésül – „ázsiai tettekre”. A fejtegetés nem nélkülözi a racionális magot: a fasizmus pszichológiájának valóban legfontosabb alkotórésze egy

bizonyos szorongás, a világ fantomszerűvé válása, a megfoghatatlanná vált történeti erőktől való félelem, a fenyegetettség érzése, amit az tesz nyomasztóvá, hogy nem egyszerűen megfogható politikai ellenfeleket jelent, hanem értelmezés alól kisikló veszedelmeket. A fasiszta agresszivitásnak valóban gyökere ez a fenyegetettség érzés; az az emóció, melyet Bibó politikai hisztériaként jellemzett. Nolte erről beszél, de – korábbi műveihez képest – igen triviálisan. A felbomlott török birodalom nomád népeinek elszabadult „ázsiai-sága” ugyan miért keltett szorongást a minden tekintetben civilizált, a német társadalomba integrált zsidósággal szemben? Nolte másik írásában, a *Zwischen Mythos und Revisionismus*-ban jóval mélyebbre megy: a fasizmus, mint a vele e tekintetben egy kalap alá vett marxizmus is a modernsége adott felelet. A szorongás forrása itt nem olyan konkrét politikai jelenség, mint nomád népek „ázsiai-sága”, hanem a polgárosodás, a tradicionális kötelekek felbomlása okozta alkalmazkodási válság.

A hisztéria alapja a túl komplexszé vált valóság, melyhez bizonytalanná vált az alkalmazkodás. Nolte itt általánosan valóban a fasizmus pszichológiájának egyik érvényes magyarázatát adja. Ez a magyarázat azonban nyilvánvalóan nem adhat eme alkalmazkodási zavar, eme politikai hisztéria következményeire semminemű felmentést. Nolte azonban ebben az írásban is ezt akarja. Különbséget igyekszik tenni a szorongás kiváltotta kultúrkritika és aközött a körülmény között, hogy Hitler a modernizálódás elbizonytalanodásáért felelőssé tett egy embercsoportot. Ez a megkülönböztetés indokolatlan. Nolte nem keresi különleges okát annak, hogy miért személyesült meg ellenség-képben a szorongás. Ezt mintegy esetleges fejleménynek állítja be. Figyelmen kívül hagyja azt a jelentős irodalmat – példaként csupán Franz Leonard Neuman „hamis konkrétság” koncepcióját –, mely elemzi az efféle félelem szükségszerű, antropomorfizáló, csupán tudományos elemzéssel értelmezhető gazdasági-történelmi folyamatokat megszemesítő tendenciáját, melyből szükségképpen fakad az illúzió, hogy a megszemesített elpusztításával a gazdasági-társadalmi folyamat megszüntethető. A „betiltott” előadás másik sokkoló tétele (feltehetően emiatt nem engedték előadni): Auschwitz csak annyiban múlt felül a történelemben mindenkor, minden időben előforduló kegyetlenségeket, hogy először használta ellenségei tömeges elpusztítására a korszerű technika olyan „eredményét”, mint a gázkamra. Auschwitz különleges szörnyűsége egy – az ő szavával – „technikai innováció” első alkalmazása. Miután Nolte fejtegetéseivel a kortárs baloldali elmélet vezető alakja, Jürgen Habermas szállt szembe a *Die Zeit* hasábjain, a Nolte írását közlő lap szerkesztőjeként is működő fasizmus-kutató, Joachim Fest, egy monumentális és a pillanatnyilag legdivatosabb Hitler monográfia szerzője, sietett Nolte érvelését megerősíteni. Fest argumentációja nem annyira provokatív, mint Nolte-é és Hillgruberé, de ugyanazt állítja ő is. Számításba veszi azt az ellenérvet, hogy a náci vérengzést olyan civilizációs szinten álló társadalmat szervező politikai rendszer követte el, mely civilizációs szinten ekkor már nem szokásos az, hogy ilyen „ázsiai” tettek történjenek. Fest ezt azzal hárítja el, hogy az érv fordított politikai előjelű rasszizmus, minőségi különbséget feltételez fejlett és elmaradott népek között. Fest igényesebb érveléssel néz szembe azzal, hogy az orosz polgárháború, vagy a kulák-likvidálás nem válthatta ki reakcióként azt a félelmet, amely a Holocaustot motiválta. A Führer eredendő szorongását a

német–osztrák etnikai harcok élményéből eredezteti, lényegében a valóságnak megfelelően, mindennek antiszemitizmussá válását pedig a Bajor Tanácsköztársaság élményével magyarázza: mivel itt a vezetésben jelentős része volt zsidó intellektueleknek, Hitler ettől kezdve azonosította a kommunistákat a zsidókkal. Félelme forradalom–félelem volt, antiszemitizmusa ebben a forradalom–félelemben gyökerezett. Fest azonban – mindamelllett, hogy Nolte reakció-elméletét is támogatni igyekszik – nem ezt tekinti a náci agresszivitás legmélyebb magyarázatának. Nem tér ki az elől az érv elől, hogy nácizmust és bolsevizmust nem lehet egy kalap alá venni azért, mert a kommunista mozgalom, ha talán rossz eszközökkel is, de emancipatív célok megvalósításáért harcolt, míg a német fasizmus a „völkisch szekták alantas eszmevilágát” akarta megvalósítani. Fest nem vonja ezt kétségbe, de véleménye szerint a vérengzés maga nem az akár jó, akár rossz eszmékből, az ilyen vagy olyan célokból fakadt, hanem a modern, szélsőséges politikai mozgalmaknak a politikai viszonyokból adódó harcmódorából, melynek lényege a „*manichäische Unversöhnlichkeit*”.

Az óperzsa vallásból adódó ókori-középkori vallási áramlat példaként említése arra utal, hogy amint a manicheusok a világot a jó és rossz princípium: Ormuzd és Arimán harcának tartották, úgy a modern politikai szélsőségek a világot polarizáltan fogják fel, olyanként, amely barátra és ellenségre szakad. Ez a látásmód a másik pólus, az ellenség megsemmisítésére kész, kitermeli a kibékíthetlenséget, az Unversöhnlichkeit atmoszféráját. Ez volt oka a vérengzésnek, nem maga az ideológiába kifejezett politikai értékrendben racionalizált politikai érdekek s törekvések. Fest szerint is a náci vérengzés csak a technikai perfekcióban különbözött a történelem mindenkor egyéb szörnyűségeitől. Végző érve a konzervatív antropológiai pesszimizmus: a gonoszság az ember elválaszthatatlan, levetkezhetetlen jellemzője, része a „condition humaine”-nak, emberi mivoltunknak. Olyan dolgok, mint Auschwitz, mindig voltak, s mindig lesznek.

Ezzel az antropológiai ténnyel állítja szembe Habermas, az „új felvilágosodás” képviselője a perfektilis és korlátlanul nevelhető ember ideologikus eszméjét, valamiféle „új ember” gondolatát. Fest summázata az elmúlni nem képes múlttól: „Hitler és a nemzetiszocializmus minden gondolati erőfeszítés ellenére még mindig inkább mítosz, mint történelem és nyilvános megtárgyalása inkább szellemidézés, mint megismerés.” Azaz: a múlt azért nem múlik el, mert aktuális politikai harcok használatára ideológiaként használják. Ez a következtetés visszafordítja Habermas fő ellenvetését, aki *Eine Art Schades Abwicklung* című cikkében elsősorban Hillgruber és Nolte fejtegetéseinek aktuális vonatkozású ideológiakritikáját adja. Nolte, a szintén történész és publicista Michail Stürmer, a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* főszerkesztője, Helmut Kohl történész-tanácsadója legitimáció és nemzet koncepciójából, a kettő összefüggésére vonatkozó véleményéből indul ki. Számára az egyik döntő aktuális probléma: „Az egyén elkerülhetetlen elidegenedését, melyet társadalmi molekulaként egy eldologiasodott ipari társadalomban tapasztal, identitásteremtő tartalommal kell kompenzálni.” Ilyen identitást pedig „a vallás után eddig csak nemzet és patriotizmus volt képes létrehozni”. A nemzettudat újjáélesztése tehát egyetlen lehetséges eszköz a nyugatnémet társadalom tagjai számára politikai identitás megalapozására. Csupán ezzel lehet elérni, hogy a polgárok a fennálló rendszerrel politikailag azonosuljanak. A nemzettudat pedig a múlt tudata,

történelmi tudat. Stürmer megfogalmazásában: „Egy történelem nélküli országban az nyeri meg a jövőt, aki betölti az emlékezést, formálja a fogalmakat és értelmezi a múltat.”

A jelennel való azonosulás kulcsa – e szerint a felfogás szerint – a múlttal való azonosulás: az érzelmileg lezárt múlt. Az azonosulást kizáró rendkívüli múlt helyett azonosulásra inspiráló normális múltat. Ezt szolgálja a történetfelfogás revíziójára vállalkozott történészek törekvése, hogy a fasiszta múlt legrendkívülibb eseményét megfosszák eme rendkívüliségtől és normális történeti jelenségként tekintsék, melyhez hasonló máshol is elő szokott fordulni, borzalmassága egybemosódik a történelem megszokott szörnyűségeivel. Ellenvetése megvilágítja, hogy azok, akik a múlttal való azonosulást kívánják, ugyanúgy lehetetlenné teszik a múlt elmúlását, mint azok, akik számára a múlt a jelent fenyegető rém, hiszen a valóban lezárt, történelemmé vált múlt minőségi másneműségénél fogva kizárja a jelenbéliek számára a vele való azonosulást. A mindenképpen azonosulásra alkalmas történelem, amelyről eleve fel sem merülhet, hogy vele kapcsolatban más viszony lehetséges, mint az azonosulás, eleve olyan mértékben egységes történetképet feltételez és még inkább kíván, amely semmi módon nem lehet azonos a valóságos történettudomány történetképével, mely semmikor nem juthat el az ismeretek olyan kétségbevonhatatlan teljességéhez, mely kizár különböző megközelítéseket, olvasatokat, fonásértelmezéseket és értékeléseket.

Ez az egységes történetkép Habermas megfogalmazása szerint *valláspótlék*, mely a vallás feltétlenségét, értelmezésen és vitán felül álló voltát kívánja visszavinni az egymásnak szegülő ideológiák pluralizmusának világába, a történelemmel való egyértelmű azonosulásból akar a jelenben konformizmust teremteni, szemléletet, mely az átélt egységes történelem másodlagos „naturwüchsig” látszatából, a jelen politikai tudatát, politikai kultúráját akarja irreflexitívvé tenni. Habermas felfogása szerint a történelmet és a történetileg alakult nemzetet kritikai distanciával kell szemlélni s ebből a kritikai distanciából kell meghatározni saját identitásunkat, ami feltételezi, hogy ami iránt elköteleztük magunkat, megmarad ezután is a kritikai távolság tárgya, nem veszít el ambivalenciáját. Posztkonvencionális identitás kialakítását szorgalmazza, mely megfelel a kritikai távolság és a több lehetséges identitásban való pluralisztikus gondolkodás követelményeinek. A német történelmet tekintve véleménye szerint ezt az segíti elő, ha a diszkontinuitás érzése erősebb, mint a kontinuitásé. A nemzeti büszkeségnek és önértékelésnek az univerzális értékek szűrőjén átmenve kell alakulniuk. A kritikai elmélet kimagasló filozófus–szociológus képviselője, történész ellenfeleivel az ideológia-kritika harcmezéjén vette fel a küzdelmet, a történeti fejtegetéseket leleplezte, mint aktuális politikai célt szolgáló ideológiát s elemezte az újkori történelem, általában a történelem ideológiaként való felhasználhatóságát.

A támogatására siető történész, Hans Mommsen, a vitához nem járult hozzá sajátos történelmi problémák bekapcsolásával. A vita így a revízióra törekvők oldalán korlátozott problémakörben mozgott s nem szélesedett az újkori német történelem átfogó problémái felé, az ellenfelek pedig eleve nem a történelemre összpontosították figyelmüket. Habermas és Mommsen nem vették fel általában a német fejlődés reakciós vonásainak problémáját, a nemzeti fejlődés államnemzeti és kultúrnamzeti útjának kérdését,

a polgárosodás vagy – divatosan kifejezve – modernizáció sajátos német problémáit. A közelmúlt német történelmét a más népek történelmétől nem különböztetve, normális történelemként értelmező felfogással nem állították szembe a normálisnak tekinthető fejlődés modelljét, melyhez mérve eltorzult fejlődést lehet megállapítani.

Csupán egyetlen példaként térek vissza arra a szinte egyetlen átfogó történelmi problémára, melyet Hillgruber érintőlegesen szóba hozott: a porosz fejlődés megítélésére. Vitapartnerei, úgy tűnik, fenntartás nélkül osztják a reakciós poroszságról alkotott konvencionális képet, mely a junker földbirtokokban és a hozzá kapcsódó XVII–XVIII. századi militarizmusban látja a német reakciósság okát és hordozóját, és a fasizmust is belőle származtatja. Pedig itt Hillgrubernek valóban igaza van: a német fasizmus legközvetlenebb előtörténetének tekinthető *alldeutsch-völkisch* mozgalomnak semmi köze nincs az Elbán túli történelmi nagybirtokokhoz. A porosz történelem alakulásán és utóéletén bizonyos mértékig szemléltethető az újkori német történelem klasszikus és divergens voltának konkrét történelmi összefonódása. Ösztönözhetne volna a vitázókat az is ebbe az irányba, hogy az NDK-ban éppen az utóbbi években került sor a reakciós poroszságkép bizonyos revíziójára, a porosz fejlődés nem egyértelmű elítélésére. A porosz fejlődés példaként említésével csupán arra kívánok utalni, hogy a normális fejlődés állításával szembe nem lehet a XVI–XVII. századtól kezdve teljesen reakciós német fejlődés ellenmítoszáat állítani, amelynek beállításában a német munkásmozgalom is kifordított poroszság lesz. Sztálin hírhedt anekdotájának szellemében, mely szerint a század elején az essenai tüntető munkások, amikor a rendőrök zavarták őket, nem léptek rá az útban lévő virágágyásra, hanem megkerülték. A nyugatnémet évfordulós törekvés a közelmúlt történetének lezárására, azzal a feltételezéssel, hogy a lezárult történelem: *normális történelem* – ellentmondásba kerül, amikor azonosulást remél ezzel a történelemmel, hiszen ezt a lezárulás módja lehetetlenné teszi.

Ezt végig gondolva, az a kérdés vetődik fel: *kíváncsi egyáltalán a múlt elmúlása?* Feltehetőleg igen, mert ez az elmúlás jelzi, hogy a szemlélő jelen megtalálja saját identitását és nem szorul már arra, hogy önmaga aktuális helyzetét történelmi eseményekhez való viszony által határozza meg, amint ez ma nagyobb mértékben van, mint első látásra gondolni szoktuk. Ha viszont ez bekövetkezik, birtokunkban van az a saját korunkra vonatkoztatható új normalitáskép, melyhez viszonyítva felmérhető, hogy *a múlt abnormalitásai mennyiben vannak még ténylegesen jelen a mai valóságban*. Ezáltal zárul le valóban a múlt.

Előadás 1987. február 2-án, az MTA Történettudományi Intézet Legújabbkori Osztálya *Történelem-vita a fasizmusról az NSZK-ban* című konferenciáján.

Világtörténet, 1987. április

A politikai hatalom a történelem változásaiban

A hatalom korai birtokosai: bírák, papok, sámánok, jósok

A hatalom lehetőség arra, hogy a politikai akarat szervezett erőszak révén folyamatosan érvényesüljön más akaratokkal szemben.

Ahol spontán társadalmi folyamatok szabályozzák az életet, nincs helye a hatalomnak. Ahol a tradicionális társadalom szokásjoga egyértelműen rendelkezik valamely helyzetben, ott a szokás hatóereje automatikus, nincs helye a szokás irányával ellentétes erőszak beavatkozásának: nincs helye a hatalomnak. Nincs helye a modern élet magánszférájának azokon a területein sem, ahol a tradicionális társadalom szokásjogának tovább élő örököse: a szokáskultúra az életet kielégítő módon tudja szabályozni. A piaci elvek szerint zajló gazdasági élet aktusainak nagy része sem igényel hatalmi beavatkozást. Ezekben az esetekben a társadalmi élet spontán automatizmusai kielégítő módon tudják az életet szabályozni, a keletkezett diszfunkciók csekélyebb kárt okoznak, mint az a kár volna, ha ezeknek az automatizmusoknak működésébe szervezett erőszak lépne be szabályozóként.

A hatalom eredete a történelem előtti emberi közösségekben: olyan intézmények létrejötte, amelyeket a közösség felhatalmazott arra, hogy a szokásjog érvényesülése során támadt konfliktusokban döntsenek, a szokásjogot ilyen helyzetekben értelmezzék és döntéseiknek szervezett erőszakkal érvényt szerezzenek. A szokásjog értelmezése két elkülönült területen volt szükséges. Értelmezni kellett egyes személyek konfliktusai esetén és olyan esetekben, amelyek az egész közösséget érintették.

A hatalom két őseredeti formája így egyrészt a *bírói hatalom*: felhatalmazás arra, hogy egy intézmény, egy erre jogosult tisztségviselő magánszemélyek konfliktusai esetén értelmezze a szokásjogot és ennek alapján valamelyik érdekelt fél javára döntsön, valamint a *kultikus hatalom*, amely az egész közösséget érintő problematikus esetekben értelmezte a szokásjogot. Az utóbbi esetben a közösségek a vallási kultusz intézőire ruházták ezt a jogot. Ez az értelmezés az előidőkben a *jóslás* formájában történt. A közösséget egészében és alapvetően érintő kultikus döntés jóslat formájában úgy jelent meg a közösség számára, mint maguknak a természetfeletti hatalmaknak személy szerinti, közvetlen határozatait, amelyet a közösség vallási tisztségviselői közvetítenek. Jóval később, a civilizáció fejlődésének későbbi szakaszában a jóslás helyébe az írásba foglalt vallási alapelvek, törvények értelmezése lépett. A kultuszközpont – mint továbbra is fennmaradó és 15 működő hatalmi központ – úgy töltötte be hatalmi szerepét, mint a közösség alapvető értékeinek, magatartási szabályainak értelmezője. Így voltak a hatalom első hordozói a bírák és a papok. A tisztségek elnevezései mutatják, hogy a világi hatalom elemi változata a bíráskodás. A Biblia leírja, hogy a törzsi életet élő zsidóság vezetői a bírák voltak, őket váltották fel később a királyok. A középkori városfőket sokhelyütt városbírónak nevezték, bíró volt a neve a faluközösség fejének is. Tehát a polgármester eredetileg elsősorban bíráskodott.

A kultikus hatalmat a jóslással felruházott tisztségviselők gyakorolták: sámánok, próféták; később, civilizált viszonyok között intézményesült jóshelyek, mint a görög kultuszközösség központját jelentő Delphoi.

A tagolt hatalomgyakorlás kialakulása

A modern kor hozta csak meg azt, hogy a hatalomgyakorlás sokszorosan tagolt, munkamegosztás alapján ágazatokra elkülönült „üzemmé” vált, ahol a bírói hatalomról leváltak egyes részterületek. A bíróság döntéseinek érvényt szerző erőszak-szervezet rendőrségként önálló hatalmi ágazattá vált; az államok külső védelmét jelentő fegyveres erőszak-szervezet, amely magában - jogilag - nem hatalmi tényező, de gyakorlatilag képes azzá válni, szintén önálló hatalmi ággként önállósult. Hasonló módon önállóvá vált az államok viszonyait politikailag szabályzó külügy és a hatalmi szervezet üzemkölségeit önálló tényezőként kezelő pénzügy. Ez a hatalom állammá bővülési folyamatának endogén, közösségen belül lezajló jellemzése. A konkrét történeti államok kialakulásában másodlagos hatalomalakulás is zajlott: a már kifejlődött hatalmi viszonyokkal rendelkező közösség leigázott más közösség(ek)et és hatalomként fölé települt.

A marxizmus elítéli a „leigázás-elméletet” mint az államkeletkezés lehetséges magyarázatát; Engels az Anti-Dühringben polemizál ezzel a szemlélettel, de bizonyos állam típusok, sőt - marxista szóval - társadalmi-gazdasági formációk kialakulására ez tűnik a legkielégítőbb magyarázatnak.

Államfejlődési típusok

Az endogén államfejlődés legjellegzetesebb példája a *keleti despotizmus*. Ezt a formációt a leginkább klasszikusnak tekinthető értelemezés - Karl August Wittfogel magyarázata - „hidraulikus társadalomnak nevezi: olyan közösségnek, ahol az öntözőcsatornák felépítése, az öntözésen alapuló mezőgazdaság működtetése strukturálta a hatalmat. A csatornákat építő és fenntartó *munkakényszer* érvényesítésének intézménye volt a hatalom. Méghozzá rendkívül erős és brutális önkényuralom formájában. Ez a hatalmi szervezet egységbe fogta az eredetileg két gyökérből kinőtt hatalmi szervezetet: a kultuszt és a bírói hatalomból kinőtt másik – később a keresztény világban a világi – hatalmat. Az endogén és exogén hatalomépités esete volt a Földközi tenger térségében (sehol másutt!) kialakult antik társadalom, amelyet a marxista elmélet rabszolga-társadalom néven ismer és lineáris felépítésű fejlődésméleti történetfilozófiájában a minden társadalom által megjárt fejlődési út egyik szükségszerű állomásának tekint. Ez a fejlődési folyamat a görög népeknél és az antik Itália népeinél oly módon ment végbe, hogy a primitív földművelő társadalom civilizálódva képessé vált háborúk viselésére, háborúiban 16 rabszolgákat szerzett, és később erre rendezte be földművelő társadalmát. Ettől annyiban tér el a térségben Fönícia és a belőle alakult Karthago, hogy ezek a kereskedő társadalmak a rabszolgákat elsősorban vásárolták, nem hadifogolyként szereztek.

Az államalakulás kifejezetten exogén útja annak a társadalomnak a létrejötte, amelyet a marxizmus *feudalizmusként* tárgyal. Ennek keletkezését valószínűleg Engels vitapartnere és eszmetársa értelmelték helyesen „leigázás” elméletükben. A német neoliberalizmus klasszikusai: Eugen Dühring és Franz Oppenheimer, a modern neoliberális német szerzők közül Alexander Rüstow kifejtik, hogy a nyugati világ középkori társadalmi oly módon jöttek létre, hogy harcias nomádok primitív földművelőkre települtek, azokat leigázták, tartós függésbe hozták, és a többi harcias nomádtól való védelem áraként rendszeres szolgáltatásokat szedtek be, amely gyakorlat rendszerré finomult. Az ily módon keletkezett feudális társadalmak uralkodóosztályaivá elsősorban az európai népvándorlás fő szereplői, a lovas nomád népek váltak, de a halásznépekből kialakult hajós nomádok – a normannok – is játszottak ilyen szerepet. Ez utóbbiak Oroszországban nem primitív földművelőkre, hanem még természeti, marxista terminológia szerint gyűjtögető népekre települtek: szláv és finnugor népekre.

A marxizmus lineáris formációelméletét (ősközösség, rabszolga-társadalom, feudalizmus, kapitalizmus, szocializmus, kommunizmus) a valóságos történelem nem igazolja (igaz, nem is cáfolja). A történelem nem produkál kísérleti laboratóriumot. Olyan helyzetekben, ahol a természettel való küzdelem szervezett munkakényszer követelt meg a világ egymástól elszigetelt különböző helyein, egymásra való hatás nélkül, az élet által kikényszerítve létrejött a *keleti despotizmus*. Keleten: Egyiptomban, Indiában, Mezopotámiában valóban „öntözési” rendszerként, nyugaton: az inka, azték, maja civilizációkban a bányászat művelésére szerveződött munkakényszer-rendszerként. Ez a hatalom-modell valóban úgy tekinthető, amelyet a történelmi fejlődés a természettel való éles küzdelem helyzeteiben a civilizáció első formáiként mindenütt létrehoz. Kevésbé mondhatunk határozottat a feudalizmus esetében. Ez a formáció eleddig a világban csak Európában alakult ki. Mivel a modern korszak, a kapitalizmus néven ismert modern civilizáció kiterjedt az egész világra, nincs tapasztalat arra, hogy a nomád leigázások – amelyek mind Ázsia számos részén, mind az afrikai sztyeppe népeinél előfordulnak – sok évezredes fejlődéssel kifomálták volna-e azt a „feudalizmust”, ami Európában a középkorban volt, vagy ez csak a fejlett antik civilizáció öröksége volt, amelyre a népvándorlás harcos nomádjai rátelepültek győztes leigázóként. Ily módon történetfilozófiai rejtély marad mindörökké a modernség keletkezése: soha nem derül ki immár, hogy endogén fejlődés eredménye volt-e, mint a marxizmus állítja, egyedi jelenség. A „rabszolga-társadalom” az előbb említett helyeket kivéve szintén nem jelent meg a világ más területein. Ez esetben sem tudjuk, hogy a Mediterraneum sajátos történelmi képződménye-e avagy a prehisztorikus földművelő társadalom harcossá válása máshol is kialakíthatná.

A hatalmi funkciók szerepe a történelem folyamán

A hatalom két őseredeti formája: a bírói hatalom és a kultusz a civilizáció első nagy modelljében az egységesülés felé közeledtek. A keleti despotizmusban az uralkodói és a kultikus hatalom egységet alkottak. A papság hatalma kiterjedt az uralkodói hatalom területére is, mivel az öntözéses rendszerek despotikus berendezkedései megvalósították a

„tudás hatalmát”, az archaikus értelmiség osztályuralmát: a papság csillagászati tudása az öntözőművek építésének és működtetésének alapja volt, így olyan hatalom forrása, amely belenyúlt az uralkodói hatalom körébe. Az antik civilizációkban a keleti despotizmusra leginkább hasonlító Karthagóban a kultusz és az uralkodó hatalma keleti módon egybeolvadt, míg a görög civilizációban a kultusz-hatalom megőrizte primitívkori autonómiáját. Ez volt a helyzet a Római Köztársaság korában is, amíg Julius Caesar magához nem ragadta a *Pontifex Maximus* címét is (az összes „világi” funkciója mellé) és integrálta a kultusz-hatalmat az uralkodói hatalomba. Ez a helyzet a császárkorban végig fennállott. A nyugati keresztény hűbéri világ új alapokon őrizte meg a kultusz-hatalom és az uralkodói hatalom kettősségét. Míg az Egyház az egész közösség életét szabályozó általános alapelvek letéteményese, értelmezője volt, addig az uralkodó hatalma a korai és részben még a kifejlett középkor idején is a szokásjogon nyugodott, funkciója a szokásjog érvényesítése volt. Ez volt az alapja az országok „ősi szokásainak és törvényeinek”, amelyekre az uralkodók feleltek. Az uralkodó hatalmát a szokásjogban gyökerezett hatalmi helyzetű nemesség fölé helyezte, így a nemesség szokásjogán kívül magasabb elvrendszer is érvényesült: a keresztény vallás tanrendszere, amelyet egyes országok nemességei azért nem helyezhettek soha hatályon kívül és nem válthattak fel szokásjogukkal, mert az elkülönült kultusz-hatalom összeurópai nemzetközi viszonylatban is rendelkezett a keresztény elvek fölött. Ez az elkülönült kultusz-hatalom szükséges volt minden uralmi tényező (uralkodó, nemesség) számára avégett, hogy az ún. feudális szétagoltság ne válhasson népvándorlási szituációvá, az európai hűbéri felépítésű közösségek szétesésévé. A feudális Nyugat alapja a szokásjogra és az általános elvekre épülő kettős hatalom volt. Az Egyház más tekintetben is fontos szerepet játszott. A szerzetesi intézménynek óriási része volt az elsőszülött öröklés meghonosításában és fenntartásában. A másodszülött a szülő fogadalma alapján szerzetes lett és nem tartott igényt az elsőszülött jussára, így nem aprózódott, hanem egyben maradt mind a nemesség, mind a jobbágyság birtoka. Ahhoz, hogy a szerzetesség intézménye ezt a feladatot is betöltsen, önálló tényezőnek kellett lennie egy önálló Egyház szerveként mind a nemességgel, mind az uralkodókkal szemben. Ez a helyzet alakította ki, hogy a középkori nyugati kereszténység területén a pápa és a világi hatalom állandó illetékességi harcai ellenére Egyház és Állam elkülönült hatalmak maradtak, az Egyház központjának önálló nemzetközi státusával, a két szféra önálló erőszakszervezeti-hatalmi alapjával. Mindez nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy ez a hatalmi dualizmus előképe, amely alapja lett a modern politikai pluralizmusnak. Az Egyház és az Állam kettőshatalmi helyzete a nyugati kereszténység közösségében lényegében a „kétpártrendszeres” hatalommegosztás tradicionális korba visszanyúló előzménye.

Államelvűség versus társadalomelvűség

A XVI. századtól, a modern korra való áttéréstől kezdve alakultak ki az államelméletek. Ezek a hatalom értelmezését is jelentették. Az első koraiújkori felfogás a hatalom jellegéről az abszolutizmus államrezon–elmélete volt. Az abszolutizmus eszmeköre az uralkodó hatalmát tekinti az egyetlen hatalmi tényezőnek. Sem az ettől elkülönült egyházi hatalmat, sem a

nemesség renddé szerveződött hatalmát nem fogadja el a közösség számára hasznos hatalomnak. Az emberek együttélését az abszolút uralkodó teljhatalma által összefogott állam szervezi közösséggé. Ezzel az állammal szemben az Egyház és a rendek külön-hatalma diszfunkció, a feudális anarchia állandó veszélyének hordozója. Az államrezon–tan tagadja a középkori nyugati keresztény világ politikai pluralizmusát. Ekkor születik meg a modern politikai bürokrácia, illetve az abszolutizmus erőszakszervezeti hatalmának hordozója létrejöttével az államgépezet fogalma. Az ezidőtájt kialakult mechanikus természetképfelfogással összhangban a bürokratikus apparátust olyasféle jelenséggéként értelmezték, mint a célszerű elvek szerint, meghatározott feladat végrehajtására konstruált mechanikai instrumentumot: a gépet. A hatalom eredetileg a közösségi felhatalmazást jelentette arra, hogy a hatalmi centrum a szokásjogot értelmezze vitás esetben és értelmezésének szervezett erőszakkal érvényt szerezzen. Az abszolutizmus korában, a korai újkorban véget ért a szokásjog. Államilag elrendelt és érvényesített szabályai lettek a közösségi együttélésnek. Az életet immár nem a szokásjog, hanem a „mesterségesen gyártott” jog szabályozta. Ezt a fejlődést ezer éven át készítette elő a külön hatalomként működő Egyház, amely elvek alapján határozta meg a közösség életének szabályozását. A szokásjogok tarkaságával és sokféleségével szembehelyezte a helyes elveken alapuló jog egyetemes eszméjét és az azt érvényesítő hatalom követelményét. Az abszolutizmus a helyes elveken alapuló jog gondolatát szekularizálta. A XIII. században Hohenstauf II. Frigyes császár - az abszolutizmus nagy előfutára - felfedezte a *római jogot* mint a világi, észszerűségen és nem vallási alapelveken nyugvó jogrendet, amelyet szembeszegezett mind az Egyházzal, mind a szokásjoggal és előkészítette az abszolutisztikus gondolatot: az államnak a racionális filozófiai érvelés alapján kialakított helyes gyakorlatot kell teljhatalommal érvényesítenie. A közösség együttélésének helyes elveit az abszolutisztikus állam testesíti meg, foglalja erőközponttá össze. A hatalom mint instrumentum elválik ettől, feladata ezen elvek érvényesítése. A hatalom funkciórendszer, eszköz együttes célok megvalósítása végett. A funkciórendszer viszont nem tűr diszfunkciót. A hatalom csupán teljhatalomként értelmes eszközrendszer és hasznos közösségi tényező. Ez a közösségi együtt létezés államelvű koncepciója.

A XVII–XVIII. századi Angliában a hatalom másfajta elképzelése alakul ki. A felvilágosodásnak az az ága hozza létre, amely megteremti a *liberalizmus* eszmekörét mint az abszolutizmus egykorú és későbbi politikai alternatíváját. John Locke, David Hume, Adam Smith a tan megfogalmazói. A liberális koncepció szerint a közösséget nem a szervezett erőszak, a teljhatalommal bíró állam integrálja és teszi emberi együttélésre alkalmassá, hanem a munka. A szervezett erőszak, a hatalom, az állam alapja a munka, amely másféle közösségformát szervez: megszületik a *társadalom* fogalma. A munka a munkamegosztás formájában végezhető el, ez adja a közösség elemi tagolódását. A közösség életének alapja és meghatározó integráló tényezője a munkatevékenységek által létrehozott és fenntartott gazdálkodás. Ez az életszféra, amely a magánélet terrénuma, elkülönül az állam szférájától, s ez az alapja a ma annyit emlegetett „civil társadalomnak”. A közösség életében ez a civil társadalom az elsődleges, az állam a maga erőszakszervezetileg fenntartott hatalmával a másodlagos. A civil társadalomban nincs hatalom, nincs szervezett erőszakkal biztosított

kényszer. Csak társadalmi konvenciók, szokások, hagyományok és érdekeken alapuló, kölcsönös beleegyezéssel kötött megállapodások. Ez a felfogás az abszolutizmusával szemben társadalomelvű. A hatalom értelmezése bizonyos tekintetben visszatér az abszolutizmus előtti helyzethez. A hatalom nélkülözhetetlen ebben a felfogásban is. Ha a civil társadalomban a spontán ható együttélési mechanizmusok esetenként nem tudnak automatikusan érvényesülni, akkor a hatalom dönt a konfliktusos esetekben. Immár nem a szokásjog helyébe lépő társadalmi konvenciók, közösségi, együttélési szabályok esetenkénti értelmezése alapján, hanem tételes jogelvek szerint meghozott törvények érvényesítésével. Az abszolutizmus ennyiben érvényt szerzett törekvéseinek. A hatalom fő intézménye most is a bírászkodás, de feladata nem az életet befolyásoló általános elvek érvényesítése, hanem a zavarok elhárítása. A társadalomelvű, ma érvényes liberális felfogás elsősorban arra törekszik, hogy erre a feladatra szorítsa és kizárja az ezt túllépő közösségi felhatalmazásból a hatalmat. Az angolszász társadalomelvű politikai rendszerek igyekeztek elkerülni a munkaközpontú „civil” élet jogi szabályozását, amely alapot ad hatalmi beavatkozásra. Konfliktushelyzetben az angol bírászkodás jogszabály híján precedensek alapján döntött és dönt ma is - mintegy modern formában tovább éltetve a szokásjogértelmezést jelentő bírászkodást. A sokat emlegetett angol hagyománytisztelet valójában nem más, mint a liberalizmusnak ez a fajtája. Ódzkodás a jogi szabályozástól, inkább annak vállalása, hogy konfliktushelyzetben a bírászkodás alapját rég elavult, hagyomány számba menő egykori – ámde vissza nem vont, tehát érvényes – jogszabályok képezik. Az államelvű és a társadalomelvű felfogások eltérő koncepciót alakítottak ki a hatalomról mint a közösség megszervezésének eszközéről. A társadalomelvű felfogásban a társadalom normális helyzete az egyensúly. Az egymást feltételező érdekeken alapuló gazdaság, a szerves rendszerré vált munkamegosztás spontán automatizmusok tevékenysége alapján működik, amelyek a társadalom életét egyensúlyban tartják, ha csak külső beavatkozás vagy katasztrófhelyzet nem következik be. A hatalom feladata az egyensúlyhelyzetben a korrekció. Ha az egyensúly valamely mesterséges beavatkozás következtében vagy elemi katasztrófaként felfogható helyzetben megbomlik, akkor a hatalom feladata, hogy megvédje a közösséget azokról a szenvedésektől, amelyek az egyensúly spontánvisszaállításának hosszú és keserves folyamatából következnek. E helyett művi úton, erőszakszervezeti kényszerítő erővel kell hogy hasson az egyensúly visszaállítása irányába.

Az államelvű felfogást Thomas Hobbes fogalmazta meg klasszikusan. E tan szerint a közösség természetes állapota a káosz. A hatalom által nem zabolázott nyers emberi természet nem képes közösséget létrehozni. A közösség létrehozása a hatalom feladata. Az kényszeríti rá a civilizált magatartást az emberekre, személyekre és csoportokra; hatalmi kényszer nélkül a barbárság uralkodik. Míg a liberális felfogás szerint a hatalom szerepe a *korrekció*, amely csupán arra hivatott, hogy a normál spontaneitása szerint egyensúlyi állapotban levő közösség átmeneti bajait áthidalja, az abszolutizmus és némely mai utódformája a hatalmat konstruktívnak tekinti. Tényezőnek, amelynek állandó hatása teremt rendet a közösség természetes állapotából következő káoszban. A hatalmi beavatkozás állandó jelenléte nélkül a közösség spontánul a dezintegráció, a dezorganizáció felé fejlődik. A közösség koncepcióját ebben a felfogásban nem a munkamegosztás

spontaneitása hozza létre, hanem a hatalom kényszere. Ezt a felfogást örökölte a szovjet típusú „modernizátor” rendszer, modern és posztmodern korunk „civilizátorainak” rendje, amely az élet spontán állapotát a polgárháborúval azonosította és a hatalom mindennapi aktív elnyomó tevékenységével kívánta ezt az állandóan fenyegető polgárháborút elkerülni. Ez a totális adminisztratív rendszer hatalomképe, amelyben a munka motívuma nem a haszon, hanem a kényszer.

Hatalomminimalizálás és demokrácia

A klasszikus liberalizmus a hatalmat minimalizálni akarja. A liberális kérdésfeltevés nem a marxizmus osztályharcos kérdése: „kinek a hatalma?”, hanem a hatalom mennyiségi kezelése. Minél kevesebb hatalom avatkozzon a (civil) társadalom életébe, minél kevesebb hatalommal felruházott szabályozás avatkozzon bele az élet önmagát megteremtő és fenntartó egyensúlyi helyzetébe. A hatalmat a társadalom elsősorban a költségvetésen keresztül tudja korlátozni. A társadalom önállósága a hatalommal szemben vagy annak való alávetettsége nem egyszerűen alkotmányok és jogszabályok kérdése. Bizonyos mértékű állami erőszakszervezet olyan nagyságú túlerőben van a társadalommal szemben, hogy gyakorlatilag nem ellenőrizhető. Parlamenti, jogszabályi ellenőrzése csak formális maradhat. Az ellenőrzést az teremti meg, hogy az államot mennyiségi értelemben olyan mértékűre csökkentik, amely már korlátozható, ellenőrizhető. Ez elsősorban azért lehetséges, hogy a társadalom politikai hatalmának szerveként működő parlament csupán akkora költségvetést szavaz meg, akkora mértékben határozza meg a hatalom „üzemköltségét”, amekkora hatalmat a társadalom még ellenőrizni tud.

A francia forradalom után színre lépett politikai demokrácia felfogása eltér a liberális szemlélettől. Ez a tan nem államminimalizáló tendenciát jelent, hanem államigénlést. Az állam eme felfogás értelmében a néphatalom szerve. Az általános választással megválasztott parlament közvetlen kifejezője a közösség politikai akaratának és a parlament által hivatalba helyezett kormány erőszakszervezet által biztosított hatalma a közösség politikai akaratának eszköze. Ez a felfogás nem ismeri a társadalom és a hatalom liberális felfogás szerinti különeműségét és a politikai közösséget funkcionális egységnek tekinti. Abban hasonlít hozzá a XIX. század első felében kialakult konzervatív eszmekör, hogy a hatalom szerepét a közösség életében egy harmónia elvű közösségképpé illeszti. A közösség élete funkcionális együttest alkot, amelyben a hatalom arra szolgál, hogy a közösség együttműködését biztosítsa és a funkcióegyüttesből kiiktassa a diszfunkciókat.

A XX. század viszonyai között a modern technika rohamos fejlődése egyszerre növeli mind a hatalom, mind az annak alávetett társadalom erejét.

C. W. Mills a *Power Elite* bevezetésében azt írja, hogy a Római Birodalom hatalmához képest a modern állam hatalma óriási mértékben megnőtt. A folyamat azonban kettős irányú. Míg egyfelől a modern hírközlés, közlekedés és persze nem utolsósorban a fegyverek megnövekedett pusztító ereje valóban sokszorosára növelte a korábbihoz képest a hatalom elnyomó kapacitását, addig a népoktatás a társadalmakat olyan közösségekké tette, amelyek a hatalomról, annak tetteiről képesek véleményt alkotni és ezt a véleményt meg is alkotják.

Ehhez a modern hírközlés és tömegkommunikáció biztosítja a szükséges informáltságot. A vélemény akkor is óriási hatalomkorlátozó erő, ha a teljhatalom erővel meg tudja gátolni a véleménykinyilvánítást. Mills példájánál maradva: lehet, hogy a mai Cézár sokkal könnyebben boldogul erővel birodalma peremén a maga parthusaival, viszont az a tény, hogy az egész társadalom tud a lázadás eseményéről és méreteiről, uralmának egészét kérdőjelezheti meg, mert a közösség a hatalom gyengülésének jelét láthatja benne és ez végzetesen alááshatja a hatalomnak való engedelmesség készségét.

A totális hatalomról

A társadalom megnövekedett tájékozottsága és kompetenciája a hatalom minimalizálása irányába hat. Ugyanakkor a hatalom oldalán is megjelenik a törekvés, hogy teljhatalomként nyomja el a közösséget. Ez a totális hatalom a totalitárius politikai rendszerek XX. századi jelensége. A politikai totalitarizmusok célorientált rendszerek, amelyek valamely politikai cél rövid idő alatt történő megvalósítását akarják az egész közösségre rákényszeríteni, minden erőforrást a cél érdekében igénybe venni, a társadalom munkáját, aktivitását a cél érdekében kényszerrel mozgósítani. Ilyen cél lehet háborús fegyverkezés (szélsőjobboldali imperializmusok), a vélt vagy valóságos forradalmi helyzeteket felszámoló preventív ellenforradalmak (például a fasizmus), az elmaradottságból a modernség állapotába való „nagy ugrás”, az ezt szolgálni kívánó erőltetett iparosítás (sztálinizmus).

A totalitarizmus esetében az egész közösség teljes és átfogó hatalmi alávetettségnek van kitéve. Ebben érvényesül az első világháborús tisztí bölcesség is: ha az egység fegyelme lazul, be kell vetni. A „bevetés”, a mozgósítás eszközei: a periodikusan visszatérő politikai tisztogatási hullámok (moszkvai perek) és a kampányok.

Merre tart a hatalom?

A kultusz-hatalom eltűnésével a modern korban a hatalom azonossá vált az állammal. Szervezett erőszakkal tartósan érvényesíthető kényszert csak az állam tudott gyakorolni s a társadalom csak az állam számára fogadta el annak jogosságát, hogy tartós kényszert alkalmazzon. A közműveltség és informáltság említett kiszélesedése megnövelte a társadalmi felhatalmazás tudatának, a hatalom társadalmi elfogadottságának, azaz a legitimációnak a jelentőségét. A legitimáció is azon tényezők közé tartozik, amelyek az állam-minimalizáció liberális követelése irányába hatnak egy olyan korban, amikor az állami, a hatalmi omnipotencia technikai lehetőségei nagymértékben megnövekedtek.

Említést kell még tenni a közszolgáltatások modern jelentőségéről, az állam nem hatalmi, hanem szolgáltatási szektorának kialakulásáról és rohamos bővüléséről. A modern állam ugyanannyira jelent vasutat, postát, villamos- és gázműveket, társadalombiztosítást, mint bíróságot, rendőrséget, hadsereget. Az állam ágazatainak hálózata úgy fogja át az élet széles területeit, hogy ebben nincs szerepe a hatalommal érvényesített kényszernek. Ezek automatizmusként működnek, amelyekben az állampolgár önként vesz részt, mert evidensen és mindenki számára kétségbevonhatatlanul az állampolgár javát szolgálják. A bürokrácia nagy tömege megszűnik a hatalom hordozója és végrehajtója lenni, és

szolgáltatási alkalmazottak apparátusává válik. A kényszert szolgáló nyilvántartások (adókötelesek, tankötelesek) mellett egyre nő a szociális funkciókat szolgáló nyilvántartások szerepe (tankötelesek, védőoltásra kötelezettek, nyugdíj-jogosultak, munkanélküli segélyre jogosultak). Az állam elhalásának kommunista utópiája nem egyszerűen illúzió, hanem a modern állam közszolgáltatási oldalának abszolutizálása: egy állam, amely nem állam, mert teljes egészében közszolgáltatás, eliminálódik belőle az állam hatalmi ágazata. A totalitarizmus és az elhalt állam végletei között – ahol természetesen a rossz megvalósítható, a jó utópia – létrejött bizonyos köztes lehetőség: a skandináv típusú szociáldemokrácia jóléti állama, ahol nem „hal el” az állam hatalmi ágazata, de egyértelműen dominál a közszolgáltatási ágazat. Noha ma a jóléti állam valóságos vagy állított túlzásai, kinövései ellen erőteljes liberális ellenhatás érvényesül a fejlett világban, a hatalom és a többi közösségalkotó erő kiegyensúlyozott viszonyára vonatkozóan ez a jóléti állam tűnik a történelem eddigi utolsó szava lenni.

Info-Társadalomtudomány, 1990. december ¹⁰

¹⁰ Kiadja a *Társadalomtudományi Bizottság* nevében a Magyar Tudományos Akadémia. Mivel kiadványunk igen szűk terjedelmet szab meg egy-egy témára, a kutatók kénytelenek álláspontjukat tézis-szerűen kifejezni. *A közlemények a szerzők egyéni nézeteit tükrözik.*

A szerkesztőség

A liberalizmus a mai Magyarországon

A liberalizmus a mai Magyarországon mindenképpen politikai eszmeként van jelen. Mielőtt azonban e témába belekezdenék, hadd szóljak néhány szót arról, hogy az elmúlt tizenöt-húsz évben mint kortárs, hogy éltem meg a liberalizmus jelenlétét, jelen nem létét a magyar szellemi életben, a kihívást, amit ebben az országban jelentett.

A hetvenes években és a nyolcvanas évek első felében, a liberalizmus divatba jött. Egyszerre mindenki liberálisnak mondta magát, mindenki liberális akart lenni, mindenki ezt emlegette. Az akkori MSZMP is, mindenestül liberális lett, és ami azzal szemben állt, az aztán végleg és teljes egészében liberálisnak tekintette magát. Amikor 1988-ban a politikai átalakulás elkezdődött, elkezdődött az, amit ma rendszerváltásnak hívunk, és ami valóban rendszerváltáshoz vezetett. Ekkor alakult meg a Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd 1988 őszén a Szabad Demokraták Szövetsége, amely magát kifejezetten liberális pártnak – még nem hívták ugyan pártnak, de végül is, pártnak tekinthető képződmény volt – nyilvánította. Akkor hirtelen más lett a liberalizmussal kapcsolatos hangulat, más hangok szólaltak meg a liberalizmussal szemben, olyan helyről, ahol korábban ugyanazok az emberek, akik, amikor az volt a divat, folyton a liberalizmust emlegették, és rettenetesen liberálisak voltak, illetve akartak lenni.

Ezt a jelenséget a történész – aki a liberalizmussal már sokat foglalkozott – jól ismerte. Ez a liberalizmussal szembeni bírálatnak az a jól ismert retorikája volt, ami visszamegy a századfordulóig, és nagyon erősen jelen volt a két háború közötti Magyarországon. Ez azt állította, hogy Magyarországon a liberalizmus egy értelmiségi körnek, lényegében egy értelmiségi politikai szektának a felfogása, olyasvalaminek kell, vagy lehet ezt fölfogni, mint egy szabadkőműves páholyt, ahol nagyon művelt, egymást személyesen ismerő és összejáró emberek hirdetik egymás között ezt a politikai felfogást, ami azonban a kisembertől, a nem értelmiségitől, az egyszerű embertől, pláne ugye a tanulatlan embertől, a »néptömegektől« tökéletesen idegen. Az a párt tehát, amely itt liberális akar lenni, az eleve arra ítéltetett, hogy egy szekta-szerű kis szervezet legyen, ha pártként felléphet, akkor valami kis picike értelmiségi párt legyen, ebbe a körbe beszorítva tevékenykedjen.

Legfeljebb valami olyasmi lehet, mint a múlt század végi, századfordulós Angliában a Fabian Society volt, a nevezetes szocialista értelmiségi klub – aminek Bernard Shaw is, H. G. Wells is, és több ismert és rangos akkori politikai gondolkodó is tagja volt – tehát nagypolitikát nem csinálhat, a választáson, ha indulna, jelentéktelen eredményre számíthatna. Ezt a Kádár-rendszer utolsó időszakának reform-politológusai hirdették, rengeteg cikkben, beszédben, előadásban. Ugyanazok az emberek, akik a hetvenes évek második felében és a nyolcvanas években, amikor az volt a divat, más összefüggésben nagyon is liberálisnak tartották magukat – és ezek az emberek a magyar liberalizmus történetére hivatkoztak.

Ha a liberalizmus magyarországi történetét 1867–1918 között, tehát a dualista időszakban nézzük, akkor azt láthatjuk, hogy a magyar politikai gondolkodás, politikai

kultúra és a politikai rendszer liberális volt, amit én korábbi írásaimban *nemesi liberalizmusnak* neveztem. Ez a liberalizmus a történelmi földbirtokos rétegek politikai rendszere volt, ők fejezték ki magukat liberális felfogásban, ők építették ki a liberális politikai rendszert, ami nagyon sokban korszerűsítette az országot, és valóban, a mai napig nagyon sok minden támaszkodik mindarra, amit ez az időszak felépített.

Nemcsak 1868-ról, a három nagy törvényről; az oktatási törvényről, a nemzetiségi törvényről és a zsidó emancipációs törvényről van szó, hanem Tisza Kálmán korszakáról is, ami kiépítette a magyar közigazgatást, a magyar pénzügyigazgatást, az igazságszolgáltatást, a társadalmi infrastruktúra modern rendszerét. Mégis, ha ideológiának tekintjük, ez a nemesi liberalizmus *premodern* liberalizmus volt.

Mikor a múlt század utolsó harmadában létrejön a modern magyarországi kapitalizmus, a magyar 'haute finance' és magyar nagytőkés gyáripár, akkor fölmerül annak igénye, hogy ennek a rétegnek a politikai törekvéseit, politikai helyzetét kifejező, most már ténylegesen polgári háttérű liberalizmus jöjjön létre. Jelentős szellemi műhelyek alakulnak ennek létrehozására. Már Vázsonyi Vilmos kilencvenes években létrejött liberális pártja is próbálkozik ezzel, de még nem igazán nagy sikerrel. Amikor 1900-ban megalakul a Társadalomtudományi Társaság, lényegében az egész, tágabb értelemben vett magyar nagypolgári világ elkezd tevékenykedni, hogy létrehozza ezt az ideológiát. Mögötte ott van a magyar szabadkőművességnek egy sor kulcsszerepet játszó páholya, a Demokrácia Páholy, a Haladás Páholy, a Reform Páholy, később a már polgári radikális Martinovics Páholy. Alakul egy szabadgondolkodó társaság is, a Galilei Kör, ami nagyrészt egyetemista körökben terjeszt egyfajta természettudományos világképen alapuló, ugyancsak liberálisnak szánt, korszerűnek gondolt világnézetet. Fényes Samu az egyik vezetőjük, aki úgy mondhatjuk, 'nép közé járásként' – a későbbi népi mozgalom működéséhez hasonlíthatóan – járja a falvakat és tartja falvakban, kaszinókban, olvasóköroökben az előadásokat és a gyűléseket, és szervezi a bázison – ahogy ma mondják – ezt a fajta liberalizmust. Azonban létrejön egy politikai kompromisszum az haute finance, a gyáripari és a történelmi nagybirtok között, amelynek ideológiája az az átalakult és deformálódott valami, ami a korábbi premodern nemesi liberális ideológiából maradt. Az előbbi műhelyek mögül egyszerűen eltűnnek a megbízók és a mecénások, megszűnik a politikai bázisuk. Az 1906-os fordulat a Társadalomtudományi Társaság vezetésében, és a politikailag radikális Martinovics Páholy ezzel egyidejű megalakulása a magyar szabadkőművességben, már jelzi ennek a fajta liberalizmusnak a radikalizálódását. Ekkortól kezdve nevezik ezt az irányzatot polgári radikalizmusnak. Ez a név a francia radikális, majd radikál-szocialista párt nevéből származik. Lényegében ez is liberális párt volt, de egy baloldali arculatú, a szociáldemokráciával sokszor szövetségi viszonyban levő, 'kisember-liberalizmus'. Ebbe az irányba megy - noha intellektuel arculata, értelmiségi klub jellege van, ez nem kétséges - az első világháborút megelőző években a magyar polgári radikalizmus is, de mindig liberális elvi alapokon marad.

Három szakaszra osztható történeti alakulása: Az első szakasz a Pulszky Ágost, Pikler Gyula nevével jellemezhető indulás, ami még kimondottan a kezdeti liberális időszakhoz kapcsolódik, amikor Herbert Spencert – aki ugyan már nem a legmodernebb gondolkodó az akkori világban – fedezi fel maguknak, hogy az ő pozitivista szociológiájából egy olyan liberalizmust építsenek fel, amely az akkori historizáló nacionalizmust opponálni tudja. A második szakasz az 1905–1906-os belpolitikai harcok, a darabontkormány idején jelentkezik, egy marxizáló irányzat formájában. Végül a harmadik szakaszban az első világháborút közvetlenül megelőző időszakban, és később az emigrációban is, a georgeizmus szemlélete alapján építenek fel egy sajátos, szociális, kisembervonzalmú liberalizmust. Magyarországra ez nagymértékben a hasonló németországi áramlatból jön, aminek atyamestere az az Eugen Dühring, akiről Engels az Anti-Dühring-et írta. De nem ezért nem hivatkoztak rá a Huszadik Század hasábjain és a szabadkőműves előadásokban, hanem mert cégéres antiszemita volt, és ez nem hozta őt jó hírbe. Az ő tanítványa volt Franz Oppenheimer és Adolf Damaschke, akik a Henry George-féle föld-értékkadó elképzelésre próbáltak felépíteni egy liberális, szabad, szocialista társadalmat. Lényegében egy adóztatási rendszerrel akarták a monopolhelyzeteket fölszámolni, aminek az alapját ők az ingatlanbirtokban vélték megragadni. Állami beavatkozás nélküli, államot visszaszorító és minimumra korlátozó szabad gazdálkodási rendszert terveztek, kétségkívül elég teoretikus módon, az élettől elszakadva.

A polgári radikalizmus pártként csak az első világháború előestéjén alakult meg, de a háború alatt föl sem merülhetett, hogy pártként működjön. 1918-ban benne volt a Nemzeti Tanácsban, mint az alapító három párt egyike. De a Károlyi nevéhez kapcsolt 1918-as forradalomban parlamenti választásra nem került sor, tehát ez a polgári radikalizmus választók előtt meg nem mérettetett.

Az 1919-es őszi ellenforradalom, a Horthy-rendszer elsöpörte ezt a liberalizmust. A parlamentben maradt ugyan liberális irányzat, az egykori, Vázsonyi Vilmos által alapított, majd a fia, Vázsonyi János által, majd még később, a Horthy-rendszer végéig, Rassai Károly által vezetett liberális irányzat, de ez kevésbé értelmiségi, inkább bizonyos gazdálkodó kis- és középegzisztenciákhoz kapcsolódó politikai mozgalom volt. Ellenségei, és a félig jóakarató gúnyolódok úgy emlegették, hogy a bolt-bér demokrácia pártja. Ma úgy mondanánk, hogy a maszekok pártja. Kicsi párt volt a parlamentben, marginális helyzetbe szorult politikai irányzat, és ezt a szerepet tovább torzította az, ahogy a harmincas években Rassai már túlságosan is igazodott az akkori Horthy–Magyarország politikai körülményeihez. A polgári radikalizmusnak volt egy nagyon csekély utóélete a parlamenten kívül. A polgári radikalizmust 1919 őszén „rendesen”, annak rendőri módja szerint fölszámolták, a Társadalomtudományi Társaságot, ennek politikai klubszerű értelmiségi szervezetét betiltották, a Huszadik Századot, a folyóiratukat szintén, és csak 1926-ban, amikor a Bethlen-rezsimben némi enyhülés következett be, jelenhetett meg újra Századunk címmel. Az emigrációba szorult nagy generáció helyett, másod-, harmadvonalbeli – még mindig nagyon kiváló, de mégsem Jászi Oszkár, Szende Pál formátumú – emberek próbálkoztak azzal, hogy újraélesszék ezt a mozgalmat - tökéletes eredménytelenséggel.

A harmincas évek második felében még egy hasonló, ugyancsak parlamenten, politikai pártokon kívüli törekvés próbálkozott ezzel: a Szép Szó folyóirat. Ez volt az a folyóirat, amit akkoriban a népi írók mozgalmával szemben az urbánusok folyóirataként emlegettek. A Szép Szó szerkesztőinek nagyrésze szociáldemokrata volt, de a szociáldemokrata párton belül periférikus irányzatot jelentettek. A Szép Szó a Nyugat folyóiratnak volt egy baloldaliabb, politikusabb, markánsabb arculatúnak szánt ellenfolyóirata. A magyar liberalizmust, akkor már erősen szociáldemokrata színezettel, szociáldemokrata árnyalatokkal átfestve azonban nem tudta életre kelteni.

A polgári radikalizmusnak, szélesebb értelemben a Magyarországon ezzel társítható liberalizmusnak a két háború közötti nagyon súlyos visszaesése, nem egyszerűen a rossz politikai körülményekből, az ellenforradalmi kurzus terrorjából, a vele szembeni elnyomásból következett. A kor nem kedvezett, nem egyszerűen a polgári radikalizmusnak, a liberalizmusnak általában. A két világháború közötti kor a nagy válság időszaka, és a harmincas évek az etatizmus kora. Akkor a világon minden létező politikai irányzat állami beavatkozástól várta a társadalom javulását. Végig lehet nézni a politikai spektrumon, a legszélsőbb baloldaltól a legszélsőbb jobboldalig, minden árnyalat valami módon állami gazdálkodásban, állami beavatkozásban, állami szociálpolitikában, állami konjunktúra-szabályozásban gondolkodott. A szabadpiacra épülő, a szabadpiac eszméjében gondolkodó liberalizmus tökéletesen divaton kívüli irányzat volt. Úgy beszéltek róla – nem jelentéktelen, hanem Szerb Antal és Halász Gábor nagyságrendű gondolkodók –, hogy ez a múlt század. A XX. század a kollektivitás kora, amely pedig államban szerveződik. A spontán szerveződött társadalmiság, a spontán szerveződött piacgazdaság, amit összekapcsoltak a szociális érzéketlenséggel, a szociális empátia hiányával és a szociálpolitikával szembeni idegenséggel – ez a múlt század, a XIX. század. A XX. század vagy balra, vagy jobbra, vagy valahol középen, ezt meghaladva, túljut ezen. Milotay István a magyar náciizmus egyik legismertebb, és a maga nevében legjobb publicistája írt egy cikksorozatot az Új Magyarországban, a saját lapjában, Az állami mindenhatóság felé címmel, amiben minden irányzat – a bolsevizmus is – mint az állami mindenhatóság felé haladó irányzat, mint a kor szellemének, igényeinek megfelelő irányzat szerepelt. Az államellenes, az állam szerepét csökkenteni akaró, a gazdaság önszabályozását valló liberalizmus divatja tehát múlt irányzat volt, és ez, ha lehet, 1945 és 1948 után a koalíciós időben csak fokozódott. Az újjáépülő Európában, Magyarországon is, az új világot mindegyik irányzat valami erőteljes állami szabályozás keretei között képzelte el. Amerikában már Roosevelt óta erős állami beavatkozási rendszer volt, Angliában a háború után kormányra került munkáspárt, Clement Attlee kormánya nem is csak egyszerűen állami szabályozást, hanem erős gazdasági államosítás, az egész bányászat és acélipar államosítását hozó politikát hozott. Ekkor senki sem hitt abban, hogy ennek a fajta liberalizmusnak lehet még jövője.

Magyarországon – természetesen nem függetlenül a külföldi fejleményektől, de mégiscsak nagyrészt és elsősorban az ország belső életének fejlődéseként – az 1956-os forradalom lassan érvényre jutó 'eredményének' következtében jutottunk el oda, hogy a gazdaságban kialakult a magángazdálkodás kisvállalkozásnak nevezett formában. Feketegazdálkodásként, árnyékgazdálkodásként jelent meg először mint a rosszul ütemezett

állami gazdálkodás kieső műszakjait, az anyagszállítás elmaradása okozta állásidők kihasználását jelentő fusizás. Majd kiterjedve szinte az egész szabadidőre, egy külön, rejtetten burjánzó, de burjánzó és egyre jelentősebb szerepet játszó új gazdálkodási szektor kiépülését jelentette. Ennek létezését tudomásul vette a hivatalos ideológiai, a szociológiai, politológiai gondolkodás, és mindenekelőtt a reformpolitológia irányzata, amelyik nagyon is szükséges kiegészítő szektornak nyilvánította ezt az önálló kisgazdálkodási tevékenységet. Es noha a Kádár-rendszer az ideológianélküliség, az ideológiai csömör és az ideológiai közömbösség kora volt, mégis elkezdtek gyártani hozzá ideológiát. Ennek politikai funkciója is volt az akkori rendszerben, méghozzá apologetikus, rendszerigazoló politikai funkciója.

Ugyanis a Kádár-rendszernek a hivatalos ideológiája egyetlenegy tömondatból állt: '1956 ellenforradalom volt'. Egyébként nem kedvelték az ideológiát, a marxista-leninista ideológiát sem kedvelték, mert bizonyos értékeket rögzített, aminek alapján minősíteni lehetett volna – ha valaki vette volna magának a fáradságot – a rendszert. A Kádár-rendszer politikai konszolidációja politikai közömbösségre épült, de a hetvenes években e közömbösség alá épült egy gazdasági szektor, és a politikai közömbösség és a gazdasági egyéni életértvényesítés lehetőségei összekapcsolódtak a teóriában, és megjelent valahonnan távolról a liberalizmus mint eszme, aminek a rendszerébe ezt racionalizálni, összegezni lehetett. Méghozzá ez nagyon régi liberalizmus, a klasszikus, XVIII. századi liberalizmus, amelynek alapkonceptiója a társadalom és az állam szétválasztása volt. Akkor nevezték a társadalmat civil társadalomnak, ami egyszerűen társadalmat jelentett, ahogy ma 'jelző nélküli' társadalmat szokás mondani. Az állam pedig lényegében az állam hatalmi intézményeit, a hadsereget, a bíróságot, a rendőrséget, az adóhivatalt jelentette.

A klasszikus liberalizmus gondolati rendszere arra épült, hogy a gazdálkodás, az egész munkatevékenység a civil társadalom életében folyik, a magánélet része, az államnak ahhoz csak annyi a köze lehet, hogy adóztatja. Gazdasági tevékenységet az állam ebben az időben nem folytatott, illetve bizonyos kincstári, főleg katonai jelentőségű manufaktúrák voltak, de az abszolutista államokban ezeknek nem volt akkora jelentősége, hogy ez a gazdaságot érdemlegesen befolyásolta volna. És nem befolyásolták a gyarmati világ külön gazdasági életében részt vevő olyan nagy monopolhelyzetű kereskedelmi társaságok sem, mint például a brit vagy a holland Kelet-indiai Társaság.

Az a gondolatmenet jelenik meg az úgynevezett második gazdaság felfedezését követően, hogy ha ez, politikailag közömbös, gazdaságilag pedig az egyéni önértvényesítésre felépülő, de ilyen módon egységes arculatú társadalmi közeget jelentő világ, civil társadalom, akkor az ennek megfelelő ideológia a liberalizmus. Sokan ezt a liberalizmust tekintették a politikai közömbösség még ideológia nélküli ideológiájának. Ideológia nélküli elsősorban azért volt, mert arról volt itt szó, hogy a társadalom újra, még egyszer lemond a politikai ellenállásról, lemond arról, hogy politikailag kemény közegként nyomást gyakoroljon a hatalomra – mondjuk, magasabb bérek, jobb szociális ellátás, szociális szempontból fontos infrastruktúra-fejlesztés stb. érdekében –, hanem ezt feladva, mindenki egyénileg javít az életén. A társadalom, a kisvállalkozás keretében mintegy kivonul, visszavonul az ellehetetlenült, egyre elmaradottabbá és alkalmazkodóképtelenebbé váló

állami gazdálkodásból. És ott volt a marxizmustól örökölt modell a kapitalizmus keletkezésére, ami alapján most a szocialista államgazdálkodás került a feudalizmus helyére. De attól eltérően, ahogy a kapitalista gazdálkodás egykor felnőtt a „feudalizmus méhében”, és mikor felnőtt, akkor szétfeszítette azt, a szocialista gazdaságot ahhoz a csigahéjhoz hasonlították, amiből a magángazdaság mint csiga kimászik, és a csigaház ottmarad, kiszárad, majd szétmorzsolódik és nem lesz többé.

Nem kell politikailag szembe szállni vele, nem kell nekiesni, megküzdeni vele, de egyszer majd „kint” leszünk, és akkor elkezdjük a civil társadalomból kifejleszteni az új világot. Nem kell részletezni, hogy nem egészen így, nem egészen ennek az elképzelésnek az értelmében zajlott le az átalakulás. Hanem egyrészt „fent” felszámolta a politikai rendszert egy, a legfelső vezetés szintjén folyó harc, másrészt az ezzel teljesen egybefonódó visszavonulási és hatalom-átjátszási politikai manőverekkel – látva, hogy a gazdasági összeomlás elkerülhetetlen – gyorsan megpróbálta a vezető réteg pozícióit átmenteni. Miután ez nem sikerült, a hatalmi struktúra szétesett, és „alul” mégiscsak politikai irányzatok alakultak ki, amelyek közül az egyik kifejezetten liberálisnak tekintette magát.

Az SZDSZ-liberalizmus nem elsősorban, és nem kizárólag civil társadalommal felmagasztosított kis vállalkozásnak volt a politikai tábora. Amikor kialakult, még sok köze nem is volt ehhez a fajta társadalmi közegehez, hanem valóban a magyar liberalizmus történetének polgári radikális hagyományához nyúlt vissza. Az azóta eltelt idő alatt elkezdődött és előrehaladt egy folyamat, amely során az értelmiségi polgári radikális hagyomány helyett a felé az irányzat felé fordul, amit előzőleg ’kisember- liberalizmus’-nak neveztünk, és ami a kisgazdálkodás, kisvállalkozás esélyeit akarja növelni a civil társadalom intézményeinek a ki-, illetve tovább-építése által. Amikor ma a magyar liberalizmus egyik irányzata ehhez a hagyományhoz kapcsolódik, akkor már egy tizenöt, ha nem éppen húsz évre visszanyúló társadalmi önszerveződési igényre, önszerveződési törekvésre és egy bizonyos civil önszerveződés jelenlétére támaszkodik, és ezt kívánja politikai táborba összefogni, ennek politikai megszervezője, politikai vezérkara akar lenni.

Az etatizmus az elmúlt negyven évben elképesztő mértékben megnövekedett. Ennek lebontása politikai és gazdasági tekintetben is, halaszthatatlanná vált. Itt közbe kell vetni, hogy ennek megfogalmazódása mögött áll egy nyugati politikai hatás is. Nyugaton a liberalizmus a szociáldemokrata jóléti állam, a szociális intézmények, a szociális infrastruktúra és közszolgáltatási rendszer eltűlése, ellenhatásaként válik újkeletű politikai erővé. Magyarországon nem erről van szó. Magyarországon nem az előző rendszer túlméretezett szociális intézményeinek az ellenhatásaként lép fel a liberalizmus, mert a Kádár-rendszer harminc éve alatt szisztematikus munkával leépítette azt a kevés szociális biztosítást is, ami az előző államiságban volt, és a szociális terheket mind áthárította a magánemberre, a családokra. Itt a hatalmi állam volt az, amit korlátozni kellett, lényegében úgy valahogy – egy furcsa reneszánsz keretében –, ahogy a XVIII. századi abszolutizmussal az akkori liberalizmusnak kellett ezt tennie. Itt a hatalmi államot, a rendőrállamot, a militarista államot és – ahogy ma mondani szokás – a pártállamot kellett korlátozni.

Ugyanis az egész államhatalmi apparátus megkettőződött; a közigazgatás, a miniszteriális államigazgatás, a gazdasági igazgatás mellett ott volt, azt funkcionálisan teljesen leképezve, egy politikai ellenőrző apparátus, majdnem ugyanakkora állománnyal. Azt lehet mondani, hogy lényegében minden miniszteri hivatalnok mellett ott ült egy pártközponti referens, aki pontosan azt csinálta vele együtt, amit ő, és nézte, hogy politikailag megbízhatóan csinálja-e, és a pártfeladatokat, a 'vonalat' hajtja-e végre. Ennek leépítése után is még mindig itt maradt egy képtelen méretű rendőrállam, és hasonló a helyzet a hadsereg vonatkozásában is. Lényegében az állam hatalmi részéhez tartozik a gazdaság állami jellege is, ami a megelőző rendszernek a politikai alapját jelentette, és nem egyszerűen csak gazdálkodási intézmény volt. Nyilvánvalóan ennek nem egyszerű redukálása, hanem a gyökeres átalakítása a feladat. Ami – ezt senki sem vonja kétségbe – alapvetően liberális feladat, csak hát minden liberális számára meglehetősen új, és tapasztalatok nélküli feladat. Most lezajlott egy parlamenti választás, aminek az alapján az ország második legnagyobb politikai erejét a két liberális párt jelenti. Ez a liberalizmus olyan megerősödése, amilyen Magyarországon még soha nem volt, és szokás kicsit büszkélkedni azzal, hogy a liberális pártok általában a nyugati világban sem nagy pártok, nem tömegpártok. Magyarországon a parlamentben mégis többé-kevésbé tömegpártként van jelen a liberális ellenzék. Ennek az a magyarázata, hogy két év alatt az a magángazdálkodó társadalom, ami azért nagyon erős – statisztikai létszámánál jóval nagyobb – tényezőként van jelen a magyar társadalom egész életében, és az elmúlt két évben többé-kevésbé elfogadta ezt a fajta liberalizmust saját politikai ideológiájának. A magyar 'maszek világ', amennyiben politizál, akkor ehhez a liberális táborhoz tartozik. Példaképpen a magántaxisokat hozhatom fel, kimondottan egy ilyen erős osztagát jelentik ennek a liberalizmusnak.

Ha kitekinteni próbálok ennek távlataira, és a marxizmus értékeléséből indulok ki, akkor a következő megállapításhoz juthatok. A marxizmus azt mondta, hogy a kispolgárság, tehát a gazdasági kisegisztenciák – ami sokféle foglalkozású, önmagában is különböző érdekeket hordozó emberek közösségét jelenti – nem alkotnak saját pártokat, vagy ha mégis, akkor nagyon gyenge, kicsi, szétfolyó pártokat. Ez nagyjából igaz ma Nyugat-Európában, de a mai magyarországi helyzetben úgy tűnik, hogy az állami gazdálkodás mellett mégiscsak erősödő, minden adóztatási nehézség ellenére még mindig tovább épülő magánszektor, nem olyasvalami, mint amit annak idején a marxista tudományos szocializmus kispolgárságként leírt. Es nem is olyasvalami, mint amit az önálló kisegisztenciák foglalkozás-csoportjainak politikai szerveződése a nyugati világban jelentettek. Magyarországon, úgy tűnik, hogy ennek a társadalmi közegnek még egy viszonylag hosszú időre, komoly és meghatározó politikai szerepe van a társadalmi, gazdasági és politikai átalakításban. Az, hogy mi lesz a helye és a szerepe, mi lesz majd az a politikai súly, amivel már egy teljesen kiépült piacgazdaság, egy újra létrejött magyarországi kapitalizmus kereteiben jelen lesz, azt elég nehéz még előre látni, de a mai helyzet alapján valószínű, hogy nem olyan alárendelt tényező lesz, nem fog azzá a jelentéktelen kispolgársággá visszaesni, ami korábban ezt a réteget jellemezte.

Végül még egy problémára szeretném felhívni a figyelmet. A magyar liberalizmus egy olyan középhelyzetben áll ma a parlamentben, hogy egyfelől van egy tradicionalista, a hagyományokhoz viszonyuló, jobbközép konzervativizmus, a másik oldalon pedig nincs baloldal. Van az MSZP, de elszigetelt és társadalmilag hitel nélküli. Lényegében tehát ez az elég széles magángazdálkodó réteg, amelynek alkalmazottjai ugyan vannak, de nem annyi, és nem áll velük olyan viszonyban, hogy itt a klasszikus munkavállalói érdekképviselési helyzet, tehát a szakszervezetek alakításának igénye jelentkezne. A kérdés az, hogy a liberális politikai szárny alkalmas-e arra, hogy vállalni tudja a lényegében politikai képviselő nélkül levő - klasszikus értelemben vett - munkavállalók érdekvédelmét is.

Századvég, 1991 #1 ¹¹

17

¹¹ A modern liberalizmus ma is a fejlett, demokratikus nyugati társadalmak élesztője, amely, ha néha más néven is, más köntösben is, de alapjában a szabadság és a fejlődés előmozdítója. Az idők során egyre jobban eltávolodott az ideológiáktól, és egyre inkább a társadalomtudomány és a társadalompolitika gyakorlatává vált. Elveiben ez a modern liberalizmus közelebb áll Joseph Schumpeter-hez, mint Adam Smith-hez; Karl Popper-hez, mint Friedrich Hayek-hez; Ilya Prigogine-hez, mint Charles Darwin-hoz. Ezt a nagy metamorfózist, ennek folyamatát és különböző vetületeit kívánta felvázolni az az előadás-sorozat, amely 1990 őszén zajlott le az ELTE Bölcsészettudományi Karán, amit ebben a kötetben [*Századvég*, 1991 #1] kívánunk nyilvánosságra hozni: András Sándor, Faragó Béla, John Gray, Nevil Johnson, Kis János, Ludassy Mária, Németh G. Béla, Urs Schöttli, Szabó Miklós és Vajda Mihály tanulmányai e sorozat keretében elhangzott előadások alapján készültek.

Stefan A. Musto, a Friedrich Naumann Alapítvány magyarországi képviselőjének vezetője

A *Századvég* főszerkesztője Gyurgyák János, szerkesztői Kövér László, Kövér Szilárd, Orbán Viktor, Sasfi Csaba, Stumpf István, Varga Tamás, Wéber Attila – Megjelent az MTA Soros Alapítvány, az MKM Osvát Alapítvány és a Friedrich Naumann Alapítvány támogatásával.

A fegyveres erők a rendszer átalakulásában

A most lezárt korszakot általában pártállamnak szokás hívni.

Nem szeretem ezt a kifejezést, mert eltereli a figyelmet arról, hogy az uralkodó rendszer elsősorban *rendőrállam* volt. A politikai ellenvéleményeket erőszakkal elfojtotta, az ellenzékét kriminalizálni próbálta és a politikát rendőrhatalósági üggyé tette. Titkosrendőrségi eszközökkel a lakosság széles rétegeit tartotta megfigyelés alatt. Kiépített és működtetett egy politikai karhatalmat, amelynek az volt a feladata, hogy a hatalmat megvédje a nép esetleges lázadása ellen.

A rendőrállamiság tényei azonban nem kerültek élesen a közvélemény figyelmének az előterébe, mert a „puha diktatúra” saját természetét bizonyos mértékig leplezte. Valószínűleg mindenki számolt az országban azzal, hogy ha telefonon politikai dolgokról beszél vagy külföldre írt levélben kényes témákat érint, a politikai rendőrség telefon lehallgatás és levélfelbontás révén erről tudni fog. Ha valakinek komolyan köze támadt a politikához, azonnal körülnézett az utcán, nem követi-e valaki, de mivel alig volt valakinek tényleges köze a politikához, és szinte mindenki elkerülhette, hogy köze legyen, a társadalom ezt az állandó szemmel tartottságot nem sérelmezte különösen.

Csak a peremre szorult ellenzék tartotta az ország egyik leg súlyosabb problémájának a rendőrállamiságot és a demokrácia központi kérdésének a rendőrállam felszámolását. Ez a rendőrállam pedig rendkívül kifejlett és erőteljes volt. Igaz, aki nem állt szemben vele, azt nem bántották. Ennyiben az 1956 utáni „*puha diktatúra*” valóban jelentősen eltér az 1953-at megelőző állapotoktól. Nagymértékben megfelelt azonban annak az ideálnak, amit *Maurice Joly* 1864-ben Brüsszelben megjelent, III. Napóleon elleni röpirata vázolt. Ez az írás fiktív beszélgetés a túlvilágon [a pokolban] *Machiavelli* és *Montesquieu* között a politika elveiről.¹² A „Második Császárság” álláspontját képviselő Machiavelli azt mondja egy helyen, hogy az én államomban a társadalom egyik fele mint titkosrendőr és besúgó ellenőrizni fogja a társadalom másik felét.

A „szelíd zsarnokság” ugyanis elvileg szélesebb körű megfigyelést és apparátust igényel, mint a brutális zsarnokság. Ez utóbbi abból indul ki, hogy mindenki ellensége, mert mindenki elutasítja a rendszert, ezért nem kell különösebben törődni az emberek véleményével. Legfeljebb néhányan óvatlanul elárulják magukat, mások balszerencse folytán abba a helyzetbe kerülnek, hogy a titkosrendőrség tudomást szerez nézeteikről. Mindez mellékes, a többinek is ugyanez a véleménye, nem különösen fontos tehát, hogy ki kerül akasztófára és börtönbe. Csupán azt kell a zsarnokságnak tennie, hogy meghatározott számú – gyakorlatilag tetszőlegesen kiválasztott embert – megfélemlítés okából be kell börtönözni, ki kell végezni, s ez biztosítja az önkényuralom politikai stabilitását.

¹² *Dialogue aux Enfers entre Machiavel et Montesquieu* – Belgiumban nyomtatták ki, onnan csempészték Franciaországba. A szerzőt 1865. április 25-én börtönbüntetésre ítélték, 15 hónap után szabadult és hamarosan megjelentette a könyv második kiadását, szintén Belgiumban.

A „*puha diktatúra*” viszont valóban csak ellenfeleit bántja, a passzívakat nyugton hagyja. Az az elv érvényesül, amit a hitleri rendszerről egy *Orb* álnéven író bennfentes szerző mond. Állítólag Heydrich hangoztatta: „Nem baj ha nincs is benne semmi rossz (értendő: rendszerellenes), de tudnunk kell róla”. Ez az elv a titkosrendőrségi megfigyelés igen széles körét igényli, miközben nincs igazán lehetősége arra, hogy az elhallgattatott társadalom tényleges politikai véleményét megismerje, hiszen ez csak magánbeszélgetésekben nyilvánul meg.

Egy fiktív példával próbálom megvilágítani, hogy miről van szó. Ha a hetvenes években a titkosrendőrség azt észlelte volna, hogy a tiltott rádiók hallgatása a Szabad Európáról átáll az albán rádió hallgatására, azt kellett volna jeleznie a politikai vezetésnek, hogy fel kell készülnie a politikai terrorizmus megjelenésére, hiszen az albán rádió ilyesmire biztatta az embereket. Elhallgattatott társadalomban csak így lehet valamit kitalálni a társadalom politikai véleményeiről. Ilyenfajta megfigyeléshez azonban sok ember, nagy apparátus kell.

Nincsenek pontos adataim arról, hogy Magyarországon milyen mértékű volt az állampolgárok rendőrségi megfigyelése. A tendencia azonban egyértelmű és az arányok is felbecsülhetőek. Ormos Mária – aki tagja volt a Pozsgay Imre vezette múltfeltárási bizottságnak és így bizalmas dokumentumokat is megismert –, azt mondta egy interjúban, amit Kádár János halála kapcsán adott, hogy 1958-ban az állambiztonság vezetője a párt politikai bizottsága elé terjesztett egy javaslatot. Ebben az szerepelt, hogy *egymillió embert kell megfigyelés alatt tartani*, ám a javaslatot Kádár János elutasította.

Vagyis az állambiztonság szükségesnek és lehetségesnek tartotta, hogy a felnőtt lakosság szűk egyötödét állandó ellenőrzés alatt tartsa rendszeres detektív megfigyeléssel, telefon-lehallgatással, levélfelbontások és besúgók közreműködésével. Egészen biztos, hogy itt a vitát csak a mérték képezhette, hiszen a Kádár-rendszer idején minden politikailag „megbízhatatlan és ellenséges elemet” megfigyelés alatt tartottak, illetve az apparátus feladata volt, hogy észlelje a lakosság körében jelentkező „ellenséges” tendenciákat. Mert a rendőrállam minőségi kérdés. A politikai ellenvélemények elhallgattatása esetén ugyanis minden, hatalmat érintő gondolat, tett és személy rendőrhatalósági feladattá válik, legyen ez a jelenségek feltárása és megítélése, vagy a problémák megoldása.

A rendőrállam azonban nem korlátozódott a titkosrendőri eszközökkel történő folyamatos ellenőrzésre. Nem kisebb jelentőségű az a politikai karhatalmi szervezet, amelynek a szovjet típusú rendszerekben – a vezetés szándéka szerint – elegendőnek kellett lennie ahhoz, hogy egy polgárháborúban a hatalom az egész vele szembe fordult társadalom ellenében megvédje magát, anélkül, hogy ehhez a hadsereg és a közbiztonsági rendőrség erejére is szükség lenne. A szovjet típusú rendszerek közül – ismereteim szerint – csak Ceaușescu *Securitate*-ja készült fel arra mintegy tízezer főnyi haderejével, hogy egy polgárháborút a hadsereg fellázadása esetén, azzal szemben is megnyerjen. A többi országban csupán arra készítették fel a „karhatalmat”, hogy esetleg az egész ország lázadását le tudják verni, a bizonytalan megbízhatóságú fegyveres erők: a hadsereg és a rendőrség igénybevétele nélkül.

A politikai karhatalom legfőbb erejét a Rákosi-rendszer idején az önálló főhatóságként működő *Államvédelmi Hatóság* több tízezer főnyi belső karhatalma, a nép nyelvén „*kék ÁVÓ*” alkotta. Gyengülése akkor kezdődött, amikor az első Nagy Imre kormány 1954-ben elvette a testülettől a nehézfegyverzetet, a páncélgépkocsikat, a harckocsikat, és a géppuskákat. Ebben az évben a „Hatóság” önállósága is megszűnt, beolvastották a belügyminisztérium apparátusába, ez azonban felépítésén lényegében nem változtatott, így vette át a BM Belső Karhatalmat a Kádár-rendszer belügy-minisztériuma is.

Az 1956 után alakult munkásőrség teljes kiépülése idején mintegy hatvanezres létszámú volt. Ez a pártmilícia csak rendőri fegyverzettel volt ellátva, és szintén arra készítették fel, hogy a nép esetleges újbóli lázadását leverje. Külön kérdés, hogy éppen felszerelése és személyi állománya miatt erre mennyire lett volna képes. A pártmilícia jogi státusa szerint a kormány hatáskörébe tartozó állami karhatalmi erő volt, így jogilag „tisztá” volt, hogy miért az állami költségvetésből tartják fenn, miért nem a párttagság tagdíjából.

Amikor 1963 végén a rendszer vonalas erői provokálva érezték magukat az ’56-osok javára történő megbékélési politika, az amnesztia miatt, és válaszképpen a munkásőrség körében szervezkedés indult, amely kapcsolódott a hadseregen belüli hasonló okból indult szervezkedéshez. Ezért a Kádár-vezetés beszédette a munkásőrök addig otthon tartott fegyvereit és elrendelte, hogy a testület tagjai ezentúl a támaszponton őrzött személyi fegyvert csak a szolgálat idejére vehetik át. Állítólag 1964 elején budapesti munkáskerületekben még röplapok is megjelentek azzal a szöveggel, hogy „*Munkásőrök ne adjátok le fegyvereiteket!*”

A politikai karhatalmi erőket az elmúlt időszakban többször is átszervezték, vélhetően a hatalmi küzdelmek részeként és a hatékonyságát növelendő. A belügyi karhatalmat 1966-ban áthelyezték a honvédséghez, majd a hetvenes évek elején megszüntették a hadsereg karhatalmi fegyvernemét, de maga a karhatalom nem szűnt meg, hanem visszakerült a belügyminisztériumhoz, mint annak karhatalma, majd ez is átalakult. A belügyminisztérium keretében felállított politikai karhatalom létszámában kisebb volt, mint hadseregbéli elődje. Már csak azért is, mert azt sorállományból szervezték, míg a rendőrök természetesen hivatásos állományban voltak. A hiány kompenzálására azonban néhány katonai alakulatot számításba vettek, hogy esetleges zavargások idején politikai karhatalmi feladatokat lássanak el.

Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott az ismétlődő március 15-i tüntetések esetleges rendőri leverésének politikai igénye. A hetvenes évek elején létrejött a magyar rendőrség motorizált karhatalmi osztaga, a tüntetések leverésére kiképzett motorkerékpáros rendőr alakulat, a magyar *ZOMO*.¹³ Nem sokkal rá azonban a politikai karhatalom átfogóbb szervezeti keretet kapott. Létrejött a *Forradalmi Rendőr Ezred*. Ez a rendőrségi elit alakulat politikai karhatalom volt. Neve elárulta ezt, hiszen létezett a „*forradalmi ezred*” rang. A Kádár-rendszer fegyveres szervezetei közül ezt a rituális nevet azok a katonai

¹³A lengyel alakulat neve: *Zmotoryzowane Odwoły Milicji Obywatelskiej* – 1956-ban hozták létre, 1989. szeptember 7-én oszlatták fel. Legvéresebb bevetésükre 1981-ben került sor, amikor Katowice közelében a hadiállapot bevezetése ellen tiltakozó bányászok közül kilencet megöltek, sokat megsebesítettek.

alakulatok kapták meg, amelyekről azt állították, hogy 1956-ban nem álltak át a forradalom oldalára. Ez az afféle „*gárdaezred*” cím volt. A Forradalmi Rendőr Ezred neve tehát azt jelentette, hogy az alakulat az '56 ellenesség szellemében működik és egy esetleges új '56 megakadályozása a fő feladata.

Ennek az elit alakulatnak keretében állították fel a terrorizmust elhárító speciális alakulatot, amely a „kommandó” név kedélyeskedő parafrázisaként a „Komondor” nevet viseli. Az ezred fő ereje a motoros elit egység lett, ezt vetették be a nyolcvanas években szaporodni kezdő „évfordulós” tüntetéseken. Az elit karhatalom rendelkezik *nyugati értelemben vett rohamrendőrségi különítménnyel* is. Őket a budapesti közönség egyetlen egyszer láthatta: 1988-ban az erdélyi falurombolás ellen tiltakozó tüntetés idején a román nagykövetség épületét plasztik páncélba öltöztve biztosították az esetleges atrocitások ellen.

Végezetül mindezek mögött ott áll a hadsereg. Feladata az volt, hogy egy NATO–SZU háború esetén a Szovjetunió hadseregének kötelékében katonai feladatokat lásson el. 1948 és 1953 között a magyar néphadsereg katonai feladata az volt, hogy esetleg önállóan is meg tudjon vívni egy jugoszláv–magyar háborút, és úgy foglalja el a délszláv szomszédot, hogy a Szovjetunónak részt se kelljen vennie abban a háborúban. 1956 után – nagyon sokkal később – annak a Varsói Szerződésbe tartozó hadseregcsoportnak, amelynek katonailag része volt a magyar hadsereg is, stratégiai feladata egy Olaszország elleni háború megvívása volt.

Ezt a hatalmi apparátust kellett a demokratikus átalakítás során a rendőrállam erőszak-szervezetéből a kiépülő demokrácia fegyveres szervezeteivé tenni. A Kádár Jánost leváltó pártkonferenciával, 1988-ban kezdődött meg az a politikai átalakulás, amely két évvel később a rendszer felszámolásához vezetett. A pártvezetés reform–szárnya és az átalakulással szemben álló erő küzdelmében a rendőrállamiság problémája az 1988. június 10-én megtartott budapesti pártaktíván jelent meg, bár igen áttételes módon. Az aktíva fő szónoka maga Grósz Károly főtitkár volt. A referátum mellett fontos felszólalást tett Lukács János akkori szervezőtitkár is. Az egyik fő téma „*a politikai intézményrendszer reformja*” volt. Lukács leszögezte, hogy a munkásőrség a rendszer „*alapintézményei*” közé tartozik, amelyet a reform nem érinthet. A szervező titkár nyilvánvalóan vitatkozott valakivel, vagy valakikkel. Reagálása azt sejtette, hogy a pártvezetésnek a politikai intézményrendszer reformját előkészítő bizottságában felmerült a munkásőrség megszüntetésének gondolata. A reformgondolat szerzőjére nem volt nehéz „tippelni”, hiszen az ebben illetékes bizottság elnöke Pozsgay Imre volt. Az aktíván egy hiány is fontos szerepet kapott. Nem volt jelen a terület gazdája Fejtő György adminisztratív KB–titkár, a fegyveres erők pártirányítója, ami arra látszott mutatni, hogy esetleg ő is meg akarja szüntetni a pártmilíciát. Itt érződött először a tektonikus rezgés, az, hogy megmozdult a föld a rendőrállam alatt.

A munkásőrség sorsa több mint egy évvel később teljesedett be. 1989 nyarának végén az ellenzék, az uralkodó rendszer képviselői és a rendszerhez csatlakozó erők „háromoldalú” tárgyalásán az ellenzéki oldal *fontos követelése volt a párthaderő jogutód nélküli megszüntetése*. A rendszer egy ideig védte milíciáját. Rebesgették, hogy az amerikai Nemzeti Gárdához hasonló pártsemleges karhatalommá neutralizálják, majd mikor az ellenzék részéről ezt is erős ellenkezés fogadta, az az érv merült fel a védelmében, hogy ez a kiképzett

fegyverforgatókból álló szervezet honvédelmileg nélkülözhetetlen, mint hátországi milícia. A gordiuszi csomót az ellenzék három pártjának, a kezdeményező Szabad Demokraták Szövetségének és a FIDESZ-nek, valamint a hozzájuk csatlakozott Kisgazdapártnak a népszavazási kezdeményezése vágta át, amely a népszavazás egyik tárgyává tette a munkásörsg megszüntetését. A Németh-kormány felismerte a várható vereséget és azonnal lépett. Nem várta meg a népszavazást, hanem kormányintézkedéssel megszüntette az „alapintézményt”. A felszámolás úgy zajlott le, mint egy puccs, vagy egy feltételezett puccsveszély elhárítása. A munkásör-objektumokat terepszínű járőrköpenybe öltözött ejtőernyősök szállták meg és felügyelték a lefoglalt fegyverek elszállítását. A háromoldalú egyeztető tárgyaláson már szóba hozták a belügyminisztérium politikai rendőrségi részét, az állambiztonsági apparátust egyesítő III. belügyminisztériumi csoportot. Ennek öt osztálya a számokkal való jelölés sorrendjében haladva a következő:

- az offenzív hírszerzés (kémkedés),
- kémelhárítás,
- a belső ellenzék „felderítése”, *vagyis ez a szoros értelemben vett politikai rendőrség*, amely a korábbi ÁVH Belső Ellenség Elleni Harc Osztályának egyenes ági utóda,
- a hadseregen belüli belső elhárítás, és végül
- az Operatív Technikai Osztály, amely a telefon-lehallgatást, mikrofon beszerelést és a levélfelbontást végezte.

Ezek az apparátusok 1989-ig konspiratív elvek szerint működtek, létezésüket szemérmes hallgatás burkolta. Szervezeti felépítése, a főcsoportfőnök és az osztályvezetők neve 1989-ig teljes mértékben államtitok volt. Az ellenzéki oldal az egyeztető tárgyaláson követelte, hogy az állambiztonságot emeljék ki a belügy állományából, és külön hivatalként vagy hivatalokként működjenek. Ezzel kívánták elérni, hogy a közvélemény lásson valamit méretükből, létszámszerű nagyságukból, megismerje parancsnokaik nevét, és pusztán látható voltak következtében bizonyos mértékig ellenőrizhetővé váljanak.

A „szerv” 1989 őszén alkalmazkodott a változóban levő helyzethez. A III. főcsoport vezetője Pallagi Ferenc vezérőrnagy és miniszterhelyettes, valamint az ellenzék-elhárító III/3 osztály vezetője, Horváth József vezérőrnagy megjelentek a nyilvánosság előtt. Újság- és TV-interjúkban nyilatkoztak és felvették az érintkezést az ellenzéki pártokkal. Minden fórumon biztosították az érintetteket és a közvéleményt, hogy a korábban megfigyelt ellenzék utódszervezeteiként létrejött, immár legálisan működő pártokat törvényes politikai szervezeteknek ismerik el és *felhagytak „titkosszolgálati” megfigyelésükkel*. 1990 január elején a III/3-as egyik beosztott tisztje leleplezte ennek az ígéretnek be nem tartását, azt, hogy az ellenzéki pártok elleni telefon-lehallgatás, levélfelbontás változatlanul folyik. A bomba robbant. Pallagi és Horváth megbukott, sőt mennie kellett a Németh-kormány belügyminiszterének is. A küszöbön álló választások előtt a miniszterelnök átmeneti megoldásként személyesen vette át az állambiztonság politikai felügyeletét. Az Antall-kormány megalakulásával a parlamenti ellenzék fenn kívánta tartani a miniszterelnöki felügyeletet, de a kormány elzárkózott ettől a megoldástól, mert attól tartott, hogy a kormányfő könnyen válhat politikai támadások célpontjává.

Az öt osztályt átalakították. A külföld felé irányuló polgári hírszerzés neve a *Magyar Köztársaság Információs Irodája* lett. A III/3 utódjának a neve a *Magyar Köztársaság Nemzetvédelmi Hivatala*. Beleolvasztották a kémelhárítást és a Technikai Operatív Osztályt. Ez szolgáltatásként végez telefon-lehallgatást és hasonlókat a bűnügyi rendőrség részére is, ha az a nyomozás érdekében indokolt. A katonai elhárítást a honvédség apparátusába helyezték át.

Az Antall-kormány a nem katonai szervezetek felügyeletére tárca nélküli minisztert állított, aki azonban nem volt megegyezve a lehallgatási botrány után hivatalba került vezetőkkal, és néhány hónap átmenet után mindhárom hivatal élén csere történt. Rövid időn belül immár ez a harmadik garnitúra az állambiztonsági szervezetek legfelső vezetésében.

A bűnügyi és közbiztonsági rendőrség esetleges átszervezését még Grósz Károly pedzegette néhány beszédében miniszterelnöksége idején. Felvetette, hogy a közbiztonsági rendőrség egy részét helyezték a létrejövő autonóm közigazgatás hatáskörébe, esetleg a rendőrkapitányt a helyi önkormányzat válassza meg, a központi közbiztonsági és bűnüldözési rendőrséget pedig önálló főhatósági jogkörrel országos rendőrfőkapitányságnak válasszák el a belügyminisztériumtól. Ez a továbbiakban kizárólag a korábbi *Minisztertanács Tanácsi Hivatala* feladatait venné át, mint a helyi közigazgatás szakigazgatási főhatósága.

A figyelemre méltó terv mögött vélhetőleg hatalmi harc húzódott meg, nem demokratizálási koncepció. Grósz egyik politikai riválisát, az akkori belügyminisztert tanácsi hivatalvezetővé akarta jelentékteleníteni és bizalmasán, a rendőrfőkapitányon keresztül saját kezébe venni a rendőrséget. Grósz bukása után mindez elvesztette aktualitását. Az Antall-kormány nem változtatott a rendőrség belügyminisztériumhoz tartozásán. A rendőrfőkapitány a miniszter alárendeltje, mint korábban és nincs már szó az önkormányzati rendőrségről sem. Ma a közvélemény a rendőrséggel kapcsolatban elsősorban a közbiztonság romlásának a kérdése foglalkoztatja s nem a rendőrség demokratizálása, rendőrállami „csökevényei”-nek megszüntetése. Megmaradt a Forradalmi Rendőr Ezred is. Az új belügyminiszter kifejezetten rokonszenvét és elismerését fejezte ki az elit alakulatnak. Nem valószínű, hogy megszüntetik az ezred politikai karhatalom jellegét és állományát szétosztják a közbiztonsági rendőrség kapitánysági állománya között.

A hadsereg átalakulásának első jele egy 1983-ban végrehajtott szervezeti átalakítás volt. A magyar hadsereg szervezeti felépítését „eltérítették” a Varsói Szerződés mindenütt egységes szervezeti struktúrájától. Az eladdig kötelező zászlóalj–ezred–hadosztály felépítés oly módon változott, hogy az ezredet és a hadosztályt dandárrá vonták össze, és az új felépítés zászlóalj–dandár–hadtest lett. Az átszervezés indoka szervezeti egyszerűsítés volt, mind megtakarítási okból, mind pedig azért, hogy a tiszti állományt katonailag hatékonyabb szervezetbe fogják össze. De a döntést motiválta az a törekvés is, hogy az eltérő szervezeti felépítés nehezebbé teszi az „X-napon” a magyar hadsereg Varsói Szerződés keretébe való integrálását. Mindenesetre mutatnak jelek arra, hogy a Varsói Szerződés vezetése bizalmatlanul fogadta a magyar hadsereg átszervezését.

Ezt követte, illetve kiegészítette egy másik átszervezés, amely 1983 és 1988 között folyt. Ez összhangban állt a szovjet katonai és külpolitikai vezetés szándékaival, fejleményeiben azonban a magyar fegyveres erők demokratikus átalakulását szolgálta. A bécsi haderőcsökkentési tárgyalások ösztönzésére csökkentették a magyar hadsereg támadó erejét. Az új átszervezés kifejezetten a nyugatnak szóló, „détente” szellemű bizalomébresztő intézkedés volt. Elsősorban a páncélos erőt redukálták, bár a páncélos fegyverzet egy része már úgyszólván az elavulás határán volt.

Az átalakítás célja az volt, hogy a hadsereg a rendelkezésre álló fegyverzetével már ne legyen alkalmas egy Olaszország elleni hadműveletre. Mindez egy olyan ország hadseregét érintette, amely ország a külpolitika terén minden tekintetben függő helyzetű volt és erősen betagolódott a Varsói Szerződés katonai tömbjébe. Ennek a hadseregnek a katonai szerepe csak a NATO és a Varsói Szerződés közötti világháború keretében volt elgondolható, nem pedig nemzeti hadsereggént egy szuverén kisállam külpolitikájának „végső eszközeként”.

Az 1990. évi választások után az ország elnyerte hosszú időn át nélkülözött állami függetlenségét és ez megváltoztatta a hadsereg szerepét is. Az új kormány katonai vezetése ezt a „körkörös védelem” új katonai doktrínájában fejezi ki. Ez Charles de Gaulle nevezetes „minden égtáj felé való védekezés” tételének megfelelőjeként nyilvánvalóan azt kívánja jelenteni, hogy a mai magyar hadsereg potenciális katonai ellenfele nem a NATO, hanem a hadsereg bárholra támadó ellenfél ellen kész védekezni. Nincs eleve elgondolt ellenfele, a támadás elvileg bárholra jöhet, mivel semmilyen irány nincsen, ahonnan kifejezetten számítanak rá.

Még a választás és az új kormány megalakulása előtt sor került a hadsereg irányításának átszervezésére. A honvédség élére a köztársasági elnök által kinevezett parancsnok került. Ezzel a szoros értelemben vett katonai vezetés, a vezérkar apparátusa kikerült a honvédelmi miniszter kizárólagos irányítása alól és nagyfokú önállósághoz jutott. Mindez megfelelt a hadsereg depolitizálásának, pártsemlegessé alakításának. Korábban legfelső szinten az állampárt adminisztratív osztálya és az adminisztratív ügyekben illetékes KB–titkára gondoskodtak a hadsereg politikai irányításáról.

Ma a katonai vezetés politikamentes szakapparátusként jelenik meg, amely fölött nem áll a korábbihoz hasonlítható szoros politikai operatív kontroll – így a katonai vezetés sajátos erőcentrummá vált, amelynek megvan a maga politikai jelentősége és politikai ön súlya.

*Társadalomtudományi Közlemények, 1991. 1–2.*¹⁴

¹⁴ A *Társadalomtudományi Közlemények* eredetileg a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézetének folyóirata volt. A rendszerváltáskor az intézet átalakulása miatt a folyóirat kiadása 1990-ben szünetelt, a következő évfolyam már az MTA Politikai Tudományok Intézetének folyóirataként jelent meg. Az összevont 1–2. és 3–4. számok kiadása után megszűnt.

Két átmenet: 1945–1947 és 1989–1991

Minden eltérő vonás ellenére a két átalakulásnak van néhány közös vonása. A legfontosabb, hogy társadalmi-politikai tartalmát tekintve mindkettő forradalom, mivel gyökeresen felszámolt egy megelőző rendszert – bár mint politikai folyamat egyik esetben sem forradalomként zajlott le. 1945 esetében nem egyszerűen arról van szó, hogy a fordulatot külső körülmények – a régi rendszer háborúvesztes volta és a külföldi haderő tevékeny jelenléte – okozták.

Mindkét fordulat esetében megállapíthatjuk, hogy a néptömegek rendszermegdőntő forradalmi indulata hiányzott. A társadalom igen nagy része mindkét esetben bizalmatlanul figyelte az átalakulást. A forradalom szubjektív feltétele mindkét esetben hiányzott. Ez a feltétel az, hogy a felszámolandó rendszert a gyakorlatilag lehetséges legrosszabbnak gondolják, s nem feltételeznek nála rosszabb rendszer-alternatívát. 1945-ben még a társadalomnak a Horthy-rendszerrel elégedetlen része is úgy gondolta, hogy a „kommunizmus”, amit a szovjet csapatok hoznak, még annál is rosszabb, 1988-89-ben is úgy gondolta a politikailag passzív társadalom zöme, hogy lehetséges a Kádár nevével szimbolizált „gulyás-kommunizmus”-nál rosszabb. Ezzel szemben 1848-ban és 1956-ban ebben az értelemben egyértelműen forradalmi helyzet volt.

A fontos különbségek ellenére hasonló az is, hogy mindkét fordulat végbemenetelében döntő szerepe volt a nemzetközi körülményeknek. Az 1945-ös forradalmat a Vörös Hadsereg hajtotta végre, és az 1989–90-es fordulatnak is fontos tényezője volt, hogy 1985-től lényeges változások történtek a Szovjetunióban – akkor úgy látszott, hogy ott is rendszerváltás indult meg. A különbségek azonban jóval nagyobbak a hasonlóságoknál. A két demokrácia összehasonlításából egyértelműen a mai kerül ki győztesen. Az 1945–1948-as 'koalíciós' demokrácia több tekintetben rendkívül korlátozott volt. A pártok nem alakulhattak a társadalom politikai igényei szerint szabadon, hanem csupán a megszálló hatalom számára elfogadhatóak szerepelhettek. A politikai viszonyok ennek következtében úgy alakultak, hogy a demokrácia legfontosabb alkotóeleme hiányzott belőlük: a transzparencia. A pártképződés és a választás nyomán kialakult politikai erőviszonyok nem fejezték ki az ország valódi politikai véleménymegoszlását. A Horthy-rendszer még létező óriási tábora kénytelen volt kigazdának álcázni magát. A Kiszgadzapárt 1945-ös választási eredményében, ami 57% volt, talán két százalékot kapott valóban Tildy Zoltán és Nagy Ferenc pártja; a többi horthysta szavazat volt. Ezek a választók nem akarták volna a Kiszgadzapártot (lásd a párt 1939-es választási eredményét), de az engedélyezett pártok közül ez volt számukra még mindig a viszonylag legelfogadhatóbb.

Ennél az álcázott részvételnél is súlyosabb politikai fogyatéka volt a koalíciós demokráciának a koalíciós kormány, amellyel szemben egyáltalán nem állt ellenzék. Az 1990-es demokrácia ezzel szemben politikai modelljét tekintve teljes értékű demokrácia. A pártok kifejezik az őket hordozó politikai akaratot: az MDF egy nemzeti identitásesszményt, az SZDSZ egy demokráciamodellt, az MSZP az előző rendszer becsületének megőrzését. Van parlamenti ellenzék. A sajtó olyan mértékben kritikus a kormánnyal szemben –

személyeket is érintve –, ami eddig még Magyarországon nem volt. Előzetes sajtóirányítás még annyira sincs, mint bizonyos jelentős nyugati demokráciákban. Politikai kritika miatt lapot még nem tiltottak be, lapszámot még nem vontak be. Jelentős különbség, hogy 1945-ben az új politikai modell tökéletes tabula rasa helyzetben épült fel. Az előző rendszert gyökeresen számolták fel, az 1990-es átalakulás viszont fokozatos, 'békés átmenet' volt. Az előző rendszer rengeteg formában jelen van még életünkben. A megelőző korszak fejünkbe verte, hogy a 'gazdasági alap' az elsődleges és a politikai 'felépítmény' a másodlagos – ugyanakkor jelenleg a gazdasági rendszerben nincs még rendszerváltás, csak a politikai modell alakult át. Ma egy demokratikusan választott kormány, amely ideológiai tekintetben a magángazdaság és a piaci gazdálkodás alapján áll, még mindig a korábbi államgazdaság gazdája. A történelmi nagybirtokot, az előző rendszer gazdasági társadalmi alapját forradalmi intézkedés, az 1945-ös földosztás számolta fel; a tőkés gyárilpar formailag létezett ugyan 1948-ig, gyakorlatilag azonban olyan szűk mozgástérben, amit nem lehet magángazdálkodásnak tekinteni. Mindenki tudta, hogy ha nem jönnek be az amerikaiak, akkor itt magángazdálkodás nem lesz.

Az 1989-1990-es rendszervált egyedülálló történeti folyamat, rendkívül merev diktatúra oly mértékben volt képtelen konfliktusokat kezelni, konfliktusokkal együtt élni, hogy amikor a gazdasági helyzet romlása nyilvánvalóvá tette, hogy nem lesz tartható tovább a Kádár-korszak abnormális mértékű, fejlődést fékező politikai stabilitása, a rendszer élén álló hatalmi központ inkább rászánta magát, hogy átadja a hatalmat annak az ellenzéknek, amely ezt kikényszeríteni nem tudta volna. Nem akarta vállalni a gazdasági bajok miatt fenyegető konfliktust, amelynek során elkerülhetetlenül felmerült volna felelősségének kérdése. A marginális helyzetű ellenzék, amely mögött nem állt ott a politikailag eredményesen közömbösített tömeg támogatása, érdemleges nyomást a hatalomra kifejtteni nem tudott. Éppen ez tette a hatalmi központot magabiztossá, és vezette arra a gondolatra, hogy jobban jár, ha rendezetten kivonul hatalomból és átadja a csődtömeg-gondnoki tisztséget az ellenzéknek.

1945-ben részben történeti pártok léptek sorompóba. Szorosabban nézve azonban ez igazán csak a szociáldemokrata pártra vonatkozott, amely lényegében megmaradt annak, ami korábban is volt. A népi írók akkor már nagy múltú mozgalma korábban nem szerveződött párttá. A Kisgazdapárt egész karaktere gyökeresen megváltozott. A kommunista párt sem volt azonosnak tekinthető az 1945 előtt alig létező illegális szervezettel. Ezek a pártok mind pontosan megragadható társadalmi csoportokhoz kapcsolódtak. A szociáldemokraták képviselték a szakmunkásság elit kisebbségét; a kisgazdák azokat a rétegeket, amelyekre korábban a Horthy-rendszer támaszkodott; a parasztpárt egy rangos értelmiségi mozgalmat, kommunisták pedig az újonnan földhöz jutottakat, néhány munkás-szakmát és a hazatért zsidó származású értelmiség jelentős részét.

Az 1988-ban legalizált ellenzék helyzete más volt. Az MDF hazafias vonala éppúgy nehezen volt társadalmi csoportokhoz kapcsolható, mint az SZDSZ diktatúratagadó ellenzékiisége. Egyértelmű csoporthoz kapcsolódása csupán az előző rendszer két utód-pártjának van. Az újjászervezett történelmi pártok jobbra kísérletek

voltak a 'márkanév'-vel, s nem volt közülük sem az egykori párthoz, sem annak egykori társadalmi bázisához, hiszen ez – főleg a kisgazdák esetében – olyan rétegeket jelentett, amelyek a negyven év társadalmi átalakulása során rég megszűntek. Ma éppúgy nincsenek már parasztgazdák, mint ahogy nincs keresztény-úri középosztály. Ez ma jóval kisebb mértékű társadalomba ágyazottságot jelez, mint 1945-ben – viszont nagyobb a manőverezési szabadságuk.

Ma lényegében minden párt minden réteget – divatosan mondvá – „megszólíthat”. A mai pártokat nagyobb mértékben fenyegeti a társadalmi gyökértelenség veszélye, mint a koalíciós időszak pártjait, s könnyebben ki vannak téve a felszámolódás veszélyének is. A régi rendszer felszámolásával keletkezett helyzetben új politikai funkcióik bizonytalanabbak, megvan viszont a lehetőségük, hogy olyanféle több társadalmi csoportot átfogó ún. néppártok egyenek, mint a nyugati világ nagy pártjai.

Az ideológiai helyzet is erősen különbözik. Az 1945–1949 közötti időszakban minden elismert politikai erő azt tekintette e téren feladatának, hogy feltárják a magyar úri világnak azokat a vonásait, amelyek a magyar szélsőjobbboldaliságot kitermelték. Az ideológia-építés alapja az előző rendszer kritikája volt. Ennek hagyománya volt a magyar politikai kultúrában. Kemény Zsigmond Forradalom után-ja a '48-as forradalom bírálatából akarta létrehozni egy új magyar politikai orientáció alapját, Szekfű Gyula Három nemzedék-e a dualista korszak bírálatából építette fel az ellenforradalmi Magyarország konzervatív ideológiáját. Az 1945 utáni elemzések az 1849 utáni magyar fejlődést történeti tévútnak tekintették. Szekfű nevezetes háború alatti cikksorozatában azt konstataulta, hogy „*valahol utat vesztettünk*”, Bibó „*eltorzult magyar alkatot és zsákutcás magyar történelmet*” emlegetett. 1988-ban a magyar politikai társadalom nem folytatta ezt a hagyományt. A Kádár-rendszer átfogó elemzésére máig nem került sor, csak a leleplező zszurnalisztika virágzott. Az új rezsím nem az előző kritikus elemzéséből kívánta ideológiáját felépíteni. Ma az 1945–1988-as több szakaszra tagolódó korszakot tekintik történelmi tévútnak, amelynek elemzése semmi hasznos ismerettel, tanulsággal nem szolgálhat, hasonlóan ahhoz, ahogy 1945 után a fasizmusról gondolták. Akkor viszont jelentős elemző munka tárta fel, hogy a megelőző korszakban, 1933 előtt, sőt 1918 előtt hogyan termelődött ki a fasizmus, Szekfű, Bibó és mások munkássága lényegében ennek a világméretű fasizmus-elemzésnek volt a része.

A mai Magyarországon az ilyesféle munkát nehezíti, hogy ezt a rendszert nem magyar belső fejlődés hozta létre, tehát ilyesféle elemzés legfeljebb a cári Oroszország viszonyait veheti bonckés alá. A magyar ideológia-képződés a 'mellény visszagombolása' metódust követi, és eszmei orientációjában visszakapcsolódik ahhoz az időszakhoz, amelyet még szabályosnak tekint.

Bibó szellemét elsodorta a rendszerváltás. A Horthy-Magyarország nem zsákutca fejlődésnek számít újabban, hanem szabályos fejlődési útnak, amelyhez vissza lehet térni. Az ideológiaképződési folyamatot az is elősegíti, hogy – eltérően az 1945–1948 közötti, ideológiai tekintetben nagyon élénk és fogékony korszaktól – 1988 a hosszantartó ideológiai csömör korszakának örökébe lépett. A politikára figyelő társadalom nem a koherens és elemző, trivializált filozófiai módszerrel dolgozó ideológiákra, hanem az

esztétikailag ható mentalitási modellekre, hagyományokra, politikai mítoszokra fogékony. 1945-ben a társadalom egy tekintetben politikailag a rendszer szempontjából pozitívan motivált volt: mindenki az újjáépítést tartotta fő feladatának, ezt nehéz, de reális programként élték meg. A „termelj többet, jobban élsz” jelmondat akkor nem tűnt olyan nevetségesen frázisnak, mint később. A társadalom zöme, az 1945-ös választás kisgazda szavazói viszont kezdettől fogva tartottak attól, ami 1948-ban valóban be is következett: a kommunista hatalomátvételtől, a sztálinista diktatúrától.

Ma a magyar társadalom egy új 'Santa Maria', amelyről nem tudjuk, mely partok felé halad. Az Új Világban kötünk-e ki vagy az egészen régiben?

A Világ, 1991. június 5. ¹⁵

17

¹⁵ Másodközlés: Csendes? Forradalom? Volt? *T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft. & Bibó István Szakkollégium*, Budapest, 1991, ISBN 9637977090 (pp. 18-21.)

Csendes? Forradalom? Volt? – Mi történt Európa közép-keleti régiójában az elmúlt két évben? Rendszerváltás? Elitváltás? Valóban forradalmi megújulásról van szó, vagy valami egészen más történt velünk? Szükségszernek voltak-e azok a változások és változatlanóságok, amelyek az 'igazság pillanata' után bekövetkeztek? Az ELTE Szociológiai Intézete, az ELTE Jogszociológiai Intézete és a Bibó István Szakkollégium 1991. júniusában konferenciát rendezett a fenti címmel, ami később könyvben is megjelent.

Részletek Szabó Miklós hozzászólásaiból: [...] Aki szóba hozta a legitimitást, mindenki úgy mondta, hogy itt ez a rendszer legitim. De a legitimitásnak nem egy kritériuma van, hanem kettő: egyik az, hogy a rendszernek meg kell felelnie bizonyos legitimitási elveknek, ez hibátlanul megvan, a másik viszont a társadalmi elfogadottság. Azt már többen mondták előttem is, hogy ez nincs meg. Igen, az 'anyám, nem ilyen lovat akartam' – ez bizony nemcsak lehetséges, hogy jelen van, hanem érzékeljük, hogy jelen van, sőt ezt sokkal durvábban is ki tudom fejezni egy Rákosi-kori viccel, a mai helyzetre is azt gondolják, mint akkor, hogy mi a különbség az Angol Alkotmány, meg a Magyar Alkotmány között? Az Angol Alkotmány a *Magna Charta*, ezt meg a 'franc akarta'. Ezt az egészet nem akarta a társadalom. Az téves leírás, amit egy bizonyos ideológus-csoportosulás rendszeresen ad a publicisztikában, hogy itt várakozások voltak, és a társadalom csalódott. Ennek pontosan az ellenkezője igaz. Nem várakozások voltak, hanem bizalmatlanság és félelem, és most úgy gondolják, hogy minden megvalósult, amitől tartottak. Pontosan olyan rossz lett. [...] kapcsolódva bizonyos mértékig ahhoz amit [Bozóki] András mondott, ez az új rendszer megint egy felvilágosult abszolutizmus, modernizátor abszolutizmus-helyzetben van; hogy úgy kell felépíteni a kapitalizmust, ahogy a szocializmust építették [volna] fel, holott azt nem lehet felépíteni. Tehát itt a kapitalizmus felépítésének egy kiagyalt programját kell a társadalomra rákényszeríteni, amely nem akarja, mert egyet tud világosan, és ezt a jóhiszemű politikai irányzatok nem is tagadják, hogy neki egyelőre ebből csak rosszabb lesz. Ha a dolog sikerül, amire semmi garancia, akkor az unokáiknak majd jó lesz. Hát nem várható, hogy ez nagy lelkesedést váltson ki a társadalomból. (p. 34.) [...] a rendszer legitimitása kérdéses, a parlamenti demokráciát vonják kétségbe, akkor, amikor a demokrácián belüli ellenzék szerepe tökéletesen nem elfogadott, csak a rendszer-megdőntő ellenzék szerepe elfogadott, ellenzékben akkor kell lenni, amikor az a rendszer rossz, és azt a rendszert fel kell számolni.

Ha a kormány elfogadható, akkor az nem helyénvaló, hogy azzal szemben ellenzék van. És ez a Kádár-rendszerben kialakult bulicentrikus világképben fogalmazódik meg, hogy az ellenzéki buli, az csak azért van, hogy alakok képviselőként pénzt kapjanak és nem csinálnak semmit. Az egésznek nincs funkciója, nem való semmire, sőt, aki messzebb gondol rendes marxista ideológia-kritikai logikával, azt is mondja, hogy az egésznek az a funkciója, hogy a kormány fügefalevele legyen. Ő igazolja, hogy ez a kormány demokratikus. (p. 40.)

[...] Egy személy szerint hozzám intézett kérdést hallottam a Kisgazda Párttal kapcsolatban. A fő argumentumom valóban az, amit mondtam, hogy össze lehet hasonlítani a '39-es választással, én nem látom azokat a gyökeres változásokat, hogy a Horthy-rendszerben '43–44-ben valami egetverően demokratikus társadalmi eltolódás lett volna, ennek nyoma sincs. Horthy horthysta volt. Az más kérdés, hogy ez nem minden időben jelentette ugyanazt. [...] Én annyiban kortárs vagyok, hogy ha a koalíciós időben gyerek voltam is, én még azok között az emberek között éltem és tanultam, sokakkal személyes ismeretségben is voltam és szakmai ismeretségben is voltam. Ők átélték ezt a korszakot, és nekik egyértelműen, mint kortárs megfigyelőknek ez volt a véleményük. [...] Lényegében két ideológusa volt a koalíciós Kisgazda Pártnak, akik könyvszerű műveket is írtak. Az egyik Szilágyi István, aki a *Pártunk harca a demokráciáért* című reprezentatív kötetet is szerkesztette, és megírta a *Három fekete évtized* című kis áttekintést. Ő egy valódi kisgazda, a Nagy Ferenc–Tildy Zoltán csoport szemléletét fejezte ki, de nagyon-nagyon picike hatása volt. Aminek inkább hatása volt, az Desseffy Gyula műve: *Röpirat a magyar politika jelenéről és jövőjéről*. Kérem, tessék elolvasni. Kiköpött horthyzmus. Tökéletesen a Horthy-rendszer ideológiai szövegei, ez szöveg a Kisgazda Párt akkori tömegeinek, bár elég későn jelent meg, '47ben.

[...] Most reagálni szeretnék a Makai Mária által felvetett problémára, az aktuális helyzetre. A kölcsönök következtében való függés a fejlett országoktól, a gyarmatosítás–szindróma, gyarmati helyzetbe kerülés, függés. Egész egyszerűen szólva, akárhogy eleresztem a fantáziámat, nem tudok kitalálni olyat, hogy mit tudhatnak rákényszeríteni, amit a magyar társadalom a mai állapotában ne akarna. A másik, ha kizsákmányolnak bennünket, mit tudnak Magyarországról elvinni? Forintot? Hát csak öncélú gonoszságból tehetik, mert semmi hasznuk belőle, csak olyan árut használhatnának, amit el lehet adni dollárért, de hát éppen arról van szó, hogy ilyen nincs. Arra kellene az a kölcsön, amit adnak, hogy ilyet lehessen végre termelni, ha aztán ez megtörténik, akkor majd feltehetőleg ők is akarnak részesedni, de hát ez, hogy is mondjam, üzletileg korrekt.

[...] Vajda Mihálynak annyiban válaszolnék, hogy [...] minden forradalom ilyen. Minden forradalom tagad, és minél inkább tagad, annál inkább forradalmi forradalom, és annál inkább ez az értelme. Nincs illetékelenebb dolog, mint egy forradalmon programot számon kérni. A forradalom elsöpri a nyilvánvalóan rosszá és tarthatatlanná vált jelent, és utat csinál a még kiszámíthatatlan és ismeretlen jövőnek. (p. 45.)

[...] Az elmúlt, körülbelül 1985-től számítható évek a forradalomnak az értékelését szükségképpen megváltoztatják, mert a forradalom elutasítása azon a feltételezésen alapul, hogy minden rendszer reformálható. Mindig minden reformálható. Ha ez így van, akkor tényleg a forradalom, amelyik véres és erőszakos, nem helyes. De hát bebizonyosodott az, hogy az előző rendszer nem volt reformálható. A Kádár-rendszer, amelyik ennek a legcseleesebb formája, a legpuhább diktatúra, a legvidámabb barakk, tökéletesen reformálhatatlan volt. Tehát csak megdönteni lehetett, márpedig ez a forradalom nem attól forradalom, hogy lönek benne. (p. 79.)

[...] Csurka Istvánhoz egy szelídebb kérdésem van csak. Mondotta, hogy a 40 éves szovjet uralom nem tudta a közép-európai népeket szovjetizálni. Úgy gondolja, hogy a 80 éves szovjet uralom az orosz népet és a Szovjetunió népeit tudta? De most ennél fontosabbnak tartom, hogy egy véleményt kimondjak, a vitában sokszor elhangzott állásponttal kapcsolatban, [ami szerint] a legfontosabb érték a stabilitás és a legnagyobb veszély az instabilitás. Én ezt katasztrofális véleménynek tartom. A Kádár-rendszer végzetes örökségének, a Kádár-rendszer fejlődést bedöglestző túlzott stabilitás-igényének. A stabilitás azt jelenti, hogy nincs konfliktus. Az új demokráciának szerintem a konfliktussal együttélést, a konfliktuskezelés módját kéne tanulni, és nem annyira a stabilizálást idealizálni. (p. 143.)

A jobboldali radikalizmus reneszánsza Európában és a mai magyar szélsőjobboldaliság

A jobboldali radikalizmus: a felvilágosodás, a liberalizmus és a francia forradalom hármasszményére reagáló harcos modern konzervativizmusnak az adott társadalmi állapot erőszakos felforgatására is eltökélt szélsősége.

Értékei:

- a *szabadság* helyett a *rend és a fegyelem*,
- az *egyenlőség* helyett a *hierarchikusan tagolt társadalom* eszménye,
- a *haladáselvű történet szemlélet* helyett a *szerves fejlődés és az örök értékek érvényesülésének igenlése* a történelmi fejlődésben,
- az *erkölcs* tekintetében az *emberi élet értelmét a boldogságban látó úgynevezett eudemonisztikus szemlélettel* szemben az *ember tökéletességének* eszményítése.

A *fasizmus* a két világháború között a szélsőjobboldaliság legkifejlettebb és annak idején legnagyobb politikai jelentőséggel bíró változata volt. De a szélsőjobboldaliság nem korlátozódik a fasizmusra. Még két típusát jelölhetjük meg: az államszervező erővé vált *kombattáns konzervativizmust*, ennek példái a Dollfuss-Schuschnigg-féle osztrák „*rendi állam*”, a Franco-féle Spanyolország és Salazar Portugáliája; valamint második típusként a *fegyveres vagy csupán politikai avantgárd mozgalmakat*, mint például a francia *Action Française*, az osztrák *Heimwehr* vagy a német *Stahlhelm*. Amikor 1945-ben a fasizmus összeomlott, azért keletkezett két évtized alatt több könyvtárnyi irodalma, mert az elemzők úgy vélték, hogy a szélsőjobboldaliság a modern életforma egyik lehetséges aberrációja, az emberi élet elidegenedésének egyik megnyilvánulása. Tehát a modern társadalom állandó veszélye, amely nyugalmas és konszolidált időben elrejtetik, de bármely megrázkódtatás életre hívhatja. Ahogy egy nevezetes neofasizmusról szóló publicisztikus könyv, Heinz Brüdigam művének címe mondja: *Az az öl termékeny még*.

Fel kell tehát tárni mélyebb gyökereit, hogy ezeket a gyökereket ki lehessen gyomlálni. Miután a második világháborút lezáró időszakban nem lépett fel újra a fasizmus, érvényre jutott Ernst Nolte nézete, aki a fasizmust korhoz kötött jelenségnek nyilvánította és arra az álláspontra helyezkedett, hogy az a két világháború közötti korszak sajátos fejleménye volt, amely 1945 után megszűnt, mivel nem voltak meg továbbiakban a létrehozó társadalmi körülmények. Ezek közül egy körülmény valóban megszűnt. Nem fenyegetett a polgári társadalom forradalmi felforgatásának veszélye.

A szocialista forradalom mint belpolitikai veszély megszűnt. A szovjet fenyegetés külpolitikai problémaként jelentkezett, illetve a társadalom forradalmi átalakításának lehetősége áthelyeződött a harmadik világba. A kommunista forradalom veszélyét a nyugati világban nem kellett már polgárháború megvívására képes preventív ellenforradalmi erő jelenlétével megelőzni. A gazdasági fellendülés kihúzta a kommunista forradalmiság alól a talajt. A második világháborút követő gazdasági konjunktúra kiegyensúlyozottabbá tette a gazdasági növekedést (ez akkor még nem vonatkozott Spanyolországra, Görögországra és

Portugáliára). Csökkent a félelem az újabb gazdasági válságtól. A gazdasági folyamatok nemzetközileg összehangoltabbakká váltak s ez nagymértékűen kiküszöbölte a szervesen, kiegyensúlyozatlan modernizációból adódó problémákat. A tőkés gazdálkodás egyes szektorai és bizonyos gazdasági magatartások nem jelentek meg mint a fejlődés harmóniáját és a nemzeti összetartozás kohézióját fenyegető romboló erők. Megszűnt a szervesen modernizáció és vele az a jelenség, amely ezt etnocentrikusan értelmezve antiszemitizmusként jelentette meg.

A jobboldali radikalizmus és a szociáldemokrácia

Nem ilyen egyértelmű ez a megszűnés egy másik körülmény esetében. A fasizmust nem kis mértékben az a kihívás hívta életre, amelyet a jóléti állam követelése a polgári társadalom számára annak idején jelentett. A szocialista–szociáldemokrata pártok olyan átfogó szociálpolitikai rendszer megteremtésének a követelésével léptek fel, amelyet a polgári társadalom akkori gazdasági körülményei között nem tudott teljesíteni. Olaszországban a század elején kiépült erős szocialista mozgalom, Ausztriában a Vörös Bécs társadalmi utópiája rátelepítve egy rozoga gazdaságra; továbbá a Weimari Köztársaságban 1928-ban a Müller–kormány szociális intézkedései ellenhatásként kihívták a polgári oldalt, hogy törekvés, hogy erőszakkal szétzúzzák a szociáldemokráciát és olyan diktatúrát teremtsenek, amely mentesíti a polgári világot ezektől a követelésektől, s ezeket csupán lefokozott mértékben és formában, a fasizmus szociális vívmányaiként vegyék át az antiszocialista rendszerbe. Csupán az USA ért el még a második világháború előtt olyan gazdasági szintet, hogy a New Deal formájában létre tudta hozni azt a jóléti államot, amelyet a szociáldemokrácia követelt. 1945 után Európa fejlett országaiban a Marshall–segély, illetve a háború alatti semlegességből származó gazdasági előnyök hozták létre a jóléti állam gazdasági feltételeit. Ezekben az országokban a szociáldemokrata pártok lettek a jóléti állam politikai kivitelezői. Folytatták korábbi törekvéseiket, a szociáldemokrácia új szakaszát ráépítették a jóléti állam programjára. Az USA-ban is a New Deal pártja, a Demokrata Párt, egyre inkább szociáldemokrata párt hírébe került.

Jóléti-politika ellenesség – elitfóbia – populizmus

Amikor a '70-es években a jóléti állam költségvetési alapját képező progresszív adó túllépte a vagyonos rétegek számára elviselhető mértéket és fenyegetővé vált az a lehetőség, hogy a jóléti állam immár gátolhatja a gazdasági növekedést, fellépett vele szemben a polgári ellenhatás; elsősorban liberális ideológia megfogalmazásával. A szociális állam sok tekintetben kötött gazdálkodási vonásokat tartalmazó rendszerével szemben követelték a klasszikus szabadpiaci–szabadversenyos gazdálkodás újbóli érvényesülését; az állampolgári jogon való juttatások rendszere helyébe a teljesítmények szerinti részesedés elvét. A gondolat elméletileg a Milton Friedman által képviselt *chicagói iskola* tanításaiban jelent meg, de az USA-ban a Republikánus Párt burzsoá keményvonalas teoretikusainak publicisztikájában megjelentek a jobboldali radikalizmus eszmei kliséi és argumentumai is: a jóléti politikától elválaszthatatlan emancipatív értékrenddel szemben a hagyományos értékrend védelme. Ha

a jóléti állam tábora a modern fejlődést az emberi emancipáció egyre inkább kibontakozó folyamatának tekintette, a republikánus párti fundamentalizmus ennek a parttalan felszabadító törekvésnek a megzabolázását követelte. Az új jobboldaliságban politikai formát ölt a jóléti államban végbemenő túladóztatással szembeni ellenállás. A polgári engedetlenség eszközeivel élő adómegtagadási mozgalmaknak korábban is voltak előzményei, elsősorban a parasztság körében. 1928-ban Schleswig–Holstein-ben a *Landvolksbewegung* adóhivatalokat robbantott fel. A mozgalom a szélsőjobboldaliság és a szélsőbaloldaliság sajátos érintkezési pontján helyezkedett el. A német kommunista párt és a nácik egyaránt igyekeztek politikai befolyásuk alá vonni. 1954-ben Franciaországban Poujade adómegtagadási mozgalmá inkább szélsőjobboldali önmegjelöléssel lépett fel. Poujade a provokatív *Ma bataille* címet adta programkönyvének, a *Mein Kampf* parafrázisaként előadva azt. Ezek a mozgalmak idegenkedtek a parlamenti pártokban megjelenő politikai elitektől. Számukra a politikai elitek klikk- és kaszt-érdekeiket választóik érdekei fölé helyezik. Ebből nő ki a parlamenti rendszernek az az elfajulása, hogy az elitek közötti választás lehetősége csupán manipuláció, amely elfedi, hogy a nép kiszorult a hatalom birtoklásából. A helyzet az úgynevezett *összeesküvés-elméletben* tudatosul. Az egymás elleni harcot színlelő elitek valójában egységes uralkodó kasztot alkotnak, ellentéteik csupán munkamegosztás jellegű szerepalakítások. Ezt az elitfóbiát nevezik populizmusnak.

A Landvolk és poujade-ista populizmus (ide sorolhatjuk a hatvanas években Dániában Glijstrup populista pártját) kisember–populizmus volt: a kisember ingerültsége jelent meg benne, aki úgy érezte, hogy a feje felett a bőrére politizálnak. A nyolcvanas évek végén ez „jobb ember populizmus” formájában jelentkezik. A jóléti állammal szembeni ellenkezés feltételezi, hogy a kialakult rivalizáló politikai elitek mind a jóléti állam felé gravitálnak, mivel csak ezzel a törekvéssel szerezhetnek népszerűséget és szavazatokat. A nyugati politikában megjelenik az igény, hogy a politika irányítása olyan személyek és csoportok kezébe kerüljön, akik és amelyek az eddigi elitekhez képest nem „branchsbeliék”.

Ez a hangulat teszi amerikai elnökké Cartert és Reagant. Burzsoá és nem kisember–populista pártok lépnek fel, amelynek politikai sugallata az, hogy a társadalom érdekeit figyelembe nem vevő professzionalista rutin helyett azoknak kell kezébe adni az ország sorsát, akik az üzleti életben valamely szinten sikert értek el. Ne az legyen a mérce, hogy egyik politikai klikk milyen sikeres a másik klikk legyőzésében, hanem az, hogy kik sikeresek az élet lényegét alkotó területen: *az üzleti életben*.

Ez a burzsoá populizmus jelentkezik az USA-ban Ross Perot mozgalmában és Lengyelországban Stanisław Tyminski fellépésében. Ezek az irányzatok nem szélsőjobboldaliak, de határosak vele.

A Svájcban, Olaszországban fellépő „autópártok” azonban egyértelműen egyfajta „jobb ember poujade-izmust” képviselnek: az adó sanyargatta „jobb” rétegek agresszív szembefordulását az őket adóztató jóléti politikával. Ez a felfogás erős indulatot tartalmaz a szociális juttatásokból eltartottakkal szemben. Ezeket naplopóknak tekintik, akik azokkal tartatják el magukat, akik teljesítenek: profitot elérő munkaadókkal és bérükből adózó munkavállalókkal. Az új jobboldali radikalizmus egyik fő követelése, hogy a „teljesítőket” megszabadítsák a nem-teljesítő eltartásának terhétől. Szélsőjobboldali hangulatban jelenik

meg Nyugat-Európában is a gondolat, hogy a fejlett társadalmat szabadítsák meg szegény részétől.

A '70-es évek közepén Olaszországban felmerült a „közép-európaiság” gondolata. Óvatos formában ez nem kevesebbet jelentett, mint a risorgimento, a múlt században létrejött olasz egység áthallásos bírálata. A fejlett Észak, Lombardia rosszul járt, amikor Garibaldi és Mazzini felszabadítva az osztrák uralom alól egy államkeretbe kényszerítette az afrikai szinten vegetáló Déllal. Lombardiának több köze van Ausztriához és Bajorországhoz, mint Szicíliához és Nápolyhoz. Az óvatos áthallásban előadott Közép-Európa eszményben elbűjtatva benne volt a nyíltan képviselhetetlen követelés: olyan újjá-rendezés igénye, amely újjáteremti Észak-Olaszországban a Habsburg Birodalmat valamilyen újkiadású Osztrák-Magyar Monarchia keretében, amelynek tagja Ausztria és Lombardia és tagja lehet még a porosz német egységből ki tagolódott Bajorország, továbbá Magyarország és Jugoszlávia katolikus része. A nyomorgó Délt pedig átengednék a Harmadik Világnak. A mai olasz szélsőjobbboldali reneszánsz hordozója a Lombard Liga, amely ezt képviseli: Dél-Olaszország „leadását” Afrikának.

Angliában a '60-as években a szélsőjobbboldal az országban letelepült és a Commonwealth-hez tartozás alapján állampolgársággal rendelkező indiai és pakisztáni népelem elleni „fajvédelemre” fegyverkezett. Hasonló a francia helyzet: a Francia Nemzetközösség mohamedán tagjai állampolgári jogon letelepülhettek az országban. Az erősödő francia szélsőjobbboldaliság ezt a jelentős szociális támogatásra szoruló társadalmi csoportot akarná eltávolítani az országból, vagy legalábbis megfosztani attól a lehetőségtől, hogy igényét a politikailag szervezett érdekvédelem eszközével érvényesítse. Németországban a török és jugoszláv vendégmunkások váltak ennek a jólétipolitika–ellenes támadásnak az áldozataivá.

Drámaivá ez a probléma akkor vált, amikor a Harmadik Világ éhínségei és a különböző itt folyó polgárháborúk azt eredményezték, hogy óriási tömegeket megmozdító bevándorló-, illetve *menekültáradat indult meg a fejlett országokba*. Ez amolyan új népvándorlasként jelenik meg napjainkban. Az alacsonyabb civilizációs szintről érkező tömeg beáramlása már nem csupán szociális ellátási problémát jelent, hanem felmerül annak a réme, hogy felborulással fenyegetheti a civilizáltabb szinten élő rendet. A *barbárosodás* rémképe kísért. Ennek ellenhatásaként erősödött meg jobbboldali radikális reneszánszként a szélsőjobbboldal, harciasan követelve a menekültek beáramlásának megállítását erőszakos eszközökkel, beleértve egy preventív anti–exodus diktatúra programját, amely hatalmi szóval kikapcsolja a régi vágású demokrácia ellenkezését, a nemzetet erre a prevencióra mozgósítja. Ezzel a programmal emelkedett fel Le Pen mozgalma Franciaországban, ezzel a bevándorló ellenességgel nyert tért Németországban a szélsőjobbboldali Republikánus Párt. Ausztriában is erős hátszelet adott ez a tendencia a Szabadságpárt neonáci törekvéseinek.

A mai magyar szélsőjobb

A mai magyar szélsőjobboldali jelenségeket egyszerre kell beillesztenünk a nyugati világban észlelhető szélsőjobboldali reneszánsz jelenségekörébe és viszonyítanunk az 1945 előtti szélsőjobboldalisághoz, hogy megállapíthassuk: melyikhez sorolható inkább. Korjelenség-e elsősorban vagy restauráció: feltámadása valaminek, ami lényegében visszahozhatatlanul elmúlt? A mai magyar szélsőjobboldaliság három politikai problémát fogalmaz meg sajátos értelmezésben. Az *első* teljes mértékben a nyugati szélsőjobboldaliság körébe tartozik. Ez az a „szegényprobléma”, ami Magyarországon cigányellenességeként jelenik meg. Ez ugyanaz a jóléti rendszer-ellenesség, amely háborog azon, hogy a keresőkkel tartatnak el juttatásból élőket. A problémát dramatizálja, hogy nálunk mindez nem a nyugati jóléti rendszerek életszínvonalán történik. A magyar kereső nem bír a nyugati adófizető jövedelmével. Neki sokkal alacsonyabb életszínvonalon kellett fedeznie a cigányság nagy része számára a korábbi időszak pozitív diszkriminációt jelentő szociális segélyeit, jelenleg a rokkantnyugdíjakat és újabban már a munkanélküli segélyt is. Hozzáteendő: a probléma kezelésének ebben a dimenziójában a magyar társadalom szociális segélyezést ellenző része számára ez nem faji probléma. A szociális juttatásból élő magyar szegény segélyezése ellen ugyanilyen indulatok gerjednek.

Azonban a probléma *rasszista* a nyugati jobboldali reneszánsz másik összefüggésében. A magyar társadalom egy része ugyanúgy egy alacsonyabb civilizációs szint térnyerése általi veszélyeztetettséget lát a cigányság növekvő létszámában, mint az angol rasszista az anglo-pakisztániakban, a Le Pen párti francia a hazájában honosságot nyert marokkóiakban, a (nyugat)német neofasiszta a letelepedő török vendégmunkásokban. A magyar cigánygyűlölő a cigányságban bevándorlás nélkül is veszélyt lát: világát egy növekvő létszámú népcsoport életformája fenyegeti, amely az ő világképében kulturálisan egy pápuákat bemutató néprajzi kiállításként hat, erkölceit tekintve naplopó, érdekeit pedig a bűnözésben megnyilvánuló ösztönös osztályharccal érvényesíti.

Az újraéledt magyar szélsőjobboldaliság *második* problémája nem tartozik a nyugati szélsőjobboldali reneszánsz körébe. Nyugaton a modernizáció problémakörében nincs már jelen a szervesetlen modernizáció problémája. Az akár szélsőbaloldali alternatív környezetvédő oldalon, akár konzervatív ellenhatásként megjelenő természetvédő modernizációellenesség más problémát jelent, mint amit 1945 előtt a szervesetlen modernizáció konfliktusait feldolgozni akaró modernizációkritikák jelentettek. Ma újraéled Magyarországon az *antiszemitizmus*. Ebben a politikai érületben a századelőn a szervesetlen modernizációval szembeni ellenérzés lépett fel: ebben az elképzelésben a felgyorsult és szervesetlenül polgárosodott magyar társadalom úgy jelent meg, hogy a hirtelen meggazdagodott zsidó tőkés réteg dözsölt, a nemzeti elkötelezettségű kisebb magyar földbirtokos, a dzsentri tönkrement, a hárommillió koldus pedig vegetált a Magyar Ugaron. Ez a felfogás az agrárszegénység nyomorát történeti örökségnek, mintegy természeti adottságnak tekintette, amellyel a magyar társadalomnak együtt kell élnie. Viszont a magyar társadalom eltűrhetetlen provokálásának érezte, hogy a zsidó polgárság rövid idő alatt

meggazdagodott. A tradicionális érzelmű magyar társadalom számára a luxus az arisztokrácia privilégiuma. Egy parvenü réteg luxusa a „nemzetet sérti”.

Ez az egykori gondolkodásmód kísért, amikor a szovjet mintájú államgazdálkodás csődbe jutott és újra kérdés lett a modernizációs folyamat megindulása. Fóbiás ellenérzés nyilvánul meg, nehogy az új modernizációs folyamat újra az a szervesetlen modernizációs folyamat legyen, amelynek – vélik – a zsidók illetéktelen haszonélvezői voltak. A modernizációs terhek miatti szorongás ismét antiszemitizmusban jelenik meg. A magyar közép- és felsőosztály asszimilált zsidó eredetű részével szemben az a feltételezés hoz létre ellenérzést, hogy az 1945 utáni adminisztratív rendszer bürokratikus szférájában működők egy része úgy érzi, a zsidó középosztályi réteg 1944-es üldözöttsége következményeként olyan privilégiumokkal van jelen a bürokratikus szférában, amely megszünteti az érvényesülés terén az esélyegyenlőséget a nem-zsidók számára. Az érvényesülési kudarc indulata, a modernizáció miatti artikulálatlan, a modern politológia fogalmaiban kifejezhetetlen szorongás antiszemitizmusként jelenik meg.

A magyar szélsőjobbboldaliság *harmadik* problémája az 1945 előtti gondolatvilágban gyökerezik, de igyekszik megvetni lábát bizonyos újabban keletkezett szituációból adódó lehetőségekben is. A *Trianon-szindróma* jelenik meg így. A szubkultúraként értelmezhető nemzeti–fundamentalista érzelmvilág ölt politikai mítosz–formát ennek a problémának kapcsán. A probléma valóságos. A szomszéd országokban élő magyar ajkú nem-magyar állampolgárok érdekei meghatározó részét képezik a magyar politikának. Ez a probléma Magyarországon soha nem úgy jelent meg mint egy elnyomott nemzeti kisebbség érdekérvényesítési harca vagy mint a szomszéd országokban élő magyarok önrendelkezésének demokratikus problémája, hanem „Trianon-problémaként”, ahol a magyarság nemzeti katasztrófáját az jelenti, hogy az első világháborús veszteség folytán felszámolták a történelmi Magyarországot, a több népet és nemzeti kisebbséget magában foglaló regionális „mini birodalmat”. A probléma ezzel kerül be a jobboldali radikális gondolkörbe: nem a magyar kisebbségek felszabadulásáról beszélnek, hanem uralomról, arról, hogy Magyarországnak újra más népek felett kellene uralkodnia a visszaállított Nagymagyarországon. A revízió gondolata nem merül ki a romantikus szenvelgésben, hanem abban a kalandor fontolgatásban ölt testet, amely azt feltételezi, hogy a jaltai világrend bukása egyben a párizskörnyéki békék hatályon kívül kerülését is jelenti. E felfogás szerint a határok megkérdőjeleződtek, hiszen az egykori Jugoszláviában és a volt Szovjetunió országaiban döntő jelentőségű átrendeződések zajlanak; a Trianonban meghúzott határok is megkérdőjeleződtek. Szerintük Magyarország gondolhat arra, hogy a zűrzavart kihasználhatja a területi revízió végrehajtására egy diktatórikus hatalom bevezetésével. A „nemzeti” elkötelezettségű értelmiség jelentős részének politikai kultúrájához hozzátartoznak a területi revízióval kapcsolatos nézetek. Ezek a gondolati próbálkozások azonban már csupán szélsőjobboldali irányzatként jelenhetnek meg. Az így jellemzett jobboldali radikalizmus a rendszerváltozáskor a cigányellenes indulaton kívül a másik két esetben (azaz az antiszemitizmus és a revizionizmus esetében) *szubkultúrává sűrűsödött marginális áramlatként* jelentkezett.

A magyarországi szélsőjobboldal helyzete nem hasonlítható a nyugati mintákhoz. A magyar szélsőjobb ugyanis beépült a kormányzó pártokba. A szélsőjobboldaliság így nem az utcáról indul a hatalmi központok felé, hanem fordítva. Ez nem magyar specialitás, a régióban több országra is jellemző. „*Kigyomlálásának*” feltétele egy következetes modernizációs koncepció és a stabilitásfeltés megszűnése.

Info-Társadalomtudomány, 1993. december

A francia szélsőjobboldal az első kultúrharc és Vichy között

A téma ismerőjének a cím értelmezésre szorul. A Maurras nézeteit, az Action Française ideológiáját elemző tanulmány ismertetésének kézenfekvő címe a Dreyfus-per és Vichy között lehetne, Ludassy Mária eszméletörténeti munkásságának figyelemmel kísérői számára pedig talán az, hogy De Maistre-től, mondjuk, Céline-ig vagy Drieu La Rochelle-ig. A cím magyarázatát későbbre halasztom.

Ha valaha opponensi véleményt írnék, akkor ki kellene térnem a „témaválasztás fontosságára”. Ludassy Mária eszméletörténeti összegzésének fontosságát az adja, hogy az a francia szélsőjobboldaliság, amely Maurras-val az Action Française-zel jelent meg a politikai színtéren, a kombattáns jobboldaliság előtörténetének azáltal lett rendkívül fontos része, hogy a modern szélsőjobboldaliság eszmei műhelye volt. Felületes ismerettel azt mondhatnánk, hogy Franciaországban a szélsőjobboldal saját erőből soha nem győzött a baloldal felett, a francia szélsőjobboldaliság, eltérve a német, osztrák, magyar, orosz, román, olasz, spanyol szélsőjobboldaliságtól, nem ragadott magával tömegeket, „ordas eszméi” nem váltak tömegmozgalmak ideológiájává, a francia politikai világ marginális jelenségei maradtak, s így nem is érdemlik meg azt a figyelmet, amelyet L. M. szentel nekik. Ennek a lehetséges véleménynek ellenvethetném azt az ad autoritatem érvet, hogy rámutatok: a tömegmozgalmak szervezésére képesnek bizonyult olasz és német szélsőjobboldaliság ideológusai már a húszas években – nyomukban a nácizmus-szerecsenmosdatással elhíresült rangos nyugatnémet szaktörténész, Ernst Nolte *Der Faschismus in seiner Epoche* (1960) című könyvében – rámutattak arra, hogy az Action Française volt az az ideológiai műhely, amely – talán éppen azért, mert a tömegeket nem tudta magával sodorni – „vegytiszta” formában fejtette ki a tömegmozgalmak számára azt az eszmerendszert, amelyet a tömegmozgalmak tömegideológiáikban felhígtak.

Ez a szempont felveti, hogy Ludassy könyvének a címe hogyan viszonyul a jobboldali eszmerendszer tömeghatásának problémájához. A történeti vagy klasszikus jakobinizmus erőteljes népi tömegbázissal rendelkezett. Nem fogta át a francia forradalom egész tömegbázisát, sőt annak többségét sem képezte 1793-ban sem, de kétségkívül jelentős tömegbázisa volt. L. M. helyesen minősíti „fehér jakobinizmusnak” az Action Française (továbbiakban AF) törekvését, amely a jakobinizmushoz hasonlóan egy kiépítendő diktatúra szekerébe akarta fogni a szociális elégedetlenség tömegeket mozgó ideológiáját. Példaszerűen, a dolog lényegének megfelelő súllyal írja le, hogy Maurras hogyan keresett (és talált!) szövetségest a forradalmi szindikalizmus ideológusának, Georges Sorelnek erőszakimádó antikapitalizmusában. A törekvés valóban „fehér jakobinizmus”, az eredmény azonban elmarad a történeti jakobinusoké mögött. Az AF 1909-es kongresszusán a Maurras-hoz csatlakozott, Proudhon (egyebek mellett antiszemita indulatú) forradalmisága által ihletett sorelista, a jellemző Georges Valois álneven író G. Gressen bejelentette a kör

szakszervezeti tagozatának, a Cercle Proudhonnak a megalakulását. Az 1945 utáni francia szélsőjobboldal markáns ideológusa, Henry Coston úgy jellemzi ezt a tagozatot, hogy úgy viszonyult az AF-hez, mint a CGT a kommunista párthoz (*Dictionnaire de la politique française*, 1967), a különbség azonban az, hogy a CGT hatalmas szakszervezeti szövetség volt, a Cercle Proudhon viszont lábra nem állt próbálkozás maradt.

Az originális jakobinizmus a Saint Antoine nyomornegyed tömegére támaszkodva, „alulról” ragadta meg a hatalmat és tette azt zsarnoksággá, az olasz fasiszmus különítményeivel, tömeget magával sodorva szintén alulról ragadta meg a hatalmat. A francia szélsőjobboldal erre nem volt képes, noha az előkészítésben oroszlánrésze volt. Az AF nem csupán az első nagy ideológiai műhely volt, hanem keretében jelent meg a rohamosztag. L. M. utal a „királyrikkancsok” szerepére (47.). Fejtegetését indokolt kiegészíteni azzal, hogy a „Camelots du roi” nem csupán aktivisták voltak, akik mozgalmi munkában árulták az AF azonos című újságját, hanem sportegyesületekben „izompacsirtává” edzett egyetemista úrigyerekek, akik azokkal a szocialista aktivistákkal szemben, akik időgépük szavára hallgatva követték TGM felhívását, és fel akarták borogatni a royalista standokat, nem csupán meg tudták védeni azokat, de mindjárt laposra is verték a támadókat. A „Camelots du roi”-aktivitás a későbből ismert dinamika szerint mozgalmi alszervezetté fejlődött, lapterjesztői feladatuk teljes körű R-Gárda-tevékenységgé bővült. Védtek az AF-gyűléseket és utcai felvonulásokat a szocialista támadásokkal szemben, majd offenzívába mentek át a szocialista gyűlések és felvonulások ellen. Megjelent a fasiszta paramilitáris alakulat, a különítmény csirája, de a Dreyfus-harcok idején nem volt képes arra, hogy alulról, az utcáról megdöntse a köztársaságot. Ennek elképzelése csupán katonai puccsként, „felülről”, a meg nem nyert tömegek kizárásával volt elgondolható. Erre sem került sor, hacsak a rokon nacionalista szervezet, a könyvben is említett Ligue des Patriots gyermeteg puccskísérletét nem vesszük számításba, amely úgy történt, hogy a liga vezére, Paul Déroulède hazaffyas költő a Mars-mezei szemlén zsakettben a díszszázad elé pattant, és elkezdett felolvasni egy felhívást, amely arra szólította fel a nemzet hadseregét, hogy vegye át a hatalmat. Természetesen nem tudta végigolvasni. A francia szélsőjobboldal később sem tudott tömegbázist szerezni. A már említett Valois 1925-ben alakított fasiszta pártocskája megmaradt az AF MIÉP-jének, s ugyanúgy nem állt lábra, mint a Cercle Proudhon. Viszonylag a legnagyobb bázishoz akkor jutott a francia jobboldali radikalizmus, amikor a harmincas évek elején La Rocque kapitány az AF-től függetlenül megszervezte a magukat érdemeikhez képest mellőzötteknek érző veterán frontkatonákból a „Tűzkereszt” mozgalmat. Ez a mozgalom sem tudta megismételni a jórészt szintén hasonló mozgalmi bázisról indult olasz fasiszmus sikerét, 1934 drámai februárjában csak egy turbulens tüntetésre futotta; „Marcia su Paris”-ra nem. Az ellenhatásként létrejött Népfront tömegmozgalma pedig hamarosan elsöpörte a „Tűzkereszt”-et. A Népfront-kormányral az AF-közeli jobboldal csak a „Cagoule” (csuklya) csúfnéven emlegetett tisztí szervezkedést tudta szembeállítani, azonban ennek is, miként az AF-nek, csak az 1940-es összeomlásakor jött el az ideje. A harmincas években egy AF-vonzáskörből független próbálkozás hozta létre nem az „integrális nacionalizmus” radikalizálásaként és tömegmozgalommá fejlesztéseként, hanem „echte” német példát követve a Parti Populaire Français-t (PPF), a talajgyökérről

metszett francia náci pártot (vezetők: a francia kommunista párt második emberéből renegáttá vált Jacques Doriot és a szocialista pártból szalasztott Marcel Déat – utóbbi a nevezetes *Mourir pour Danzig* cikk szerzője). Teljes kudarccal.

Ludassy munkája példaszerű esztétörténeti összegzés. Egyetlen apróságot találtam, amibe egy klasszikus opponens beleköthetne: egy első világháborús Maurras-cikk egy kifejezését holocaustnak fordítja. (61.) Ebbe bele lehet(ne) kötni már azzal is, hogy szabad-e magyarra idegen szóval fordítani, s persze azzal, hogy a holocaust kifejezést Maurras még nem ismerhette. A könyvhöz is méltatlan volna, ha a recenzens rekapitulálni igyekezne azt a rekapitulációt, amelyet L. M. Maurras elméletén elvégez. Értelme csak annak van, ha még erősebben aláhúzza az összegzés aktuális vonatkozásait, ha latenciákat manifesztál, és ha megkísérel néhány könyvben mondottat továbbgondolni. Az első lehetőséget illetően a legfontosabb aktuális vonatkozás, hogy az ízig-vérig etatista Maurras a jóléti állam etatizmusát egyértelműen elítéli. A hatalmi állam alapjáról elveti a szociálisan gondoskodó államot. A hatalmi állam, az „állam” par excellence attribútumai: hadügy, külügy – azaz a politika, mint olyan. Ezt az elvet foglalja össze Maurras L. M. által jelentőségének megfelelően tárgyalt, minden vonatkozásában körüljárt doktrínája: „politique d’abord”: a „politika mindenekelőtt”. Maurras az államnak más feladatokat ad: „[az állam] kórházigondnok lesz és iskolamester, a szépművészetek megrendelője és gyufagyártó, dohánykereskedő és közlekedésszervező. A demokratikus állam univerzális kenyérszállító és pénzváltó” – idézi L. M. saját fordításában. (60.) Előttünk áll a jóléti állam karikatúrája, évtizedekkel azelőtt, hogy megvalósult volna. Sietek hozzátenni az archaikus ellenpéldát: Bismarck, amikor annyira félt az 1876-os vasércbehozatali vámra reagáló szocialista fogyasztói elégedetlenségtől, hogy a hírhedt szocialista törvénnyel betiltotta a szakszervezeteket és a szociáldemokrata pártot 1878-ban, azzal ellensúlyozta a munkásság számára a szakszervezeti érdekvédelem elvesztését, hogy létrehozta a világon először a kötelező, állami, három pilléren (munkavállalói részesedés, munkaadói részesedés, állami részesedés) álló társadalombiztosítást, a majdani jóléti állam alapintézményét. Ezt látja Maurras abban, hogy az állam „kórházigondnok” lesz. Ludassy az idézet folytatásában kiemeli a jóléti állam ma aktuális problémáját: azon túl, hogy már Maurras is azt hangoztatja, hogy a jóléti állam pazarló, az előbbi idézethez ez csatlakozik: „[A demokratikus állam] elveszi a kenyeret és a bort a gazdag raktárából és pincéjéből, hogy elossza azt, és ha már kifosztván minden gazdagot, nem talál több elosztani való gazdagságot, a nyomort fogja adminisztrálni, és az éhínség elnöke lesz.” (Uo.) – Továbbá: „Aki demokráciát mond, az a fogyasztást támogató kormányzatot mond, az minden szabadságok legsterilebb formáját, az individuális fogyasztás botor pazarlásának szabadságát igemli.” (AF, 1913. ápr. 18.) Íme a jóléti állam anyagi alapjának, a demokratikus jövedelemredistribúciónak jobboldali radikális bírálata. A kérdés a Maurras-cikk megírásának idején már aktualitást nyert. A francia baloldal fő követelése a progresszív adó volt. Azonban a radikális párti, „dreyfusard” Waldeck-Rousseau-kormány sem meri bevezetni. A mai jólétiállam-kritika szembeállítja a közszolgáltatásokban megnyilvánuló „közösségi fogyasztást” az egyéni fogyasztással. A szocialista jóléti állam olcsó villamost adott a proletároknak (Vörös Bécs a húszas években), a náci jólétiállam-karikatúra

Volkswagent adott kispolgárainak. Maurras számára a jóléti állam még azonos a fogyasztói társadalommal. Az AF is elismeri állami gondoskodást. Ez az uralkodó által adományozott előjogok és „szabadságok” (mentességek) formájában történik. A jólét emberi jogon jár mindenkinek egyformán, a privilégium az arra méltóknak érdemeik arányában.

Fontos aktuális utalás, amely felidézi, hogy Maurras is (mint – hogy csak az m betűsöknél és magyaroknál maradjunk – Milotay, Magyary Zoltán) a moszkvai perek utáni sztálinizmust elismeri ízlése szerint való nemzeti rémuralomnak. (93.)

Latenciákat aktualizálva: Maurras „fehér jakobinus” vonása a jobboldaliság radikalizálásának törekvése. Innen a „konzervatív forradalom” formula. Az 1945 utáni német szalonneonácizmus magának vindikálja a kifejezés eredetét, s azt feltételezi, hogy legjelentősebb ideológusától, Armin Mohlertől származik, aki 1950-ben adta ki *Konservative Revolution* című, kétségtől invenciózus és jelentős könyvét. Mások rámutatnak, hogy a kifejezés Maurras második legfontosabb előfutáránál (az első De Maistre), Edouard Drumont-nál már megjelenik. Ez azonban nem változtat azon, hogy a „konzervatív forradalom” valóban a „fehér jakobinizmus” adekvát jelszava.

Latensen benne van L. M. összegzésében, de manifeszt módon nem tér ki rá, az, hogy Maurras „integrális nacionalizmusának” két jobboldali eszmei hagyomány volt a forrása, két hagyomány, amely nem harmonizált maradéktalanul. Az egyik természetesen De Maistre (és Bonald is). A „hóhér” eszményítője elméleti munkásságában az abszolutizmust idealizálta. Végő ihletője Hobbes volt. Számára az ellenpozíció Rousseau tézise az ember természetes jószágáról. Saját tézise Hobbest is követve az, hogy az ember természeténél fogva vad, s vadságát az Uralom hivatott megzabolázni. A nép annál alkalmasabb a civilizációra, minél jobban elnyomják. A szabadság vad indulatainak enged utat. A lelki elnyomást az egyház hajtja végre, a fizikait a hóhér. Ezért szól De Maistre két főműve a pápáról és a hóhérről. A másik ihlető a nem csupán eszmékben megfogalmazott, hanem valóságos politikai mozgalomban megjelenő royalizmusnak földbirtokosi hagyománya, ideológiaként a szerves fejlődést historizáló eszméje. Ez a mozgalom a forradalom alatti strasbourgi ellenforradalmi központra, az ott megfogalmazott eszmékre megy vissza (fő ideológus Antoine Rivarol – Burke eszmetársa és levelezőpartnere). De Maistre XIV. Lajost tekintette történeti ősenek, a Strasbourgban összegyűltek nagy része bizonyosan a Fronde-ot. A perfekt önkényuralom adekvát politikai modellje az abszolutizmus, a nemesi hagyomány eszménye a regionális sokféleség, amelyet az abszolutizmus centralizált közigazgatása uniformizált. Az egyház sem őriz maradéktalanul jó emlékeket a Bourbonok gallikán államegyházi törekvéseiről és a jezsuita társaság XVIII. századi feloszlásáról, ugyanakkor nem vágyja vissza az udvaronc jezsuita Tartuffe szerepét sem. Az AF nemzeti katolicizmusa szintézisként kiköveteli a Szentszéktől Jeanne d’Arc rehabilitációját s mindjárt szentté avatását. A neoroyalizmus normatív korszaka távoli múltba tolódik: IX. Szent Lajos XIII. százada minősül azzá. A szintézis elvi alapja azonban az, hogy a lényegét jelentő követelmény: a parancson és engedelmisségen alapuló rend és az egyenlőtlenséget jelentő hierarchia egyformán következik a parancsuralmi tagoltságból és az organicista funkcionális tagoltságból.

Maurras és az AF nacionalizmusa sem kiegyensúlyozott belsőleg. Ahogyan a XX. század elejére a vallási ellentétet a hit és a hitetlenség ellentéte jelenti, s ez kiszorítja az egyes vallások közötti felekezeti ellentétet, úgy kézenfekvő volna, hogy a nemzeti probléma is redukálódjon a kollektivistá nacionalizmus és az individualista demokratizmus elvi ellentétére, s az kiszorítsa a nemzetek közötti ellentétet. A szocialista kollektivizmus, legalábbis annak demokratikus vonala (Maurras számára Jaurčs és Guesde) érdekkollektivizmus, az egyes egyének jólétének kivívására történt szövetkezés szemben a nacionalista kollektivizmussal, amely az organikus társadalom érzelmi összetartozásának emocionálisan átélt tudatosítása. Ebből az következne, hogy az integracionalista nacionalizmusnak egyfajta nacionalista internacionalizmust kellene jelentenie, amelynek jegyében minden ország nacionalistái egy oldalon érzik magukat a demokratákkal szemben, akik az egyén emberi jogainak tudatára ébresztésével mindenütt bomlasztják a nemzeti közösséget. Ez a tendencia kezdettől végig jelen van Maurras ideológiájában. A német nemzeti sajátosságok és a német nemzeti hivatás eszmei megfogalmazója, Fichte elfogadott számára ezen az alapon, jóllehet a Reden an die deutsche Nation szerzője ezeket a nemzeti sajátosságokat éppen az inferiorisnak nyilvánított francia sajátosságok, a német hivatást a francia nemzeti érdekek ellenében fogalmazta meg, míg a fő mumus Kant, aki az emberi egyelényegűség és az ebből következő egyenrangúság eszméit helyezte filozófiai alapra. Mégsem mondhat le az egyes államok közötti ellentétet megfogalmazó szokványos nacionalizmusról. Az elsősorban német-, másodsorban angolellenesség ugyanolyan szervező elve az AF-nacionalizmusnak, mint a demokráciaellenesség. Magyarázatként kezdetnek intézzük el azzal a lapossággal, hogy nem mondhatott le a nacionalizmus tömegmozgósító erejéről. Ilyen mozgósítóereje pedig csak a konkrét más nép ellen irányuló nemzeti előítéletnek van, a steril elvi nacionalizmusnak ilyen hatása nincs. Maurras azzal hidalja át az ellentétet, hogy a konkrét nemzeti ellenfélnek, a németységnek tulajdonítja a destruktív eszmék történeti létrehozását. A reformáció hirdeti meg a hierarchiára épült katolicizmussal szemben az ember személyes, tehát nem kizárólag az egyház által közvetített kapcsolatát Istennel, szemben az egyház tanítói hatalmával (szekularizált formája a párt monopóliuma a marxizmus értelmezésére) az egyén jogát a Biblia szabad magyarázatára. Ez az individualizmus világiasodik az Emberi Jogok eszméjében (az angolszászok hozzájárulása a liberális elfajzáshoz), s helyeződik érzelmi alapra a német romantika által. A mételey a protestánsná németesedett francia svájciakon keresztül szivárog be Franciaországba. A két démon, a két szörnyű svájci: Voltaire és Rousseau. A konklúziót hazai szerzőktől (említsük csak Szabó Dezsőt, aki nézeteit nem német forrásokból merítette, hanem az L. M. által tárgyalt szerzőktől: Maurras-tól, Barrčs-tól, Soreltól) ismerjük: a liberális-demokratikus-marxista individualizmus álegyetemesség, valójában ártó népek – a németekhez itt társulnak a zsidók – népi sajátossága objektiválódik pszeudouniverzalizmussá. Komplikált magyarázat, voltaképp a romantikából eredő „szellemtörténeti” szemlélet nyakatekertségben való tetszelgése tobzódik benne. Nem válhat olyan ideológiává, amely „behatolva a tömegekbe anyagi erővé válik”. A reális szintézist valóságos politikai probléma teremti meg.

Ebből a szempontból tovább kell gondolnunk a problémát. A XIX. század utolsó harmadában világgazdasági korszakváltás zajlik le. A szabadkereskedelem nagyjából 1830–1870 közöttre tehető időszakát felváltja a vámvédelem korszaka. Új keletű etatizmus és nacionalizmus forrása lesz, hogy a fő cél az idegen vámterületre irányuló export előmozdítása. A hazafiság tartalma immár nem a felszabadulás az idegen uralom alól vagy az összefüggő területen lakó egy nyelvet beszélők egy államba egyesítése, hanem – Engels-paródiában kifejezve – a hazai termék védelme az idegen termék ellen. Az idegen vámhatár nemcsak versenytárs nélküli termékkel (német anilinfesték) és költség- s ezáltal árcsökkenő kulibérrel (erre kell a gyarmat) törhető át, hanem katonai erővel is. Nem feltétlenül mindjárt háborúval, elég lehet a katonai nyomás is. Elkezdődik a fegyverkezés, vele szervezőelvként és ideológiaként a modern militarizmus. A nemzeti eszme felszabadító hazafiságból hódító nacionalizmus lesz (Bernhard von Bülow: Platz an der Sonne). A belpolitikában pedig kiformalódik egy új arcú etatizmus: középpontba kerül a vámrendszer, tehát erősödik az állam befolyása a gazdaságra. A hadsereg állami ügy és az a hozzá szükséges megnövelt költségvetés. Az új etatizmus nem áll össze még (majd csak a fasizmusban) konzisztens politikai modellé, rátelepül az államcsökkentő liberális modellre, és fokozatosan tért nyer vele szemben. Az új nacionalizmus alapvető tartalma a más államokkal szembeni pozíció erősítése, befelé pedig szervezőerőként hat. Az új modell ideológiai formában jelenik meg egy margón maradt politikai mozgalom keretében, amely erőszakkal hatalomra akarja juttatni. Ez az integrális nacionalizmus és az AF. Ez oldja fel az életben a kétféle nacionalizmus ellentétét, és ezzel az elméletben is összebékíti őket. L. M. kimunkálja és elemzi az idevágó koncepciót. Az osztályharc nacionalista átértelmezéséről van szó. Munkaadó és munkavállaló érdekharca átfunkcionálódik a hazai termék és az idegen termék érdekharcává. A wilhelminus Németországban a hazai termék exponálását a „nemzeti munka megbecsülésének” nevezik – jelszóként kifejezve, hogy az export növelésében a munkásság is érdekelt. Az AF integrális nacionalizmusát Olaszországban viszik át az életbe. Az 1911-ben alakult integrális nacionalista párt, a Partito Nazionale vezetői: Corradini és Federzoni nyíltan vallják magukat Maurras követőinek. Ennek a pártnak ideológiája, hogy az osztályharc nem társadalmi osztályok, hanem államok között folyik. Vannak „fiatal népek” (azokról van szó, amelyek Lenin szerint későn szálltak be a világ újrafelosztásáért folyó versenybe), és vannak „előregedett népek”. Le az emberi jogokkal, éljen A fiatal népek joga. Ez már egy német szerző könyvének a címe. Moeller van den Bruck afféle weimari Szabó Dezsőnek tekinthető. A „gondolat” elindult hódító útjára. De nemcsak az eszme hódít. A Partito Nazionale csak nyílt és radikális képviselője egy kolonialista törekvésnek, amely állami politikává válik, és ennek eredményeként 1911-ben Olaszország elfoglalja a felbomló Török Birodalomtól Líbiát, és gyarmatává teszi. Ha a hazai termék exportálása össz nemzeti érdek, akkor az egyes termékek előállítóinak is közös az érdekük. Nem munkaadó és munkavállaló, hanem termelő ágazatok érdeke ütközik. Erre az elvre kell átépíteni az érdekvédelmi rendszert. Ez a Maurras által is hirdetett korporatív eszme lényege. Maurras a problémát historizálja, és visszavezeti a céhek világába, politikai modellt majd Mussolini csinál belőle.

Továbbgondolásra érdemes mindaz, amit L. M. Maurras és az AF antiszemitizmusáról ír. A már Drumont-nál jelentkezett francia antiszemitizmus nem tartalmaz a német és a monarchiabeli antiszemitizmushoz képest novumot. A zsidó itt is lényegében a termelési szférával szembeállítható pénztőke („mobil tőke”, p. 73.) megszemélyesítője. Annak a tőkésnek fantomizált képe, aki akkor is a haszonelvet követi, amikor az összeütközésbe kerül az államérdekkel. Az érthető, hogy a Dreyfus-ügy antiszemita indulatot váltott ki a kolonialista és militarista nacionalizmus híveiből. Különös viszont, hogy Drumont a zsidó polgárság elleni hangulatkeltésből olyasféle hatást várt, mint amelyet Németországban Stöcker udvari lelkész antiszemita pártja elért. Franciaországban a zsidóság nem részesedett olyan mértékben a burzsoá pozíciókban, mint a német államokban. Rothschild nem jelentette úgy a francia bankvilágot, ahogyan a bécsi Rothschild a monarchiabelit. A francia kispolgártól idegen volt a romantikus antikapitalizmus, a kapitalizmus szervült a francia társadalom életében. Az önálló francia kisegysztenciák jövedelmüket államkölsönkötvények járadékával egészítették ki. Ebben az esetben ugyan az állam tekintélye volt a kötvény értékállóságának a garanciája, azonban az államkötvény nem különbözött lényegileg a magánbankok által kibocsátott életjáradék-kötvényektől, ami a nyugdíjat helyettesítette. A francia kisember számára a bank nem azt jelentette, mint a magyar paraszt számára. Kevésbé tudott a francia szélsőjobb antiszemitizmussal tömegeket mozgósítani.

Az eszmétörténeti összefoglalás eltekint a történelmi folyamatba való beágyazástól. Arról sem esik szó, hogy Maurras milyen társadalmi környezetből származott. AF-beli harcostársairól sem esik szó. Sem Maurice Pujot-ról, sem Léon Daudet-ről, a Tarasconi Tartarin megalkotójának fiáról. Arról sem történik említés, hogy műveinek kései kiadója, Pierre Gaxotte történészprofesszor korai időktől kezdve az AF harcos aktivistája volt, hasonlóan a Magyarországon ismertté vált és fordított Jacques Bainville-hez. A történész azzal járulhat hozzá a mű érdeméhez méltó módon ismertetéséhez, hogy megkísérelje felvázolni azt a politikai folyamatot, amelyben az eszmétörténetileg ismertetett mű született. Elértem ismertetésem címének magyarázatához. Maurras ideológiájának keletkezéstörténete a Commune leveréséig nyúlik vissza. 1871–1875 között Franciaország olyan ellenforradalmi kurzust élt át, amilyen a magyar fehér kurzushoz hasonlítható. A francia „kurzust” Ordre Moralnak nevezték. MacMahon elnök kryptoroyalista rezsimje a politikai katolicizmusra támaszkodott. Franciaországban IX. Pius pápa „Syllabus”-ának és a pápai csallhatatlanság világbotrányt jelentő kanonizálása által nevezetessé vált 1870-es első Vatikáni Zsinatnak a vonala uralkodott. A „kurzus” a Commune megtorlásaként Párizs nyakába rakta a förtelmes Sacré Coeur-székesegyházat. A szakszervezeteket betiltották, amiért Franciaország azzal fizetett, hogy a francia szocializmus az ország civilizációs szintjével összhangban nem levő módon nem az angol munkáspárt reformizmusához hasonló koncepcióban, hanem a forradalmi szindikalizmusban fogalmazta meg a munkásköveteléseket, és az első világháború után a francia szakszervezetek a kommunista párthoz csatlakoztak, és ezzel az ellenforradalom büntetéséül Franciaország később megkapta Thorez elvtárs monstruózus kommunista pártját. 1872-ben Franciaország úgy úszta meg a monarchia visszaállítását, hogy a jobboldal az államformáról történt parlamenti

szavazáskor megosztott volt. A mérsékelt politikai katolicizmus és a mérsékelt royalizmus Lajos Fülöp „polgárkirályságában” gondolkodott. A politikai katolicizmus mérsékeltbb vonala volt a MacMahon kurzus, az Ordre Moral ideológiai alapja. Montalembert liberális katolicizmusának a folytatása. Azé a szerző, akinek Eötvös Józsefet atyja már fiatalon bemutatta, s akinek nézeteire a magyar liberalizmus klasszikusa mindig éberan figyelt. Az adott francia helyzetben ez a mérsékelt katolicizmus és royalizmus is ellenforradalmi kurzust jelentett. A monarchia azért nem tudott az államformáról tartott parlamenti szavazáson győzni, mert a Syllabus-vonalat mindenáron erőltető intranzigens katolicizmus és a reá támaszkodó royalista irány nem tudott közös platformra helyezkedni a mérsékelt royalistákkal a majdani királyság jellegét tekintve. Az ellentét a szimbolikus politikai térben jelent meg. Abban a kérdésben, hogy mi legyen a visszaállítandó királyság zászlaja. A Bourbon-párt trónkövetelője, aki Chambord grófjának nevezte magát, és V. Henrik néven akart király lenni, ragaszkodott ahhoz, hogy az állami zászló a Bourbon-ház liliosomos zászlaja legyen, míg az „orléans-iak” beletörődtek volna a forradalmi trikolorba. Már akkor Franciaországban is sok múlt azon, hogy „koronás címer” vagy „Kossuth-címer”. A megosztott ellenforradalmi táborral szemben győzött a köztársaság. Az Ordre Moralra a demokratikus visszahatás 1879-ben a republikánus Jules Grévy köztársasági elnökké választása volt. A nyolcvanas években Grévy táborra lefolytatta az első kultúrharcot, amelynek során a szekularista tábor a falvakban kiépítette az addig monopolhelyzetben levő egyházi iskolákkal szemben a világi elemi iskolák hálózatát. A parasztság szívét a világi iskola nyerte meg. Ezzel a klérus kiszorult a francia faluból, s a jobboldal végérvényesen elvesztette népi tömegbázisát. A francia parasztság ettől kezdve politikai képviselőjének a faluban a világi tanítót tekintette, szemben a plébánossal. A francia politikai mezőben az első kultúrharctól Mitterrand elnökségéig a baloldal-jobboldal közötti frontvonal nem a szocializmus-kapitalizmus táborai, hanem a klerikalizmus-szekularizmus között húzódott. Franciaországban ezért ebben a hosszú időszakban széles polgári baloldal társult a szocialista baloldallal a kasztosodott nagyburzsoázia táborára ellen, amely az integralista katolicizmusban és a Maurras-féle arisztokrata arcú integralista nacionalizmusban határozta meg politikai identitását. A szekularista győzelem után a montalembertiánus, az új helyzettel is kompromisszumot kereső politikai katolicizmus a Sillon folyóirat körében szerveződött újra, erre való reakcióként pedig az intranzigens katolikus-royalista irányzat is megkísérelt újraszerveződni. Erre azonban csak újabb baloldali támadások ellenhatásaként került sor. 1892-ben a francia szocialista-radikális köztársasági baloldal kihozzabontotta a Panama-csatorna Társaság korrupciós botrányát, és ezt a kolonializmus és a militarizmus elleni általános kampánnyá szélesítette. Erre volt válasz a jobboldal részéről, hogy a szoldateszka egy felfűjt és koncepció üggyé manipulált kémkedési üggyel akart „veszélyben a haza, veszélyben a hadsereg” hangulatot dramatizálni. Egy nemzetközi arisztokrata eredetű tiszt, Esterházy százados (!) kártyaadósságokba keveredve hadititkokat adott el a német követségnek. A hadvezetés az ügyet Alfred Dreyfus kapitány, egy német nevű elzászi zsidó vezérkari tiszt nyakába varrta. Megszületett a modern történelem első koncepció pere. A koncepció „üzene” az volt, hogy a hadsereget a külső ellenség belülről bomlasztja, beépülve a hadvezetés szívébe, a vezérkarba. Ennek a bomlasztásnak a hordozója azonban

nem lehet a klerikális-royalista kaszt valamely tagja. A szoldateszka kasztba nem hatolhat be az ellenség. A bomlasztást a német ellenség a német nevű zsidókon keresztül végzi, rajtuk keresztül épül be a hadvezetésbe. A francia baloldal erőteljesen visszaütött. Keresztülvitte Dreyfus perújrafelvételét és rehabilitációját. Sor került a második kultúrharcra (az ezt Párizsban megelőző Ady meghatározó politikai élménye volt), amelynek során szétválasztották az egyházat és az államot, és a szerzetesrendeket civil szervezetekké nyilvánítva az egyleti törvény hatálya alá rendelték. Waldeck-Rousseau elnökletével a radikális párt került kormányra, és a kormányban szocialista miniszter is helyet kapott Millerand személyében. Minderre reagált a jobboldal Maurras fellépésével és az AF megalakulásával. Ezt a vereséget a francia jobboldal mindmáig nem heverte ki.

Érdeklődve várom Ludassy Mária nagy jelentőségű sorozatának folytatását. De Maistre és Maurras után a francia szalonnácizmus szellemi műhelyének, a Je suis partout hetilap körének, Brasillach, Drieu La Rochelle Rebatet nézetrendszerének hasonló szellemű feldolgozását.

Ludassy Mária: *Fehér jakobinizmus*

Charles Maurras és az Action Française

Kávé Kiadó, 1998. 108 oldal, 980 Ft

HOLMI, 2000. május

Egy nagy akció legendája

A romantikus technokrácia távlatai és útvesztői

A „nagy akció”, melyet Bereményi Géza új filmje egy résztvevő visszaemlékezése alapján felidéz, egy értelmiségi generáció nagy politikai élménye volt. A második világháború előtti utolsó évben; a rohamos német terjeszkedés és a hazai nyilas előretörés nyomasztó napjaiban; azokban a napokban, amikor a németellenes kormányzati szárny legformátumosabb politikai figurája, Imrédy Béla a „szélkifogás” lehetőségei után kapkodva átállt a szélsőséges fasizmus táborába, a népi írók ihlette társadalmi reformtörekvés értelmiségi élcsapata nagy fegyvertényre készült. Sikerült elérnie, hogy az ország égbekiáltó társadalmi viszonyait a leghivatalosabb égisz alatt megrendezendő kiállításon tárja a kormányzat és az „*odafigyelő*” társadalom elé. Ez a demonstráció volt, illetve lett volna hivatott leartatni az évtizedes falukutató, leleplező, tényfeltáró tevékenység vetését, lépéskényszerbe hozva a kormányzatot döntő reformkezdeményezések – utolsó pillanatban való – megtételére.

Az óra alkalmasnak látszik. A kormányzat németellenes szárnya reformokkal kényszerül lekörözni a náci demagógiát s mögötte azt a valóságos elégedetlenséget, melyhez a nyilasok már utat találtak. A kiállítás patrónusa maga gróf Teleki Pál, az akkori kultuszminiszter. Ő nyitja meg a kiállítást, majd a megriadt úri establishment reagálását észelve, ő tiltja be néhány nap múlva. A kiállítás, melytől a népi mozgalom szinte minden irányzata azt remélte, hogy utat tör sokkhatásával a népies reformaktivitás hivatalossá válása felé, az elszigetelődés faktorává válik egyik pillanatról a másikra. Valóságos esemény a film témája, noha játékfilmben kerül elénk, minden „*dokumentarista beütés*” nélkül. Felidéz egy akciót, mely – nagy remények utáni kudarca által – a történetírás lapjának margójára került, csak a résztvevők és a specialisták emlékében él. Elmerült ama bizonyos süllyesztőbe, noha a népi mozgalom fontos állomását jelentette a *Márciusi Front* ígéretes kezdete és a *fényes szelek* diadala között megtett úton. Azt a korszakot, amelyet – Szárszó előtt legalábbis – az ilyen események jellemeztek leginkább.

A kiállítás története kitűnő lehetőséget kínál arra, hogy a film felvesse – hiszen egykor a például vett esemény történése során az élet is sorra felvetette – a társadalomjavító aktivitás sorskérdéseit: *reform vagy forradalom?* – csak halványan, a horizont messzi kékjébe veszve; *oppozíció vagy integráció?* – kimondatlanul, de a levegőben annál nagyobb feszültséggel ott szikrázva; *radikalizmus* vagy „*kijönni a hatalommal*” – ez már konkrétan, a cselekmény szálaiba beleszöve. Ezen kívül pedig a kor társadalomváltoztató irányzatai spektrumának egy jellegzetes szegmentuma.

Három reformer áramlat: jellegzetes képviselőivel, kimunkáló műhelyeivel, ezek feszültségekkel terhes viszonyaival; a történelemformáló mozgalom mindennapjaival. Peremükön pedig három más, nem társadalomváltoztató törekvés, mely érintkezik, ütközik és kapcsolódik a reformer törekvésekkel, politikai környezetét alkotja. A sokban eltérő három reformtörekvést az sorolja a spektrum egy szegmentumába, hogy mindhárom valamilyen módon a népi írók ihlette reformtörekvések körébe tartozik, jóllehet csupán

egyik a háromból – filmen legkevésbé konkrétan megjelenített – tartozik egyértelműen a népi mozgalom táborába. A film a Horthy–kor egy, a maga idejében nagyon ismert, de ma már csak szakértők által számontartott, reform–áramlatával, *Magyary Zoltán* jogtudós, közigazgatási szakember tanítványi körével foglalkozik a legrészletesebben, mintegy emléket állít nekik. Emléket állít, de távolról sem kritikamentes rajongással. Magyary a film központi szereplője, nevével szerepel, nem kulcsfiguraként. Az általa képviselt irányzat nem kifejezetten népies jellegű. Ellenkezőleg, a szó szorosán vett értelmében urbanus. A város közigazgatási helyzete csaknem olyan fontos kérdés számára, mint a nagybirtok által fojtogatott parasztság nyomora. Magyary és a Magyary–iskola meghirdetetten és programszerűen technokrata. Ez akkor nem elüresedett politikai szlogen volt, mint manapság, hanem egy Amerikából indult politikai mozgalom próbálkozása, *Howard Scott* mérnök kezdeményezése, mely nagy érdeklődést váltott ki a kontinensen. Ha Magyary nem használta – sem a filmen, sem a valóságban – a technokrata kifejezést, csupán azért, mert törekvései tudományos voltát hangsúlyozta és politikai jellegét igyekezett elrejteni a tudományosság védőpajzsa mögé. A szigorú, rezzenetlen arcú Magyary a filmben ízig–vérig tudós. Reform vonala alfája: tudományos módszerekkel végrehajtott tényfeltárás. „*Csak a tényeket mondja!*” – inti szigorúan a beszámoló tanársegédet, amikor az Teleki öngyilkosságának hírért mondja el. A tanítványai által összeszedett tényfeltáró anyag lényege, hogy minden adata szigorúan ellenőrzött és bizonyított. A reformaktivitás omegája: szakértő stábot létrehozni, mely a feltárt anyagra támaszkodva bármely kormányzat számára kidolgozhat reformprogramot. *Bármely kormányzat számára*. Ez a technokrata iskola belső problémája, frivolán pikantériájának is mondhatnánk. Ezt a stábot ugyanis teljes mértékben hidegen hagyja a kormány politikai vonala, melyet reformra inspirál és amelynek „szakért”. Természetesen etatista kormányokról, erős államiségről lehet csak szó, de annak terrénumán lehet *szélsőjobb* vagy *szélsőbal*, de lehet a *polgári közép* is. A technokratát egyik sem vonzza, egyik sem taszítja. Magyary – a valódi is – hangsúlyozott objektivitással figyel minden etatisztikus kísérletre, minden új igazgatási eljárásra. A fasiszta Itáliában ugyanúgy tesz tanulmányutat, mint Amerikában és – nagy politikai szenzációt keltve – a Szovjetunióban (erre a filmben célzás is történik). Számára a közigazgatás politikai tartalom nélküli technika, a modern államot pedig egyre nagyobb mértékben ennek a technikai dimenzióknak jelenléte, sőt eluralkodása jellemzi. Közigazgatásra minden rendszernek szüksége van, hangoztatja szüntelenül a filmben, reformstábját bármely változás számára neveli. A film drámai csomópontján: a kiállítás betiltásakor Teleki szájából el is hangzik a vád: „*Té bolsevista vagy, vagy náci?*” Az utóbbi lehetőségre a film kegyetlen élességgel utal. Magyary rezzenetlen arccal elnököl tanszéke egy rendezvényén, amelynek keretében egy náci államtitkár (valóságos személy, megtörtént esemény!) előadást tart a lerohant Lengyelország megszállási közigazgatásának rendszeréről. Ebben a pillanatban esik be a terembe Teleki tanársegédje a miniszterelnök öngyilkosságának hírével.

A film azt sugallja: Magyary technokratizmusa a náci által ugyanúgy megvalósítható, mint a kommunisták által. A történeti idő előrehaladtával ez is felmerül a filmben. 1944 véres napjaiban a professzor már–már eszelősen veri tanítványai fejébe: ők az egyetlen garnitúra, mely a jövő kormány számára kész reformtervvel rendelkezik. Ez a

reformterv a film hangütésében a technokrácia karikatúrájává lesz. A világégés közepén Magyary megszállott görcsösséggel lovagol – mint óriási fontosságú reformterven – *Nagybudapest* létrehozásának programján. Senki sem kívánja ennek jelentőségét kisebbíteni, de az ország sorsfordulóján mégiscsak kicsinyes, periférikus igazgatási kérdés ez. Ide juttatja szűklátókörű technokratizmusa a tudóst, aki 1938-ban valódi prófétai megszállottsággal küzd azért, hogy a kiállítás feltárja azokat az égető társadalmi problémákat, melyeket pusztán közigazgatási úton már nem lehet megoldani, mert egységes társadalmi–politikai átalakítást igényelnek, messze túlnőve azon a körön, melyet a legtágabb értelemben véve sem lehet közigazgatásként leírni. Noha a filmhez nem tartozik és lényegmegragadó invencióját nem csorbítja – hiszen a technokratizmus szatírája nagyon is indokolt –, meg kell említenie a történésznek, hogy a történeti Magyary „jobb volt” ennél a film által róla adott képnél. Noha valóban igyekezett ezt leplezni, nem értékelt egyformán minden etatizmust, hanem egy demokratikus változat volt a mintája: *Roosevelt New Deal*-je. Ez iránt igyekezett felkelteni – talán sok technokrata illúzióval, viszont (Zilahy Lajos mellett ő is) nem egészen sikertelenül – *Gömbös Gyula* érdeklődését. Stuckart államtitkár tanszéki előadásába is több „csavart” rakott bele a történelem, mint amennyit a film érzékeltet. Elhangzik: a német államtitkár a belügyminiszter vendége – neki tesz tehát szívességet a professzor. Ez a belügyminiszter pedig nem valami náci szimpatizáns, hanem *Keresztes-Fischer Ferenc*, a kiugrási politika legfontosabb kulcsfiguráinak egyike.

A másik irányzat, a Magyary tanszék „szomszéd vára”, a rivális értelmiségi csoport: *Teleki Pál* tanszéke. A gróf maga köré gyűjtötte a reformgondolatokat tápláló fiatal tudósokat és lehetőséget adott nekik az adatgyűjtésre, biztatta őket. Az áttelelő népi reformtörekvésnek fontos legális fedezetet jelentett a Teleki–tanszék. A harmadik reformáramlat a szoros értelemben vett népi tábor. A széttűzött *Márciusi Front* „dekkoló” radikálisai. Míg Magyary és Teleki névvel szerepelnek, valódi mivoltukban, ennek az áramlatnak filmbeli vezéralakja fiktív név: *Török Imre*, de ábrázolása jól érzékelteti a történeti mintát: a modell egy valóságosan létezett Imre: *Kovács Imre*, a *Néma forradalom* szerzője. Ő a radikális. A filmben úgy tűnik fel, hogy éppen elviszi a rendőrség, egy műve miatt – a célzás az említett könyv ügyére utal. Megjelenik mellette egy rajongó fiatal nő: a valódi Kovács Imre ilyen sikereiről is híres volt. A paraszti származását provokatíve hangoztató népvezér – mint a valóságban is – nem nélkülöz aranyifjú vonásokat: társasági ismeretsége révén szerez a film hőséneket, a faluról éppen feljött paraszt diáknak házitanítósságot egy mulatós grófi palántánál.

A kettős reformműhely környezeteként, politikai működési feltételeként jelen van a filmben a három másik irányzat is. Legfontosabb a műhely patrónusának, Telekinek szerepe. A filmben megmutatott alakja a hatalom és reform több korszakra érvényes, mondhatni „örök” viszonyának példázata. A politikus nem reformot akar, de – feltehetően – akarja azt, hogy a nagy fenyegetettség napjakban a kiállítás jótékony sokkterápiával felrázza saját táborát, az úri társadalmat, és szabad kezét biztosítson e hatás a németellenes politika számára, ha nem is reformokra, de a feszültségeket csökkentő szociális intézkedésekre. A filmbeli (és a valóságos) Teleki nem csupán politikus, hanem politikába keveredett tudós is, akinek professzorként, mentorként is szívügye a tehetséges fiatal

értelmiségiek pártolása. Az örök paradigma: meddig van arról szó, hogy leszerelje, integrálja, a rendszer medrébe terelje a veszedelmessé válható reformaktivitást, s meddig valóságos fogékonyságról törekvéseik iránt, igazi empátiáról indulataik tekintetében. A modell jól ismert és a filmből is kisejlik: A „*szelek manipulálása*”: kifogni a szelet az ellenségek (nyilasok, Márciusi Front) vitorláiból és befogni a parasztyerek értelmiség, a technokrata szakszerűség jobbító indulatának szelét a veszedelmes vizeken hajózó kiugrási kormányok vitorlájába. Az ellenzékiiséget rendszerbe illesztő politikus szerepe, akinek „felfelé” képviselni kell a radikális védeneket, „lefelé”, feléjük, a hatalmat. Milyen mértékben őszinte Teleki, milyen mértékben mondja saját véleményét s milyen porcióban a miniszter kötelező szövegét, amikor a nagy akció – neki ugyanúgy nagy akciója, mint akik benne bíztak – nem sikerül? A provokált úri társadalom nem jóteknony sokkot él át, hanem „túlreagál”. A film remekül mutatja ezt be. A nézőként kivonult katona- és rendőrtisztek ábrázatát, a fokozódó hisztériát, amely sodrában idős úriemberek utcagyerekként tépik le a „botrányos” diagrammokat, egészen addig, amint az aranyifjú gróf, a hős „tanítványa” azt vágja a gróf miniszter szemébe, hogy Károlyi legalább a saját vagyonát akarta kiosztani, de az ő – Teleki – földjei Erdélyben maradtak. A kétfelé politizáló miniszter megkapja csalódott tanítványaitól, hogy bizony ő is csak gróf, és megkapja osztályos társaitól, hogy leégett demagóg gróf, aki mások pénzén nagylelkű.

A reformműhelyek társadalmi-politikai környezeteként ott van a grófi család is, ahol a film hőse házitanító. Az apa, az idős gróf másfajta társadalomátalakításra játszik, ő is „újító”. Mindenben. Saját futballcsapatot treníroz birtokán, sportrepülő – és béreseiből nyilas különítményt állít fel. A minta itt is valóságos lehet: *Festetics Sándor*, a kacskaringós múltú nyilas arisztokrata.

Másfajta irányzat is tartozik a politikai környezethez. Nadányi jogász professzor, Magyary és reformtörekvései elszánt ellenfele, ő a régivágású, úrias, – ahogy akkor mondták – a „*csáklyás*” *liberalizmus* harcosa. Jelszava: a tudomány autonómiáját, pártatlanságát nem szabad semmivel, reformokkal sem csorbítani. Az egyetemen, a diákság körében nincs helye reformműhelynek. A professzor látványos fohásza a szent tudományhoz a reformellenes „*ancien régime demagógia*” bravúrja. De nem csak erről van szó: ugyanez a professzor sírva fakad Teleki öngyilkossága hírére – nem a személy halála miatti megrendülésből, hanem mert a kérdés eldőlt: nem maradhatunk ki a háborúból.

A film legfontosabb ábrázolási rétege: hogyan élték meg mindezt a résztvevők, a reformaktivitás részesei. Elsősorban tanítványként. A filmrendező viszonylata, amely a kapcsolatokat szervezi, tanítványi viszony. Magyary–tanítványok és Teleki–tanítványok tábora rivalizál a filmben. Közöttük pedig a parasztból lett fiatal értelmiségiek, akik behozhatják a műhelybe a harmadik tanítómester: az Élet, a Falu, a Parasztság tanítását. Ebből az életből kell-e tanulni vagy a tudomány módszereiből? Úgy ismerni meg az arató paraszt munkaráfördítási teljesítményét, ha gázálcban, mérőműszerrel kipróbáljuk és lemérjük a kalória–felhasználását, vagy hagyatkozunk annak a társnak a tudására, aki maga is arató? A parasztból lett hős mestere lesz az aranyifjú grófnak, a státus szerint, miközben ő tanulja tőle és nővérétől az úri világot.

A film minden, csak nem nosztalgia. Már az indulás sem ez: a fiatal paraszt hisztérikus, családi ellenzést lerázó menekülése az egyetemre. Ahol a pedellus lekezelő pökhendisége csupán a kisebbik rossz. A nagyobb a sikernél kezdődik. A naiv fiatalember önkéntelenül bevágódik a rideg magatartása alatt érzelmes Magyarynál, aki örül, hogy segíthet egy valódi paraszt-diákon. A történés feltárja a műhelyek mérgezett belső életét. Mindenki imitált naivitást, gondosan felépített alakítást szimatol, gyanakszanak, hogy a fiatalembert hozzáértők kitanították meg arra, hogyan bánjon a népbarát professzor gyengéivel. A Magyar–tanszék a Teleki–tanszék beépítendő ügynökét sejtí benne, aki jött a kiállításszervezés titkait kifürkészni. Teleki – nem túl rokonszenvesnek ábrázolt – tanársegédének gonosz ellenségessége pedig egyenesen azt érezteti: a politikai rendőrség besúgójának véli az új kollégát. Ezek a műhelyek éppen azok nem voltak, ami miatt nosztalgiát érezhet irántuk az, aki nem élte át: nem voltak meleg emberi közösségek.

A film elmondhatja, metakommunikatív – a nagy akcióról és résztvevőiről az utókor ítéletét. A kiöregedett főhős napjainkban elviszi fiát, a „*mai fiataalt*” Magyar kommunistává lett, haldokló, legkedvesebb tanársegédjéhez, ő sem tud többet mondani, mint technokrata mestere a történelmi fordulón: lám megcsináltuk Nagy-Budapestet. Ennyi tellett a népiességbe oltott technokráciától. A fiú rezzenetlen arccal, megindulás nélküli közönnyel hallgatja a haldoklót és apja emlékező lelkendezését a kiállításról. Az apát másik színész játssza, mint a fiatal éveiben küzdő hőst, fiát pedig ugyanaz a színész, amely őt fiatalon. A fiú közömbössége, saját ítélete: ha ma volna fiatal, ő sem ezt tenné már; nyilván nem úgy érte, hogy nem tenné azt, ami a harmincas évek viszonyaiból eredt, hanem úgy: nem tenné azt, ami annak az egykori tevékenységnek mai megfelelője. A fiú nem tanítvány. Nincs mestere, nem része tanítványi közösségnek, s ami fő – nem is hiányzik neki, nem igényli ezt az „*istálló-meleget*”. Rideg kívülállása erősebb tartást ad neki, másrészt nem érzi úgy, hogy apja egykori mozgalmával értékes, emberileg gazdagabb lehetőséget adó közösség veszett el.

Film Világ, 1985. november

Az új pártegység anatómiája

Az új szovjet legfelső vezetés politikai elemzésekor abból a feltételezésből indulunk ki, hogy ez a vezetés távolról sem olyan egységes, mint amilyen egységet az alsó- és középszintű személyi változásoknak a kongresszust megelőző áradata mutatni látszik (vagy valószínűbben: mutatni szándékozik).

Korábban a Brezsnyev-vezetés hosszú időszakon keresztül különös gondot fordított arra, hogy az egyre gyérebb személyi változásokból semmiféle módon ne lehessen következtetni a vezetés politikai megoszlására, a benne előforduló politikai irányzatokra. Ez válasz lehetett arra, hogy a Hruscsov-időszakban és Brezsnyev első éveiben ilyen jellegű következtetésekre volt bizonyos lehetőség. Abból, hogy a Brezsnyev-korszak második felében, a hetvenes évek közepétől kezdve a vezetés egyre nagyobb mértékű előregedésével szinte egyenes arányban ritkultak a személyi változások (a Brezsnyev életében lezajlott utolsó, XXVI. kongresszuson a már aggastyán korú PB-ben egyetlen személyi változás sem történt), indirekt módon arra következtetünk, hogy a vezetési változásoknak ez a teljes befagyasztása nagymértékű politikai ellentéteket leplezett. [PB: Politikai Bizottság, a Szovjet Kommunista Párt legfelső vezető testülete.] A „múmiák kamarája” látszólagos kriptá-egysége mögött valószínűleg markáns politikai frakcióképződés rejtőzött. A frakciók tagozódására vonatkozóan nincs egyéb indikátorunk, mint hogy visszanyúljunk az utolsó, még valamennyire látható korszakhoz, a Hruscsov-időszakhoz és – átlátva ennek az eljárásnak kétséges és bizonytalan voltát – az akkori frakciótagozódásból induljunk ki, feltételezve, hogy a mostani annak folytatása. A hetvenes években rendkívül megmerevedett szovjet társadalom még mindig ugyanazokkal a problémákkal küzd, mint a hatvanas éveké. Nem képtelenség tehát abból kiindulni, hogy a frakcióképződés ma még mindig az egykori problémák nyomán, az akkori erővonalakat követően alakul ki.

Hruscsov bukásának idejére a bukást meghatározó körülményekre vonatkozóan a következő frakciómegoszlást feltételezzük: Hruscsov a „gulyáskommunista” frakció vezetőjének tekinthető, aki – anélkül, hogy a rendszer alapvető szerkezetét érinteni akarta volna – az életszínvonal emelésének lehetőségeit kereste. Vele szemben állott az akkori nyugati zszurnalisztikában „acélzabálónak” elkeresztelt csoportosulás, amely fontosabbnak tartotta a rendszer kialakult struktúrájának konzerválását, vagyis a nehézipar és az erre épülő hadiipar prioritását. Hruscsov egykori táborá ismertebb, a vele szemben állók feltételezhető vezéralakja az akkortájt meghalt, korábbi leningrádi oblaszty titkár, Kozlov volt, második embere a hadfelszerelés akkori legfőbb irányítója, a későbbi hadügyminiszter, Usztyinov. Még egy csoportosulás létezett: Szuszlov táborá. Az ideológiai tisztaság hírhedt védelmezőjéről szokás azt feltételezni, hogy ő volt a „sztálinizmus” eszmei hagyományörzője s mint ilyen elsősorban ő volt a hruscsovi „revizionizmus” első számú ellensége. Feltételezésünk szerint Hruscsov fő ellenfele az „acélzabáló” tábor volt, Szuszlov csupán szövetségesként csatlakozott hozzájuk. Az acélzabáló tábor úgy tűnik, sajátosan

összefonódott a leningrádi oblaszty pártvezetésével. Ennek történeti oka lehet, hogy Kirov irányításával a leningrádi oblaszty vezetése körül csoportosult Sztálin egykori ellenzéke. Ennek felszámolása után szokássá vált, hogy ezt a megbízhatatlan oblasztyot a pártvezetés mindenkor leintranzigensebb tagja vette kezébe: előbb Zsdanov, majd őt követően Kozlov. A gyér személyi változásokból úgy tűnik, hogy a leningrádi pártvezetés és a nehézipari–hadiipari komplexus összefonódása azóta is tart.

Hruscsov megbuktatói között ott voltak még Koszigin vezetésével a Malenkov-féle „ó-revizionizmus” maradványai is. Egykori vezérük összefogott Molotovval Hruscsov ellen – ők csatlakoztak a Hruscsovot eltávolítók táborához. Hruscsov bukásakor Brezsnyev a hruscsovista „gulyáskommunista” irányzatnak azt a szárnyát vezette, mely 1964 őszén áttért a győztes új vezetéshez; ennek jutalma volt a kontinuitást is jelképező Brezsnyev főtitkársága. A Brezsnyev-időszak első éveiben még folytatódott a Hruscsov alatti harc a „gulyáskommunisták” és az „acélzabálók” között, amely az „acélzabálók” teljes gőzelmével végződött.

A hatvanas évek végén a még dúló frakcióharc során felvetődött, hogy melyik fél vegye kezébe a legfontosabb hatalmi szerv, a KGB ellenőrzését. Kompromisszumos megoldásként átadták a KGB vezetését a közöttek, gyengébb frakció, a Szuszlovi irányzat tagjának: Andropovnak. A harmadik, gyengébb frakció olyasvalaminek tekinthető, mint valaha a két római triumvirátus történetében a harmadik, a gyenge triumvir, akinek szerepe az volt, hogy a „kollektív vezetés” rendszerében a mérleg nyelvének szerepét betöltse, s a döntési ponthelyzetek kialakulását megakadályozza. Rómában ezek a gyenge triumvirek (Crassus, Lepidus) nem jutottak döntő szerephez. Ezzel szemben a fejlett szocializmus játékszabályai szerint a harmadik triumvireknek: már Hruscsov is harmadik triumvirként nyert az erős triumvirekkel, Berijával és Malenkovval szemben. A KGB átengedésével megszerzett hatalmi pozíció később a Brezsnyev-korszak gyenge triumvirét is gőzelemhez segítette. A hetvenes évek második felére a gyenge triumvir az állambiztonsági szerv élén már olyan mértékben megerősödött, hogy a két korábbi erős triumvir összefogásra kényszerült vele szemben. Ők a korábban győztes „acélzabáló” álláspontot képviselték. A rendszerben nélkülözhetetlen „gulyáskommunista” álláspont képviselő nélkül maradt. A hatalmi harcok logikájából (is?) adódóan a hetvenes évek végére a már teljesen egybeolvadt Usztyinov–Brezsnyev „acélzabáló” irányzattal szemben a Szuszlov csoport örökölte a „gulyáskommunista” álláspont árván maradt mandátumát.

A hetvenes évek során egymás után távolították el a korábbi hruscsovista vezetés feltehetőleg „gulyáskommunista” beállítottságú — tagjait: Mikojant, Selesztet, az ukrán első titkárt, Voronovot, az OSZSZK miniszterelnökét, Podgornij államelnököt. A hetvenes évek közepétől hivatalba került Brezsnyev-kádereket: Csernyenkót, Scserbickijt, Tyihonovot, Grisint már az acélzabálók közé sorolhatjuk.

Brezsnyev halálakor Usztyinov, majd az ő halálát követően Romanov lett az acélzabálók feje. Az utóbbi személye mutatja a leningrádi oblaszty vezetés és az „acélzabálás” ügyének tartós összefonódását. Kozlovot ő követte a leningrádi helyi vezetés élén (amíg Usztyinov hadügyminiszter volt). A hadfelszerelési titkár a szovjet vezetés mindenkor harmadik embere, az ottani adminisztratív titkár pedig a szintén eme csoporthoz tartozó

Kirilenko volt. Halála után Romanov őt követte ebben a pozícióban. Velük szemben a gulyáskommunista vonalat az éppen akkor meghalt Szuszlov hívei képviselték. A Szuszlov ideológiai titkári posztját rövid időre öröklő – eredetileg a Szuszlovhoz közelálló Kuusinen kádereként indult – Andropov lett a főtitkár; a közvetlenül Szuszlov kádereként felkerült Gorbacsov pedig átvette a felsőszintű szervezőtitkári posztot, amely a rangban második pozíció. Gorbacsov a sztavropoli oblaszty apparátusából került a központi pártvezetésbe, 1955-ben jutott be a sztavropoli oblaszty mozgalmi apparátusába, 1970–1978 között a sztavropoli oblaszty első titkára. 1978-ban kerül a birodalmi pártvezetésbe mezőgazdasági titkárnak, 1979-ben PB-póttag, 1980-ban PB-tag. A sztavropoli oblaszty Szuszlov saját dominiumának számított. Mielőtt a központi pártvezetés tagja lett, 1939–1944 között itt volt első titkár. A szovjet pártvezetés felső szintjére jellemző feudális szokáshoz tartva magát: az induló oblasztyot Szuszlov megőrizte afféle káder-rezervoárnak, ahonnan vazallusokat emelt ki a felső vezetésbe. Szuszlov egyik káder-vazallusa Gorbacsov volt.

A két egymással szembenálló csoport között hiányzott a mérleg nyelve, a harmadik triumvir. Ezt a politikai funkciót a vezetési patthelyzetek elkerülése végett mesterségesen létre kellett hozni. Feltehetően a két erős csoport megegyezése alapján ebbe a helyzetbe emelték Gromikót, aki ily módon saját személyében frakcióvá magasztosult.

A hetvenes évek túlfeszített fegyverkezési politikája végkifejlethez juttatta az „acélzabálást”: úgy felfalták az acélt, hogy már nem jutott sem vasútra, sem a mezőgazdasági betakarítást végző teherautókra, általában civil célokra. Az acélból mind rakéták: SS18–19–20–21... lettek. Ezért ettől kezdve ezt a frakciót röviden SS-frakciónak lehet nevezni. E frakció célja – ahogy ezt a hetvenes évek fejleményei mutatták – olyan mértékű katonai fölény megszerzése, amely a fejlett országokat teljesen kiszolgáltatja a szovjet nyomásnak. Abban a tekintetben is, hogy fejlett technikájukat, fogyasztási cikkeiket kénytelenek legyenek átadni a hidegháború győztesének.

Amikor a hetvenes évek végére a szovjet ipar gépparkja teljesen elhasználódott és elkerülhetetlenné vált az átfogó gépipari rekonstrukció, az SS-ek elkerülhetőnek tartották ennek a hosszadalmas, nehéz és költséges kampánynak a végrehajtását, hiszen a küszöbön álló hidegháborúban aratott végső győzelemig már kihúzza az első öt éves terv gép-aggastyánjainak elfekvő készlete is. De a végső győzelem szokása szerint váratott magára: a Nyugat nem sietett térdén állva könyörögni, hogy a béke zálogaként fogadják el tőle ingyen a modern technikát; még Japán sem árasztotta el hipermodern elektronikával a szovjet piacot afeletti örömeiben, hogy nem kapja vissza a Kuril szigeteket. Sőt a Nyugat még a szovjet műszaki fejlesztés fő forrását, a szovjet ipari kémkedést is kezdte rosszabb szemmel nézni, mint korábban.

Ebben a helyzetben átértékelődött a korábbi gulyáskommunista frakció szerepe. Nyugati vélekedések szerint ennek az volt az oka, hogy a Szuszlov-vonal ellenőrzése alá került KGB volt az egyetlen szerv, amely pontos és valós információkkal rendelkezett az ország állapotáról. A szovjet társadalom és fogyasztói piac állapota nyilván befolyásolta ennek a frakciónak álláspontját, mégis szerintünk elsősorban azért utasították el az SS-frakció álláspontját, mert a hidegháborús győzelmet nem tekintették ebben az évezredben megvalósíthatónak. Ebből viszont az következett, hogy a gépipari rekonstrukció nem

halasztható tovább. Bár ők is tudták, hogy a teljesen merev vezetési és üzemszervezési rendszer ilyen átfogó méretű átszervezése csak katasztrófaszerű incidensekkel kísért folyamatban valósulhat meg. (Akár az első ötéves terv, vagy a kollektivizálás szóval afféle nagy ugrásként. Ez megmagyarázza a gorbacsovi programnak „az iparosítás hőskorára”, a társadalom mobilizációjára vonatkozó felhívásait).

A Gorbacsov–frakció már nem a klasszikus hrucscovista gulyáskommunista vonalat követi, noha onnan származtathatjuk. A legfőbb különbség: míg a hrucscsovi gulyáskommunizmus az életszínvonal emelését a fegyverkezési kiadások terhére kívánta megvalósítani, a hadikiadások csökkentését mint az életszínvonal emelés extenzív tartalékát tárva föl, az Andropov–Gorbacsov frakció nem vonja kétségbe a fegyverkezés prioritását, sőt abból indul ki, hogy a gépipari rekonstrukció révén egyidejűleg tartható szinten a fegyverkezés és az életszínvonal. Ezért indokolt ezt a frakciót immár rekonstruktórnek nevezni.

Andropov főtitkársága azt mutatta, hogy a rekonstruktőr álláspont fölénybe került, de az a körülmény, hogy a Legfelső Tanács elnöki posztját csak hónapokkal főtitkári kinevezése után tudta megkapni, elárulta, hogy az SS–frakció távolról sem volt még megvert sereg. A Brezsnyev halála utáni vezetési helyzetben három csúcavezetési protokollszint szerepelt. A formális szint rangsora: Andropov főtitkár, Tyihonov miniszterelnök (brezsnyevista eredetű SS), Usztyinov (autochton SS), Gromiko (újkeletű frakció minőségében). Ebben a rangsorban összekeveredett a formális pozíció és az öreg tekintélyek helyzete. A második volt a trónöröklési szint. A felső szintű ideológiai titkári poszt Szuszlov halálával trónöröklési ranggá változott. Andropov ebben a minőségben lett a főtitkári tisztség várományosa. Ez a helyzet az ő halála után is megmaradt. Csernyenko lett a felső szintű ideológiai titkár, s mint ilyen, főtitkár–várományos. Ő lett egyúttal az SS–frakció feje is – így a főtitkár és a trónöröklős a két szembenálló csoporthoz tartozott. A harmadik szint a tényleges vezetési mag szintje. A főtitkár utáni második legfontosabb valószínű hatalmi pozíció a csúcsszintű szervezőtitkár. Ő a felső nomenklatura–szint kádere és ő – nem pedig az ideológiai titkári posztban tündöklő trónöröklős – a főtitkár operatív helyettese. Ezt a tisztséget mindig a főtitkár irányzatához tartozó személy, általában a főtitkár bizalmasa tölti be. Andropov mellett a csúcsszintű szervezőtitkár Gorbacsov lett. A harmadik tényleges hatalmi pozíció a hadfelszerelési titkár. Ez az SS hitbizománya. Betöltője ekkor Romanov, az SS-ek tényleges feje volt.

A Brezsnyev halála után közvetlenül bekövetkezett első személyi változások: Alijev PB-tag és a miniszterelnök első helyettese lett, Rizskov pedig KB-titkár. A KGB-funkcionáriusból lett azerbajdzsáni első titkár, Alijev nyilvánvalóan a korábbi KGB-elnök Andropov kádere volt. Ezt mutatja az is, hogy kinevezése reflektorfényben állt, nagy publicitást kapott. A miniszterelnök első helyettesévé történt kinevezése azt sejtette, hogy ő lett kiszemelve az aggastyán Tyihonov utódjául miniszterelnöknek. Rizskov kinevezése viszont semmi publicitást nem kapott. Ő az 1982-ben (halála előtt még leváltott) Kirilenko utódként, az 1983 nyarán titkári pozícióba került Romanov előtt, néhány hónapra ideiglenesen a hadfelszerelési titkár posztját töltötte be. Tehát SS volt.

Andropov halála után az SS-ek még egy utolsó rohamra indultak. Eredményesen. Csernyenko megkapta a főtitkári pozíciót. Ekkor az Andropov alatti három vezetési szint megváltozott. Megszűnt a formális szint. A formális szinten ugyanis csak az azonos csoporthoz tartozó Csernyenko, Tyihonov és Usztyinov jelenhetett volna meg, a rekonstruktőröket senki nem képviselte. Ez nem tükrözte volna a valóságos vezetési helyzetet. Ezért Gromikó frakció volta eliminálódott. A trónörökös szinten ideológiai titkárként Gorbacsov, immár az ellentábor tényleges feje jelent meg. Az akkori tényleges vezetési szint nehezen látható át. Lehet, hogy Romanov átvette a csúcsszintű szervezőtitkárságot, de nincs nyoma, hogy új, más hadfelszerelési titkár került volna helyébe. Nem világos, hogy betöltetlen volt-e a csúcsszintű szervezőtitkár posztja (vagy esetleg a hadfelszerelési titkáré?) vagy Romanov átmenetileg mindkettőt betöltötte.

Fölvetődik a kérdés, hogy Andropov halála után miért nem tudta a rekonstruktőr frakció továbbra is kezében tartani a hatalmat? Feltehetően azért nem, mert ehhez nem volt még elég erős. Gondoljunk csak bele: az SS-frakcióhoz tartozott ebben a pillanatban Csernyenko, mint ideológiai titkár és trónörökös, élt még Usztyinov, Romanov KB-titkár volt, és a kormány élén Tyihonov állt. A rekonstruktőr frakció kezében ekkor csak Gorbacsov és Alijev vezetési pozíciója volt. Ezért messzebbre tekintő politikai szándékokkal elfogadták a nyilvánvalóan hullajelölt Csernyenko főtitkárságát, s ennek ellenszolgáltatásaként megkapták Gorbacsov trónöröklését. Ebben az átmeneti helyzetben a harmadik triumvir szerepe leértékelődött, amit az jelzett, hogy Csernyenko rövid időn belül megkapta az államelnöki tisztséget is.

Csernyenko halálakor a már megállapodott trónöröklési rend értelmében Gorbacsov lett a főtitkár (noha számottevő jelek vannak arra, hogy a Csernyenko–csoport megkísérelte Grisint ellenjelöltként felléptetni). Csernyenko halálával az SS-frakció elvesztette fejét, időközben meghalt erős embere, Usztyinov és Tyihonov is az utolsókat rúgta. Az SS-frakció vezetője ekkor egyértelműen Romanov lett. Újra napirendre került, hogy Gorbacsov mint főtitkár megkapja-e a Legfelső Tanács elnökségét? Mivel nem kapta meg, a talonból újra előhúzták – a patthelyzetek logikája szerint az Andropov időszak gyenge triumvirjét, Gromikót és ő lett a Legfelső Tanács elnöke. A harmadik triumvir felértékelését mutatta az is, hogy Gorbacsov trónra lépésekor a koronázó nádor szerepét Gromiko töltötte be: mint a KB jelölő bizottságának elnöke ő javasolta Gorbacsovot főtitkárnak. Ez eltért az előző két főtitkárváltás gyakorlatától. Andropovot Csernyenko javasolta főtitkárnak, őt pedig Gorbacsov vagyis mindkét esetben az ellentétes frakció vezetője, a második triumvir. Mindezt a szovjet vezetés elleplezni igyekszik. A ködösítést szolgálta Sevardnadze külügyminiszteri kinevezése. Az a körülmény, hogy a külügyminisztériumot a grúz első titkár vette át, akinek idegen nyelvtudása feltehetően az orosz, a figyelem előterébe helyezte a külügyminiszter váltást. Az, hogy a külügyminiszter pozíciójába egy arra teljesen alkalmatlan, oda semmiképpen nem illő személy került, úgy hatott, mint a bűvész varázspálcája, amely arra szolgál, hogy elterelje a figyelmet arról, hogy mit csinál másik kezével. Ha a külügyminiszteri posztot a külügyi apparátus egyik tagja kapta volna vagy olyan káder, aki ettől nem állt távol (mondjuk Arbatov), akkor mindenki pontosan felmérhette volna a valódi helyzetet: Gorbacsov nem kapta meg a Legfelső Tanács

elnökségét, amelyet két elődje megkapott. A varázspálca kanyarintásai azt sugallták, hogy Gromikót felfelé buktatták azért, hogy a Gorbacsov frakció nyuszi a cilinderből előugorva elragadhassa Gromiko külügyi apparátusát és átjátssza a külügyeket a főtitkárnak. A fejleményeket nézve az eddigiek alapján nem lehetetlen, hogy Gromiko a harmadik triumvir tisztjét a külügy ellenőrzésének feladása révén kapta vissza.

A XXVII. kongresszus után az előző évekhez képest új helyzet állt elő. Egyrészt megszűnt a formális szint: az öreg tekintélyek, akiknek létezése és szerepe ezt a szintet életre hívta, már nem éltek, illetve kimaradtak a vezetésből. Másrészt az új vezetési struktúrában megszűnt a trónöröklési szint. A csúcsszintű ideológiai titkár tisztség nincs betöltve. Feltehetően változatlanul ez a poszt a trónörökös hely, de nincs trónörökös. Marad tehát a tényleges vezetési szint. A legfelső vezetési mag: a főtitkár: Gorbacsov (rekonstruktor); csúcsszintű szervezőtitkár, a rendszer második embere: Ligacsov (rekonstruktor). Ligacsov 1983-ban került fel a tomszki oblaszty első titkári posztjáról KB–titkárnak, Andropov alatt, 1985 áprilisában lett PB-tag és került jelenlegi pozíciójába), a hadfelszerelési titkár: Zajkov (SS) lépésről lépésre követte Romanovot. 1976—1983 június: leningrádi városi tanácselnök az oblaszty titkár Romanov mögött; 1983 június–1985 június: leningrádi oblaszty titkár – ekkor Romanov hadfelszerelési titkár; 1985 június: Romanov bukása után utóda a hadfelszerelési titkár tisztében; 1986 februárjában PB-tag lesz, elnyeri jelenlegi pozícióját, s így lesz a rendszer harmadik embere. Ezzel a felsorolással kimerítettük a PB–tag KB–titkárok névsorát. (Ők a legfelső vezetési mag. Hozzájuk tartoz(hat)na még egy (időnként két) ilyen poszt: üres a felső szintű agitprop és ideológiai titkár: a párt főideológusa és üres a felső szintű nemzetközi titkár posztja is. Zsdanov óta, és Szuszlovval folytatva ezt a két tisztséget hosszú időn át egy személy töltötte be. (Ha e tisztség betöltésére a jövőben sor kerül, az egyértelmű jele lesz annak, hogy a frakciók a Gorbacsov utáni helyzetre készülve trónörököszt állítanak.)

A tényleges vezetési szint második vonala: a nem titkár PB-tagok: Alijev (rekonstruktor az SS–frakcióhoz tartozó Rizskov miniszterelnök mellett, annak első helyetteseként a rekonstruktor frakció párhuzamos miniszterelnöke); Csebikov (rekonstruktor, 1967-ben, Andropov KGB-elnöki kinevezésekor lett dnyepropetrovszki oblaszty első titkárból a KGB kádere), Andropov trónralépte után közvetlenül, 1982 decemberében lett a KGB elnöke; Gromiko (harmadik triumvir frakció); Kunajev (SS, kazah főtitkár, a Brezsnyev-vezetés maradványa); Rizskov (SS); Scserbickij (SS; ukrán főtitkár. Az óhruscsovista, gulyáskommunista Seleszt utóda. E tisztségben, azoknak a késő brezsnyevkori aparatszikoknak a tipikus képviselője, akik álltak az SS-ekhez); Sevardnadze (rekonstruktor frakció; külügyminiszter; előzőleg grúz első titkár, korábban grúz belügyminiszter; exponált Andropov káder); Szolomencev (SS, a késői Brezsnyev-időszak arrivistája; az óhruscsovista, gulyáskommunista Voronov utóda az OSZSZK miniszterelnökségében; ilyen minőségében PB-tag lesz, Brezsnyev halála után innen leváltják és felfelé bukik KGB elnöknek). Vorotnyikov (rekonstruktor-frakció, az OSZSZK miniszterelnöke, 1983 decemberében lett PB–tag).

PB–póttagok: Dolgih (SS, ipari titkár 1972 óta, 1982-ben, Brezsnyev agóniája utolsó pillanatában lett PB–póttag, ebből a pozícióból most sem lépett előre); Gyemicsev

(óhruscsovista, gulyáskommunista; hosszú időn át kulturális miniszter a hruscsovizmus túlélője, a kongresszus után a Legfelső Tanács első elnökhelyettese lett). Jelcin (rekonstruktor, moszkvai első titkár, az SS-frakcióhoz tartozó Grisint váltotta fel, a birodalmi vezetésbe KB-titkárnak került fel, néhány hónapos titkári reszortja a mezőgazdaság volt); Szljunykov (rekonstruktor, belorusz első titkár; 1983 januárjában Andropov alatt lett belorusz első titkár, 1986 februárjában PB-póttag); Szokolov (SS, hadügyminiszter; 1965–1967 között az oblaszty titkár Romanov mellett vagy mögött a leningrádi katonai körzet parancsnoka; 1967: a hadügyminiszter első helyettese lesz – azért ugorhatott előre több lépcsőt, mert meghalt az acélzabáló hadügyminiszter Malinovszkij és mivel a hadvezetés ekkor még nem akceptálta a civil Usztyinovot, a hadügyminiszter a gulyáskommunista Grecsko lesz; Szokolov mellette az acélzabálók párhuzamos minisztere); Szolovjov (SS, leningrádi oblaszty titkár 1978–1985, Romanov oblaszty titkári uralma alatt leningrádi városi titkár, 1986 februárjában lett PB-póttag); Talizin (rekonstruktor, a Tervhivatal elnöke, 1980–1985 KGST miniszterelnökhelyettes – Katusev utódként 1985 októberében lesz a Tervhivatal elnöke, ezzel együtt PB-póttag.)

A PB a szovjet hierarchiában betölt bizonyos felsőházi funkciót: a legmagasabb főhatalmi tisztségek, a legfontosabb regionális vezetési posztok és bizonyos különleges fontosságú funkcionális vezetési posztok PB-tagsággal járnak. A PB-póttagság afféle előszoba: a felsőházi tagság kisebb szintje. Bizonyos esetekben keveredik, hogy egyes személyek funkciójuk vagy személyük révén PB-tagok vagy póttagok. Nem mindig dönthető el, hogy egy-egy ilyen pozíció betöltőjének PB-tag illetve póttag volta a pozíció vagy a személy rangját jelzi-e.

Mindenkor PB-tag természetesen a főtitkár; a Legfelső Tanács elnöke (jelenleg Gromiko), a miniszterelnök (jelenleg Rizskov a Brezsnyev halála utáni helyzet fejleményeként) a miniszterelnök első helyettese: Alijev; a KGB-elnök (Pelse alatt lett szokás; most Szolomencev, aki OSZSZK miniszterelnökként elnyert PB-tagságát így mentette át.)

A Hruscsov és Brezsnyev alatt kialakított praxis az volt, hogy bizonyos nagyjelentőségű regionális vezetőségi posztok és néhány fontos funkcionális vezetési poszt PB-rangot kapott. A regionális vezetési posztok közül legmagasabb rangú az OSZSZK miniszterelnöke, aki mindig PB-tag (Hruscsov és egy ideig Brezsnyev alatt Voronov, utána Szolomencev, jelenleg Vorotnyikov). Szokásosan PB-tag a legnagyobb szláv provincia, Ukrajna első titkára (az volt Seleszt, majd Scserbickij is); a három Kaukázuson túli SZSZK első titkárai közül Hruscsov alatt PB-tag volt a grúz első titkár Mzsavandze, aki tisztségét még sokáig Brezsnyev alatt is megtartotta, utóda Sevardnadze e minőségében nem lett PB-tag, a négy közép-ázsiai SZSZK-ból hagyományosan PB-tag a kazah első titkár, a Brezsnyev időszak óta Kunajev. Szintén régi hagyomány, hogy a balti SZSZK-nak nincs PB képviselte. Szokás szerint PB képviselte volt legalább az egyik, olykor mindkét fővárosnak, Leningrádnak és Moszkvának. Általában a leningrádi oblaszty titkárság szokott volt PB-szintű lenni: Zsdanov, Kozlov, Romanov PB-tagok voltak; a moszkvai titkárság gyengébb pozíció: csak Grisin lett PB-tag a hetvenes évek közepén. Bizonyos funkcionális tisztségek a Brezsnyev korszak második időszakában, a hatalmi harcok kiéleződésének jeleként PB-tag

rangot kaptak: a hadügyminiszter (Usztyinov), a külügyminiszter (Gromiko) és a KGB elnöke (Andropov). Póttag szintű főhatalmi funkció korábban is egy volt csak: a Legfelső Tanács első elnökhelyettese, előző betöltője Kuznyecov, a kongresszus után a hosszú ideje és újólag ismét póttag Gyemicsev került eme tisztségbe.

A lezajlott kongresszus után a korábbi felálláshoz képest elvesztette felsőházi tagságát Grúzia; a felsőház előszobájába szorult ki – póttagként a leningrádi oblasztyi titkár (Szolovjov) és a moszkvai városi titkár (Jelcin), viszont bekerült az előszobába a belorusz első titkár (Szljunykov). A funkcionális posztok közül előszobába szorult a Hadügyminisztérium (Szokolov csak póttag), miközben a külügyminiszter (Sevardnadze) és a KGB elnök (Csebrikov) megtartották a PB tagságot. Mindez nem a funkció, hanem a betöltő személy helyzetéből következik. Póttag szintre emelkedett a Tervhivatal Talizin személyében. A felsőházi előszoba egyik sarka a PB-tagságig emelkedni nem tudó örök KB-titkárok számára van berendezve elfekvőnek. Évtizedekig itt hevert Ponomarjov, a hatalmon (még) nem levő pártokkal foglalkozó nemzetközi titkár. Jelenleg az elfekvő egyetlen lakója Dolgih ipari titkár, aki annyi szolgálati év után megint nem lépett elő PB taggá.

A hierarchia következő szintje a nem PB-tag illetve póttag KB-titkároké. Ez a szint teljes mértékben funkcionális. Legfontosabb titkári pozíció az alsószintű szervezőtitkár, aki a csúcsnomenklatúra alatti nomenklatúra káderügyeit intézi (helyzeténél fogva nem lehet PB-tag, mert akkor a felső szintű nomenklatúra ügyeibe is beleszólhatna) jelenleg Razumovszkij (rekonstruktor, korábban krasznodari első titkár). Nincs alsószintű hadfelszerelési titkár. 1976–1979 között volt, akkor Rjabov töltötte be ezt a posztot. 1982–1983-ban néhány hónapig, Kirilenko halála és Romanov titkári kinevezése között Rizskov ezen az alsószinten látta el az egész hadfelszerelési reszortot. Alsószintű agitprop titkár, a pártapparátus ideológiai indoktrinációjának irányítója Jakovlev (rekonstruktor, Hruscsov bukásakor átvált hruscsovista gulyáskommunista), 1965–1973 között Gyemicsev alárendeltjeként az Agitprop Osztály helyettes vezetője, 1973-ban, amikor az átvált, de gulyáskommunista pozíciójukat fenntartó korábbi hruscsovisták jobbra kiszorulnak a vezetésből, kanadai nagykövetté bukott le, ott élt „száműzetésben” tíz évig. Brezsnyev halála után a rekonstruktor frakció kádereként kerül vissza Moszkvába, a Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézete – IMEMO – igazgatójaként Gorbacsov tanácsadója lesz és 1984 decemberében el is kíséri londoni útjára; 1985 augusztusától a kongresszusig az Agitprop Osztály vezetője; alsószintű ideológiai titkár – a világi kultúra elhárításának intendánsa Zimjanyin (SS, 1965-ben antihruscsovista Brezsnyev-káderként emelkedik a hanoi nagykövetség obskurantizmusából a Pravda főszerkesztői székébe, ahol tizenegy évet tölt el, utána 1976-tól már KB-titkár, a népi demokráciákkal foglalkozó nemzetközi titkár). Ez a tisztség sajátosan elfekvő, nincs belőle előrelépés felfelé: Katusev hosszú időn át szolgált ebben a pozícióban s nem előlépett, hanem lebukott; hasonló sorsra jutott utóda Ruzsakov is. Annak a jellegzetes helyzetnek, hogy a népi demokráciák ügyeivel foglalkozó nemzetközi titkár soha sem PB-tag, illetve póttag és soha nem lép elő ebből a pozícióból, az lehet az oka, hogy a szovjet vezetés így biztosítja azt, hogy a népi demokráciák pártvezetéseinek ne alakulhasson ki kapcsolata a szovjet vezetés frakcióival. Az ezzel a reszorttal megbízott

KB–titkár valamely szovjet vezetési frakcióhoz tartozik ugyan, de pozíciója gyenge ahhoz, hogy annak viszonyairól áttekintése legyen. Ez azt eredményezi, hogy a népi demokratikus pártvezetések mindenkor a szovjet vezetéssel tartanak kapcsolatot, az alsószintű titkáron keresztül és az számukra mindenkor monolitikusan egységes vezetésként jelenik meg s nincs lehetőség arra, hogy a népi demokratikus titkáron keresztül egy népi demokrácia pártvezetése különleges kapcsolatba kerüljön valamely szovjet vezetési frakcióval. Az sem kizárt, hogy a birodalmi ügyek PB–szinten akkora hatalmi pozíciót jelentenének, amely már megengedhetetlen volna: a PB–tag népi demokratikus titkár a provinciákkal a háta mögött túlhatalmat élvezhetne a többi PB–taggal szemben, a provinciákban pedig, mint szovjet PB–tag maga parancsolhatna, nem csupán a vezetést képviselné).

Jelenleg: Medvegyev (SS, a leningrádi apparátusból indult) a hatalmon (még) nem levő kommunista pártokkal foglalkozó nemzetközi titkár: Dobrinyin (Gromiko–frakció), mezőgazdasági titkár: Nyikonov (rekonstruktor, Jelicint követte e reszortban, amikor ő közvetlenül a kongresszus előtt a frakcióharc váratlan fejleményeként moszkvai első titkár lett); közellátási titkár: Birjukova (rekonstruktor, ezt a posztot 1983-ban azért hozták létre, hogy a Brezsnyev–korszak örökös alsószintű szervezőtitkárát Kapitonovot ebbe a minden valóságos hatáskör nélküli reszortba lehessen átrakni, s így megőrizhesse titkári rangját.) Kapitonov a kongresszuson a revíziós bizottság elnöke lett. Ez a pártszerv az egykori egyleti élet maradványa: a párttagdíj felhasználására ügyelő központi számkukac funkcióját tölti be és jelentősége is ennek megfelelő.

A titkárság a legfelső döntési szint (PB–tag titkárok) határozatait végrehajtó legmagasabb adminisztratív szervezet. Noha ez is koalíciós alapon szerveződik, mint a párthierarchia minden egyéb szintje, a mindenkori főtitkári stáb mindig ezen a szinten igyekszik a saját utánpótlását pozícióba juttatni. A nem PB–tag illetve póttag titkárok megoszlása is mutatja ezt a törekvést: a hét nem PB–tag illetve póttag titkárból csak egy volt már hosszabb ideje ebben a funkcióban: az SS–frakciós Zimjanyin. Röviddel a kongresszus előtt került ebbe a pozícióba a rekonstruktor Nyikonov, a kongresszuson pedig három rekonstruktor: Razumovszkij, Jakovlev, Birjukova került ebbe a tisztségbe. Valamint egy SS: Medvegyev és egy Gromiko káder: Dobrinyin.

A titkárság pozíciók közül mindenkor kétszintű a szervezőtitkárság: egyikük PB–tag, a felső szintű szervezőtitkár, a rezsím mindenkori második embere: a másik pedig alsószintű nem PB–tag vagy póttag szervező titkár: ez volt a Brezsnyev–korszakban hosszú időn át Kapitonov. A hadfelszerelési titkár, a rezsím mindenkori harmadik embere csak PB–szintű szokott lenni, habár ettől átmenetileg előfordulnak eltérések. Mindenkor csak alsószintű, soha nem PB–tag vagy póttag a népi demokráciák ügyeivel foglalkozó nemzetközi titkár: ilyen volt a Brezsnyev időszakban hosszú időn át Katusev, majd az átmeneti időben Ruszakov. A többi titkári funkció, a betöltő személy súlyától függően lehet PB–tag, póttag vagy csupán titkár szintű: a civil iparral foglalkozó titkár hosszú ideje póttag s a lezajlott kongresszuson is az maradt. A mezőgazdasági titkárok Brezsnyev idején többször feljutottak a PB–tagságig: a hrucsovizmusból ottmaradt, gulyáskommunista Poljanszkij PB–tag volt a Brezsnyev–korszak első időszakában; 1980–1983 között PB–tagként töltötte be ezt a titkári reszortot Grobacsov is. A Gorbacsov-vezetés is láthatóan el

akarta kerülni azt a látszatot, hogy a kongresszus vezetési változást hoz. A személyi változások nagy része a felső vezetési szinteken még a kongresszus előtt megtörtént. A 12 tagú PB-be a kongresszuson egy új tag került be: Zajkov (az SS-frakció új vezetője). Ezzel szemben mindössze öten voltak tagjai az utolsó Brezsnyev-kori PB-nek: Gromiko, Kunajev, Scserbickij, Gorbacsov, Szolomencev; hatan a köztes időszakban kerültek be: Alijev, Csebrikov, Ligacsov, Rizskov, Sevardnadze, Vorotnyikov. A hét PB-póttag közül ketten lettek új tagok a kongresszuson: Szolovjov (SS-frakció), Szljunykov (rekonstruktor frakció). A felsőházi előszobában két régi maradt helyén: Dolgih és Gyemicsev, a köztes időszakban hárman lettek PB-póttagok: Jelcin, Szokolov és Talizin.

A felső szintű vezetés frakciók szerinti megoszlását a következőképpen vázolhatjuk fel: Erősebbnek a rekonstruktor frakció látszik: a legfelső vezetési magban, a PB-tag titkárok körében hozzájuk tartoznak: Gorbacsov, Ligacsov. A PB-tagok közül: Alijev, Csebrikov, Sevardnadze, Vorotnyikov. A póttagok közül: Jelcin, Szljunykov, Talizin. A nem PB-tag illetve póttag titkárok közül: Birjukova, Jakovlev, Nyikonov, Razumovszkij. Szintenkénti sorrendben: PB-tag titkár: 2 + nem titkár PB-tag: 4 + PB-póttag: 3 + nem PB-tag illetve póttag titkár: 4. Az összesen 26 tagú vezetésből tehát 13 fő.

SS-frakció: A legfelső vezetési magból, a PB-tag titkárok közül Zajkov. Feltehetően a frakció feje. A nem titkár PB-tagok közül: Kunajev, Rizakov (feltehetően a frakció második embere), Scserbickij, Szolomencev. Póttagok: Dolgih, Szokolov (a frakció harmadik embere), Szolovjov (feltehetően a frakció negyedik embere). Nem PB-tag titkárok: Medvegyev, Zimjanyin. Összesen: $1 + 4 + 3 + 2 = 10$.

Harmadik triumvir frakció: PB-tag Gromiko, póttag: Gyemicsev (a Legfelső Tanács első elnökhelyettese lett), nem kizárható, hogy nem Gromiko kádere, hanem koalíciós alapon a rekonstruktor frakciót képviseli a Legfelső Tanács vezetésében; titkár: Dobrinyin $1 + 1 (?) + 1 = 3 (?)$

A frakciók erőviszonyai hatalmi szintenként az előző sorrend szerint

PB-tag titkárok:	2:1:0
PB-tagok:	4:4:1
póttagok:	3:3:1 (?)
titkárok:	4:2:1
Összesen tehát:	13:10:3 (?)

Az erőviszonyok számbavételénél egyedül az SS-frakció tagjainak feltételezése szorul kiegészítő magyarázatra: az elemzett eseteken kívül általában ide soroltuk a megmaradt Brezsnyev-kori fossziliákat és mindazokat, akiknek köze volt korábbi pályájukon a leningrádi apparátushoz.

Ha feltételezéseink helyesnek bizonyulnak, a vázolt helyzet igen kényes hatalmi egyensúlyt mutat. A rekonstruktor frakció a felső vezetésben számarányában vagy ugyanakkora súllyal rendelkezik mint a másik két frakció együttvéve vagy éppen csak minimális többsége van. Ez egyrészt azt jelenti, hogy rászorul a harmadik frakció támogatására a vezető szerep biztosítása végett, másrészt azt, hogy az utódlási harcokból vesztesen kikerülő SS-frakció a harmadik triumvir frakcióval kötendő paktum esetén is a

számára jobb esetben azonos, rosszabb esetben minimális kisebbségi helyzetben van. A rekonstruktor frakciónak egyértelmű fölnye a hatalmi hierarchia négy szintje közül kettőben van: a PB–tag titkárok és a nem PB–tag titkárok szintjén.

Ez a mintegy patthelyzet jórészt a Brezsnyev halála és a legutóbbi kongresszus között végbement változások eredménye. Mint az előzőekben láttuk a jelenlegi PB-nek 5 olyan tagja van, aki az utolsó brezsnyevkori PB-nek is tagja volt. A frakciók szerinti felállásban az előző sorrend szerint 1:3:1 volt közöttük az arány. A köztes időszakban végbement változások aránya: 5:1:0 — a kongresszusi változások mérlege: 2:1:0.

A Brezsnyev halála utáni helyzethez képest a rekonstruktor frakció megerősödött, de vitathatatlan vezetési pozícióba nem tudott jutni. Létrejött egy hozzávetőleg paritásos egyensúlyállapot. Ebben a helyzetben nem lehet arra számítani, hogy a Gorbacsov–féle program (bármi is az) maradéktalanul megvalósul. A jelenlegi politika a rekonstruktor és az SS–frakció kompromisszumainak eredménye. Arra számíthatunk biztosan, hogy mindkét tábor igyekszik bázisát növelni, s ezáltal a hatalmi harcban helyzetét erősíteni. Egy alapvetően ókonzervatív politikai struktúrában természetes, hogy a vezetés egyes csoportjai, amikor szövetségest keresnek, a múltban kialakult erővonalak szerint igazodnak és a korábbi helyzetekhez mint hagyományhoz nyúlnak vissza.

A rövid életű Csernyenko–intermezzo idején az SS–frakció az ósztálinisták felé igyekezett bővíteni bázisát. Ennek látványos jele volt, hogy a Sztálin frakció második emberét, az aggastyán Molotovot visszavették a pártba. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy a rekonstruktor frakció a hurscsovizmushoz nyúl vissza. A kongresszus előtt ennek jele volt, hogy újra feltűnt a közéletben Adzsubej, Hruscsov veje és a hruscsovi külpolitikai vonal egykori képviselője; publikálták Mikojan emlékiratának egy részletét, méghozzá egy olyan részletet, amely a hruscsovizmus egyik legfontosabb ideológiai tételezését fejtette ki: Sztálin 1941 -ben elkövetett hibáit; újra előkerült és külkereskedelmi miniszter lett a Hruscsov–vezetés egyik fontos figurája, az egykori 1960-ban bukott KB–titkár: Borisz Arisztov.

A kongresszus előtt ennél többet a hruscsovista hagyományhoz való visszanyúlásban a rekonstruktorok nem tudtak elérni. A kongresszus nem hozott változást a Hruscsov–időszak értékelésében, nem elevenedtek föl a hruscsovista időszak programjai, jelszavai. A politikai elnyomás jelenségeinek bírálata, a Brezsnyev–időszak ilyen szempontú kritikája, demokratizálási intézkedések meghirdetése a kongresszuson nem hangzott el. A hangvétel inkább antidemokratikus volt: több rend, több fegyelem, semmiképpen sem több szabadság. Brezsnyev rendőrségét fülön fogták korrupciós csínytevéseiért, de azt már nem hánytorgatták fel neki, hogy a lakosság emberi jogait kutyába sem vette. (...)

Az a körülmény, hogy a pártkongresszust követően a művészeti szövetségek kongresszusain: a filmművész kongresszuson és az írószövetség kongresszusán ezek a problémák felmerültek, nem értékelhető a kongresszus következményének, nem vehető olybá, hogy itt a kongresszusi terv lebontásáról van szó. Mivel a szovjet társadalomban ezen szervezetek s a bennük képviselt társadalmi erők autonóm mozgásáról szó sem lehet, vagyis egy szovjet művészeti kongresszuson csak a csúcson kidolgozott forgatókönyv lejátsszása történhet, azt kell feltételeznünk, hogy a kongresszus óta történt valami. A kongresszus óta valóban történt egy robbanásszerű változás: Csernobil. Lehet, hogy arról van szó, Csernobil

kiélezte az ellentéteket a vezetésen belül, s ez a rekonstruktor frakció pozícióit erősíthette. Az is elképzelhető viszont, hogy a rekonstruktor csoport az egykori hrucsovista taktikát követi: ha nem tudtak döntő fölényre szert tenni a kongresszus előtt és alatt, akkor látványos politikai kampánnyal kísérlik meg hadállásaikat erősíteni.

A filmművész szövetség kongresszusán felmerült a cenzúra problémája, az a tény, hogy a szovjet filmművészet legjelentősebb alkotásait politikai okokból fektették el a brezsnyevi korszakban. Ígéret volt ez, hogy be fogják mutatni a dobozolt filmeket. Az írószövetség kongresszusán megfoghatóvá vált, hogy a hrucsovista időszak közben tartott nonkonformizmusához nyúlt vissza az új kultúrpolitikai vezetés. Ennek a korszaknak egykori reprezentánsai is feltűntek. [...]

Bizonytalanok vagyunk abban, a gorbacsovi gyorsítási program a gazdaságban megvalósul-e, nem sokkal több esélyt adunk a kulturális szféra nyitásának, viszont a gyorsulásnak látjuk egy lehetőségét: a hatalmi harc felgyorsulhat.

AB Hirmondó, 1986 augusztus – szeptember

[másodközlés] *Magyar Füzetek*, Párizs, 1987 szeptember ¹⁶

17

¹⁶ *Néhány kiegészítés* – 1986 július: Várható, hogy a rekonstruktor frakció azon a szinten igyekszik az erőviszonyokat előnyére megváltoztatni, ahol a frontok leginkább kiegyenlítettek: ez a nem KB–titkár PB–tagok szintje. Itt mint láttuk a frakciók szerinti megoszlás 4:4:1. Az SS–frakcióhoz tartozóak közül a leggyengébb pozíciója Kunajev kazah első titkárnak van. Szomorú sorsát gyanítjuk. Nemsokára ki fog derülni, hogy ez a jeles elvtárs korrupciós rekordokat döntött (mérvadó moszkvai körök szerint háreme is van) és hosszú időn át megtévesztette az egyébként ismeretesen csálhatatlan KB-t is. (1987: Kunajevet azóta csakugyan leváltották.) – 1986 szeptember: Ezidáig semmi jele nem volt annak hogy a felsőszintű ideológiai titkár posztja be volna töltve. A helyzet megváltozott: 1986. július 24-én a PB irányelveket dolgozott ki a *Kommunizist* elméleti pártfolyóirat működése számára. Ezt akkor a PB-ben Ligacsov terjesztette elő, ami azt mutatja, hogy ő a felsőszintű ideológiai titkár. Nem tudjuk, hogy korábban is ő volt-e már ez, vagy újjólá ruházták rá ezt a reszortot. A trónörökös i investitúrát tehát Ligacsov most megkapta. Emlékeztetünk rá, hogy Szuszlov halála után Andropov ebben a reszortban lett trónörökös, Andropov főtitkársága alatt Csernyenko töltötte be ezt a tisztséget, miközben a második legfontosabb hatalmi pozíciót, a felsőszintű szervezőtitkárságot Gorbacsov kapta meg. Csernyenko alatt történt először, hogy a trónörökös i investitúra, az ideológiai titkárság és a második hatalmi pozíció, a felsőszintű szervezőtitkári poszt egy személy: Gorbacsov kezébe került. Most ez a helyzet ismétlődött meg Ligacsov esetében, azzal a különbséggel, hogy a kettős tisztséget most a főtitkár frakciójának második embere viseli.

– A *Magyar Füzetek* szerkesztőjének jegyzete: A fenti elemzés, mint ezt a budapesti szerző is hangsúlyozza, több hipotetikus elemet tartalmaz, ezenkívül annak is ki van téve, hogy a szereplők időközben tábort váltanak. Ugyanúgy, mint a Brezsnyev–féle „gulyáskommunisták” Hruscsov megrendülése idején. Ezt a megjegyzést Ligacsov személye váltja ki belőlünk, aki a cikk írása óta a Gorbacsov–frakció második emberéből a Gorbacsov ellenes tábor vezető emberévé lépett elő – megnyilatkozásai szerint – vagy legalábbis átállást készít elő.

Tábori palackposták

Az alábbi dokumentumfilmek, Magyar Bálint–Schiffer Pál *A Dunánál*; Sára Sándor *Sír az út előtt*; Gulyás Gyula–Gulyás János *Törvénytörés nélkül* és Böszörményi Géza–Gyarmathy Livia *Faludy György* portréfilmje közt ugyan csak egy van – *A Dunánál* –, amelynek 1956 szoros értelmében a középpontjában áll, hiszen a *Törvénytörés nélkül* az ötvenes évek egyik legsötétebb jelenségével, a deportálással foglalkozik, elsősorban a hortobágyi fegyencleppel, a *Faludy interjú* centrumában a hortobágyinál is hírhedtebb, recski internáló táborát találjuk, Sára filmje pedig a második bécsi döntés után hazatelepített bukovinai székelyek sorsát mutatja be, mégis, úgy vélem, nem erőltetett mindeme dokumentáris ábrázolások „dinamikus középpontjának” 1956-ot tekintenem.

Az ötvenes évek már több éve gyakran feldolgozott témája – nem elsősorban a dokumentáris filmbeli tényfeltárásnak, hanem – a magyar játékfilmnek. Az ötvenes évek ábrázolásának a keserves történelem megadta a szoros esztétikai értelemben vett ábrázolási vezérfonalát, dramaturgiáját. Magyarországon – a mából visszatekintve – 1948-tól, de ha meggondoljuk, voltaképp már 1945-től minden emberi sors 1956 felé fejlődik. Mindenki szinte valamely irodalmi mű hőse, akinek élete, pályája, karaktere az 1956-os drámai csomópont előtörténete. Nem jelenhet meg a filmvásznon, regényben 1950 táján figura, hogy akaratlanul is azt ne nézzük benne: mi lesz vele '56-ban? Mit fog akkor csinálni? És mi lesz az akkor eldőlt sors folytatása? Mert az már nyilvánvaló, hogy a későbbi sorsot '56 határozza meg. Minden egyes személyét, az egész országét. A későbbi történelmet is jó két évtizedre meghatározták azok az „események”. Nyilván nem a „legvidámabb barakk”, nem a gazdasági reformpróbálkozások országa volnánk, ha ama „események” nem lettek volna. A vezetés politikája azóta az ebből való következtetések, az ebből való tanulás politikája. Az ötvenes évekről szóló, elmúlt évekbeli, jó szándékú, sok tényfeltáró, sok problémát felvető játékfilmeknek még az a közös nevezőre hozható baja, hogy ez nem látszik bennük: a jellemek '56 felé fejlődése. Sőt, mintha a probléma elkerülése olykor szándékos volna. A mérkőzés 1956 júniusában játszódik; a Tegnapelőttöt nézve nem tudom elkerülni a kérdést: vajon nem azért kellett a hősnek 1951-ben öngyilkosnak lennie, hogy ki ne derüljön, mit csinált volna '56-ban.

A mostani dokumentumfilmek az elsők, amelyek, azt hiszem, tartalmazzák ezt a kikerülhetetlen dramaturgiát. Itt minden sors elmegy 1956-ig, s úgy vélem, nem csupán ennyiről van szó. 1956 és az 1948–1953 közötti évek egymásra vonatkoznak, egymást értelmezik: '56 teszi világossá, hogy mi is történt igazán azokban az években, '56 tárja fel félreérthetetlenül és félremagyarázhatatlanul ezeknek az éveknek a következményeit. Viszont: ezek az évek magyarázzák az októberi napokat. Ennek a néhány őszi napnak a megértéséhez pontosan azt kell tudni, ami ezekben a dokumentumfilmekben most először a szélesebb közönség elé kerül. Aki nem tudja meg mindazt, amit e filmek a Hortobágyról, Recskről, a kitelepítésről, a begyűjtésről tudatnak, az még ma is azt hiheti, hogy ha Hruscsov ama zárt referátumban nem szedi le Sztálinról a keresztvizet, ha nincs Rajk-temetés, ha a vezetés októberben nem utazik szinte teljes létszámmal Jugoszláviába – akkor nincs semmi. Ezeknek a tényeknek az ismerete nélkül a diákok tanácstalanul faggatják ama

idők átélőjét, hogy hogyan eshetett, hogy egy diáktüntetésből estére fegyveres felkelés lett; e nélkül az ismeretek nélkül lehet valóban hinni, hogy az atrocitások csak azért történtek, mert fegyencek kerültek szabadlábra. Csak, aki ezekből a filmekből megtudja, hogy mi halmozódott fel az emberekben 1948 és 1953 között, az érti meg októbert. Úgy van ez ezekkel a filmekkel, mint Szekfű *Három nemzedékével*, melynek szerzője az 1867 és 1918 közötti „*hanyatló kor*” ábrázolásával lényegében az első világháborút követő két forradalmat és Trianont akarta ábrázolni, úgy véelve, hogy ez utóbbiakat nem lehet megérteni közvetlen eseményeikből, kizárólag előzményeikből. A négy dokumentumfilm, azt sejtem, nem csupán megadja ’56 magyarázatát, mintegy rátalálva más indíttatásból feltárt és leleplezett tényekben, hanem keresi is azt. Az összefüggés *ok* és *következmény* között nem „*Sieg des Realismus*”.

Egymás helyébe

A feltételezett közös központi tárgytól Sára filmje esik legtávolabb. A bukovinai székelyek sorsa 1948-ig a szó szoros értelmében magyar sors. A történet régóta foglalkoztatja a publicisztikát és a szakirodalmat is. A bukovinai székelyek története nem azonos az ugyanott élő csángókéval. Nem az ínség elől a még szűz területekre szerencsét próbálni ment kivándorlókról van szó, mint a csángók zöme esetében. A szóban forgó falvak alapítói azok a székelyek, akik politikai okból menekültek el szülőföldjükről. A „*mádéfalvi veszedelem*”, a határőrvidék-szervezés, a székely szabadságból kincstári jobbgátság, „katonai kolónia” helyzetébe kerülő székelység kétségbeesett lázadása után Bukovinába menekültek a dokumentumfilm szereplőinek ősei. A falvakat Hadik András generális telepítette; kettő az ő kereszt- és családi nevét viselte. A kezdeti másfél évszázadban a bátor menekülők utódai otthonmaradt sorstársaikhoz képest valószínűleg nem jártak rosszul. Így a Magyarországhoz tartozó Székelyföld elmaradott, szegény terület volt, a menekültek a birodalom Osztrák-Habsburg örökös tartományai sorába tartozó Bukovinában a hazainál fejlettebb körülmények között éltek, nagyobb jómódban. A film által bemutatott családok tagjai nem „góbék”, nem pásztorok és favágók, hanem az ottani körülményekhez képest jómódú parasztagdák. Amikor a területet az első világháború után Romániához csatolták, az új korszak kezdetén és nagyobbik részében magasabb mezőgazdasági szaktudásuk, nagyobb vagyonuk – kivehetően – elsősorban szociális presztízst teremtett számukra a román lakosság körében. A harmincas évek végén, a „királydiktatúra” idején szakad rájuk egy eladdig ismeretlen brutalitású, asszimiláló politika terrorja. Ezt a felgyorsult események sodrában hamar követi a katasztrófa. 1940-ben Besszarábia hirtelen visszakerülése a Szovjetunióhoz áttelepítési láncreakciót indít el. Besszarábiából románok települnek vissza az anyaországba. Helyre, juttatott paraszti birtokra van szükség, ahová telepítsék őket. Ekkor válnak „hazátlanná” a román kormányzat szemében a bukovinai székelyek: őket szemelik ki, hogy helyükre telepítsék a besszarábiai menekülteket. A Romániából Magyarországra áttelepítettek új-régi hazájukban újabb áttelepítési láncolatba kerülnek. Nem Székelyföldön találnak otthont – ott nincs hely –, hanem a frissen visszacsatolt Bácskában, 1941-ben. A helyzet itt hasonló, mint Besszarábiában-Bukovinában. Trianon

után, amikor Bácska szerb-jugoszláv birtokba került, az ott végrehajtott földreform után a kisajátított volt magyar nagybirtokokra szerb telepések: a „dobrovolácok” kerültek. A Szerb–Horvát–Szlovén, majd Jugoszláv királyságok idején politikailag, sőt katonailag jól szervezett, gerillaháborúra kiképzett szerb népelem. Ők a jugoszláv királyság egyik fontos támasza. Ők dobálják virágcsokorban a kézigránátot a bevonuló magyar katonaságra; ők a csetnikek. Természetesen a visszatérő magyar rezsim kitelepíti őket. Helyükre, elvett házaikba kerülnek a visszatelepített székelyek a háború végéig. Ekkor újabb politikai fordulat. A Jugoszláviához visszakerült területről újra át kell települniük Magyarországra. A láncolat folytatódik. Most a Baranyából kitelepített németek házaiba, földjeire kerülnek, akiket éppen azért telepítenek ki – a Volksbundban, az SS-ben való szerepüket meghaladó mértékben –, hogy helyet adjanak a Szlovákiából áttelepített magyaroknak s velük a bukovinai székelyeknek is. A film döbbenetes erővel mutatja meg, hogy demokratikus nemzetiségi politikának soha többé nem lehet eszköze az áttelepítés, a „lakosságcsere”. A film finoman illusztrálja, amit a német kitelepítések óta a „szülőföldre való jog”-nak hívnak a világban. Ma már idős szereplői szinte egybehangozóan azt vallják, jóllehet, öntudatos magyar hazafiak, akinek sokba került magyarságuk, hogy álmukban egykori bukovinai szülőházaikban járnak, ha ébren talán nem is, de tudat alatt oda vágynak vissza. Egykori ottani földjük volt valóban az ő birtokuk, saját jogon, az öröklés és szerzés jogán. Nem politikai önkény adta-vette – mint később. Az áttelepítés körülményei már sokban utalnak arra a másféle magyar sorsra, a magyar falu sorsára, amely 1948 után következik.

A Faludy-portréfilm kivételével a másik három film – az 1948 utáni helyzetet bemutatva – a magyar falu filmje. Ez újra felveti a fentebb mondott problémát. Tényleg ’56 előtörténetéről van szó? Hiszen ’56 főleg városi és legfőképpen fővárosi történet. Igaz, de a feszültségek elsősorban a falun halmozódtak fel. A városban is a faluról menekült új, ipari munkásság lesz közvetlenül az „események” aktív résztvevője. Indulataikat a faluban történtek motiválják elsősorban.

Ahol fát vágnak

A *Faludy portréfilm* a másik filmdokumentum, amely más problémát is érint. A költő 1956-os emigrációjáig beszéli el életét. Középpontban a Recskben töltött börtönévek állnak. Az 1953–1956 között történekről és az ’56-os év eseményeiről csak érintőlegesen esik szó. Az interjú első része: a munkásmozgalmi költő sorsa a patriarchális terror, a paternalista cenzúra éveiben. A későbbiekhez képest szinte kedélyes történet. A költő a harmincas évek elnyomását könnyen ki tudta leleménnyel játszani. Nem írhatott a nevéen, ezért kényszerült nevezetes fordításaira, versátíratokra. A költő a kényszerű rejtőzködéssel nyer is, nemcsak veszít. Az, hogy „*Villon álnéven*” kényszerűl versei sorát megjelentetni, mivel tilalmi listán van, a legmagasabb költői elismerést juttatja részül: versei „*folklorizálódnak*”, modern népköltészetként lesznek igen széles olvasótábor közkincsévé. Diákgenerációk élvezték a Horthy-, majd a Rákosi-rendszer iskolájának prüd légkörében a Villonéinak hitt versek erotikáját, és nemzedékek a mozgalmi indulószövegekké folklorizálódott átíratokat. Hányan tudták, hogy a NÉKOSZ nevezetes indulójának, a *Geyer Flórián dalának* szövege nem a

német parasztháború népköltészetéből származott, hanem az „ős-urbánus” Faludy verse? A mai szemmel nézve özőnvíz előtti cenzúra mosolyogtató és viszolyogtató egyszerre. Látszólagos bornírtságán a rafinált, sorok között olvasni tudás sejlik át, amikor a Villon nevén megírt haláltánc-versben felfedezi az osztályellenes izgatást abban, hogy a haláltánc-képek hagyományos sorának megfelelően a Halál sorra ragadja el bűnei fertőjéből az egyes bűnök, a Kevélység, a Fösvénység, a Bujaság megszemélyesítőiként megjelenő uralkodó osztályi figurákat, a Nemest, a Püspököt, a Kalmárt –, eltérve a haláltánc-legendárium hagyományától, a vers végén a Paraszt tisztán néz szembe a Kaszással, aki úgys csak szenvedéseitől váltja meg. S a paraszt az egyetlen, aki halálakor nem csupán magára, hanem sorstársaira is gondol. Még gyermetegebb a román cenzúra, amely miatt a *Korunk*ban megjelenő híres „zsoldosnótában” V. Károly császár nevét *Henrikre* kell változtatni, nehogy valaki Károly román királyra gondoljon. Milyen elegánsan történik az országból való kiutasítása is. Maga Antal István, akkori igazságügyi államtitkár kéreti – *óh, nem rendeli, kéreti!* – magához, és tegezve a szocialista intellektuális „marginálist”, a legnagyobb jóindulattal ajánlja neki, hogy hagyja el az országot, addig ő a letartóztatási parancsot elrejtí fiókjában, míg megkapja Faludy levelét külföldről, amiből tudja, hogy a menekült rendben megérkezett új hazájába.

A történet 1945 után a mozgalmi értelmiségi, a szociáldemokrata politikus koncepció perével folytatódik. A kedély itt már az áldozat oldalán van. A kínzást elkerülendő Faludy beismeri, hogy az amerikai titkosszolgálat *Walt Whitman* és *Edgar Allan Poe* nevű tisztjei szervezték be ügynököket a *Babylon* nevű amerikai városban. A kihallgatót nem könnyű becsapni, azt tudja, hogy *Babylon* a Bibliában van, nem az USA-ban, de az áldozat nem sül fel, *Babylon* – mint *Memphis* és *Cairo* is – előfordul az Újvilágban. Az új terrorgépezet talán nemcsak azért jelenik meg kedélytelenebbként, mint az „*ántivilágbeli*”, mert kegyetlenebb, hozzájárul ehhez az is, hogy ez utóbbi lezárult múlt. Vége, ma már mosolyogni is lehet nevetséges vonásain, a másik azonban még lezáratlan, lezárását ezek a dokumentum-művek még csak megkezdik.

A *Faludy portréfilm* az egyetlen a négy közül, amelyik egy egykori baloldali közéleti ember sorsával foglalkozik. A többi film, s magának a Faludyról szóló filmnek legfontosabb, a recski táborról szóló része is a névtelen tömegek, a kisemberek, elsősorban a falusi nép sorsát, szenvedését mutatja be. Mikor korábban a koncepció perek során az eszme harcosainak tragédiájáról volt szó, sokszor elsikkadt, hogy a Rákosi-kori terrornak nem csupán reprezentatív politikai személyiségek, nem csupán „*nagy nevek*” voltak az áldozatai, hanem egyszerű emberek is. Másfél, két évtizeddel korábban voltaképp még az a felfogás is megbújt a koncepció perek ábrázolásában, hogy a kommunisták elleni koholt vádak égbekiáltó dolgok egy szocialista országban, viszont a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, az osztályellenesség elleni „*túlkapások*” egy forradalmi átalakulás szükséges velejárói, amelyekre a hírhedt „*ahol fát vágnak, repül a forgács*” bölcsessége vonatkozik. Akik ezeket az interjúkat végignézik, azok számára nem igen maradhat hitele ennek a bölcsességnek. A riportfilmek mintegy palackposta-üzenetek arról, hogyan is nézett ki 1948–1953 között az a bizonyos falusi osztályharc.

Az első etap: begyűjtés, kulák–üldözés. A Dunapatajról szóló filmben, a bukovinai székelyek sorsát bemutatóban, a Hortobágy-filmben mind–mind nagy hangsúllyal megjelennek ezek a kérdések. Az egyéni parasztság kifosztásának politikája, a parasztság szisztematikus tönkrététele, hogy elege legyen földje műveléséből, terhektől való szabadulásnak tartsa birtoka elvesztését. Döbbenetes hallani, hogy a többszörös áttelepítés hányattatásain átment székelyek legrosszabb emlékükként a beszolgáltatást emlegetik. Hasonló a kuláküldözés. Megjelennek a vásznon az üldözött, jobb parasztgazda–típus képviselői. Az a típus, amelyet ma „*vállalkozó*” típusként kedvel a hivatalos társadalom is. Nem őket akarják megnyerni az újfajta mezőgazdaság kulcsembereinek, hanem – ismeretesen – olyan terrorral üldözik, amely legfeljebb az 1944-es nyilasokkal, a Dunához hurcolókkal szemben lehetne megengedett. De nem őket telepítik ki, a hortobágyi lágert nem ezek népesítik be, sőt, a Hortobágyra deportáltak egyike azt emlegeti, hogy közösségében, vidékén a deportálási listák összeállításában a magukat átmentett volt nyilasok vitték a prímet. Azonkívül ki mindenki kulák: a nagycsaládos székely áttelepült, aki sok gyermeke után annyi juttatott földet kapott, hogy mennyiségileg megüti a kulák mértékét, rákerült a hírhedt kuláklistára... Ezután jön az erőszakos téesz-szervezés. A filmekben szintén gazdag riportanyaggal dokumentálva.

A legsúlyosabb szenvedések bemutatása azonban természetesen a deportálás: a hortobágyi deportált-láger és a recski internálótábor. A laikus néző előtt feltárul a rémuralom gazdag tagoltsága, annak differenciái.

Túlélők

A *kitelepítettek* – róluk csak érintőlegesen esik szó a Gulyás testvérek filmjében – kényszertartózkodási helyre, faluba telepített, de szabadlábbon maradó személyek. A *deportáltak* bírói ítélet nélkül, családjukkal együtt kerülnek rab–munkahelyre. Az *internálás* börtön, de az internált bírói ítélet nélkül, államigazgatási intézkedés alapján kerül börtönbe. Ilyen börtön Recsk.

A börtönbe kerültek társadalmi színskálája széles. Hortobágy nagyrészt a Jugoszláviával szembeni konfliktus és a hidegháborús légkör áldozataival van tele. Valamiért politikailag gyanússá lett kisemberek a jugoszláv és az osztrák határról. A jugoszláv relációban minden kapcsolat életveszélyes: Hortobágyra kerül az itteni szerb magyar felesége és a határőrtiszt, aki jugoszláv kitüntetést kapott a szakítás előtt. És persze a kulákok. A régi úri osztályt is képviseli egy Andrássy grófnő. Az új dokumentumfilmek különböznek sok korábbtól abban, hogy nem névtelen krónikák. A megszólalóknak, minden oldal képviselőinek – hiszen nem csupán a volt elítéltek szólalnak meg – van nevük és személyazonosságuk. Mintha vége felé tartana a sok évtizedes gyakorlat, hogy aki ma Magyarországon közöttünk él, annak nevét kompromittáló összefüggésben nem szabad leírni.

A bánásmódról a filmek minden eddigit messze felülmúló nyíltsággal beszélnek és beszéltetnek. Rendszeres verés, éhezés, emberpusztító robot. A Hortobágy filmben egy náci megsemmisítő tábor is megjárta zsidó származású középtőkés házaspár összehasonlítja a kettőt, és az 1945 utáni nem kerül ki előnyösen az összehasonlításból.

Azonnal feltoluló kérdés: hogyan lehetett kibírni? Az emberek *emberek* maradtak, végzetes emberi eltorzulás nélkül kerültek ki onnan a szenvedők? A képernyőn megjelenő személyek válasza egyértelmű igen. A túlélésnek különböző útjai voltak. Nehezebb volt Recsk, mint a deportálás, ahol az együtt élő család jelenléte erőt adott. A recept, amit a filmek megmutatnak: akinek feladata van, erőt nyer belőle. Aki itt is, ilyen körülmények között is a családjáról gondoskodott, olyan feladat elé került, ami arra készítette, hogy összpontosítsa erejét, „*tartsa magát*”, tanuljon meg gazdálkodni emberi tartalékaival. Az internáltnak magában kellett megtalálnia a túlélést biztosító feladatot. Faludy egész esszét ad elő erről, ennek lehetőségeiről. Tézise: *test és lélek között szorosabb a kapcsolat*, mint felvilágosodáson nevelt szellemünk hinné. Erre tanította Recsk. Aki tartja magát, elkerüli az éhenveszést, aki feladja, éhen hal. Az életben maradás lelki tréningje a napi rabmunka utáni este eltöltése. A rabok nem zuhannak ágyba, hanem csoportonként szellemi gondúzt művelnek. Soha fel nem tárult képességek jönnek napvilágra: volt magas beosztású hivatalnok emlékezetből mond el Shakespeare darabokat, vannak, akik matematikával tornáztatják elméjüket. A költő egy csoportnak filozófiai előadásokat tart és persze verseket ír – fejben, papír nélkül. Hosszú költeményeket memorizál, sőt szolidáris rabtársak tanulják meg a verseket külön-külön szakaszonként, hogy ha az alkotó nem élne túl a fogságot, a költemények ne menjenek veszendőbe. A hortobágyi táborban sokak merítenek erőt vallásos meggyőződésükből. A túléléshez tartozik a rabok világával érintkező külvilág viselkedése. Elegyes a kép: van szökevény, akit saját gyermeke nem mer befogadni, de van postamester, akinek kezén mindig eljutnak a községben dolgozó rabokhoz az otthoni pénzküldemények.

Visszaszabadítottak

A rabok után a rabtartók. Bemutatásuk a Gulyás-testvérek filmjében bravúros. A film alkotói előbb készítették videó-interjút a volt őrről, mint a volt rabokkal. A raboknak a videót mutatták be, lejátszották nekik azt, hogyan állítja be egykori tevékenységét őrük. Nem személyesen állítja eléjük. Ennek feltehetően még ma, évtizedek után, egy más korban is bénító hatása volna. A filmriport azonban jó értelemben provokál, sokkol. Előjön minden. A filmek sajátos alakokat vonultatnak fel a másik oldalról. Nem „*sematikus*” alakok. A videón előjátszott, egykori fegyőri feladatot végző rendőr szakaszvezető megsebesült '56-ban a Rádió ostrománál. A kórházban vallási tébolyba esett. Lakása, ahol az interjú készül, vallásos tárgyú festményekkel van tele. A volt őr elmondja, hogy végiggondolta életét, és minden bűnét külön-külön megbánta. Mihelyt azonban nem vallásos látomásairól, hanem egykori fegyőri tetteiről van szó, inkább felejt, mint megbán. Megdöbbenően tárul fel a néző előtt, hogy a vallásos pálfordulás mennyire nem hozott lelki megtrisztulást, emberi megigazulást, hanem önmaga elől való rejtőzést, a szembenézés

nem vállalását. A volt őr Krisztus által megszállottan is ugyanolyan lélekkel viseltetik egykori áldozatai iránt, mint annak idején. A püNKöSDi láng a sztálinista utóvéDharc ideológiáját sem űzte ki belőle. Pontosan felmondja a leckét: a hruscsovi liberalizmus éveiben nagyon szükséges volt az „erős kéz”. Sokat elárul a rabgazdaság egykori főkönyvelője, későbbi igazgatója. Mellét veri, hogy ő bizony nem állítja magáról, hogy már akkor tudta, mi a helyzet. Ő bizony ezeket az embereket ellenségnek tartotta. Mai szavai elárulják, hogy most sem igen bánja egykori felfogását. Akaratán kívül kicsúszik belőle, hogy miért: kiviláglik, hogyan élte meg akkor a rabok helyzetét, s ezt ma is lényegében így gondolja; lehetséges, hogy voltak közöttük – talán nem is kevesen –, akik ok nélkül kerültek be. De mivel bekerültek, ez a meghurcolás nyilván ellenséggé tette őket. Ha pedig már azok voltak, ennek megfelelően kellett őket a továbbiakban kezelni. Nem volt szabad őket, ellenségek lévén, visszaszabadítani a szocialista rendszerre. Fantasztikus figurát mutat be erről az oldalról a Dunapatajról szóló film. Az ötvenes évek begyűjtési felelőset, aki túlkapasait odáig vitte, hogy 1954-ben eltávolították pozíciójából, és a pártból kizárták. A sértett begyűjtő ’56-ban a zavarkeltés élére áll, és szervezi az emlékmű–döntést és a Vörös Csillag–leverést. Emiatt 1957-ben börtönbe is kerül.

Mind a négy film eljut 1956-ig. A volt hortobágyi rabok hangoztatják, hogy nem hagyták magukat megtorlási akciókba belerángatni. 1956 *A Dunánál* központi témája. Itt az előzmények megfoghatóan ennek előzményei. A filmből kiderül, hogy a község életét a Rákosi-években igenis nagymértékben a régebbi közigazgatásból ottmaradt vezetők irányították. Az ’56-os ügyekkel kapcsolatban a felgöngyölítés során három volt jegyzőt emlegetnek. Ezek a tisztségviselők igyekeztek enyhíteni a beszolgáltatási terheket, a kulákküldözést. De nem csupán a régi közigazgatásból maradtak. A község szegényparaszti sorból kikerült párttitkára odáig is elmegy, hogy az erőszakos tétesztést azzal a csellel akarja a faluval megúsztatni, hogy cigányokból áltéeszt szervez. Később, ’56 napjaiban a régi községi vezetők és a parasztpárt korábbi helyi vezetője veszik kezükbe az új előljárásság megszerveztését. Céljuk a konszolidált viszonyok fenntartása, a rombolás, a lincselések megakadályozása. A szegénysor turbulens indulatait, melynek a volt begyűjtő áll élére, hamar leszerelik.

A bizottság november 4-e után is hivatalban marad, s megkísérli az új helyzetben az autonóm községi élet megszerveztését. A pártot is ők alakítják meg. Egy, a filmen meg nem jelenő helyi vezető azonban feljelentést tesz: az ’56-os változás átmentésével vádolja a község vezetőit. Következmény: karhatalmi különítmények kiszállása, bántalmazás, börtön. Legélesebben *A Dunánál*, de érintőlegesen a *Törvénytértés nélkül* és a *Sír az út előttem* című filmekből is feltárul, hogy *ama bizonyos „ötvenes” évek nem értek véget* azonnal ’56 novemberével. A retorziók – főleg, mint a filmek mutatják, falun – inkább tartoznak ezen évek utóéletéhez, mint annak a konszolidációnak az előtörténetéhez, amely csak a hatvanas években, az amnesztiával és a megbékélési politikával kezdődött meg. Ez is fontos tanulsága az új dokumentumfilmeknek.

Dunapataj két – a filmen bemutatott – egykori „vonalas” kulcsfigurája, a már említett párttitkár és a község legszektásabb vezetőemberének számított iskolaigazgató nem kelteneK idegenkedést. A párttitkár szájából hitelesnek tűnik, hogy valóban enyhíteni,

menteni igyekezett mind a begyűjtés és az első kollektivizálás, mind az '57-es retorzió idején. Az iskolaigazgató szövegeiből azt sejtjük, hogy munkássága során több rosszat tehetett, mint jót, de megnyilatkozásaiban az egyszerű ember fanatizmusa nem zárja ki az empátiát.

Az utolsó nagyobb tárgykör a három dokumentumfilmben a hatvanas évekbeli második kollektivizálás, amelynek során a magyar parasztságnak gyakorlatilag egésze bekerült a téesz–gazdálkodásba. A filmekből kiderül az is, hogy ez sem volt önkéntes, de kiderül az is, hogy nem az egykori terrorral zajlott le a parasztok téeszbe erőltetése. Szó esik még a téeszek első nehéz éveiről, s utána már csak említés arról, ami azután következett. Eltérően a hetvenes évek *szocio*–filmjeitől, melyek témája a második gazdaság kibontakozása volt, és a korábbi keserves múlt csak érintőlegesen kapott helyet, ezek a filmek erre a későbbi, más jellegű folyamatra nem térnek ki. Ez már más történelem számukra. A tárgy nem a bemutatott nyilatkozók egész élete – erre csak *A Dunánál* törekszik valamennyire –, hanem az '56-hoz vezető ötvenes évek és '56 utóélete ezekben a sorsokban.

Számtalan rossz közérzetet sugárzó dokumentum- és játékfilm után, amit három évtizeden át láhattunk, meghökkentő módon éppen ezek a filmek a szörnyűségek feltárása után nem lehangelőek. Nem, mert a képen megjelenő áttelepített székelyek, hortobágyi deportáltak, dunapataji '56-os vezetők minden gesztusából olyan emberek néznek ránk, akik úgy érzik: súlyos helyzetekben, szörnyű körülmények között megállták helyüket. Nem valaha ár által sodort, megtört emberek az egykori áldozatok. A „*másik oldal*” megjelenő szereplőiről nem lehet ezt mondani, noha jó néhányan közülük nagyon is szeretnének cselekvőképesekek lenni. Ezért nem hiszem, hogy a filmben megjelenő alakok tendenciózus beállítások következtében hatnak rokon- vagy ellenszenvesnek. A valahai helytállás önérzetét, helytállását ilyen viszonyok között manipuláció nem tudná a gesztusokba becsempészni.

FilmVilág, 1988. április

A magyar neobarokk új korszaka

A Kádár-rendszer volt az egyetlen szovjetblokk-rezsim, amelynek nem volt hivatalos nacionalizmusa. '56-hoz annyira hozzátartozott a nemzeti függetlenség gondolata, hogy az ellenforradalmi rendszer eme gondolatnak még az írmagját is ki akarta irtani: jó két évtizeden át próbálta kiiktatni a nemzeti-hazafias hangvételt a magyar politikai kultúrából. Természetesen eredménytelenül. Az ellenforradalmi indulatból fakadó erőfeszítés csak arra volt alkalmas, hogy hozzájáruljon a népi-urbánus ellentét feltámasztásához.

A népi oldal legfőbb céljának azt tekintette, hogy kieszközölje a hivatalos magyar népi demokratikus nacionalizmus létrejöttét. A népi tábor a nemzeti tudat ébrentartásában, a hivatalos szövegek hazafias hangvételében látta annak garanciáját, hogy a magyar társadalom megmarad politikai közösségnek, megőrzi a rendszertől független, külön politikai identitástudatát. A nemzeti hangvétel szükségképpen elhatárolódást jelent a hivatalostól, úgy azonban, hogy az még eltűrheti. Természetesen ennek az új, hivatalosan is hirdetett nacionalizmusnak a megtervezésekor le kellett mondani arról a nemzeti problémáról, amely a népet leginkább foglalkoztatta: a nemzeti függetlenség kérdéséről. A rendszer ugyanis erre volt a legérzékenyebb. Ehelyett az új – hivatalossá is teendő – nemzeti tudatot a határon túli magyarság problémája és a magyarság megmaradása köré kellett felépíteni.

Az '56 után ugyancsak újjáéledő urbánus álláspont viszont úgy látta, hogy ha csatlakozik a hivatalos antinacionalizmushoz, a nemzeties hangvétel teljes elutasításához – ami egyébként is beleillett valahai polgári radikális és szociáldemokrata hagyományaiba –, áthallásos szövegekben elmondhat valami keveset a levert forradalom demokratikus eszméiből. Erre a népi tábor nem látott lehetőséget. Ők azt látták, hogy a rezsim cenzúrája annyira les a demokratikus gondolat megnyilvánulásaira, hogy még áthallásos történeti színdarabokban sem engedi szóhoz jutni (pl. *Illyés Kegyence* és *Különce*). Ezért is összpontosítottak a nemzeti érzésre mint közösségsszervező eszmére.

Noha mindkét tábor az '56-os eszme utóvédharcát vívta, az eszközök annyira eltérőek voltak, hogy a népies nemzeti pátosz hívei és az ezen gúnyolódó urbánusok között a viszony hamarosan elromlott. Mivel nem volt hivatalos nacionalizmus, a nemzeti pátosz ironikus elutasítása szégyenlős kormánytámogatásnak hatott.

Másfelől viszont úgy látszott, hogy a népi oldal annyira nagy jelentőségűnek tart némi hazafias hangvételt a hivatalos politikában, hogy ennek fejében esetleg hajlandó engedni a demokratizálódással kapcsolatos követelésekből.

Néhány éve a rendszer feladni látszik a nacionalizmus teljes mellőzésének kádári örökségét; hivatalos nacionalizmus kialakításával próbálkozik. Ennek a nacionalizmusnak a nemzeti hagyománya továbbra sem lehet a függetlenségi hazafiság: '48 és a régebbi függetlenségi harcok eszmei öröksége ma is '56-os hagyomány, tehát a rendszer alapjait érinti. A jelenlegi hivatalosság csak a másik hagyományhoz fordulhatott (nincs ugyanis több): a Horthy-rendszer nacionalizmusához.

Noha a jelenlegi rezsim – inkább korábban, mint mostanában – sokat simfelte a Horthy-rendszert, az ánti-világot, annak nemzeti hagyományát könnyen elsajátíthatja. A jelenlegi paternalizmus nagyon is jól tudja használni a két háború közötti paternalizmus világképét, melynek középpontjában a *konstruktív* hazafiság állt: annak az embernek a magatartása, aki szorgalmasan végzi a munkáját, és nem beszél bele a politikába. Ellentéte a *destruktív*, az ellenzéki, a politikai okvetetlenkedő. Az, aki ahelyett, hogy ez idő alatt is dolgozna (túldolgozna), mindig meg akar szüntetni valamit, ami van. Akit mindig azon esz’ a fene, hogy valami (ÁVO, Munkásőrség, ÁFA, SZJA, Varsói Szerződés) *ne legyen*, annak nyilván nincs affinitása a megmaradáshoz.

A jelenlegi rendszer már jóval az idei májusi negyedfordulat előtt elkezdte kiépíteni a maga hivatalos nacionalizmusát. Elsőként természetesen a Horthy-kori Széchenyi-kultusz került be propagandájába. Az a kultusz, amely Széchenyit – természetesen meghamisítva – a konzervatív reform védőszentjévé tette. A reformévá, mely csak a gazdaságot észszerűsíti, a politikát nem demokratizálja. A „*legnagyobb magyar*” szobrát a „*három T*” levitézlett atyja avatta fel; a korábbi pénzügyminiszter is előszeretettel idézte. Vele együtt rehabilitálták Szekfű Gyulát is, a Horthy-kori Széchenyi-kultusz teoretikusát. Azt a vezető konzervatív paternalistát, aki már 1945-ben a Rákosi-vezette MKP-hoz csatlakozott népfrontpartnernek – példát adva rá, hogy a régi ántivilág igazi elődje lehet a későbbi ántivilágoknak.

A Horthy-kori nacionalizmus felélesztésének következő lépése az idei Szent István évforduló volt. Az első királyt nem kellett rehabilitálni. I. István a Rákosi-rendszer idején is „*einwandfrei*” *haladó hagyomány* volt. A modernizátor zsarnokot, aki erőszakkal vétette fel a kereszténységet, könnyed mozdulattal stilizálták át Rákosi és Sztálin elvtársak ezer évvel korábbi előfutárává. Ma sem magát István királyt rehabilitálta az év mindent elborító István ünneplése, hanem a Horthy-kori Szent István kultuszt.

A Horthy-rendszer történetmitológiában fejezte ki ideológiáját. Széchenyi, mint mondtuk, a konzervatív, a rendszer-stabilizáló reform védőszentje volt, a legfontosabb történetmítosz-figura a két világháború között. Rögtön utána következett Szent István. Az első király a történeti magyar állam egységét szimbolizálta, valamint az ország politikai kultúrájának vallásos arculatát: István az akkori politikai katolicizmusnak is védőszentje volt. Őt I. László követte mint a magyar katonai érények, a – sosem volt, de akkor nagyon akart – magyar militarizmus szentje. A sort Imre herceg zárta mint a hazafias-keresztény ifjúság történetmitológiai szimbóluma.

A Horthy-kori történetmitológia első két alakját a mai rezsim már kisajátította. Lászlót az új irredentizmus fedezte fel magának – lévén Nagyváradon eltemetve. Imrét ajánlhatjuk az alakulóban levő MISZOT védőszentjének.¹⁷ A jelenlegi rezsim legfőbb népfrontpartnerének a katolikus hierarchiát tekinti. Similis simili gaudet. A világi paternalizmus utálja a szabad politikai közösségeket – az egyházi hierarchia

¹⁷ Végül 1988. november 26-án alakult meg a „*Magyarországi Ifjúsági Szervezetek Országos Tanácsa*” – MISZOT. Elnöke *Stumpf István*, alelnökei *Gyurcsány Ferenc*, *Kövér László* és *Langmár Ferenc* voltak. A Fidesz 1989 májusában kilépett a KISZ által szervezett tanácsból.

paternalizmusának a bázisközösségektől van „herótja”. A két hierarchia szövetséges, az állam tehát szívesen szerepelteti az új István–kultuszban az egyházat. Ezzel egyben az új ünnepeket is a Horthy–korihoz közelíti.

A Horthy–kor politikai kultúráját Szekfű egykor neobarokknak nevezte. Az augusztus 20-i ünnepség megrendezésében *ez a neobarokk* született újjá. (Az István-napi ünnepek már a két háború között is neobarokk stílusúak voltak, s ebből még a Rákosi–rendszer is átvett elemeket.) Elsősorban és mindenekelőtt a *tűzijáték* a barokk ünnepi fényűzés találmánya. A barokk ellenreformáció kultuszvilágába tartozik a körmenet is. A Horthy–korban az István kultusz vallási részének központi ceremóniája a Szent Jobb körmeneti felvonultatása volt – nemcsak a fővárosban, hanem vidéken is. (A körmenet nemzeti rítus is volt, nem csupán vallási: a református kormányzó ott vonult a katolikus körmenetben.) Az ereklye országos körútja külön ünnepség; a Szent Jobbot erre a célra alkotott állami instrumentum, az Aranyvonat hordozta körül az országban. Idén az ország anyagi helyzete aranyvonatot nem engedett meg – az ereklyét a Bank erre a célra készült páncélautója vitte el a vidéki ünnepekre, posztkádársta aranyvonatként. (Magasztos kiegészítése lehet majdan a Vörösvonat, amely november 4-én elviszi Szolnokra a Szent Balt.)

Barokk szertartás a víziparádé is, az uralkodói–főúri kerti ünnepek utóda. Nem népünnepély, ahol a karneváli multságban a nép átéli önnön jelentőségét, hanem elkülönített, a nép által csak szemlélt felvonulás, a hatalom reprezentációja. A barokk–neobarokk víziparádé a hatalom fenségét mutatja meg, s alattvalói készséget, úrtiszteletet sugall. A mostani vízi felvonulás leglátványosabb darabja a történelmi kosztümös csónak volt, a mesebeli István–maskarával.

A jelenlegi rezsimnek rendszer–szimbólumként István király koronája kell, nem 1918 frígiai sapkája. (Erről az évfordulóról meglehetősen megfélemedtek.) A jelenlegi rendszer mindenáron nemzetközi reprezentációra törekszik, s ezért szívesen idézi az 1938-as Eucharisztikus Kongresszus emlékét, mely egykor jelentősen emelte Magyarország nemzetközi tekintélyét. Ilyesmi kellene nyilván ma is; talán még több (dollár-) hitel származna belőle.

Mi jön ezután? Árpád apánk (néhány év, s itt a millennium centenáriuma), Bendegúz, Attila, s a végén Samu, a бүккі ősemler – mint rendszerünk legitimálói...

Beszélő [szamizdat, 25. szám] 1988 őszén

„Isten akaratából...”

A Habsburg királyfi

Bokor Péter munkája voltaképpen nem portréfilm, hanem filmre vett mélyinterjú. Az alapanyag egy Habsburg Ottóval készített filmriport, amely azonban nem aktualitásokkal foglalkozik, hanem a néző elé akarja állítani az „utolsó Habsburgot” mint jelenséget. Az interjút jelentős illusztráló képanyag egészíti ki, amely nem kevésbé fontos része a filmnek.

Az alcím a főszereplőt *királyfi*-ként emlegeti. Ez a népmesékből ismert magyaros szófordulat udvariasan elkerüli az idekívánczó szót: *trónkövetelő*. S ez rögtön egy történelmi kérdés közepébe vezet bennünket: Habsburg Ottó vajon nem trónkövetelő volt? Politikai személy, aki életét arra áldozta, hogy apja elvesztett trónját visszaszerezze. Az interjúfilmben kétségkívül nem egy trónkövetelő jelenik meg. Az interjúalany semmi olyat nem mond, ami erre utalhatna, sőt, ha erősen odafigyelünk, igyekszik ezt az *image*-át eltüntetni. Mielőtt arról írnánk, hogy a filmen megjelenő személy mit mond számunkra, néhány szót arról, ami nem illik ebbe a képbe. A mai Habsburg Ottó nyilván valóban nem trónkövetelő már. Ezt a politikai szerepet 1945 után a történelem törölte. Csak olyanok ragaszkodhatnak, ragaszkodnak hozzá, akik más szerepet nem találtak, akik lemaradtak a történelem szekerekéről. Az 1945 utáni Otto von Habsburg nem ilyen. Megtalálta szerepét abban a politikai világban, amely nem ismer már királyokat és a világ egyik részén sem biztat restauráció reményével.

Az 1945 előtti Habsburg Ottó azonban trónkövetelő volt a szó klasszikus értelmében. Apja korai halála után, felcseperedvén, maga állt azoknak a próbálkozásoknak az élére, amelyek vissza akarták juttatni a trónra. Valamelyikre a volt Monarchia trónjai közül. A filmben lényegesen több szó esik az ausztriai legitimista érzelmekről, mint a magyarországiakról. Az a látszat keletkezhet, mintha 1941 előtt Habsburg Ottó elsősorban az osztrák trónt kívánta volna visszanyerni. Pedig az igazság az, hogy ekkori aspirációja a magyar trón visszaszerzése, mert az osztrák terep sokkal nehezebb volt. Az egykori császár nem az 1918 utáni Német–Ausztria császára volt, hanem egy birodalomé. Az Osztrák Köztársaság politikai viszonyai keretében egy esetleges restaurációnak semmiféle tápora nem alakult ki. Magyarország volt az egykori Monarchiának az a rangban második országa, ahol leginkább konzerválódtak az egykori Monarchia viszonyai, ahol lehetett és volt is K. u. K. – „*Kakanien*” – nosztalgia. Sőt több is, mint nosztalgia. A magyar belpolitikai életben számottevő tényező volt a legitimizmus, Ausztriában nem. Magyarországon a legitimizmus nem csupán öreg hivatalnokok visszavágása volt a „*régi szép időkbe*”. Itt, ha nem is tömegbázisa, de számottevő politikai bázisa volt a Habsburg–restaurációnak. Magas körökben, nem csupán az egykori aulikus arisztokráciában. A nagyburzsoázia legfelsőbb rétege is gondolkodott abban, hogy a Horthy–rendszerhez képest liberálisabb, „*úri*” rendszert kaphatna egy újabb Habsburg–királyságban. Mindez kimarad az interjúból és a filmből is.

Még mindig a kritikánál maradva. Az 1945 utáni Otto von Habsburg portréjából is hiányoznak vonások, amelyek a karakterét pontosabban megrajzolhatnák. A főszereplő a filmen az Európa–parlament Bajorországot reprezentáló képviselőjeként jelenik meg, a film elején és a végén. A hangsúly Európán van, nem Bajorországon. Az interjúalany hangsúlyozza Európa–parlamenti képviselőként politikai nyitottságát, emlegeti, hogy kommunista képviselőtársaival is kitűnően szót ért. Ez sem volt így 1945 után, abban az időben, amikor Otto von Habsburg valóban véglegesen feladta a trónkövetelő szerepét, s más szerepet keresett és talált. A volt trónkövetelő házassága után Bajorországban lelt nem csupán szállásra, hanem politikai értelemben is otthonra. Bekapcsolódott a bajorországi gravitációjú nyugatnémet politikai életbe, s egyik hangadója lett az ötvenes években az *Abendländische Aktion* nevű mozgalomnak, amely az akkori Strauss (Franz Josef Strauß) körül sorakozott fel, ideológiatermelő, intellektuális agytrösztként. A múlt tehát jobboldalibb, mint a filmből kiderül.

Ezt előre bocsátani kívántam, hogy ezt is tudva vegyük szemügyre azt a képet, amely a filmből élénk tárul. Amikor korábban Otto von Habsburgról olvastam, lényegében az a kép alakult ki bennem, hogy olyasféle figuráról van szó, mint amilyen *Richard von Oudenhove-Kalergi* (neve elhangzik a filmben), a páneurópai–mozgalom monarchiai eredetű arisztokrata megalapítója. Szemlélete lényegében egyfajta ezoterikus liberalizmus, amit azonban előkelő arisztokratikus formában ad elő, az arisztokrata „*kozropolisz*” nyelvén. A hasonlatot, a hasonlóságot a film is némileg megerősíti, de a filmen megjelenő figura intelligensebb, politikai érzékeléssel jobban megáldott személy, rokonszenvesebb, mint a páneurópai–mozgalom egykori alapítója. Amit előad, őszintének tűnik. S amit előad, általában rokonszenves. Nem a charme folytán, hanem érdemi tartalma által.

Otto von Habsburg mint a háborút előkészítő súlyos esztendőök politikai szereplője az interjúban mondtak alapján igen jó politikai érzékű figuraként jelenik meg előttünk. Minden politikához érteni akaró ember számára megszívlelendő megjegyzése, hogy egy politikai helyzet megértéséhez nem elég mindent elolvasni róla – esetleges bizalmas jelentéseket is beleértve –, a megértéshez elkerülhetetlen a helyi „*politikai atmoszféra*” ismerete, amit leginkább csak ott élő érzékelhet. Hasonló politikai érzékről tesz tanúságot az az 1938-as évre datált álláspontja, hogy az Anschluss által fenyegetett Ausztriának, noha erre reális katonai lehetősége nincs, védekeznie kell egy esetleges német invázió ellen, mert ez a szimbolikus ellenállási gesztus teremtheti meg a háború végén, Németország háborús veresége idején – amiben nyilvánvalóan sohasem kételkedett – azt a nemzetközi politikai helyzetet, amelyben Ausztriát újra elismerik és visszaállítják önálló államnak. Rendkívül érdekes, talán forrásértékű az interjúnak az a része, amelyben Habsburg Ottó elmondja, hogy az Anschlusst megelőző válság idején felajánlkozott: elvállalja az osztrák kancellárságot, és létrehoz egy kormányt azzal a céllal, hogy egyesítsen minden náciellenes erőt a keresztényszocialista párttól a (valójában jelentéktelen számú és erejű) legitimistákon át a szociáldemokratákig. Ennek a kormánynak lett volna feladata a szimbolikus jelentőségű és értelmű katonai ellenállás megszervezése német invázió esetén. Ennek a katonai ellenállásnak persze ahhoz, hogy történeti szimbólummá válhasson, valódi katonai ellenállásnak kellett volna lennie, nem csupán a szó köznapi értelmében

szimbolikus ellenállásnak. Ez a gondolat van jelen az interjúban akkor is, amikor kijelenti, hogy 1940-ben Franciaország nem tanúsított ellenállást, s ez számára csalódást okozott. Franciaország ugyan nem adta meg magát puskalövés nélkül, de abban a „*királyfi*”-nak van igazsága: ez az ellenállás olyan csekély volt, hogy nem alaptalan azt az ellenállás elmaradásának tekinteni. Nem volt meg az a szimbolikus értéke, amelyet Habsburg Ottó egy általa mint kancellár által vezetett osztrák ellenállástól várt volna.

Az interjúalany más tekintetben is vérbeli politikusalkatnak mutatkozik. A francia összeomlás idején, 1940-ben minden külön megbízatás és felhatalmazás nélkül kezébe veszi az osztrák menekültek tovább utazásának megszervezését. A kérdésre azt feleli, hogy erre senkitől semmiféle megbízást nem kapott. Ehhez hozzáteszi: neki „*szokása*” volt, hogy válságos helyzetekben kezébe vegye ügyek intézését, amely ügyeket akkor, a zűrzavarban más talán egyáltalán nem intézett volna, illetve esetleg kevesebb tekintéllyel, nemzetközi kapcsolattal, kevesebb hozzáértéssel intézett volna. Baloldali mozgalmi nyelven szólva: Habsburg Ottó mozgalmi úton vette kezébe bizonyos ügyek intézését. Ez – és itt a film történetileg bizonyít – 1940-ben nem volt politikai hatás nélkül. A film háttéranyagában megjelenik a *Völkischer Beobachter* egy címdala (figyeljünk oda: címdala), ahol a szöveg Otto von Habsburgot a „*birodalom első számú politikai ellenségei*” között említi, aki ellen főbenjáró ügyben körözést adtak ki. Ez a nem ismert dokumentum történetileg hitelesen bizonyítja (nem csupán valószínűsíti), hogy a portréfilm szereplője valóban a nácizmus elleni harc első frontvonalában állott a háború első éveiben. Ez maga elég ahhoz, hogy róla alkotott, elfogult véleményünket revideáljuk. Valóban, ez az ember már nem *Oudenhove-Kalergi* vagy – az előbbihez hasonló – *Anton Rohan* herceg, az előkelő európeárság húszas évekbeli apostola, hanem az antifasiszta harc elhivatott és ehhez politikai súllyal bíró résztvevője.

Ilyennek mutatkozik meg a filmen az az emigráns vezető is, aki a német vereség utáni Európa politikai berendezkedése körül kezdődő harcokban részt vesz. A magyar legitimizmussal kapcsolatos szükséges véleményei ebbe a kontextusba illeszkednek. A filmből sok eddigi forrás homályos állításával szemben tisztázódik, mi köze volt Habsburg Ottónak a második világháború utáni közép-európai rendezésre vonatkozó föderatív elképzelésekhez. Az interjú a hazai legitimizmussal kapcsolatban érdemlegesen csupán a nem legitimista kispapáparti vezető, *Eckhardt Tibor* nevét említi. A korábbi említés már abba az összefüggésbe illeszkedik, hogy a háború alatt Eckhardt volt a partnere a háború utáni konföderációs elképzelések körül zajló vitákban. Habsburg Ottó a filmben elmondja, mely formában vett részt ezekben a diskussziókban. Eddig az ilyesmire figyelő magyar értelmiségi közvélemény csak arról hallott, hogy a háború alatt az amerikai kormányzat fontolgatta a Monarchia visszaállítását valamilyen Duna-völgyi föderáció formájában. Habsburg Ottó itt mondta el először világosan, hogy ő ezekben a tervekben önmagának a föderációban részt vevő Ausztria kancellárja szerepét szánta. Mint korábban, 1938-ban, a védekezés óráiban. A trónkövetelő tehát a háború idején belátta, hogy a trónkövetelő-szerepet a történelem végérvényesen törölte, az egykori Monarchia nem restaurálható, s ennek helyén egy emigráns osztrák kormányban az osztrák kancellár szerepét kérte magának. Méltányolnunk kell a politikai belátást, amelyből a szerepváltoztatás eredt. A film

még azt is sugallja, hogy Otto von Habsburg esetleg értékes, első háború utáni osztrák kancellár lehetett volna. Enyhítette volna a múltból a jövőbe vivő átmenet nehézségeit, és talán jobban tudta volna másoknál áthidalni a szociáldemokrata és a keresztényszocialista Ausztria ellentéteit. Mindenesetre a háború alatt az amerikai konföderációs elképzeléseknek volt partnere, a Horthy-emigráció vezetőjével, Eckhardttal együtt. Fontos történelmi utalás – forrásértéke is van –, hogy az angol politika a Károlyi-emigrációban gondolkodott. Az a föderációs elképzelés tehát, amely Habsburg Ottó nevéhez kapcsolódott, nem anakronisztikus monarchista restaurációs terv volt. Az interjúban megjelenik a múltnak – a múlt egy nagyon fontos szegmentumának – egy elfogadható politikai alakja.

Bokor Péter filmje azonban nem csupán szalagra vett publicisztika. Méltánylást és elismerést érdemel a képanyag külön is, amelynek szinte ugyanannyi jelentősége van a film szempontjából, mint az interjúnak. Az illusztráló képanyag lenyűgöző. Kevés filmben lehet ilyen gazdag háttéranyagot találni. A náci hatalomátvétel előtti Weimari Köztársaság, természetesen az Anschluss által szorongatott, majd az azt elszenvető Ausztria, a Horthy-Magyarország és még sok-sok fontos történelmi „atmoszféra” képei. Mint szinte forrásértékű, a történelmi ismeretet önmagában is gazdagító képanyagot külön kiemelném példának a francia Maginot-vonalra vonatkozó képeket. Ezek talán a dokumentumoknál jobban megmagyarázzák az 1940-es francia összeomlást. És ezek a példák szaporíthatóak volnának.

Érdekesesek azok a képek is, az az illusztráló anyag, amely a portréfilm szereplőjét jobban megvilágítja. A Monarchia belső udvari világának, eme udvari világ nyilvánosság előtt való megjelenésének képei. Habsburg Ottó a filmen maga is sokkal hozzájárul személyes életének, helyzetének megértéséhez. Az interjú jó értelemben vett, a dolgok értését előmozdító, személyes intimitásokat is tartalmaz. Kiderült, hogy a volt trónkövetelő 1950-ben az egykori Lakatos-kormány külügyminisztere, Hennyey Gusztáv tábornok kérésére tart előadásokat Bajorországban a magyar emigránsoknak, hogy csökkentse a koreai háború kiváltotta a háborús pánikot. Ugyan honnan volna aktaszerű forrásunk ilyesmire, mint ez a pánik. Itt azonban abban az összefüggésben jön elő, hogy a „királyfi” eme előadás sorozat során ismerkedett meg feleségével, s így maradt ezután véglegesen Bajorországban. Történelem és intimitás összefonódását filmriportban ritkán ragadták meg ilyen erővel.

Nem csupán a riport hőisére nézve tudunk meg érdekes intimitásokat. Szakszerű forrásokból vajon megtudtuk volna-e valaha is, hogy *F. D. Roosevelt* diákkorában biciklitúrát tett Magyarországon? Ez a film a publicisztika becsületét öregbíti. Ezek a részletek nem mellékesek.

Megint szegényebbek lettünk egy mumussal. Megint kiderült valakiről, akiről csak kigyót–békát kiabálni hallottunk, hogy figyelmet érdemlő értékei is vannak. S örömteli, hogy ez egy ilyen színvonalas riportfilm során derül ki.

FilmVilág, 1989. január

A Rajk–per igaz krónikája

Az emigrációban megjelent 1945 utáni emlékiratirodalom egyik legfontosabb darabját kapja kezébe az olvasó. Az 1963-ban *Vincent Savarius* álnéven publikált mű (zárójelben a valódi név is szerepelt a címlapon) volt az első, könyv terjedelmű visszaemlékezés egy koncepció per vádlottjának tollából. Itthon eladdig 1956 után csak néhány rehabilitált kommunista emlékezése látott napvilágot. Ezek azonban rövid írások voltak, folyóiratokban jelentek meg. Az első *Berkesi András* visszaemlékezése volt 1957-ben. A periferikus ügyben érintett rehabilitált írását akkor csak a nagyközönség által nem olvasott *Magyar Honvéd* című katonai újság közölhette, könyvként csak a közelmúltban jelent meg. A legfontosabb visszaemlékezés *Oszkó Gyula* rövid írása volt, amit a *Kortárs* hasábjain tett közzé.

Szász Béla könyve az első, amelyben a *Rajk–per* egy szereplője szólt egy koncepció per valódi, azaz kulisszák mögötti történetéről. Az egykori kommunista vádlottak memoárjai Oszkó említett írásától Kállai Gyula nemrég megjelent visszaemlékezéséig arról számolnak be, hogy a szerzők a történetek során hogyan őrizték meg kommunista meggyőződésüket, miért nem ábrándultak ki mindezek ellenére sem a sztálinizmusból. Azt írják, biztosak voltak abban, hogy fatális félreértés áldozatai, és egy pillanatig sem vonták kétségbe, hogy a többi koncepció ügy valódi. Többen magukban keresték a bűnt, mert ha valóban ártatlanok lettek volna, a pártot kellett volna felelőssé tenniük. *A Minden kényszer nélkül* olyan kommunista vádlott írása, aki, ahogy az eljárás elkezdődött, kiábrándult a pártból, és a továbbiakban sem volt kétsége a sztálinista rendszer mibenléte felől. Benne az első gumibotütés után véletlenül sem merült fel a szándék, hogy vádlottként is újabb szolgálatot tegyen a pártnak. Ez a könyv tárta fel már igen korán, a hatvanas évek első felében a per előkészítésének azokat a sötét vonásait, amelyeket a más motívumú kommunista emlékiratok elhallgatni igyekeztek. Szász Béla könyvéből világosan kiderül, hogy a vallomások kikényszerítésének fő eszköze a fizikai bántalmazás volt. Savarius írja meg először azt, hogy a vizsgálatot a szovjet szakértők irányították, sőt, tolmáccsal kihallgatásokat folytattak. A könyvben név szerint jelennek meg a pergyártók és a bántalmazók.

A könyv olvasójának pontos képet kell kapnia arról, hogyan illeszkedett a Rajk–per az akkori politika egészébe, mi volt a funkciója a magyarországi és a nemzetközi sztálinizmus szempontjából, milyen alapon választották ki vádlottjait. A jelenlegi kiadásban terjedelmes utószó igazítja el az olvasót ezekben a kérdésekben, és svájci emigráns, angolai emigráns, „spanyolos” csoportokat említ a vádlottak körében, de a kérdés taglalásába nem bocsátkozik. Pedig a nyugati emigrációból hazatért kommunista vezetők „kitisztogatása” az 1949–1953 közötti időszak egyik legjellegzetesebb perhulláma volt – nem csupán Magyarországon (a nemzetközi összehasonlítás nem erős oldala az utószónak). A Rajk–per, mint a nagy koncepció perek közül több is (a legjellemzőbb a csehszlovákiai Slansky–per), különböző „kitisztogató” csoportok kombinálásából épült fel. Így nézve a Rajk–per a nyugati emigráció pere volt: a fővádlottak közül Szőnyi Tibor, Szalai András és bizonyos szempontból maga Rajk László is nyugati emigránsok voltak.

Szász Béla leválasztott ügye is „nyugati” ügy volt, olyan rangos emigráns volt a vádlott–társa, mint Adám György. A nyugati emigráció ellen más szocialista országban is folytak ügyek; az NDK-ban csak ilyen volt (Franz Dahlem), jelen volt ez az elem a Slansky-perben is (Arthur London).

Miért kellett a nyugati emigrációból visszatért kommunistákat így eltávolítani a vezetésből? Erről csak feltételezésbe bocsátkozhatunk, de adódik egy igen egyszerű és triviális magyarázat a koncepciók perekre. Totalitárius diktatúrában egy vezetőt leváltani csak egy módon lehet: kivégzik vagy bebörtönzik. Mert ha nem ezt teszik, még külföldre szökhet, és egy második Trockij lehet belőle. Valószínűleg a polgári demokráciákban eltöltött idő miatt tartották őket a sztálinista gyakorlat végrehajtása számára megbízhatatlannak.

Rajk személyes ügyéről elkerülhetetlen néhány szót ejtenünk. Az utószó szerint már 1949 előtt kifogások merültek fel belügyminiszteri működése ellen: megszüntette a BM-ben a kommunista párt– szervezeteket – hogy a koalíciós pártokét is meg lehessen szüntetni, és miért kellett az MKP ott, ahol ő volt a miniszter? Beavatkozott az ÁVO munkájába, rossz viszonyban volt az ÁVO tisztjeivel. Korábban Demény Pál visszaemlékezései, Farkas Mihály 1956. júliusi beszéde (melyet most közölt a *Századvég*) és legújabban Kádár János interjúja a *Magyarországban némi fényt vet a vezetésen belüli ellentétre*, mely Rajk halálát okozta. Rajk, mint a pártvezetés élvonalbeli tagja, PB–tag és KB–titkár, belügyminiszter, nem akarta elfogadni, hogy nem rendelkezhet a minisztériumához tartozó Államvédelmi Osztállyal. Rajk, aki nem volt moszkvai emigrációban, nem tudta, hogy ez az „*adminisztratív*” KB–titkár reszortja. Farkas volt az adminisztratív titkár. Rajk nem tudott beletörődni abba, hogy Farkas a feje fölött átnyúlva adott utasításokat Péter Gábornak, s ez a veszedelmes fegyelmezetlenség az életébe került.

Szász Béla könyvével az olvasó élvezetes olvasmányt kap a szörnyű témáról. Ez a szerző szépirodalmi képességein túl abból következik, hogy Savarius nem meghasonlott, megtört, megzavarodott lélekkel került ki a perből, hanem erkölcsileg megerősödve. Igazának tudatán kívül megacélozta az, hogy kínzás hatására sem vállalta a hamis tényállást. Védekezési stratégiája nem csupán erkölcsileg volt helyes, hanem életét is megmentette. Szász Béla jól gondolta, hogy az ítéletet a vádlott magára vállalt tényállásához szabják majd, nem a beugrató ígéretekhez. Aki halálos ítéletet érő tetteket vállal magára, azt kivégzik, bármennyire is hitegették korábban.

A Világ, 1989. június 8.

Három évtized

A Nagy Imre vonal – Dokumentumválogatás

Egy évtized címet viselte Nagy Imrének 1954-ben megjelent első írásgyűjteménye. A miniszterelnök — aki akkor a hatalmi hierarchiában megelőzve a párt főtitkárát, Rákosi Mátyást, az ország élén állt — szükségesnek tartotta kiadni 1944 után eladdig megjelent politikai írásait. Az élvonalbeli vezetők szokás szerint időnként kiadták beszédeik gyűjteményét. Ezeket jobbára hangzatosabb címekkel látták el, mint az 1954-es kormányfő az övét. Karikatúra címekkel, mint például Révai: Élni tudtunk a szabadsággal; Gerő: Építjük a nép országát; Farkas: A béke arcvonala. Az Orwell-féle new speak megannyi terméke. A „júniusi út” meghirdetője öntudatosan, szinte hivalkodóan volt szerény. Tehette, mert tudta, hogy a két zöld színű kötet szenzációt rejt. Egyet, egyetlen írást: az 1949-es agrártéziseket, amelyek nem publikálásra szánt cikkek vagy beszédnek készültek, hanem „belső anyagnak”, a legfelső vezetés elé terjesztett platformtervezetnek. Ez az írás ekkor, 1954-ben, ebben a gyűjteményben látott először napvilágot. Közreadásával tárta fel Nagy Imre, hogy 1953-ban nem a korszak mindennapos politikai fordulatainak egyikét tette meg, amikor olyan politikai vonalat hirdetett meg egyik napról a másikra, amely gyökeresen szakított az addigi sztálinista politikával, hanem ennek a politikának már korábban is híve volt, és emiatt éles összeütközésbe került a berendezkedő magyarországi sztálinizmussal. Ezt minden akkori, „politikára figyelő” gondolkodó érzekelte, és az enélkül az írás nélkül szürke beszédgyűjtemény számba menő kötetben mindenki meglátta azt a szenzációt, amelyet szerzője bizonytalansággal szánt is neki.

Nagy Imre második írásgyűjteménye már jóval kézenfekvőbb és egyben tragikusabb módon volt politikai szenzáció. Életükkel játszottak és szabadságukkal fizettek azok a harcostársak, Kardos László, Józsa Péter, Kemény István, akik 1957-ben eljuttatták az akkor már Romániában raboskodó Nagy Imre azon írásait az angol követségre, amelyek az 1955-ös bukása és 1956-os második miniszterelnöksége közötti korszak termékei voltak. Ezek kivétel nélkül nyomtatásban nem közölt művek. Beadványok a Központi Vezetőséghez, platform jellegű szövegek, egy politikai program előmunkálatai. Mind része a politikai harcnak, amelyet az 1953—1954-es „út” igazáért, az ezt a vonalat megőrző 1955. márciusi központi vezetőségi határozat hatályon kívül helyezéséért, rehabilitálásáért folytatott. Az írások megmutatják a küzdelmet, a szívós követelését annak, hogy a rang szerint legmagasabb pártfórum, a Központi Vezetőség vitassa meg nézeteit, politikai elképzeléseit, tervezeteit, melyeknek megtárgyalását 1955 elején levették a napirendről. Feltárul ezekben az írásokban az út, amelyet az 1953—1954-es akkori mérsékelt kommunista reformpolitika harcosa politikai nézeteinek fejlődésében megtett 1956 ősziéig. A könyvet, amely az emigrációban magyar nyelven még 1957-ben megjelent, a közölt írások szerzője már nem rendezhette sajtó alá. Barátok szerkesztették, és ők adták neki címül az egyik közzétett írásban szereplő mondatot: *A magyar nép védelmében*. Az emigráns

közlés az 1956-ot követő politikai utóvédharc sajátos terméke volt. Impresszum nélkül jelent meg. Akinek itthon sikerült hozzájutnia, azt hihette, hogy Magyarországon megjelent illegális kiadvány. Biztatás akart lenni, hogy a harc még nem ért véget, hogy ennek a harcnak vezére olyan gondolatokkal vesz részt a küzdelemben, amelyek eddig még nem voltak hozzáférhetőek a széles nyilvánosság számára. Három évtizeden át ebből a két gyűjteményből ismerhette meg a magyar közönség az 1958-ban minden előzetes várakozás ellenére kivégzett mozgalmi vezető politikai gondolatait. Amikor a közlési szabadság hiányzik a társadalom életéből, a betiltott szerzők gondolatait az ellenük írt támadó, cáfoló, rágalmozó írásokból indirekt módon kikövetkeztetve ismerik meg az ilyesmire kíváncsi érdeklődők. A középkori bogumil eretnokség tanait tartalmazó írásokból egyetlenegy sem maradt az utókorra, viszont megmaradt egy cáfoló irat, amelyet ortodox ellenfelek egyike írt ellenük, s az eszmetörténet ebből igyekszik a bogumil hittételeket rekonstruálni. Egyetemista korunkban az egzisztencializmus „marxista kritikáját” jelentő propaganda-írásokból igyekeztünk megtudni, hogy mi fán is terem voltaképp a nálunk hírhedt, Nyugaton viszont divatos és sokakat szellemileg mozgató filozófiai irányzat. Haszon származik abból, hogy a diktatúrában leküzdhetetlenül él az intellektuális „horror vacui” rettenete, nem meri megkockáztatni, hogy részletekbe menően meg ne cáfolja azokat a politikai eszméket, amiktől alávettetteit és híveit elzárja, kényszert érez, hogy megmagyarázza, miért nem szabad ezeket a műveket elolvasni.

Nagy Imre oly mértékben vált az elmúlt három évtizedet kitöltő, most véget érő történeti korszak hatalombirtoklói számára az egyetlen személyben körvonalázódott politikai ellenségé, hogy méltán számítani lehetett arra: kivégzése után rövidesen megjelenik a monstruózus leszámoló írás, amely az ellenségről minden lehető rosszat összeszedve, megrajzolja a hatalom által közhasználatra szánt torzképet. Bízni lehetett abban, hogy ebből mindenki tudni fogja: Nagy Imre alakját számon kell tartania és a torzképbe bedolgozva mégis megtudja róla a legfontosabb adatokat. Az 1953 előtti „klasszikus” sztálinizmus még ezt az elhárítási gyakorlatot űzte. A párttörténet sztálini „Rövid tanfolyama” még a valódi történelmet írta meg, ellenséges beállításban. A fontos elhajlások, a vezetéssel szembekeült irányzatok, a legjelentősebb koncepciós perek ebben a könyvben mind említést nyertek. Az 1953 előtti ügyekről olvasva a figyelmes szemlélő még többé-kevésbé rá is jöhetett, hogy a leírt dolog hogyan történt a valóságban. A koncepciós perek esetében is még megismerhetett neveket, akiknek viselőit valamiért a hatalom gyűlöletessé akarta tenni. Nagy Imre nem erre a sorsra jutott. Nem vált az Orwell-könyv Goldsteinjévé, akiről naponta „gyűlölet negyedórát” tartottak. Amint az 1956-ot követő évek aktuális utóvédharcai és felgöngyölítő hadműveletei lezajlottak, az egyszerre rettegő és magabiztosan arrogáns, ezen túl pedig végtelenül fantáziátlan és szellem nélkül való, de a földhözragadt ravaszsgot igen kitanult győztes hatalom új és jobb módszert talált fel ellene: 1956 után néhány évig folyt a rágalmozás, de az évtizedfordulón beállt az elhallgatás csendje. Ettől kezdve az „ellenforradalom” kifejezés használatát igyekeztek bizonyos rituális alkalmakra szorítani, s más esetekben, ha a „dolog” valahogy szóba került, inkább afféle semleges

kifejezésekkel kenték el, mint „októberi sajnálatos események” (később már csak „események”, majd még később, amikor már sok minden gátolta a teljes elhallgatást, az „októberi tragédiát” és a „nemzeti tragédiát” használták). A levert népmozgalom vezetőjét is igyekeztek átadni a feledésnek. Úgy tenni, mintha a miniszterelnök, aki kinyilvánította az ország kilépését a Varsói Szerződésből, soha nem létezett volna. (Nota bene: 1956-ot — természetesen — egyéni tragédiák sora követte, de ugyan miért lett volna a nemzetnek tragédiája az esemény, amely még leveretésében is ama bizonyos „legvidámabb barakká” tette az országot.) Az 1953 előtti csúfságok és az 1957 utáni nagyszerűségek között megszakadt az idő folyamatossága, évek sora hiányzott, amelyekben, úgy tűnik, nem történt semmi. 1986-ban, a forradalom harmincadik évfordulóján már visszásnak érezték ezt az állapotot az illetékesek. A *Népszabadság* „évfordulós” sorozatának első darabja, talán épp ezért, egy terjedelmes bibliográfia lett, amely a fentebb előterjesztett vádat igyekezett cáfolni, és többoldalas adathalmazsal illusztrálta, hogy mennyire nem hallgattak a sajtóban, könyvkiadásban, szépirodalomban az „eseményekről”. Aki rászánta magát, és végigolvasta a listát, csak azt tapasztalhatta, hogy tíz ujján még tudja számolni azt a néhány címet, amely olyan művet jelölt, amiről tudott, ami valóban mondani próbált valamit arról az egész korszakot meghatározó történelmi fordulatról. A többire azt mondhatjuk: ezek is a hallgatás formái voltak: a diszkrét vagy a szemérmes hallgatás helyett a fecsegve elhallgatás, amit németül „szétbeszélésnek” hívnak.

A Reform Kiadó által kiadott írásgyűjteményre tehát nem kisebb feladat várt, mint hogy az itthoni nyilvánosság előtt megtörje ezt a hallgatást, a mesterséges feledtetés ködgomolyagja alól megjelentesse a hiteles képet, amelyet a leghitelesebb alkotó rajzol meg, maga a korábbi felejtés tárgya, aki, íme, saját műveivel mutatja be magát. Nagy Imre írásainak korábban is fontos dolgokban kellett igazolniuk szerzőjüket. Olyan vádak alól kell tisztázniuk, amelyek 1953 és 1958 között újra és újra felmerültek vele kapcsolatban, s amelyek óhatatlanul újra felmerülnek, ha alakja feltámad. Az a vád ez, amely alól az egykori miniszter már első gyűjteményes kötetében tisztázni akarta magát az agrárplatform közzétételével. Azt kívánta igazolni, hogy 1953 júniusában nem a moszkovita emigráns pártvezetési garnitúrájának egyik „tucatszálínista” tagját érte az az esetleges sors — előbb szerencse, később tragédia —, hogy a szovjet vezetés önkényes kijelölése folytán ő indított útjára egy gyökeres reformfolyamatot. A közzétett írás amellet tanúskodik, hogy Nagy Imre 1949-ben, a sztálinista fordulat idején az agrárpolitika terén gyökeresen és radikálisan antisztálinista, a sztálinista kollektivizálási koncepcióhoz képest egyértelműen demokratikus koncepciót képviselt, és ezt — ha nem is a nyilvánosság előtt, de a párt felső vezetése körében — teljes eltökéltséggel képviselte: frontálisan támadta a hivatalos agrárpolitikai vonalat. Tette ezt egy „moszkovita”, aki a Szovjetunióban élte át a moszkvai pereket, aki nem lehetett olyan naiv, hogy ne tudja pontosan: a sérthetetlen pártvonallal szemben foglal állást, s aki tapasztalataiból jól tudta, hogy ezzel mit kockáztat. A szovjet vezetés tehát nem „valakit” bízott meg az „új kurzus” magyarországi kezdeményezésével. Hanem olyasvalakit, aki már korábban is képviselte az 1953-ban a szovjet vezetés számára aktuálissá válnak nyilvánított vonalat, és harcolni is

mert érte. Hasonló igazolás később *A magyar nép védelmében* is. Azt bizonyítja, hogy Nagy Imre 1956 októberében nem egyszerűen csak sodródott az eseményekkel, hanem olyan programpontokat valósított meg, amelyek 1955—1956-os beadványaiban, platformírásaiban már körvonalazódó elképzeléseit teljesítették ki. Nem az 1954-es III. pártkongresszus elvi szintieről, a reformelképzelés akkor észlelhető stádiumáról röpítette tovább — valószínűtlen távolságba — a forradalom vihara, hanem az 1954-es gondolatait fejlesztette tovább. Az írásokban megjelenő szemlélet nagyon szorosan kötődik a forradalom napjaiban kibontakozott politikai vonal szelleméhez. A közvélemény nem bennfentes része arról nem tudhatott, hogy a reformkommunista vezető a politikai modell demokratizálása, pluralizálása eszméje terén már 1954 őszén jóval tovább tartott, mint ez a széles nyilvánosság előtt ismert volt. Ekkor Nagy Imrének az volt a terve, hogy az újjászervezett népfrontot egyéni tagsággal bíró politikai szervezetté alakítja, ami ha megvalósul, nem kevesebbet jelentett volna, mint egy „pártonkívüliek pártja” létrejöttét, a kétpártrendszeres pluralista modell megvalósulását. Ettől az elképzeléstől viszont már nem hosszú az út a koalíciós pártokat visszaállító többpártrendszerig.

A Nagy Imre vonal gyűjteményből sajnálatosan hiányzó *Erkölc és etika* című tanulmányában a sztálinizmust „bonapartista diktatúrának” minősíti, s ezzel általánosan szakít a sztálinizmussal mint rendszerrel (perében azzal igazolták a rendszer fegyveres megdöntésére szövetkezés tervét, hogy a bonapartista diktatúra reformálhatatlan, csak fegyveresen megdönthető; aki tehát az akkor fennállott rendszert bonapartizmusnak minősítette, az ezzel indirekten, „objektíve”, a rendszer fegyveres megdöntésére hívott fel). *A nemzetközi kapcsolatok öt alapelve* című írásban eljut a külpolitikai semlegességnek nem osztrák–nyugati, hanem bandungi–jugoszláv, el nem kötelezett változatához. A semlegesség sem egyszerűen a pillanat ötlete volt számára 1956. november elsején.

Jól látható tehát, hogy 1954 októberétől 1956 októberéig igenis húzódik egy „Nagy Imre-vonal”, egy, a hivatalos sztálinizmustól markánsan különböző politikai koncepció. Az 1949-es agrártézisek arra mutatnak, hogy 1953-at is megelőzi ez a vonal. Írásainak új gyűjteménye azt igyekszik felderíteni, hogy időben visszafelé haladva mennyire tapintható ki ez a terv, van-e az 1949-es agrárprogramnak akár évtizedes előzménye és háttere. A szerkesztőgárda Nagy Imre műveiben véli megtalálni a feleletet erre a kérdésre. Szabad körülmények között író, minden gondolatát — és értelemszerűen csak saját, és nem idegen gondolatokat — papírra vető szerző eszmei fejlődése vizsgálatának magától értetődően kizárólag ez lehet a módszere. Esetünkben ez azonban félrevezető (is) lehet. Elriaszthat bennünket, mondjuk, a Német Demokratikus Köztársaságban napvilágot látott Rosa Luxemburg-kiadványok példája, ahol tömegével közlik a kimagasló marxista gondolkodó egykori cikkeit és beszédeit, amelyekben szerzőjük pontosan megfelelt az akkori német szociáldemokrata irányvonalnak, ezért az írások nem különböznek a Neue Zeit egyéb akkori cikkeitől, viszont következetesen kihagyják azokat az írásokat, amelyek eltértek a visszamenőleg jóváhagyott akkori hivatalos állásponttól, s vele a kötet szerkesztők kora hivatalos álláspontjától. Azaz éppen azokat az írásokat hagyják ki e módszerrel, amelyeket

megjelentetni egyedül volna értelme, amelyek új gondolatokkal járultak hozzá az eszme gazdagodásához. Ez utóbbival ez a Nagy Imre-kötet nem vádolható. Igyekeznek felkutatni és közreadni a sajátos, a sztálinista vonaltól eltérő írásokat, ha ebben nem is törekszik teljességre.

Mégis erősen valószínű, hogy az *Új Hang*-ból átvett 1938-as tanulmányok és a koalíciós időben mondott beszédek a „Nagy Imre-vonal” felderítése szempontjából inkább megtévesztenek bennünket, mintsem a célhoz vinnének közelebb. Ezeknek az írásoknak nem osztályharcfrázisos, népfrontos eszmeisége, olykor hazafias hangja inkább mutatja a mozgalom akkori vonalának népfrontos jellegét, mint Nagy Imrének a vonaltól való eltéréseit. Ilyen — mint mondtam — először az 1949-es írásban észlelhető. Akadálya a feltáró munkának, hogy fontos szövegek még mindig lappanganak. Nem ismert az 1930-as második pártkongresszuson előadott agrártézisek szövege, melyeket már ekkor támadás ért. Csak az 1957–1958-as évek *Népszabadság*- és *Társadalmi Szemle*-beli cikkeiben intézett támadások céloznak arra, hogy Nagy Imre már ebben a korai időben is cégéres elhajló [volt]. Ezekből a cikkekből tudni, hogy a második világháború idején azért váltották le a Kossuth Rádió szerkesztéséből, mert az általa vitt szerkesztői irány túlzottan hazafias hangú volt, és túlzottan igazodott a Kállay-kormány kiugrási politikájához. A támadó cikkek kétségkívül tendenciózusan azt sugallják, hogy Nagy Imrével mindig volt „valami baj”, hogy a bitófához 1930-tól egyenes út vitt. Nem tartalmaznak azonban elég adatot ahhoz, hogy véleményt lehessen formálni: vajon valóban visszakövethető-e — mondjuk, 1930-ig — egy sajátos, antisztálinista, vagy legalábbis nem sztálinista, ahhoz képest demokratikus arculatú Nagy Imre-vonal.

Nagy Imre életműve átfogó feltárása előtt még sok feladat áll. A Paraszt-Internacionálé háttérintézetében kutatóként, oroszul publikált írások teljesen feltáratlanok a kutatás előtt. Donáth Ferencről tudni, hogy Rákosi 1947-ben beszélt neki Nagy Imrének egy bizalmas platformjellegű írásáról, amely nemcsak az agrárpolitikával foglalkozott, hanem a „szocializmusba való átmenet” átfogó értelmezését adta, erre vonatkozóan dolgozott ki átfogó politikai koncepciót. Donáth közlése szerint Rákosi elégedetlen volt Nagy Imre koncepciójával, „jobboldalinak” tartotta. Ez a fontos írás is lappang. S végül a legszomorúbb. Snagovi naplójáról már tett említést az ellenséges indulatú szakirodalom. Az elmúlt napokban családja kézhez kapta ezt, és a romániai fogság idején írt életrajzi feljegyzéseket. Utolsó írását azonban még mindig nem látta sem a családja, sem a nyilvánosság. A szolgálatos fegyőrök elárulták a rabtársaknak — innen tudja az utókor —, hogy kivégzése előtt Nagy Imre egész éjszaka írt. Búcsúlevelet? Politikai végrendeletet? Nem tudjuk. Várnunk kell még írásainak azt a teljes kötetét, amelyet majd ez az utolsó írás zár le méltó módon. Nem biztos azonban, hogy minden hiány pótlása, az összes írás feldolgozása megadja a Nagy Imre vonal 1949 előtti létezése és 1949-es első megnyilvánulása bizonyítékát. A teoretikus érdeklődésű és teoretikus érzékkel is bíró, de egészében véve elsősorban mégiscsak gyakorlati politikus Nagy Imre esetében talán inkább lelhető fel ez tetteiben, gyakorlati politikusi tevékenységében, mint írásaiban. A kulcsot talán a politikai életrajz és a pályakép hiányzó adatai adják meg, nem a tanulmányok, cikkek.

Ezért nagyon fontos, hogy a tárgyalt szövegközlő művel egyidejűleg kapható hazánkban az egyetlen átfogó Nagy Imre-életrajz is, Méray Tibor műve. *A Nagy Imre vonal* úttörő munka, még csak az első lépés egy hosszú úton. De máris bizonyítja, hogy „Nagy Imre-vonal” volt, hogy a mai reformkommunista irány előfutára nem esetleges körülmények szeszélye folytán került 1953-ban a vezetés élére, hogy 1953–1958-as pályája nem egy „megjavult” sztálinista Bildungsromanja. Ne legyen ünneprontás, ha ehhez azt is hozzáteszem: ez a könyv sem pótolhatja *A magyar nép védelmében* teljes hazai megjelentetését. Az érdeklődőknek ezt a két könyvet együtt kellene lapozgatniuk.¹⁸

Élet és Irodalom, 1989. június 16.

↓

¹⁸ *A Nagy Imre vonal* – Reform Lap- és Könyvkiadó Rt. Budapest, 1989, ISBN 963 0265761

Szerkesztette: Dér Ferenc, Kovács Lajos Péter, Sipos József

Lektorálta: Balogh Sándor, Györffy Sándor

TARTALOM

Előszó

Életrajzvázlat

Források

A Moszkvai évek 1932–38

Az agárfejlődés útja Magyarországon

A magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődése (1848–1918)

Szabadságharc a Duna-völgyben

A magyar föld nagy pöre

A földosztástól a begyűjtésig 1945–48

A magyar nép elfoglalja méltó helyét a szabad nemzetek közösségében

Nagy Imre földművelésügyi miniszteri beszéde Ópusztaszeren

A magyar demokrácia a földreform végrehajtásával kiállta az első nagy próbát

Az új belügyminiszter programja

Virágzó mezőgazdaságért, jómódú parasztságért

Duna-völgyi agrárproblémák

Munkás–paraszt szövetség és népi demokrácia

Elnöki székfoglaló az Országgyűlésben

Hozzászólás Erdélyi Ferenc „A magyar szövetkezeti mozgalom út útjai” című előadásához

Viták és realitások 1949–52

Vita a középparasztsághoz való viszony és a falusi osztályviszonyok kérdésében

Pártunk összeforrása a dolgozó parasztság tömegeivel parasztpolitikánk megvalósulásának biztosítéka

A terménybegyűjtés küszöbén

Az új szakasz hajnala és alkonya

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet néhány közgazdasági problémája

A miniszterelnöki expozé 1953. július 4-én

A Központi Vezetőség ülése után

Felszólalás a Hazafias Népfront kongresszusán

Levél a MDP Központi Vezetőségéhez

A magyar nép védelmében!

Az ellenállás, annak módszerei, formái és kihatásai

Kronológia

[A Reform Lap- és Könyvkiadó Rt. alapító részvényesei: a Kossuth Könyvkiadó és a Hírlapkiadó Vállalat (az MSZMP KB két vállalata), a Hazafias Népfront, a Magyar Gazdasági Kamara, a Magyar Televízió, a Rubik Alapítvány és a Magyar Hitel Bank Rt.]

A Petőfi Kör történešzvitája

*Korfordulók azonosságai és különbözőségei*¹⁹

Harminchárom év múltán gyökeresen más helyzetből nézünk vissza arra, ami 1956 viharos esztendejében történt. Más, ám egy tekintetben mégis azonos helyzetből. Ma — ennyi esztendő után — ugyanazon feladat előtt állunk, mint ama szakmai (?) vita felszólalói: a magyar társadalom, a magyar politikai rendszer gyökeres és átfogó demokratizálásának feladata előtt. Az összehasonlítás elkerülhetetlen.

Az egykori vitát — bármennyire történešzként, az adott viszonyokba beillesztve szemléljük is — óhatatlanul összehasonlítjuk a hasonló célokért folyó mai küzdelem állásával, módszereivel, atmoszférájával. Az összehasonlítás termékeny csak akkor lehet, ha rögtön megkíséreljük tisztázni, hogy az azonos feladat milyen mértékben más körülmények között áll előttünk. A legfontosabb különbségnek tűnhet az, hogy az egykori, a Petőfi Kör vitáin megnyilvánuló ellenállás egy „klasszikus” sztálinista rend ellen folyt, amelynek

19

¹⁹ A XX. kongresszus óriási lökést és lehetőséget adott az értelmiségi ellenzéknek, a meglévők mellett egy új, nagy ellenzéki fórum született, a Petőfi Kör, ami egy sajátos politikai akció eredménye volt. Egy népies színezetű társaság ötvennégyben létre akart hozni egy értelmiségi vitakört, ezt veszélyesnek tartották, ezért bekapcsolódott a DISZ, a hivatalos ifjúsági szervezet és átvette ennek a vezetését. [...] Ez egy kis személyi kör volt, amely Révai körül gyűlt össze, két fő figurája Hollós Ervin, a DISZ országos szervezőtitkára és Huszár Tibor a DISZ budapesti titkára volt. Ez a csoport a szokásos 'entrísta' taktikával be akart épülni a pártellenzékbe, azért, hogy mérsékeljék ezeket az irányzatokat. Ők találták ki a Petőfi Kört, ami valószínűleg Révai ötlete volt. [...] Alapítottak egy eredetileg vonalasnak szánt vitakört, ami terveik szerint feszültséglevezető szerepként működött volna, ahol kibeszélhetik magukat az emberek. Mint jól ismert, nem vált be számításuk. [...]

A Petőfi Kör vitáiban (tagja voltam a Körnek és a viták nagy részén ott voltam) nem volt fecsegés. Annyira zsúfoltak voltak a programok, hogy érdemi felszólalásokra is alig volt idő. Akik érzelmi szövegeket mondtak volna, lelkesedtek vagy dühöngtek, de nem volt más, érdemi mondanivalójuk, inkább csendben maradtak. Nem volt tilos hozzászólniuk, de a közönség egyszerűen kiröhögte volna őket és ezt gyorsan megérezték. A Petőfi Kör vitáin valamilyen értelmiségi terület problémáinak megvitatása címén rehabilitáltak valamilyen korábban kinyírt csoportot. Ezzel egyidejűleg, mintegy társadalmi bírósággá átalakulva, leleplezték és megbélyegezték az egykori ellenfeleiket. Az első ilyen nagy horderejű, nagy tömeget vonzó esemény a történešz vita volt. Azon még nem voltam ott, akkor még nem tudtam róla.

Szabó Miklós: *A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a Párttal* (pp. 78-82.)

Márványi Judit könyvének előszava szerint *jelen kiadásban minden személy a saját nevéén szerepel* – de van egy kivétel, ahol nem olvasható a név csak egy 'H.' – de könnyen kitalálható, kit jelöl: az MTA rendes tagjaként fejezte be pályafutását.

„Rémés hely volt a DISZ központ, elviselhetetlenül buta katonatiszt-feleségek gyülekezete. Az Agitprop Osztályt H. vezette, ő adta a politikai instrukciókat – teljesen konfúz módon. Egyik nap a 'forradalmi ifjúságért' hevült, elítélte a Rákosi-vezetés gazemberségeit – 'mindezzel most már végre szembe kell néznünk!' – a következő héten meg ennek pontosan az ellenkezője: hogy 'ne veszítsük el az éberségünket' mert itt most 'ellenforradalom fenyeget'. H. nagyon értelmes ember, mindig is kitűnő képessége volt a szélirány változásainak érzékeléséhez, ezt azóta is megőrizte – na mindegy. [...]"

Márványi Judit: *Kapaskodók* (p. 73.)

Magvető Könyvkiadó, 2017, ISBN 9789631435313

legfontosabb politikai eszköze a hatalmi erőszak volt — ha nem is mindig és mindig börtön, de legalábbis az „adminisztratív” beavatkozás; elbocsátás, hajsza — míg ma olyan parancsuralmat igyekszünk demokratizálni, amelyik ugyanazon célt, a politikai elnyomást, patriarchális módon, a durva erőszak elkerülésével, csendes korlátozással és presszióval igyekszik érvényesíteni.

A különbség lényeges, de valójában nem itt van. Az 1953–1954-es reformkísérlet 1955-ös „visszarendezése” ugyanis nem állította vissza az 1951-es helyzetet. 1956 tavaszán-nyarán már ez a rendszer is korrigált, tompított — ezen túl; megbomlott — sztálinizmus volt, nem eme modell 1948–1953-as „klasszikus” változata. Az akkori és a mai helyzet között mégis nagyok a különbségek. Az 1956 utáni „konszolidáció” felfedezte magának a terror mellé a manipulációt is. El tudta érni, hogy sok-sok ember saját bensőjéből fakadó szándékaként élt meg tevékenységeket, amelyek nemcsak a hatalom érdekeit szolgálták, hanem valójában durván ütköztek a manipuláltak érdekeivel. A magyar munkavállaló, amikor életszínvonalát munkaidején túli „maszek” túlmunkával növelte, ezt abban a közérzetben tette, hogy szabadsága bővült, munkájának legalább egy részét kivonta a hatalom rendelkezése alól. Sokan egyenesen úgy érezték, hogy túljártak a hatalom eszén. Nem gondolták, nem érezték azt, hogy ezzel önként mondtak le arról a jogukról, hogy a rendszertől megköveteljük; jobb, eredményesebb gazdálkodással biztosítsa, hogy nyolcórái munkájukért kapott bérükből tudjanak azon a színvonalon élni, amit így túlmunkával kénytelenek megszerezni maguknak. A rossz hatékonyságú államgazdaság számára biztosították az alacsony termelékenységű többlet élőmunkát, amellyel fenn tudta tartani a termelés extenzív bővítésének rendszerét, és „megúsztá” a termelés korszerűsítését, a szerkezet átalakítását.

Nem az a legnagyobb különbség tehát, hogy 1956-ban más arculatú hatalom leste ingerülten a Petőfi Kör vitáit, mint ma a demokratikus kritikát, hanem az, hogy akkor a viták lendületének egy munkavállaló társadalom elégedetlensége teremtett hátszelet, amely munkavállaló társadalom az államtól követelte jogos igényei kielégítését. A Petőfi Kör harci módszere nagy elődök példáját követte — noha erről kezdeményezőinek nem lehetek tapasztalatai. Egybeesésről, nem tanulásról volt szó. Először a század elején, a polgári radikális mozgalom fejlesztette ki azt a módszert, hogy központi közéleti jelentőséggel bíró problémáról egy vitát szervez, amelyet szakemberek folytatnak, de laikus közönség előtt, amelybe az tevőlegesen bekapcsolódhat. A *Társadalomtudományi Társaság* és ifjúsági szervezete, a *Galilei Kör* tudományos ankétjain lett a mozgalom központi jelentőségű politikai harci módszere, hogy szakvitákat rendeztek olyan problémákról, amelyek közvetlenül kapcsolatban álltak a kör alapvető közéleti kérdéseivel. A vita így lényegében közéleti vita volt, de szakvitaként került a közönség elé, s ez lehetőséget adott arra, hogy a politikai problémákat egy tudományterület legrangosabb szellemi tekintélyei fogalmazták meg diszciplínájuk kérdéseiként. Ez rangot adott a vitáknak, eleve kétségtelenné tette, hogy a vitát folytatók a kérdéshez legjobban értő szakemberek, akik politikai véleményüket nem ideológiai elfogultságból alakították ki, hanem szakmai problémáik vezették el őket politikai következtetésekhez. A laikus közönség tetszés- és nemtetszés-nyilvánítással aktív részese volt a vitának, s laikusok is hozzászóltak, ha olyan érdemi mondanivalójuk volt, amit

a pódiumon vitázó szaktekinétyek előtt sem áttalottak előadni. Ez kiszűrte a demagógiát. Csak indulatból fakadó, tartalmatlan felszólalást nem volt ildomos elmondani; aki ilyet próbált, azt a közönség kinézte soraiból. Hasonló vitákat folytatott a húszas-harmincas évek fordulóján a *Bartha Miklós Társaság* is. A hagyomány lényegében folyamatos volt.

A Petőfi Kör ugyanazt művelte, mint elődei, mégpedig valódi forradalommal terhes helyzetben, sokkal nagyobb, izzó légkörű érdeklődéstől kísérve. A szakmai viták megrendezésének stratégiája lényegében az volt, hogy a szakterület egy-egy, a Rákosi-időben politikai ellenséggé nyilvánított irányzat, szakmai csoport ügyét tűzte napirendre. A cél — melyet általában elértek — az volt, hogy a szakmai közéletből kiiktatott irányzatot nyilvánosan rehabilitálják, s egyben a közvélemény bírósága előtt a vádlottak padjára ültessék — személy szerint (!) — az egykori perzekutorokat. A Petőfi Kör filozófiavitája így lett ellen-Lukács-vita, mely igazságot szolgáltatott Lukács Györgynek az 1949–1950-es sérelmekért — a legmagasabb szintű nyílt szakmai vitán, de a laikusok számára is érthető nyelven — és politikailag is kibontotta az állásfoglalást; ebben a vitában egyértelműen és maradéktalanul Lukácsnak volt igaza. Ezzel egyben perbe idézte a régebbi vita egykori résztvevőit is, és nyilvánosan leleplezte őket. A Petőfi Kör őszi pedagógiai vitája hasonló módon végezte el Mérei Ferenc „pedológiával” vádolt csoportjának rehabilitálását, és így szolgáltatott igazságot a NÉKOSZ-vita a nagymúltú diákmozgalomnak.

A történetészvita a kör második vitája volt, amely nagy visszhangot váltott ki az értelmiségi nyilvánosságban. A Petőfi Körre ezeken a vitákon figyelt fel a társadalom; eme vita által vált ismertté, hogy a politikai kritikának kialakult egy nagy lehetőségeket magában rejtő műhelye, ettől kezdve lett a Petőfi Kör széles közvélemény szemében a „pártellenzéki” ellenállás központi intézménye. Eme átütő sikerű vita még sok tekintetben szétágazó volt, nem összpontosított olyan mértékben a szakterület valamely központi politikai jelentőségű kérdésére, mint ezt több későbbi vita tette, de a diszkusszió már itt is elsősorban a politikailag központi jelentőségű szakmai kérdések körül bontakozott ki, s lehetőséget adott arra, hogy fontos felszólalók a szakmai vita keretében és abba beleilleszkedve a legfontosabb politikai ügyekben állást foglaljanak.

A vita első részében több szó esett a történetírás módszertani problémáiról. A mai olvasó számára megütőközést kelthet, hogy a frazeológia nem csupán egyértelműen, de szinte hangsúlyozottan sztálinista volt. Mindenki hangoztatta a marxista-leninista meggyőződését. A felszólalásokat azonban nem annak a deklarációja jellemezte, hogy amit kifejtének, nem ellentétes a marxizmus-leninizmussal, s hogy a kibontakozóban levő demokratizálási folyamat nem ellentétes a tan szellemével. Nem voltak ilyen értelemben defenzívek. Mindegyik felszólaló azt hangoztatta, hogy a XX. kongresszus vonala a marxizmus-leninizmus kibontakozásának további szakasza, és mindegyikük úgy vélte (minden bizonnyal őszintén), hogy amit fejteget, az a hivatalos tan optimális formája. Ilyen szellemben beszéltek a történetírás módszertanával foglalkozó felszólalók az aktualizálásról. Az a sztálinista elvi tétel, hogy a társadalomtudományoknak a szakkérdések kutatását és az eredmények feldolgozását az aktuális politikai „feladatokhoz” kell igazítani, nem volt vitakérdés. A felszólalók kárhoztatták az aktualizálás politikai tendenciáját: azt, hogy az 1953 előtti levitézlett vezetés politikáját kísérelték meg igazolni a „XX. kongresszus

vonalanak” igazolása helyett. Nem vonták kétségbe annak jogosultságát sem, hogy a történetkutatás a politikai vezetésnek valamiféle fő ideológiai vonalához igazodik. Az ezzel kapcsolatban elhangzott felszólalás azonban — Szigeti József elvileg és módszertanilag igen jelentős fejtegetése — a „fő vonal” alkalmazásának olyan koncepcióját adta elő, amely értelemszerűen az „ancilla politicae” koncepció cáfolatát jelentette. Szigeti hangoztatta, hogy a „fő vonal” értelmezési körébe tartozó jelenségek különös figyelembevételre nem eredményezheti az attól eltérő jelenségek mellőzését. Sőt, bizonyos esetekben különös figyelmet kell szentelni a történetírásban annak, hogy egy-egy történeti helyzetben miért nem érvényesült az adott körülmények között a „fő vonal”. Ezzel a kutatás hozzájárulhat a „fő vonal” érvényesülési feltételeinek és lehetőségeinek jobb megértéséhez. Ez a fejtegetés a mai olvasó számára feltehetőleg nyakatekert, lényegét azonban mai fejével is elfogadhatja. Hangsúlyozta Szigeti azt is, hogy a „fő vonal” érvényesülését minden áron, a történeti igazság rovására is bizonyítani akaró felfogás lehetetlenné tette, hogy a magyar marxista történetírás fel tudja tárni a magyar történeti fejlődésnek azokat a sajátosságait, amelyek a haladást gátolták. A politikai szempontból központi jelentőségű kérdés, amely a vita középpontjába került, nem a módszertan volt, hanem a párttörténet akkor természetesen a magyar kommunista mozgalom, a hatalmat gyakorló párt története. Ahogy — Lenin után — a „számunkra” legfontosabb művészeti ág a film volt, ahogy az államigazgatás legfontosabb ágazata az állambvédelem, úgy a történettudomány meghatározó, legrangosabb, politikailag meghatározó aldiszciplínája a párttörténetírás volt.

Több felszólaló feszegette a kérdés legátfogóbb problémáját; azt, hogy hogyan viszonyul a párttörténet ama történeti időszak általános történetéhez, nemzeti történetéhez, amely időszakban már működik a kommunista mozgalom, illetve a közvetlen előzményét jelentő szociáldemokrácia. Ebben az esetben is Szigeti az, aki hangoztatta, hogy módszertani szempontból semmi jogosultsága sincsen az általános történettől elválasztott párttörténetnek. A kor valóságában azonban — erre több felszólaló rámutatott — a párttörténetírás nem csupán elkülönült történettudományi aldiszciplína volt, hanem fölé emelkedett a többi diszciplínának. Nem csupán abban az értelemben, hogy a történeti ábrázolás minden részletét a párttörténetírás állásfoglalásaihoz kellett igazítani, hanem mennyiségi vonatkozásban is. A munkásmozgalom történetének bemutatása túltengett; jóval nagyobb teret kapott, mint amekkorát a korszak életében valójában elfoglalt. Különösen így volt ez a két világháború közötti korszak történeti ábrázolásának első, a Rákosi-időre eső feldolgozási kísérletei esetében, melyek lényegében a két háború közötti magyar kommunista mozgalom működésének, történetének ábrázolására szorítkoztak. Azt a képtelen látszatot igyekezvén kelteni, hogy a jelentéktelen illegális kommunista mozgalom oly mértékben volt a korszak meghatározó tényezője, hogy a történész a Horthy-korszak kielégítő képét jeleníti meg, ha bemutatja eme kizárólagos, meghatározó faktor működését.

A párttörténetírás bírálatában jelentős hangsúlyt kapott annak a gyakorlatnak a kritikája, hogy a párttörténetírás lényegében az egy-egy párttörténeti korszak mozgalmi tevékenységét meghatározó legfontosabb korabeli párthatározatok illusztrálására korlátozódik. Nem tesz egyebet, mint azt, hogy bemutatja, milyen mély hatást tett az illető határozat a dolgozók osztályharcára, idealizálja azokat a mozgalmi tényezőket, amelyeket a

határozat támogatói és helyeslői közé lehet sorolni, és árulóként, elhajlóként, ellenségként leplezi le azokat a mozgalmi erőket, amelyek nem az egykori határozat szellemében működtek, vagy netán éppenséggel bíralták, vonalával szemben álltak.

Az akkori hivatalos párttörténetírás vezető helyzetű korifeusai — Réti László és Nemes Dezső — azzal a sajátos érveléssel enyhítették a bírálat életét, hogy nem az a baj, hogy a párttörténetírás egykorú határozatok köré épül föl, hanem az, hogy a határozatok nagy része ismeretlen dokumentum: a Komintern, a szovjet vagy a hazai politika szuperbizalmas elzártágában lappang, s a rákosista párttörténetírásnak sem áll rendelkezésére. A „vonal” képviselői hangoztatták: nem az a baj, hogy a párttörténetírás „határozatközpontú” hanem az, hogy nem elég „határozatközpontú”: az eltitkolt egykori határozatok, ha a kutatás rendelkezésére állnának, döntő forrásai lennének a párttörténetírásnak, meghatároznák értékeléseit. Mindkét félnek igaza volt, hiszen mindketten másról beszéltek. A bíráló felszólalók azoknak a határozatoknak fetisizálását kifogásolták, amelyek az éppen soros pártvezetés álláspontját képviselik és vetítik vissza a párttörténet múltjába; a „vonal” visszavonuló képviselői viszont azokról a kanonizált felfogástól eltérő határozatokról beszéltek, amelyeket a vezetés eltitkol. (Nem csupán a „határozatközpontú” párttörténetírás módszertanának megvédése folyt itt: Nemes Dezső, de részben Réti is olyan határozatokat akart volna kiánsni, amelyek bizonyos egykori, elítélt és bírált mozgalmi tetteiket állítanák a hivatalos állásponttól eltérő megvilágításba.)

A két háború közötti időszak párttörténetét elemezve már ezen a vitán felmerült két párttörténeti vonatkozású rehabilitáció. Több párttörténetben jártas, ezzel foglalkozó felszólaló követelte Lukács György 1928-as ún. Blum-téziseinek rehabilitálását. Annak a platformtézisnek az igazolását, amely óvatosan felveti, hogy Magyarországon a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet célravezető és a magyar viszonyoknak megfelelő formája egy átmeneti forma: a demokratikus diktatúra. (A mai fül számára képtelen fogalom lényegében bizonyos polgári demokratikus vonásokat tartalmazó átmeneti helyzetet jelentett.) A tétel szöges ellentétben állt azzal az addig érvényes felfogással, amely szerint Magyarországon, ahol 1919-ben már lezajlott a szocialista forradalom, és ha néhány hétre is, de már volt proletárdiktatúra, megengedhetetlen, opportunistá engedmény visszahátrálni a polgári demokrácia követelésének platformjára, s nem ragaszkodni ahhoz, hogy Magyarországon a szocialista forradalom „van soron”. Lukács a formulát nem maga találta ki. A Komintern 1928-as VI. kongresszusán elfogadott Kominternprogram alkotta meg ezt az átmeneti formát. Ezt használta ki Lukács. A program szerzőjének, a Komintern második elnökének, Buharinak a pozíciója azonban megingott, s ez lehetőséget adott arra, hogy a magyar mozgalmakon belül megtartsa érvényét a korábbi felfogás. Az 1956-os vita Lukács egykori tézisében — okkal — a sztálinizmushoz vezető mozgalmi bürokratizmus elleni harc korai hagyományát látta, s ezért nem csupán történeti problémának tekintette, hanem aktuálpolitikai megfontolásból rehabilitálni kívánta. Sikerral. A „vonal” megszólaló képviselői is készséggel rehabilitálták Lukács téziseit és a Párttörténeti Intézet igazgatója, Réti László ígéretet tett, hogy a téziseket nyilvánosságra hozzák.

A másik rehabilitációt nem történész, nem párttörténész, nem funkcionárius követelte, hanem író, Sánta Ferenc. József Attilának a kommunista pártból való kizárását hozta szóba: követelte annak kimondását, hogy a költőnek volt igaza az egykori, szektás illegális párt politikájának bírálataiban, ami miatt ebből a pártból kizárták. Itt is kísérlet történt arra, hogy a két háború közötti mozgalom történetében egy korai antisztálinista hagyományt fedezzenek fel, s mivel a magyar költészet klasszikusáról s egyben a hazai baloldali politikai gondolat kimagasló művelőjéről van szó, ezt igyekezzenek a hazai közgondolkodás középpontjába állítani. Sajátos rehabilitációs problémaként merült fel annak az 1936-os Komintern-határozatnak elemzése és értékelése, amely feloszlatta az illegális magyar kommunista pártot arra hivatkozva, hogy az szabotálja a Komintern VII. kongresszusának népfrontos vonalát, nem érvényesíti az illegális magyar mozgalomban. Itt a rehabilitáció elsősorban az egyébként „vonalas” álláspontot képviselő Nemes Dezső követelte, mivel személyesen érintett volt: a határozat nyomán kizárták a pártból. (A mai párttörténeti kézikönyvekben is olvasható: a harmincas években a nagy mozgalmi múltú pártvezető kárpitósként fizikai munkát végzett egy szovjet üzemben.) A párttörténet koncepcióját ért bírálatához azonnal csatlakozott az a kritikai szempont — ezt főleg Kató István felszólalása érintette —, hogy a Horthy-korszak párttörténetként megírt története a Lassalle értelmezése szerinti, vegytisztán szektás történetírás volt: egyes-egyedül az illegális kommunista mozgalom működését helyezte. Minden más tényező — Lassalle egykori szavait idézve — „egyetlen egységes reakciós tömeg” volt számára. Mindegyiküket azzal jellemezték, ami elválasztotta a kommunista párttól, s ehhez képest mellékes volt, ami esetleg szembeállította őket a Horthy-reakcióval. Mindenfajta baloldaliság inkább abban az összefüggésben szerepelt, hogy baloldali mivoltával tömegeket, bázist von el a kommunisták elől, s nem úgy, hogy lehetséges szövetségesként jöhetett volna szóba. Ez elsősorban a két háború közötti szociáldemokrácia ábrázolására vonatkozott.

Számos felszólaló kifogásolta, hogy 1948 és 1953 között a Réti által megfogalmazott párttörténeti koncepcióban a baloldali szociáldemokráciát az a vád érte, hogy álcázott jobboldaliság volt, hogy a baloldali szociáldemokraták azonos véleményen voltak a jobboldaliakkal, de nézeteiket baloldali frázisokkal álcázták, így jobban megtévesztették a jóindulatú radikális munkásokat, mint a jobboldaliak. A bírálók rámutattak arra, hogy ez a beállítás megfelelt a koncepciós pereket igazoló pártálláspontnak, annak volt történeti apológiája. Kató túlment a szociáldemokrácia-problémán, és felrótta egyes felemás demokratikus mozgalmak — elsősorban a két háború közötti Kisgazdapárt — egyoldalú megítélését, amelyek beilleszkedtek a rendszer kereteibe, de sok tekintetben opponáltak is a rendszert. Kató említette a polgári radikális mozgalom két háború közötti utóéletének, főleg a Szép Szó körének teljes mellőzését, illetve ellenséggként kezelését is. A polgári radikalizmus ellenséggként kezelésének akkoriban nem csupán az volt az elvi oka, hogy a polgári radikális gondolatról is elválaszthatatlan Szabó Ervin a '48-as függetlenségi törekvéseket lényegében reakciós rendi törekvéseknek tekintette, s ez szöges ellentétben állt a Révai által kidolgozott hivatalos állásponttal, hanem szerepet játszott benne az a kisstílusú aktuálpolitikai ok is, hogy a polgári mozgalom egykori első számú vezetője, Jászi Oszkár, amerikai emigrációjában tántoríthatatlanul küzdött a sztálinizmus ellen.

Fontos rehabilitációs problémaként került a vita napirendjére a második világháború sztálinista megítélése. Két lényeges felszólalás érintette. Köves Erzsébet szembeszállt azzal a beállítással, amely a Szovjetuniónak a háború alatt a nyugati szövetségesekhez való viszonyát úgy tárgyalta, hogy hovatovább az a látszat keletkezett: a háború nem a Szovjetunió és nyugati szövetségeinek küzdelme volt a hitleri Németország ellen, hanem egy szovjetellenes háború, amelyben az Egyesült Államok és Anglia a fasiszta Németország burkolt szövetségei voltak. Zsigmond László, akinek egy vonatkozó tárgyú korábbi könyvét bírálókat érték, nem csupán nem ragaszkodott korábbi sztálinista koncepciójához és nem gyakorolt önmentegető önkritikát, hanem a probléma kifejtésében is oly szokatlanul messzire ment, ahová még ma is nehéz őt követnünk.

A vita a politikailag legaktuálisabb szakmai problémákra, értelemszerűen a legújabb történeti korszakra összpontosult. A régebbi korszakok történeti koncepcióját nem kezdte ki a polémia — még a Horthy-rendszer fasiszta jellegének kérdése sem került napirendre. Nyoma sem volt például annak a problematikának, amelyet rögtön 1956 után Molnár Erik vetett fel; s amely szinte máig a szakmai viták középpontjában áll: szóba sem került a magyar történelem Bocskai—Bethlen—Rákóczi, 1848 által szimbolizált Habsburg-ellenes vonalát preferáló, a Rákosi-rendszer hivatalos történetfelfogásával megegyező történelemfelfogásnak és annak a több világnézeti álláspontonról is kifejtett koncepciónak az ellentéte, amely szerint a magyar nemzet újkori kibontakozásának, gyarapodásának, baloldali-marxista értelmezés szerinti polgárosodásának a Habsburg Birodalom a körülményekhez képest előnyös feltételeket nyújtott. A vita résztvevői abban a légkörben, ahol már ott élt és hatott a nemzeti függetlenség igénye, érzékelhetően a függetlenségi történet szemlélet alapján álltak. Ezt nem vonták kétségbe a hivatalos felfogásból. Molnár Erik később a legironikusabban az áruló földesúr—honvédő paraszt ellentét rákosiszta képtelenségét vette tollára. Az 1956-os vitában Szűcs Jenő felszólalásában azzal illusztrálta a történetírás nagyközönség előtti hitelvesztését, hogy egy előadásán, amikor a Hunyadi János vezette harcokkal kapcsolatban beszélt a parasztság honvédelméről, miközben az urak közömbösek voltak a haza sorsával szemben, a közönség megmosolyogta fejtegetését.

A vitán nem merült fel az újkori magyar történelem egyik leg súlyosabb problémája: a nemzetiségi kérdés sem. A felszólalók nem foglalkoztak a XIX. századi kérdéssel: a nemzetiségek helyzetével az Osztrák–Magyar Monarchiában. Nem került elő a probléma aktuális folytatása sem: sem Trianonról nem esett szó, sem a Trianon által elszakított magyarság 1956-os helyzetéről a szomszédos államokban. Kétségtelen: mához viszonyítva ezek nemzetiségi sérelmei jelentéktelenek voltak. A mából nézve azonban így is szembeszökő, hogy 1956-ban Trianon a legbátrabb ellenzéki értelmiségiek számára mennyire lezárt probléma lehetett, ha ennyire nem szenteltek neki figyelmet szókimondó vitaülésükön. A nemzeti kérdés eme vita résztvevői számára a trianoni határokon belül élő magyarság nemzeti függetlenségének ügye volt.

A vitán olyan mértékben nyilvánult meg a „történetészfront” szakmai közéletének és nyilvánosságának demokratizmusa — a demokratizmus követelése és a folyamat megindulása a demokratizálódás útján —, hogy a mából erre csak irigykedve nézhetünk. A múlt példáján látjuk igazán: mennyire leszoktatott az elmúlt harminc év a valódi vitákról,

ahol az ellenfelek összecsapnak, ahol nem az történik, hogy elhangzik a már hivatalos rangra emelkedett, illetve a még csak divatos álláspont, s akkor mindenki, aki hajlandó megjelenni a vitán, a divatos álláspont bajnokaként lép fel. A Petőfi Kör egykori vitáján jelen volt a többség által vitatott hivatalos álláspont több első vonalbeli képviselője is, aki — ki majdnem nyíltan, ki némileg taktikázva — igyekezett megvédeni irányzatát, álláspontját. Andics Erzsébet védte a hivatalos marxista-leninista történelemszfrontot. Módszere a sztálinizmus jellegzetes, bázis-szinten összehasonlító mennyiségi szemlélete volt. A marxista történetírás, mint mondta, mennyiségileg túlnyomó mértékben helyes átértékelő és új történeti koncepciót teremtő munkát végzett. Azon fogyatékságai, amelyeket a vita felhánytorgat, s az 1953 utáni hivatalos szemlélet bírál — szerinte —, mennyiségi kérdések: nincs még elég új marxista történész ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre is kiterjedő, átfogó koncepciót dolgozzon ki. A kidolgozott koncepciókba csúszott olyan szektás hibák pedig, amelyek annyira szemben álltak a XX. kongresszus utáni szemlélettel, hogy nyíltan Andics sem tartotta taktikusnak védeni, beállítása szerint szintén az új marxista történelemszgarda létszámhiányából és nem kielégítő marxista felkészültségéből származnak. Nála fogható meg legjobban az a mai nézőpontról groteszk felfogás, ami a kritikus-demokratikus felszólalók beszédeiben is lépten-nyomon megjelent, nevezetesen, hogy a sztálinista elméleti hibák forrása a marxizmus elméletének nem kielégítő ismerete. Andics lerohanta a régi, 1945 előtti történészek közül kritikus hangnemben felszólaló Kosáry Domokost. Felhánytorgatta 1945 előtti könyvét a fiatal Kossuthról, amelynek felfogása az 1956-os ellenzékiesség izzóan függetlenségi, '48-as szemléletű légkörében sem volt aktuális, s nem csupán a Révai-koncepció- val állt ellentétben. Andics Erzsébet ezzel maga ellen mozgósította a vita kritikus szemléletű résztvevőit, kiprovokálta, hogy kötelességüknek tekintsék magukat tőle elhatárolni. Ez az éles, személyek közötti vita, hatalom és ellenzék eme személyes színrelépése és nyílt harcba bocsátkozása különbözteti meg legjobban az akkori helyzetet a mostanitól.

A kritikus beállítottságú vitázók éles hangon vetették fel a „történelemszfront” szervezeti irányításának antidemokratizmusát. Sokan erőteljesen kifogásolták, hogy Andics Erzsébet a történelemszfront egyeduralkodója, az összes mérvadó szakmai szervezetnek — a Történelmi Társulatnak, a Századok szerkesztőségének — legmagasabb rangú tisztségviselője, egyben pedig mint a pártközpont tudomány felett illetékes osztályának vezetője a szakma pártirányítója és érdekképviselői vezetője.

A vitából kiviláglik, hogy ez a szervezetiileg oly diktatórikusán leigázott és kézben tartott szakterület, szervezeteiben is azonnal és harcosan reagált a politikai problémákra, és abban a pillanatban felvetette a demokratizálás problémáját, a szakmai koncepciók demokratikus újraértékelését, mihelyt a „nagypolitikai” vezetés szintjén erre a legcsekélyebb rezdülés biztatást adott. A vita utalt arra, hogy 1953-ban, rögtön a „júniusi út” meghirdetése után a Századok szerkesztőségi ülése vitára tűzre az aktuális problémákat, s még több utalás is történt a Századoknak a Petőfi Kör vitáját megelőző újabb, 1956 eleji szerkesztőségi ülésére, ahol már anticipálódott — a vezető történészek, a szakmát szervezetiileg irányító elit körében — mindaz, amit a Petőfi Kör a széles nyilvánosság elé tárt. Többen utaltak arra, hogy 1956 elején hasonló módon megvitatta a problémákat a

Történettudományi Intézet kollektívája is. Ma csak nosztalgiával nézhetünk vissza arra, hogy a szakmai közélet szervezetei mennyire potenciális közéleti fórumok voltak, mennyire lesték az alkalmat, hogy a szakma diszciplináris problémáinak megbeszélését a legégetőbb „nagypolitikai” gondok megbeszélésére használják. Az ok leginkább az lehetett, hogy akkor az „ideológiai szempontból” kulcsdiszciplinának tekintett történettudomány- szakterület közéleti jelentőségű, politikai súlyú volt, s a hangadó történészek ennek tudatában voltak. A demokratikus élű szakmai kritika 1953–1956-ban nem volt marginális szakmai jelenség. Ma a hivatalosság melletti új, autonóm nyilvánosság az ellenvélemény kimondásának fóruma. Akkor a hivatalos nyilvánosság szervei váltak — történelmi mértékkel mérve — percek alatt ellenzéki fórumokká. Ma az ellen nyilvánosság nem vitatkozik a hivatalos nyilvánosság hangadó személyeivel. Akkor a megmozdult hivatalos nyilvánosság szervezetein belül a szembenálló álláspontú személyek között robbant ki a vita. A régi vita fényében láthatjuk meg, hogy egész értelmiségi — nem csupán történész szakmai — közéletünknek egyik legkeményebb tényezője volt a „káderpolitikai tabu”; az, hogy 1956 novemberétől 1988-ig személyeket nem volt szabad nyilvánosan bírálni. A „rendszer” bírálható volt ugyan „áthallásos” módon, de a vezetés legfontosabb ’56-os tanulsága az volt, hogy a kritika nem érinthet személyeket — és nem csupán vezetőket. Bárkinek a nevét, aki Magyarországon élt, nem volt szabad leírni kompromittáló összefüggésben. A személyt érintő nyilvános bírálat lehetőségét a „vezetés” magának tartotta fenn. Akit leváltottak — amint ezen a vicclap is mindig humorizált — „érdemei elismerése mellett” mentették fel.

Tanulságos látni tehát ma, még egyszer szólva, hogy ama másik korfordulón ez nem így volt. A Petőfi Kör történészvitéja által teremtett politikai fórum szakmai hozzászólói a legfontosabb, az elvileg alapvető fontosságú problémákat is érintették. E mögött az állott, hogy a felszólaló vezető teoretikusok számára világos stratégiai koncepció adott politikai útmutatást. A nyilvánvaló stratégiai „vonal” az volt, hogy 1948-ban a „fordulat éve” rossz irányú fordulatot jelentett; a demokratikus szocializmusba való átalakulás felé nyitott, s a demokratikus szocializmus több elemét már tartalmazó átmeneti formából — egy polgári demokratikus politikai vonásokat tartalmazó plebejus köztársaságból — a sztálinizmus felé tett „fordulatot”, s ezzel a magyar szocialista fejlődést teljes egészében rossz útra terelte.

Érdemes megállni a koncepció kiinduló részénél, és egybevetni a mai hivatalos állásponttal. Ma a hivatalos álláspont minden demokratizálás után is még mindig vállalja a „kontinuitást” 1948-al s azzal, hogy elhatárolja magát az 1948–1953 között történt „hibák”-tól. Ez a megfogalmazás logikailag is azt jelenti, hogy mindaz, ami nem sorolható a hibák közé — a jelenségek, a meghatározó tényezők többsége pedig ilyen kellett hogy legyen (hiszen a lekicsinylő „hiba” kifejezés magában rejtje azt a feltételezést, hogy valaminek nem szabályos megnyilvánulása, hanem csupán elrontott végrehajtása) —, mindaz megfelelt a szocializmus egyedül lehetséges és helyes modelljének. A mai hivatalos felfogás még mindig azon az állásponton van, hogy az 1948–1953 közötti időszakot lényegében a szocializmus eredményes építése, a nagy sikerek jellemzik, s ami „hiba” az idegen is volt eme eredményes építéstől. Ennél a felfogásnál az a szemlélet, amely az 1956-os vita marxista-leninista frazeológiában megnyilvánuló hozzászólói beszédeiben kifejezésre jutott,

korszakkal járt előbb a mai — marxista-leninista frazeológiát kínosan kerülő — hivatalos álláspontonál. Az 1956-os vitában megszólaló politikai platform szerint 1953-ban kísérlet történt arra, hogy az 1948-ban rossz irányú „fordulatot” vett fejlődést visszatereljék a helyes irányba. Ezt a próbálkozást 1955-ben — mai szóval élve — visszarendezték; a XX. kongresszus azonban igazságot szolgáltatott az 1953-as megújulási kísérletnek, 1956 nyarán a feladat csak az lehet, hogy a politikai vezetés visszatérjen az 1953-as júniusi útra. A politikai irányvonal, az aktuális feladat világos volt; az 1955. márciusi határozat visszavonása, politikai elítélése és visszatérés ahhoz, ami 1954 októbere tájt abbamaradt. Az 1956-os pártellenzéknek tehát végiggondolt és az adott viszonyok között nyilvánvalóan megvalósítható programja volt. A vita ennek fontos dokumentuma. A legfontosabb felszólalások ennek a koncepciónak alapján érintenek olyan kulcsfontosságú politikai kérdéseket, amelyekhez ma is nehezen nyúlunk. Nem minden teoretikailag fontos felszólalás egyértelmű. Bizonytalan álláspont is elhangzik. Mód Aladár még mindig azt vallja, hogy az 1953–1954-es vonal kibontakozása és érvényesülése során felbukkantak, majd dominálóná váltak „jobboldali jelenségek”, s így az 1955-ös márciusi határozat bizonyos mértékig indokolt vagy legalábbis érthető ellenhatás volt erre. Azonban túlment ezen szektás irányban. Mód is azt vallja, hogy vissza kell térni az 1953-as vonalhoz, persze úgy, hogy a „jobboldali jelenségek” újonnan felbukkanásának lehetőségét csírájában elfojtjuk. Felszólalása felemásságával együtt a demokratikus vonalba sorolható. Ma is aktuális érvénnyel elemzi, hogy mivel a szovjet típusú szocialista rendszer rendkívüli mértékben összpontosította a politikai hatalmat, a személyi kultusz jelentkezése ilyen közegben, emiatt a centralizáció miatt különös veszedelmeket rejt magában. Ezzel Mód rámutat arra — a maga nyelvén — hogy az ún. személyi kultusz nem diktátor hajlamú személyek ambíciójának és a környezet szolgáltságának egymásra találása, ahogyan ezt lényegében a szovjet XX. kongresszus értékelése is beállította, hanem rendszer.

Zsigmond László azonban az, aki a legélesebb, mai szemmel is döbbenetes nyíltsággal és világossággal vetett fel két kérdést. Kijelentette, hogy az 1948 után megindult hidegháborús viszonyromlás az egykori koalíciós nagyhatalmak között a Kominform 1947-es alakuló értekezletének hibás helyzetértékelő határozatából származott. Hol mer ma a glasznoszty tetőpontján valaki ilyet mondani! Ki meri ma a hidegháborúért a felelősséget ilyen egyértelműen, ilyen „egyoldalúan” a szovjet félre hárítani. Az obskúrus „határozatokban” való gondolkodás éles fegyver annak kezében, aki fegyverként akarja forgatni. Nem kevésbé volt éles Zsigmond gondolatmenete, amikor kifejtette azt, hogyha a szovjet párt vezető szerepet gyakorol a kommunista mozgalmon belül, akkor hibái különösen nagy kárt okozhatnak, tehát mozgalmi kötelesség is különös figyelmet fordítani a vezető párt hibáira, s azt „kitüntettet” élességgel bírálni. Hol vagyunk mi ma a kritikai élességnek ettől a fokától! A mi műfajunk harminc éven át az „áthallásos” kritika volt. A célzás, amelyet lehetőleg ne lehessen kiélezett helyzetben tetten érni. Ma is milyen lassan térünk át az áthallásról az egyenes beszédre! Az 1956-os vitában is elhangzik „áthallás”. Hanák Péter Szabó Ervin század eleji álláspontjába burkolva adja elő a párton belüli demokrácia aktuális követelését. Az akkori vita tehát a ma számára sajátos nyelven beszél. Két lehetőség van. A mai; az „áthallás” és az, hogy a kritikát a marxista-leninista elméleti

terminológiában megfogalmazva adja elő a bíráló. Ez az áthalláshoz képest egyenes beszéd, ám szigorú „dramaturgiai” kötöttsége van. Ebben a dramaturgiában a nyelv marxista-leninista „parteichinesisch” nyelvvé válik, amellyel minden mondanivaló elmondható, az is, amelynek kimondatását megakadályozandó eme „newspeak” eredetileg létrejött. Ezen a nyelven a probléma kifejtését nem kell kódósítani, nem kell tartalmilag engedményt tenni, csak a barokk udvariasság kötelező szigorúan; a kritikának ezen a nyelven kell történnie. Az ingadozó rendszer ebben még valamiféle biztosítékot vél, még fenntartani véli annak illúzióját, hogy a nyelv által uralja a szellemet; aki ezen nyelven beszél, ha „vadakat mond is”, végső soron mégis csak az ő szövegét mondja. A szocreál esztétika a tartalomnak a formával szembeni elsőbbségét hirdeti, most visszatér az elbizonytalanodott rendszer korifeusaiba a régi bölcsesség: „a stílus az ember”, ha a mi stílusunk; a mi hatalmunk.

A ma szelleme más. Más a megújulásért folyó harcban is. Ma inkább kerülő utat teszünk, de nem vagyunk hajlandóak az ellenség nyelvén beszélni. A szakmai közélet autonóm szervezeteket követel, nem saját felfogású vezetőséget a hivatalos, tehát politikailag befolyásos szervezet élére. Nem helytelen álláspontokat revideáló hivatalos álláspontokat követel, hanem azt, hogy szakkérdésekben ne legyen hivatalos álláspont — még az olyan politikailag megterhelt kérdésekben sem, mint 1956. Két kor gyökeresen különböző stratégiáját hasonlíthatja össze a mai olvasó. Az egykori történészvitánál jobb lehetőség aligha mutatkozik arra, hogy tudatosítsuk a két demokratizálási korszak értelmiségi közszellemének különbségeit. Mi, maiak gondolatilag végleg meghaladtuk a sztálinizmust. Túltettük magunkat gondolatvilága csontvázán; nyelvén is — de vajon tudunk-e még ügyünkért harcolni?

Világosság, 1989. július

A „párt” kettős természete

Az MSZMP-nek kettős természete van, mint Krisztus Urunknak a keresztény teológiában. A megváltó földi létében egyszerre bírt isteni és emberi természettel.

Első, „*isteni*” természete szerint az MSZMP maga a politikai adminisztráció, a „*politikai osztály*”, amely a központi és legfőbb hatalmat gyakorolja. Ám ott van, ha másodlagos jelentőséggel is, az MSZMP „*laikus*” tagsága, amely igazolni volt hivatott, hogy a „Párt” valóban „élcsapat”, nem csupán „új osztály”, amely igyekezett „közvetíteni” a párt politikai akaratát a néptömegek felé, és amelyből a pártbürokrácia egy részét „kiemelték”. 1980-ban Lengyelországban kiderült, hogy ez a tagság, ha nem követi a „politikai osztály” parancsait, kolonc a lényegi, a valódi párt nyakán. Ebben az esetben valóra válik Bertold Brecht átka: a „Pártnak” a tagságot, ezt a fajta népet tényleg le kell váltania – de nem másikat választani helyette, hanem végérvényesen megszabadulni tőle. *A „Párt” ugyanis meg tud lenni nép nélkül.*

Ez a nép volna a másik természete az MSZMP-nek. Földi természete. Most, hogy felborultak a korábbi rendezett viszonyok, új szerepet kellene találni a tagságnak. Az MSZMP–vezetés ígéretei szerint nyílt választás lesz. Ebben a harcban az MSZMP nem vehet részt uralmi bürokráciaként, *a tagságnak kell a parlamenti küzdelemben helytálló párttá átalakulnia* – így az MSZMP két természete egymással éles ellentétbe került. A „politikai osztály” lényege szerint csak az uralom gyakorlásában vehet részt, erre alkalmas. Akárhogy végződik is a választás, az új rezsim nem nélkülözheti azt a politikai adminisztrációt, amely ma (még?) MSZMP-nek nevezi magát. Nagy tapasztalatot szerzett, rutinos adminisztráció ez: tisztek, külügyesek, vállalati igazgatók, bankemberek. Helyükre másokat állítani nem lehet egyhamar. Minden új arculatú kormányzat hatalmi apparátusában jelen lesznek – döntő tényezőként. Ám ha a parlamenti rendszerbe illeszkedő, bázisára építő MSZMP a választásokon vereséget szenved, ellenzékként kerül szembe a politikai adminisztrációval. Az MSZMP egyik természete a másikkal.

Az MSZMP most közreadott két programdokumentuma – a *Programnyilatkozat* és a *Történelmi utunk tanulságai* – ezt a helyzetet tükrözi. A *Programnyilatkozat* a választási harcba induló „második természet” programja. A „laikus” tagság részére kíván olyan szöveget kézbe adni, amely választókat vonz és eligazítja a tagságot arról, hogy hogyan viselkedjenek, miket mondjanak az új helyzetben. A *Programnyilatkozat* semmit sem érzékeltet a „kettős természet”-ből. A gyanútlan olvasó nem is gondolná, hogy a dokumentumot egy uralomban részes és onnan gyakorlatilag kizoríthatatlan politikai adminisztráció emberei írták.

A dokumentum nem tartalmaz semmi olyat, ami sajátos arculatot adna a választásokon fellépő pártnak. Jókai Mór a múlt században *politikai divatokat* emlegetett. Ez a program afféle időszerű *politikai divatlap*. Benne van minden, ami ma a tömegek politikai ízlése számára elegáns és sikkes. A *liberális* láthatja, hogy itt piacot akarnak, „esélyegyenlőséget”, amely a magántulajdont a többivel azonos feltételekhez juttatja. Az

MDF-es kap községi tulajdont, az SZDSZ-es alapítványt. A *hazafi* szívét megdobogtatja, hogy az MSZMP „a leghatározottabban fellép a nemzetiségi jogok megsértése, a kisebbségek erőszakos asszimilációja ellen”. A *szociáldemokratának* „demokratikus jóléti államot” ígér a program – azaz, skandináv szociálpolitikát a mai hazai anyagi körülmények között... A *szabadságjogok iránt érdeklődő* jár a legrosszabbul, ő még ebben a divatlapban sem igen talál a saját mérete és ízlése szerint való árut.

A program lényegében szándékosan emeli ki mindazt, amiben az új arcú MSZMP – „földi” természete szerint – a többiektől nem különbözik. Annyi ideig volt a „különös emberek” pártja, annyi ideig ügyelt arra, hogy mással össze ne lehessen téveszteni, hogy most az ellenkezőre kell törekednie: belemosódní az általános választási masszába.

De hát talán nem aktuálpolitikai szövegtöredékek határozzák meg egy párt arculatát, hanem vegyük elő a marxista leckét, amit ugyanez az MSZMP állandóan kikérdez tőlünk, ellenzékiektől: *Kinek a pártja vagytok?* Kit, milyen osztályt, réteget, társadalmi csoportot képviseltek? Az MSZMP-nek e kérdés feltevése teremtetten helyzetben nem kell olyan zavarban lennie, mint mi, ellenzékiek szoktunk. Az ő esetében világos, kit képvisel: azt a politikai bürokráciát, amely az MSZMP első és nyilván lényegi természetét jelenti. Ám a programban éppen ez nem jelenhet meg, ellenkezőleg, el kell lepleznie „politikai osztályjellegét”, hiszen a „laikus” tömegekhez kíván szólni, amelyek érdeke gyökeres ellentétben van a politikai bürokrácia érdekeivel. Vagy képviselje az MSZMP mint „MSZMP II.” a munkások érdekeit az „MSZMP I.”, azaz az állami vállalatokat mintegy tulajdonosként igazgató állami bürokrácia ellenében?

Az önmeghatározás mégis csak ideológiai lehet. Igaz, már jó egy éve azt papolja vonalas és ellenzéki, hogy senki sem tudja megmondani, mi is a szocializmus. Mintha negyven éven át nem lett volna világos az értelmezése.

Szocializmus:

1. a *termelőeszközök állami tulajdona* (a „tsz” is az lényegében);
2. a *tulajdon központostított formában való üzemeltetése*;
3. *egypártrendszerű diktatúra*, amely uralmát a rendőrállam eszközeivel gyakorolja.

Ma, Magyarországon minden más szocializmus-fogalmat csak ehhez viszonyítva lehet meghatározni. Ezt pedig nem lehet elintézni annyival, hogy elvetjük az „*államszocializmust*” és odavetjük helyette, hogy a kommunista és a szociáldemokrata értékeket egyesítő „*demokratikus szocializmust*” akarunk. Utóbbiról, a jóléti állam szociáldemokrata gondolatának hazai aktualitásáról már szó esett. A kommunista értékek pedig mi egyebet jelentenek, mint azoknak az emberi tulajdonságoknak az összességét, amelyek a jól ismert szocializmus megvalósításához szükségesek?

A jelenlegi szándéokra – akár őszinte, akár színlelt szándék – nem lehet egy programot összefogó, annak arcot adó ideológiát felépíteni. Lehetne azzal, hogy külföldi politikai irányzatokkal azonosítjuk magunkat. De hát hivatkozhat ma az MSZMP a külföldi kommunista pártok, akár az eurokommunisták példájára? Az eurokommunizmus nem más, mint a szociáldemokrácia megkésett utánzása. Marad tehát a múlt: az MSZMP nem tehet mást, mint hogy világosan tisztázza viszonyát a Rákosi-rendszerhez és Kádár

harminc esztendejéhez. A vállalt folytonosság vagy a szakítás fogja meghatározni a megújulni akaró párt igazi mivoltát.

Ezt végzi el a *Történelmi utunk tanulságai* című párt dokumentum. Ez a fontosabb nyilatkozat. Tartalmasabb is, színvonalasabb is a programnyilatkozatnál. Több ponton előrelépést jelent a Berend-féle bizottságnak a *Társadalmi Szemle* különszámaként megjelent állásfoglaláshoz képest. Most végre maradéktalanul elvetik a sztálinizmust. A dokumentum leszámol a sztálinizmus egyetlen eredményével, amellyel a Kádár-rendszer és a „bukott rendszer örökösei” mindmáig dicsekedni igyekeztek: a sztálinista iparosítással, elismerve, hogy ez nem kevésbé ártott az országnak, mint a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása. '56 leírását is többé-kevésbé elfogadhatjuk. A „forradalom” kifejezést ez a dokumentum sem fogadja el – megmarad a híg „népfelkelésnél” –, de amit leír, az lényegében forradalom. Nem állítja többé, hogy november 3-án az ellenforradalmi erők kerültek fölénybe és elutasítja a második szovjet beavatkozást is.

A Kádár-rendszerrel nem tudja ezt a kritikus szakítást elvégezni. E korszak esetében se tagadja egészen, de kisebbiteni akarja jelentőségét annak, hogy a fejlett világhoz képest az elmaradottság egész idő alatt nőtt. Az írás hangsúlyozza, hogy a hetvenes évek elején az ország történetében egyedülálló életszínvonal-ugrás történt. Csakhogy hozzá kellett volna tenni ehhez: ebben nem különbözött hazánk más országoktól, az elmúlt harminc évben minden ország megélte történelme legnagyobb életszínvonal emelkedését. A történelemértékelő dokumentum is két lovon akar vágtaézni egyszerre. A Nagy Imre-vezette „reformkommunista” pártellenzéknek is, a kádárizmusnak is örököse akar lenni. Ez pedig lehetetlen, a kettő között választani kell.

A politikai bürokrácia valamilyen formában helyet kap egy új demokratikus rendszerben is, hiszen belátható időn belül nem lehet másik adminisztrációval helyettesíteni. Első, „isteni” természete szerint tehát a „Párt” fennmarad. De a „második természetről”, a parlamenti rendszerbe illeszkedő politikai párttá válásról talán neki is jobb lenne, ha lemondana. Maradva a divatlap-hasonlatnál: *nem áll neki jól*.

Beszélő, 1989. szeptember 27.

Nincsen többé geopolitikai helyzet

Amikor térségünkben a nép megmozdult, hogy szabadságát kivívja, mindenkor felemelkedett a prófétai kéz, benne a térkép, és felhangzott az intelem: „geopolitikai helyzet”.

Furcsa dolog ez a fránya geográfia. Kubában, Nicaraguában sohasem volt geopolitikai helyzet. Ezeknek a rezsimeknek a vezetőiben sohasem merült fel az aggály, hogy az USA térszomszédságában, a „hátsó udvarban” a nyugati szuperhatalom talán nem fog ilyen végletesen Amerika–ellenes rendszereket eltűntetni. Fel nem merült ilyesmi: Kuba azt is megengedte magának, hogy afrikai országokba idegenlégiós csapatokat küldjön szovjetfüggő, Amerika–ellenes rezsimek fenntartására, rezsimekére, amelyek saját erőből nem tudtak volna megmaradni népeik nyakán. Ott, az USA tövében annyira nincsen geopolitikai helyzet, hogy a recsegő–ropogó birodalom ma is megengedi magának, hogy külső támogatásával megkíséreljen Salvadorban új Kubát, új Nicaraguát létrehozni. Kell ez annak igazolására, hogy ami a balti országokban vagy Kisinyovban történik, az demokratizálódás, nem vereség. Geopolitikai helyzet, úgy látszik, csak itt van, a mi történeti tájunkon. Csak bennünket tart mindig vissza a félelem attól, hogy függetlenségünk érdekében határozottan fellépjünk. *Az elmúlt hetekben ennek vége szakadt.*

Harminc éve vágyunk arra, hogy szabadságtörekvéseinket össze tudjuk hangolni, hogy a népi demokráciák népei egységes tömböt alkossanak elnyomóikkal szemben, most ez a tömb fennáll. Nem összehangolt cselekvés hozta létre, hanem a szabad lelkű küzdelem láncreakciója, de ma már minden feltétele megvan az egységesen működő függetlenségi tömörülésnek. Prága és Berlin, Szófia és Budapest, Varsó és Riga, Tallinn és Kisinyov ... – szerencsére már folytatni sem tudom a sort – népei már nem hajlandók tudomásul venni a geopolitikai helyzetet. Ez a geopolitikai helyzet a szovjet katonai fölény eufemisztikus körülírása volt. Azé a fölényé, amely bizonyos szuperfegyverzet típusokban (SS-18) való túlsúlyon és az európai szárazföldi erőt képező hadosztályszámokban és harckocsi–adatokban észlelhető fölényen túl valóban elemi földrajzi helyzetfőlény volt: a két német állam határán összpontosult szovjet erő fölényben volt a „riadóztatási idő” tekintetében: ha esetleg támad, a harci cselekmények nyugatnémet területen folynak addig, amíg a „Big Lift” áthozza az Óvilágba az amerikai csapatokat, azalatt meg mi marad a Vén Európából a mai „hagyományos” fegyverekkel való hadviselés mellett? Fegyverkezéspolitikai kompromisszum az elmúlt harminc évben vagy olyan megállapodást jelentett, ahol a Nyugat egyoldalú engedményt tett, vagy olyan „szimmetrikus” megállapodást, amelyben lepleződik az a tény, hogy a szovjet oldal járt egyoldalúan jól.

Még ma is, még a magyar ellenzék oldalán is ennek a szimmetriának a jelszavai élnek: „Mindkét katonai tömb egyoldalú megszüntetése.” Mintha a NATO és a Varsói Szerződés szimmetrikus helyzetben volnának. Mintha a Varsói Szerződés kis tagjai katonai tényezők volnának, akiknek teljes kiválása a paktumból változtatna valamit a katonai erőegyensúlyon. A semlegesség reális esélye a szabadság felé rohamozó volt népi demokráciák számára az, hogy a Varsói Szerződést meg lehet szüntetni egyoldalúan, a

NATO egyidejű változatlan fennmaradása mellett úgy, hogy a Nyugat–Kelet katonai egyensúly mit sem változik. Ha a szovjet csapatokat visszavonják a népi demokráciákból a szovjet határra, miközben az USA csapatai változatlanul Nyugat-Európában maradnak, és a NATO-erő pedig változatlanul védi a belnémet határt, ez nem borítja fel a katonai egyensúlyt, hanem közelebb visz hozzá, mivel csökkenti (a még így is megmaradó) szovjet katonai fölényt. A német egység ebben a pillanatban paradox helyzetet jelent: *egyszerre lehetetlen és elkerülhetetlen*.

Lehetetlen, mert ha megvalósul, a Szövetségi Köztársaság neutralizálódását jelentheti, ezzel pedig a NATO végét, a szovjet katonai fölény tűrhetetlen mértékű megnövekedését. Ugyanakkor azonban elkerülhetetlen is, mert az NDK felszabaduló népe nem tágít ettől a követeléstől és a Szövetségi Köztársaság népének nemzeti önérzete is megköveteli az egységet. Csak valamiféle új típusú, a mai felfogás számára abszurdnak tűnő megoldás lehetséges. Olyasmi, hogy a Szövetségi Köztársaság részévé vált eddigi NDK területét elhagyják a szovjet csapatok, miközben a nyugati rész változatlanul a NATO tagja marad, s területén maradnak az amerikai katonai erők, s olyasféle státus alakul ki, hogy a „keleti terület” afféle „demilitarizált övezet” lesz, ami nem kapcsolódik be a NATO integrációjába, sőt a Szövetségi Köztársaság katonái is távol maradnak e területről. Egyoldalúan meg kell szűnnie a Varsói Szerződésnek, a szovjet csapatoknak a szovjet határ mögé kell visszavonulniuk, az eddigi népi demokráciáknak semleges státust kell kapniuk - mindez azonban ne jelentsen új Jaltát. A Jalta-korszakot remélhetően lezáró „Máltai Megbeszélés” ne legyen alapja olyan újabb egységes rendezésnek, amely során a két szuperhatalom megállapodik a térség népeinek feje fölött.²⁰ A két szuperhatalom számára sem előnytelen, ha nem hárul rájuk valamiféle egységes rendezés terhe. A politikai bürokráciákat mérhetetlen erejüket talán meg is haladó feladat elé állítaná egy egységes rendezés: nem tervezett nemzetközi konferenciák, csúcserkeztetek véget nem érő sorozatának rendezését jelentené. A szovjet oldalt, mint a tárgyalások hátrányban levő szereplőjét, túlságosan megterhelné presztízsvereséggel az efféle egységes rendezés. Elég neki az is, ami spontánul történik.

A Nyugatra rászakad valamiféle egységes elvek szerint felépített, egyszerre esedékes új Marshall Terv követelésének nyomása. Talán realisabb és a kis résztvevők számára is előnyösebb, ha az új helyzetet: viszonyukat Kelethez és Nyugathoz egyedi esetekként alakítják ki. A térség országai túl hosszú ideje járnak külön utakon, némelyek között feszültségek és ellentétek alakultak ki, az egységes rendezés nem lenne számukra kedvező.

Természetesen itt a kérdés: mit szól ehhez a példakép: a Nagy Elefánt. Igazán nagyra tartom eme hadsereg megszállói kapacitását, de Lengyelországot, Magyarországot, az NDK-t, Bulgáriát, Csehszlovákiát és ezen túl Lettországot, Észtországot, Litvániát, valamint

²⁰ Mihail Gorbacsov és George H. W. Bush 1989. december 2-án, a berlini fal ledöntése után, Málta partjainál, a Makszim Gorkij utasszállító hajón találkozott. A tárgyalások zárt ajtók mögött zajlottak: megegyeztek, hogy a szovjet hadsereg kivonul a megszállt országokból.

Grúziát, Örményországot, Azerbajdzsánt, továbbá Moldáviát ... lehet a végére érni? ... mind megszállni, illetve katonai igazgatás alá vonni talán még ez a hadsereg sem tudja egyszerre.

Emellett a Szovjetunió számára előnye is van annak, ha a népi demokráciákat újtjukra engedi. Azt bizonyíthatja, hogy ami történik, nem a szovjet világrendszer szétesése, hanem demokratizálódása.

Beszélő, 1989. december 18.

Improvizáció – A NATO-tag Magyarországról

Az USA is a Varsói Paktum tagja lesz?

1990. február 20-án lényeges külpolitikai bejelentést hallhatott az ország. Ezen a napon a Politikatudományi Társaság ankétot rendezett „újrakezdődik-e az európai történelem” címen. A téma külpolitikai volt, nem társadalom- vagy kultúr-filozófiai. A három felkért előadó: *Horn Gyula* külügyminiszter, *Jeszenszky Géza* egyetemi oktató és *Szabó Miklós* kutató a pillanatnyilag legnagyobb három politikai párt: az MSZP, az MDF, illetve az SZDSZ külpolitikai prognózisát és programját fejtették ki, lényegében Európára korlátozva, tehát arról beszélve, ami a külpolitikában közvetlenül meghatározza az ország helyzetét.

„Egyéni” teljesítmény

Horn Gyula fejtegetése szenzációs elemet tartalmazott, amely azóta foglalkoztatja a külpolitikával foglalkozó magyar és nemzetközi sajtót. Mintegy bejelentette, hogy néhány éven belül hazánk tagja lesz a NATO politikai szervezeteinek. – Pontosan értsük: nem a katonai szervezetnek, hanem a NATO-Tanácsnak. – A megvalósítás hogyanjáról a húsz percre limitált előadásban a miniszter nem is szólhatott. Azt fejtette ki a továbbiakban, hogy ez annak a folyamatnak a része lesz, amelynek során a két katonai-politikai tömbből egységes európai biztonsági rendszer alakul ki. A magyar NATO- Tanács-tagság és a létrejött összeurópai biztonsági rendszer között eltelt idő fejleményei nem kerültek szóba. A fejtegetés lendülete érezte, hogy hazánk - mint az utóbbi időben több más külpolitikai dologban is - NATO-tagságával úttörő szerepet fog játszani sajátos, „egyéni” teljesítménnyel a későbbi biztonsági rendszer kialakításában. Arról, hogy hogyan fog történni ennek a biztonsági rendszernek a kialakulása, konkrétan nem esett szó. Annyi volt érzékelhető, hogy ez a rendszer Horn Gyula szerint nem valami nemzetközi értekezleten, hanem bilaterális kapcsolatok alakulásának végső fejleményeként jönne létre.

Nem derült ki világosan a miniszter fejtegetéséből, hogy a NATO-tag Magyarország kilépjen-e a Varsói Szerződésből, esetleg ez a szerződés egyoldalúan megszűnjön-e, miközben a NATO fennmarad, vagy netán hazánk úgy legyen tagja a nyugati katonai-politikai tömbnek, hogy egyidejűleg a Varsói Szerződésnek is tagja marad. Sejtethetően mégis ez utóbbi lehetőségre gondolt. Más összefüggésben ugyanis arról beszélt, hogy Magyarország a szovjet csapatok távozásával gyakorlatilag megszűnik közreműködni a Varsói Paktumban mint katonai szervezetben. A szovjet blokknak - mondta Horn - egyoldalúan politikai szervezetté kell átalakulnia, de meg kell fosztani attól, hogy politikai döntéshozó szerve, a Politikai Tanácsadó Testület továbbra is kötelező döntéseket hozhasson, hogy esetleges dokumentumaiban foglalt általános politikai irányelvei a tagországokra kötelezőek legyenek, és 1990. március 3. korlátozzák azok külpolitikai szuverenitását. A miniszter természetesen ezt így nem mondta, de az elképzelés a keleti katonai paktum névlegessé válását, elsorvadásának kezdetét jelenti.

A másik két előadó előre elkészített szövegekkel jelent meg az anketon. A magyar kormány fantasztikus külpolitikai bejelentését nem sejtették előre, szövegeik nem ebbe a koncepcióba illeszkedtek. Sem az MDF-et képviselő Jászenszky Géza, sem e sorok írója nem kísérelte meg, hogy eredeti szövegét félretéve improvizálva reagáljon a miniszter által mondottakra. Jászenszky fejtegetése a NATO-tagságtól eltekintve lényegében azonos vágányon haladt Horn elképzeléseivel.

E sorok írója azt fejtette ki, hogy a német egység kérdését nem a nagyhatalmak tűzték napirendre a tárgyalasztalnál, ezért kifejlődése nem a nemzetközi konferencia, illetve csúc diplomácia szabályai szerint halad. Ezt a törekvést Németországban valódi, az utcán lezajló forradalom tűzte napirendre. A Német Demokratikus Köztársaság népének jelentős része, érzékelhető többsége az utcán követelte a német egységet. Ez természetesen felveti az egyesített Németország nemzetközi helyzetét. Kézenfekvő [lenne] az egyesült Németország semleges státusa. Ez azonban a nemzetközi-katonai erőviszonyokat gyökeresen megváltoztatná a Szovjetunió javára. Németország kiválásával nem tartható fenn tovább a NATO, és az amerikai csapatoknak el kell hagyniuk Európát. Európában katonai erőként egyedül a Szovjetunió marad, vele szemben Nyugat-Európa teljes mértékben kiszolgáltatottá válik. A Szovjetunió számára nagyon is kifizetődő alku volna, ha a Német Demokratikus Köztársaságot átadná a Szövetségi Köztársaságnak utóbbi semlegessége és ezt követően a NATO megszűnése, az amerikai csapatok távozása fejében.

Mindez felszínre hozza az eddigi nemzetközi egyensúly, a „*történetileg kialakult erőegyensúly*” (Brezsnyev) valójában aszimmetrikus voltát. A nemzetközi csúcs- és konferenciadiplomácia a megállapodásokban szimmetriát szimulált, miközben a „szimmetrikus” megállapodások mind egyoldalúan a szovjet érdekeket szolgálták (az erőviszonyoknak megfelelően). Dél-Vietnam nem semleges ország lett az amerikaiak kivonulása után, hanem az 1975-ös párizsi megállapodás durva megsértésével Észak-Vietnam része. A berlini megállapodás szerint: Kelet-Berlin az „*NDK fővárosa*”, de Nyugat-Berlin „*nem az NSZK része*”.

Ez az aszimmetria jellemzi a két katonai tömböt is. A Varsói Paktum nem valószínű tömb. Sem politikailag, sem katonailag nem jelent többet, mint a Szovjetuniót egyedül. A nem önként csatlakozott, lényeges katonai erőt nem jelentő kelet-közép-európai kis országok kiválása a Varsói Szerződésből és így a paktum megszűnése a jelenlegi katonai és politikai erőviszonyokon semmit nem változtatna. Nem így van ez a NATO esetében. Ez a tömb nem csupán egy szuperhatalomból és kisországokból áll. Több közép nagyságú ország is tartozik hozzá: Anglia, Franciaország, a Német Szövetségi Köztársaság és újabban már Olaszország is katonai erőt jelentenek. Az a politikai körülmény sem mellőzhető, hogy ezen országok népének legalább jelentős része ezt a paktumot kezdettől akarta és ma is akarja. A népek forradalma által alulról felvetett rendezés tehát aszimmetrikus: felrúgja az eddigi konferencia- és csúc diplomácia álszimmetriáját: a szovjet fölény szimmetriává stilizálását.

A kibontakozó rendezés útja: a Varsói Szerződés egyoldalúan megszűnik, a szovjet csapatok a korábbi „népi demokráciák” területéről a szovjet államhatár mögé vonulnak vissza, míg a NATO megmarad, és a NATO-országok területén állomásozó amerikai csapatok változatlan létszámmal és katonai erővel jelenlegi állomáshelyeiken maradnak. Ez nem a katonai egyensúly felbomlása, hanem – ellenkezőleg – a valóságos egyensúly megvalósulása lenne.

Semleges kisállamokat

Ebben az összefüggésben a Horn Gyula által előadott elképzelés még mindig az eddigi „szimmetria” alapján történő átalakulás körébe tartozik. Ha Magyarország – megtartva Varsói Szerződés-tagságát is – a NATO (politikai szervezeteinek) tagja lesz, olyasféle nemzetközi folyamatot indít el a térségben, hogy a Varsói Paktum többi tagja is – Varsói Szerződés-tagsága megtartásával – elkezd belépni a NATO-ba. A „jó példát” a NATO-országok is követik – a csúcs- és a konferencia-diplomácia „szimmetria” eszménye szerint: ők is elkezdenek – NATO- tagságuk fenntartása mellett – belépni a Varsói Szerződésbe. Az elképzelt délibábos folyamat betetőzése: a Szovjetunió is NATO- tag lesz és az USA is Varsói Szerződés tagja. Ezzel lényegében a szovjet blokk-külpolitika eddigi célja valósulna meg: a két katonai-politikai tömb egyidejű leépítése és megszüntetése. Az eljárás formabontó: nem csúcsertekezet, nem konferencia mondja ki a két tömb egyidejű megszűnését, hanem azt egy átmeneti folyamat hozza létre, ahol az egyes tömbök egyes államai egyenként belépnek a másik tömbbe. Ezzel a tömbök fokozatosan egymásba gabalyodnak, összekeverednek. Az átmeneti folyamat végén ott a szimmetrikus mindkét-oldalú megszűnés. Horn ötlete a kölcsönös, szimmetrikus blokkleépítésnek egy sajátos, egyéni és fantáziagazdag végrehajtási ötlete. Számításba veszi a sajátos magyar érdekeket: Magyarországnak, mint első NATO-ba lépő Varsói Paktum-országnak, ez az „avantgardizmus” politikai előnyt, nemzetközi tekintélyemelkedést jelent.

Magam, februári fejtegetésemben, a Varsói Szerződés megszűnése és a szovjet csapatok határai mögé vonulása által egy reálisan, nem szerződésekkal szabályozott módon létrejött semleges kisállam-övezet kialakulását látom a reálisnak és kívánatosnak, amely szétválasztja a két szuperhatalom katonai erőit, és ezzel kizárja a meglepetésszerű háború indításának lehetőségét. Nem lesznek többé az érintkező határon egymással szemben állomásoztatott összevont erők, amelyek, ha váratlanul támadnak, a háború pusztítását az ellenfél területére exportálják. Támadni csak a volt népi demokráciák katonailag erős nem jelentő független övezetén át lehetne, így a másik fél idejében riadóztathatná, mozgósíthatná erőit. Ez az új, alulról alakuló helyzet egyszerre számolja fel az Európára nehezedő nyomasztó katonai fölényt, és teremt az eddiginél szilárdabb alapot az európai béke számára. A térség országai, az eddigi „népi demokráciák” függetlenekké válnak anélkül, hogy nemzetközileg rögzített státust kapnának, esetleg olyan nemzetközi, nagyhatalmi konferencia által létrehozott és garantált semleges státust, mint Ausztria esetében. Független kisállamokká válnak, nyitott külpolitikai lehetőségekkel. A térség biztonságának megalapozásához jó kiindulást jelent Kőszeg Ferenc elgondolása, amelyet a közelmúltban Potsdamban adott elő egy nemzetközi konferencián. Eszerint a

felszabadult „ütközőzóna” térség kisállamai kössenek egymással bilaterális megnehtámadási szerződéseket, és kössenek hasonlót a Szovjetunióval és a NATO-országokkal is. Ez kialakíthat egy regionális biztonsági rendszert, amely csökkentheti a gyenge hadseregekkel rendelkező kisországok katonai kiszolgáltatottságát (a jövőben inkább egymással, nem a nagyhatalmakkal szemben), és kialakíthatja a konfliktusrendezés intézményi struktúráját is.

Térségünkben a külpolitika egy történelmi pillanatban kikerült a hatalmi bürokráciák kezéből, és az alulról szerveződött demokratikus erők ügye lett. A bürokráciák „hatalmi vákuumtól” tartanak. A mi szótárunkban ez a nemzeti függetlenséget jelenti. Destabilizációról beszélnek, „kezelhetetlen” helyzet kialakulásáról – amit ők nem tudnak kezelni. A jövőben talán megpróbáljuk mi magunk.²¹

Beszélő, 1990. március 3.

┐

²¹ A *Népszabadság* a konferencia másnapján így számolt be az eseményről:

Nyitó előadásában *Horn Gyula* 1985 tavaszát, Mihail Gorbacsov hatalomra kerülését nevezte az európai történelem fordulópontjának, mivel ez után az időpont után a Szovjetunió már nem avatkozott bele a kelet-európai országok belügyeibe. A lehetőségre elsőként a magyar politikai vezetés reagált, s az akkori MSZMP reformszárnya megkezdte a hatalmi monopólium leépítését, elindult a többpártrendszer és a teljes piacgazdaság irányába — mondta az MSZP Országos Elnökségének tagja. Ebben az is közrejátszott, hogy Magyarországnak volt a legjobban kiépített kapcsolatrendszere Nyugat-Európával, elsősorban a szociáldemokrata pártokkal. A kezdeményezés a Szovjetunióban sem váltott ki kedvező visszhangot, a Varsói Szerződés többi tagállama pedig kifejezetten ellenállt. A fordulatot tavaly november 9-e, a berlini fal leomlása hozta meg, ám igazi rendszerváltás Horn Gyula szerint csak Magyarországon indult meg, a többi kelet-európai országban eddig csak hatalom-váltás történt.

[...] *Jeszenszky Géza* előadásában kitért arra, hogy a kis államok helyzetét alapvetően mások határozzák meg, ami politikai realitás. Hazánk a XIX. és XX. században több kísérletet tett az Európához való felzárkózásra, s csak az utóbbi ötven évben háromszor kísérelte meg a nyugati típusú jóléti állam kiépítését. 1945–1947-ben és 1956-ban nem rajtunk múltott a siker, most azonban nagyrészt igen. Ez nagy felelősséget jelent a mai nemzedéknek — hangsúlyozta. [...] Elengedhetetlen, hogy a Varsói Szerződésből — már, ha fennmarad a szervezet — közös megegyezéssel ki lehessen lépni — mondotta. Jeszenszky Géza szerint hazánk „Hongkong-szerepre” vállalkozhat Kelet és Nyugat között, s nem érdemes arra várni, hogy szomszédaink is kövessenek minket. A barátság megfér a rivalizálással — mondta, s kifejtette azt a véleményét, hogy a föderatív Európa nem lesz egyfajta „szuperállam”, hanem a nemzetek, az etnikumok, a történelmi régiók Európája.

[...] *Szabó Miklós* előadásának bevezetőjében leszögezte, hogy nem egyszerű korszakváltásról van szó, hanem egy tévútról próbálunk meg visszatalálni a helyes útra. Az SZDSZ szakértője hangsúlyozta, hogy a NATO és a Varsói Szerződés nem ugyanolyan szervezetek — már csak azért sem, mert a VSZ kis tagállamai nem igazi katonai tényezők. Jóslata szerint a Szovjetunió el fogja fogadni az egységes Németország NATO-tagságát, s a következő lépés a Varsói Szerződés megszűnése lesz.

[...] *Kárpáti Ferenc* honvédelmi minisztertől azt kérdeztük, van-e valamilyen változás a kormányzat szövetségi politikájában. [A vezérezredes] így válaszolt: Én is hallottam a hírt ma este a televízióban és gondolom lesz módomból részletesebben megismerkedni a koncepcióval. Addig is erre a kérdésre azt mondhatom, hogy a magyar kormány egyértelműen eleget tesz a Varsói Szerződés Szervezetében vállalt kötelezettségeinek.

Népszabadság, 1990. február 21. (pp. 1. 3.)

A nyakaszegett Münchhausen báró

– *avagy hogyan számolta fel önmagát egy súrlódásmentesen működő paternalista rendszer*

Hogyan került sor arra a magyar politikai átalakulásra, amely a mindenki által csodált, modellértékűnek tartott Kádár–rendszert ide juttatta, ahol most van: korábbi állampártja nyolcszázezer tagról ötvenezerre zsugorodott, a másik utódpártja, a magát ma is MSZMP-nek nevező politikai szekta pedig azzal dicsekedhet, hogy néhány tízezer fővel nagyobb a taglétszáma, mint a korábbi rendszerhordozó párt utódjáé?

A Kádár–rendszer demokratikus irányú átalakulásával kapcsolatban 1988 óta „vértelen forradalmat” szokás emlegetni. Kevés alapja van ennek a minősítésnek. Ezt a rendszert nem döntötte meg fegyveres népforradalom, mint Romániában Ceaușescu rendszerét, nem söpörte el népmozgalom, mint Honecker Kelet-Németországát, Jakes (Husak) Csehszlovákiáját, sőt, mint Zsivkov Bulgáriáját. Annak a választásnak még előtte vagyunk, amely úgy fogja a jelek szerint kiűtni az eddigi állampártot, mint a tavalyi lengyelországi választás, bár az új kormány megalakítására nem sorakozik fel egy Solidarność, egy ellenzéki tömegmozgalom, amelyről senkinek sem lehetne kétsége, hogy az egész társadalmat képviseli.

A Kádár–rendszer tehát 1988-ban nem tömegmozgalom hatására kezdett el felbomlani. Még az ellenzéki mozgalom, a *Beszélő* köre, a *demokratikus ellenzék* sem dicsekedhet azzal, hogy olyan politikai nyomást fejtett ki kívülről a rendszerre, amely azt felmorzsolta, illetve arra készítette volna, hogy megkíséreljen átmentő manőverekkel boldogulni. Igen: *átmentő manőverekkel*. Ez a rendszer önmagát számolta fel azzal, hogy bonyolult átmentési manőverezési akciósorozatba kezdett akkor, amikor még nem volt válságban, csak a távoli horizonton észlelhették nagyon finom érzékű politikai meteorológusok a viharfelhők tornyosulását.

Ilyen okos volt a megdőlt, levitézlett Kádár–vezetés, hogy éles szemmel előre látta a bajt? – Igen is, nem is. E tekintetben a Kádár-vezetésnek korábban sem volt rossz érzéke. Az 1956 utáni konszolidáció idején felfogta, hogy meg kell vásárolnia valamilyen módon a társadalom legalábbis passzív beletörődését. Ezt meg is tudta tenni. A hatvanas-hetvenes évek fordulóján a vezetés népi elégedetlenség és ellenzéki nyomás nélkül fel tudta fogni, hogy gyökeresen változtatnia kell a gazdaságirányítás modelljén, ha azt akarja, hogy a gazdasági növekedés fokozása, a beruházási hányad növekedése ne vezessen azonnali életszínvonal-csökkenéshez.

A rendszer válság és ellenzéki nyomás nélkül felülről kezdeményezte a gazdasági reformot, viszont azonnal kiderült, hogy a vonalas ősbölcényeknek van igazuk: a reform nem fér a rendszer kereteibe. Nem hajtható végre politikai demokratizálás nélkül, márpedig a „reform” politikai értelme éppen ennek „megűszása” lett volna: „*a gazdasági irányítást átszervezzük, de az amúgy is laza politikai diktatúrán tovább már nem lazítunk*”. A reform tehát hamvába hót.

A nyolcvanas években a rendszer vezetése ismét érzékelte, hogy még az elkerülhetetlen zuhanásszerű életszínvonalcsökkenés előtt kell felülről kezdeményezve valamit csinálnia. Mivel a gazdasággal nem tudott, most elkerülhetetlenül a politikában kellett. Ha vaját az adósság-visszafizetés időszakában nem tudhatott adni, akkor legyen „vaj helyett szöveg”. Azon nyomban felvetődött az a kérdés, hogy ezt elkerülhetetlenül másik politikai vezetőgarnitúrának kell végrehajtania, amelynek át kell venni az eddigi helyét. A Kádár-vezetésnek az a harminc éven át tartott vonala, amely szerint a vezetésnek mindig igaza volt, a vezetés politikája mindig eredményes volt, a politikát az állandó folyamatosság jellemzi, továbbá a változások kora lejárt, s gyökeres változás a magyar történelem elkövetkezendő évezredeiben már nem lesz, vagyis ezer év múlva is az akkori Kádár fogja elpökhendiskedni, hogy a párt irányvonala nem változik, soha nem változott és nem is fog – ez a vonal az új stratégiával összeegyeztethetetlen volt.

Ahogy a Kádár-vezetés harminc évig folyamatosságot imitált, a helyébe lépő új vezetésnek viszont gyökeres, akár forradalmi változást kellett imitálnia. Ehhez az kellett (volna), hogy az erősen nyeregben ülő Kádár-vezetés átadja a helyét. Ezt azonban ez a vezetés nem akarta (érthető). Váltó-garnitúra viszont volt. Voltak olyan elsővonalbeli és országosan ismert vezetők, akik ha Kádár és szoros környezete helyébe léptek volna, azt a társadalom szerves váltásnak, nemzedéki átcsoportosításnak fogta volna fel, nem pedig politikai földcsuszamlásnak. Az átalakulást az már erősen nehezítette, hogy a lehetséges utódgarnitúra nemhogy nem volt egységes és csak olyan csoportok jöhettek számításba, amelyeket egymástól nagyobb politikai ellentétek választottak el, mint Kádártól és környezetétől.

Ezek a számításba vehető utódcsoporthoz mind bukott emberekből állottak. A még mindig hatalma teljében lévő Kádár könnyen félre tudta állítani ellenfeleit, riválisait. A Kádár-rendszerben a „politikai sülyesztőből”, vagy ha jobban tetszik, a „politikai sivatagból” nem volt visszatérés. Ez a kádárkori stabilitás és kontinuitás fontos tényezője volt. Aki lebukott, az biztosan lent is maradt.

Az előrelátó vak rendszer

A vezetési helyzet 1985-ben vált válságossá. Az MSZMP kongresszust tartott. Olyan légkörben, amikor a gazdasági helyzet romlása már erősen érzékelhető volt. Ez az érlelődő válsághelyzet és kongresszus-szituáció kínálta fel a már kibukott vezetési csoportoknak az alkalmat, hogy újra „bedobják kalapjukat a ringbe”. Az egyik csoport Grósz Károly és Berecz János csoportja volt. A legfiatalabb garnitúrája annak a párton belüli ellenzéknek, amelynek léte és története végighúzódik az egész Kádár-korszakon, 1957. januártól egészen 1985-ig. Azoknak a funkcionáriusoknak legfelső politikai képviselőiről van szó, akik soha nem fogadták el a „kádárizmust”: a politikai közömbösítés rendszerét, az ideológiai leépülést, a sikerpropaganda feladását, a hatalmi erőszak „elpuhulását” – helyette „normális” népi demokráciát akartak volna: olyant, amilyen Novotny–Husak Csehszlovákiájában vagy Ulbricht–Honecker NDK-jában van. Ez az opposzió valahol Münnich Ferenc és Kállai Gyula környékén kezdődött és utolsó harcosai Grósz és Berecz voltak. A másik csoport

viszont a pártvezetésnek az a része volt, amely valóban demokratizálni akarta a Kádár-rendszert. Vezetőjük Pozsgay Imre volt, aki rendelkezett bizonyos követői körrel a funkcionárius-társadalomban és tekintélye volt az ellenzéki-féllenzéki értelmiségi világban is. Mellette ott volt Nyers Rezső, a megfojtott gazdasági reform atyja, aki széles ellenzéki–demokratikus értelmiségi körben élvezett nagy tekintélyt és népszerűséget. A két igen különböző antikádárista vezetési csoport a hetvenes években politikailag felszámolódott. Nyers a hetvenes évek elejétől kikerült minden politikai funkcióból és közgazdász tudósként szerepelt, ott is egyre kevésbé vezető beosztásban. Pozsgay művelődési miniszterből az akkor teljesen jelentéktelen *Hazafias Népfront* főtítkári posztjára tevődött félre, ami az akkori viszonyok között egy igazi „sóhivatal” elnökségét jelentette. Egy tendenciózus szilveszteri rádiókabaré a jövőbe tekintve már a *Magyar Vöröskereszt* elnökségi tisztében látta.

A pártközpont 'agitprop' osztályát vezető Grósz lerakták Borsod-Abaúj-Zemplén megye első titkárának – nyilván azzal az ígérettel, hogy ez a „kiskirályképző” és innen idővel első vonalba kerül, de ezt a Kádár-vezetés nem akarta betartani, Berecz pedig a pártközpont nemzetközi osztályvezetőjéből lebukott a *Népszabadság* főszerkesztőjévé, amely tisztség akkor afféle „elefánttemető” volt. Sajátos és egy forradalom léptékével nézve jelentéktelenül kicsinyes körülmények teremtetek olyan új helyzetet, amelyben a Kádár-rendszer kialakult és bevált szokásától eltérve ezek a volt vezetők – vezetőségen belüli csoportok – visszakerültek a vezetés második vonalába, ahonnan félreállították őket, sőt felkerültek a vezetés első vonalába, ahol korábban nem is voltak.

A jelentéktelenül kicsinyes két körülmény, amely a vezetésen belüli helyzetet megmozdította, a következő volt. Egyrészt: 1985-ben a Kádár-vezetés vállalati törvényt hozott. Az állami vállalatok jelentős része olyan változáson ment át, amely más körülmények között akár forradalmi jelentőségű lehetett volna. Az előrelátó rendszer vezetőinek lelki szemei előtt már felsejlett az a helyet, hogy ha az életszínvonal tovább esik, akkor a munkásság az üzemekben esetleg munkástanácsokat alakít. A rendszer tehát előre be akarta vezetni felülről a hivatalos munkástanácsot, hogy mire alulról felmerülne a gondolat, már ne legyen egyéb, mint még egy szakszervezet és a munkások úgy utálják, mint a *SZOT*-ot vagy a *Népfront*ot. Az állami vállalatok zöménél felülről szervezett üzemi tanácsok alakultak. Nem kisebb jogkörrel, mint hogy ezek a választott tanácsok alkalmazták az üzem vezérigazgatóját. A munkásság legéletképesebb részét ez az óriási engedmény tökéletesen hidegen hagyta, mivel a munkásságnak ez a része régóta nem a fizetéséből élt elsősorban, hanem mellékkeresetekből s ezért egyáltalán nem érdekelte őket, hogy mi történik a hivatalos munkahelyen. Az új üzemi törvény oly mértékben az üzemi tanácsok kezébe adta a vállalatot, hogy elhatározta: még az üzemi MSZMP-bizottságok hatalmát is eliminálja. A pártvezetés perspektivikus terve az volt, hogy a vállalati pártszervezetek megszűnnek és a pártélet a területi, lakóhelyi pártszervezetekre helyeződik át. Akik eladdig az üzemi, vállalati, munkahelyi pártszervezetekben voltak párttagok, lakóhelyük területi pártszervezeteibe iratkoznak át és ott folytatják a pártéletet. Ez a jelentéktelennek tűnő változás forradalmi jelentőségű folyamatot indított meg. Nem a vállalatoknál, amelyeknek ügyei ebben a tekintetben sem

érdekelték a munkásság legtevékenyebb és ezért legnagyobb társadalmi befolyást birtokló részét. A forradalmi változás a területi pártszervezetekben mutatkozott meg. Ezek a lakóhelyi szervezetek a nem dolgozók, a nyugdíjasok szervezetei voltak. Elégedetlen, rosszul élő öregembereké, akik elsősorban vonalas, „balos” oldalról voltak bírálói a Kádár-rendszernek és elégedetlenségüket nyugdíjuk rohamosan csökkenő reálértéke még külön is fokozta. A vállalatok elvtársai egy rosszkedvű, háborgó pártélet közegében találták magukat. Az elégedetlenség rájuk is átragadt. S hamarosan észrevették egy fontos különbséget az addigi pártélethez képest. A lakóhelyi pártszervezetben nem voltak ott a munkahelyi fejesek. Aki felszólalt, nem az ő vizsla szemük előtt beszélt. Az eddig elhallgattatott párttagokból megszólalt a belőlük sem hiányzó elégedetlenség. A történetek következménye az volt, hogy megindult a tömeges kilépés a pártból, 1987-re a kormányzó párt már mintegy ötvenezer tagot veszített. Ez már igazi válság volt.

Mindenki Kádár Jánosa

Időközben pedig lezajlott egy másik, szintén kisstílű és önmagában jelentéktelen folyamat. Válságba került az 1957 eleje óta működő „kollektív vezetés”. Ez a formula nem volt egészen üres frázis. Működése azt jelentette, hogy a vezetés első vonalához tartozó funkcionáriusok, a Politikai Bizottság tagjai, a Központi Bizottság titkárai nem kerülhettek egymáshoz képest előnyös helyzetbe azáltal, hogy az egyik többet vagy jobban szerepelt, mint a másik. A vezetés pontosan kimérte, hogy bizonyos szintű vezetőnek mennyi szereplés jár, „túlszerepelni” a kolléga rovására megengedhetetlen volt. Ez az elv vonatkozott a szereplés minőségére is. Mindenkinek ugyanaz a szürke és jellegtelen viselkedés és szónoklási stílus volt kötelező. Senki sem találhatott ki magának személyes imagót, egyéni arculatot, mert ezzel megrövidítette volna elvtársait, megsértette volna a „kollektív vezetés” magatartási szabályait.

Személyiség csak egyetlen valaki lehetett a vezetésben: a „VALAKI”, a rendszer diktátora, mindenki Kádár Jánosa. A rendszer fő autoritása azonban öregedett. A hetven évét túllépett diktátor már nem volt olyan „jópofa” országnagy, mint korábban. Az egyetlen személyes vonásokkal, egyéni színekkel bíró vezető korosodása okozta elszürkülésével a társadalom egyszerre észrevette a többi szürkességét. Meglepő volt a megfigyelő számára, hogy ez mekkora ellenérzést váltott ki. A társadalom egyszerre megalázottnak érezte magát, hogy – mint vélte – nímándok kormányozzák, jelentéktelen, szürke alakok uralkodnak rajta, akikről úgy érezte mindenki, hogy olyan nagyfejes akár ő is lehetne, ha őt rakták volna a nagyfejesi bársonyszékbe.

Ez a váratlan helyzet új lehetőségeket kínált azoknak a vezetői csoportoknak, amelyek korábban szembe kerülve a pártvezetés vonalával lebuktak a második vonalba. Pozsgay, Grósz, Berecz nem sokat kockáztattak, viszont mindent megnyerhettek – és meg is nyertek, ha kevesebb időre is, mint ezt akkor gondolták. A lebukott vezetők túltették magukat a kollektív vezetés eddig sérthetetlen normatíváin és elkezdtek szerepelni. Gátlástalanul igyekeztek „túlszerepelni” másokat és igyekeztek sajátos arculatot, észrevehető, érzékelhető személyiséget mutatni a szerepléskor. Pozsgay, Grósz, Berecz „figurákként”

tűntek fel a közönség előtt és ezzel óriási sikert értek el. Kiderült, hogy a közönség vágyik a „figurákra” és rendkívüli mértékben méltányolja őket. Míg a Lázár Györgyök, Méhes Lajosok, Maróthy Lászlók tartották magukat a „kollektív vezetés” parancsolta jellegtelenséghez, a bukottak „szerepeltek”. A vonalhű szürkék percek alatt abba a rossz hírbe kerültek, hogy jelentéktelen, tehetségtelen emberek, míg a személyiségek kiválóságok.

Mire Kádár észbe kapott, elvesztett egy politikai háborút. Kikerült kezéből az utánpótlás kiválasztásának monopóliuma. Az agg vezér nem volt képes arra, hogy a hetvenes évek elejétől saját nevelésű politikai utódgarnitúrát állítson hivatalba. A hetvenes években meggátolták ezt a gazdasági reform körüli harcok és azok az ellenlábas csoportok, melyeket sikerült kiebrudalnia a vezetésből, de csak azon az áron, hogy saját kegyenceinek előrehaladását is mérsékelnie kellett. A Kádár–kedvencek futtatásának módja az volt, hogy a magasabb pozícióra kiszemelt ifjú vezető a vezértől a többihez képest „túlszereplési” lehetőséget kapott. Ebből észrevehette az ország, hogy kik a jövő emberei. Amíg Kádár nem öregedett ki, addig az ifjú, alacsony beosztású funkcionárius had látta, hogy ki a jövő embere és megtudta, hogy kinek kell hízelegnie, ha saját karrierjét elő akarja mozdítani. A szürkeség iránti hirtelen keletkezett óssznépi csömört azonban az ifjú funkcionárius palánta is érzekelte és elkezdett természetesen viselkedni: elkezdte utálni a vezér kegyenceit. A szereplési helyzet kezdett változni. A lebukottak túlszereplést követeltek azon a címen, hogy ők – mint arculattal rendelkező vezető személyiségek – tekintélyesek és népszerűek. A dörzsölt agg vezér óvakodott attól, hogy a kegyencekről túlságosan széles körben nyilvánvaló legyen futtatott voltuk és ennek ellensúlyozására engedélyezte a bukottak túlszereplését is. Ez már a vég kezdete volt a kádárizmus számára. A funkcionárius ifik, az utánpótlás harsányan utálták a Kádár–kedvenceket, ezek percek alatt a legnépszerűtlenebb vezetők lettek. Vissza is jelződött a népszerűtlenségük és a Kádár körüli parancsnoki központ célszerűnek látta túlszerepeltetésük leállítását. A bukottak túlszereplésének csökkentésére azonban nem volt indok: ők népszerűek voltak vagy legalábbis szereztek bizonyos nimbuszt. Ekkor bekövetkezett a bomlás következő mozzanata. Ha a túlszereplőket, a korábbi bukottakat: Grószot, Bereczet, Pozsgayt nem léptetik elő, ez azt a látszatot kelti, hogy a vezetésben ellentétek vannak. Ennél veszedelmesebb fejlemény pedig nem létezhet egy diktatúra számára. Nem maradt más hátra, mint szakítani a harmincéves gyakorlattal: azzal, hogy a lecsúszásból nincs újra–felemelkedés. Az 1985-ös év meghozta a felemelkedést annak a csoportnak a számára, amely a „kádárizmust” a normális népi demokratikus rend álláspontjáról opponálta: a Novotny–Husak Csehszlovákia vagy az Ulbricht–Honecker NDK–modelljére akarta átszabni. Grósz felkerült a B.A.Z. megyei száműzetésből budapesti első titkárnak, Berecz a KB agitprop titkára lett – és mindketten bekerültek a PB-be. Két év eltelt és az országban a korábbi politikai közérzet lényegesen változott. A hetvenes évek közepétől kezdve az életszínvonal objektív mércékkel mérve már romlott, de ez még nem hatott a „közérzetre”.

A fogyasztás növeléséért, sőt sokaknál már csupán szinten tartásáért ugyan egyre többet kellett dolgozni, de ez nem rontott a jó „közérzetten”. Az alapvető prioritást a fogyasztás jelentette: amíg gyakorlatilag mindenki számára nyitva állt az a lehetőség, hogy több munkával növelje fogyasztását, a társadalom megőrizte a „jó közérzetet”. Nem változtatott ezen az sem, hogy az agyonhajszoltság következtében hazánk feltornászta magát az infarktus tekintetében is a nemzetközi élvonalba: az öngyilkosság, alkoholizmus és a válás mellé. A magyar férfilakosság egyre több tagja halt meg negyven év körül, de ez a jó „közérzetten” nem változtatott.

Ellenkezőleg. A nyolcvanas évek elején az ország népét valamiféle aranyláz hangulat ragadta magával. Mindenki abban volt, hogy rövidesen beüt számára a „nagy üzlet” és meggazdagszik. Igen, a gazdagság perspektívája felélénkítette a valóságban már egyre rohamosabb mértékben szegényedő társadalmat. A „kor hőse” a „vállalkozó” lett, mindenki vállalkozóképességeket velt magában felfedezni. A huszadik század utolsó előtti évtizedében megérte a magyar fejlődés, hogy a „szerző-mozgó ember” lett a magyar társadalom ideálja, csodált példaképe. Ezután jött a hideg zuhany. 1987-ben a fogyasztás valamelyest csökkenni kezdett. Láthatóvá vált, hogy a társadalom jelentős része már nem fogja tudni túlmunkával növelni, sőt szinten tartani sem fogyasztását. Ezen túl pedig sajátosan hatott a hatalom által megtervezett új adórendszer. Mindaddig az emberek úgy tekintettek minden szorító intézkedésre, hogy az a nagykapu, amely mellett ott lesz a kiskapu és az ügyes ember (s ki nem tartja magát Magyarországon annak?) megtalálja majd a módját, hogy a kiskapun közlekedjen, kijátszva valamilyen módon a szorító intézkedést.

Az adórendelettről szemmel láthatóan az volt a véleménye, hogy ezt lehetetlen lesz kijátszani. Megingott a vállalkozó össznépi presztízse is. Az adóteher ezt a réteget is sújtotta. A vállalkozóimádó rétegek döbbenten látták, hogy a vállalkozó sem mindenható, vele is „ki lehet tolni”. Mindez megrontotta a „közérzetet”. A Kádár-vezetés is úgy vélte, hogy valamit csinálnia kell. Ebben a hangulatban és ezzel a céllal rendezték az MSZMP 1988. májusi pártkonferenciáját. Ez a konferencia a tömeges kilépések hangulata által forradalmasított párttagság nyomása alatt zajlott le. A közönséges párttag erre a történelmi pillanatra tényező lett. A vezetés első szintjén a „szürkek” teljesen ellehetetlenültek. Mindenki kisöprésüktől várta a helyzet jobbrafordulását. Nem történhetett más, mint a félreállított „személyiségek” hatalomátvétele. Kérdés már csak az volt, hogy a Kádár-vezetés nagy tekintélyei és elsősorban maga Kádár hogyan kerülnek át az új helyzetbe: megtartanak-e elsővonalbeli látszat vezetőposztokat vagy ellenkezőleg: látványos kisöprésükkel demonstrálja az új vezetés, hogy új korszak kezdődik. Pedig az új korszak már az 1985-ös kongresszussal megkezdődött.

Grósz budapesti titkárból avanszált miniszterelnökké. Ez még a Kádár-vezetés ravasznak szánt káderpolitikai húzása volt: úgy gondolták, hogy ha az ambiciózus konkurenst kifizetik a második országos méltósággal, elejét veszik annak, hogy a főtitkárságra törekedjék. Természetesen az ellenkező történt. Az ambiciózus konkurens immár egyszerre akart pártfőtitkár és miniszterelnök lenni. Az ő miniszterelnöksége nem az

egyetlen rafináltnak szánt káderpolitikai sakkozás volt. A lejtő szélére került Kádár–vezetés megpróbálta a vezető garnitúra legfontosabb tagjait gyors átcsoportosításokkal az első vonalban tartani. Létrehozták a főtitkár–helyettesi tisztséget és átmementették oda a bukott miniszterelnököt, Lázár Györgyöt. Az első főtitkárhelyettesből, Németh Károlyból az Elnöki Tanács elnöke lett. Havasi Ferencet bevitték a budapesti első titkárságba. Mindez azonban már ártott, nem használt. A manőverek túl átlátszóak voltak: a közvélemény végvonaglásnak látta, s így az is lett belőle. Az 1988-as pártkonferencián már általános várakozás volt mind a párttagságban, mind a pártonkívüli társadalomban, hogy az így levitézlett Kádár–vezetési központnak félre kell állnia és át kell adnia helyét a korábban félreállított, s ebből a helyzetből diadalmasan újra felszínre került markáns vezetői „személyiségeknek”. A Grósz–Berecz csoport jól érzékelte, hogy nincs ereje arra, hogy egyedüli tényezőként ragadja meg a hatalmat. A közvélemény méltatta őket, mint „figurákat”, de voltaképp nem az ő politikai vonalukat akarta, hanem Pozsgayét és Nyersét. Létrejött tehát egy sajátos koalíció. A szovjet blokk országaiban nem először történt, hogy a mindenkor „centrum” helyzetben levő vezetéssel szemben olyan szélsőségek szövetkeztek, amelyeket egymástól nagyobb politikai ellentét választott el, mint a centrumtól, amely ellen szövetkeztek. A Szovjetunióban 1957-ben így szövetkezett a sztálinista Molotov–Kaganovics csoport a „revizionista” Malenkowal. A magyar fejlemény annyiban volt új, hogy első ízben történt, hogy egy ilyen koalíció győzött és átvette a hatalmat. A lezajlott pártkonferencián bekerült tehát Pozsgay és Nyers is a politikai bizottságba és mindkettő helyet kapott a Grósz–kormányban, mint államminiszter. A politikai megfigyelők kezdetben arra hajlottak, hogy nem valóságos koalícióról van szó, hanem Grósz–Berecz uralomról és a két reformer hírben álló vezető csupán politikai függőfalevél szerepet játszik: nekik kell reformer hitelt adni az ilyen múlttal nem rendelkező vezéreknél. Nem így történt. Hamar kiderült, hogy a reformerek valóságosan részesek a főhatalomban. *Ennek oka nem utolsósorban az volt, hogy maguk mögött tudhatták az ellenzéket.* Ez utóbbi 1988 elején láthatóvá vált azok számára is, akik eladdig az ellenzék létezéséről nem vettek tudomást. Két erősen eltérő arcú ellenzéki irányzat létezett már hosszabb ideje. Az egyik a népi írók harmincas évekbeli mozgalmáig visszanyúló írócsoport volt. Őket a hatalom 1935 óta mindenkor partnereként kezelte. Már a Rákosi–rendszerben is ez az írócsoport volt az a „népfrontpartner”, amely igazolni volt hivatott, hogy a népfront–partnerség nem egészen üres beszéd.

A népi írók voltak az egyetlen nem kommunista identitású politikai irányzat, amelynek létezését a rendszer megtűrte azzal a feltétellel, hogy magát íróközösségnek álcázva szerepeljen a közéletben. E csoport fő követelése az volt, hogy a kádárista rendszer tegyen valamit az erdélyi magyarokért. Ez nem volt annyira összeegyeztethetetlen a rendszer politikájával mint a rendszer demokratizálásának követelése. Az írók csoportja már jóval az 1988. májusi fordulat előtt szoros kapcsolatban állt Pozsgayval. A másik ellenzéki irányzat a hetvenes évek közepén keletkezett polgárjogi mozgalomként – a lengyel KOR és a csehszlovákiai Charta ’77 példája nyomán. Ez a mozgalom szamizdat periodikákat és könyveket adott ki, tiltakozó aláírásokat gyűjtött, politikai kultúrát építő előadás–sorozatokat szervezett lakásokban. Aktivistái állásaikból már kirúgott „marginális” értelmiségiek voltak.

A népi irányzat két lakiteleki találkozóján megalakult a *Magyar Demokrata Fórum* – a második konferencián maga Pozsgay is részt vett, akkor még Népfront főtitkári minőségében. A polgárjogi irányzat *Szabad Kezdeményezések Hálózata* néven tette meg az első lépést a legális szervezetté válás felé. Ez utóbbi irányzat táborában volt bizonyos bizalom a gazdaság–reformer Nyers Rezső iránt. A vezetés reformszárnya tehát maga mögött tudhatta a nem nagy társadalmi befolyással bíró, alig ismert, de mégis a diszkreditálódott rendszer ellenfeleként jelen levő ellenzéket és ez elég volt ahhoz, hogy a vezetési koalíción belül ne csupán árnyék–partnerként, hanem valóságos vezetési tényezőként vegyen részt.

A bomlás virágai

Grósz miniszterelnöki pozíciójához megszerezte a pártfőtitkárságot is. Forma szerint olyan hatalom volt kezében, amilyent Kádár is csak időnként összpontosított a magáéba. Az új embert kezdetben övezte bizonyos nimbusz. Akik nem kedvelték, azok is úgy voltak vele, hogy személyében tette kész, erélyes vezetést kap az ország és sokan gondolták úgy, hogy az országnak erre van a legnagyobb szüksége. A főtitkár–kormányfő magakellő, hiúságra és önhiúságra utaló gesztusai ugyan sokaknak szemet szúrtak, de még mindig úgy hitték: ez az eréllyel jár együtt. Jóval furcsább hatást tett, hogy a főtitkár összevissza nyilatkozott; egy nap leforgása alatt három ellentéteset mondott, attól függően, milyen közönségnek beszélt. Csak a nagyon odafigyelők tudták, hogy itt nem idétlenségről vagy kapkodásról van szó, hanem átgondolt taktikáról. A pártvezető 1986-ban, még budapesti első titkár korában egy rádióinterjúban kimondta politikai ars poeticáját: „lehet, hogy rajtam nem lehet elmenni”. Ez az ízig-vérig megyei politikai kultúra nem hozott a továbbiakban sok sikert a nagy stratégiának.

Ahogy a miniszterelnökséget kézbe kapta Grósz, azonnal megmutatta diktátor szándékait. Első dolga volt, hogy megszüntette a miniszterelnök–helyettes funkciót (a KGST miniszterelnök–helyettes elkerülhetetlen meghagyásával), s ezzel megszüntette a kormány testület jellegét. Grósz közvetlenül akart parancsolni minisztereinek. Ebben a tekintetben az 1988. májusi pártkonferencia, amely kezébe adta az MSZMP–főtitkárságot is, annyiban gyengítette saját kormányán belüli pozícióját, hogy nyakába rakta államminiszternek az ellenfrakció két vezetőjét, gyakorlatilag miniszterelnök–helyettesi befolyással, forma szerint államminiszterként. A májusi pártkonferencia az MSZMP-tagság, a KB-tagság és a konferenciaküldöttek egyetlen önálló és valóságos politikai szerepének alkalma volt. Korábban nem fordult elő hasonló, később sem. A tagság és az apparátusok által választott küldöttek hangulata forradalmasította a nagy apparátusokat. A Grósz–vezetés olyan lázadásokkal találta magát szembe 1988 nyarának kezdetén, amilyenre nem számított. Fellázadt a budapesti pártbizottság, amely Németh Károly korábbi apparátusának örököseként soha nem fogadta el a nyakába rakott Grósz. A kádárista Havasi néhány hétig inkább ki tudott jönni velük. Grósz a pártkonferencián behozta a PB-be budapesti titkárkodása alatt felszedett káderét, Iványi Pált, akit Grósz budapesti első titkárnak szánt. A budapesti pártbizottság azonban visszadobta a pártvezetés „jelöltjét” és saját másodtitkárát,

Jassó Mihályt tette meg budapesti MSZMP-titkárnak. A lázadás a SZOT-nál folytatódott. Grósz a pártkonferencián bevitte a PB-be a nagyvállalati vezetők köréből Tatai Ilonát azzal a céllal, hogy ő legyen Gáspár Sándor utóda a SZOT élén. Ez a terv már azon gellert kapott, hogy az utolsó előtti kádárista kedvenc garnitúra neves tagját, Csehák Juditot a fordulat nem söpörte ki a PB-ből. Neki, egy jelentéktelen miniszteri tárca PB-tag birtokosának „PB-szintű pozíciót” kellett adni. Őt küldték tehát a SZOT élére. De a SZOT is fellázadt: megválasztotta saját második emberét, Nagy Sándort főtitkárnak. A vészterhes jelek szaporodtak. Az új koalíciós (párton belüli koalíciós: Grósz–Berecz + Pozsgay–Nyers) vezetés kiküldött egy bizottságot a „politikai intézményrendszer reformja” kidolgozására. Ennek vezetése volt Pozsgay államminiszteri funkciója. Amikor 1988. június 10-én sor került egy országos munkásör parancsnoki értekezletre, amelyen maga Grósz jelent meg Lukács János szervezőtitkár kíséretében, Lukács beszédében kijelentette, hogy a Munkásörség a politikai rendszer alapintézményei közé tartozik, s a politikai intézményrendszer reformja során nem kerülhet sor megszüntetésére. Ejha – kaphatta fel fejét az erősen odafigyelő olvasó: a kulisszák mögött már erről is szó van? Lukács arra is félreérthetetlenül célzott, hogy a szél honnan fúj. A politikai intézményrendszer reformjának említése azt pedzette, hogy az alapintézmény elleni áskálódás számai a reformbizottság élén álló államminiszterhez vezetnek.

A tagságnak a tömeges kilépésekben megmutatkozó lázadása, a „kollektív vezetés” gyakorlatának bukása – majd ezek által inspirálva a KB és a kongresszusi küldöttek frontja, s mindezek eredményeképp Kádár és a kádárizmus látványos veresége további bomlási folyamatot indított meg: jelentős apparátusok lázadás szerűen önállósodtak a vezetési központtal szemben, aláásva ennek eddigi diktátori hatalmát, a vezetési központon belül pedig megindult a koalíciós partnerek harca egymás kiszorítása végett. Amikor eme vészterhes előzmények után Grósz átvette a főtitkárságot, a pártközpontban is már egy fanyalogva parírozó apparátust talált. Ennek vezető funkcionáriusai nem az ő káderei voltak – igazából a reformistáké sem –, hanem Kádár legeslegutolsó kedvenc garnitúrája: Lukács János szervező titkár – a pártapparátus feje, Fejti György adminisztratív titkár – a fegyveres erők pártirányítója és Németh Miklós gazdasági titkár. A vonalas frakció egy titkári posztot birtokolt: Berecz volt az agitprop titkár. Grósznak ez a helyzet annyira kedvét szegte, hogy át sem költözött Kádár megárvult főtitkári irodájába – ezzel is jelezve, hogy elsősorban miniszterelnöknek tekinti magát. Valóban: a kormány volt erősebb hatalmi bázisa. A pártközpontot azzal a módszerrel próbálta kézbe venni, amely a kormány esetében beválni látszott. Ahogy ott megszüntette a miniszterelnök–helyetteséget és ezzel a kormány testület voltát, hozzáfogott a titkári intézmény, a testületként is működni képes titkárság és a pártközponti osztályok felszámolásához. Első áldozat a nemzetközi osztály volt, ezt követte az adminisztratív osztály s végül a pártközpont lelkére, a szervezőtitkárságra, valamint a párt- és tömegszervezeti osztályra is sor került. Mindez igen demokratikusnak tűnhetett, szinte a párt állampárti voltának leépítésének. A főtitkár célja azonban az volt, hogy uralmát az élet egyes területei fölött közvetlenül, egyszemélyi diktátorként gyakorolja, ne pedig nehézkes apparátusokon keresztül, amelyek önálló – a főtitkárral szemben is érvényesülni

képes – hatalmi erővel bírtak. A kádárista eredetű titkárság ráadásul ezt a hatalmát nem is az új főtitkár szolgálatában érvényesítette, hanem inkább annak útját keresztezte.

Grósz nem marad – lásd Arad

A főtitkár első hónapjai sikeresnek tűntek. Ide-oda utazott a világban és minden utazása nagy médiasiker volt. 1988 nyarának végén azonban sor került egy eddigieknél fontosabb utazásra, amely más jellegű volt, mint az addigiak: a Ceaușescuval történt aradi találkozóra. Ezzel az úttal a sors kezébe adta a tárogatót, ha ott jól szerepel, ha azonnal – mihelyt kiderült, hogy a román fél a legcsekélyebb engedményre sem kész, ami felől eleve nem lehetett kétség –, megszakítja a tárgyalást és hazautazva sajtóértekezleten bírálja a Ceaușescu-rezsimet. Ha ezt tette volna, ma nemzeti hős lenne, s hatalma meggingathatatlan. Abból, hogy voltaképp gazsulált a román diktátornak, hogy láthatóan nem érzékelte a tárgyalás különleges jelentőségét s mindezt még azzal is tetézte, hogy a szégyenletes kudarcot kezdetben leplezni igyekezett és azt állította, hogy a tárgyalás nem volt egészen haszontalan – mindenki számára nyilvánvalóvá lett, hogy a kormányfő–főtitkár elemi politikai képességekkel sem rendelkezik, hogy talán B.A.Z. megye igazgatása is meghaladta az erejét.

A reformszárny támadásba lendült s nem volt kétséges, hogy a győzelem útján indult el. Grósz ellenakciója még jobban aláásta helyzetét. Budapesti pártaktívát hívott össze a Sportcsarnokba – feltehetően azért, hogy a fővárosi pártapparátust maga mellé állítsa a Pozsgay elleni harcban – és valamiféle „fehérterror” rémképét festette a falra. Antiszemizmust és cigányellenességet emlegetett: aktuális ellenforradalmi veszélyt. Az ellenzék radikálisabb csoportja, az akkori Hálózat döbbenten hallgatta; hogyan lehet őket ilyesmivel vádolni, s csak lassan derengett fel, hogy a gyengéd utalások Pozsgaynak szóltak: az általa vezetett reformszárny magyaros–nemzeties hangvételt azonosította a valahai szélsőjobbboldalissággal. Ezzel végleg aláásta helyzetét.

Grósz lecsúszásának első lépése az volt, hogy kivették kezéből a miniszterelnökséget: maradt csak főtitkár. Ez indokolt volt, a két tisztséget korábban nem volt szokás általában egy személlyel betölteni. Grósz elvesztette erősebb vezetési központját és kezébe kapta azt a pártapparátust, amelyet maga gyengített le azért, hogy ne képviseljen erőt a kormánnyal szemben, amit hatalma centrumának gondolt. Nyilvánvaló volt, hogy Grósz már nem lesz olyan omnipotens főtitkár, mint elődei e tisztségben. A vezetési csoportok divergálása gyorsult. Az új miniszterelnök Németh Miklós, akit Lukács Jánossal, Fejti Györggyel együtt a közvélemény a „kollektív vezetés” jellegzetes szürke alakjának, arcnélküli másod-, ha nem harmadhegedűsnek ismert meg, kormányra lépve arcot kapott. Félreérthetetlenül jelezte, hogy a kormányt önálló hatalmi központtá kívánja tenni, függetlenné a pártvezetés mindkét szárnyától. Ez a törekvés percek alatt sikerült is. Felbomlott a vonalas szárny: Berecz látva Grósz helyzetének gyengülését, megkísérelt átállni a reformtáborba, amivel csak azt érte el, hogy mindkét tábor elejtette: kikerült a vezetésből. Bomlott a reformtábor is. Szétvált Pozsgay és Nyers útja. Utóbbi azt a feladatot vette magára, hogy a továbbiakban ő integrálja az egyre reform–arcúbbá lett pártba a korábbi

kádáristákat és vonalásokat. Grósz nyilván már nem volt képes ennek elvégzésére sem, így 1989 elején a pártelnöki tisztségbe Nyers került. Ezzel lényegében azt a vezető pozíciót kapta meg, ami addig a főtitkárság volt. Grósz főtitkári minőségben szervezőtitkárrá degradálódott. Nyers nem kádári teljhatalommal kormányozott. Ezt egy négytagú elnökség Grósz, Németh, Nyers, Pozsgay birtokolta. Mindhárom – immár három – vezetésben részes irányzat feje jelen volt, valamint a bukóban levő Grósz.

Az országban a növekvő árakkal és adókkal tovább romlott a „közérzet”. A vezetés pontosan tudta, hogy a következő években a helyzet még inkább romlani fog: az infláció nő és előbb-utóbb megjelenik a munkanélküliség is. Erre politikailag fel kellett készülni. Pozsgay az MDF-fel való szoros szövetségre építette fel stratégiáját: azt remélte, hogy a legerősebb ellenzéki pártra támaszkodva köztársasági elnök lehet és népszavazással megválasztva az ország legitim vezetője lesz, egy reformpárti–szocdemizált MSZMP pedig koalíciós kormányt alakítva egy akár többséget is szerzett MDF-fel átmentheti a rendszert a cégér átfestése mellett. Az árván maradt vonalas párttömeg nem akart változást, de őket senki sem kérdezte.

Kizárták a pártból az állampártot

Az MSZMP 1989. őszi kongresszusának kellett volna alkalmassá tenni az állampártot az új feladatokra. A kongresszust Pozsgay uralta. Nem azért, mert többsége volt a párttömegek és aktivisták körében: azok vagy sült vonalasok voltak, vagy pedig reform–pártiságban, mint a Pozsgay–tábor bázisszervezeteiként létrejött reformkörök harcosai egyrészt túlmentek vezetőjük vonalán radikalizmusban, másrészt pedig nem értettek egyet túl nemzeties vonalával. Pozsgay uralmi pozícióját pártján belül az adta meg, hogy mögötte állt az ország legerősebb ellenzéki pártja. Ez a groteszk helyzet lett végül nem csupán a párt erős emberének, de magának a pártnak is politikai végzete. A párt teljes átalakulást mímelt. Kijelentette, hogy már nem kommunista, hanem szocialista párt, tehát félig szociáldemokrata. E manőverrel nem csupán a nagy tekintélyű nyugati szociáldemokrácia rangját akarta megszerezni, hanem azt is meg akarta úszni, hogy el kelljen magát határolnia a Kádár–rendszer harminc évétől. A pártot egyrészt alkalmassá kellett (volna) tenni arra, hogy egy szabad választáson szavazatokat szerezzen, másrészt arra, hogy koalíciós partner tudjon lenni. Ezt célozta az a döntés, hogy az addigi MSZMP tagjai nem váltak automatikusan az „új” párt tagjaivá, hanem egyéni döntéssel be kellett lépniük. A vezetés nem csupán számított arra, hogy a nyolcszázéves korábbi MSZMP–tagságnak fele sem fog átlépni, hanem ezt akarta is. Mind választási mind koalíciós szempontból szabadulni akart a „laikus tagság” rosszkedvű, elégedetlen, rosszul kezelhető tömegétől, amely két éve egyre azon duzzogott, hogy jelentéktelen ellenzéki pártoknak szavuk lett a politikában, csak a kommunista párttagságnak nincs semmi befolyása pártja politikájára. Számukra a demokratizálás semmit nem hozott. Helyzetük pártjukon belül azonos volt a kádárkori helyzettel. Az MSZP–vezetés szándékosan le akarta váltani a tagságot és a pártot redukálni a párt lényegére: *a politikai bürokráciára, az apparátusra*. Imigyen azt remélhette, hogy súrlódásmentesebben illeszkedhet be egy koalícióba, és arra is számított, hogy nem lehet

ellenzékbe szorítani egy pártot, amelynek minden tagja kormánytisztviselő. A számítás azonban nem vált be. A nyolcszázezres tagságnak nem a fele nem lépett át az új pártba, hanem csupán töredéke a korábbi létszámnak. Ősztől 1990 januárjáig alig tudtak felfergődni az ötvenezres taglétszámmra. Nyilvánvalóan nem csupán a „laikus párttagságot” sikerült maradéktalanul leváltani, de a funkcionáriusok jelentős része is kimaradt a pártból. Ennek oka viszont az volt, hogy a vezetési központ dezintegrálódása következtében az MSZMP–karrierista tagja bizonytalanná vált abban, hogy karrierjét a továbbiakban az MSZP–tagság előmozdítja-e. Minthogy a pártapparátus töredékére redukálódott, úgy tűnt: az államapparátus fog dominálni. A kormányfő nem győzte hangsúlyozni, hogy kormánya nem MSZP–, hanem *független kormány*, amelyben már talán a pártonkívüliség a karriert elősegítő politikai státus. A párt voltaképpen fejének erős támaszkodása az MDF-re pedig azt a lehetőséget is felvillantotta, hogy a karrier útja esetleg már az MDF–tagság. Pozsgay kétszeresen vesztese lett az MDF-re való támaszkodásának, pontosabban annak a stratégiának, hogy pártjában az MDF–kapcsolat révén szerzett uralkodó pozíciót, az MDF-et viszont pártvezetői hatalma által, mint befolyásos protektor tette partnerévé. Most az MDF felemelkedése és kormányra kerülésének perspektívája meleg vizekre került jégtaflaként olvasztotta el az állampártot. Ugyanakkor a pártvezető számára bizonytalanná vált az MDF, mint partner is. Az MSZP összeomlása megmutatta, hogy a nemzeties ellenzék pártja immár a nagy támogató protekciója nélkül is boldogulhat, megnyerheti a választást, kormányra kerülhet. Sőt a kommunista vezetővel való partneri viszony mindezek akadálya lehet. Az MDF vezetésében ez a fordulat akkor vált láthatóvá, amikor a párt nem csatlakozott Pozsgay elnöki kampányához, hanem saját jelöltet állított.

A múlt terhe

A Kádár teremtette MSZMP pályája végére látszik érkezni. Utolsó kongresszusán münchenhauseni műveletet hajtott végre: hajánál fogva emelte fel magát – és nyakcsigolyája nem bírta el a múlt terhét. (A „kádárizmus” ideológiája összefoglalható volt egy tömondatban: *’56-ban ellenforradalom volt*. Ha valaki valamiért tényleg utálta ’56-ot, annak a „kádárizmusban” nem kellett marxistának–leninistának lennie, lehetett cionista vagy antiszemita, lehetett nazarénus vagy királypárti. A rendszernek kedvesebb volt, mintha marxista–leninista lett volna, hiszen az utóbbi bizonyos értéktudattal rendelkezik és esetleg számonkéri, hogy a rendszer miért nem eléggé szocialista.) Az MSZMP-t nem válság számolta fel, hanem az, hogy vezetése látta az érlelődő válságot és alkalmassá akarta alakítani a szervezetet a válság kezelésére. Mivel azonban az átalakítási manővert ellentétes érdekű irányzatok koalíciója hajtotta végre, külső nyomás együttműködésre készítő kényszere nélkül, az átalakítás önfelszámolásba torkollott. A „raison” La Fontaine modorában: ha az állampárt, pontosabban annak reformorientált szárnya valóban rá tudta volna szánni magát a demokráciával való együttélésre, arra, hogy kormányzati tényezőként erős, egységes, ütőképes ellenzék folyamatos nyomása alatt álljon, valószínűleg az MSZMP ma is élne – így békés átmenet poraira.

Kapu, 1990. március

A kormány és a közelmúlt „csökevényei”

A felszámolás alatt álló rendszer, főleg Rákosi idejében, energiája nagy részét fordította a „*polgári és kispolgári csökevények*” elleni harcra. Ha komolyan gondoljuk szándékát és nem a megfélemlítés egyik formájának tekintjük ezt a harcot is a sokféle megfélemlítési mód közül, akkor bizvást mondhatjuk: szélmalomharcra fordította. A „csökevények” a korábbi életből itt maradt töredékes életforma beidegződései voltak, korábbi magatartások burkolt és önkéntelen továbbélései más viszonyok között. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a most talpra állott demokratikus kormány sem mentes az előző rendszertől örökölt politikai beidegződésektől.

Ez az örökség érthető, de semmiképpen sem méltányolható. Szóvá kell tennünk és számítani kell arra, hogy a kormány „tanulásra kész és tanulóképes” lesz – nem iskolás, hanem szociológiai értelemben – ezek felszámolásában. A „csökevények”, ahogyan inkonzisztensen létező maradványok esetében lenni szokott, nagyon különböző jelentőségűek. Vannak közöttük leheletnyi árnyalatok és acélkemény politikai realitások, számottevő politikai veszéllyel.

Antall-doktrína

A politika új kosztümbe öltözött: hangsúlyozottan nemzeties, nemesi–úrius jelmezbe ez sokat elfed abból, hogy az élet távolról sem változott annyit, mint amennyi változást ezek a külsőségek mutatnak. A látványos szimbólumokban megjelenő új politikai kultúra elfedi azt, hogy a kormány gyakorlatában sok minden emlékeztet az előző rendszer uralmi gyakorlatára, például a kormány és elsősorban a kormányfő viszonya a „kritikához”. A bírálat szabad, az ellenzék, a pártok, a sajtó élnek is ezzel a szabadsággal. A kormány és elnöke nem is lép fel hatalmi erővel a bírálat ellen, de azzal a méltatlankodással nehezményezi a bírálat hangnemét, amelyben – ha odafigyelünk – nem nehéz felfedezni Kádár és rendszere magatartását, amikor ragaszkodtak ahhoz, hogy velük érintkezni csak tisztelettudó hangnemben – mintegy kézben tartott kalappal – szabad. Ha így „olvastak be” nekik és nem érezték ki belőle a rejtett gúnyt, a reverenciát őszintének látták, sok mindent el lehetett nekik is mondani.

A demokráciától idegen ez a tisztelettudó hangnem. Ellenkezőleg, az öntudatos tárgyaló stílusba a csipkelődés, gúnyolódás is belefér, hiszen azt jelenti: a kormány és a politikai ellenzék, a szabad sajtó lényegi politikai értelemben és ezen túl „társaságilag” egyenlőek, azonos politikai méltósággal bírnak – az a tény, hogy adott választási periódusban melyik párt kormányoz, ezen nem változtat. Utalhatok arra, hogy a nem igazán demokratikus Horthy–rendszerben, Bethlen okkal autokratikusnak tartott kormányzása idején Nagy Endre azt énekelte kabaréjában, hogy „*óh Bethlen, óh Bethlen, miért vagy oly lehetetlen*”. Nagy Endre Bethlen-párti volt, de ez volt a kabaré hangneme. „*István gazda*” jót mulatott ezen és a hasonlókon. Nem csupán azért, mert volt humorérzéke, hanem jó politikai érzékeléssel tudta, hogy kabaréban, vicclapban, tárcában

„kivicceltnek” lenni fontos része a hasznos politikai publicitásnak. Az a kormányfő néz rossz politikai jövő elébe, akit viccre sem méltatnak.

A jelenlegi kormányfő láthatóan rosszul viseli ezt a tiszteletlen hangot ellenzéktől, sajtótól, de még az egyetemi diákságtól is – ez Kádár öröksége. Rögtön érintkezik ezzel az a „csökevény” is, hogy a kormányfő a sajtótól azt követeli a kormány tevékenységének ábrázolásában, amit három évtizeden át a Kádár-rendszer. A bírálatnak eszerint az elvárás szerint arányban kell állnia a kormány „pozitívumaival”. A sajtónak méltatnia kell a kormány érdemeit, teljesítményét és csak az ezekhez illő arány mértékében szabad bíráltnia. A kormányfő sajtóval kapcsolatos méltatlankodásában az elmúlt rendszer névadójának nyilvánosan, vagy zárt KB-üléseken előadott sajtótól való zsörtölődései visszhangzanak: *semmi „pozitívum” mindig csak bírálat*. Márpedig ez a „pozitívum” a múlté. A demokrácia nem ismer teljesítmény-méltatást. Ez a szorosan vett kormány- és kormánypárti propaganda dolga. A független sajtó nem tekinti feladatának, hogy minden bírálat előtt nagy tiszteletkörökben felsorolja a kormány érdemeit, és csak utána térjen a bírálatra. Pedig a kormány úgy tűnik, ezt még az ellenzéktől is elvárná, nemhogy a független sajtótól.

Ezek még a leheletnyi árnyalatok. Súlyosabb, hogy a kormány örökölte az előző rezsim görcsös presztízsféltését. Mindennél fontosabb számára is, hogy presztízse csorbát ne szenvedjen. Fontosabb, hogy ellenzéki oldaltól ne érje részleges vereség, mint az, hogy kormányzati munkáját a lehetséges legmagasabb színvonalon tartsa. Betanuló kormány ez a mai, mint ahogy betanuló parlament és betanuló pártok működnek a politikai életben. Legfeljebb az ellenzék egy részének van bizonyos, parlamenten kívül szerzett ellenzéki gyakorlata. Nem szégyen és nem végzetes kudarc ebben a helyzetben, ha egy miniszterről, egy államtitkárról menet közben kiderül, hogy alkalmatlan. Szégyen és veszterhes azonban, hogy a kormányfő mintegy elvként kijelenti, hogy minisztert pedig fel nem ad, különösen nem, ha ezt az ellenzék követeli.

A kinyilvánított „Antall-doktrínát” nehéz másként érteni, mert megtartja minisztereit akkor is, ha alkalmatlannak bizonyultak. Hű, de ismerős az elmúlt évtizedekből: inkább a rosszul vezetett, rosszul képviselt tárca, mint akárcsak egy politikai vereség is.

A rendőrállam maradványai

Még veszedelmesebb terület a felszámolás alatt álló rendőrállam maradványainak kezelése. Veszedelmes jelek keltik azt a gyanút, hogy a kormány a rendőrállam bizonyos intézményeit nem felszámolni akarja, hanem megtartani és felhasználni saját hatalma erősítésére. Ez a gyanú lebeg a – gyermekkorom ponyvaregényei kifejezésével – ma „titkosszolgálatnak” becézett (megjegyzem: gyermekkorom ponyvaregényeiben csak a kémkedést hívták titkosszolgálatnak, politikai rendészetről nem volt szó), politikai rendőrség jellegű „hivatalok” felett: a kormány az eddigi átszervezést nem kezdetnek szánja, hanem befejezett átalakulásnak. Ez pedig nem kevesebbet jelent, mint hogy lényegében megmarad, mind a botrányba lényegében belebukott korábbi Állambiztonsági Szolgálat

(BM III. főcsoport) III/3 osztálya, a szoros értelemben vett politikai rendőrség, mind pedig a hadseregen belül működő – szintén politikai rendőrség jellegű – belső elhárítás.

A III/3. az egykori ÁVH belső-reakció elhárítási osztályának egyenesági leszármazottja. Az, hogy kiemelték a belügy apparátusából és a közönség számára legalább láthatóvá tették mint Nemzetbiztonsági Hivatalt, sokat jelent a rendőrállamiság felszámolásának rögzös útján, de nem teszi fölöslegessé a kérdést, hogy ez a „szerv” azonos személyi állománnyal, azonos szervezeti felépítéssel és persze azonos rutinnal, beidegződésekkel működik, s ez a berendezkedő demokrácia számára politikai veszélyt jelent. Azokban a korábbi társországokban, ahol a változás forradalmi volt – az NDK-ban, Csehszlovákiában –, ezeket a szerveket megszüntették. Amikor az merült föl, hogy bizonyos feladataik ellátására az új demokráciában is szükség van, teljesen új személyi állománnyal szervezték újjá az intézmények utódait. Csupa olyan emberből, akiknek efféle tevékenységhez azelőtt közük nem volt. Nyilván az utódszervek vesztek szakértelemben, de megszűnt az a politikai veszély, amit jelentenek. Márpedig ebben a pillanatban elsősorban ez a fontos. Az utóbbi napokban történt néhány lépés. Az átszervezés utáni hivatalvezetőt is leváltották, és a szervet felügyelő tárca nélküli miniszter a napokban szélnek eresztett harminckilenc politikai felderítőt. A magyar demokrácia minden bizonnyal nyer ezen, akkor is, ha feltehetően nagy tudású szakemberek voltak, és talán mindegyiküknek megvan a kandidatúrája zaklatástánból.

Bizonyítási kényszer

Ez azonban még csak a kezdet kell, hogy legyen. A Hivatal a valóban szóba jöhető feladatokhoz még mindig nyilvánvalóan túlméretezett. Fő feladata a terrorizmus felderítése volna, de hát a kémelhárítás egy másik hivatal feladatköre, hiszen nyilván külföldi terroristaszervezetek magyarországi működéséről van szó, nem hazai talajon nőtt politikai terrorizmusról. Amennyiben valóban szükséges ilyesféle felderítő szerv avégett, hogy a nyilvánosság elől rejtőző szervezetek működését felderítse és alkalmanként nagyobb gyűlések, felvonulások előtt felderítse, hogy nem készül-e ezek megzavarására erőszakos provokáció, akkor sem kell hozzá akkora apparátus, amelyet a megbízhatatlan értelmiség egészének alkalmi és az értelmiségi ellenzék rendszeres megfigyelésére hoztak létre. Ráfér a „szervre” a miniszter által is emlegetett fogyókúra, és gondolkodni kell a személyi állomány teljes kicserélésében is. Ezt meggondolva felmerül a kérdés, hogy indokolt-e a hivatal vidéki kirendeltségeinek fenntartása. Nem valószínű, hogy vidéken indokolt a folyamatos politikai megfigyelés. Alkalmanként, ha a rendőrségtől „jelzést” kapnak, kiszállhatnak a központból. Még nyugtalanítóbb Kádár-korszaki maradvány a rendőrség „Forradalmi Rendőr Ezrede”. Ez a kifejezetten politikai karhatalmi alakulat a valamikori „kék ÁVO” örököse. Nincs létjogosultsága egy első lépéseit tevő demokráciában. Amennyiben a belügyminiszter a rendőrség létszámhiánya címén igényt tart a személyi állományra, akkor az „ezred” feloszlata után ossza szét tagjait a közbiztonsági rendőrség alakulatai között. Ezt kívánja a rendőrállam leépítésének demokratikus igénye. A terrorizmust elhárító kommandó, a behízelgő „Komondor” nevet viselő elit-alakulat természetesen meg kell hogy maradjon a

maga kicsiny létszámával. (Ehhez képest azt halljuk, hogy a belügyminiszter nem csupán igényt tart erre a politikai karhatalomra, hanem a jövőben még fejleszteni is kívánja. Éveken át azt hangoztatta minden demokratikus ellenzéki erő, a mai MDF elődei is, hogy ha megvalósul a magyar demokrácia, akkor elsősorban a politikai elnyomás szerveinek erőteljes leépítésével szabadítanak fel költségvetési forrást a szociális kiadásokra. Most pedig a demokratikus kormány még újabb költségvetési ráfordítással is erősíti ezt a tényezőt. Itt jelenik meg a legveszedelmesebb „csökevény”: a rendőri erőre épülő politikai stabilitás kádárista eszménye.

Újra felróhatjuk az új kormány vezetőinek, elsősorban megint csak a kormányfőnek, hogy elődje rossz beidegződéseit követi az állandó nyilvánosság előtti szerepléssel, bár ebben nem is Kádár, hanem Grósz Károly nyomdokain jár. Utóbbi hitte, hogy állandóan szerepelnie kell belföldön, vagy külföldön ahhoz, hogy az ország tudja, hogy ő az ország ura. Kádár bölcsőbb volt, ő ritkán szerepelt és ezzel nyomatékot adott alkalmankénti fellépéseinek. A törvényes kormány elnökét nem kell megerősíteni azzal, hogy a közönség minden nap látja a tv-ben. Ez azt a gyanút kelti, hogy a kormány nem eléggé biztos elismertsége tekintetében, állandó bizonyítási kényszer lelkiállapotában cselekszik, pedig ez nem vezet jó kormányzati cselekedetekhez. Még inkább megnyilvánul ez a túlszereplési kényszerneurózis, amikor külpolitikai kérdések előadása, megjelenítése a nyilvánosság előtt a hazai közönségnek szól, nem a külföldi partnereknek. A külpolitikát nagyon kockázatos kortesfogássá tenni. Olyan károkat okozhat, amelyek azután a kormány számára jelentenek súlyos terhet. A felhozható példák jól ismertek, és nincs sok értelme, hogy szaporítsam őket néhány kevésbé ismerttel. De egyet leírok: a szlovák miniszterelnök nem alaptalanul vádolta azzal a magyar külügyminisztert, hogy lekezelően beszél a szomszéd népekről. Meg kell értenünk, hogy olyan ártalmatlannak tűnő – lépten-nyomon emlegetett – fordulat is, mint a magyarság nyugati keresztény voltának hangoztatása, lekicsinylést jelent a „csak” ortodox szomszédokkal szemben. Általában: beszéljen kevesebbet az ezeréves történelemről, többet a mai feladatokról. Külügyi nyilatkozatokban különösen. Továbbá, kell-e annyit ismételgetni nyugaton, hogy mi magyarok is európaiak vagyunk. Erről csak az juthat eszükbe, hogy baj lehet ezzel az európaisággal, ha a kisebbségi érzés miatt kell mindig emlegetni.

Tárca–feudalizmus

Jellegzetes „csökevény” az is, hogy az új kormány miniszterei egymás után úgy lépnek fel tárcjuk gondozottjai javára, mint a jó állam bácsi ide beosztott almikulása. Ebbe bukott bele – amikor nem bírt a tárca–feudalizmussal – Fock Jenő. Most bejelentette a belügyminiszter, hogy emelni fogja a rendőrök fizetését. Nyomában jár a honvédelmi tárca hasonló tervekkel. Nem fog elmaradni a többi minisztérium sem: a politikailag erős minisztériumok felemeltetik hivatalnokaik és közvetlen alárendeltjeik fizetését. Tehát a rendőr, a katonatiszt, a minisztériumi hivatalnok helyzete lesz a legsürgősebben rendezésre szoruló szociális probléma. A pedagógus, az ápolónő, a szociális gondozó megint hátra

sorolódik. A miniszter a tárca „közérzetére” építi pozícióját, nem a köznek nyújtott teljesítményére.

A kormány bel- és külpolitikai túlszereplési viselkedése mögött az húzódik meg, hogy a passzív és elégedetlen társadalom még mindig nem azonosul a remélt mértékben az új demokratikus rendszerrel. A kormány a régi recept szerint még mindig a külföld elismerésével igazolja kormányzási jogosultságát.

Ennél is rosszabb a presztízsfeltés következménye. A kormány csak ama bizonyos száz napot élte meg, és máris minden politikai tárca vezetőjével szemben felmerült mérvadó társadalmi–politikai körben az alkalmatlanság vélelme. Természetesen a kormány nem mindenkit meneszthet, akit ellenzéki oldalról eltávolítani kívánnak, de számításba kell vennie, hogy nem szokásos a politikai gyakorlatban az ilyen mértékű kinyilvánított bizalmatlanság. Mindezekből bizonyos következtetéseket akár saját érdekében is levonhatna a kormány.

Magyar Hírlap, 1990. október 5.

A konzervativizmus helye a mai magyar életben

Míg ma a baloldaliságot csak a parlamentbe bekerült és az onnan kiszorult „utódpártok” vállalják, a konzervativizmusnak gazdája akadt: a jelenlegi kormánypártok mindegyike és a kormány a maga külön politikai arculatával.

A mai átalakulást megelőző korábbi történeti korforduló, 1956 idején ez másképp volt. Akkor minden színre lépett politikai erő és tényező baloldalinak tekintette magát. Konzervatív senki sem akart volna lenni, mivel akkor ez a megjelölés maradit, reakciót jelentett. Ma nyilvánvalóan mást kell jelentenie az 1945 előtti „úri” Magyarországnak, ha a kormányban részt vevő politikai erők vállalják örökségét, politikai kultúrájában fejezik ki identitásukat, felidézik politikai szertartásait, és magukénak vallják szimbólumait. Ugyanakkor külpolitikai partnereket is keresnek, egy Nyugaton létező konzervatív politikai tábor részének tekintik magukat. Ebben megerősíti őket, hogy Nyugaton létezik a konzervatív pártok internacionáléja, és a magyar közép-nemzeti pártok tagjai ennek. Ezzel a nyugati jóváhagyást megkapták politikai azonosságukra.

Az 1945 előtti Magyarország felértékelődésének azonban nem ez a magyarázata. A triviális magyarázat természetesen az, hogy a felszámolt rendszer, a Rákosi– és a Kádár–Magyarország legélesebben a Horthy–rendszerrel határolta el magát, azt nyilvánította fő ellenségének, és a bázisalapú összehasonlítás módszerével mindig azt bizonygatta, hogy az 1945 előtti helyzethez képest mennyit fejlődött az ország. Valóban: az 1945 előtti Magyarország mai felértékelődése sok tekintetben abból a szándékból ered, hogy az új rendszer a Horthy–rendszer igenlésével véli a leghatározottabban és egyértelműen kifejezni a Rákosi– és a Kádár–rendszer elutasítását. Ennél azonban közvetlenebb és kevésbé triviális oka is van a Horthy–Magyarország felértékelődésének. A kitűnő esszéíró–publicista, *Milan Kundera* meglepődhet, hogy sokban ő a ludas ebben. 1956-ban az akkor igen egységes közvélemény azért utasította el az 1945 előtti Magyarország visszaállítását, *mert azt nem tekintette nyugati országnak*. Márpedig Magyarország akkor, 1956-ban, és most is, Nyugat akar lenni. 1956-ban a szovjet típusú rendszer valamiféle „nagyimrés”–„titóista” demokratizálása azért bírt jelentős táborral, mert sokkal inkább tekintették potenciálisan nyugati politikai modellnek, mint a Horthy–rendszert. Az akkori közvélemény szemében a demokratikus szocializmus nyugati rendszer volt, míg a díszmagyaros–vitézkötéses–kacagányos–buzogányos Horthy–rendszert ázsiaiinak vagy legalábbis balkáninak tekintették. Ezen a megítélésen Kundera változtatott nevezetes esszéjével, amelyben meghirdette, hogy a nem görögkeleti vallású európai „népi demokráciák” kulturális és történeti hagyományaik alapján közép-európai országok, tehát a pravoszláv gyökerekből kinőtt szovjet rendszert illetéktelenül erőltették rájuk. Szempontunkból ez az önbesorolás, amely azonnal elfogadottá vált a magyar véleményformáló értelmiségi elit körében azt is jelentette, hogy Magyarország ezeréves történetén át közép-európai, vagyis európai, vagyis nyugati ország. Miközben a díszmagyar a közép-európaiságot mítosszá emelő értelmiség szemében így „nyugatiasodott”, a felbomló szovjet rendszer egyértelműen az ázsiai világ modernizálódott,

de korcs jelenségeként értelmeződött: afféle új tatárjárásként. A „*vissza a Nyugathoz*” tehát „*vissza 1945 elé*” program lett.

Az 1945 előtti Magyarország vállalása az akkori nacionalizmus felélesztésén túl a politikai konzervativizmus és a politikai katolicizmus vállalását jelenti. Az 1945 előtti Magyarország Nyugathoz való viszonyát az 1956-os értelmiség tudta jól: ha Közép–Európát nem tekintjük valami különleges történeti jelenségnek, akkor az Osztrák–Magyar Monarchia nem tartozott a nyugati világhoz. Legalább annyira hasonlított a cári Oroszországhoz, sőt néhány dologban még a szultánok Törökországhoz is, mint Angliához vagy Franciaországhoz. Vilmos császár Németországhoz volt hasonlítható, amely akkor egyáltalán nem akart Nyugat lenni.

Napjaink magyar konzervativizmusa a Nyugathoz csatlakozást visszatérésnek tekinti és nem felzárkózásnak. Tisztában kell lennünk azzal, hogy ez a konzervativizmus ma anakronizmus. Ez az 1945 előtti konzervativizmus, amely a nemesi eredetű történeti nagybirtok politikai képviselőjét jelentette. Az akkori Magyarországon ez lehetséges volt, mivel hazánkban léteztek még ezek nagybirtokosok – méghozzá uralkodó osztályként –, és a politikai hatalomban is jelentős részük volt. Magyarország – egyebek között – azért nem volt ebben az időben nyugati ország, mivel Nyugaton a történeti eredetű nagybirtok már a XIX. században megszűnt. Ezért Magyarország, Lengyelország és bizonyos tekintetben Románia egzotikus országokká váltak az akkori Nyugat szemében. Viszont a két háború között a már földbirtokkal és hatalommal nem rendelkező született arisztokrácia még Nyugaton is megőrizte társadalmi–társasági összetartozását, exkluzivitását, és valamit társadalmi–politikai befolyásából. Ez volt az eredeti konzervativizmus utóvédharcának kora, de 1945-tel ennek is vége lett. Az a konzervativizmus, amelynek hagyományát a kormánypártok ma élesztgetik – már nem létezik.

Bizonyos nyugati pártok konzervatív elnevezése történelmi örökség, amely nem fejez ki semmiféle aktuális politikai tartalmat. Thatcher asszony pártja, ahogyan a német CDU, sőt a CSU is, valamint a francia gaulleizmus és Giscard d’Estaing pártja mind liberális pártok. Jelenlegi ideológiájuk minden országban – itt hozzájuk vehetjük az amerikai republikánusokat is – a „*chicagói iskola*” kemény liberalizmusa. Eszmei–politikai arculatukat viszont az határozza meg, hogy az „*uralkodó osztály*” pártjai, a munkaadók pártjai – szemben a szociáldemokratákkal és az amerikai demokrata párttal, akik viszont a munkavállalók pártjai. Ez jelenti ott a jobb- és baloldal politikai elkülönülését. Ez oldalakat jelent, amelyek között nemigen van közép. Az, hogy a francia gaulleizmus nem úgy jobboldali, ahogy Le Pen pártja, és a német szociáldemokráciát sem téveszti össze senki a maoizmussal, ott magától értetődik.

Hazai politikai nyomorúságunk kényszerít mindenkit arra, hogy középpártként határozza meg magát, és ezzel elhatárolódjék létező (jobboldali) vagy nem létező (baloldali) szélsőségektől. Az MDF a nyugati „*uralkodó-osztályi*” pártok magyarországi partnereként jelöli ki helyét a politikai palettán. Ilyen alapon lehetne konzervatív, ám nálunk nincs világosan megjelölhető hazai új uralkodó osztály. Azonban ma, a reprivatizációs átmenet idején még gyakorlatilag az állami vállalatokat igazgató bürokrácia az uralkodó osztály. A privatizáció után létrejövő majdani magyar polgári uralkodó osztály még nem létezik, és

senki sem nyilváníthatja magát előre politikai képviselővé. Szembe kell néznie azzal is mindazokkal, akiket Kundera meglepett a Horthy-rendszer európaiságának vélelmével, hogy az az „úri”, régi értelemben konzervatív politikai kultúra, amit képviselnek, Nyugaton egyszerűen nem létezik. Nem elsősorban anakronisztikus, hanem az 1945 előtti jobboldalisága miatt kompromittált, tehát elfogadhatatlan. A mai Nyugaton még a CSU politikai környékén sem szalonképes az, aki politikai elődjének a Salazar és Caetano Portugáliáját vagy Dolfuss és Schuschnigg Ausztriáját tekinti, a Horthy-Magyarország ugyanis ezekkel áll egy sorban. Ugyanez vonatkozik az 1945 előtti Magyarország politikai katolicizmusára is. A nyugatnémet CDU vagy az olasz kereszténydemokraták felekezeti eredete ma már történelem, e pártoknak semmiféle kapcsolatuk nincs egyházakkal, és ideológiájuknak egyáltalán nincs vallásos tartalma. Egyébként is a két nagy nyugati katolikus múltú párt nem abból a fajta autokratikus-antidemokratikus politikai katolicizmusból származik, amelynek hagyományát a magyar jobbközép folytatja. Ma a politikai kereszténység nyugaton szinte mindenütt (Belgium, Hollandia, skandináv országok) baloldali színezetű. A Mindszenty szellemét idéző politikai katolicizmus ma szalonképtelen a nyugati politikai életben. Ugyanúgy, mint az 1945 előtti Magyarország jelmezében színre lépő konzervativizmus.

A konzervativizmus még egy dolgot jelenthet ma. A rohanó világban, a képtelen mértékben felgyorsult gazdasági termelékenység, műszaki fejlődés, tudományos haladás ellenhatásként elkerülhetetlenül jelen van és jelen kell hogy legyen a konzervatív ellensúly, amely ezt a rohanást fékezni, szabályozni, szelídíteni akarja. De hát a fejlett országokhoz való „felzárkózás” gondjával küszködő Magyarországnak nem az a baja, hogy nem bír az elszabadult fejlődéssel. Ma Magyarországon semmilyen konzervativizmus nem életképes: az angol tory párt politikája nem plántálható át hazánkba, az 1945 előtti Magyarország politikája pedig naftalinos illatú abban az Európai Házban, ahová be akarunk költözni.

Magyar Hírlap, 1990. november 21.

Határtalan érzés – a magyar külpolitikai doktrína

A mai magyar külpolitika számára nem megkerülhető probléma, hogy erre félreértések, „vis maior”, avagy a magyar külpolitika otrombasága folytán került sor.²²

A hazai hivatalos nyilatkozatok gondosan elkerülik az állásfoglalást, amikor a jugoszláviai vádra felelniük kell. A vád: igaz-e, hogy a magyar kormány az önállósodás, a jugoszláv államegységből való kiszakadás útjára lépett Horvátországnak politikai megfontolásból szállított fegyvereket, hogy az önálló Horvátország létrejöttét elősegítse.

A magyar kormány a vádat ki sem mondva manőverez, és azt bizonygatja, hogy ilyesmiről szó sincs. A magyar kormány olyasféle rutinszerű fegyvereladási ügyletet bonyolított le, mintha a világ másik felének valamely országáról lenne szó.

A magyar kormány csak egyetlen – morális – problémát ismer: eladhat-e egy demokratikus rendszer fegyvert egy sötét harmadik világbeli diktatúrának egyszerűen azért, mert az sokat fizet érte. Ha a magyar kormány, amikor fegyvereladást engedélyez, úgy kezeli a szomszéd országot, mintha harmadik világbeli ország volna, akkor jogos a kérdés: vajon ezek az ügyletek a teljes külpolitikai felelőtlenség, avagy a teljes külpolitikai dilettantizmus jegyében zajlanak-e?

²² Kronológia

Január 11 – a Honvédelmi Minisztérium és a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériuma cáfolja azokat a belgrádi lapértésüléseket, amelyek szerint Horvátország illegálisan fegyvert szerzett be Magyarországról.

Január 25 – a belgrádi televízió dokumentumfilmet mutat be a horvátországi pártalakulatok felfegyverzéséről. A film szerint Magyarországról fegyvereket juttattak Horvátországba.

Január 26 – a belgrádi filmet a *CNN* amerikai tévétársaság is átveszi. Jugoszlávia visszautasítja a magyar jegyzéket, amelyben a Külügyminisztérium tiltakozik a belgrádi vádaskodások ellen.

Január 29 – lemond Martin Spegelj horvát védelmi és Josip Boljkovac belügyminiszter.

Január 30 – Keleti György, a HM szóvivője tájékoztatja a sajtót a jugoszláv nemzetvédelmi miniszter és Für Lajos október 30–31-i levélváltásáról. A szóvivő szerint a fegyverek eladásával kapcsolatos üzleteket a NGKM engedélyezi, a HM ezt a külkereskedelmi területet nem irányítja, és nem ellenőrzi.

Február 1 – Annus Antal honvédelmi államtitkár a *Panoráma* című tévéműsorban nyitva hagyja a lehetőséget, hogy tranzitszállítmányok mentek Magyarországon át Horvátországba. Antall József vizsgálatot rendel el az ügyben. Este a kormány nyilatkozatot ad ki arról, hogy Magyarország és Jugoszlávia között – a korábbi évekhez hasonlóan – rendszeresen folytak fegyverszállítások.

Február 2 – Jeszenszky Géza a *168 óra* adásában kijelenti, hogy az állítólagos horvátországi fegyverszállítás nem tartozik a Külügyminisztérium illetékességi körébe. (A felvétel valószínűleg előző nap készült.)

Február 4 – Antall József bejelenti, hogy a kormány tájékoztatni fogja az Országgyűlés külügyi és honvédelmi bizottságát az ügyről. A liberális ellenzék parlamenti vizsgálóbizottság felállítását követeli. Szűrös Mátyás a bizottság felállítását elsietettnek tartja.

Február 5 – a *Népszabadság* közli azt az 1990. február 2-án kiadott és június 11-én módosított kormányrendeletet, amely szerint a haditechnikai eszközökkel kapcsolatos külkereskedelmi szerződskötéseket egy kormánybizottság ellenőrzi, amelynek tagjai a BM, a HM, a NKGM és a Külügyminisztérium politikai államtitkárai, elnöke pedig a Miniszterelnöki Hivatal illetékes politikai államtitkára. A rendeletben említett funkciókat Morvay István, Raffay Ernő, Bogár László és Katona Tamás tölti be, a bizottság elnöke Boross Péter volt.

[A kronológiát összeállította: F. Havas Gábor, Solt Ottilia és Kőszeg Ferenc, a *Beszélő* szerkesztői]

A dilettantizmus volna a kedvezőbb feltételezés. A súlyosabbik az, hogy a balul sikerült fegyverüzlet mögött a magyar kormányzat külpolitikai doktrínája rejtőzik. Arra hajlok, hogy ez a gyanú, ez a vád nem megalapozatlan.

Ha a magyar kormány külpolitikai tevékenységében vezéreszmét keresünk, akkor a politikai vezetők megnyilatkozásaiban annak a szemléletnek a jeleit fedezhetjük föl, amely Magyarországot nem hajlandó egy sorba helyezni a térség többi kis országával. E vezetők a magyar múltat mitologikusan értelmezve azt sugallják, hogy hazánknak a térségben különleges szerepe van. A múlt politikai felidézésének mondanivalója az, hogy Magyarország ezer éven át a térség rendező hatalma volt. Magyarországnak kiemelkedő érdemei voltak a német egység létrehozásában, hazánk a többi volt népi demokráciával összehasonlítva élenjár a rendszerváltásban: ez érdemek alapján – így a kormány – jogos, hogy az ország ne az egyik legyen a nyugati segélyekért sorban álló, nyugati rendezést váró országok körében, hanem keresse a módját, hogy a többiek elé kerüljön.

A regionális nagyhatalom fantomja

A Jalta utáni világban szétesnek a terület állami egységei, felbomlanak a sok esetben mesterségesen, erőszakkal létrehozott állami alakzatok. Mögöttük új életet, új valóságot kaphat a történelmi államegység, a soknemzetiségű magyar állam. Születőben (újjászületőben) az új (a régi) magyar külpolitikai doktrína? A jaltai rend megszűnése megkérdőjelezi a Versailles környéki békék által meghúzott határokat. A jaltai rend fő elve az volt, hogy az 1945 után létrejött status quo érinthetetlen. Most esetleg ezek a határok ugyanúgy a múltat jelentik, mint a megbukott rendszerek.

Magyarországot a nyugati világ külpolitikai apparátusai úgy tekintik – éppen a fenti politikai mitológia jelentkezése nyomán –, hogy ellenérdekelt a status quo fenntartásában. Sőt: a hárommillió magyar kisebbség miatt a leginkább ellenérdekelt. Ha tehát a volt népi demokráciák között jó helyezést akarunk kapni a nyugati világtól, külpolitikánkkal mindenekelőtt ezt a látszatot kellene eloszlatnunk. A jelenlegi magyar külpolitika azonban nem ezt teszi.

Úgy tűnik, hogy a magyar külpolitikai doktrína rejtett alapelve: bomoljanak csak fel a szomszéd országokat összefogó politikai kötelékek. Magyarország a környező országok széthullása közepette egységes, megbonthatatlan nemzeti államot alkot. Ez az állam a térség helyi nagyhatalma lehet, amely az egysége révén megalapozott erejével megszervezi a destabilizált térség rendjét.²³ Ez azt jelentené, hogy Magyarország valóban a status quo megszűnésében érdekelt. A délszláv kommunista állam felbomlása esetén Magyarország szomszédságában olyan külpolitikai hatalmi úr keletkezne, amelyet Magyarország tölthet be.

²³ Szabó Miklós 1990 és 1998 között az Országgyűlés honvédelmi bizottságának tagja volt. Titoktartási kötelezettségét soha nem szegte meg, de az ottani vitákban hallottak megerősítették azon véleményét, hogy a kormány egyes tagjait nagyhatalmi illúziók vezérlik.

Kérdés persze, hogy e hatalmi erősödés nem a vajdasági magyarság rovására történne-e. A Titótól örökölt összjugoszláv állam eddig fékezte is a nemzeti ellentéteket. A Jugoszláviából kiszakadó Szerbia a vajdasági magyarokon torolná meg a magyar hatalmi törekvéseket. E félelmekkel szemben a jugoszláv állam szétesését igenlő álláspontot erősíti az a történetmitológiai feltevés, hogy a Szent László óta Magyarországhoz tartozó nyugati keresztény Horvátország a jugoszláv állam szétesése után Magyarország természetes partnere, sőt olyan szövetségese lesz, amely ellensúlyozhatja a szerb nacionalizmus magyarellenességét.

Ha ez a doktrína, amely ma inkább csak fantomként kísért a magyar külpolitikában, valóban hatóerővé válik, a legveszedelmesebb vonása az, hogy azokat az államegységeket, amelyeket nem kedvel, máris nem létezőnek tekinti! Úgy véli, hogy a Szovjetunió vagy Jugoszlávia „papírtigris”, a magyar külpolitikának tehát a szétesésükben kell gondolkodnia, és arra kell törekednie, hogy a szétesésből létrejövő utódokkal olyan kapcsolatokat alakítson ki, amelyeknek a felszabadító mozgalomnak nyújtott magyar támogatás, a magyar államnak való lekötelezettség a támpillére. Íme, a területi magyar rendezőhatalom létrejöttének ábrándja.

A tisztességes és kiegyensúlyozott külpolitikának a mai világban (is) elveken és a status quo fennmaradásának feltételezésén kell alapulnia. Az utóbbi nem erőssége a mai magyar külpolitikának.

Beszélő, 1991. február 16.

Sérelmek csapdája

A hazafiság Magyarországon tegnap sem volt problémátlan. A lezárult korszakban a magyarság legfontosabb nemzeti problémáiról többféle módon lehetett vélekedni. Voltak, akik a legfontosabb nemzeti problémának az ország függetlenségének kérdését tartották és voltak, akik számára első helyen a másik sorsdöntő nemzeti probléma, a határon kívül élő magyarok helyzete állt. A kettő nem harmonizált.

Akik legfontosabb problémának a határon túli magyarság helyzetét tartották, azoknak abból a megfontolásból kellett kiindulniuk, hogy a szomszéd országokban élő magyar kisebbségek helyzetén egyedül a térség domináló hatalma, a Szovjetunió képes segíteni – ha akar. A függetlenség kérdésének előtérbe helyezése szükségképpen eleve eljuttatja a domináló hatalom jóindulatát. Akik elsősorban a szomszéd országokban élő magyarság problémáját tartották a döntőnek, azok rossz szemmel nézték azokat az ellenzéki beállítottságú hazafiakat, akik elsősorban az ország függetlenségét akarták volna a politikai követelések középpontjába állítani. Úgy vélték, hogy a függetlenségnek elkötelezett hazafiak egy irreális nemzeti követelésért eljuttassák a lehetőséget annak, hogy a másik, a reális követelést esetleg az ország érvényesíteni tudja. A Szovjetunió kegyét remélő megfontolás annyiban volt reális, hogy a függetlenség problémájának legóvatosabb felvetését sem fogadta volna el a nagy szomszédos ország. Csupán azt nem vették eléggé figyelembe, hogy hosszú idő tapasztalata után látható volt: a szovjet fél ebben a kérdésben inkább román oldalra húz, hiszen a Ceaușescu–rezsim nemzetiségi politikája lényegében megfelelt saját nemzetiségi politikájának. A román diktatúra szovjetellenes külpolitikai lépései kisebb jelentőséggel bírtak, mint az egyezés a belpolitikában.

Ugyanakkor a „függetlenségi” hazafiak azt gondolták a határon kívüli magyar kisebbségek helyzetéről, hogy ügyükben érdemlegesen csak a majdani független Magyarország tud cselekedni. Hasonló módon megoszlott a hazafiak véleménye a másik aktuális „nemzeti sorskérdésről”, a magyarság fennmaradásának problémájáról. A hazafiak egy része abban látta a magyarság fennmaradásának zálogát, ha megáll a magyar népszaporodás csökkenése, ha növekszik a magyarság létszáma. Ezzel szemben másik része a hazafiaknak a fennmaradás feltételének az elmaradottság „behozását”, a fejlett világhoz való technikai, gazdasági, civilizációs felzárkózást látta – nem utolsósorban a politikai modell tekintetében is.

A magyar hazafiság tartalmáról a rendszerváltás óta is több módon lehet gondolkodni, sokban követve a korábbi véleménymegoszlást. A nemzet fennmaradásának kérdése lényegében még mindig a korábbi módon vetődik fel. Ha optimisták vagyunk, remélhetjük, hogy a magyar nemzeti függetlenség problémája történeti mértékkel mérve „végre” megoldódott. Hazánk független ország, és függetlenségének megvédése nem jelent nagyobb erőfeszítést, mint a világ többi független országa számára. A döntő és központi nemzeti probléma minden hazafi számára a határon kívül élő magyarság problémája lett. Azokban az országokban, amelyek „szabályos” nemzeti államoknak tekinthetők, a hazafiság tartalma a nemzeti érdekekkel való azonosulás. Ezekben az

országokban a nemzeti érdek gyakorlatilag külpolitikai érdeket jelent, az állam külpolitikai érdekeit.

Magyarország nem „szabályos” nemzeti állam. A Magyar Köztársaság ugyan mindenben megfelel a nemzetállam követelményeinek, mégsem mellőzhető, hogy Magyarországon állam és nemzet nem fedi egymást. A magyar nemzet nem minden tagja magyar állampolgár. A szomszéd országokban kisebbségi sorban élő megközelítőleg hárommillió magyar nyers egyszerűséggel azért a magyar nemzet tagja, azért alkot a Magyar Köztársaság magyar ajkú lakossága és a szomszéd országok magyar ajkú, más állampolgárságú része egy nemzetet, mert ezek a magyar kisebbségek ezt így akarják. Ez hazafias feladatot ró a független Magyarország államára, társadalmára, szervezett politikai erőire és természetesen mindenkori kormányára. Nem térhet ki a magyar kormány ez elől a feladat elől azzal, hogy Magyarországnak nagyhatalomnak kellene lennie ahhoz, hogy nem magyar állampolgárságú nemzettársai érdekében hatalmi erővel fellépjen. A probléma kezelése nem könnyű. A múltbeli mintákat el kell vetni és gyökeresen új megközelítést keresni. Ha Magyarország a régi mintát követi, óhatatlanul belemerül a sérelmi magatartás „mocsarába”. Ez pedig árthat minden területen, hiszen nemzeti sérelemmé válik az ország eladósodása is.

A sérelmi magatartás csapdájából csak az ment meg, ha nemzet és állam nem azonos voltát nem nemzeti tragédiának tekintjük, hanem felfedezzük a benne rejlő lehetőségeket. A még mindig befejezetlen demokratizálódási folyamatot ugyanis elősegíti, hogy a magyar nemzet nem minden tagja magyar állampolgár, nincs minden magyar alávetve a magyar állam hatalmának, nem minden magyar „*magyar alattvaló*”. Az a körülmény, hogy az állam kénytelen figyelembe venni hatalma alá nem vetett nemzettagok akaratát, figyelmeztetheti hatalmának korlátaira, gyógyszer lehet az állami mindenhatóság még mindig eleven szelleme ellen.

Másik értéke annak, hogy nemzet és állam nem fedik egymást az lehet, hogy megmarad a kultúra becsülete olyan időben, amikor a társadalom figyelme egyoldalúan a gazdaság felé fordul. Ma, amikor a gazdasági körülmények leértékelik a kultúrát, a nemzet kulturális alapozottsága óvhatja a polgárosodási folyamat többdimenziós léttérét. Ma hazafiság a nemzet és állam elválásának igenlése.

Népszabadság, 1991. március 15.

Kormány és hatalom

Társadalmunk átalakuló életének politikai tisztázatlanságai között előtérben áll annak tisztázatlansága, hogy a demokrácia milyen erős kormányt igényel. A tisztázatlanság abból származik, hogy a piacgazdaságokra épülő kifejelett demokráciákban állam és kormány gyakorlatilag valóban ugyanazt jelenti. Kormányzása idején a választáson győztes párt gyakorlatilag birtokosként rendelkezik az állammal.

Magyarországon azonban nem ez a helyzet. Nálunk állam és kormány nem jelentheti ugyanazt. Az állam még kezében tartja a nagyüzemi formában működő gazdaság egészét. A legfőbb munkaadó. A kormány ezt nem igazgathatja ugyanazzal a hatalommal, mint a kormánysszervek közvetlen hatáskörébe rendelt tevékenységeket. Hiszen ez olyan hatalmi túlsúlyt adna egy adott kormánynak, amely azzal fenyeget, hogy visszarendeződik a felszámolás alatt álló rendszer, más ideológiai kosztümben. Ha egy kormány egy választási cikluson át mintegy tulajdonosként birtokolja az állami vagyont, nehezen képzelhető el, hogy ilyen hatalom birtokában valaha is választást veszítsen, vagy parlamenti ellenzék érdemleges politikai ellenőrzést gyakorolhasson felette. Az erős kormány értelmes és helyes politikai igény, de egészen mást jelent, mint az erős állam. A két dolog nincs ellentétben: *gyenge államnak lehet erős kormánya.*

Az erős állam ugyanis a társadalommal szemben erős. Ereje abban áll, hogy uralma alá vet életterületeket gazdaságban, társadalmi életben, kultúrában, amelyek képesek társadalmi önszerveződéssel autonóm módon kialakítani és működtetni élettevékenységeiket. Ahol pedig erre lehetőség van, ott ez az autonómia a kívánatos, az államnak itt helye nincs. Gazdaságra vonatkoztatva kifejeződik ez a „gazdag vállalkozás – szegény költségvetés” liberális elvében és a jövedelmek politikai eszközökkel történő újraelosztásának elutasításában. A kormány ereje viszont nem azt jelenti, hogy hatáskörébe von olyan tevékenységeket, amelyek enélkül is működőképesek, hanem abban, hogy képes a hatáskörébe rendelt területeken intézkedéseinek érvényt szerezni. Elég hozzá a hatalma és nem gyámoltalan hatalmával élni.

A felszámolás alatt álló rendszert éppen az jellemezte, hogy miközben rendkívül erős állam volt abban az értelemben, hogy az életnek szinte minden területét hatalmilag ellenőrizte, kormányzatilag viszont gyenge volt abban az értelemben, hogy a rendszer uralmának erőszaksszervezeti biztosítása területén kívül szinte minden más területen lehetőség volt a kormány intézkedéseit kijátszani, érvényesülésüket az érdekelteknek akadályozni. A társadalom a polgári engedetlenség ázsiai formájában élt: a kormányzati intézkedések hideg sabotálása afféle ösztársadalmi népszórakozás volt. Ennek helyére valóban erős kormánynak kell lépnie. A szűk értelemben vett kormányzat terén a kormány nem szavazatai arányában bír társadalmi felhatalmazással, hanem teljes felhatalmazást élvez. Intézkedéseivel szemben azok is lojalitásra kötelezettek, akik ellene szavaztak.

Más a parlamenti kormánytöbbség és a parlamenti ellenzék viszonya. Ebben a tekintetben az „erős kormány – erős ellenzék” jelszó csak patthelyzetet létrehozó szoros választási eredmény esetén lehetséges. A parlamenti ellenzékkel szemben a többség nem bír

teljhatalomra kapott társadalmi felhatalmazást, társadalmi felhatalmazása választási eredményével arányos. Ezt nem írja elő sem alkotmány, sem törvény, sem házszabály – mégis a működő demokráciákban szokás-szerűen kialakul, hogy a parlamenti többségek arányában viselkednek a kormányok magabiztosabban vagy szerényebben az ellenzékkel szemben. Az a helyzet, hogy állam és kormány nem fedi egymást, a még csak kialakulóban levő demokráciában szükségessé teszi, hogy állami tevékenységek egész sora a kormánytól függetlenül, csak a parlamentnek felelősen működjen. Ez hivatott meggátolni, hogy a kormány az állam egész túlhatalmának birtokában diktatúraveszélyes pozícióba kerüljön. A hatalommegosztás sajátos formája alakult ki. A klasszikus hatalommegosztás idején egyik hatalmi ágként megjelenő bírói hatalom akkor kizárólag az igazságszolgáltatás függetlenségét jelentette mind az állam, mind a parlament beavatkozásától. Ma hazánkban a kibővült igazságszolgáltatási hatalom három egymás mellé rendelt hatalmi szervezatként jelenik meg, nem klasszikus hatalmi ágként, hanem parlamenti felelősséggel: a *Legfelsőbb Bíróság*, az *Alkotmánybíróság* és sajátos szovjet rendszerbeli örökségként a *Legfőbb Ügyészség* is. A végrehajtó hatalom is osztódott. A *Nemzeti Bank*, az *Állami Számvevőszék*, a *Magyar Tudományos Akadémia* autonómiát élveznek a kormánnyal szemben. Az ellenzék hasonló státust követelt – sikertelenül – az *Állami Vagyongyűjtemény* számára is, erős törekvés van mindkét oldalon arra, hogy a társadalombiztosítás hasonló önállóságot nyerjen.

A rendőrállamiság bizonyos intézményeinek veszedelmes öröksége, rendőrállami maradványok szükségessé tették és teszik, hogy a kormányon belül is decentralizált szervek vezessék az erőszakszervezeteket, és ezek lehetőleg ne összpontosuljanak egy minisztérium kezébe. Az állambiztonsági ágazatot már kiemelték a Belügyminisztérium kötelékéből, és a belőlük tovább decentralizálódott több titkosszolgálati hivatalt egy tárca nélküli miniszter ellenőrzi. Hátra van még az Országos Rendőr-főkapitányság hasonló önállósítása – esetleg azzal a megoldással, hogy az országos rendőrfőkapitány is tárca nélküli miniszteri beosztást kap. A legfontosabb hatalommegosztási fejlemény a végrehajtó hatalmon belüli hatalomdekoncentráció terén a köztársasági elnök politikai tényezővé válása. Az elnök még parlamenti felelősséggel sem tartozik, ezért pillanatnyi politikai helyzetek nyomásától nagy mértékben függetlenítheti magát, garantálhatja olyan állami intézmények működésének és tevékenységének folyamatosságát, amelyeknek egyes kormányok élettartamát időben meghaladó érvényű elvek szerint kell működniük. Ez elsősorban a honvédségre vonatkozik. Az elnök mint főparancsnok és a kormány egyeztetett kettős hatalommal rendelkezik a hadsereggel. A kettős rendelkezés érvényesülését garantálja a Honvédség Parancsnoka intézménye. Az államfő politikai tényezővé válása a nyugati országok legtöbbjének helyzetétől eltér ugyan, viszont hasonló a helyzet minden volt „népi demokráciában”. Amíg a társadalom önszerveződése még gyenge, az állam túlerejét korábban szokatlan méretű és formájú hatalommegosztással szükséges korlátozni, és megteremteni a működési teret a civil társadalom számára.

Magyar Hírlap, 1991. május 15.

A rendszerváltás mint detektívregény

A detektívregény kérdése: ki lesz a gyilkos? – napjaink közéletének kérdése: ki lesz a besúgó? Mindez a klasszikus krimi atmoszférájában: „mindenki gyanús”.

Természetesen főleg a közéleti emberek gyanúsak. Közülük is percekben belül a leghitelesebbek: a volt ellenzékiek, hiszen nekik volt folyamatos „kapcsolatuk” az államvédelemmel. A kommunista koncepcióos pergyártás légköre fenyeget: [akkor] az lett gyanús, akit megvertek Hetényi és Schweinitzer politikai osztályán. Belőle verhetnék ki, hogy besúgónak álljon.

A volt ellenzéki, a hozzám hasonló nem teljes értékű ellenzéki (mert volt ugyan jó néhány ellenzéki „dobásom”, de intézetem párját ritkító szolidaritása folytán állásban maradtam) is együtt élt azzal a ténnyel, hogy besúgók vannak, és még azt is hihettem, hogy kitüntetnek figyelmükkel. A most kialakult helyzetben hasznosnak érzem visszaidézni, hogy ezt akkor hogyan éltem meg. Elszántan elhatároztam, hogy nem érdekel, ki besúgó. Ártani nem tud. Arról a kevés dologról, ami a szerv számára hasznos információ lehet, nem fecsegek. Nézeteimet pedig hadd ismerjék meg. Bizonyos perverz szórakozás volt számomra a gondolat, hogy ilyen formában megüzenhetem nekik azokat a véleményeimet, amelyeket még félnyilvánosan sem mondhattam el. Következményekről nem lehetett szó, hiszen ha, akkor „cselekményeim” jóval nagyobb következményekkel járhattak volna. Nem akartam törődni azzal, hogy ki besúgó, mert úgy gondoltam, hogy nagyobb kárt okoz az emberi kapcsolatok, a légkör megmérgezése, mint amit a besúgó jelentései okozhatnak. Nem voltam hajlandó arra gondolni, hogy barátom esetleg besúgó lehet. Arra sem voltam hajlandó, hogy ha egy idegen politikai dologról kezd el velem beszélni, kigyúljon az agyamban valami figyelmeztető jelzés. Ha erre állok be, megbolondulok és emberileg eltorzulok. Ennyit nem ért az, hogy nem tudom megakadályozni az esetleges besúgást. Szerénytelenség, de mégis azt kell mondanom, ma is ez lehet a „besúgókérdésben” a lelkileg egészséges magatartás. Nagyobb baj, ha elvbarátainkra, harcostársainkra gyanakodni kezdünk, mint az, hogy előfordulhat közöttünk olyan, akinek folt van a „káderlapján”.

Mindezzel korlátlanul vissza lehet élni, a gyanakvást szándékosan fel lehet kelteni; ha eluralkodik a besúgó–pszichózis, a politikában részt vevők korlátlanul kiszolgáltatottá válnak intrikák és manipulációk számára. Hiszen akiről elkezdik terjesztetni, az hiába kap „erkölcsi bizonyítványt” arról, hogy nem szerepel az egyre kevésbé elzárt páncél-szekrényekben elhelyezett kartotékokon, becsületét nem menti, hiszen a lista nem teljes, lehet, hogy ügynök volt, csak nincs meg a lapja, sőt esetleg éppen ez lehet alapja olyan rágalomnak, hogy olyan bennfentes főügynök volt, hogy ki tudta bulizni adatai eltüntetését. Meg hát „kóbor listák” (Gálszécsy kifejezése) is lehetnek, azt lehet mondani, „nálam van ám olyan lista, amin rajta vagy”. A kisgazda vezetők részére kiállított „feddhetetlenségi bizonyítvány” fenyeget azzal, hogy beköszönt új demokráciánk detektívregény–korszaka. A miniszterelnök megvédte eljárása jogszerűségét, de fejtegetése számos problémát vet fel. Először azt: állampolgári jogon nyilatkozatot lehet kérni a kormánytól bárkinek arról, hogy szerepel-e ügynöklistán vagy sem? Arról szó sem lehet,

hogyan ne bárkinek – hiszen [jelenleg] nincs törvény, amely az „átvilágíthatóságot” bizonyos tisztségek betöltőire és eme tisztségek várományosaira korlátozná. A kisgazda vezetők egy része nem esne a törvényjavaslatban felmerült ellenőrzendő tisztségek betöltői körébe és a miniszterelnöki indoklás amúgy is mindenkre vonatkozó emberi jogra hivatkozott. Akkor pedig mindenki kérheti adatait.

Tündöklő perspektíva: Pityi Palkórol Rontó Pál szerelmi féltékenységből elterjeszti, hogy besúgó volt. Pityi mit tehet, átvilágítást kér, de közben persze azt híreszteli, hogy Rontó ezt csak azért terjeszti róla, hogy elterelje a figyelmet arról, hogy ő volt besúgó. Erre persze Rontónak is átvilágítást kell kérnie. Előttünk áll az „átvilágított nemzet” ragyogó távlata. Ha a felnőtt lakosság felét már ellenőrizték, akkor a másik fele sem húzhatja ki magát, mert gyanúba kerül. Vajon az erkölcsi és politikai káron túl fel van-e készülve a kormányzati apparátus egy országos igazoltatási eljárás lefolytatására? Mennyi pénz, jobb célra is fordítható igazságszolgáltatási, rendőri munkaidő. Van azonban más probléma is, amit a miniszterelnök parlamenti beszéde felvet.

Eddig mindig besúgólistáról hallottunk. Történész ismereteimben felrémlik a múltból a nevezetes botrány 1917-ben, az első orosz forradalmat követő hónapokban. Előkerült az Ohrana, a cári politikai rendőrség terjedelmes besúgó-listája. A bolsevikok érintve voltak egy KB taggal is: Malinovszkij elvtársról kiderült, hogy téglá. Lenint megalázó kihallgatásnak vetette alá egy vizsgálóbizottság.²⁴ Azt hittem volna, hogy a felszín fölötti alvilág tanult ebből és többet nem teszi ki magát annak a kockázatnak, hogy ügynök–nyilvántartást készít. Horthy politikai rendőrsége így is járt el, 1956-ban sem került elő ÁVH-besúgólista. (Rebesgették, de csak egyetlen azonosítható esetről tudok.) Megszólalt a volt belbiztonsági csoportfőnök, Horváth vezérőrnagy is, és nyilatkozott, hogy csak személyi lapok voltak, nem átfogó lista. A kormány által kiadott bizonyítvány tehát azokból a személyi dossziékból készült, amelyek létezését mindeddig váltig tagadták. Körülbelül úgy, ahogy az értelmiségi tagad, ha kikölcsonzött könyvtári könyvet keresnek rajta: sosem volt nálam, de különben is visszaadtam. Nem készültek dossziék, de különben is visszaadtam. Nem készültek dossziék, de különben is megsemmisítették őket. Úgy látszik, készültek és zömmel megmaradtak. Ha pedig így van, akkor az eljárás csak egy lehet. Ami 1956-ban a káderlapok esetében, hiszen ugyanarról van szó: kibővített káderlapokról. A kormányfő kifejtése értelmében ezekbe a személyiségi jogok alapján másnak nem lehet betekintése, mint az érintettnek. Milyen alapon nézhet bele a nemzetbiztonsági, a belügyi, a miniszterelnökségi funkcionárius? De maga a miniszterelnök is. Neki sincs köze ahhoz, hogy telefonon esetleg szerelmi enyelgéseket hallgattak le és ezt regisztrálták, s ahhoz sem, hogy valamikor életemben esetleg ideggyógyászati kezelésen voltam. Az előbbi ízléstelenség és megalázó, az utóbbival politikailag vissza is lehet élni. Nem kell felhasználni, elég lehet, ha tudják. A személyi dossziékat tehát haladéktalanul át kell adni az érintettnek, hogy más többé bele ne tekinthessen.

²⁴ Roman Malinovszkij 1910-ben, Lenin támogatásával került be a Központi Bizottságba, két évvel később a negyedik Állami Duma tagja lett és a bolsevik frakció vezetője – közben végig az Ohrana jól fizetett ügynöke volt. Lebukása után Lenin már nem védte meg, 1918. november hatodikán a Kreml kertjében főbelőtték.

Az ügynökprobléma két más kérdést is felvet számomra. Létrejött az a perverz helyzet, hogy ma súlyosabban kompromittáló beszervezettnek lenni, mint beszervezőnek. A lelepleződött beszervezettet meghurcolják, lehetetlenné teszik, míg a beszervező ugyanabban a funkcióban kezeli kartotékjait. A „háromperhármas Horváth” a minap ki is fejtette, hogy a jelenlegi szerv ugyanazokat a beszervezetteket használja. Az ügynök marad, a feladat változik. Ebből az a hátborzongató sejtés támad (még azt tudva is, hogy a kitűnő államvédő mindezt nem saját politikai szándék nélkül mondta), hogy esetleg a „célszemély” sem változik? Esetleg ma is „*beírnak mindenféle könyv*”-be? A másik gondolat: ha hinni lehet az állambiztonság korábbi és mostani őrzőinek, a Kádár-korszakban párttagot tilos volt beszervezni. Megérjük, hogy volt MSZMP tagnak lenni kedvezőbb politikai pozíció lesz, mint a volt pártonkívüliség. Egy kormánypárt vezetőségéről már szárnyra kapott a gyanú, hogy egyik tagja volt „*tégla*”. Az erre vonatkozó információk sajtóba jutásának módjáról nehéz azt hinni, hogy idétlen indiszkrécio következménye és nem szándékolt kiszivárogtatás. Minden hasonló dolognak azonnal elejét kell venni, Hallgatólagos vagy megkötött politikai megállapodás alapján ügynök-kartotékhoz, személyi iratrendezőhöz a jogszabály megszületéséig más ne nyúlhasson, mint a négy országos főméltóság egyszerre, egymás jelenlétében.

Magyar Narancs, 1991. június 13.

A gödöllői gondolat

Az MDF három ideológiai platformja közül az egyik, a népnemzeti bemutatkozott a nagyközönségnek. Gödöllőn megtartották nagyszabású seregszemléjüket.

Az MDF-eszme háromágú sípjának egyik ága zengve megszólalt, és tudatta mindenkivel, akit illet, hogy holmi „csurkázások”, „bogdánózások”, egyes lapok elleni büntetőügyek nem jelentik azt, hogy az MDF legnagyobb múltú eszmei áramlata netán marginalizálódott a mozgalmon belül. Néhány „ötvenkettes baka” partizánkodása tévesen keltette – ha keltette – azt a benyomást az ellendrukkerekben, hogy az MDF mérvadó vezetőségét zavarja a népnemzeti szellem, és csak a módját keresi annak, hogy úgy határolja el magát tőle, hogy viszonylag kímélje az MDF-alapítók tekintélyét.

A súly, amit a *népnemzeti platform* gödöllői konferenciája kapott az MDF-protokollban, félreérthetetlenül tette, hogy szó sincs semmiféle elhatárolódásról. Ellenkezőleg: az MDF-vezetés teljes létszámú felvonulása és erőteljes szereplése elsősorban nyilvánvalóan azt volt hivatott ország–világnak megmutatni, hogy a kormány és az MDF-prominencia minden tekintetben azonos a *Magyar Fórum* vonalával. A párt legrangosabb vezetői mentek el, és mutatták meg jelentős beszédekben teljes azonosságukat a népnemzeti táborral. Két miniszter (Andrásfalvy Bertalan, Für Lajos), a lakitelki tábor egykori házigazdája és maga a kormányfő is jelen volt.

A közvetlen politikai cél nem annak kifejezésre juttatása volt, hogy a *Magyar Fórum* szemléletével nincsen „semmi baj”. Nem elégséges magyarázat az sem, hogy az MDF háromágú eszmei sípjának ez az ága szólalt meg először. Az igazabb ok az, hogy a három platformból egyedül a népnemzeti létezik. A „kereszténydemokrata” – úgy tűnik – nem jelent semmiféle eltérő eszmei minőséget a népnemzetihez képest, csupán egy nyugati márkanév az áru külpiaci forgalmazásához. Ezenkívül pedig nem túl meggyőző próbálkozás arra, hogy a keresztényt megkülönböztessék attól a tartalomtól, amely a hírhedt „*keresztény-nemzeti*” összetételben szerepel. (A „kereszténydemokraták” nevében szóló Salamon László dr. kifejtette, az MDF kereszténydemokratáit az különbözteti meg a KDNP-től, hogy ők ideológiamentesen képviselik a keresztény értékeket. Az *ideológiamentes érték* felfedezésével a jogtudós múlhatatlan érdemeket szerzett a filozófia történetében.)

Egy és oszthatatlan MDF

A „nemzeti liberális”, attól tartok, a kormányfő rokonszenves magánideológiája, a történész kutatási témája a politika aktuális eszméi között. A reformkor és a kezdődő szakaszában levő dualizmus, 1868 liberalizmusa a mából visszatekintve *archaikus liberalizmus* volt. Mivel történeti folyamatossága megszakadt – nem 1945-ben, hanem a századfordulón –, a mának keveset mond. A kormányfő az irányzatot komoly alappal nevezi nemzeti liberalizmusnak, mivel a nemzeti problematika valóban középpontjában állt. (Ez nem áll ugyanígy az angol–amerikai klasszikus liberalizmusra, amelynek államkorlátozó és szabadkereskedelmi felfogásától távol állott a nemzet és annak egész problémaköre.)

Társadalmi alapja szerint inkább nemesi liberalizmusnak nevezném, mivel a magyar nagybirtokos rétegek sajátos liberalizmusát jelentette. Minthogy ezek a rétegek ma már nem léteznek, liberalizmusuk is csak eszmetörténeti lehet, nem eleven politikai valóság. A magyar liberalizmus hibája éppen az volt, hogy amikor a századfordulón kialakult a modern kapitalizmus Magyarországon, nem tudott hozzá létrejönni magyar polgári liberalizmus, hanem a nemesi liberalizmus élt tovább megváltozott – immár *nem* liberális – szerepkörben. Az MDF „nemzeti liberális” munkaközössége nehezen fog a népnemzetiekéhez hasonló konferenciát rendezni, mivel ebben az országban és abban a pártban Antall József az egyetlen nemzeti liberális. A jelző nélküli, vagyis a valódi liberalizmusnak kevés a követője az MDF mérvadó köreibben. Az „ötvenkettek” között minden bizonnyal vannak liberálisok. De az MDF liberális köreit a népnemzetiek abba a hírbe hozzák, hogy az SZDSZ-es liberalizmus trójai falovát viszik be a keresztény–nemzeti szekérvárba. Noha a kormányfő–pártelnök hangsúlyozza, hogy az MDF-ideológiának liberális komponense is van, a népnemzetiek nem haboznak a liberalizmust az MDF ellenségképeként kezelni. Attól tartok, ezt kell az MDF mérvadó ideológiai álláspontjának tekinteni.

Sokan feltételezik az MDF politikai ellenfeleinek a táborában, hogy a kormánykoalíció meghatározó erejét jelentő pártban lényegi ellentét van a párt „történelmi szárnya”, a régi népi mozgalomból kinőtt lakitelki alapító gárda és a kormány irányító központját alkotó „gouvernementális szárny” között. Akik ezt feltételezik, azok a kommunista állampárt analógiájára képzelik el az MDF-et, azt feltételezik róla, hogy frakcióharcok szabdálják szét, ahogyan ez a kommunista pártok esetében gyakran történt. Tévednek. Az MDF irányzataival együtt szerves egységet alkot. A szárnyak különböző funkciókat töltenek be, munkamegosztás–szerűen szolgálják az egészet. A kormányzati szárny részére nélkülözhetetlen a „történelmi szárny”, mely az óriási politikai tőkét jelentő népi mozgalomhoz kapcsolja a mai pártot, így belehelyezve azt egy mintegy hatvanesztendő fejlődésvonalba. Ezen túl a történelmi szárny ideológiatermelő műhely is. Kvintesszenciában termeli az ideológiát, amelyet azután a kormányzati és pártvezető erők a politikai használat igényének megfelelően hígítanak. Ha a megnevezett két csoportot szárnyaknak nevezzük, akkor ezek a madár szárnyai. Mindkettő kell ahhoz, hogy a madár repülni tudjon. Az MDF valódi belső problémái a parlamenti frakció elégedetlenjeinek gyakorlatias bírálatában jelentkeznek. De az ő bírálatuk nem kapott hangot a seregszemlén, kimaradt a „*gödöllői gondolat*” spektrumából.²⁵

Antall József kikérte magának, hogy pártja és kormánya „*keresztény–nemzeti kurzus*” képvisel. Az MDF vezetőjének módja lett volna arra, hogy ennek a cáfolatnak hitelt adjon, erőteljes gesztussal egyértelműen elhatárolja magát pártja szociáldarwinista honatyájától és az orgánumtól, amelynek Bogdán Emil házi szerzője. Megosztom az olvasóval egy idevágó kutatói emlékemet. A századfordulón Bécsben Georg Ritter Lanz von Liebenfels nagynémet röpiratszerző *Ostara Füzetek* címen kiadott brosrúrai egyikében

²⁵ A „*gödöllői gondolat*” utalás a „*szegedi gondolat*” kifejezésre, ami a Horthy–rendszer ideológiájának rituális neve volt.

kifejtette, hogy az emberi fajok között azért van minőségi különbség, mert különböző majomfajtáktól származnak. Az élenjáró majmoktól az árják, az alsórendű majmoktól pedig a négerek, és találják ki, hogy még kik. Az osztrák politológus, aki ezt az obskúrus szerzőt felfedezte, ezen a címen írt róla könyvet: *Akitől Hitler ötleteket kapott*. Antall József elmulasztotta elhatárolni magát a „bogdanizmustól”, így sértődésében a rosszindulatú szemlélő még annak a jelét is láthatja, hogy találva érezte magát, a „kurzus” ügyében. Kikérte magának a kormányfő azt is, hogy állandóan azért hasonlítják a Németh-kormányéhoz kabinetje teljesítményét, hogy kimutathassák: az Antall-kormány csak azt csinálta jól, amit az előző kormány előkészített a számára. Mintha ebben az esetben is találva érezné magát a kormány. Kikérte magának a kormányfő, hogy kioktassák liberalizmusból. Különösen ne tegyék ezt olyan személyek, akik a marxista-leninista diktatúra táborához tartoztak akkor, amikor ő már elkötelezett liberális volt.

Kétségtelen, hogy az SZDSZ vezetői között nem mindenki a családi ház légköréből szívta magába a liberalizmust, hanem a marxista eszmével fokozatosan szembefordulva, hosszabb eszmei fejlődés útján jutottak el –nem a múlt századi liberalizmus hagyományához, hanem – a ma korszerű liberális gondolatokhoz. A marxizmusról idekívánczik egy megjegyzés: jóval szélesebb eszmekört ölel fel a marxizmus és a hozzá közel álló sokféle „marxizáló” irányzat, mint a bolsevizmus, sztálinizmus, maoizmus. Szép számmal voltak és vannak irányzatok ma Nyugaton és erre felé is, amelyek a demokratikus szocializmus útját keresik. Nem jelentéktelen irányzatok próbálkoztak a szovjetek által létrehozott rendszer demokratizálásának lehetőségéről gondolkodni. Természetesen erről nem lehetett sem beszélni, sem gondolkodni másként, mint a marxizmustól nyert fogalmakkal.

Ezzel kardinális kérdéshez érkeztünk. Kiket tekintünk a mai fordulat előkészítőinek: azokat akik rendszerbe illeszthető ellenzékként törekedtek megváltoztatására, majd a hetvenes évek közepétől szakítva mind a reformillúziókkal, mind a harmadikutas illúziókkal, szembefordultak a rendszerrel, és a nyugati fejlődési modell megvalósításának lehetőségében gondolkodtak, vagy azokat, akik nézeteikben kívül álltak a rendszeren, viszont eszméik megvalósításáért semmit sem tettek, passzívak voltak, és életstratégiájukban alkalmazkodtak a rendszer követelményeihez. *Azaz lelkükben ellene voltak, de elfogadták, hogy a rendszer úgy tekintse őket, mint akik mellette vannak.*

A rendszert saját bástyáin belül ostromló ellenzékiek felróható, hogy a túlerő ellen harcolva engedményekre kényszerült, míg a passzív szemlélő megőrizte lelke tisztaságát. Ez a tisztaság azonban nem igazán tiszta. A passzivitás az elmúlt rendszer legerősebb támasza volt – a politikai támasza. A passzivitás keltette a „jó politikai közérzet” látszatát. Gondolkodjunk el, kinek mit van oka és talán joga is kikérnie magának!

Szabó Miklós Antall József beszédét természetesen a teljes szöveg alapján akarta elemezni. Minthogy az MTI csak ismertette a beszédet, szerkesztőségünk egy munkatársa az MDF székházából szerette volna elkérni a szöveget. Többszöri próbálkozás után került sor az alábbi beszélgetésre:

- Jó napot kívánok.
- Jó napot kívánok. Na, megérdeklődtem mindent. A következő a helyzet. A Deák Ferenc Alapítvány egy kiadványt ad ki erről az eseményről, ezért nem lehet a beszédeket kiadni – ez az ő joguk.

Arra, hogy a beszédből idézzenek vagy hivatkozzanak rá, arra egy módon van lehetőség: ha ez az úr, aki ezt a cikket akarja írni, megkeresi Csurka Istvánt, illetve az Antall József miniszterelnök úr titkárságát, és ők a belátásuk szerint a rendelkezésére bocsátják azt, ami szükséges a cikkhez.

- Ezek szerint betekintésre sem kaphatjuk meg az anyagot...
- Mondom, hogy nem. Hát ne haragudjon, ha valaki finanszíroz egy kiadványt, akkor nyilván fenntartja a jogot hozzá...
- Értem. Köszönöm szépen.
- Nagyon szívesen.

Beszélő, 1991. július 6.

Keresztény-nemzeti szabadelvűség?

Meddig tekinthető 'szabadelvűnek' egy keresztény-nemzeti program?

Az SZDSZ-ben két irányzat küzd egymással. Ez a két irányzat alkalmas arra, hogy reá politikai platform épüljön. A két irányzat nem ideológiai, világnézeti különbség alapján határolódik el, hanem két stratégiai orientációt jelent:

1. A „rendszerelváltás” platformja

Lényegi alapelve az, hogy az SZDSZ legfőbb stratégiai célja a rendszerelváltás végig vitele. Ebből következik, hogy aktuális ellenfelei a korábbi vezető pozícióból még el nem távolított kommunisták. Hozzátehetem: általában a kommunisták. Ebben természetes szövetségese az MDF, amely éppen most gyürkőzik neki az eddiginél radikálisabb rendszerelváltásnak. Legalábbis, ami néhány látványos húzását illeti: Iustitia terv, Lex Zétényi, a Kónya-papers-ben meghirdetett program, a besúgók kitisztogatása.

2. Az „ellenzéki” platform

Ez úgy véli, hogy az SZDSZ a polgári demokrácia pártja. Fő feladata a még csak épülő demokráciát megóvni minden diktatúraveszélytől. Ez a platform úgy ítéli, hogy a háborút veszített kommunisták részéről nem fenyeget diktatúraveszély. „Feladták”, az átállás lehetőségeit keresik. A rendszerelváltó platform éppen ebből akarja őket – mint méltatlanokat – kizárni. Az ellenzéki platform az SZDSZ aktuális ellenfelének az *MDF & Co.* kormányt tartja, az ő oldalukról lát olyan tendenciákat, amelyek nem illeszkednek be az új demokratikus rend politikai arculatába, erről az oldalról látja fellépni a reális diktatúraveszély tényezőit. Minél szorosabb ellenzéki együttműködést akar, azt, hogy az ellenzék ki tudjon szabadulni mai ellehetetlenült helyzetéből és – ellenzéki feladatát betöltve – nyomást tudjon gyakorolni a kormányra. Kényes pont, hogy ebbe az ellenzékbe beleértendő az MSZP is, a diktatúra utódpartja, de aktuális diktatúra-veszély az ő részéről nem fenyeget.

Fantomok

Nem látok az SZDSZ-ben másfajta elkülönülést. A „rendszerelváltó” platform hívei mindenáron szeretnének egy szociáldemokrata szárnyat látni az SZDSZ-ben, hogy a párton belüli harcban jól körvonalazott ellenség(kép) ellen lépjenek fel, és ezzel mentesítsék magukat az MDF-szervilizmus vádjától. Nem megy a dolog, szociáldemokrata szárny nincs. A politikai helyzet alakulása nyilvánvalóvá tette, hogy Orbán Viktornak van igaza: azért nem tudott lábra állni semmiféle magyar szociáldemokrácia az 1988-at követő rendszerelváltás során, mert nincs rá társadalmi igény. Azt fölösleges bizonygatni, hogy az szabaddemokrata liberalizmus nem antiszociális, sőt ellenkezőleg. Szociális érdekeket megfoghatóan a rendszerelváltás után leginkább az SZDSZ képviselt.

Az SZDSZ ismert „thatcheriánus” ideológusa csupán egy nyugati szociáldemokrata modellt ítél el, arról, hogy a mai Magyarországon antiszociális politikát akarna, sohasem volt szó. A „szociálliberális” sem jelent külön irányzatot, mivel ilyen

eszméáramlat egyszerűen nem létezik. A „szociálliberális” az NSZK-ban nem pártálláspont, hanem a szocdem–szabaddemokrata koalíció rövid neve volt.

Egyetlen elkülöníthető áramlat

Az SZDSZ-ben egyetlen elkülöníthető eszmei áramlat észlelhető: a Beszélő kör. Solt Ottilia, Iványi Gábor, Kőszeg Ferenc, Havas Gábor polgárjogi irányzata. (Semmi köze a szociáldemokráciához: ha valamihez, akkor bizonyos nyugati alternatív törekvésekhez, de sokkal inkább a térség korábbi ellenzéki polgárjogi mozgalmaihoz: a Chartához, a KOR-hoz.) A vezetés többi része eszmeileg mindig egyetértett ezzel a polgárjogi orientációval, csupán esetenként taktikai kérdésként merült fel, hogy mennyire vállalhatja ezt a törekvést az SZDSZ, nem fenyeget-e elszigetelődés veszélyével.

Az SZDSZ elemdeefesítése

A küldöttgyűlés előtt, az eszmei, stratégiai tisztázódást remélve örülnünk kell annak, hogy az egyik platformot most világosan megfogalmazták, végig gondolták. Ennek következtében a Bilecz–Rab platformból világos: szövetségünk az MDF, írásuk ennek minden konzekvenciáját tartalmazza – legalábbis implicite.²⁶ A szövetségi viszonyoknak nem kellene többet jelentenie annál: nekünk minden jó, ami polgári, ami nem kommunista. Ettől még saját identitásunkba nagyon sok nem *emlékező* dolog belefér.

²⁶ Bilecz Endre és Rab Károly képviselők közös cikke: *SZDSZ – visszatérés a politikai programpárthoz* *Népszabadság*, 1991. november 4.

Bilecz Endre (1948–) 1972–1984 között az MSZMP tagja volt, 1986-tól a Bajcsy-Zsilinszky Endre Társaság tagja, részt vett a Lakiteleki találkozón. 1987–1990 között az MDF (1989–1990 között az országos választmány) tagja és a Szabadelvű Kör egyik vezetője volt. Az országgyűlési választás előtt az MDF vezetése nem garantálta, hogy képviselő lesz. Átlépett az SZDSZ-be, annak Nógrád megyei listavezetőjeként szerzett mandátumot. 1991 végén kilépett, 1991–1993 között független képviselő volt majd belépett az MDF frakcióba.

„[...] lapunk tegnapi számában megjelent Bilecz Endre interjúval kapcsolatban Pető Iván elmondta, a nyilatkozat szóba került a frakcióülésen, amely szerint Bilecz Endre, aki korábban egy ideig SZDSZ-es parlamenti képviselő is volt, a párt egyik ügyvivőjének is beszélt ügynökmúltjáról. A képviselőket Szabó Miklós arról tájékoztatta, hogy Bilecz, akit régóta ismer, jóval a rendszerváltás előtt beszélt arról, hogy [előfelvételis katonaként] beservezte a katonai elhárítás. Arról nem tudott, hogy Bileczet a politikai rendőrség is beservezte. Pető szerint ez megerősíti azt, hogy a jelenlegi ügynöktörvény alkotmányossági kérdéseket vet fel. Az interjúból is kiderül ugyanis, hogy a katonai titkosszolgálat tevékenysége semmivel sem különbözött a politikai rendőrségtől, a hatályos ügynöktörvény azonban csak az úgynevezett III/III-as ügyeket vizsgálja.”

Népszabadság, 1996. november 5.

A cikk megjelenése után megkérdeztem Szabó Miklóst, miért nem tájékoztatta erről az SZDSZ vezetőséget, amikor B. E. 1990. januárjában átlépett. Ezt válaszolta: *Szavamat adtam neki, hogy hallgatók – egyébként is a sorkatonák egy részének beservezése rutin-ügy volt, sok érintett lehet.*

Rab Károly (1944–) közgazdász, szociológus, pszichológus, országgyűlési képviselő (SZDSZ 1990–1994)

A Bilecz–Rab platform azonban messze túlmege ezen, horizontja nem szövetségeskeresési horizont. Az írás minden ízében MDF-es írás. Szemlélete teljes egészében az MDF-es politikai filozófia alapján áll.

Az SZDSZ-en számon kért politikai mulasztások, az SZDSZ-nek ajánlott megújulási lehetőség, mind ismert MDF-jelszavak. A régi kommunista zsargonban ezt a pozíciót az „*MDF előtti hajbókolásnak*” nevezhetném. Mészáros Istvánnak a tatai frakcióülésen használt kifejezésével élve: az SZDSZ „*elemdeefesítéséről*” van itt szó.

A külpolitika finomságai

A hajbókolás leginkább megütközést keltő példája Rab és Bilecz írásában a jelenlegi kormány külpolitikája melletti kiállás. Az SZDSZ-nek mindmáig egyik legerősebb politikai érve volt a kormánnyal szembeni polémiában, hogy a kormány külpolitikájának kritikáját olyan hazai és külföldi erők is elfogadták tőle, amelyek egyebekben távolról sem voltak az SZDSZ szövetségesei vagy, szimpatizánsai. Távolról sem csupán szabaddemokrata és hasonszórú politikai tényezők tartják úgy erről a külpolitikáról, hogy – Rákosi elvtárs formuláját használjam – „*békés átmenet*” a *botrányos és a katasztrofális között*.

„A közvélemény számos kérdésben támogatja a kormány nemzeti érdekeket képviselő külpolitikáját” — írja a cikk. A számos kérdés gondolom kettő. A kormány kiáll a szomszéd országokban élő magyar kisebbségek mellett, s ebben valóban támogatja a közvélemény. A másik a legáltalánosabb értelemben vett nyugati orientáció. A közvélemény valóban ilyen külpolitikát akar, de hát – tisztelt szerzők – ebben a dologban nem mi volnánk az autentikusabbak? (Már csak azért is, mert az SZDSZ-ben nem létezik Nyugat-ellenes irányzat, míg az MDF „Csurka-műhelyében” nagyon is van ilyen.) Nehéz a kormány külpolitikájának ezt a feldicsérését másként érteni, mint hogy e két általános egyetértést élvező kérdésben Bilecz és Rab elfogadja a kormány monopóliumát. „A külpolitikai koncepcióváltás elkerülhetetlen, mivel az Európai Közösség határozza meg kontinensünk politikai fejlődését” — írják a szerzők. Nyilván elsősorban a „*pax sovietica*” megszűntével létrejött vákuumhelyzet folyamányainak meghatározásáról van szó. Csakhogy mindeddig ezt a meghatározást az jellemzi, hogy nyoma sincsen. Nyugat-Európa országainak nincs erejük sem arra, hogy a szovjet uralom alól felszabadult térséget gazdaságilag szanálják, sem arra, hogy a „*pax sovietica*”-t valamiféle „*pax europaeica*”-val helyettesítsék katonai téren. Ha erre van erő, az Amerikában van. Ha egyszer esetleg „*Washington locuta*” — Washington szólt —, akkor lesz rendezés.

Minden egyéb, amit a cikk is visszhangoz, az MDF külügyi dilettantizmus zsargonja. Ami a nemzeti érdekeket illeti: világosan el kell különítenünk a jelenlegi kormánypropagandát körüllegő nacionalista gőzt és azt, hogy vajon ez a gőzpolitika szolgálja-e éppen a nemzeti érdekeket. A legnagyobb mértékben árt nekik! Árt a szomszéd országok magyarsága érdekeinek, mert egyszerűen nem tud nem lekicsinylően megszólalni a szomszéd népekről. Sokat ártott az ország érdekeinek az is, amit ez a kormány a csapatkivonások során a szovjet–magyar viszonyon rontott. A cikk írói azonban nem merültek el a külpolitikai problematika részleteiben. Megelégedtek azzal, hogy hatalmas

komplimentet tegyenek a kormánynak éppen azon a téren, ahol az legkevésbé érdemli meg. Amiképpen megkérdeném Balsai miniszter úrtól: ugyan honnan veszi, hogy a magyar nép nagy része boldogtalan, amiért a kormányzó öfőméltósága idegen földben nyugszik, akképpen Bileczről és Rabról is kérdezem: ugyan honnan veszik, mi a véleménye a magyar közvéleménynek a külpolitikáról?

Nemzeti identitás - keresztény értékrend

„Sarkalatos elvi kérdés annak elismerése, hogy tagjaink többsége magyar nemzeti identitását és a keresztény értékrend elfogadását belső értéknek tartja” – fogalmazták meg a szentenciát szerzőink. Vegyük szó szerint a mondottakat.

Nemzeti identitás: itt valami Bach-korszak lenne, ahol veszélyben van a magyar nyelv használata? Vagy az identitás valamilyen mentalitást jelent? Ha igen, akkor a „magyar identitás” az a magatartás, melyet a mai valóságos magyar társadalom követ! Nem pedig bizonyos „baráti körök” és „műhelyek” kávéházi asztalnál kiagyalt identitásmítoszai, amit az MDF hivatalos ideológiaként az országra akar erőltetni? Mi másról lehet szó a cikkben, mint arról, hogy kapituláljunk eme mítosz előtt? Ne tegyük! Nem polgári radikális és liberál-demo-bolsevik ideológiáktól, hanem a jó ízléstől indítva. Kitűnő harcostársunk felvetette a „nemzeti minimum” gondolatát. Ezt úgy definiálnám, hogy e mértéket megüti minden nemzetfelfogás, amelyet másként is ki lehet fejezni, nemcsak giccsben. A nemzeti kultúra tisztaságát óvjuk, ha keményen elutasítjuk a neobarokk giccset. Nincs másképp a „keresztény értékrend”-del sem. Szóval engedjük át a különböző irányzatú kommunistáknak vagy a kivándorlási fantáziálásnak azt a rengeteg embert, akit taszít a szexuális prűdéria (jön az abortusztörvény!), akik posztmodern tömegkultúrájukat nem akarják felcserélni „repülj páva” kultúrára; a falusiakat, akik máris úgy érzik: a párttitkár ment, jött a plébános? Magam az „ellenzéki” platform álláspontjáról közbevetőleg megjegyzem, hogy valahol ebben a közegben kell keresnünk az SZDSZ bázisát.

„Keresztény értékrend”

A megfogalmazásban eleve van valami árulkodó, nem „keresztény értékek”-et írnak. Ebben egyetértünk: mindnyájan számos keresztény érték által vezérelve éljük életünket. Akkor is, ha nem is mindig tudjuk. Itt azonban „értékrendről” van szó. Konzisztens ideológiáról. Nyilván nem az SZDSZ-éről. Mi lehet ez az értékrend, ha nem az MDF ideológiája? Csak a rend kedvéért hozom szóba, hogy hazánk modernkori politikai életében bizonyos időben a „keresztény” antiszemitát jelentett. MDF-éknél nagyon prüszkölnek ettől a feltételezéstől, de a tiltakozás hangereje azt a gyanút is keltheti, hogy találva érzik magukat.

Ha úgy értjük ezt az értékrendet, hogy a kétezres éves európai kultúra alapján állunk, amelyből kioldhatatlan a keresztény összetevő, akkor a követelés semmitmondás. Ki nem áll Európában akarva-akaratlan ezen az alapon? Ha pedig a szoros vallási értelemben vett keresztény tartalomról van szó, akkor erről nyilvánvaló, hogy nem „operacionalizálható” politikai használatra. A hegyi beszéd nem válhat politikai ideológiává.

„Az SZDSZ öncélú ellenzékiisége nem folytatható" – bírálja a cikk az SZDSZ eddigi politikáját. Ez az ellenzékiiség attól volt öncélú, hogy opponált. Nehéz másként érteni. A nem ön-, hanem nemzetcélú ellenzékiiség dolga nyilván az, hogy zárt rendben felsorakozzon a kormány mögött. De rossz színben láttatja Bilecz és Rab az eddigi SZDSZ-vezetés privatizációs vonalát is, utalva arra, hogy a többszoros elképzelés nem zárta ki a lehetőségek közül a menedzserprivatizációt sem. A cikk azonban egy szót sem ejt több csatornáról, s így azt a látszatot kelti, mintha az SZDSZ privatizációs elképzelése kimerülne a menedzserprivatizáció támogatásában.

Az egyik platform zászlót bontott tehát. Úgy tűnik, egyik elnökjelölt sem írta lobogójára, de ez jelentőségét alig csökkenti. Várom a másik platform hasonló módon végiggondolt, következetes megfogalmazását.

Beszélő, 1991. november 23.

Az SZDSZ Szabadelvű Körének platformja

A szerző folytatja múlt heti cikkének gondolatmenetét, újra-fogalmazza a megváltozott politikai közegben az *Elvi Nyilatkozat*-ot, melynek egyik szerzője volt.

A küldöttgyűlés után világosabb mint eddig, hogy az SZDSZ-ben két stratégiai vonal van, amelyekre platform épülhet.²⁷ Az egyik vonal a mai magyar liberalizmus fő ellenfelét a megvert kommunista rendszer utódaiban látja. E vonal hívei számára az ország alapvető politikai problémája, hogy még mindig jelentős pozíciókban vannak korábbi kommunista vezetők. A kommunista rendszerből itt maradt vezető beosztású emberek eltávolításáért folyó harcban hajlandók szövetségesnek tekinteni az MDF-et, és ez sok tekintetben nyitottá teszi őket emdées eszmék befogadására. Kormány és rendszere A másik vonal az éppen megszilárdulóban levő magyar demokrácia legnagyobb pillanatnyi veszedelmének az MDF és az általa uralt kormány központosító törekvéseit, olykor egyenesen új diktatúra kiépítésére irányuló tevékenységet tekinti. Utóbbi az SZDSZ Szabadelvű Körének stratégiai vonala. Az MDF és kormánya önkényuralmi törekvéseivel állítja szembe a liberális pártot mint politikailag cselekvőképes alternatívát. A küldöttgyűlés a két stratégiai vonal problémáját nem tisztázta. Az álláspontok fel sem merültek egyértelműen, ezért szükséges, hogy a párt új helyzetében politikai platformokként megfogalmazódjanak. Minden SZDSZ-es antibolsevista és 'tulipán-ellenes', de a stratégiai prioritás tekintetében döntenünk kell. A „kétfrontos harc” már Kádár idején is mesebeszéd volt. El kell döntenünk, hogy melyik ellenfél a pillanatnyilag meghatározó ellenlábás. A kommunista, posztkommunista, volt kommunista ellenfélhez való viszonyunkat több tényező határozza meg.

- Ellenfelei voltunk és vagyunk a Kádár-rendszer diktatúrájának. Minden olyan tendencia ellen, amely visszatérésével fenyegethet, a leghatározottabban fellépünk.
- De a mai Országgyűlésben helyet foglaló utódpártot elsősorban nem múltja alapján ítéljük meg, hanem a politikai tevékenység alapján, amit a parlamentben egy éve folytat. Ezt tekintve látnunk kell, hogy lényegi politikai összeütközésbe velük egy esztendeje csak az MSZOSZ kérdésében kerültünk.
- Antikommunisták voltunk és vagyunk abban az értelemben, hogy demokráciát akartunk egy parancsuralmi rendszer helyébe. Ez nem azonos bizonyos hazai körök antikommunizmusával, amely „*cum grano salis*” úgy foglalható össze, hogy ötven évig zsidó–proli bagázs bitorolta az uralmat, már pedig az ezeregyszáz éves Magyarországon az uralom a magyar úriembereknek jár.

²⁷ A Szabad Demokraták Szövetsége elnöke Tölgyessy Péter lett, a szavazatok 59%-át elnyerve. (Dornbach Alajos 38%, Mécs Imre 3% ért el a választáson. Egy év múlva, 1992. november 13-án Pető Iván lett az SZDSZ elnöke, akit 1997. április 24-ig kétszer újraválasztottak.) Tölgyessy Péter 1996-ban kilépett a pártból, 1998-ban és 2002-ben a Fidesz országos listájáról szerzett mandátumot, de 1993 és 2006 között egyetlen egyszer sem szólalt fel az Országgyűlésben. A rendszerváltás során szerzett érdemei elismeréseként 2009-ben kitüntették a Magyar Köztársasági Érdemrend nagykeresztjével.

A nemzeti liberális hagyomány

Az MDF-fel való szembenállást nézve érdemes egy pillantást vetni a magyar szabadelvűség múltjába. A múlt század utolsó harmadáig a magyar liberalizmus hordozója a középnemesség volt, a latifundiumnál kisebb történelmi nagybirtok. A magyar úriság ekkor liberális volt. Funkcionálisan több tekintetben helyettesítette a még hiányzó polgárság szerepét. Magyar *Tiers Etat*, magyar *juste milieu* volt a mágnásvilág és a nép között. Ez volna a „nemzeti liberalizmus”, az MDF fő eszmei hagyománya.

Amikor a magyar kapitalizmus a tizenkilencedik század végén kialakult, megszületett a magyar polgári liberalizmus. Ellenfele nem a gyenge szocializmus volt, hanem az immár polgárosodás- és korszerűsödés-ellenes magyar úri világ. A két világháború közötti időben a magyar úri rendszer volt a Vázsonyi és Rassay vezette liberális tábor ellenfele, amellyel szemben az akkori szociáldemokrata párt szövetséges volt. Az SZDSZ liberalizmusa a kommunista diktatúra felszámolásáért folyó harcban született. Ma viszont a kommunista diktatúra a múlt, és a megvert kommunista erők sem folytatnak olyan utóvédharcot, amely a diktatúra visszaállításának veszélyével fenyegetne, ezzel szemben újjászületett új módon az úri világ és ma ez az MDF-es politikai úrhatnás a magyar liberalizmus legfőbb politikai ellenfele.

A mi ellenségképünk

Noha ma az ellenségkép kiátkozott politikai fogalom, a politikai erőket nagyrészt a világon mindenütt ellenfelei határozzák meg. A mai magyar liberalizmus ellenfelei: parancsuralom, államimádat, úrhatnás.

- Minden parancsuralommal szemben alternatíva a liberális elveket is magába foglaló demokratikus eszme, amelynek legfőbb politikai harcosa majd húsz éve a demokratikus ellenzék és utódja, az SZDSZ.
- Az államimádat, kormányzati bürokratizmussal, a kormány kezében összpontosult államapparátus túltengésével szemben képviseljük a független polgárok társadalmát.
- Az izzadságszagú kormánykoalíciós urizálással szembe állítjuk polgári és plebejus értékeinket. Platformunk fellép az SZDSZ-en belül a trójai falovaknak ama ménésével szemben, amely be akarja csempészni sorainkba ezt az urizálást.

Szabadelvűség, csak úgy magában!

A Szabadelvű Kör a jelzőtlen szabadelvűség álláspontján áll. Nem vagyunk sem szociál-, sem nemzeti, sem konzervatív liberálisok. A jelzők a boldog emlékü „szocialista demokrácia” és hasonló szókapcsolatokra emlékeztetnek. Jelző nélkül vagyunk szabadelvűek, ahogy magyarok és hazafiak is. A liberalizmus a gazdasági önelvűséget képviseli. Azt az eszmét, hogy a gazdaság saját törvénye szerint alakuljon, és ne politikai szempontok szerint szabályozzák. Nem vagyunk a modern politikai világban nélkülözhetetlen szociálpolitika ellenfelei. Azt nem kívánjuk, hogy a szociális szempontokat magába a gazdaságba bevigyék,

ahogy ezt az előző rendszer tette. Nem kívánunk politikai árakat, béreket vagy politikai szempontok szerint létrejött árukínálatot. A szociálpolitikát a gazdaságtól elválasztva, másodlagos jövedelemelosztás forrásából kívánjuk működtetni. A magyar liberalizmus hagyományaihoz soha sem tartozott hozzá a szociális érzéketlenség. Nem Dickens korának kapitalizmusát kívánjuk vissza – megjegyezve, hogy az ezt a kapitalizmust keményen ostromozó Dickens maga is liberális volt. A gazdasági ésszerűség és az ebből fakadó gazdagság hívei vagyunk, nem a gazdagok pártja. Őket ma más pártok képviselik.

Az állam-túltengés elleni harcunk elsősorban a diktatúravevényes hatalmi állam ellen irányul. A rendőrállam maradványainak felszámolását kívánjuk, különösen amikor azt látjuk, hogy a mai kormány ahelyett, hogy ezen a területen rendszert váltana, nem felszámolja, hanem a maga céljaira felhasználja az előző rendszertől örökölt rendőrállami intézményeket. Állam-korlátozó törekvésünk nem a nyugati mértékkel mérve alig létező szociális állam ellen irányul.

A ma elsősorban a gazdaság területén esedékes rendszerváltás problémáját tekintve óvunk attól a szemlélettől, amely ezt a bonyolult problémát egyetlen kérdéscsökkenti: a volt kommunista vezetők eltávolítására. Ez kifejezetten gátolja az érdemi rendszerváltást, amely struktúrák átalakulását jelenti. Ha ugyanabban a struktúrában kirúgják a vezető pozícióból a kommunista kádert, és a helyébe teszik a tulipánosat, az elleplezi, hogy az érdemi rendszerváltás tekintetében nem történt semmi. Szemlét tartva lehetséges társadalmi bázisuk felett számítunk az üzleti életben és az értelmiségi világban tevékenykedő független egzisztenciákra és tág értelemben minden szabad szellemű és a hatalommal szemben gerinces polgárra. Számítunk a ma már komoly szerepet játszó kisvállalkozó réteg jelentős részére. Lehet, hogy az úrhatnám kisvállalkozó az MDF-re tekint, de a vagány kisvállalkozóra mi számítunk.

A mai magyar munkavállalók döntő többsége még mindig az állami vállalatok alkalmazásában áll. Az állam szerepét csökkenteni kívánó liberalizmus sok tekintetben képviselni tudja érdekeiket. Reánk vár mindazoknak – tegyük hozzá: nincsenek kevesen – a képviselete, akiket ingerel az új reakciósság. Azokét, akik nem szenvedhetik a szexuális prudériát, akik nem tűrik, hogy kedves rockzenéjüket „*kultúrmocsok*”-nak bélyegezzék, akik nem nézik jó szemmel a katolikus egyház sok esetben érzékelhető világi hatalomra törekvését és a rossz múltú magyar politikai katolicizmus újbóli felbukkanását.

Az SZDSZ liberalizmus történelmi felelőssége, hogy otthont adjon nekik, és ne engedje thürmerek prédájának őket. A tehetséges bázis számbavételéhez az is hozzátartozik, hogy felmérjük: milyen társadalmi csoportokra nem számíthatunk, mert az ő megnyerésükre nem érdemes erőt fecsérelni, még kevésbé elvtelen engedményeket tenni azért, hogy magunkhoz édesgessük őket. Szövetségeskeresésben és bázisépítésben olykor olyanok vagyunk mint az óvodások, akik mindig azzal a játékkal akarnak játszani, ami a másik gyermeknél van. Megtévesztő, hogy a mai magyar politikai életben valóban az urizáló rétegek vannak csak jelen. Azt hisszük, hogy belőlük áll a magyar társadalom, és nem vesszük észre, hogy a polgári és plebejus Magyarország nem azért nincs jelen a politikai színpadon, mert nem létezik, hanem mert mi elmulasztjuk odavinni.

A mai parlament egyetlen plebejus arcú pártja vagyunk (az MSZP sem az). Mintha szégyellenénk a mindent elárasztó urizálás közegében. Plebejus bumfordiságunk mögött erő van, csak vegyük észre és higgyünk benne.

Nemzetiek vagyunk

A neobarokk stílusú giccsmagyarság helyett áramvonalas magyarságot akarunk. Eltérően a harmadikutas szemlélettől, nem korszerűségből akarjuk csupán befogadni azt, ami összeegyeztethető, hanem az a múlt örökségéből akarjuk csak megőrizni, ami a korszerűséggel összeegyeztethető. A magyarság fennmaradásának gyötrő kérdéséről azt gondoljuk, hogy nagyobb mértékben múlik a fejlett világhoz való felzárkózáson, mint a lakosság lélekszámán.

A határon túli magyarságot illetően nem terhel bennünket mulasztás. Bizonyos körök erről a tevékenységünkről nem vesznek tudomást, mert nem a gőznacionalizmus retorikája kíséri, s ezért egyszerűen nem is értik, hogy a magyarságról van szó. A kommunikációs zavart semmi esetre sem azzal akarjuk feloldani, hogy átvesszük a limonádé retorikát. A nemzeti problémát illetően sem az empátia hiányzik belőlünk, hanem a giccsre való fogékonyság. Meg kell találnunk saját magyaros hangvételnünket, de ez nem hasonlíthat annak a historico-sznobériának a hangnemére, amely az „ezer év” állítólagos dicsőségéből akar mindenki számára pótelőkelőséget kimérni.

Türelmesek vagyunk

Az egyházak vonatkozásában a lelkiismereti szabadság, valamint az egyház és az állam szétválasztásának alapján állunk. A vallásszabadság ugyanúgy jelenti az ateizmushoz való jogot, mint a vallásgyakorlás szabadságát. A magyar társadalom igen jelentős része passzív ateista. Passzív. Nem irritálja a vallás létezése. Visszautasítjuk a jelentkező agresszív klerikalizmust, amelyet viszont irritál az ateizmus létezése. Az egyházak részére állami eszközökkel is biztosítani kívánjuk, hogy eleget tudjanak tenni mindazon feladatuknak, amit csak ők végezhetnek el. Nem kívánjuk viszont, hogy állami segítséggel juttassák hozzá az egyházakat olyan feladatok elvégzéséhez, amelyeket nem csupán az egyházak tudnak elvégezni. Nem kívánjuk az egyházak társadalmi jelenlétét költségvetési eszközökkel nagyobbá tenni, mint amekkora jelenlétre saját erejükből futja. Az egyház világi hatalma a hívők számára talán nagyobb mértékben visszatetsző, mint a társadalom vallásilag közömbös tagjai számára.

Kevés dologra lehetünk büszkéek. Ezek között első helyen áll, hogy sorainkból került ki a Magyar Köztársaság elnöke. Reménnyel tölt el bennünket, hogy eme megkoronázott köztársaság élén republikánus államfő áll. Zárjuk politikai hitvallásunkat újonnan választott pártelnökünk gondolatával: nem lesz MDF-Magyarország.

Beszélő, 1991. november 30.

Politikai harc a tulajdonért

Szerkesztőségünk az alább olvasható kérdésekre kért választ tudományos életünk néhány képviselőjétől.

- Azt nagyjából tudjuk, hogy az előző rendszer nem volt szocializmus. De vajon milyen az új rendszer? Nevezhető-e kapitalizmusnak a szó nyugati értelmében?
- Milyen jellegzetességei vannak a létrejött új formációknak és különösképpen a magyarországi gazdasági–politikai struktúrának?
- Megítélése szerint a jelenlegi politikai viszonyok között szükség van-e arra, hogy a rendszerváltás elméleti összefüggéseit vizsgáljuk. Ha igen, milyen – gazdasági, társadalom-lélektani, politikai stb. – szempontokat tart a legfontosabbaknak? Ezzel összefüggésben milyen feladatokat lát a társadalomtudományok előtt?
- Mikorra várható, hogy az újonnan létrejövő „kapitalista” rendszerek valóban működőképes rendszerekké váljanak? Melyek Kelet-Közép-Európában a működőképesség feltételei? Hogyan ítéli meg Magyarország kapitalizálódási esélyeit?

Több szakaszra tagolódó, elnyúló folyamatnak bizonyult a rendszerváltás. Marxista szóhasználattal: a hatalmi, politikai felépítmény már átalakult, és lényegében azonos a nyugati demokráciák politikai rendszerével – ugyanakkor az „alap” nem változott meg, még mindig ugyanaz az előző rendszertől örökölt adminisztratív államgazdaság, amely 1948-ban létrejött és évtizedekig fennállott. A helyzet végiggondoltan átmeneti állapot. Az új „formáció” még nem alakult ki, így nyilván nevet sem lehet neki adni. Nevet akkor adhatnánk, ha világos és kialakult elképzelésünk volna a létrehozandó új állapotról, ha az átalakítás úgy történne előzetes terv szerint, ahogyan a kommunista mozgalomnak megvolt már a hatalomátvétel előtt a tökéletesen kidolgozott modellje a szocializmusról, amit hatalomra jutása esetén „felépít”.

Mivel a politikai erők az átmeneti időt rövidnek szánják, nem kívánnak az átmenetnek nevet adni. Az elgondolás az, hogy a szokványos értelemben vett kapitalizmust hozzák létre Magyarországon. Azt, amelyik már 1945 előtt fennállott. Ehhez legfeljebb az tehető hozzá, hogy a liberális irányzatok ezt modernizációs feladatokkal kapcsolják össze, fontosnak tartják, hogy az újra létrejövő kapitalizmus korszerű legyen és – a múltat figyelembe véve – modern társadalmi-gazdálkodási közegbe ágyazódjék bele (1945. előtt nem ez volt a helyzet). A szoros értelemben vett tőkés gazdálkodás, a gyárak, a bankok – az akkori mértékkel mérve – modernek voltak, viszont nem volt modern az a társadalmi környezet, amelyikbe beágyazódtak, nem volt összhang társadalom és tőkés gazdálkodás között. Nagy mértékben ez volt „a magyar alkat eltorzulása” oka.

Arról, hogy egy adminisztratív államgazdálkodásból politikai jellegű átalakító folyamatokkal milyen arcúatú kapitalizmus hozható létre, nincsen sem történeti tapasztalat, sem ideológia által orientált program. Eleddig egy nacionalista irányzat fejtette ki aggodalmát a tekintetben, hogy az újonnan létrejött kapitalizmus a külföldi befolyás érvényesülésének nyithat utat, esetleg olyan mértékig, hogy deformálhatja a jelenlegi magyar nemzeti identitást. Ez az irányzat a klasszikus kommunista antikolonializmus érveivel ellenzi a külföldi tőke betelepülését, Mao elvtárs szavaival „nemzeti burzsoáziát” akar létrehozni, és vele megakadályozni a külföldi tőkével összefonódott hazai „komprádor” burzsoázia kialakulását.

A liberális irányzatok ezzel szemben – sokkal kevésbé markáns érveléssel – azt hangoztatják, hogy az újonnan létrejött magyar kapitalizmusnak a lehető legnagyobb mértékben azonosnak kell lennie a nyugati kapitalizmussal, mivel ma az a korszerű. A magyar identitás megőrzését nem akarják fölébe helyezni a modernizáció átfogó társadalmi és – mondhatjuk – nemzeti feladatának, mivel ez esetben nemzeti sajátosságként jelenhetnek meg elmaradott vonások. Ezeket a romantikus indíttatású nemzetfelfogás esztétikailag fogja fel és poétizálja – pedig az elmaradottságot még abban az esetben is fel kell számolni, ha ez a nemzeti identitás bizonyos mértékű megváltoztatását hozza magával. A modernizáció átfogó folyamat, a nemzeti identitás modernizálódását, tehát bizonyos mértékű megváltozását is jelenti. Ez nem elnemzetietlenedés, hanem nemzeti megújulás, amelyre igen nagy szükség van. A „neobarokk giccsmagyarság” helyett ránk férne valamiféle „áramvonalas” magyarság. A kapitalizmus a történelemben lassan, spontán módon a megelőző feudalizmus „méhében” alakult ki. A szocializmust csak „építeni” lehet, spontán folyamattal nem jön létre, de a kapitalizmust természete szerint nem lehetne mesterségesen megtervezve, politikai eszközökkel „felépíteni”. Pedig a volt népi demokráciákra ma ez a lehetetlen feladat vár. Nem engedhetik át a kapitalizmus újonnan való kialakulását spontán folyamatoknak, mivel az adott állam–gazdálkodás tehetetlensége elsorvasztaná a kapitalizmus irányába ható történéseket. Ezenkívül pedig: ha volnának is erőteljes, a piacgazdálkodás irányába ható folyamatok, az átmeneti helyzetben nincs idő kivárni kibontakozásukat. Az új tőkés gazdálkodásról gyakorlatilag nincsen elképzelés. Senki sem tud semmit arról, hogy mekkora vállalatméret vagy milyen ágazati struktúra lehetséges és kívánatos. Ez egyrészt képtelen állapot: tervszerű átalakítás zajlik terv nélkül – másrészt jó oldala is van: nem kiagyalt, doktriner koncepciókat erőltet a társadalmi átalakulás folyamatára. Ezek a ma nem látott összetevők, a vállalatnagyság, a gazdálkodási ágazatok szerkezete lesz majdani alapja annak, hogy az új szisztéma esetleg nevet kapjon.

Mivel a szoros értelemben vett gazdaságról alig van elképzelés, az egyetlen faktor, amelyre az átalakítás koncepciója felépül: a *tulajdon*. A politikai harc ekörül folyik. Az átalakulás egyik ki nem mondott opciója, hogy nem történik meg: addig–addig halasztódik, amíg megváltozott politikai felépítménnyel fennmarad az eddigi adminisztratív államgazdaság. Ebben az esetben az „alap és felépítmény” között ellentmondás volna. Adminisztratív államgazdaság működtetésében a politikai diszfunkciókat csak diktatúrában lehet minimalizálni, a pluralista, parlamenti demokráciát a piacgazdaságra szabták.

Ebben az esetben a politikai rendszerváltásnak hidegen vagy forrón vissza kell rendeződnie. A megdöntött új osztály helyére – esetleg *keresztény középosztály* néven – létrejön valamiféle még újabb osztály, s a végeredmény: rendszerváltás helyett jelmezváltás. A rendszerátalakítók előtt egy politikailag kezelhetetlen (be nem vallott) feladat áll: új nagytulajdonosi réteget kell teremtenie. Csakhogy a nagyüzemi szektor méreteinek megfelelő nagy vagyonok hiányában nincs lehetőség arra, hogy a nagyvállalatokat hazai vevőnek valószínűs áron (amit egyébként – nem lévén piaci viszonyok – amúgy is igen nehezen lehetne meghatározni) eladják. Ezért csupán az lehetséges, hogy valakiknek ingyen odaadják. Erre eddig két valódi próbálkozás, illetve program lépett színre; kimondhatatlanul a levegőben van egy harmadik is. Németh Miklós kormánya idején

egyrészt lezajlott a korábbi rendszerbeli politikai intézmények testületi vagyonának magánvállalatokká való átalakítása (és így átmentése), másrészt az történt, hogy korábbi rendszertől odahelyezett vállalati vezetők vállalataikat névleges üzletek formájában átjátszották tulajdonukká. Ezt a társadalmi felháborodás megállította. A másik koncepció a kisgazdáké, az egykori 1948. előtti tulajdonosok örököseinek kezébe akarja adni a privatizálandó állami vagyont. Elvileg van egy kimondatlan, a levegőben lebegő, harmadik változat. *A jelenlegi kormánypártok politikai megfontolások alapján, politikai bizalmasaikkól alakítják ki az új burzsoáziát.*

A helyzet nehéz és bizonytalan. Minden más elképzelés hiányában „építjük a kapitalizmust”. Thürmer pártja kivételével azok az irányzatok is, amelyek nem is akarnák.

Népszabadság, 1991. november 16.

Rendőrállam és közbiztonság

A magyar demokrácia felépítésének egyik legfontosabb kérdése az előző rendszerből örökölt rendőrállam gyökeres felszámolása. A „puha diktatúra” is rendőrállam volt. Rendelkezett az állampolgárok rendőrállami ellenőrzésének a lehetőségével. Ezen az sem változtat, hogy a megszerzett információt ritkán használták fel.

A demokrácia azt jelenti, hogy az állampolgár nincs kiszolgáltatva az államnak, de nem azt, hogy ki van ugyan szolgáltatva, de a „puha diktatúra” ezzel a lehetőséggel csak mértékkel és tapintatosan él. A rendőrállam nem bizonyos eszközök alkalmazásának állandó tényét jelenti, hanem ennek lehetőségét. Megszüntetése az elnyomás lehetőségének a megszüntetése. Ma a demokrácia sorskérdése, hogy a magyar állampolgár számára mi a fontosabb: az, hogy megszabaduljon a rendőrállami kiszolgáltatottság alól, vagy az, hogy javuljon a közbiztonság. A politikus felelete erre természetesen az, hogy egyszerre kell megvalósítani mind a kettőt, véget kell vetni a rendőrállamnak, de egyidejűleg javítani kell a közbiztonságot. A „kétfrontos harc” azonban sohasem reális. Egyszerre ugyanis e két nehéz feladat megoldására nem futja, választani kell. El kell döntenie a prioritást, azt, hogy melyik a fontosabb.

Nem sok kétségünk lehet annak tekintetében, hogy társadalmunk jelentős része inkább beletörődik a rendőrállami önkény bizonyos mértékű megmaradásába, ha ennek az árán javul a közbiztonság. A közbiztonságot csak erősebb rendőrség javíthatja. Ez pedig a rendőrállamban felnőtt társadalom számára nem a több rendőrt, még kevésbé a nem több, de feladatahoz jobban értő rendőrt, a technikailag jobban felszerelt rendőrséget jelenti (ehhez a mai szűkös viszonyok között úgysem lenne pénz), hanem a rendőrséget, amelynek „tekintélye” van. A tekintélynek pedig az az alapja, hogy az állampolgár bizonyos mértékig ki van neki szolgáltatva.

Másfél évszázados beidegződések sugallják azt, hogy nincs tekintély annak a hatalomnak, amelytől nem kell félni. Ez fokozottan vonatkozik a hatalom bázisszintjére: nincs tekintély annak a rendőrnek, amelyiktől nem kell félni. Azon a véleményen vagyok, hogy a társadalom rosszul választ akkor, ha a jobb (vagy legalább nem romló) közbiztonság reményében beleegyezik a rendőrségnek való nagyobb mértékű kiszolgáltatottságba. Ez ugyanis a tipikus rossz választás: az biztos, hogy a kiszolgáltatottság növekedni fog, miközben arra, hogy a közbiztonság javul vagy nem romlik, semmi garancia nincs. Magam hajlok arra az ebben a pillanatban külön véleményre, hogy a rendőrállamiság keménykezü visszafogása még a közbiztonságnak is használhat. Az a véleményem már nem is szélsőséges, amely szerint ártani nem fog neki: mert attól nem lesz jobb a közbiztonság, ha a rendőr újra büntetlenül verheti azt a szakadt gyereket, aki úgysem tudna neki visszaütni, de nincs mersze arra, hogy odaüssön a garázdáknak, akiktől lehet félnivalója.

Nem a társadalmat, hanem a rendőrséget kell keményebb kézzel fogni, s ez a közbiztonság javulásának is lehetősége. Ma a rendőrség valóban válságban van. Elfogadhatatlan számára, hogy a létrejött demokrácia elvett tőle hallgatólagosan biztosított privilégiumokat, amelyek a rendőrállam működésének lényegéhez tartoztak.

Hallgatólagosan kialakult gyakorlat szabályozta a rendőr bántalmazási privilégiumának terjedelmét és korlátját. Valamilyen korlát akkor is fennállott, a rendőr nem verhetett félholtra senkit. Addig adhatott pofonokat és gumibot-ütéseket, amíg utánuk nem maradt látlelet felvételét lehetővé tevő nyom. A rendőrség hallgatólagos gyakorlata volt, hogy ilyen esetekben automatikusan a rendőrnek adtak igazat, és az ügyet nem firtatták. Ha akadt is tanú arra, hogy a rendőrök csak úgy elvtársi jókedvükben felpofoztak valakit, mert nem tetszett a frizurája vagy arckifejezése olyasmit árult el, hogy nem volt elragadtatva a nyilvánvalóan zaklatásnak szánt (ámbár tökéletesen jogszerű) igazoltatástól, ez a tanú nem tanúskodott a bántalmazott járókelő mellett, nem mert kikezdeni a nagy hatalmú rendőrséggel. A jogállam beálltával a rendőrség elvesztette ezt a privilégiumot. A katonai ügyészségek, amelyek gyakorlatilag csak a „látleletes” ügyekben indítottak eljárást, s ezeket is azzal a beállítottsággal folytatták le, hogy az ügyészi eljárás politikai feladata a rendőrség tekintélyének megvédése, s csak akkor kell eljárni, ha a súlyos bántalmazási esetek megszorodtak és a kialakulni látszó tendenciának véget kellett vetni, illetve ha a rendőr oktondiságból olyan személyt bántalmazott, akinek privilégiumai nagyobbak voltak a rendőrök bántalmazási privilégiumánál. Most az ügyészségek elkezdtek a „nem látleletes” esetekben is jogállami módon eljárni. Minden bántalmazási esetben körülményes eljárás zajlik le, a rendőröknek igazoló jelentéseket kell írniuk. Kihallgatásokon kell megjelenniük, amelyeket zaklatásnak vesznek és az eljárás során meghallgatják a tanúkat, valamint mérlegelik az esetleg a rendőr terhére szóló adatokat (például nem hunynak szemet a fölött, hogy a „közeg” ittas volt). Nem számít a korábbi mértékben az eljárások esetében az „osztályszempon” sem. Korábban meglelt, konszolidált megjelenésű, nyilvánvalóan középosztálybelit nem volt kíváncsi „fegyelmezni”, viszont lumpen külsejű emberek, kihívóan öltözött fiatalok és a részek szabad prédák voltak. Az is nyilvánvaló, hogy a garázdák elleni indokolt erőszak-alkalmazás esetének kivizsgálása is ugyanilyen eljárás során történik. Az erélyesen fellépő rendőr úgy érzi, hogy méltánytalanság éri, gátolja feladata végrehajtásában és a vizsgálat végén, még ha az tisztázza is, az az érzése, hogy rossz pontot kapott olyasmiért, amiért jó pont járna, ami indokoltan járulhatna hozzá előléptetéséhez. Az az érzése, hogy a jogállam számára azt jelenti, hogy ha indokolt esetben odaüt a gumibottal, gázzal szembe-spriccel és bilincsbe ver valakit, akkor felettesei szemében az eljárás során nem az a kép alakul ki róla, hogy példásan látta el feladatát, hanem az, hogy olyan alak, akivel baj van, aki miatt a felettesnek is tisztázó eljárások időrabló és fárasztó procedúráiban kell részt venniük.

Ebből csak az következhet, hogy a rendőr lehetőleg kerülje a „beavatkozást”. Igyekszik nem elővenni a gumibotot, a sprayt, a bilincset. Még akkor sem, ha erre szükség volna. Úgy érzi: nem kap helyes, erélyes rendőri magatartása miatt olyan felettesi elismerést, amely kárpótolná a „maceraért”. Ez lényegében teljesítményvisszafogás. Ha rá lehetne bizonyítani a rendőrre, hogy szándékosan mulasztott el szükséges erőszakos fellépést, akkor eljárást lehetne indítani ellene emiatt. A rendőr kedvetlen, visszatartja teljesítményét, és ezzel nyomást gyakorol mind feletteseire, mind a társadalomra: igényt tart arra, hogy visszakapja a „látleleten inneni” bántalmazás privilégiumát. A már fentebb is jelzett régi beidegzések alapján úgy véli, hogy csak abban az esetben lehet tekintélye, ha hallgatólagos

felhatalmazása van arra, hogy akinek nem tetszik az ábrázata, annak lekeverhessen néhány enyhe nyaklevest. Ha ezt nem engedik neki, akkor nem félnek tőle, akkor nincs tekintélye, ha mond valamit, kinevetik. Ebben a széles közvélemény felfogásával is találkozunk, a társadalom nagy része is lényegében így gondolja ezt. Kísért annak az emléke, hogy az egykori csendőrségnek is ezért volt tekintélye.

E kérdésben a demokratikus álláspont nem tehet engedményt. Az állampolgár emberi méltósága oly mértékben elsőrangú, hogy ezt még a közbiztonság valóban rendkívül fontos szempontjának sem szabad alárendelni. A rendőröknek bele kell törődniük, hogy e téren semmiféle lazítás nem engedhető meg. Ha a teljesítmény-visszafogás légkörében felvesznek újabb tízezer rendőrt (a jelenlegi állomány harmada), nem várható a közbiztonság érdemleges javulása, csupán a költségvetési kiadások növekednek drasztikusan. A létszámnövelés programja mintegy igazolja a teljesítmény-visszatartást. Hallgatólagosan arra az álláspontra helyezkedik, hogy a rendőrség teljesítményében nincsenek „tartalékok”, ekkora létszámmal nem tud többet tenni a közbiztonságért, növelni kell a létszámot. Talán kíváncsiabb volna a nagyobb teljesítmény megkövetelése, hiszen az elmondottak alapján nem mennyiségi kérdésről van szó. Nem elsősorban arról, hogy nem jut mindenhova rendőr, hanem arról, hogy ahol jelen van, ott sem mindig teszi meg a szükséges erőfeszítést a közbiztonság fenntartásáért. Mint annyi másról, a rendőri teljesítmény mértékéről is tájékozatlan a társadalom.

Horváth Balázs²⁸ belügyminisztersége idején kilátásba helyezte, hogy egy erre specializált svájci cég átvilágítást fog végezni a rendőrség működéséről. Ennek a vizsgálatnak a feladata volna, hogy felmérje, milyen színvonalú munkát végez nemzetközi összehasonlításban a magyar rendőrség.²⁹ Más, hasonló civilizációs szintű országokéval összehasonlítja a bűnözés mértékét, a felderített és felderítetlen bűnesetek számát, az utcai közbiztonság mértékét. Mindezt nagyjából azonos létszámú, kiképzettségű és felszereltségű rendőrség tevékenysége mellett. Ez a vizsgálat annak megfontolásával tehet ajánlatokat, hogy az (egyéb szempontból örömdetes módon) megnőtt idegenforgalom és a menekültáramlás körülményei mellett a közbiztonsági helyzetet szinten tartani és a bűnüldözés ellehetetlenülését megakadályozni nem lehet a rendőrség arányos mértékű növelésével. Erre a gazdagabb társadalmaknak sincs anyagi ereje. Bármilyen ellenszenvesen hangzik: a nagy nyugati országok megtanultak a közbiztonság és a bűnözési helyzet bizonyos romlásával együtt élni, mert megértették, hogy az alternatíva csupán a demokrácia feladása lehetne – annak garanciája nélkül, hogy valóban le tudnák küzdeni a bűnözést. A

17

²⁸ Horváth Balázs (1942– 2006) ügyvéd, az MDF Veszprém megyei elnöke, az Antall-kormány első belügyminisztere 1990. május 23. és december 21. között. A taxisblokádtól kellett lemondania, utóda Boross Péter lett, aki addig a polgári titkosszolgálatokat felügyelő miniszter volt.

²⁹ [...] A Belügyminisztérium és az Országos Rendőr-főkapitányság kereste meg a svájci TC Team Consult szervező és tanácsadó céget, hogy tegyen javaslatot a magyar rendőrség átalakítására. A vizsgálat számláját a svájci, az osztrák és a holland kormány fizette. [...] Rövid távon azonban senki ne reméljen látványos eredményeket — mondta a TC Team Consult-tal közösen tartott tegnapi sajtótájékoztatóján dr. Szabó Győző országos rendőrfőkapitány. A svájci cégnek a magyarországi viszonyokra adaptált javaslatait ugyanis csak folyamatosan, 1995-ig lehet bevezetni.

Népszabadság, 1991. március 23.

szovjet rendőrállam példás mértékben fel tudta számolni politikai ellenfeleit, de a bűnözésnek olyan brutális formájával, mint a fegyveres banditizmus, tehetetlen volt. Mindaz pedig, amivel a svájci átvilágító cég egyáltalán valamit kezdeni tud, az csupán a bűnözésnek az a fajta oka, ami Nyugaton is ismert. Nem tájékozódhat a bűnözés hazai okairól. Azzal talán még tud valamit kezdeni, hogy bizonyos rétegek anyagi helyzetének romlásával egyenes korrelációban áll az, hogy körükben nő a bűnözés. De azzal már kevésbé: a sok tekintetben harmadik világbeli módon polgárosodó Magyarországon nem kevés kispénzű, ámde vállalkozni vágyó ember bűnözéssel szerzi meg vállalkozásához az induló tőkét. Mégis, eredményei irányt mutathatnak abban a tekintetben, hogy melyek a magyar rendőrség problémái és melyek valóságos fejlesztési szükségletei.

A társadalom nem kapott tájékoztatást arról, hogy lezajlott-e ez a felmérés, és mi volt az eredménye. Kiszivárgott hírek szerint megtörtént és tudni vélik, hogy egyik megállapítása ez volt: a magyar bűnüldözés büntényfeltáró teljesítménye, amelyről annyi siránkozást hallani, lényegében jobb a nyugati országok legtöbbjének hasonló paraméterénél. A mai magyar rendőrség legtöbb gondot okozó kérdése, hogy nem építvén le az örökölt rendőrállami rendészeti szerveket, fennáll a gyanú: a mai belügy stratégiájában változatlanul az állambiztonsági szemlélet dominál. Elsőbbséget az élvez a rendőrség szervezeti felépítése, hatalmi irányítása és fejlesztése meghatározásakor, hogy ütőképes erő legyen zavargások (például egy újabb taxisblokádnak)³⁰ esetére, s csak ezután következik az a szempont, hogy a rendőrség meg tudja védeni a járókelőt zaklatás vagy éppen rablótámadás ellen (közbiztonság), és hogy a rendőrség kisebb betörési, lopási eseteknél is nagyobb figyelemmel folytassa a nyomozást, mint most.

A rendőrállam legjellegzetesebb maradványa a Rendőr Karhatalmi Ezred. Maga az is sajátos, hogy a Kádár-kori rendőrség büszkesége: az állambiztonsági elit alakulat, az akkori Forradalmi Rendőr Ezred (a „*forradalmi*” elnevezés annak hagyományát őrizte, hogy állítólag ennek a rendőri alakulatnak valamiféle elődje nem követte Kopácsy Sándor akkori főkapitányt az „árulásban”, és nem állt át a forradalom oldalára) átkeresztelt utóda olyan nevet kapott vissza, ami világosan mutatja: az egykori „kék ÁVO”, a belügyi belső államvédelmi karhatalom közvetlen utódáról van szó. Ez az alakulat változatlan személyi állománnyal és szervezeti elhelyezkedésben védi a demokratikusan választott kormány állambiztonságát. Ennek az alakulatnak a megszüntetése és személyi állományának leszerelése az átalakulás első lépése kellett volna legyen. Az előző belügyminiszter nem

17

³⁰ [...] Mintegy százmilliárd* forintot kellene a Belügyminisztérium rendészeti szolgálataira (a határ- és kormányőrségre, a rendőrségre) költeni ahhoz, hogy képesek legyenek minden tekintetben megfelelni a kor európai elvárásainak — mondta dr. Korinek László, a tárca rendészeti ügyekben illetékes helyettes államtitkára, aki a most alakult BM Rendészeti Hivatalát vezeti. [...]

— Önök kíváncsiak tartják, hogy a miniszter utasíthassa a rendőrséget?

— Igen, a világon erre mindenütt lehetősége van a rendőrségért felelős miniszternek. Egyes válsághelyzeteket másképp nem is lehetne szinte megoldani. Magyarországon azonban egyelőre sokan nem hiszik el, hogy a szabadon választott kormány belügyminisztere nem él vissza ezzel a jogosítványával, mint ahogy nem él vele vissza egyetlen nyugat-európai miniszter sem.

Népszabadság, 1991. július 6.

* Az 1991 és 2022 közötti inflációval korrigálva ez jelenleg mintegy 2000 milliárd forint lenne.

leplezte, hogy az Ezred ugyanúgy legkedvesebb gyermeke, mint nem demokratikus választás útján odakerült elődeié, hogy ezt az elitalakulatot tekinti változatlanul a rendőrség legfontosabb részének. Ha az Ezredet bírálják, akkor azonnal arra hivatkoznak, hogy a terrorizmus elhárítása ennek az alakulatnak a feladata, márpedig terrorizmus-elhárításra nyilvánvalóan égető szükség van. Ezt nem lehet kétségbe vonni, viszont az érvelés elrejtí, hogy a terrorizmus elhárítása nem egy egész ezred feladata, hanem az Ezred kötelékébe tartozó speciális antiterrorista kommandóé. Horváth Balázs idejében a kommandó név parafrázálásával ezt „*Komondornak*” hívták. Ha a kormány rászánná magát az Ezred felosztatására, akkor a kommandó szükségképpen megmaradna és a közbiztonsági rendőrség kötelékébe kerülne.

Az utóbbi időben a bűnözés általános növekedésével a rendőrbűnözés is elszaporodott. Az újságok címdalaira került esetek: rendőrök által bünszövetkezeti szervezettségben elkövetett rablógyilkosságok egy részének tettesei épp a kommandósok. Úgy tűnik, az előző rendőrállam örökségéhez tartozik az is, hogy az elitalakulat tagjai pótolhatatlanságuk tudatában úgy érzik, hogy a társadalom fölött állnak, olyasmit is megengedhetnek maguknak, ami közrendű polgár esetében súlyos bűncselekmény. (A régi illegális mozgalmi dal avantgardista változata: „vagyunk az élcsapat, nekünk mindent szabad”. Pszichiátria problémák is felmerülhetnek. Elkelve ennél az alakulatnál egy alapos vizsgálat, amely kiszűrné az átlagnál agresszívebb egyéneket és a veszedelmes személyiség-típusokat. Ezeket akkor is le kell szerelni, ha kiképzett kommandóst nem lehet egykönnyen pótolni. A közbiztonságnak elsőbbséget kell élveznie az állambiztonsággal szemben, még ebben az esetben is.

A rendőrállamiság veszélyét csökkentette a Németh Miklós kormányának intézkedése, amely bizonyos mértékig önállóvá tette a belügyminiszterhez képest a rendőrséget. Ez elsősorban azt jelenti, hogy a miniszter általános irányítója a rendőrségnek, de nem szolgálati előljárója, aki tehát nem adhat közvetlenül parancsot rendőri erők alkalmazására. Ez sajátos és Nyugaton ismeretlen esete a hatalmi ágak szétválasztásának, de hazánkban, ahol a rendőrségi erők összpontosulása túlzott mértékű, és a rendőrállami maradványok tovább élésének kedvez, jó irányú intézkedés volt. A rendőrséget közbiztonsági és bűnüldözési feladatai felé orientálta, és csökkentette az állambiztonság prioritását a rendőri tevékenységben. Politikai helyzeténél fogva mindig a miniszter viszi a rendőrséget államvédelmi irányba. Ezért veszedelmes, hogy Boross Péter belügyminiszter nyíltan hirdetett céljai közé tartozik ennek a különválasztásnak, ennek a viszonylagos rendőrségi autonómiának a megszüntetése és a miniszter szolgálati előljárói hatáskörének a visszaállítása.

A demokratikus fordulat után törvény született a megyei és városi rendőrfőkapitányok helyének pályázat útján való betöltéséről. Ez jelentős mértékben lazította a rendőrségnek a minisztertől való függését, mivel a minisztérium csupán egy tényező volt a rendőrség és a meghívott szakértők mellett, egyes területeken beleszólást kaptak az önkormányzatok is. Az új törvényben a kormány a pályázati rendszert is meg kívánja szüntetni és vissza szeretné állítani a rendőrség teljes mértékű miniszteri felügyeletét. Nehezen hárítható el a gyanú, hogy a szándék az állambiztonságot akarja elsősorban

erősíteni és kevésbé szándékozik a közbiztonságot és a bűnüldözés hatékonyságát javítani. A rendőrség autonómiája megőrzésének eszköze lehet, hogy az országos rendőrfőkapitány tárca nélküli miniszteri rangot kap, s így működése közvetlenül lesz kormányügy. Az új rendőrségi törvény keretében olyan bűnüldözési módszereket akarnak megtartani, sőt újabbakat meghonosítani, amelyek az államvédelmi tevékenység eszköztárához tartoznak, s még akkor is veszélyt jelentenek az állampolgári szabadságjogokra, ha elsősorban a közbűntényes bűnüldözés terén kívánják alkalmazni őket. Különösen veszedelmes a titkos házkutatás intézménye: az, hogy a rendőrség jogot kap arra, hogy nyomozáskor az érintett tudta nélkül behatoljon lakásába és azt átvizsgálja. A „*Habeas Corpus Act*” ősi, korszakos jelentőségű vívmánya az, hogy a rendőrség az állampolgár lakásába házkutatás végett csak ügyészi paranccsal léphet, amelyet köteles felmutatni, a házkutatás az érintett jelenlétében történik és jelen van két tanú is. Utóbbiak azt ellenőrzik (és utólag igazolják), hogy a házkutatás során nem történt provokáció, a házmotozók csak olyasmit láttak, ami a házkutatás kezdetekor is ott volt. A titkos házkutatás esetében megszűnnek ezek a fontos garanciák, és nem zárható ki a provokáció veszélye.

Új a „besúgóalku” Nyugaton létező intézményének meghonosítása. Annak lehetősége, hogy bűncselekmények igazságszolgáltatási megbüntetését „ki lehet váltani” informátori szerep vállalásával. Ez a gyakorlat jogállamokban szokás, de oly mértékben ellenkezik a jogállam szellemével, hogy meghonosítása még csak alakuló jogállamunkban igen rossz társadalomnevelő hatású lehet. Az eredmény fontosabb, mint az erkölcs, a „cél szentesíti az eszközt” régi szemlélete talán ma nálunk nem aktuális.

A belügyminiszter tízezer új rendőrt követel. Csak akkor szabad neki megadni, ha a svájci cég átvilágítása eredményében ez az ajánlások közé tartozik, s még ha igen, akkor is csak abban az esetben, ha a miniszter reális garanciát ad arra, hogy ezt a jelentős többlet rendőri erőt a közbiztonság és nem az állambiztonság (úgy is mondhatom: a „*rezsimstabilitás*”) céljára használják. Ha netán valóban leszerelnék az Ezredet, annak állományát természetesen indokolt új rendőrökkel pótolni.

Egy ma nem kedvelt szerző, Santiago Carrillo³¹ azt mondta, hogy az ő rendszerében csak az lehet rendőr, aki nem szeret rendőr lenni. Ez utópia, de szép.

Kritika, 1992. február

³¹ Santiago José Carrillo Solares (1915–2012) 1960 és 1982 között a Spanyol Kommunista Párt (PCE) főtitkára volt. Franco halála után tért vissza Spanyolországba, 1977 és 1986 között képviselő a parlament alsóházában. A PCE új vezetői 1985-ben kizárták a pártból, következő évben megalapította a Spanyol Kommunista Egység Munkáspártját (PTE-UC), ami sikertelennek bizonyult, így 1991 őszén feloszlatták.

A nyugati politikában nincs revízió

Noha nem tűnik kézenfekvőnek, a második világháború antifasiszta „keresztes hadjárat” voltát átértékelő jobboldali revizionista irányzat az amerikai és az angol történetírásban nem a hidegháború, hanem a détente terméke volt.

Abból indult ki, hogy amennyiben a totalitarista politikai berendezkedésű Szovjetunió nem történelmi–politikai aberráció, hanem normális ország, amely a fejlődés korábbi szakaszában tart, mint a nyugati világ; akkor ez a jobboldali totalitarizmusra is vonatkozik. Tehát, az sem történelmi–politikai aberráció. A fasiszta politikai berendezkedésű országok is normális részei a politikai világnak. Ezen nem változtat, hogy bizonyos időben, sajátos politikai problémák megoldására (forradalmi destabilizáció veszélyének elhárítása, bizonyos nemzetközi célok elérése, a túl gyors modernizáció következtében felborult társadalmi egyensúly erőszakos helyreállítása érdekében) diktatórikus eszközöket alkalmaztak. A „revizionista” irányzatok nem váltak hangadóvá az Egyesült Államokban és Angliában. Szakmai irányzatok voltak a történelmi kutatáson belül, ám ha a szakmai közélet peremvidékén működtek is, nem számítottak dilettáns publicisztika körébe. Noha a hitleri Németországról alkotott kép javítása volt a céljuk, kezdetben ez a „revizionizmus” a kifejezetten neonáci törekvésektől elválva, külön haladt.

A neonáci történelmi zurnalisztika működése a hetvenes években felerősödött, s ez a „revizionista” irányzat legelkötelezettebb művelőit is közelebb hozta a náci rehabilitációs törekvésekhez. Az átértékelő törekvés aktuális célja ekkor az volt, hogy kisebbsíteni igyekezzon a koncentrációs táborokban megölt zsidó áldozatok számát. Legszélsőséesebb irányzata annak „bebizonyítását” tűzte ki célul, hogy a haláltáborokban egyáltalán nem is voltak gázkamrák. A zsidó áldozatok számának felnagyítása – az ő szóhasználatukban : a „gázkamra-mese” – eszerint az izraeli propaganda eszköze, amellyel ki akarja húzni az erkölcsi talajt a palesztin mozgalom „igazságos harca” alól. Az „Auschwitz-legenda” világbotrányt kavart cáfolója, Faurission francia neonáci germanista professzor úgy kezelte a kérdést, mintha a magyar őstörténet problémájáról lenne szó. Nyelvészeti okfejtést adott erről, amely szerint a német „Vergasung” kifejezés nem azt jelenti, hogy „gázzal megölni”, hanem gázneművé változtatni – mert ugyebár ez döntő különbség annak számára, akit gázneművé változtatnak?! A professzor elmélete a szélsőbaloldali palesztinerősítő kampány része volt. Könyvét, hírek szerint, Kadhafiék pénzén adták ki. A politikai divatot ekkor az alternatív mozgalmak baloldalisága jelentette. (Ezek aktivistái voltak a posztmodernné váló burzsoá világ Robin Hoodjai, akik megmutatták az uraknak hatalmuk határait azzal, hogy elérték: egy „úr” csak fogvagyogva merjen repülőgépre szállni.) A közéleti szférában a „klasszikus” antiszemitizmus és a palesztinimádat egymásra találása rést nyitott a szélsőjobboldalnak, hogy megkísérelje szalonképessé tenni magát.

Amikor a hetvenes években nyilvánvalóvá vált, hogy a neonáci mozgalmak szovjet ötödik hadoszlopokká váltak, fantasztikus gondolat sejlett fel bennem arról, hogy szélesebb perspektívában mire kellett ez Brezsnyev birodalmának. Ha volt Auschwitz, akkor

sztálinizmus is lehetett. *Ha azonban az „derül ki”, hogy Auschwitz nem is volt, akkor a sztálinizmust is le lehet tagadni.*

A „revíziós” gondolat odáig jutott szalonképessége kiharcolásában, hogy a nyolcvanas évek elején szakmai–politikai kampány indult a hitleri rendszer és a háborús részvétel ártértékelésére. A németországi vita eltért a többi országokban lezajlott disputáktól: itt nem a perifériákon működő szakemberek léptek fel revíziós színekben, hanem a nyugatnémet történész-céh legrangosabb tagjainak egy csoportja. Andreas Hillgruber, a második világháború tekintélyes kutatója úgy állította be a német nemzetiségűek elűzését, hogy egyenlőséget tett a zsidóirtás és a *volksdeutsch*, a „német kelet” felszámolása közé. Itt merül fel az a – napjainkban Magyarországon aktuálissá vált – gondolat, hogy az a végsőkéig kitarító német katonai elszántság, amely a népi németek menekülését igyekezett biztosítani, ártértékeli a német háborús részvételt. Igazolja a szovjetellenes háborút, amely így a keleti németiség felszámolása elleni önvédelmi harccá értelmeződik át.

A rangos történészek állásfoglalásai több szempontból figyelmet érdemelnek. Egyrészt, láthatóan nem ütköztek a CDU-kormányzat erőteljes rosszallásába. Másrészt – és ez az előbbinek magyarázata is lehet – nyilvánvalóan valamilyen közönséghez szóltak. Ez a közönség a német közvéleménynek olyan számottevő része, amelynek nézeteit nem a náciizmust elutasító, múltfeltáró irodalom formálta, hanem az e múlthoz érzelmileg kötődő szüleik szóbeli elbeszélései.

A Szovjetunió és a jaltai világrend összeomlott. Láthatóan Magyarországon is úgy vélik – nem éppen periferikus politikai véleményformáló körök –, hogy elérkezett a második világháború revíziójának az ideje. Amit eddig megakadályozott a Szovjetunióhoz való jó viszony szükséglete, annak immár szabad az útja. A Szovjetunió alapvető politikai mítosza második világháborús szerepéből táplálkozott. Ennek kívülről kezdeményezett ártértékelése, ideológiai–politikai kihívásként, kihatott volna a külpolitikai viszonyokra is. Akár egészen odáig, ami a nemzetközi enyhülés rendszerét fenyegethette volna. Ma azonban a Nyugat jobboldali–polgári köreinek az a része, amely hajlamos „revíziós” szellemben gondolkodni a második világháborúról, ezt már nyíltan teheti. A hazai ártértékelő buzgalom arra épít, hogy ez a szemlélet akár hivatalos állásponttá is emelkedhet. Eltolódással számolnak a nyugati kormányok politikájában. Azzal, hogy ellenségképpé formálódik az antifasizmus, míg Hitler Németországa a normális országok közé sorolódik. A várakozást az sem csökkenti, hogy ez a szemléletmód a Szovjetuniót is normális országnak tartja. A horogkeresztes zászló alatt vívott antibolsevista keresztes hadjárat gondolata sem idegen tőle. A nyugati újraértékelésnek azonban olyan területe is van, amely Németország mellett, a német oldalon vívott szovjetellenes „védelmi háború” eszméjének az igazolásába is beleillik.

Franciaországban fontos esemény zajlik. Miután annak idején lezárták a kollaboránsok elleni tisztogatást, a további hajszának véget vetendő, De Gaulle 1947-ben rendeletet adott ki, amely szerint nem szabad firtatni senki kollaboráns múltját. Ez lehetőséget adott a volt náci együttműködőknek arra, hogy múltjukat (később már a szülők múltjáról volt szó) eltitkolják. Éltek is ezzel a lehetőséggel. A rendelet hatálya most lejárt. Nem lehet többé eltitkolni a szülők pétainista múltját, a leszármazottak kénytelenek vállalni

ezt a múltat. Miközben most kampány indult a náci megszállókkal együttműködő Vichy-rezsim zsidóüldözésének a leleplezésére, párhuzamosan folyik a Pétain tábornok rendszerének rehabilitálása is. Le Pen választási sikere ebbe a képbe is beleilleszthető.

Tartok tőle, hogy akadnak nálunk is jó néhányan, akik úgy látják, erősebben parázsluk a tűz, amelyen bizonyos pecsenyét meg akarnak sütni. A számítás azonban valószínűleg hibás. Az átértékelés kelet-európai szokás. Nyugaton értelmiségi körök kedvtelésén sohasem megy túl, akkor sem, ha bizonyos időszakokban az átértékelés intellektuális divattá válik. A politikai világ csekély mértékben vesz át e divatok ihletéséből. A kelet-európai átértékelések rendszerváltásokhoz kapcsolódnak. Franciaországban, Németországban 1945-ben volt legutóbb rendszerváltás. Amerikában Washington, Angliában pedig Cromwell alatt. Bármilyen eltolódásokat érzékel is a figyelmes megfigyelő a nyugati vezető körök nézeteiben, a második világháború kelet-európai átértékelése a konzervatív körök számára sem lesz más, mint egzotikum, amely muzeális, nevetséges és viszolygást kelt.

Népszava, 1992. április 4.

Meggyőződés és oportunizmus

A karrieristák a nemzet fenntartói?

Napjaink „kommunistázása” világos arculatot ölt. Kommunista a kommunista meggyőződésű embert jelenti. Aki valaha eltévelygett és ennek a gondolati állásfoglalásnak a rabja lett, annak nincs helye a mai megtisztult szellemű Magyarországon. Akik nem voltak meggyőződéses kommunisták, hanem érvényesülésük előmozdítását célzandó léptek be a pártba, szolgálták ki a nép- és nemzetellenes hatalmat, vitték benne sokra és töltöttek be fontos hatalmi pozíciókat, nem esnek a súlyos megítélés alá. Mivel nem volt soha kommunista meggyőződésük, voltaképp nem voltak kommunisták, tehát a mai tisztultabb magyar világ számíthat rájuk, mint értékes tényezőkre.

Akik valaha szembe próbáltunk fordulni a sztálinista, majd a posztstálinista diktatúrával, ezt másképp éltük meg. A Kádár-rendszer mozdíthatatlanságának fontos tényezője volt számunkra, hogy ez a rendszer nem a meggyőződéses kommunisták rendszere volt, hanem a karrierizmusból oda csatlakozottaké. 1953 és 1956 között óriási jelentőségű rendszerbomlasztó tényező volt, hogy kommunisták tömege kiábrándult a kommunistaságból. 1970 táján pontosan tudtuk, hogy ez a rendszerbomlasztó tényező nem fog hatni, mivel a rendszerbe 1956 után bekapcsolódott generáció motívumai között a korábbihoz képest igen csekély mértékben volt jelen a kommunista meggyőződés. Oportunisták, technokraták, pragmatikusok voltak, akik csatlakoztak a rendszerhez, mert nem láttak alternatívát, mert fel sem merült bennük – ahogy másokban sem nagyon –, hogy ez a rendszer véget érhet, nem fog történelmileg belátható időn keresztül tartani. Nem hittek benne, egyáltalán nem tették magukévá értékeit – ez lett volna a meggyőződés –, viszont elfogadták a rendszer-teljesítmény egyetlen mértékének az elemi működőképességet. Ennek mértékével mérve pedig a rendszer elfogadható volt. Ment a verkli. Ezek az emberek nyilván nem ábrándultak ki. Nem látták úgy, hogy értékeik nem valósulnak meg, hogy az eszmék letéteményesei becsapták őket.

A karrierizmusból nem szokás kiábrándulni. Ahhoz, hogy a karrierista változtasson politikai álláspontján, az kell, hogy a rendszer, amit kiszolgál, süllyedő hajó legyen, amelyet a bölcs és élelmes embernek idejében el kell hagyni valamilyen mentőcsónakon. A rendszer, amely nem meggyőződéses hívekre épül, hanem karrieristákra, jóval nehezebben inog meg, mint az a rendszer, amelyet elvek hívei működtetnek. A Kádár-rendszer ezért is volt annyira nehezen mozdítható. A rendszer mégis megszűnt. Az, hogy a történetek után nem ítéljük el szigorú mértékkel a rendszert hordozó oportunizmust, nem vetjük meg a karrieristákat és nem próbáljuk meg számonkérni magatartásukat, érthető. Nincs is erre semmi szükség. A visszasság abban van, hogy *miért válik a karrierizmusnál nagyobb mértékben elítélendő magatartássá a meggyőződés.*

El szeretném kerülni azt az esztétizáló-moralizáló szépelgést, amely a meggyőződést hajlamos felmenteni. A rossz meggyőződés végtelenül káros, szubjektív motívumok nem igazolják az okozott objektív társadalmi kárt. Ezen túl pedig a lélek komplikált képződmény, az öncsalás hatalmas szerepet játszik benne. Aki azt hiszi, hogy

meggyőződés vezérli, arról sok esetben kiderül, hogy az önmaga előtt is elleplezett önérdék a vezérlő erő. *A meggyőződés az elnyomó rendszernek afféle Achilles-sarka, amely sebezhetővé teszi azáltal, hogy a meggyőződésből ki lehet ábrándulni. Ezzel szemben viszont a karrierizmus a rossz rendszerek betonoszlopa, amelyet más, mint a földrengésszerű elemi erejű külső megrázkódtatás meg nem ingat.*

Visszas ez a karrieristákkal szemben elnéző cinizmus olyan politikai áramlat esetében, amely egyébként nagyon is hangsúlyozza az elmúlt rendszer által okozott erkölcsi válságot. Ha valami erkölcsi válságot okozott a Kádár-rendszer világában, az éppen a meggyőződés elhalása volt. Az opportunizmus eluralkodása. A moralizálás terméketlen magatartás. Kevésre jutunk, ha felháborodunk a karrierizmussal szembeni mérsékleten és esetleg belekeveredünk valami terméketlen vitába arról, hogy a közönségnek mely magatartás okoz nagyobb kárt: a shakespeare-i III. Richárdé, aki úgy dönt, hogy gazember lesz, vagy a rossz meggyőződésé, amely olyan fanatizmussá torzulhat, amely akkor is gaztettek elkövetésére ösztönöz, amikor a számító „óvatos duhajként” viselkedik.

A problémának az ad sajátos aktualitást, hogy a nyomtatásban megnyilvánuló publicitás informális felszíne alatt, magánbeszélgetésekben jelen van a karrierizmusnak egy átfogó világnézeti koncepcióba illeszkedő ideologikus igazolása. A nacionalizmusnak az az áramlata adja ezt az igazolást, amelyik a nemzet alapproblémájának a nemzet fennmaradását tartja. A „fennmaradáselvű” hazafiság visszássága mindenkor az volt, hogy egy ilyen felfogás esetében kézenfekvő módon azt várnánk, hogy világos útmutatást adjon abban a tekintetben, hogy mi a fennmaradás záloga. Melyek azok az alapvető értékek, amelyek a nemzet azonosságát jelentik és garantálják, amelynek feladása által a nemzet már nem azonos korábbi önmagával, tehát nemzeti értelemben megsemmisült? Bizonyos esetekben ez nyilvánvaló. Nemzeti kisebbségek esetében kézenfekvő, hogy ez a közösségképző tényező a nyelv. Minden téren szabad engedményeket tenni, de a saját nyelvről nem szabad lemondani. Ezzel van vége a fennmaradásnak. A XVI-XVII. századi magyarság esetében nem kevésbé volt ez világos. Nyilvánvaló volt, hogy a magyar akkor nem válik törökké, ha megőrzi a keresztény vallást és nem tér át az iszlám hitre. A következő századok igazolták, hogy a magyarság megingás nélküli kitartása a kereszténység mellett későbbi nemzet volta egyértelműségének megalapozó előzménye volt. Elejét vette olyan identitászavaroknak, amelyek napjainkban azokban a balkáni országokban jelentkeznek, ahol a magyarországinál jóval hosszabb ideig tartott a török uralom és az alávetett népek egy része felvette az iszlám hitet. Bulgáriában a török kisebbségi probléma kiélezésekor zavarkeltő elemet jelentenek a pomákok: a mohamedán hitre tért bolgárok. Mivel létformájukkal cáfolják a törököket beolvasztani akaró állam propagandájának állítását, amely szerint a Bulgária területén élő törökök valaha, századokkal korábban erőszakkal iszlamizált bolgárok. Tehát bolgároknak lehet és kell őket tekinteni (mintha ez századok után bármiféle asszimilációs igényt igazolhatna, akkor is, ha igaz volna), mivel a bulgáriai törökök mohamedán vallásuk mellett török anyanyelvűek is, míg a pomákok vallása mozlím, viszont nyelvük bolgár. Mindez azonban eltörpül a szarajevói események mellett. A szerb nyelvű, de mohamedán vallású bosnyákok (jugoszláviai hivatalos nemzetiségi besorolásuk: mohamedán) háborúban állnak a szerbekkel, akik szerb nyelvűek és keresztények.

A „megmaradáselvű hazafiság” (Király István) tábora azonban éppen ennek a mindenáron megőrzendő értéknek a megjelölésével marad adós. A kiindulás náluk sohasem az, hogy mit kell megőrizni, hanem mindig az, hogy miről kell lemondani, mit kell feladni - a magyarság megmaradása érdekében. Le kell mondani állami önállóságunkról, nemzeti függetlenségünkéről, le kell mondanunk mindennemű szembeszegülésről az idegen vagy idegen csatlós hatalommal. Mindent fel kell áldozni a fennmaradásért. A fennmaradást így értve nem lehet a pusztulásnak és megmaradásnak más értelme, mint az elemi értelem: a fizikai elpusztulásról vagy megmaradásról van szó. Ha véleményt akarunk alkotni ennek a felfogásnak helyes vagy helytelen voltáról, számba kell vennünk ennek a veszélynek a realitását. Bizonyos népeket fenyegetett a huszadik században a kiirtás veszélye. Törökországban 1915-ben a törökországi örményeket, Európa német uralom alatt álló részén 1944-ben a zsidóságot. Arra azonban a népvándorlás korának lezárulása után a kialakult és megszilárdult keresztény államok világában nem volt eset, hogy államba szervezett népet idegen uralom bármi okból kipusztított volna. Ha azonban ennek a lehetőségéből, sőt a lehetőség realizálódásának valószínűségéből indulunk ki, akkor ez az ideológia igazolja a karrierizmust. Ha ugyanis az uralommal szembeszegülők a nemzet fennmaradását veszélyeztetik azzal, hogy olyan megtorlást hívhatnak ki, amely a nemzet teljes kipusztításához vezethet, akkor kézenfekvő, hogy az uralom szolgálatába szegülők a nemzet megmentői. Amikor pecsovicsságukkal meggátolják, hogy a fennmaradást veszélyeztető ellenzéki ség bontakozzon ki, a nemzet fenntartóinak tekinthetők, így tehát megérthető a meggyőződés lényegi és elvi elutasítása. A meggyőződésben – bármilyenben – olyan hatalommal szembeni békéltenség lehetősége rejlik, amely a nemzet létét veszélyezteti. A nemzet tovább-élését a karrieristák biztosítják. Elvész a különbség rossz és jó meggyőződés között. Maga a meggyőződés, mint olyan, nemzetlét-veszélyes elementum. Elmosódik az is, hogy idegen–idegenbérenc hatalomról van-e szó. Minden megharagított hatalom a nemzet kipusztításával reagálhat. Ne akadjunk fel azon, hogy ez a feltevés képtelenség: minek irtaná ki bármely hatalom hisztérikus sértettségétől indítva azt a társadalmat, amelynek kizsákmányolásából él. Ha az urak a Dózsa-felkelés megtorlásaként kiirtották volna a parasztságot, mihez fogtak volna. A karrierizmus triviál ideologikus igazolása nem akad fenn csekélységeken.

Sokak számára mély bölcsesség, hogy a magyarságot ezer éven át a meghunyászkodás tartotta fenn, míg lám a büszke lengyelek mire jutottak örökös ugrálásukkal. Amikor a sajtó megszéllőztette, hogy a magyar irodalom mérvadó reprezentánsai az 1956-ot követő terror nyomása alatt aláírták a „tiltakozást” a szovjet beavatkozást elítélő ENSZ különbizottság jelentése ellen, megszólaltak apológéták, akik azt hirdették, hogy az írók ezt a magyarság fennmaradása érdekében tették. Mert ugye, ha az írók nem teszik meg a rendszernek ezt az engedményt, akkor a feldühödött ruszlik egyből kipusztítottak volna bennünket tűzzel, vassal, atombombával. Ez a „megmaradáselvű” hazafiság szíve szerint a Bach-huszároknak állítana emlékművet a nemzet létét kockára tevő Kossuth szobra helyére.

A szolgálalkúséget és önösséget piedesztálra emelő triviál ideológia nem ártalmatlan, mivel mindnyájunk legrosszabb énjét: önzésünket, gyávaságunkat, hitványságunkat szólítja meg. A mindig a fanatizmus felé csúszó meggyőződés létében veszélyezteteti, amint a kereszténység hőskori története tanúsítja. Az őskeresztény egyház megkövetelte a hitvallást és a mártírok példaadása építette. Ha opportunista módon engedélyt ad fennmaradása érdekében a híveknek, hogy képmutatóan bemutassák az áldozatot a császár istenszobra előtt, ma nem lenne kereszténység.

Magyar Nemzet, 1992. augusztus 26.

A légionárius állam győzelme és bukása

Európa elmaradott régiójában Magyarország mellett Románia „dicsekedhetett” azzal, hogy a sok nehézséggel küzdő, torz polgárosodási folyamata fasiszta tömegmozgalmat értelt ki.

A román fejlődés abban is hasonlított a magyarra, hogy a többi balkáni országtól eltérően nem elmaradott kisparaszti társadalom volt, hanem elmaradott nagybirtokos társadalom. A húszas években Románia élén még tisztán nagybirtokos vezető réteg állott, melynek pártja, a Liberális Párt Tisza Kálmán szabadelvű pártjához hasonlított. Az ország nem tudta feldolgozni a szaporodó modernizációs problémákat. A megnövekedett hivatali apparátus korrupságáról vált hírhedtté. A korrupció a társadalom egyik legfontosabb problémája lett. Felszámolása minden továbblépés előfeltétele volt.

A földreform lehetővé tette, hogy sokkal több parasztfiú kerüljön egyetemre, mint a háború előtt. Ez is újabb feszültségek forrása lett, hiszen ennyi értelmiségi a megnövekedett állami adminisztrációban sem tudott elhelyezkedni. A feszültségek gyűjtőpontja a Romániában már a múlt században igen korán megjelent antiszemitizmus volt. Az elmaradott társadalom a „tőkés kizsákmányolás” jellegzetes szereplők: az uzsorás boltost és kocsmárost, a vérszívó malmost és fatelepest, a háziurat, a bankárt nem absztrahálva, hanem antropomorfizálva fogta fel, nem a polgári társadalom, hanem a zsidóság előretörésének jeleként, amitől a zsidók esetleges jogfosztásával és elűzésével meg lehet szabadulni.

A korrupciót, a hivatalnokok anyagiasságát is a zsidó befolyás számlájára írták. Ezt sokak számára a Wolff–Lupescu tőkés család politikai befolyása személyesítette meg. Lupescuné ugyanis II. Károly király szeretője volt, és ez a helyzet nem lehetett előnytelen a férjnek jutó udvari megrendelések szempontjából. Mivel Lupescu textilgyárának egyik fő profilja az egyenruhákra való paszományok gyártása volt, az egykorú pletyka szerint a román hadseregben azért cserélték gyakran az egyenruhát, méghozzá minden változáskor sujtásosabbra, hogy Lupescu megrendeléshez jusson. Az antiszemitizmus számára ez a nemzet élén álló politikai vezető réteg elzüllését, a nemzeti–népi sajátosságokból való kivetkőzést, a románság kupec néppé válásának veszélyét jelképezte.

Az antiszemitizmus széles körökben élt a népi előítéletek szintjén. 1945 után a nagy nemzeti klasszikus, Eminescu műveinek kritikái kiadását azért nem tudták elkészíteni, mert azok tele voltak antiszemita kirohanásokkal. A népi előítélet az egyetemeken fejlődött politikai antiszemitizmussá. Elsősorban a jelentős részben bevándorolt zsidók lakta orosz határterület oktatási központjában, a iasi egyetemen. Innen indult útjára a Vaszgárda megalapítója, Corneliu Codreanu. Az értelmiségi–diák antiszemita szervezkedés vezére, Cuza professzor szárnyai alatt nőtt fel, de a húszas évek végére saját mozgalmával túlnőtt a mesteren. A Vaszgárda az addig középosztályi szinten szerveződött politikai antiszemitizmust kivitte az utcára. Ideológiája visszafordult a múlt század eleji nemzeti ébredés antikizáló–romanizáló polgári szándékú nacionalizmusától az ortodox vallási hagyományhoz. Ezzel a

kimaradt egyetemisták által vezetett mozgalom hamarosan erős támaszt talált az ortodox papságban, és mozgalmi infrastruktúráként használhatta a parókiák hálózatát.

Mihály Arkangyal Légiója – mert ez volt a szervezet hivatalos neve – akkor lépett igazán a színre, amikor 1933 decemberében aktivistái meggyilkolták Duca miniszterelnököt, a régi liberális vezető gárda utolsó formátumos politikusát. A Légió illegálisan, de lényegében leplezetlenül felfegyverzett szervezet volt. A korrupció lehetővé tette a felfegyverkezést. A mozgalom helyzete ebben lényegesen különbözött a magyar nyilasokétól, akiknek fegyverhez jutását Keresztes-Fischer belügyi apparátusa következetesen és eredményesen megakadályozta.

Az 1937. decemberi választás közel hozza a fasiszta pártot a hatalomra jutáshoz. A kormánypárt vereséget szenved, a Vaszgárda előretör. A király szélkifogó manőverekkel kísérletezik. A középosztályi-úri antiszemitizmus másik vezéralakja, a rangos, erdélyi származású költő, Octavian Goga, Ady valahai barátja alakít kormányt. Ettől azonban a radikális, utcai antiszemitizmus csak vérszemet kap, pozíciói erősödnek. A király ezután mással próbálkozik. Maga az ortodox pátriárka, Miron Christea alakít „*nemzeti egységkormányt*” 1938. február 10-én, de a kísérlet sikertelen marad. Az uralkodó február 24-én végrehajtja a „királypuccsot”, kezébe veszi a végrehajtó hatalmat, és létrehozza a „*királydiktatúrát*”. Az alkotmányt hatályon kívül helyezik, betiltják a pártokat, rendkívüli állapotot hirdetnek ki. Mindennek egy nem éppen kifogástalan módon lezajlott népszavazás ad legitimitást. A Vaszgárdát megkísérlik erőszakkal felszámolni. Aktivistáinak és tagjainak jelentős része börtönbe kerül. Sok vezetőjüket statáriális ítélettel kivégzik. A szintén börtönbe került vezért, Codreanut 1938. november 30-án, jól ismert módszer szerint „*szőkés közben*” agyonlövik. De már késő. A mártírság, amely amúgy is fontos mítoszeleme a Légió ideológiájának, csak növeli a mozgalom nimbuszát. Az illegalitásban olyan területekre is kiterjesztik befolyásukat, ahová eddig nem jutottak el.

A következő politikai válság 1941 nyarán a második bécsi döntéshez kapcsolódik, amely közvetlen következménye volt annak, hogy a Szovjetunió erőszakkal visszaszerezte Besszarábiát, és elsodorta a királydiktatúrát. Az ország katonai vezetője, Ion Antonescu marsall, korábbi vezérkari főnök, arra kényszeríti II. Károlyt, hogy a trónt adja át kiskorú fiának, Mihálynak, és hagyja el az országot. Antonescu nem mer az adott helyzetben a Vaszgárda ellenére kormányozni, sőt nélküle sem. A marsall hívei és a Vaszgárda közös kormányt alakítanak. Létrejön a Légionárius Állam. Antonescu azt is várja ettől a politikai „*mezaliansztól*”, hogy erősítse a német kapcsolatot. A németekre számít a Légió új vezetője, Horia Sima is, amikor nem elégszik meg a hatalom felével, hanem megkísérli megszerezni az egészet: 1940. november 27-én a fasiszta szervezet megkísérli puccszerűen, rajtaütéssel megragadni a hatalmat, 64 kiszemelt politikai ellenfelüket ölik meg, közöttük a nevezetes politikus–történettudóst, Iorga professzort. A hadsereg és a hivatalos, megszervezett fegyveres erők azonban érintetlenek, és megingás nélkül Antonescu mellett állnak. A Vaszgárda abban is különbözik a magyar szélsőjobbaldaltól, hogy azzal ellentétben sosem tudta kiterjeszteni befolyását a fegyveres erők tisztikarára. Enélkül pedig nem lehet sikeres puccsot végrehajtani. Csak az országban jelen lévő német katonai erő segíthetne, a német kormány azonban azonnal biztosítja Antonescut, hogy őt tekinti szövetségésének. A

Vasgárdához semmiféle érdek nem fűzi. A hatalmas fasiszta tömegmozgalom erőszakos és véres felszámolása hetek alatt végbemegy.

Német részről a fasiszta szolidaritás mindössze annyiban mutatkozik meg, hogy Horia Sima és még néhány vezető menedékjogot kap német területen és egy rádióadót Bécsben, amellyel propagandaadásokat sugározhat az Antonescu–rendszer ellen. Ez a német politika számára afféle „*második vas a tűzben*”, amellyel szükség esetén presszionálhatja a román szövetségest. A Vasgárda gyakorlatilag letűnik a történelem színpadáról.

A két említett tényező: a fegyveres erőkre való befolyás és a „*fasiszta internacionalizmus*” hiánya mellett még egy fontos oka van annak, hogy tömegei elfordultak tőle – ugyanis ők nem a veszteshez csatlakoztak: a közeli rendszerváltás reménye emelte föl a mozgalmat. A vasgárda tagjait nem vonzotta a tartós illegalitásra való berendezkedés. A fasiszta mozgalmak világa a végletes aktivizmus – nem a szervezési aprómunka, mint a szocialista mozgalmakban –, ezért is hatnak mindig erősen az ifjúságra.

Beszélő, 1992. szeptember 26.

Az első demokratikus rendszerünk

A mai magyar jobboldal ellenségképei – első fejezet: 1918

A mai magyar jobboldal ellenségképei közé tartozik az 1918 októberi magyar demokratikus forradalom és vezetője, *Károlyi Mihály*. A mai jobboldal azt az ellenségképet festi újra, amelyet az ellenforradalmi kurzus rajzolt meg 1919 őszén és amelyet a Horthy-rendszer hivatalos ideológiaként megtartott uralma végéig.

Az általuk megrajzolt ellenségkép olyan erőteljes volt, hogy 1945-ben a kommunista „*agitprop*” is alkalmazkodott ehhez az ábrázolathoz. Nem merte, nem volt hajlandó vállalni az eladdig egy történelmi pillanatra megvalósult egyetlen demokratikus rendszert őseként, hanem saját ideológiájába úgy illesztette be, hogy – mivel napirenden akkor már a szocialista forradalom volt álláspontjuk szerint – az 1918-as köztársaság csupán a reakciós és forradalomtól visszarettenő erőknek rövid átmeneti időre rendszerré szerveződött utóvédharca volt a szocialista forradalom visszatartása végett. A kommunista beállítás szerint (élve az 1917-es év oroszországi eseményeinek analógiájával) a Károlyi-rezsim a magyar Kerenszkij-kormány volt, amely rövid időre útjában állt annak a bolsevista fordulatnak, amelyből kiépült Tanácsköztársaság, amit 1956 előtt a kommunista propaganda ugyancsak felemásan, ódzkodva vállalt. Ugyanazért, amiért a Károlyi-rezsimet sem vállalta: nem akart konfrontálódni a Horthy-rendszer ellenségképével.

A mai magyar jobboldal ugyancsak a Tanácsköztársaság előtörténetének tekinti az 1918-as köztársaságot, azzal a fontos különbséggel a „Kerenszkij-kormány” hasonlathoz képest, hogy nem utóvédharcnak tekinti az előretörő bolsevista rezsimmel szemben, hanem a bolsevista rezsim szálláscsinálójának. A szélsőjobboldali világképben a polgári demokrácia erői és a szociáldemokrácia, amikor szembe szállnak az úri reakcióval, a kommunizmus szálláscsinálói. Egyrészt, mert szemléletük szerint az úri reakció és a bolsevizmus között nincsen harmadik út. Aki *nem az úri mérték szerint magyar*, az „*objektíve*” kommunista.

Ha pedig valami wilsoniánus beavatkozás folytán ez a köztársaság életképes lett volna, ez csak kriptokommunista–szalonbolsevista rendszert jelentett volna. Olyasmit, ami ellen ma a Magyar Út harcol. A legfontosabb azonban nem a bolsevizmushoz való viszony, hanem az, hogy mennyiben volt a Károlyi-rezsim Trianon oka. A mai jobboldal ezt mérlegelve nem veszi figyelembe az azóta történt forrásfeltárási munkát, hanem kizárólag az 1920–21-es kurzuspublicisztika érveit veszi át. A fő bűn, amit ma is naponta emlegetnek, az, hogy Károlyi lefegyverezte a frontról hazatért csapatokat. Ma is idézik *Linder Béla* honvédelmi miniszter mondását: „*Nem akarok katonát látni*”. Ma is leíratik a kormánypárti sajtóban, hogy hogyan lehet a honvédelem ügyét olyan ellenzékiek kezére bízni, akik ma is ezt a hadseregellenes szemléletet képviselik. Linder rangos vezérkari tiszt volt a Monarchia hadseregében. Semmi köze sem volt az elvi pacifizmushoz. Az 1918-as forradalmat nem érti meg az, aki nem tudja, hogy ez a forradalom a front forradalma volt. A reá következő kommunista Tanácsköztársaságot is csak ebből a helyzetből lehet megérteni: a front felbomlásának volt sajátos következménye. Az 1918 októberi magyar forradalom nem abban az értelemben volt a front forradalma, hogy a még folyó háború idején fellázadt a

katonaság és véget vetett a háborúnak, viszont abban az értelemben igen, hogy amikor a központi hatalmak frontja összeomlott, kitört a hadsereg régóta lappangó elégedetlensége a háború miatt. A mai hősi legendák a Horthy–rendszer legendagyártásának termékei. Semmi közülük a történelmi igazsághoz, ami az, hogy a hadsereg olyan mértékben fordult szembe a háborúval, amellyel semmilyen tekintetben nem azonosítottta magát, hogy forradalmi indulattal szét kívánta verni azt a magyar úri világot, amely őt a frontra küldte. A mai igazságtétel mániákusok megérthetnék a katonák lelkiállapotát. Igazságtételt akartak. Leszámolni azokkal, akik miatt a fronton sokan meghaltak, akik miatt a túlélők is annyi időt töltöttek a lövészárkok poklában. Özönlött vissza a frontról a régi renddel való leszámolást akaró hadsereg. Szociális probléma is volt ez. A képzett ipari munkásság, a szociáldemokrata párt tábora nem került a frontra, mert nélkülözhetetlen volt a haditermelésben. Ők itthon utálták a háborút. A frontra a szegény parasztok kerültek. Azok, akiknek egyébként is volt Szántó-Kovács napjai óta leszámolni valójuk az úri világgal. Ők érkeztek a frontról a katonavonatokon a budapesti pályaudvarokra. Őket fogadta a Károlyi–kormány és volt első dolga, hogy lefegyverezze ezt a tömeget. Nagyrészt sikeresen. Ha nem teszi, akkor a vörös kommün már 1918 novemberében kitört volna. Nem békés hatalomátadással, mint 1919 márciusában, hanem artikulátlan erők fegyveres felkeléseként, amelyből menet közben nő ki egy sokkal erősebb és életképesebb kommunista párt, mint amilyen ezeknek a csapatoknak a sikeres lefegyverzése után és eme lefegyverzés következtében létrejött. Az a [feltételezhető] kommün irtózatosan véres lett volna. Nem olyan növényevő módon terrorista, mint a tizenkilences „*zsidó kommün*”. Az egyébként valóban nem túl sikeres politikus Károlynak ez a lefegyverzés maradéktalanul sikeres nemzetmentő akciója volt. Az a későbbi horthysta beállítás, hogy ez a lefegyverzett katonaság megvédte volna az ország határait a behatoló román, cseh és szerb csapatok ellen, nélkülöz minden valóságos alapot. Ez a hadsereg sokmindent akart, csak az urak országát nem akarta megvédeni. A Horthy–korbeli két ismert visszaemlékezés, amelynek katonatiszt szerzői azt állítják, hogy a vezetésükkel hazatért katonai alakulatok telve voltak a hazafias lelkesedéssel a magyar határok megvédésére egyszerűen háryádák. Sem Kozma Miklós *Egy csapattiszt naplója* című önéletrajzi írásának, sem Zsilinszky Endre folyóiratban megjelent életrajzi jegyzeteinek nem lehet hitelt adni az események ismeretének fényében. Ami a Károlyi–rezsimeknek a határok megtartására vonatkozó politikáját illeti, ez is távol áll attól a beállítástól, amit ma róla megállapítanak. Károlyi valóban a wilsoni elvekbe kapaszkodott. Ezt nem polgári–radikális pacifista doktrinárségből tette, hanem egyszerűen azért, mert nem volt más választása. Mint már szó esett róla, katonai ereje nem volt. A frontról hazajött csapatok vörös forradalmat akartak, nem a hazát védeni. Az egyetlen kártya, amit ki lehetett játszani: a wilsoni elvekben foglalt önrendelkezési gondolat volt. Erre hivatkozva követelhetette Magyarország, hogy magyarlakta területeket ne csatoljanak el, illetve vitás esetekben rendeljenek el népszavazást. Ez a számítás nem vált be, de a maga idejében nem volt agyrép. Azt 1918-ban nem lehetett előre látni, hogy amerikai elnök oly mértékben csalódik amiatt, hogy Franciaország és Anglia a békeszerződések tárgyalásánál semmibe veszik eszméit, hogy kivonul a békekonferenciáról és a terepet teljesen átadja azoknak a rendezőknek, akiket a szomszéd országok javára már titkos szerződések köteleztek

Magyarországgal szemben – és amelyeknek amúgy sem volt semmilyen tekintetben érdeke Magyarországnak kedvezni. A Károlyi–rezsim ezen a téren nem követett el semmiféle hazaárulást.

Antikommunisták is példálózhatnak azzal, hogy a vörös rezsim meg tudta szervezni az ország védelmére a Vörös Hadsereget és a honvédő harcban átmeneti sikereket is elért. A Vörös Hadsereget a frontra addig ki nem küldött munkásság zászlóaljaiból szervezték. Mivel az ipar nyersanyagellátását biztosító szállítások kiesése (az elcsatolásra szánt területek román és cseh katonai megszállása miatt) megbénította azt a termelést, aminek működtetése végett a gyárak munkásai nem kerültek a frontra, most már nem volt akadálya a mozgósításuknak. Ez a Károlyi–időszakban, a köztársaság összeomlását és a kommunista hatalomátvételt eredményező Vyx-jegyzék előtt nem volt ilyen nyilvánvaló. A munkások harci kedve addig tartott, ameddig rádöbbenek, hogy most kellene meghalniuk a háborúban, amikor az már tulajdonképpen véget ért. Ezután a felismerés után dezertáltak, a vörös front felbomlott.

Vádolják Károlyi Mihályt azzal is, hogy átjátszotta a hatalmat a kommunisták kezébe. Aki átrája magát a résztvevők emlékiratain, az tudja, hogy Károlyi megkereste Bethlen Istvánt, az úri–polgári Magyarország erőinek politikai vezetőjét és felajánlotta neki a kormányt, de az urak a veszített helyzetben nem vállalták a kormányzást. Ezután a szociáldemokrata pártnak akarta a kormányzást átadni. Ezt fejezte volna ki az a kiáltványváltozat, hogy átadja a hatalmat a magyar munkásosztálynak. Közben azonban tudtán kívül létrejött a Gyűjtőfogházban a szociáldemokrata–kommunista pártfúzió, és így a magyar munkásság képviselőjeként ez a párt, gyakorlatilag a kommunista párt vette át a hatalmat. Károlyit végső soron elsősorban hazafias megfontolás vezette. Olyan erőt akart az ország élére, amely a háborús politika erőivel korábban nem volt kapcsolatban, amely ilyen kompromittáltság nélkül tárgyalhat a wilsoni önrendelkezés érvényesítéséről.

Az 1918-as köztársaságnak egyetlen érdemi hordozó ereje a szociáldemokrata munkásság volt. Az országnak nem voltak olyan polgári erői, amelyek hordozni tudták volna a magyar demokráciát. A polgári erők nem szakítottak a külső körülmények összejátszása következtében megbukott úri Magyarországgal. A polgári radikálisok csupán egy értelmiségi elitet képviseltek és a magánhivatalnokságnak egy politikailag tudatos részét. A parasztgazdák, akiket a függetlenségi pártnak kellett volna beillesztenie a köztársaság politikai rendszerébe, ingadoztak az úri világ és a köztársaság között. Az első magyar demokratikus rendszer felőrlődött az úri világ ellenforradalma és a szegénység artikulálatlan és a kommunisták által kihasznált rebelliója között. Eleven és folytatható hagyománnyá nem lett, de csak azoknak ellenségképe, akik számára az eleven és folytatható hagyomány a darutollas Magyarország.

Magyar Nemzet, 1993. március 25.

Még egyszer 1918-ról

Válasz Vigh Károlynak

Vigh Károly a *Magyar Nemzet* 1993. április 17-i számában vitatkozik az 1918-as demokratikus forradalommal és Károlyi Mihály akkori szerepével foglalkozó írásommal. A vita öröndetes, a szellemi élet éltetője. Amikor mégis rossz érzéssel válaszolok Vigh Károlynak, az éppen nem holmi sértődöttségéből adódik – Vigh írása nem volt sértő – hanem abból, hogy nincsen vita. Írásom, amellyel Vigh vitatkozik, mintegy három-negyedében azt igyekezett bizonyítani, hogy 1918 őszén a frontról hazatért hadsereg olyan mértékben fordult a háború és a korábbi háborút hordozó erők ellen, hogy forradalmi indulatuk kitörését csak az azonnali lefegyverzés akadályozhatta meg. Ezt hajtotta végre eredményesen a Károlyi-kormány. Károlyi és Linder nem voltak elvi pacifisták, a frontról hazajött katonák azonban, akiknek elég volt a lövészárokból, elemi és ösztönös szinten pacifisták voltak. Ehhez hozzá kell tenni azt, hogy mivel a háború a hazáért folyó harc volt minden ország minden hadseregében, a „frontfáradt”, „leharcolt” alakulatoknak elsősorban a „hazáért való harccal” volt tele a bakancsuk. Ezek a csapatok nem voltak hajlandók a hazáért fegyvert fogni, viszont annál inkább készek puskájukat az ellen fordítani, aki a hazáért való újabb harcba akarta volna vinni őket.

A Tanácsköztársaság sikeres átmeneti hadseregépítéséről és átmeneti sikereiről is megírtam, hogy magyarázata az volt, hogy a megszállt területekről érkező nyersanyagszállítás kiesése miatt leállt gyárak munkásait vitte a frontra. Olyan embereket, akik addig nem voltak a harctéren, és nem részesültek a „frontélményben” (darutollas szótár), abban az élményben, hogy „ebből aztán elég”. Frontot jártakat nem lehetett újra lövészárokból vinni. A kezdeti sikerek oka az volt, hogy a cseh fronton olyan „frontélményben részesült” cseh alakulatokkal került szembe frontot nem járt friss magyar alakulat, amely már végigharcolta a monarchia frontjait. A csehnél gyengébb román hadsereggel szemben azért vallott kudarcot a magyar haderő, mivel azok valódi frontot nem jártak meg.

Mindezt kifejtettem abban a cikkben, amellyel Vigh vitatkozik. Mivel maga sem vonja kétségbe, hogy a csapatok hangulata általában a háború ellen volt, rajta volna a bizonyítás sora, hogy előadja, melyek voltak azok a megbízható katonai egységek, amelyeket Károlynak a határok védelmére meg kellett volna szervezni. Ha meg tudna ilyeneket egyáltalán nevezni, bizonyítania is kellene, hogy ezek valóban megbízhatóak voltak. A Magyar Nemzet cikkéből terjedelmi okból kimaradt az a kis fejtegetés, amelyik elmondotta, hogy Károlyi megtette ezen a téren azt a semmit, amit tehetett: a Csallóköz védelmére tisztí különítményeket szervezett. Megtette, noha nem lehetett kétsége afelől, hogy ezek a tisztek inkább tekintik ellenségüknek a demokratikus köztársaságot, mint a cseh betolakodókat. Erdély védelmére a Károlyi-kormány felállította a székel hadosztályt: ez az alakulat egyszerre bizonyította teljes katonai alkalmatlanságát és minden rezsím számára való politikai megbízhatatlanságát.

A lényegét talán egy analógia világítja meg. Az orosz 1917 ugyanúgy a front forradalma volt, mint a magyar 1918–1919, amit Vigh és hasonszőrűek Károlyin számonkérnek. Kerenszkij a háború folytatásának – „*hazafias ügy*” – erőltetésével aláásta rendszerét, és megteremtette a bolsevista hatalomátvétel előfeltételeit. Pontosan ezt nem tette Károlyi és Linder, amikor „*nem akartak katonát látni*”. Mivel a frontot járt orosz katonák nem voltak hajlandók tovább részt venni egy nemzeti háborúban, az igazán nem doktriner pacifista, antant előtt hajbókoló bolsevik kormány Breszt-Litovszkban ugyanúgy kénytelen volt eltérni a maga Trianonját, mint Magyarország. Ami Linder és a „Baranyai köztársaság” esetét illeti, arra készlet, hogy szóba hozzák valamit, amit bizonyos politikai szemérem rendszereken átíelve évtizedek óta elhallgat. Linder a Pécset megszálló szerb hadsereg védőernyője alatt forradalmi központot akart kiépíteni avégett, hogy innen kiindulva – afféle Piemontként használva a területet – visszaállítsák a demokratikus köztársaságot. Ugyanazt tették, mint Horthy és társai Szegeden. A „fővezér”, a későbbi kormányzó ugyanígy az országdaraboló francia hadsereg védőernyője alatt hozta létre a maga ellenforradalmi központját.

Vigh számonkéri tőlem, hogy honnan veszem, hogy itt az MDF-kormányzat körében bárki is a darutollas hagyományt őrzi. Megemlíthetem Kunszabó Ferencet, aki nyíltan többször kifejtette ilyen értelmű álláspontját, és utalhatok Boross belügy-miniszternek a *Pesti Hírlap* 1993. április 21-i számában megjelent interjújára, ahol ez olvasható: „elsők között hívtam fel az ország figyelmét az abból fakadó veszélyre, hogy 1918–19 baloldali liberális és még baloldalibb irányzatainak örökösei itt vannak közöttünk”. Ha ez nem a darutollas kurzus nyíltan vállalt politikai öröksége, akkor mi a manó?

Magam is azt írtam, hogy 1918 nem vált folytatható örökséggé. Azért nem, mert köztes helyzetben volt, nagy politikai erők között, és közöttük kicsiny pallót jelentett csekély bázisa. Az úri Magyarország számára demokratikus volt, a polgári Magyarország számára szocdem, a kommunisták számára polgári. Nem azért nem vált képviselhető örökséggé, mert felelős volt az ország trianoni megcsonkításában vagy mert előkészítette a bolsevista hatalomátvételt. Ezek az állítások darutollas maszlagok – ez a hagyomány ugyanis sajnálatosan folytathatónak bizonyult.

Magyar Nemzet, 1993. május 14.

Salamon templomától a pesti páholyokig

A mai magyar jobboldal ellenségképei – második fejezet: a szabadkőművesség

Magyar Út zászlóbontásakor Balczó András három ellenséget sorolt fel, akikkel a Magyar Úton járó igaz magyaroknak semmi módon nem szabad magukat összeadniuk. Ezek: a homoszexuálisok, az ateisták – és a *szabadkőművesek*. Legyünk álnaivok, és tegyünk úgy, mintha a „szabadkőművesezés” valami mást is jelentene, mint a zsidózás egyik változatát. Nézzük meg, mi is volt a szabadkőművesség.

A szervezet 1717-ben alakult Londonban. Látható volt, hogy az alakulás korábbi kezdeményezések folytatása. Aki az első páholy jegyzőkönyvein el akar igazodni, az legfeljebb csak azt következtetheti ki az egyleti semmit mondsból, hogy a szervezetnek leplezni való törekvései voltak. Ezt a rejtett törekvést a londoni szabadkőműves alkotmányának egy paragrafusa árulja el: e szerint *szabadkőműves lehet bármely felekezet tagja, valamint bármely olyan személy, aki nem tagja vallásfelekezetnek*. Ez a formula valóban forradalmi. A szabadkőművesség e szerint a kibontakozóban levő felvilágosodásnak olyan radikális áramlatát képviselte, amely már a felekezeten kívüliséget is elismerte elfogadható vallással kapcsolatos magatartásnak.

Az egykorú szabadkőműves iratok ezt a helyzetet inkább leplezik, mint kimondják. A szabadkőműves önmitológia a szervezet eredetét a történelmi idők kezdetére vezeti vissza. Az ősök között foglalnak helyet Salamon templomának építőmesterei, az egyiptomi és mezopotámiai piramis- és gátrendszer-építők, a pithagoreus közösség, a templomos lovagok koncepcióspér–szerűen kiagyalt Baphomet–imádó szektája és a XVII. századi Rózsakeresztes Társaság, amelyről – azonkívül, hogy elsődleges forrás létezését sem igazolja – azt sem tudjuk, hogy neve egy keresztábrázolatot jelent, vagy egy személy (Christian Rosenkreutz) a névadó.

A szabadkőművesség valóságos előtörténetét vizsgálva három előzményhez nyúlhatunk vissza. Az egyik a mesterlegények vándorlása, a régi hazai kifejezéssel szólva „walmazása”. A vándorló mesterlegényeket a céh a világon mindenütt befogadta: átmeneti időre szállást adott nekik és ellátta őket. De igazolniuk kellett, hogy valóban a mesterség tanulói közé tartoznak. Különböző szélhámosok és csavargók is igénybe vehették volna a céh gondoskodását. A céh szakmai fortélyainak ismeretével igazolták a legények magukat. Innen a mesterségbeli szimbólumrendszer eredete. A szabadkőművesség egyik szálon valahol a mesterlegények vándorlásából ered.

A másik előzményt a reneszánsz kor akadémiai jelentik. Olyasfélék, mint Ficino neoplatonikus tudós társasága a Medicik Firenzéjében a XVI. században. A tanok ezekben az akadémikban jobbra titkosak voltak. Nagyrészt politikai óvatosságból: az inkvizíció elől rejtőzködtek. A XVII. század színesebbé teszi ezt a zárkózott tudósvilágot. Míg a reneszánsz rejtőzködő szellemi műhelyeiben a két évszázaddal későbbi felvilágosodás ébredzik, a XVII. század hasonló eszmei közösségeiben két természetértelmezési paradigma összeütközése zajlik. Egy oldalon a mechanikus világképé, amelyből a mai természettudományos világkép kialakult, másrészt a világot átható vitális erők – panteizmusként is leírt – feltételezésén

alapuló szemléletmód, amely értelmezési alapot adott alkímiának, fekete mágának, kabbalisztikának és a kor sok egyéb vadvirágos tanításának. Az alakuló szabadkőművességre hatott a XVII. század misztikus természetértelmezése, de a XVIII. századi folytatás arra látszik utalni, hogy a kialakulóban levő szabad gondolat műhelyei voltak.

A harmadik előzmény az a situáció, hogy a XVII-XVIII. század fordulóján a városokban polgárjogot csak céhtagok kaphattak, ennél fogva olyan foglalkozás művelői, akiknek nem volt saját céhük, beiratkoztak valamelyik céhbe és így jutottak kerülő úton polgárjoghoz. Bizonyos értelmiségiek körében szokássá vált, hogy a kőművescéhbe iratkoztak be a polgárjog megszerzése végett. A céh ezekben az esetekben rejtőzködő akadémiák legális fedőszerve is volt. Ezek a nem valódi kőművesek lettek a „szabad” kőművesek. Szabadok, mivel a céh szabályai valójában nem kötötték őket.

A katolikus egyház már a XVIII. század első harmadában ellenfeleit ismeri fel az egyre terjedő társaságban és egyházi átok alá helyezi azt. A hagyomány szerint ezt megelőzően az egyik pápa is szabadkőműves volt. A szervezet az angol birodalomban beletagozódott a klubok kibontakozó világába, amelyek az alakulóban levő kapitalizmus fontos társadalmi intézményei voltak. Még nem formálódott ki a piacgazdálkodás rendszere, az átmeneti helyzetben az üzletkötésekhez szükség volt arra, hogy valamilyen intézmény garantálja a potenciális partner üzleti megbízhatóságát. Angliában és később az Amerikai Egyesült Államokban ilyen jellegű klub volt a szabadkőművesség is. Innen nézve nem frázis és üres szerepmegjelölés, amikor a szabadkőművesség azt állítja magáról, hogy feladata a *tisztességes emberek összegyűjtése* egy szervezett közösségbe. Ezek a tisztességes emberek azok a potenciális üzleti partnerek, akiknek megbízhatóságát a szervezet tekintélye garantálja. A szabadkőművesség tehát angliai eredetét nézve ízig-vérig polgári intézmény. Mint a többi klub, a társadalmi életben is fontos szerepet játszik a polgárság világában. A nemesség esetében a származás egyértelműen és világosan meghatározza az egyes személyek társaságképességét. Nyilvánvaló, ki kivel van egy szinten társadalmilag. A polgárság társadalmában a klub, köztük a szabadkőművesség is határozza meg a társadalmi érintkezés határait. Klubtaggal lehet társaságilag összejárni. A klubtagság eldönti, hogy kit lehet meghívni és kinek a meghívását lehet elfogadni. Ebből pedig következik az összeházasodás kereteinek meghatározása is.

A klub még egy fontos szerepet játszik a polgár társadalmi életében. A nemesség származási előkelőségéhez képest saját előkelőséget biztosít a polgárnak. Az előkelőség alapja az exkluzivitás. Ezt a nemes születési helyzetéből adódóan élvezi. A polgárságnak a klubtagság biztosítja, mert a klubba nem mindenkit vesznek fel. A klubok világában a szabadkőművesség kitűnik különös mértékű exkluzivitásával. A 'királyi művesség' esetében a szertartások is emelik az exkluzivitást. A nemesi pompával összehasonlítható pótelőkelőséget nyújtanak a polgárnak. A kontinensen a XVIII. században a szabadkőművesség nem polgári, mint az angol nyelvű országokban. Noha a fenti klubszerep itt is jelen van, a szabadkőművesség elsősorban az abszolutizmus udvari világában honos. Az abszolutizmus oldalán álló arisztokraták, földbirtokos nemesek és magas rangú hivatalnokok tömörülnek a páholyokba. A szabadkőművesség a politikai „élcsapata” az abszolutizmus táborába tartozó antitradicionalista erőknél, amelyek harcot folytatnak a

katolikus klérus befolyása és a rendiség erői ellen. Az ellentábor politikai élcsapata a *jezsuita társaság*.

A harc ott nyer viszonylag világos ideológiai artikulációt, ahol az abszolutizmus felvilágosult abszolutizmusként van jelen a hatalmi szintéren, és a szabadkőművesség az aufklárizmus eszméinek élcsapata is lesz. A harc a szabadkőműves oldalon egyrészt, a jezsuita oldalon másrészt összeesküvés–mítoszokban jelent meg. Meglehetősen hasonlítottak egymásra ezek az egymással szembenálló ellenséges mítoszok. A valós mag a mindkét csoport esetében létező udvari befolyás volt, ez nőtt túldimenzionált nagyságúvá. A jezsuitáknak azt rótták fel, hogy visszaélnék a királyi gyóntatónak az uralkodóra való befolyásával, a szabadkőműveseket aufklárista klikknek állították be, amely az egyébként jó szándékú uralkodót a hagyományos tényezők ellen bujtogatja. Mindez a röpiratokban, majd már a XIX. században a ponyvaregény–irodalomban a világösszeesküvés mítoszává nő. Jezsuiták és szabadkőművesek titkos szervezeteit képzelik el, amelyek a világ minden hatalmi centrumában jelen vannak, minden politikai erőt igyekeznek befolyásuk alá vonni és ezekkel az eszközökkel titkos világhatalomra törnek.

Új szakaszba lép a harc a XIX. század második felében, amikor a jezsuita „élcsapat” helyébe a kombattáns katolikus hatalmi politikában a „népies” arculatú, széles tömegbefolyásra törekvő *politikai katolicizmus* lép. Ez már nem az udvari politika tradicionális erőinek harca a tradicionális erőket korlátozó uralkodói abszolutizmus ellen, hanem az ellenforradalmi erők egyikének felsorakozása a demokratikus átalakulás erői: liberálisok, plebejus demokraták, korai szocialisták ellen.

A német nyelvterületen és a politikailag vele összefonódott Magyarországon a harciasán antidemokratikus politikai katolicizmus összefonódik az ugyancsak ekkor politikai erővé szerveződő antiszemitizmussal, sőt több helyen az antiszemitizmus avantgárdjává válik. Ekkor kap a szabadkőművesség–mítosz antiszemita színezetet, és lesz az aufklárista, majd egyre inkább liberális világ–összeesküvésből a világzsidóság mitikus összeesküvése. A marxista történetfilozófiának szinte persziflázsaként az „emberiség története mint osztályharcok története” mítosz ellenképeként az „emberiség története mint a világ sötét erőit megszemélyesítő szemita–zsídó faj és világosságot jelentő északi–árja faj harcának története”.

Ma, amikor a Magyar Út konferencia egyik előadója kirohan a szabadkőművesség ellen, ezt a szélsőjobbaldali–katolikus–antiszemita mítoszt eleveníti fel. Mindennek legfeljebb annyi köze van a valódi szabadkőművességhez, mint a múlt század közepén elsorvad valahai jezsuita mítosznak volt a valódi Jézus Társasághoz. A múlt század közepi szabadkőművesség már nem volt titkos társaság. A névsorok nyilvánosak voltak, a páholygyűlések, az úgynevezett „munkák” jegyzőkönyvei a nyilvánosság számára hozzáférhetően megjelentek nyomtatásban. Aki emögött leplezett tevékenységet gyanít, az ugyanilyen alappal gyanakodhat a világ bármilyen politikai és egyéb célú szervezetére is. A „*maçonnerie*” a világ minden részén rengetegféle, különböző arculatú törekvést foglalt magában. Két összefogó tényező volt az összes árnyalatot meghatározóan mindenütt jelen. Az egyik szociológiai: a szabadkőművesség a gazdag és jómódú polgárság intézményeként született, és további útján is ez maradt. Azaz, a „testvérektől” a páholyok igen magas

tagdíjakat szedtek. Ebből fedezték a szervezet szociális jótékonykodását és kulturális mecénáskénti működését. Nem tehetős ember nem lehetett szabadkőműves. A szervezet ezzel is biztosította működőképesség fenntartásán túl az exkluzivitását. Ellenszenves, de nem alaptalan vélemény, hogy a szilárd anyagi egzisztencia a személyi megbízhatóságnak is elengedhetetlen feltétele. A másik egységes alap politikai: a szabadkőművesség összes irányzatának célja az antiliberális és antidemokratikus politikai katolicizmus visszaszorítása. A „királyi művészet” nem volt vallásellenes és antiklerikális. Protestáns papok is voltak szép számban tagjai. A harc nem a „klerikális reakció”, hanem a szélsőjobboldali politikai katolicizmus ellen folyt.

Magyarországon a Szabadelvű párt széles közegében terjedt el a szabadkőművesség 1867 és 1918 között. Sem a zsidó polgárságnak nem volt domináló szerepe benne, sem a századelői polgári radikalizmusnak nem volt háttérszervezete. A vallási bigottéria „babonáival” szemben a természettudományos szemléletet terjesztette, az iskolákban nem tudta megingatni az egyház pozícióit, de az iskolán kívüli népművelés területén igyekezett elébe vágni. Ezen túl pedig meg akarta tömi az egyház monopóliumát a karitatív jótékonyosság területén. A kibontakozott verseny minden tekintetben használt az országnak, és serkentette a korszerűsödést, a haladást ezeken a területeken. Kórházak, egészségvédő egyesületek, mentőszolgálat, diákmenzák és ösztöndíjak születtek a szabadkőműves tevékenységből – s az egyházat is a hasonló tevékenység fokozására serkentette a kihívás. A polgári radikalizmus a több mint száz páholyból egyetlen fővárosi páholyt tekinthetett sajátjának: a *Demokrácia* páholyból később kivált *Martinovics* páholyt. Közel állt hozzá a *Demokrácia* páholyon kívül még az *Eötvös* páholy is. Vidéken a nagyváradi *László Király* páholy tekinthető többé-kevésbé polgári radikális arculatúnak. Ezek munkásságánál jóval kevésbé ismert, hogy politikailag kifejezetten jobboldali tendenciájúak is működtek. Az egyik legrégebbi páholy, a *Corvin Mátyás* konzervatív úri arculatú szabadelvűséget képviselt, a tízes években pedig kivált belőle a *Nemzeti* páholy, amely kifejezetten *Tisza István* háttérszervezete volt. Akik a magyar szabadkőművességet valamilyen nemzetvesztő kozmopolitizmus műhelyének vélik, ahol összeesküdtek a nemzetiségek szervezeteivel a magyar szupremácia ellen, azok figyelmébe ajánljuk a jelentős és befolyásos kolozsvári *Unió* páholyt, amely nem csupán a nemzetiségek politikai előnyomulásának visszaszorítását tekintette fő céljának, hanem kifejezetten a magyarosító–asszimiláló törekvéseknek is szolgálatában állott.

A magyar szabadkőművességet a darutollas ellenforradalom hatalmi erővel számolta fel 1919 őszén. A *Szimbolikus Nagypáholy* Podmaniczky utcai székházának erőszakos elfoglalása, feldúlása, meggyalázása és MOVE-székházzá alakítása („Magyar Véderő Egyesület” – ez volt a horthysta MHSZ) a modern magyar történelem szégyenfoltjai közé tartozik. A szabadkőművesség ebből a felszámolásból soha nem tért magához. A két háború alatti illegális árnyéklétezés nem tudta átmenteni a szervezetet az 1945 utáni jövőbe. Az újjáalakult szervezet már nem állt talpra, 1950-ben egy jelentéktelenné zsugorodott klubot tiltottak be újra.

Ma rebesgetik, hogy a 'királyi művesség' a rendszerváltás után újjáalakult, de semmiféle közéleti jelenléte nem észlelhető.³² A szabadkőművesség a premodern és koramodern Magyarország történetének dicsőséges lapjaira tartozik. Nem lehet ugyanezt elmondani a szélsőjobbaldali–antiszemita szabadkőművesség–ellenes mítosz széles elterjedéséről. Az pedig egyenesen nemzeti szégyen, hogy ennek a mítosznak még ma is vannak hazai nyilvános hirdetői.

Magyar Nemzet, 1993. április 3.

³² Az 1989 után újjáalakult *Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy* hat évvel később megkísérelte visszaszerezni a Podmaniczky és a Vörösmarty utca sarkán álló székházát, amit 1950 és 1990 között a Belügyminisztérium bitorolt. A Horn-kormány illetékes hivatalnoka közölte velük, ingyen nem kaphatják vissza, de szimbolikus áron, 1 (egy) forintért megvehetik. A Nagypáholy vezetői kijelentették, hogy ez elvi kérdés: a páholyházat ők nem adták el, azt tőlük elkobozták, tehát nem hajlandók visszavásárolni, érte bármennyit is fizetni. Az épület sokáig romos volt, végül egy külföldi cég elegáns szállodává alakította, ami 2019 nyarán nyílt meg.

A kozmopolitizmus és a modernizáció

A mai magyar jobboldal ellenségképei – harmadik fejezet: a kozmopolitizmus

Amikor „*kozmpolitizmus*” kérdését tárgyaljuk, ismét álnaivságra kényszerülünk. Úgy teszünk, mintha a mai magyar jobboldaliak esetében másról is szó lenne, mint – megint csak – a zsidózásról. A kozmopolitizmus nem volt mindig szitokszó. A *Rotteck–Welcker Staatslexikon*-ban, a nagy elméleti írásban, amelyből a magyar „nemzeti liberalizmus” Kossuth–irányzata sokat merített, Rotteck címszava a kozmopolitizmust a legletisztultabb elvi liberalizmusként tárgyalja, amely fölé emelkedik minden egoizmusnak, a nemzeti egoizmusnak is. Ma számunkra ez a fejtegetés túl elvont és sok tekintetben életidegen. Ha meg akarjuk közelíteni a problémát, abból kell kiindulnunk, hogy a kozmopolitizmus a XVIII. század végén, a XIX. század elején a felvilágosodás szemlélete volt. A felvilágosodás eszméit termelő, hordozó, terjesztő értelmiségiek akkor valóban olyasfajta közösséget alkottak, amelyre ráillett a világpolgárok közössége elnevezés. Alattvalói viszonyra és származásra való tekintet nélkül egy államok fölötti közösség tagjai voltak. A különböző államok egyetemlein felvilágosult tanokat oktató professzorok, doktorandusai, felvilágosult szellemű röpiratok szerzői egyazon szellemi közösséget alkottak. Mindez a felvilágosodás politikai észszerűségének a jegyében fogant. Az abszolutista, különösen a felvilágosult abszolutista uralkodó számára olyan állami hivatalnokok voltak szükségesek, akikben feltétlenül bízhatott az egyház és a rendi világ erőivel szemben. Ehhez az kellett, hogy a hivatalnokot olyan felvilágosult szellemenben neveljék, amilyent az uralkodó nem vállalhat, hiszen ellene is fordulhat. Mégis az ilyen szellemenben nevelt hivatalnokokban bízhatott. Az uralkodók cinkossága biztosította a felvilágosult világ – ma így mondhatjuk – szubkulturális létezését.

Ez volt tehát a kozmopolisz: egy államok feletti szellemi közösség létezése. Saját nyelve is volt: a francia. Ha viszonyát nézzük a nemzeti szemlélethez, akkor a német felvilágosodást kell szemügyre vennünk. A német egyetemek, nagymértékben függetlenül a fejedelmektől, képezték azok számára a tradicionalista erőkkal elvi alapról szembenálló tisztviselőket. A német egyetemek kozmopolisza a XIX. század elejére már nagymértékben német nyelvű volt. A német nemzet gondolata ebből a franciából németre váltott egyetemi kozmopoliszból születik meg. A „tucatfejedelmek” politikai világa felett így jön létre a németiség eszméje és politikai igénye. Ha a német fejlődést nézzük, akkor azt látjuk, hogy ott a *kozmpolitizmus és nacionalizmus egy gyökérből sarjadt ki*. Ha ma, a nemzetállamok korában azt kérdezzük, hogy mi a kozmopolitizmus mint politikai gondolat, akkor csak azt a feleletet adhatjuk, hogy ilyen eszme nem létezik. Nem létezik, mivel nem létezhet. Az életben semmi alapja nincsen.

A kozmopolitizmus lelkesen fogadta 1915-ben a *Friedrich Naumann* (a Naumann Stiftung névadója) kezdeményezte közép-európai vámszövetség eszméjét, a *Mitteuropa* tervet. A nemzetet meghaladó magasabb integráció első reális projektumát látta benne. Ez a szemlélet a nacionalista fundamentalizmus táborában, amely a nemzetet mitikus rangú, történelem feletti közösségként szemlélte, és minden más politikai formával szemben-

elsőbbséget adott neki, kozmopolitizmusként jelent meg és ellenségkép szintre emelkedett. A mai kozmopolitizmus-ellenségkép elsősorban ezt az egykori ellenségképet éleszti fel. Azt a feltételezett szemléletet, amely számára a nemzet a mindenek fölött álló közösségi forma, amelynek kívülről való szemlélete szentségtörés és hazaárulás.

Ma egyebet is jelent a nacionalista fundamentalizmus számára a kozmopolitizmus. Azt a szemléletet, amely minden más problémát félretéve vagy hátra sorolva az országnak a fejlett társadalmak sorába való felzárkózását tekinti a mai magyar társadalom legfontosabb feladatának. A nemzeti sajátosságok megítélésének kérdéséről van szó; arról, hogy a modernizációnak van-e sajátos „magyar útja”, vagy a modernizáció általános szabályokat követ, és az egyes modernizálandó országok sajátosságai csupán annak feltételeit jelentik, hogy milyen körülmények segítik és gátolják a korszerűsödést az illető ország örökölt társadalmi struktúrájában. Annnyiban természetesen minden valóságosan zajló fejlődésnek adottságok meghatározta útja van, hogy az átalakítást gyakorlatilag a körülményekhez kell igazítani. Az ellentét abban áll, hogy a nacionalista szemlélet számára a prioritást a hagyományozott nemzeti identitás élvezi. Modernizációra e szerint a felfogás szerint voltaképp azért van (ha van) szükség, mivel a világ külső körülményeihez alkalmazkodni kell avégett, hogy a nemzet örökölt identitását meg lehessen őrizni. A modernizáló szemlélet szerint az elsőbbségű korszerűségé. A nemzeti sajátosságok megőrzését, elvetését vagy átalakítását ennek a szempontnak kell alávetni. Előbbi esetben a nemzeti sajátosságok történelem fölötti, metafizikai létezőt jelentenek. A nemzet valamely, csupán intuitíve megélhető lényegiségét, ami a történelem konkrét fejlődésével abban a viszonyban van, hogy a történelem eredményezte körülmények hol jobban, hol kevésbé kedveznek eme lényegiség kibontakozásának. A modernizációs szemlélet a nemzetet a történelemben alakuló, változó képződménynek tekinti, s a nemzeti sajátosságokat aszerint méltatja, hogy azok a civilizációs fejlődést előmozdítják vagy gátolják-e. Mindkét szemlélet szelektív.

A nacionalista szelektálni kívánja a modernizációs folyamatot, abban az értelemben, hogy a modernből csak azt kívánja átvenni, ami adaptálható a nemzeti sajátosságok szövetébe. Nem fenyegeti azt megbomlással. Ezzel szemben a modernizációs felfogás célul a minél nagyobb mértékű korszerűsödést tűzi ki. A modernizációt maximalizálni akarja. A nemzeti sajátosságokat kívánja szelektálni abból a szempontból, hogy milyen mértékben jelentenek alkalmas közeget a modernizációs hatások befogadására és adaptálására. A modernizáló felfogás számára a nemzeti sajátosságokhoz való ragaszkodás úgy jelenik meg, mint az esetenként nemzeti sajátosságnak is tekinthető elmaradottság romantizálása és poetizálása.

A nemzeti sajátosságok esztétikailag is átékelhető értékét figyelembe nem vevő modernizációs szemlélet jelenik meg a fundamentalista nacionalizmus ideológiájában, mint a kozmopolitizmus mai formája. Az így kozmopolitának nyilvánított intranzigens modernizáló felfogással szemben a nacionalista álláspont „harmadik útként” jelenik meg, illetve újabban „magyar útként”. Ez a szemlélet a történelmi tapasztalat alapján bírálja a legkorszerűbbet, és azt hangoztatja, hogy az örökölt nemzeti sajátosságok jelentős része értékesebbnek bizonyult a modernség komplexusa jelentős be nem vált részénél. Az orosz

szlavofilok és narodnyikok szemlélete ez, akik úgy vélték, hogy szelektálniuk kell abban, hogy mit vegyen át a fejlődésnek induló tradicionális orosz társadalom a nyugati modernségből. Szemben áll a „kozropolita” álláspont, amely mintegy rá akarja zúdíttani az elmaradott magyar társadalomra a modernséget, hogy valósítsa meg belőle, amit tud. A két szemléletből minden visszássága ellenére a „kozropolita” képes csak valóságos modernizációs törekvést kifejezni.

A modern ugyan távolról sem tökéletes, és a történelmi tapasztalat már számos összetevőjét kérdésesnek mutatja, azonban az elmaradott társadalom a nála fejlettebb kritikai megítélésére képtelen. Ezt csak azon a modern társadalmon belül lehet elvégezni. Aki modernizálni akar, annak vállalni kell a modernségnek ezt a társadalomra zúdulását. A nemzeti sajátosságokat óvó szelekció csak gátja lehet a fejlődésnek. A valóságos modernizáció nem a „szocialista fejlődés”, nem lehet megtervezni és „tervszerű és arányos” fejlődésként „levezényelni”. *A fejlődés mindenkor spontán folyamat.* Kimenetele nem kalkulálható előre pontosan. Elkerülhetetlenül szervesen és diszharmonikus. Feszültségekkel, konfliktusokkal jár.

Aki a fejlődést a stabilitás maximális megőrzése mellett akarja végrehajtani, lemond a fejlődésről. Ezt tette a szovjet típusú rendszer. Ezt jelenti ma a nacionalista fundamentalizmus és a „*kozropolitizmus*” ellentéte.

Magyar Nemzet, 1993. április 19.

A nemzet reneszánsza

A második világháború után, miután azt megelőzően a nacionalizmus súlyosan kompromittálódott az akkor vereséget szenvedett fasiszmussal, a politikai gondolkodás a nemzetet mint a társadalomszerveződés formáját mintegy eltemette.

Churchill 1946-ban, nevezetesen Fultoni beszédében az európai fejlődés számára a nemzetállam alternatívájaként az európai integrációt ajánlotta. Ez az eszme, a nemzetek feletti integráció volt hivatott Churchill elképzelésében a kommunista ideológia alternatívájaként is megjelenni. A szovjet oldal akkor mintha vette volna a lapot. A zsdanovcsina új nacionalista orientáció vonalát szabta meg a kommunista mozgalom számára. A „fultoni eszmék” vele szemben kozmopolitizmusként jelentek meg. A kozmopolitizmus elleni harc volt 1945-ben és az azt követő években a bolsevista agitprop által meghatározott aktuális kampány-feladat. A NATO-országokat uralma alá vető USA befolyásával szemben azokban az országokban, ahol kommunista tömegpárt működött, Franciaországban és Olaszországban az amerikai „elnyomás” és „kizsákmányolás” ellen a francia és az olasz nacionalizmust mozgósították. A Nyugat-Európa jelszavával szemben a kommunista ihletettséggű nacionalizmus jelszava az „*Ami go home*” volt.

Nyugat-Németországban a megszállási rendszerrel szembeszegülő nemzeti önértéket és nemzeti önvédelmet mobilizálta a Kelet. Az „*amerikai zsoldos*” hadsereg létrehozását kívánó újrafelfegyverzési aktivitást ellenző „*ohne mich*” jelszava rikító baloldalisága alatt mély náci érzelmi rétegekre is támaszkodott. Hasonló mondható a hidegháborús évek német szociáldemokráciájának vonalára is. A Kurt Schumacher vezetésű Nyugathoz tartozás és az európai integráció vonalával az újraegyesített, semleges, szociáldemokrata értelemben szocialista Németország programját állította szembe.

A Marshall-terv, úgy tűnt, győzelemre vitte az integráció vonalát, hiszen az óriási fellendülést hozó segély félreérthetetlenül az egységesülés programjával kapcsolódott össze. Rosszindulatúan fogalmazva: a segély ahhoz a hallgatólagos feltételhez volt kötve, hogy a segélyezett országok perspektivikusan feladják nemzetállamiságukat és fokozatosan beépülnek az egységes nyugati Európába. A Közös Piac eredményei egyértelműen biztatóak voltak. Évtizedeken át minden jel arra mulatott, hogy a fejlett országok útja a nemzetállami elkülönüléstől a nemzetek feletti gazdasági és politikai integráció felé halad. A szovjet fenyegetéssel szemben védelmet adó katonai védőernyő nemzetek feletti katonai szervezet, a NATO formájában épült fel. A nukleáris potenciállal rendelkező USA és kisebb európai partnerei ebben az együttműködési formában megtalálták a szükséges kapcsolatrendszer csaknem mindenki számára elfogadható formáját. A hagyományos nemzetállamiság és az ideológiai megfogalmazását jelentő nacionalizmus meghaladása első döntő sikerének tűnt az, hogy Adenauer Nyugat-Németországa az európai törekvések mintaországává vált – ezzel a legveszedelmesebb európai nacionalizmus, a két világháborúért felelős német megszűnni látszott. Második döntő siker a német–francia történelmi megbékélés volt. Ez is azt mutatta, hogy a régi nemzeti ellentétek forrásai kiszáradtak. A finomabb megfigyelés észrevehette, hogy a kép nem ilyen szép. Adenauer zseniálisan rafinált politikája az európai

integrációkba való beilleszkedés szinte már szervilis túljátszásával, a Szövetségi Köztársaság európaizálódási mintaországgá tételével voltaképpen az aktuális német nemzeti programot hajtja végre: Németország mint az európai integrációs keretek egyenjogú tagja ezen a kerülő úton kibújt a vereség politikai következményei alól, lefejtette magáról a megszállási rendszert. Az európaizálódás hallgatólagosan a békeszerződés szerepét töltötte be. Kétségtelenül jelentős nemzeti önkorlátozást is vállalva Adenauer Németországa láthatóan véglegesen lemondott a német egységről, beletörődött abba, hogy a német nyelvű keleti terület végérvényesen a szovjetizált világ részévé válik és kitagolódik a civilizált népek közösségéből. Franciaország megbékélése Németországgal szintén nacionalista fejlemény volt. Az nyilvánult meg benne, hogy de Gaulle Franciaországa a második világháború után nemzeti ellenségének immár nem a megvert németséget tekintette, hanem a jenkit. Ellenük keresett szövetségest a megszállás maradványai lerázásáért harcoló Németországban.

A nemzeti elv visszaszorulását inkább bizonyítani látszott, hogy a gyarmati rendszer felszámolása, a 'harmadik világ' létrejötte hangsúlyozott és felfokozott nyugatellenes nacionalizmus jegyében történt. A maoizmus, nasszerizmus, arab szocializmus, fekete szocializmus, fidelizmus és guevarizmus mind a bolsevizmus és a nyugatellenes nacionalizmus szintézisét jelentették. Nyugaton mindez azt látszott mutatni, hogy a nacionalizmus immár a Dél, a fejlett országok ellen – a maoista ideológia szerint elképzelt 'világfalu' – nemzetközi osztályharcát vívó elmaradott népek ideológiája, míg a fejlett országok szemlélete a nemzeti kérdés tekintetében a határok spiritualizálásában gondolkodó szupranacionalizmus. Ezt a szovjet birodalom felszámolódási folyamata erősen megkérdőjelezi. A volt Varsói Paktum és KGST országai ugyan elmaradtak a Nyugat legfejlettebb országaihoz viszonyítva, de civilizációs szintjük és erre épülő szociokultúrájuk inkább a nyugati világgal kompatibilis, mint az ayatollahok, Khadafi vagy Menghisztu harmadik világáéval. Mégis az egyetlen életképes társadalomszervező erőként a 'nemzet' jelent meg az összeomlott szovjet rendszer helyén, s a leninista ideológia egyetlen alternatívájaként a fundamentalista nacionalizmus lépett színre. Mindezt nem magyarázhatjuk a gazdasági integrációk által Nyugaton is alig érintett nemzetállami helyzettel és azzal, hogy – mint fentebb elmondani kíséreltem – a nacionalizmus Nyugaton sem volt olyan mértékben 'döglött kutya', ahogyan azt bizonyos ideológiai irányzatok állították. A nemzetállami helyzet éppen azért nem ad magyarázatot, mivel a posztsovjét és posztjugoszláv térségben éppen az jellemzi a nacionalizmus reneszánszát, hogy olyan népi közegekben lép színre, ahol a jellemző éppen a nemzetállam hiánya, sőt a nemzetállam létrehozásának szinte lehetetlen volta. Ez a nemzeti reneszánsz nem táplálkozhat a nemzetállam létrehozásának gyakorlatilag utópikus igényéből. Mit ígérhet a voltaképp sosem volt nemzetállamok létrejötte? Mitől lesz jobb a gagauzoknak, ha egy államban egyesülhetnek: kizsákmányolástól, gyarmati függéstől szabadulnak meg, ahogyan ezt az iraki kurdok, a kirkuki olajmezőn élve vagy a horvátok, a dalmát tengerpart turistadollárjának kizárólagosan kézbe vett birtokában talán hitték – vagy a nemzetállamban a modernizáció jobb lehetőségét kínáló keretét látják? Nem valószínű.

A nemzet, az etnikai közösség a civilizáció fejlődésével egyre nagyobb mértékű elidegenedésnek egyik lehetséges társadalomszervezési alternatívája. Az informális közegeként létező kisközösség maradt meg a civilizáció világában olyan közösségi létezésnek, amely közelebb van a természetes létezés gyökereihez a civilizált életforma átlagos szintjénél. A nemzet helye azért minősítetten kiemelkedő ebben a tekintetben, mert az egyetlen nagyközösség, amelynek kisközösségi szerkezete van. A nemzet őrzi az el nem idegenedett politikai közösség lehetőségének utópiáját. Amikor a nyugati rendszerdöntő kommunista törekvés az újbóloldali alternatív mozgalmak formájában felhasználta a kisközösségi formákat az elidegenedett konzumvilág elleni forradalmi harcban, a nyugati világ etnikai kisközösségi identitástudatának felélesztése is beletartozott ebbe a törekvésbe. Az ír nemzeti törekvés felerősödése, a baszk nemzeti mozgalom, Franciaországban a provençal–occitan, a breton és a korzikai öntudat feléledése ebbe a körbe tartozik. Ez a fajta nacionalizmus nem politikai modellt vagy másfajta gazdálkodási rendszert ígér, hanem közösségi élményt. Olyanfélét, amit a civilizált életforma nem tud adni. Amikor a szovjet térség népei a fejlett civilizáció helyett egy alulfejlett, ineffektív nyers civilizáció elidegenültségéből szabadulnak, irány nélkül az új politikai és gazdasági szervezetek létrehozásának tekintetében motiválni és orientálni csak a nemzeti azonosság intenzív átélése által kínált eufórikus közösségi élmény tudja őket. A gagauzság, abházság, csecsenség élmény – ugyanis minél kisebb, tehát számunkra egzotikusnak ható népiségről van szó, annál inkább kisközösségjellege van, annál intenzívebb közösségélményt adhat. A posztsovjét világ népei előtt nincsen követhető politikai minta, amelyből jövőkép épülhetne; viszont ott él a visszatalálás érzése valamihez, ami addig is volt, de az elnyomó rendszer nem adott neki teret. A nacionalizmus nem olyan politikai ideológia, mint a demokratizmus, liberalizmus, szocializmus, konzervativizmus vagy akár a fasizmus is. A nacionalizmust a korábbi diktatúra is kisajátította és felhasználta saját céljaira. A nacionalizmus nem képviselt rendszer-alternatívát, nem jelentett rendszerkritikát, a késő bolsevik politikai modellel is összekapcsolható volt. Elvileg így is megteremthette a közösségi élményt.

A nacionalizmus tehát a rendszerváltáskor bizonyos mértékig artikulált formában létezett és ezt az artikulációt véleményformáló értelmiségi elit hozta létre. Magyarországon ugyan nem volt hivatalos nacionalizmus, mint a szovjet tömb összes többi országában, de a nacionalista véleményformáló elit itt is „beszélő viszonyban” volt a hatalommal, míg a rendszer-alternatívát kereső demokratikus ellenzék marginalizált helyzetben volt. A régió országokban a nacionalizmus ma szinte mindenütt a rendszer-átmentés ideológiája, mivel a nemzeti közösségi élményt össze lehet kapcsolni a régi politikai modellel, és ez a helyzet elfedi, hogy nem történt rendszerváltás.

Hazai helyzetünket tekintve: a modernizáció nehéz folyamatának kínjait enyhítjük a magyarság-élménnyel, mint elidegenedést oldó közösség-élménnyel. Ugyanakkor a nemzeti dimenzió nem veheti át a politikai dimenzió helyét, ahol a politikai modell-elképzelések megfogalmazódnak. A nemzet ma térségünkben nem anakronisztikus, hanem posztmodern közösségszervezési forma: olyan közegekben azonban, amely még nem modern.

Magyar Nemzet, 1993. augusztus 9.

Gyurkó Lajos

Adalékok egy ellenforradalmár pályaképehez

Az 1956. december 12–13-i egri sortűz, amelyet a kádárista karhatalom adott le a tüntető lakosokra, ismertté tett egy nevet, amelyről korábban kevesen hallhattak. Egy katonatiszt viselte ezt a nevet, az, aki a karhatalmat tűzparancssal harcba vetette.

Jelen sorok írója azon kevesek közé tartozik a vele egykorú értelmiségiek között, aki előbb ismerte meg Gyurkó Lajos, mint Gyurkó László nevét. Mielőtt ennek magyarázatát adnám, előre bocsátom: amit Gyurkóról tudok, az egy adalék kivételével nem okmányokból és okmányokat feldolgozó szakirodalomból származik, hanem úgynevezett háttérinformációkból – népiesebben: pletykákból. Az elmúlt korszakok tanulmányozója jól tudja, hogy a politikai pletyka történelmi forrás. Természetesen kritikával kell kezelni, de ebben nem különbözik a hagyományos történeti forrásoktól. Azokat is forráskritikával kell felhasználni. Több évtizeden át kortárs megfigyelőként és egyidejűleg kutató történészként azt tapasztaltam, hogy a politikai pletyka megbízhatóbb forrásanyag, mint első látásra hinni hajlamosak vagyunk. Hosszú időkre terjedő tapasztalatomban a pletykáknak mintegy hetven–nyolcvan százaléka igaznak bizonyult.

Én 1956 júliusában vonultam be második nyári egyhavi egyetemista katonai szolgálatomat letölteni. Az akkori rend az volt, hogy az egyetemisták a tartalékos tiszti kiképzést oly módon kapták, hogy az egyetemen heti tanrendbe iktatott és osztályozott honvédelemórakon elméleti kiképzésben részesültek, a gyakorlati kiképzést nyári szünetekben, kétszer egy hónapos, majd a diploma megszerzése után három hónapos katonai szolgálat során abszolválták. Kecskemétre vonultam be. A helyőrség hadosztályparancsnokság volt, a hadosztályparancsnok Gyurkó Lajos vezérőrnagy. Történelmi időket éltünk. Bevonulásunkat közvetlenül megelőzte a poznani felkelés. Ennek hatása azonnal érzékelhető volt. A pályaudvaron az ezredparancsnok fogadott bennünket. Ez nem volt szokásos, előző nyári kiképzésünkön nem részesültünk efféle megtiszteltetésben. Az alezredes beszédének summája az volt, hogy: *Magyarországon nem lesz Poznan!*

A katonai szolgálat idején ért bennünket a júliusi KV-határozat, amely leváltotta Rákosit a főtitkárságból. Az egyetemisták érzelmeiket azzal nyilvánították ki, hogy miután másnap reggel a rádióból értesültek az eseményről, az egyetemista századok Rákosi-nótákat énekelve vonultak ki a gyakorlatra. Természetesen nem Rákosi melletti tüntetés okából. Mire délben bevonultunk ebédre, az ezrednél megkettőzték az őrséget; három órákor megjelent a hadosztályparancsnok, Gyurkó vezérőrnagy, és beszédet intézett a felsorakoztatott egyetemistákhoz. Beszédét azzal kezdte, hogy „*Rákosi elvtársat a magyar nép szívébe zárta*”, majd azzal folytatta, hogy reakciós erők, úgymint írók, újságírók és vasutasok ellenforradalmat készítenek elő. Szorgalmasan jártunk a Petőfi Kör üléseire, és olvastuk az Irodalmi Újságot, tehát az írók és az újságírók minősítése nem lepett meg bennünket, a vasutasok ilyen minősítését viszont nem tudtuk hová tenni. Sok évvel később tudtam meg, hogy 1952-ben a vasutasok között elharapódzott a szokás, hogy rongálták a síneket és a vagonokat – főleg azokon a vonalakon, amelyeken Záhony felé gördültek a szerelvények.

Volt egy súlyos, vasutasok elleni szabotázsper. Mivel ebben az esetben nem mondvascsinált ellenség állítólagos kártevéséről volt szó, hanem valóságos népi ellenállásról, ezt a pert és háttérét elhallgatták. A sajtóban, amely tele volt a leleplezett ellenség elleni perekről szóló tudósításokkal – semmi nyoma nem volt. A feldühödött hadosztályparancsnok ezt fejtette ki értelmiségi rekrutáinak.

A kádárista ötvenhatellenes irodalom említi, hogy az október 23-án megalakult Nagy Imre–kormány honvédelmi miniszterének, Janza Károlynak személyével a szovjetek elégedetlenek voltak, és helyette Uszta Gyulát vagy Gyurkó Lajost követelték a miniszteri posztra. Gyurkó volt az első vidéki parancsnok, aki katonai egységeket küldött Budapestre a forradalom leverésében való részvételle. A forradalom napjaiban véletlenül még láttam is az utcán egyszer volt ezredparancsnokomat. Volt alkalmam felidézni magamnak jóslatát Poznannal kapcsolatban. 1957-ben megismerkedtem egy ex-főhadnaggal, egy közeli ismerősöm bátyjával – aki eladdig Kecskeméten szolgált. November 4. után nem írta alá a Tiszti Nyilatkozatot, s ezért eltávolították a hadseregből. Tanúja volt a forradalmi eseményeknek a kecskeméti hadosztállynál. Elmesélte, hogy a városban fegyver először a cigánysor lakóinál jelent meg. Gyurkó harckocsikat küldött a lázadó lakótelepre. Az akkori szokások szerint tüzéségi lőszer nélkül. Nem azért, hogy a vérontást elkerülje, hanem mert nem bízott katonái rendszerhűségében. A parancsot követve a tankágyúkat benyomták a házak ablakán, majd a tank tornyát megfordították, s így romba döntötték a „putrit”. Néhány nappal később Tiszakécskén a felháborodott tömeg a község párttitkárának és tanácselnökének kivégzésére készült. A hadosztályparancsnok tudomást szerzett a készülődésről, és odaküldött két vadászgépet. A gépek előbb a felállított akasztófákra tüzeltek, majd amikor a tömeg erre nem oszlott szét, a tömeg közé. Számos halott volt. A tiszakécskeiek a halottakat szekerekre rakták, és tüntető menetben bevonultak Kecskemétre. Ennek hatása alatt megalakult a hadosztály Forradalmi Katonatanácsa, amelynek első határozata az volt, hogy Gyurkót kivégzik. A vezérőrnagy ezt nem várta meg, hanem felpattant egy „lökösre”, és elrepült Ungvárra a szovjetekhez helytállni. Ezek ismeretében nem meglepő, ha ma az derül ki, hogy decemberben a karhatalom egyik magasabb parancsnoka volt, s felelős az egri sortűzért. Érdemeit azzal jutalmazták, hogy a Határőrség országos parancsnoka lett. 1960-ban az újságokban hírek jelentek meg az osztrák határon történt határincidensekről. A pesti értelmiség körében híre járt, hogy Gyurkó provokálta az incidenseket. A pesti értelmiség zöme ekkor találkozott először s mindmáig utoljára ezzel a névvel. A további pletyka szerint a KB elé citálták, és felelősségre vonták. Gyurkó követte Rákosi elvtárs 1936-os példáját, ügyészi pulpitussá változtatta a vádlottak padját, és felolvasott egy elaborátumot, amelyben leleplezte a Kádár-vezetés jobbos–revizionista elhajló vonalát.

Ezután eltávolították a Határőrség éléről, és – mint később egy HM-állományba került volt évfolyamtársamtól hallottam – a ténynyi sertéshizlalda igazgatója lett, onnan ment nyugdíjba. [...] Valamikor a hetvenes években halt meg. 1956 caraffái, haynaujai és prónayjai nem jelentek meg a nyilvánosság előtt. Tetteikkel tanulságos megismernie az utókornak.

Beszélő, 1994. február 24.

Pap János

A napokban budapesti lakásán agyonlőtte feleségét, majd öngyilkosságot követett el Pap János, az MSZMP korábbi Veszprém megyei első titkára. A tévéhíradó tettét azzal hozta összefüggésbe, hogy az 1956-ot követő megtorlások során Pap – „a megye dolgozóinak nevében” – súlyosabb ítélet kiszabását követelte Brusznayai Árpád, a megye forradalmi bizottságának egyik tagja ellen, s így végső soron ő volt az okozója az egyébként csak börtönbüntetésre ítélt Brusznayai kivégzésének. A valóságban azonban Pap János pályaképe ennél bonyolultabb.

A volt Veszprém megyei első titkár nevét rendszerint együtt emlegették a Kádár-korszak hírhedtté vált megyei kiskirályaiéval: Komócsin Mihállyal (Csongrád), Cservenka Ferencnével (Pest), Hári Bélával (Győr-Sopron). A közvélemény úgy tudja, hogy Pap kegyetlen ötvenhatos megtorló magatartásának köszönhette azt, hogy 1962–1963-ban belügyminiszter volt. Ismereteim szerint azonban – bár mindez nem érinti a Brusznay-ügyben játszott szerepének megítélését – nem ez volt az ok.

Amit ennek a belügyminiszterségnek az igazi háttéréről tudni, ún. háttérinformációkon alapszik. Híresztelést fogok ismertetni; sőt ebben az esetben szándékos kiszivárogtatásról lehet csak szó, mivel Pap János teljesen ismeretlen neve nem juthatott volna a pesti kávéházi pletykagyártó eszébe. Ez a háttérinformáció olyasmiről ad hírt, ami jelentőségében messze túlmegegy Pap János személyén. Bizonyos értelemben a Kádár-rendszer „földalatti történetébe” enged bepillantást: 1960-ban napirendre került az ötvenhatos bebörtönzöttek részére adandó amnesztia. A megbékélési hangulatot konszolidáló gesztus éles ellenzésre talált a már addig is keményebb diktatúrát követelő körökben, amelyek élén Münnich Ferenc állott, bele volt keveredve a Rákosi-emigráció, frakció-szervezete pedig a Partizán Szövetség és a Táncsics Kör voltak. A keményebb diktatúrát kívánó irányzatot aktivizálta, hogy elterjedt a híre annak, hogy a Szovjetunióban a XXI. pártkongresszus előkészületei során megküldték megvitatásra a pártalapszervezeteknek az Ulan Bator-i nagykövetség párt-alapszervezetének (az olvasó talán emlékezik arra, hogy '57-ben mongóliai nagykövetté bukkott le Molotov, Sztálin külügyminisztere) bírálatát a kongresszusi előkészítő anyagról. Ez a vitairat „lerántotta a leplet” a Nyugattal folytatandó békés gazdasági versenyek osztályharcot feladó kapituláns és revizionista voltáról.

A kemény körök félreértették a helyzetet. Azt hitték, hogy mindez azt készíti elő, hogy az új kongresszus dezavválja a XX. kongresszust, és rehabilitálja a sztálinizmust. Pedig valójában az ellenkezőjéről volt szó: a pártdemokráciát szimuláló eljárással Molotovék kizárását készítették elő. Ennek a hírnek az inspirációjára kibontakozott egy szervezkedés, amely célul tűzte ki, hogy mihelyt a kongresszuson láthatóvá válik az új vonal, cselekszenek: erőszakkal eltávolítják a Kádár-vezetést, puccsal átveszik a hatalmat. A fő feladat a fegyveres erőkre várt. Moldova „elbocsátott légioja” ennek az akciónak részben kiszuperált, részben aktív ávos részéről szól, a fő harci osztag azonban a hadsereg lett volna. A szervezkedés gyakorlati vezetője Dapsy Károly honvéd vezérkari főnök volt, a politikai vezér Olt Károly, az Állami Egyházügyi Hivatal akkori elnöke. A szálak felnyúltak Münnichig és Kiss

Károlyig, a Moszkvában ugrásra készen váró Rákosi-Gerő-emigráció is be volt kapcsolva. A szervezkedés már a szovjet kongresszus előtt lebukott. Készítettek egy tervezetet, azt elküldték Révész Géza moszkvai nagykövetnek, hogy továbbítsa az SZKP vezetőségéhez. Révész azonban Kádárnak kézbesítette a feljelentő iratot.

A mulatság kedvéért még egy valószínűtlen másik történetet is elmesélek. Eszerint ekkortájt Magyarország valamiféle egyház-politikai megállapodásra készült Csehszlovákiával, s ennek előkészítésére Olt Prágába utazott. A díszvacsorán részegen állítólag azt mondta az ott megjelent cseh és szlovák püspököknek, hogy ne kössék meg a megállapodást, mivel ennek a revizionista kormánynak a napjai meg vannak számlálva. Ha a történet netán mégis igaz, el lehet képzelni a püspökök eufóriáját, hogy feljelenthetnek egy egyházügyi hivatali elnököt.

A puccs tehát Prágából is visszajelződt a Kádár-vezetésnek. Ennek az akciónak megtorlásaként zárták ki a pártból Rákosit és Gerőt, és 1962 augusztusában az MSZMP Központi Bizottsága határozatot hozott arról, hogy a belügyi és az igazságszolgáltatási apparátusból el kell távolítani mindazokat, akik 1953 előtt koncepciós perek lebonyolításában voltak bűnösök. Itt jön a képbe Pap János.³³ A tisztogatás lebonyolítását három funkcionáriusra bízta. Legfelső szinten az adminisztratív titkárra, Marosán Györgyre, pedig 'Buci Gyurit' inkább az összeesküvők holdudvarában lehetett volna elképzelni. Az élet azonban akkor is bonyolultabb volt. A véresszájú demagóg az 1957-es és az utáni pártvezetésben folyó harcokban következetesen Kádár fő támasza volt a keményvonalasokkal szemben. Mint 'jobbos' került a pártközpont Adminisztratív Osztálya élére Tömpe András (a korai ötvenes években állítólag a szovjet hírszerzés latin-amerikai rezidense); és ennek a feladatnak a végrehajtására lesz Pap János a belügyminiszter. Az akkori hírek szerint azért került ilyen szerepbe, mert korábban megyei első titkárként is gyakran szembeszállt az állambiztonsági szervezettel. E verzió szerint Pap a Rákosi-idők elején ávós volt, de szembekerült a szervezettel, átkérte magát a párt-apparátusba, így lett 1956 őszére Veszprém megyei első titkár. A forradalom után is az volt a híre, hogy 'utazik' a cég megyei kirendeltségre, ott tart be nekik, ahol tud.

Amikor a tisztogatás lezajlott, mindhárom említett komisszár, Marosán, Tömpe és Pap szembekerült a felső pártvezetéssel, mert a tisztogatást nem tartották kielégítő mértékben mélyre hatolóknak. Ráadásul azt is felvetették, hogy hajtsanak végre ilyen tisztogatást a pártapparátusban is, és ezzel a követeléssel „*túllicitálóknak*” minősültek, ezért lebuktak a tisztogatás végrehajtására nyert pozíciójukból.

17

³³ Pap János 1925-ben született Kaposváron. Hivatalos életrajza szerint 1946–49-ig az Ajkai Erőmű vegyésztechnikusa, 1949–56-ig a Magyar Dolgozók Pártja Veszprém megyei bizottságának ipari és közlekedési osztályát vezette, közben elvégezte a Pártfőiskolát. 1957-től az MSZMP Veszprém megyei bizottságának első titkára, 1961-től belügyminiszter, 1963-tól miniszterelnök-helyettes. 1965-ben ismét Veszprém megye élére került vissza, ezúttal húsz évre. Közben 1958-tól egészen 1985-ig folyamatosan országgyűlési képviselő, a honvédelmi bizottság elnöke, 1959–1985-ig az MSZMP KB tagja. A *Ki kicsoda* 1990. évi kiadása szerint hobbija a kertészkedés, az utazás és a vadászat.

Marosán ügyet is csinált ebből, sértődött beadványt intézett a Központi Bizottsághoz, amelyben gondosan elhallgatta a valódi problémát, és önkényeskedéssel, a választott pártszervek semmibe vételével vádolta meg Kádár Jánost és közvetlen környezetét. Az ügy nyilvánosságot kapott, és ez Marosán párttagságába került.

Pap Jánost először felfelé buktatták ki a miniszterségből: 1964-ben rövid időre a fegyveres testületek kormányfelügyeletét ellátó miniszterelnök-helyettes lett. Röviddel ezután visszalapátolták Veszprém megye élére.

A történelem szereplőinek általában több szerepet oszt. Pap János játszotta az ötvenhatos rendcsináló szerepét, volt (ha igaz) egyik komisszára a Kádár-rendszer egyetlen és egyben utolsó desztalinizáló akciójának, és később hosszú ideig volt egyike az ismertté vált megyei diktátoroknak. A legfontosabb szerep amit pályája során játszott – feltéve, hogy a fenti információk nem teljesen valótlanok – az, amellyel részese volt annak a harcnak, amelynek eredményeként létrejött az úgynevezett „*kádárizmus*”, az akkori Ulbricht-, Novotny-, Ceaușescu -, Zsivkov-rendszerekhez képest puhább diktatúra.

Beszélő, 1994. március 3.

No pasaran!

Orbán Viktor felröptette a magyar szabadelvű gondolatnak, hogy a reformkort követő időszaktól kezdve nem tud összhangra jutni a nemzeti és a vallásos szemlélettel. Ezt a fogyatékosságot szerinte a mai szabadelvűségnek meg kell szüntetnie.

Orbán kétségbevonhatatlanul a kormánykoalíció „nemzeti–keresztény” ideológiájának és a szabadelvű eszmének a kibékítéséről beszél. A probléma egyik kiindulópontja az a történelmi körülmény, hogy a huszadik században a magyar polgárság főereje, az úgynevezett nagyburzsoázia az 1910-es választást, majd még inkább 1919-et követően „kényszerházasságra” lépett a történelmi nagybirtokkal, és ennek következtében a magyar szabadelvű gondolat ellenzékbe kényszerült. A szabadelvű gondolatnak azok a műhelyei: a polgári radikálisok, a szabadkőművesség egy része, amelyek feladatuknak a magyar polgári szabadelvűség megteremtését tekintették, szembe kerültek a nagypolgársággal is, mert az – szövetségesévé válva a feudális nagybirtoknak – gátja lett az ország esedékes demokratizálódásának. Elsősorban az általános és titkos választójognak.

A szabad gondolat ellenzékbe került, és bizonyos időkben (1911–1913: *Justh–Jászi–Garami „paktum”*, 1922-es nemzetgyűlési választás) szövetségese lett a szociáldemokráciának. Ebben az összefüggésben kell néznünk a plebejus–ellenzéki szabad gondolat viszonyát a nemzeti probléma egyes vonatkozásaihoz és a valláshoz, valamint a politikai szervezettségű felekezetihez. A szabad gondolat és a magyar gondolat a nemzeti függetlenség kérdésében akadálytalanul egymásra talált mind az előző, mind a huszadik században. 1848–49-ben és 1956-ban egy volt a magyar és a demokratikus gondolat. A „történelmi Magyarország”, a más népek feletti magyar uralom kérdésköre, majd annak felszámolása után a szomszéd országokba került magyar kisebbségek helyzete volt az, amelyre a magyar szabad gondolat nem tudott a magyar politikát meghatározó erők számára akárcsak vitaképes megoldásokat is ajánlani.

Orbán Viktor talán elhamarkodottan gondolja úgy, hogy a szabad gondolat megfogalmazóinak hibájából és felelősségéből történt így. 1848–1849 nyilvánvalóvá tette, hogy a történelmi Magyarország nem magyar népei a XIX. század első felében nemzeti öntudatra ébredtek, és nem kívántak már magyar uralom alatt élni. A magyar politikai vezetőréteg 1867-ben olyan megállapodást tudott kötni az udvarral és a Habsburg–birodalmat kormányzó erőkkel, amely biztosította, hogy a „történelmi Magyarország” ebben az állapotában egyik hordozótényezője az újjászervezett Monarchiának. A szabadságharc tapasztalata alapján a magyar vezetőréteg tisztában volt azzal, hogy nem tud erővel uralkodni a történelmi Magyarország nem magyar népei felett, ezért is mondott le 1867-ben a független Magyarországról.

Úgy vélte, hogy a birodalom központi erői biztosítani tudják a Korona országaiban a magyar hegemoniát. Felmentve érezték magukat annak a kényszere alól, hogy kiegyezzenek a „Korona” népeivel. Úgy vélték, hogy a birodalmi erők ugyanannyira „jó vásárt” csináltak 1867-ben, mint a magyar uralkodó osztály, és szemet hunytak afelett, hogy ezek a kettős Monarchia szláv népeinek tartós politikai nyomása alatt állottak. A bécsi

tényezők elkerülhetetlenül afelé mozogtak, hogy a Monarchia szláv népeiből a birodalom harmadik hordozóerejét alkossák meg. A „*trializmus*” veszélye kezdettől fenyegetett.

Ha a birodalmi politika ebbe az irányba mozdul el, elkerülhetetlenül követi a nyomás a birodalom föderatív átszervezésének a megvalósítására. Ez az átszervezés pedig nem kevesebbel fenyegetett, mint a Monarchián belül végrehajtott Trianonnal. Azzal, hogy a „*történelmi Magyarországot*” a birodalmon belül feldarabolják, és nem magyar népelemeit egyesítik a birodalmi igazgatás alatt álló más, hasonló részekkel. A magyar vezetőréteg mindezek felett szemet hunyt. Bibó ezt nevezte „*hamis realizmusnak*”.

A történelmi Magyarország helyzete 1914-ben végzetes volt. Nem volt kétséges, hogy vereség esetén az történik, ami Trianonban végül is bekövetkezett, győzelem esetén pedig az újonnan odakerült szláv területek „*megemésztési*” problémájaként ugyancsak jött volna az országdarabolás. A polgári radikális plebejus–úrellenes szabadelvűség, elsősorban Jászi gondolkodott egyedül abban, hogy mindezt megelőzendő a magyar vezetőség kezdeményezze a történelmi Magyarország föderalizálását. Nem a történelmi Magyarország feladásáról volt szó, hanem föderációvá átalakításáról. A polgári radikálisok gondolkodtak a történelmi Magyarország nem magyar népeivel való kiegyezésben. Olyan kiegyezésben, amelyet idejében a magyar vezető körök kezdeményeznek, s a megállapodást az erő helyzetéből köthetik meg. A Fidesz mai hajbókolása az akkori hamis realizmus előtt segíti a mai kormánykoalíciót abban, hogy elleplezhesse: a nemzetvesztők, Trianon előkészítői nem a szabadelvűek, hanem az ő [konzervatív] történelmi elődeik voltak.

Folytatódott a hamis realizmus politikai vonala az 1919–1945 közötti kormánypolitikában is. A helyes álláspontot a szomszéd országok magyarságának a kérdésében az akkori népi írók mozgalma képviselte. Ők állították óvatos fogalmazásban alternatívaként a területi revízióval szemben a dunai térség paraszt kisépeinek a föderációját, a „*turáni–szláv parasztállam*” gondolatát. Az a vezetőréteg azonban, amelynek a hagyományát a mai kormánykoalíció folytatja, s amely előtt meghajol a Fidesz is, nem kívánta az egyenértékű paraszt kisépek kiegyezését, hanem a történelmi Magyarország visszaállításában gondolkodott. Abba az álomban ringatta magát, hogy olyan erejű hadsereget tud majd Magyarország felállítani, amely „*mindent vissza*”-szerez. Ha pedig nem [képes erre], akkor majd nagyhatalmi segítséghez jut. A Bethlen–kormány arra spekulált, hogy Angliát ki lehet játszani az utódállamok mögött álló Franciaország ellen. 1927-ben szövetkeztek Jugoszlávia ellen Mussolini Itáliájával, igazi hamis realizmussal szemet hunyva a tény előtt, hogy Olaszország gyenge a térség határainak az átrajzolásához. Csak az 1938-ra felfegyverkezett Németország volt ehhez elég erős. A magyar uralkodó körök hamis realizmusa új helyzetbe került. Egyszerre [kellott volna] visszaszerezni Hitler kezéből a Trianonban elvesztett területeket, és megőrizni a náci birodalommal szemben az ország függetlenségét. A maga idejében Horthy és Teleki számára jóval nagyobb problémaként jelent ez meg, mint ahogyan ma Raffay Ernő kezeli. A Fidesz a Raffay–elmélettel kacérkodik. Az 1938–1941 között végrehajtott területi visszacsatolások igazi végzetes következménye az volt, hogy a mai napig hatóan kizárta a probléma rendezésének a lehetőségei közül a magyar–román, a magyar–szlovák, a magyar–szerb kiegyezést. A két háború között történt visszacsatolások végzetes akadályai lettek a népek megbékélésének.

Az Antall-kormánynak 1990-ben az volt az első dolga, hogy rehabilitálta a két világháború között követett revíziós politikát. A kormányfő első nyilatkozata arról szólt, hogy Antall „*lélekben*” tizenötmillió magyar miniszterelnöke. Azóta ama bizonyos csapból is Trianon folyik. Még Magyarország második világháborús részvételét, a második hadsereg cinikus feláldozását is rehabilitálták, mert az akkori kormány a buzgó háborús részvétellel a visszaszerzett Észak-Erdély biztosítása végett akart „*jópontokat*” szerezni Hitlernél.

Az MDF vezette kormány a probléma hivatalos kezelésének szemléletévé tette újra a Trianon-kiindulást. Gátat vetett ezzel a reális kezelésnek, amely nem az 1918 előtti helyzetből kiindulva, hanem a mai problémákat szem előtt tartva közelíti meg a szomszéd országokban élő magyarok helyzetét, szükségleteit, követeléseit. Mindezt abból a szemszögből, hogy senki számára nincs más megoldás, mint a népek közötti kiegyezés. A románság, ha eddig nem volt képes két és fél, hárommillió magyart asszimilálni vagy földjéről elűldözni, ezt a jövőben sem tudja megtenni. Magyarország pedig semmiféle válság útján nem tud területeket visszacsatolni. A „*nemzeti*” kormány azonban kizárólag az 1918 előtti Magyarország nosztalgikus visszasóvárgásában tud gondolkodni, és nemzetmozgósító erőt a revíziós vágyakból próbál meríteni.

A Fidesz ennek a nemzetvesztő szenvelgésnek tesz engedményt, meggyalázva a magyar szabad gondolat valóban hazafias föderációs és megbékélési próbálkozásait. A huszadik századi magyar szabadelvűség számára a magyar gondolat útmutatói Ady, Bartók és Bibó, nem pedig Tisza István, Apponyi és Horthy. A történelmi Magyarország és Trianon problémakörében az előbbieket igazítanak el bennünket, s nem az utóbbiak.

A „*baloldali veszély*” szempontját vizsgálva tekintsünk Spanyolországra: 1931-ben győzött a spanyol köztársaság, 1934-ben az asturiai bányászok megmozdulását Gil Robles kereszténydemokrata kormányának fegyveres erői véres terrorral elfojtották. Ennek ellenhatásaként az 1935-ös választáson győzött a népfront.

De 1936-ban a jobboldal polgárháborút robbantott ki, fegyverrel akarta megdönteni a köztársaságot. A köztársaság valóságos vezetése mindjobban a kommunisták kezébe került, és 1937 májusában Barcelonában azokkal az eszközökkel számolták fel a hozzájuk legközelebb álló baloldali erőket – az anarcho-szindikalistákat és a trockista POUM-ot, az ottani Demény Pálokat és Weisshaus Aladárokat – amely likvidálási módszereket Magyarország is megismerte 1946–1948-ban.

Mégis – gondolja el Orbán Viktor³⁴ – Hemingway, Malraux és a legközvetlenebbül érintett Orwell mindezek hatására kapituláltak Francoék előtt?
Ma Magyarországon talán még sincs 1937. Nincs „*camarada Pedro*”
(az 1937. májusi leszámolást irányító Gerő Ernő fedőneve), nincs Franco és nincs José Antonio Primo de Rivera (a *Falange* vezére) – de Gil Robles sincs?

Magyar Hírlap, 1994. március 24.

↓↑

³⁴ Választási kampány idején egy politikusnak nem tanácsos válaszolnia az őt ért támadásokra. Hiszen csak úgy cáfolhatja, ha elismétli a gyalázkodást és a vádakat. Most mégis meg kell védenem magam. [...] ha Szabó Miklós fordul a Fidesz ellen, méghozzá történelmi érvekkel, akkor nem hallgathatok. Mert ő a mi szeretve tisztelt, titkos történelemtanárunk volt. Soha nem fogjuk elfelejteni, mit köszönhetünk neki. Nem fogjuk elfelejteni, hogy mit tanultunk tőle. Még akkor sem, ha ő maga mintha nem emlékeznék már. Szabó tanár úr évtizedeken át majd minden este privát szemináriumot tartott lakásokon és kollégiumokban. Felnőtteket és diákokat tanított olyasmire, amiről a cenzúrázott könyvekben nem olvashattak, a tantermekben nem hallottak. Főként a kommunista mozgalom történetéről beszélt. Ezen belül is a kommunista hatalmi politika módszereiről. Míg a marxizmus ellen forduló Lukács-tanítványok az elveket, az ideológiát kritizálták, ő azt magyarázta nekünk, hogy a kommunisták bármikor szívesen csavarnak egyet az ideológián, könnyen módosítják az elveket. *Ne a jelszavakat nézzétek – mondta –, hanem azt, hogy ki kinek fogja a kezét; ki kit tart a markában; kinek a zsebében van a pisztoly, a kasszakulcs és börtöncella kulcsa.* Meg is tanultuk Szabó tanár úrtól, hogy mit művel egy népfront, ha kormányra kerül. Most azonban mintha mást tanítana. [...]

Mikor dicsőítette a Fidesz Tisza Istvánt? Én úgy emlékszem, hogy a Horthy-temetéskor azt mondtuk: a Fidesz az ország mai gondjaival van elfoglalva, nincs és nem is lehet hivatalos álláspontja a Horthy-korszakról, miként a világosi fegyverletételről, a mohácsi vészről és a tatárjárásról sem. Ha funerátoroknak az volt a célja, hogy szimbolikus és történelmi ügyekben osszák meg az ország közvéleményét, mi nem ugrottunk be ennek. Bennünket a választópolgárok nem azért küldtek a parlamentbe, hogy a múlt polgárháborúit folytassuk a végső győzelemig. [...] fordítsuk komolyra a szót. Szabad-e történelmi analógiák nyomán rémképeket festeni? „*Nem olyan nagy-e a jobboldali veszély, hogy földre kell tenni minden gyanakvást? Nem kellene egy nagy népfrontban összefogni minden ellenzéki pártnak?*” Az utóbbi időben egyre gyakrabban szegeznek nekünk ilyen kérdéseket. Mi mégis kitarunk korábbi pozíciónk, a szabaddemokratákkal kötött megállapodás mellett. [...] nagyon csodálkozunk, hogy most épp egy szabaddemokrata politikus vonultatja föl ellenünk a századelő történelmi alakjait. Szabó Miklós nem elégszik meg az önmagában is eléggé diffamáló állítással: „*a Fidesz a Raffay-elmélettel is kacérkodik*”. A saját pártja számára is kényelmetlenné vált, Krasznahorka várát sirató szerző, Raffay Ernő volna a Fidesz teoretikusa? Talán elfelejtette már Szabó Miklós, hogy az Országgyűlés Trianon-megemlékezéséről – provokatív külpolitikai kicsengése miatt – egyedül a Fidesz-frakció vonult ki testületileg, miközben az MSZP és az SZDSZ képviselői vigyázzban álltak? [...]

Meg kellene végre egyezni abban, hogy történelmi kérdésekben nincs 'helyes vonal'.

Az MDF-es ideológusok némelyike valóban megpróbálta újra a liberálisok – vagy inkább a polgári radikálisok – nyakába varrni a trianoni „országvesztést”. Ez valóban rosszhiszemű játék. Trianonról a polgári radikálisok nem tehettek. Ők ugyanúgy készen kapták a háború utáni helyzetet, mint mi a mostanit. De abból, hogy nem ők okozták a bajt, még nem következik, hogy a megoldást is tudták. A régi ideológiai-politikai vitákból nem úgy kell kimászni, hogy most makacsul Jásziék igazságát bizonygatjuk. *A mai kérdésekre hiába keressük a választ a mégoly rokonszenves föderációs álmokban, a turáni ködképekről nem is beszélve.* Nekünk magunknak kell megoldást találnunk, s egyáltalán nem biztos, hogy sikerül. [...]

Orbán Viktor: *Helyes történelmi vonal?* – Válasz Szabó Miklósnak

Magyar Hírlap, 1994. április 1.

A koalíciós minimum

A jelenlegi magyar kormánykoalíció jellegzetessége, hogy az alapvető politikai ellentétek nem a kormánypártok és az ellenzék közötti konfliktusokban jelennek meg, hanem a kormánykoalíció pártjai, sőt a nagyobbik kormánypárt egyes irányzatai között. Ennek kézenfekvő oka az ellenzék gyengesége. Az ellenzéknek jelenleg nincs ereje olyan nyomást gyakorolni a kormánykoalícióra, amely ellentétei leplezésére készítené.

A modern magyar történelemben voltak már hasonló koalíciók, két esetben egyáltalán nem volt jelen a koalíciós kormánnyal szemben ellenzék. Az 1906-os második *Wekerle*–kormány esetében a kormányra jutott kuruckodó koalíció elől kitért ellenfele, a *Szabadelvű Párt*. Sajátos módon: feloszlott, viszont második emberét, *Wekerle Sándor*-t átküldte az ellentáborba miniszterelnöknek. Nem is tudott az a koalíció eredeti programjából semmi mást megvalósítani, mint *Rákóczi Ferenc* hamvainak hazahozatalát.

Az 1945-ös koalícióval szemben sem állt ellenzék. A Horthy–rendszer utóvédharcosai az egészen más arculatú erők vezetése alatt álló kisgazdapártba voltak kénytelenek beépülni.

A mai kormánykoalíciót kezdettől fogva megosztotta az a probléma, hogy milyen mértékben terhelhető a társadalomra az átalakulás részlegesen és átmenetileg életszínvonal-csökkentő intézkedésekkel járó hatása, illetve milyen mértékben kell a kormánynak engedményeket tennie az érdekképviselési nyomásnak. A helyes arány megtalálása tekinthető ma a kormányzási művészet lényegének. A szabaddemokratákat az aggasztja, hogy szocialista partner esetleg túlzott mértékben enged az érdekképviselések nyomásának, a szocialisták viszont azt róják fel a szabaddemokratáknak, hogy nem elég egyértelműen vállalják a közös felelősséget a népszerűtlen intézkedésekért.

Az előző koalíció könnyebb helyzetben volt, mivel a közös „keresztény–nemzeti” ideológia sokszor sikeresen elfedte ezt az égető problémát. Az összmagyar szív együtt dobogásával, a külpolitikai látszatsikerek erőltetésével, libero–kozmodopolitázással sok mindenről el lehetett terelni a figyelmet.

A jelenlegi koalíció feszültségeit nem fedi el közös ideológia. A hiányzó ideológia pótlására történnek kísérletek. A kormányfő a *Németh Miklós* vezette kormány mítoszáat kívánja olykor közös kormányideológiává tenni. A Németh–kormány valóban élvezi azt a nimbuszt, hogy képviselte a rendszerváltásnak mindazokat az elemeit, amelyeket az egész magyar társadalom magáénak érzett (nyugati kapcsolatok kiépítése, szomszéd országokbeli magyarsággal szembeni felelősség, egyházak elnyomásának megszüntetése, kétszintű bankrendszer, világútlevél) – míg az Antall–kormány ezekhez olyan intézkedéseket társított, amelyek megítélésében a társadalom véleménye megoszlott (kárpótlás, „igazságtétel”).

A kormányfő alkalmanként felidézi a Németh–kormány mítoszáat. Legjelentősebb kísérlete a rövid életű szakértői bizottság felállítása volt. Ezt a grémiumot elsősorban a volt Németh–kormány garnitúrájából állította össze. A szándék láthatóan inkább ideológiateremtés volt, mint valóban szakértők toborzása. Ez a testület elsősorban ideológiai legitimációt akart adni a kormányfő körüli vezetési központnak, mind a kormányfő pártja

egyes csoportjaival, mind a koalíciós partnerrel szemben. E kísérletről a kormányfő rövid próbálkozás után lemondott. Ideológiát kívánnak adni a jelenlegi kormánynak azok a törekvések is, amelyek előtérbe helyezik az alkotmányozási munka megindításának fontosságát. Az alkotmányozás azonban elsősorban nem közös kormányzati ideológiát épít, hanem minden demokratikus erő konszenzusa alapját jelentő rendszerideológiát, bevonva a munkába a ma gyenge ellenzéket is.

Az ideológia hiányát a kormányfő sokat emlegetett improvizálásai pótolják. A politikai stratégia fontos elve a kiszámíthatóság. A jelenlegi kormányfő alkalmi fellépéseiben inkább a katonai stratégia eljárását alkalmazza: annak alapelve ugyanis a kiszámíthatatlanság. Az ellenségnek nem szabad rájönnie, hogy ellenfelének mi lesz a következő lépése, és nem szabad képesnek lennie az egyes lépések értelmezésére. A kormányfő ezt az eljárást nem csupán ellenfeleivel, hanem pártján belüli partnereivel és a másik koalíciós párttal szemben is alkalmazza. Fellépéseiben nem egyszerűen csak a sokat emlegetett „jó király” effektus pótol ideológiát, valóban mintegy ideológiai hatású tényező annak a légkörnek a kialakítása, hogy a kormányfő végső végrehajtó hatalmi fórumként felülvizsgál olyan kormánydöntéseket, amelyek vagy jelentős társadalmi csoportok érdekeit érintik, vagy kihatnak a társadalom közérzetére.

A döntő azonban nem a kormányfő ideológiai rangra emelt „*deus ex machina*” szerepe, hanem hogy ne lehessen rájönni: a kormánytábor szorító, illetve enyhítő szárnya közül melyikhez tartozik valójában. Ne lehessen eligazodni azon, hogy a kormány feje valójában keménykezű rendszerváltó, aki kényszerű engedményeket tesz az érdekképviselőknek, vagy ellenkezőleg, a dolgozók napi érdekeinek bajvívója, aki kényszerű engedményeket tesz kormánya monetarista szárnyának.

Nagy múltja van ennek a magatartásnak. A magatartás tiszta formáját a népi demokratikus előidőben Romániában és az NDK-ban valósították meg, ahol a kormányfők, Maurer, Stoph voltak a cukorosztogatók, Ceaușescu, Honecker a krampuszok, s fölöttük Dej, illetve Ulbricht a Mikulás, aki egy személyben osztott jutalmat és büntetést. Hazánkban a nagy elődök, Ferenc József, Horthy, Kádár inkább rendszerük puha szárnyához tartoztak, de igyekeztek középén láttatni magukat.

A megszorító intézkedések és a szociális ellensúlyozás ellentéte járhat alkalmanként éles ellentétekkel, de nem hordozza a koalíció felbomlásának a veszélyét. Ellenzék és kormány között vagy egyazon kormányon belül ezt a konfliktusos egyeztetést le kell bonyolítani. Ésszerű, haszonelvű termelés és szociális szempontú újraelosztás minden mai kormány egyidejű feladata. A jelenlegi koalíció akkor nem tudna megfelelni a koalíciós minimum követelményének, ha soraiban visszarendező törekvések bukkannának fel. Az ellenzék oldalán is elismerik, hogy ilyesmire a májusi választások óta nem mutatnak jelek. Mint ahogy nincsenek ilyen jelek az „*elesett*” Vilnában, Varsóban, Szófiában sem.

A nevezetes Nánási úti megbeszélés azonban a koalíciós minimum problémáját új megvilágításba helyezi. Ezen a megbeszélésen nem az érdekvédelmi front aktivistái rendezték soraikat, hanem olyan törekvés bontott zászlót, amely bizonyos értelemben *magának a rendszerváltásnak a megkérdőjelezését jelentheti*. A privatizáció probléma-kezelésének módjáról van szó. Az a törekvés, amely növelni kívánja az állami kezelésben

maradó tulajdon mértékét és csökkenteni a privatizálás ütemét, felfogható olyan „*vonalas*” szándék megnyilvánulásának, amely magával a privatizációval áll szemben.

Az „*új vonalasok*” láthatóan „*jó vezér*” híján vannak, s Geyer Flóriánként az MSZP nacionalistái állnak élükre. Így valóban kiformalódhat a mai koalíció alternatívája, ama bizonyos patkó—elv jegyében, ahol a balközép egymással szövetkezett erői ellenében a szemben álló szélek erői sodródhatnak össze. A privatizáció fékezése és az autarchia támogatása egy táborba tömörítheti a szélsőbal és a szélsőjobb erőit. Alkotó szintézisbe olvadhat össze a multiknak Magyarországtól való távoltartása, a kezükre játszó hazai „*komprádor burzsoázia*” elleni harc, a „*nemzeti burzsoázia*” építése és az állami tulajdon erősítése jegyében a szélsőjobb antiszemitizmusa és a szélsőbal antikolonializmusa.

Tehát ezzel a lehetőséggel számolva újra kell fogalmazni a koalíciós minimumot. A koalíció azokat az erőket kell hogy egyesítse mindkét pártban, amelyek a *rendszerváltást akarják demokratikus eszközökkel megvalósítani*. Nem férnek tehát bele sem azok a törekvések, amelyek a rendszerváltás terheinek elviselését parancsuralommal akarják a társadalomra kényszeríteni, lett légyen ez a „*baloldalon*” valamiféle „*reformdiktatúra*”, vagy a jobboldalon valamiféle „*neo-csangkajsekizmus*”, ahogyan ezt a boldogult *Pesti Hírlap* hasábjain propagálták egyesek. Nem férnek bele másfelől a rendszer-átmentő törekvések sem. Amelyek nem csupán az MSZP-ben találhatók, az MDF-ben is vannak erők, amelyek lemondanak a polgárosításról, s megelégszenek egy új „*nómenklatúrával*” – amennyiben az „*nemzeti elkötelezettségű*”. Ha közös ideológiája nincs is a jelenlegi koalíciós pártoknak, közös elvi álláspont talaján állhatnak.

Magyar Hírlap, 1995. január 23.

A nemzeti középosztály

A nemzeti középosztály létrehozásának jelszava ma meglehetősen hasonló módon jelentkezik a jobboldal retorikájában, mint valaha a „dzsentrí megmentése”.

Ebben az esetben is az válik központi programmá, hogy bizonyos csoportokat politikai beavatkozással tartsanak felszínen, részben korábbi szolgálataik, részben későbbi elkötelezettségük biztosítása fejében.

Az egységesülési kísérletekkel kínlódo jobboldal új imázst készül kialakítani. A karakter-meghatározás a „polgári”, amely a „keresztény-nemzetit” hivatott felváltani. Ez félreérthetetlen beismerése annak, hogy a korábbi, híres-hírhedt önmeghatározás nem bizonyult sikeresnek. Több eredményt ígér, ha megkaparintják a „polgárit”, amit eddig barát és ellenfél egyaránt az SZDSZ-szel azonosított. Figyelemelterelő manőverként gyorsan bedobják, hogy újabban az SZDSZ emlegeti polgári voltát.³⁵ Nem emlegeti. Sem újabban, sem régebben, ugyanúgy, ahogyan magyar voltát sem, mert mindkettőt magától értetődőnek tekinti.

A másik imázsmeghatározás a „nemzeti középosztály”. Ezt a jelszót leginkább a Fidesz hangoztatja. Orbán Viktor több interjúban emlegeti, hogy az SZDSZ középosztály-ellenes, mert rossz korábbi tapasztalatai vannak. Miféle középosztályról lehet itt szó? Nyilván nem másról, mint ama bizonyos történelmi középosztályról. Legelső rétegét ennek a társadalmi alakzatnak a XIX. század utolsó harmadában az úgynevezett hivatalnok-dzsentrí jelentette. Ez a réteg nemigen tűnt ki nemzetépítő tettekkel, sokkal inkább címerrel, előnévvel, kutyabőrrel. Zömük frissen szerzett nemességgel, az „őfelsége személye körüli minisztérium” kasszájában vett nobilitással vagy egyszerűen nemesség nélküli ipszilonnal páváskodott. A századforduló körül a közélet zengett a követeléstől, hogy a dzsentrít meg kell menteni. Gazdaságpolitikai eszközökkel, állami gyámkodással kell támogatni a „vadkapitalista” versenyben életképtelen réteget. Nélkülözhetetlennek

17

³⁵ Amikor 1988 novemberében meglátogattam Szabó Miklóst, természetesen az SZDSZ négy nappal korábbi alapító gyűléséről is beszélgettünk, ahol nem volt idő az „elvek” világos és pontos definiálására, sőt ez nem is lett volna célszerű, hiszen ha precízen meghatározzuk a leendő szervezet ideológiáját, azzal a demokratikus ellenzékhez tartozók egy részét is elriaszthattuk volna, mert szociáldemokraták nem lépnek be neoliberais pártokba. A részletes program megvitatása, kidolgozása előtt szinte mindenki az általa javasolt névvel próbálta szimbolizálni, milyen politikai filozófiát szeretne követni. Több mint harminc név-variáns hangzott el, az előkészítő bizottság ezt hatra redukálta, végül az első szavazás után három maradt: a *Szabad Demokraták Szövetsége*, a *Radikális Demokraták Szövetsége* és a *Szabad Polgárok Szövetsége*. A másodikat Miklós javasolta, a harmadikat én, tehát mint két kisebbségben maradt ’keresztapa-jelölt’ beszélgettünk. A *radikális* szó számára természetesen nem ’szélsőséges’-t jelentett, mint néhány, a közgyűlésen ellene felszólaló vélte, hanem a következetességre és a magyar polgári radikálisokra utalt. Én elsősorban a *demokrata* szó előre látható inflációja, kiürülése miatt érveltem az akkor még ritkábban említett ’polgár’ mellett. Miklós nem vitatta, hogy valószínűleg hamarosan azok is demokratának nevezik majd magukat, akik irtóznak a demokráciától, de úgy vélte ez nem ok arra, hogy lemondjunk e szóról. Majd mosolyogva hozzátette: „Valószínűleg lett volna egy még jobb megoldás; *Szabad Emberek Szövetsége*, ráadásul ennek SZESZ a rövidítése, ami Magyarországon igen népszerű...”

új generáció, 2000. november 21. (p. 9.)

tekintették ugyanis az állami közigazgatás számára mint politikailag megbízható káderanyagot Bécs, a nemzetiségek, a zsidó polgárok és a szociáldemokraták ellen. Ezt a réteget nevezte egy brosúrája címében a polgári radikális Farkas Geyza „úri rend”-nek, de ekkoriban már „úri középosztály” volt a neve.

Ez a réteg diplomásokat is jelentett: hivatalnokokat és szabadfoglalkozású értelmiségieket, közepesnél magasabb jövedelmű, független polgári egzisztenciákat. Az elnevezés 1919 őszén „keresztény középosztályra” változott, vagyis ekkorra a nem zsidó származású diplomásokat foglalta magába. Már nem kellett a nobilitás, elég volt „kereszténynek” lenni. Ez a réteg, még inkább, mint elődje, politikai támasza volt a történelmi nagybirtok és az árnyékába húzódott nagytőke („*zsidótőke*” – így, egybe írva) csendőrszuronyokkal védett uralmának és előtte a darutollas kurzusnak. A harmincas években címkórságuk köznevetség tárgya volt. Ez a réteg már nem csupán állami dotációt követelt „nemzeti” elkötelezettsége díjául, hanem azt is, hogy beülhessen a zsidótörvénnyel kizárt pályatársak irodáiba, sőt, hogy állami eltartását a konfiskált zsidó vagyonból biztosítsák.

A népi mozgalom egyik legfontosabb programja volt, hogy paraszti származású fiatalemberekből új, népi értelmiséget neveljenek ki, amely ezt a „nemzeti középosztályt” mihamarabb felválthatja. Ezt Bibó István is kívánatosnak tartotta. A középosztály kifejezés demokratikus körökben nem is volt jó hangzású. A demokraták olyan értelmiséget kívántak, amely a nép közé számítja magát, és nem középosztályként pöffeszkedik a nép felett.

Visszatérve Orbán Viktor megállapítására, amely szerint az SZDSZ-nek rossz tapasztalatai voltak a középosztállyal, meg kell jegyeznünk, hogy az SZDSZ csak néhány éve létezik. Korszakokkal korábbi társadalmi rétegekről csak történelmi tapasztalata lehet, márpedig az mindenkinek kollektív tapasztalata. Miért különbözne ettől az SZDSZ-é? Korábban és máshol a középosztály nem a diplomásokat jelentette. Eredetileg a polgárságot nevezték így, mert mind vagyonát tekintve, mind rangját illetően középső helyzetet foglalt el a történelmi nagybirtok és a kétkezi munkát végző rétegek között. Később, a polgárság uralomra jutása után ez úgy módosult, hogy a nagypolgárság és a munkavállalók között helyet foglaló, közepes jövedelmű tulajdonosokat és értelmiségieket nevezték középosztálynak. A legfejlettebb országokban ma a bérből–fizetésből élőket jelenti, mint középegzisztenciákat a tulajdonosok felső és a szociális segélyből eltartottak alsó osztálya között.

Ma Magyarországon kérdéses, hogy a középosztály kifejezés egyáltalán értelmezhető-e. Hazánkban jelenleg (még?) nincs magán nagytulajdon. A magán munkaadók „osztálya” egyelőre hiányzik, ezt a későbbi polgárosodás hozhatja létre. Azok a pozíciójukat tulajdonukra építő kicsi és közepes egzisztenciák és a közepes jövedelmű értelmiségi csoportok, amelyeket középosztályként lehetne besorolni, ma valamivel a munkavállalók felett helyezkednek el, anélkül hogy jövedelmük és a hatalomra gyakorolt befolyásuk alapján uralkodó osztállyá szerveződhetnének. Nekik sincs középosztályi helyzetük. Szinte groteszk a ragaszkodás egy meglehetősen értelmetlen fogalomhoz, csupán azért, mert valaha kulcsszava volt egy nem éppen demokratikus

politikai kultúrának. A „nemzeti középosztály” létrehozásának jelszava ma meglehetősen hasonló módon jelentkezik a jobboldal retorikájában, mint valaha a „dzsentrí megmentése”. Ebben az esetben is az válik központi programmá, hogy bizonyos csoportokat politikai beavatkozással tartsanak felszínen, részben korábbi szolgálataik, részben későbbi elkötelezettségük biztosítása fejében.

A polgárság múltjában nem volt szokás, hogy politikai program szerint, politikai eljárással hozták volna létre. Az előző kormány erőinek azért kell ma a középosztály-mentés szándékát előtérbe helyezniük, hogy elleplezzék, országlásuk idején céljuk elsősorban egy irántuk elkötelezett vazallus nagypolgárság létrehozása volt. A privatizáció keretében nagy vagyonhoz juttatandó hívek kasztjából gazdasági uralkodó osztályt igyekeztek formálni, amely a hatalmi központ politikai céljainak alárendelten végzi gazdasági feladatait is. Az uralkodó osztályi szerephez keresték a magatartási mintákat. És mert a polgárság társadalmi kultúrája ilyeneket nem alakított ki, kénytelenek voltak ezt a feudális politikai kultúrából kölcsönözni. Ez jelent meg díszmagyar maskaraként. A jobboldal olyan csoportokra támaszkodik, amelyek sohasem illettek bele harmonikusan a polgárság világába. A bürokrácia más elvek szerint működik, mint a „kapitalizmus”. Az MDF politikai bürokráciák törmelékeinek és embrióinak sajátos gyűjtőhelye. Annak a klasszikus-ódivatú értelemben vett kispolgárságnak a pártja, amely nehezen tud felszínen maradni a kapitalizmus viszonyai között, s ezért paternalista gyámolításra szorul. Nem a működőképes gazdaság a cél, hanem a minél több tulajdonos, vele a minél jobb politikai közérzet. Nem kérdés, hogy ez csak addig tart, ameddig állami pénzből, a versenyképesek terhére már nem tudják őket szinten tartani. Bízni lehet azonban abban, hogy politikai elkötelezettségük azután is megmarad gyámolítóik iránt, akik az elúszott tulajdonhoz juttatták őket.

Ezen réteg létrehozására indok lehet az is, hogy közepes tulajdon létrehozásával meg lehet akadályozni a társadalom szétszakadását dúsgazdagokra és leszakadt páriákra, elébe lehet vágni a „latin-amerikanizálódásnak”. Tulajdont kell teremteni a veretes konzervatív célokért: a társadalmi egyensúlyért, a „szerves társadalomért”, a társadalmi harmóniáért. Szó van itt mindenféle politikai szándékról, jóról és kevésbé vonzóról. Csak a gazdaságról és a társadalomról nincs szó. Márpedig csak a felzárkózást hordozni képes tulajdonosi réteg lesz polgári, modernizáló. És nem a vitézkötés fogja őket nemzetivé tenni.

Magyar Hírlap, 1995. március 22.

A Fidesz útja

A fiatal liberálisok pártja kezdetektől az 1989-ben kirajzolódott magyar politikai paletta legnehezebben érthető pártja volt. Már egyszerűen csak azért is, mert egyedül neki nem volt múltja.

Az 1990-es parlament pártjai közül a kiskazda és a kereszténydemokrata történelmi párt volt, az MSZP „utódpárt”, az MDF-et akkor még a koalíciós parasztpárt folytatásának tekintették, az SZDSZ pedig a demokratikus ellenzékből nőtt ki. Mivel az egyetemi mozgalomból kifejlődött párt kezdettől fogva liberálisnak nyilvánította magát, homályos volt, hogy mi különbözteti meg a szintén liberális SZDSZ-től. A liberális alapelveket tekintve sosem volt különbség érzékelhető. Az SZDSZ vezetőiben felmerülhetett, hogy a fiatal értelmiségiek, akik mögött már nyugati országokban eltöltött ösztöndíjas évek álltak, esetleg a maguk áramvonalas amerikai vagy éppen posztmodern liberalizmusa magaslatáról letekintve ódivatúnak és múlt századinak érezték az SZDSZ liberális retorikáját. Ezt azonban már akkor kétségessé tette, hogy viszont az 1990-es kormánykoalíció millenáris giccsmagyarásával szemben jól láthatóan nem voltak ilyen fenntartásaik. Akik kívülről nézik az akkor történeteket, talán hitelt adnak bizonyos előítéleteknek, és azt feltételezhetik, hogy a Fidesz alapítói bizalmatlanok voltak a Beszélő kör ’köménymagjának’ már akkor is sokat emlegetett elitizmusával szemben és ez ösztönözte őket külön szervezet létrehozására.

Aki jelen volt a Kenedi János lakásán folyó előkészítő megbeszéléseken, az jól tudja, Orbán Viktor és Kövér László részt vettek ezeken a tárgyalásokon s a többiek hosszú időn át abban a hitben voltak, hogy ők is úgy gondolják: együtt dolgoznak egy liberális ellenzéki párt létrehozásán. Nem lehettek kétségeik afelől, hogy az „öreg csatalovak” nagy nyereségnek tartják az ifjak közreműködését, és a legmagasabb vezetői körben szánnak nekik helyet. Magyarázat lehetett, hogy a politikai múlt nélküli fiatalokat taszította az idősebbek veteránöntudata s saját politikai identitásukat éppen annak az ellenkezőjére akarták felépíteni, a „tisztaságra”. Sántít ez a gondolatmenet is. A „*történelmi időkben*” úgy nő a veteránság, mint esőben a gomba. Mire a Fidesz alapítói a gondolatot a széles nyilvánosság számára megfogalmazhatták, már maguk is veteránok voltak. Orbán 1989. június 16-i beszédét és az „*agyagba taposást*” emlegették annyian, mint a „*van kiút*” és a „*Kádárnak mennie kell!*” jelszavakat.

Másrészt a Fidesz kezdeményezői a politikai múlt hiányának hangoztatásával csak a Kádár–rendszerből örökölt apolitizmust szólíthatták meg, ennek pedig mérsékelt magatartás felelt volna meg, valamilyen „*nyugodt erő*” jelszó. De a Fidesz épp’ a legradikálisabb rendszerváltóként igyekezett magát beállítani. Az SZDSZ liberalizmusától való elhatárolódás oka tehát máshol keresendő.

A magyarázatot abban a lényegről beszélő önmeghatározásban kell keresni, amely szerint a Fidesz „*elvált szülők gyermeke*”. Ez a meghatározás is problematikus. A „*népi–nemzeti*” s a „*demokratikus*” ellenzék történetében ugyan voltak fontos közös akciók (’56 emlékezete, Monor), de hosszú távon nézve útjukat nehezen lehetett azt konstatálni, hogy egy közös párt létrehozása felé tartanak. Nem váltak szét az utak, mert ez a laza partnerség

jegyesség sem volt, nemhogy házasság. A Fidesz viszont e meghatározás szerint mindkettőt elődjének tekintette. Az útbaigazítást figyelembe véve két magyarázatot látok a Fidesz kialakulására, amelyek nem zárják ki egymást. Az egyik szerint a Fidesz előzményét jelentő kollégista ellenzékiiség a kádári rendszer hetvenes–nyolcvanas éveiben tág értelemben vett populista viszonyban volt a jól szituált értelmiségi diáktársak ellenzékiiségével. Populizmuson most nem fasizmust értek, és nem is egyszerűen plebejus–magatartást, hanem azt a sajátos lelki szituációt, amikor valaki nagyobb szabadságvesztésként éli meg a saját elitjének való alárendeltséget, mint az „*ellenséges*” hatalom elnyomását. Az egyetemen a saját elitet azok a „*funkci-*” és professzor-gyermekek képezték, akik egyszerű provenienciájú társaiknál többet engedhettek meg maguknak, védett helyzetben voltak ellenzékiek. Másokban emiatt kialakult bizonyos irritáltság. Okkal érezték visszásnak, hogy noha ők állnak érzelmileg jóval nagyobb mértékben szemben a hatalommal, nekik kell óvatosabbnak lenniük – így alakult ki a populista effektus. A „*hatalom védte bensőség*” helyzetében opponálókkal szemben már–már erősebb lett bennük az indulat, mint az ellenséggel szemben. Amikor a rendszer bomlásának végső stádiumában a kollégisták élcsapatává lett szakkollégista vezérkar már megengedhette magának a radikalizmust, tovább élt bennük az ellenérzés a fejesek gyermekeiből lett *Beszélő kör*-rel szemben. Másik magyarázat, hogy a népi irányzat vonzáskörébe jobbra legálisan működő értelmiségiek tartoztak. A mozgalom maga is meg akarta őrizni legális jellegét, a hatalommal fenntartott „*beszélő viszonyát*”. Ezért a marginalizálódott csoportokkal nemigen tartott kapcsolatot. A népiek hatókörébe azonban tartoztak ilyen csoportok is, amelyek nézeteikben a nemzeti irányzat követői voltak, de radikalizmusuk egy táborba sorolta őket a szamizdatos ellenzékkel. Köztes szférát alkottak a két ellenzéki tábor között. Általában ők szervezték a hetvenes évek viharos március 15-ei megmozdulásait. Noha ezek egyértelműen hazafias megmozdulások voltak, *Csoóri Sándor* és vezérkara került velük a kapcsolatot és nyíltan nem vállalta őket. Ezt a marginalizálódottan ellenzéki népiességet képviselték olyan szamizdat kiadványok, mint a *Bába Iván* szerkesztette *Magyar Szemle* vagy *Diószegi Olga Égtájak Között* című periodikája. A szakkollégiumok leginkább ennek az ellenzékiiségnek adtak megszólalási lehetőséget, így volt a szakkollégiumok körében egyszerre ébresztő és útbaigazító hagyomány *Németh László* és az antitotalitárius szabad szocializmus eszméjét megfogalmazó *Jászi Oszkár*. A szimbolikus egységteremtő *Bibó István* volt. A Fidesz ennek a kettős kapcsolatnak örököse. Eszmeileg Lakitelek – mozgalmilag a Beszélő tekinthető az „*elvált szülők*”-nek. Ebből világos az is: az erősebb kötelék a nemzeti irányzathoz kapcsolja őket.

A Fidesz nem került be az 1990-es koalícióba, bár ma már úgy tudjuk, hogy Antall ezt akarta volna. Ő nagyvonalúan túltette magát a „*négy igen*”-en, de az ottani keményvonalasok büntettek. A Fidesz ellenzékben maradása hasznot is hozott a kormánynak. Antall a velük való viszonnal demonstrálhatta diszkrétén: nem minden ellenzékiiséggel van baja, csak az SZDSZ-ével és az MSZP-ével és nem minden liberalizmus rossz, csak az SZDSZ-é. Az ifjú liberális párt ezt a sajátos helyzetét ki tudta használni népszerűsítésre. A Fideszt a közönség nem tekintette tényezőnek. Senki sem félt tőle és senki sem várt tőle semmit. Parlamenti tevékenységét a ráérő tv-nézők valóban úgy tekintették, mint „*szereplést*” a szó színpadi értelmében, azaz produkcióként értékelték.

Mint ilyet élvezet volt nézni, nem úgy, mint azoknak a pártoknak a működését, amelyeket tényezőnek tartottak. Senki sem gondolt arra, hogy a Fidesz valaha kormányra kerülhet. Nézték gyönyörködve, hogy „*milyen jól adják a gyerekek*”. Mert a teljesítmény valóban kitűnő volt: okos, szellemes, elegáns.

A Fidesz kitalált a maga számára egy sajátos konstruktív ellenzékiiséget. Felszólalásai olyanok voltak, mint a lektori jelentés egy kandidátusi vitában. Okosan rámutattak a részlethibákra, valamint az inkonzisztens, pongyola szerkezetre. Bírálatuk megsemmisítő kritikának látszott, holott általában koncepcióban egyetértettek. Minden felszólalásuk azt sugallta: *mi ugyanezt csinálnánk, de jól*. Népszerűek lettek ezzel a magatartással, jól ráéreztek arra, hogy a közvélemény nagy része ezt a magatartást várja el a pártoktól. Láthatóan nem érzékelték, hogy hatásuk jórészt esztétikai, nem politikai. Úgy valahogy, hogy ha Almaviva gróf a kardjára csap, mindenki összerezzen, ha Cherubin a kardjára csap, akkor „*jaj, de aranyos*”.

A Fidesz akkor lépett a valódi politikai porondra, amikor azt látta, hogy az MDF-et vereség fenyegeti. Saját feladatát abban látta, hogy átmentse a mérvadó jobboldali pártot valamilyen eljövendő koalícióba. Azt kevésbé látták fontosnak, hogy a leendő új koalíció legnagyobb pártja legyen újra. Bíztak az MDF elhivatottságában és vezető képességében. A szorongatott jobboldali vezérpárt segítségére siettek azzal, hogy debreceni kongresszusukon látványos nacionalista fordulatot hajtottak végre. Ezzel nemcsak vonalat, hanem arculatot is változtattak. Komolyak lettek, de ezzel odalett népszerűségük. Az SZDSZ-nek szövetséget ajánlottak, hogy lehetetlenné tegyék a másik liberális párt számára a balra nyitást. Ugyanakkor maguknak fenntartották a szabad kezét az MDF felé. Amikor ez kudarcot vallott, és létrejött az új koalíció, az SZDSZ-t a közös liberális nézetek elárulásával vádolták s magukat az eszmei következetesség mártírjaiként állítják be azóta is.

Az eszmei következetességet tanulságos néhány jellemző példán megvizsgálni. Az SZDSZ ma önkritikusan látja be, hogy az Expo kérdésében a Fidesz képviselte következetesebben a helyes elutasító álláspontot. Akkor még nem akartak sokmilliárdos terhet a társadalom nyakába rakni némi nacionalista propagandalehetőség kedvéért. Világosan látták, *a világkiállítás a gazdag ország fényűzése*, nem válságkezelési lehetőség. Ki ne szeretne volna, ha megmutathatjuk a világnak, hogy nekünk olyan jól megy, hogy még Eiffel-toronyra is telik. Az akkori Fideszt nem fertőzte meg az a gazdasági romantika és felelőtlen csodavárás, ami most annyira áthatja a jobboldalt. Ma a Fidesz védi az Expo próbálkozást. Az egykori Fidesz vállalni merete annak a kárpótlásnak a teljes és egyértelmű elutasítását, amely csak azért végződik csupán szánalmas és nem katasztrofális eredménnyel, mert az irreális projektum keresztülvitelét hívei sem erőltették igazán. Az SZDSZ bizony nem mert ilyen egyértelműen állást foglalni, és lejáratta magát a mindenkinek adandó húszezer forintos juttatás ötletével. A Fidesz többet engedhetett meg magának, mint a parlament második legnagyobb pártja – a mai Fidesz ezt sem emlegeti túlságosan. Azt már végleg nem szívesen hallja: 1990-ben egyedül nekik volt bátorságuk, hogy kivonuljanak a *Trianon évforduló* alkalmával hirtelen elrendelt megemlékezésről. Én ma is restellem, hogy pártom részt vett ebben a demonstrációban. Nem tehattünk azonban mást, mivel nyilvánvaló volt, hogy amennyiben mi is kivonulunk, akkor azóta is hallgathatnánk a

„Mucsával”, a „svájci sapkával” és a „füttyölős barackkal” együtt (amely utóbbit nem is mi mondtuk).

A Fidesz és az MDF kapcsolata abból lett világossá a számomra, hogy a Fidesznek ezt soha nem hánytorgatták fel. Ma a Fidesz azzal mentegetőzik, hogy csupán azért vonult ki, mert a demonstráció ártott az ország külpolitikai érdekeinek, a kivonulásban megnyilvánuló eszmével akkor is egyetértettek. A rossz emlékű békeszerződés ennyire egyoldalú megítélése és érzelmileg túlhevített kezelése a mai Fidesz szerint helyes és problémátlan. A Fidesz nem kis erőt fejtett ki, hogy előbb jusson be a Liberális Internacionáléba és legyen annak teljes jogú tagja, mint az SZDSZ. Képletesen szólva, kicsit még a könyöküket is használták.

Furcsán érezheti magát ma olyan pártok baráti társaságában, amelyek számára *a liberalizmus valami köztes képződmény a politikai bűnözés és a szexuális aberráció között*. Talán megihlehetné De Gaulle, és a „*hazák Európája*” számára kezdeményezhetné a „*Hazafiak*” Internacionáléját. Korábban a Fidesz világnézeti alapjához tartozott az – az akkor még SZDSZ képviselő Tellér Gyula által kifejtett – álláspont, hogy hazánk politikai térsége háromosztatú politikai mezőnek tekinthető. A korábbi Fidesz határozottan elutasította azt az álláspontot, hogy a demokratikus politika optimális változata a szilárd tényezők közötti helycseréket jelentő kétpólusú parlamenti váltógazdaság. A Fidesz irtózott a baloldali–jobboldali pártok közötti váltógazdaságtól és tartósan a koalíciós kormányzás híve volt. Ma már látjuk, ebben az MDF domináló szerepe perpetuálásának szándéka rejlett. A Fidesz a változó összetételű koalíciókba mindig belegondolta az MDF állandó jelenlétét. Ma a Fidesz ezt az egykori álláspontot is megváltoztatta és a baloldali–jobboldali blokkok közötti váltógazdaság mellett tör lándzsát. Alig leplezetten azért, hogy mindörökké hozzákösse a liberálisokat a szocialistákhoz, és elejét vegye, hogy egy MSZP-től valamiért eltávolodott SZDSZ nemkívánatos liberalizmusával zavarja a keresztény–nemzeti egységet. A Fidesz az egyetlen párt Magyarországon, amely 1990 óta teljes világnézeti fordulatot hajtott végre, és egy világosan körülhatárolható, egyértelmű állásponttól, a liberalizmusról átváltott egy másik állásponttra, a konzervativizmusra, amely ma hazánkban a liberalizmus legélesebb ellentétét jelenti. A liberalizmus és a konzervativizmus ugyan a marxizmushoz viszonyítva mindketten puha ideológiák, és sokszor a szomszédban foglalnak helyet a politikai középben. Hasonlítanak gyakorlatias szemléletmódjukban. A liberalizmust gazdaság–központúsága teszi gyakorlatiassá, a konzervativizmust pedig az, hogy inkább hosszú élettartamú intézményekben gondolkodik, mint filozófiákban. Mindkettőben van bizonyos mértékű földhözragadság. Mosolyognak, ha pátoszt, fellengzősége, szenvelgést látnak. Nem arról a konzervativizmusról beszélek, amelyhez a Fidesz áttért. Ez éppenséggel patetikus, szenvelgős és rettenetesen fellengzős. Ha észleli, hogy mindezt megmosolyogják, hajlamos kibillenni amúgy sem szilárd lelki egyensúlyából. Ez a „*keresztény–nemzeti*” szemlélet bizony nem *Edmund Burke*, *Alexis de Tocqueville* és *Hajnal István* „*nemes konzervativizmusa*”, hanem *Le Maître*, *Julius Evola*, *Carl Schmitt* és *Naphta páter* hatalombálványozó, agresszív reakcióssága. Sajátos magyar mitológiája az a háromezer évet befogó időtér, amelyben *Csaba királyfi* táltos paripája turáni időgépként nyargalászik *Sumérisztán* és *Makovecz sevillei Hét Tornyá* között.

Ma a Fidesz igyekszik a keresztény–nemzeti retorikában túlszárnyalni tősgyökeres partnereit. Főleg a szomszéd országokkal kötendő alapszerződések kérdésében. Liberális korában a Fidesz abban is megkülönböztette liberalizmusát az SZDSZ-étől, hogy magát pragmatikus liberálisnak nyilvánította s azt állította, hogy az SZDSZ *fundamentalista módon* (értsd: fanatikus doktríniséggel) *képviseli a szabadelvűséget*. A pragmatizmus nem jelent feltétlenül elvtelenséget. Kádár elvtárs például Párizsban egy sajtóértekezleten egy újságíró kérdésére azt felelte, hogy ő pragmatista, amennyiben ez azt jelenti, hogy megvalósítható eszméket képvisel. Hazatérése után – mivel mindez már a szezon vége felé történt – egy szabad pártnapon egy elvtárs megbírálta, mondván, hogy a marxizmus alapértékeit nem szabad csupán azért feladni, mert megvalósíthatatlanok. A pragmatizmus összeférhet elvi politikával, azt azonban valóban jelenti, hogy ezeket az elvéket a pragmatista leplezi – így nyitva hagy bizonyos lehetőségeket taktikai manőverekre.

Az 1994-es választási vereség után a Fidesz pragmatizmusához és a doktriner elviséghez való eladdigi viszonya gyökeresen megváltozott. Az MSZP-vel koalícióra lépett SZDSZ-t vádolják elvtelenséggel, az eszme elárulásával, míg magukat az eszme melletti kitartás mártírjainak állítják be. Vagyis fundamentalista alapra helyezkednek. Annak taglalásában nem mélyednek el, hogy az SZDSZ nem csérélt világnézetet, hanem pragmatista módon koalícióra lépett egy másik – tehát más világnézetű – párttal, a Fidesz viszont liberális elveit az azzal szöges ellentétben álló keresztény–nemzeti fundamentalizmusra cserélte. A Fidesz liberális ellenzéki párt korában egykor beadott egy ironikus törvényjavaslatot, amelyben azzal figurázta ki mai partnereit, hogy javasolta: az *Országgyűlés foglalja határozatba, hogy a kormánynak* (az akkori Antall–kormánynak) *mindig igaza van*. Ez volt a Fidesz véleménye egykor a kormány teljesítményéről. Ma, amikor a vereséget szenvedett MDF önkritikára kényszerül s azt elemzi, hol rontotta el kormánypárt korában, a Fidesz vállalja magára azt a nem túl ízléses feladatot, hogy megvédje az előző kormányt olyan kérdésekben is, ahol annak ellenzékbe szorult vezető pártja nem mer túl hangosan védekezni.

Az MDF legfőbb partnerévé lett Fidesz érthetően mindent egy lapra, a pillanatnyilag életképtelen próbálkozásnak mutatkozott *Polgári Szövetség*-re tesz. A számítás arra épült (épült volna?), hogy egy MDF–KDNP blokknak eséllyel lehetne Orbán a miniszterelnök–jelöltje. Vélhetően a két nagyobb párt egyike sem fogja elfogadni a másik vezetőjét közös vezérnek, így kiegyezhetnek a kisebb párt vezetőjében. Annál is inkább, mivel Orbán ismert politikus, és képességeiről joggal elismerőbb a köz véleménye, mint bármely mostani MDF– vagy KDNP–vezetőről. Ha pedig nem kerül eme pajzsra emelésre, a Fidesz eséllyel próbálhatja meg az MDF választóinak mérsékelt részét elcsábítani.

A megkorosodott ifjúsági párt arculatváltozását szimbolizálja névváltoztatása: 1990–1994 között a Fidesznek nem kellett nevébe felvennie, hogy *polgári* párt. Mindenki annak tartotta. Most lett erre szükség, mivel ez a polgáriság már távolról sem magától értetődő. Kemény marxista kritériumok szerint persze a keresztény–nemzetiek polgáriak. A burzsoáziát képviselik, a magántulajdon polgári elve alapján állnak, nacionalizmusuk is polgári ideológia. Az „*alap*” értelmében valóban polgáriak, ha azonban bizonyos „*felépítmény*” szempontokat is figyelembe veszünk, ez nem egészen egyértelmű. A

polgárisághoz hozzászámítják a mértéktartást és a fanatikus fundamentalizmustól való tartózkodást. A fundamentalista jobboldaliságot: fanatikus reakciósságot, jobboldali radikalizmust és persze a fasizmust nem szokták polgárinak minősíteni. A polgári szemlélet haladáselvű, szemben áll a konzervativizmus progresszió–negálásával. A modern polgári felfogás például elfogadja a szexuális magatartások egyenrangúságát – ahogy ezt eddig a Fidesz is tette, míg a konzervatív szemlélet – inkább feudális hagyományt követve, mint a polgári elvekhez igazodva – kötelezővé teszi a monogám család abszolutizálását, ahogy most már a Fidesz is. (Mellesleg Faddy Ottmár atya kikergetheti magát, mivel eme norma szerint a szerzetesség is deviáns szexuális magatartás a maga cölibátusával – amint ezt a protestantizmus hirdeti is.) A mai Fidesz–vezetés láthatóan úgy véli, keresztény–nemzeti fordulatával hazatalált igazi otthonába a liberális tévelygés után.

Népszava, 1995. december 23.

Alkotmányozási puccs

Az eltérő álláspontok frontvonalai nem a koalíció és az ellenzék között húzódnak, hanem átmetszik a táborokat, sőt a szocialista pártot is.

Az ötpárti megállapodás alapján megszövegezett módosító javaslatcsomag országgyűlési leszavazása az alkotmánykonceptió zárószavazásánál nehezen nevezhető másnak, mint puccsnak.³⁶ Csak kisebb mértékben azért, mert egy kisebbségi tényező, az MSZP³⁷ vezetési magja saját pártfrakciója többségének akaratával is szembe szegülve megakadályozott egy olyan döntést, amely megtételét ezen a kisebbségi tényezőtől kívül a parlamentnek gyakorlatilag minden többi tényezője megállapodással elhatározott, hanem, mert az akciót rajtaütés-szerűen hajtotta végre. A vezetési mag (szocialista kormánytagok, pártelnökség, beavatott képviselők) röviddel a szavazás előtt jelezte ugyan kifogásait: a szocialista kormánytagok kifejtették kormányülésen elégedetlenségüket a módosításokkal és a

↓

³⁶ A kétharmados többséghez 257 igen szavazatra lett volna szükség, ám az eredmény 252 igen, 5 nem és 22 tartózkodás volt. A nemmel szavazók és egy kivétellel a tartózkodók is mind szocialisták voltak. Nemmel szavazott a szocialista képviselők közül Antalóczy Attila, Csintalan Sándor (elnökségi tag), Katona Béla (alelnök), Paszternák László és Szöllősi Istvánné. Tartózkodott Tölgyessy Péter (SZDSZ) és 21 szocialista képviselő, köztük öt miniszter - Baja Ferenc, Kovács László, Suchman Tamás, Szabó György és Vastagh Pál. (Több MSZP-s miniszter viszont a szavazás ideje alatt nem volt benn a teremben.) Ugyancsak tartózkodott az elnökség több tagja: Jánosi György (alelnök), Kósa Ferenc, Kósáné Kovács Magda (ügyvezető alelnök), Vargáné Kerékgyártó Ildikó. Az ellenzék egyöntetűen igennel voksolt és az ellenzéki pártok tiltakozásukat fejezték ki, mert a szocialisták miatt sikertelenül zárult a szavazás. Áder János (Fidesz) szerint *az MSZP-kormány egy nyolc hónapja kötött hatpárti megállapodást rúgott fel*, a szocialista miniszterek magyarázattal tartoznak az Országgyűlésnek.

Pető Iván kijelentette: a helyzet rendkívüli, frakciója megdöbbenéssel fogadta a szavazás eredményét. Sajnálják, hogy úgy buktak meg a módosító javaslatok, hogy a kormány meghatározó tagjai is ellene szavaztak. *Ez bizalmi kérdés, amelyből az SZDSZ-nek messzemenő következtetéseket kell levonnia.*

Népszabadság, 1996. június 28.

A tartózkodó szocialista honatya: Alföldi Albert, Annus József, Baja Ferenc környezetvédelmi miniszter, Csizmár Gábor, Gellért Kis Gábor, Godó Lajos, Hajdú János, Halasi Imre, Haller Zoltán. Jánosi György, Kósa Ferenc, Kósáné Kovács Magda, Kovács László külügyminiszter, Soós Győző, Suchman Tamás privatizációs miniszter, Szabó György népjóléti miniszter, Szili Katalin környezetvédelmi államtitkár. Szűrös Mátyás, Tóth András, Vargáné Kerékgyártó Ildikó és Vastagh Pál, az igazságügy-miniszter. Az SZDSZ-ből egyedül Tölgyessy Péter tartózkodott. Az ellenzék egységesen igennel voksolt. Több mint 106 honatya – köztük számos ellenzéki is – nem szavazott: igazoltan, vagy előzetes kimentés nélkül távol maradt a szavazástól. (Horn Gyula kormányfő igazoltan maradt távol.) Szekeres Imre [az MSZP-frakcióvezetője] az ellenzékre hárította a felelősséget a fiaskóért. Mint mondta, az Országgyűlés 170 nem szocialista képviselőjéből 67-en nem voltak jelen, s amennyiben több ellenzéki vesz részt a szavazáson, a módosító csomagot elfogadja a Ház. Kósáné Kovács Magda visszautasította Pető Iván nyilatkozatát. Az ügyvezető alelnök szerint *egyetlen pártnak sincs joga minősíteni a szocialista képviselők szavazatát.*

Magyar Nemzet, 1996. június 29.

³⁷ Az újságcikkekben *MSZMP* olvasható, ami talán sajtóhiba – de az is lehetséges, hogy Szabó Miklós itt szándékosan használta a néhai állampárt nevét, valószínűleg a következő lábjegyzetben leírt esemény – a „Nagy Imre ügy” – miatt.

pártelnökség a módosító csomag elfogadása ellen foglalt állást, de amikor a frakcióülés a módosításoknak az ötpárti megállapodás szerinti megszavazása mellett döntött, nem tette világossá, hogy figyelmen kívül hagyva frakciója álláspontját is a valahai lengyel nemesi köztársaság liberum vétójának technikájával megbuktatja a javaslatot. (Azáltal, hogy *öt szavazat hiánya* meghiúsíthatott egy határozatot az egyébként indokolt alkotmányos túlbiztosítás adott esetben abszurdításba fordult.)

Kormánytagok elbeszélése szerint a kormányülésen a szocialista miniszterek magatartásából az látszott kitűnni, hogy elégedetlenek, de beletörődnek a kialakult helyzetbe. Leplezniük kellett szándékukat, mert az akció minden be nem avatottat meglepetésként ért. Az MSZP frakcióvezetője maga is elhatárolta magát. A történetek nyilvánvalóvá tették, hogy tisztázatlan az MSZP három vezetési központjának: a *kormánynak*, az *elnökségnek* és a *frakciónak* egymáshoz való viszonya, hierarchikus egymás alá–fölé rendeltsége. Bizonytalan, hogy az elnökség utasíthatja-e az elnökségi döntés végrehajtására a frakciót, vagy a frakció döntése kötelező-e a kormány párttagjaira. Amennyiben ez valóban tisztázatlan, akkor elvileg a vezetési központok egyenrangúak, pozíciójuk mellérendelt, ilyen helyzetben egyik centrum álláspontja sem negligálható olyan mértékben, ahogyan ez történt. Az alkotmányozási folyamat megakasztói bizonyos joggal hivatkozhatnak arra, hogy nem áll fenn alkotmányozási kényszerhelyzet. A népi demokratikus alkotmány lényegi módosításaival létrejött, az újnak tekinthető jelenlegi alkotmányt lényegében minden mai parlamenti párt elfogadja. Az előző ciklus tapasztalata igazolta, hogy az új demokrácia működni tud-e szerint az alkotmány szerint.

Az új alkotmány igénye inkább szimbolikus szempontokat tart szem előtt és korrekciókat és tökéletesítést akar végrehajtani, mint fenntarthatatlan helyzetet megszüntetni. Szimbolikus igény, hogy a valahai népi demokratikus nyelven szövegezett alkotmányt átszövegezzék az új demokrácia nyelvére, amelynek egyszerre kell jogilag szakszerűnek és emelkedett stílusban közérhetőnek lennie. A korrekciókat és a tökéletesítést pedig a rendszerváltás óta eltelt időszak tapasztalatainak felhalmozódása indokolja. Ellene szól az alkotmányozási sietségnek a mai parlament kiegyensúlyozatlan erőviszonya, az ellenzék viszonylagos gyengesége. Ennek figyelembevételével észszerűen merülhet fel az a megfontolás, hogy helyesebb lenne az új alkotmány létrehozását egy későbbi, kiegyensúlyozottabb összetételű országgyűlésnek átengedni. Mellette szól viszont, hogy nemzetnevelő gesztusértéke lehet annak, ha az új alkotmány a millicentenárium évében születik meg. Az pedig jelentős eredménynek tekinthető a demokráciára nevelődés tanulási folyamatának szempontjából, hogy ez a kiegyensúlyozatlan erőviszonyú parlament képes volt konszenzusra jutni az új alkotmány alapkoncepciójának tekintetében. Súlyos felelőssége lenne az alkotmányozási puccs végrehajtóinak, ha akciójuk felszámolná ezt az eredményt.

A kormánykoalíció helyzete szempontjából fontos fejlemény, hogy az alkotmányozási puccs felértékelte a jelenlegi ellenzéket. Eleddig ez az ellenzék inkább sértett, mint sérelmeket szenvedett el. Most olyan valóságos sérelem érte, amelyet nem kell felnagyítani. A kormányzat egyik fontos hatalmi tényezője inkorrekt volt vele szemben. Olyan mértékben, hogy a kormánykoalíció mindkét parlamenti frakciója szolidaritást kellett hogy vállaljon vele. Az MSZP vezetési magja eddig jelentős előnyének tartotta azt,

hogy a szocialista párt minden politikai irányban partnerképes. Nehéz átlátni, mi vitte arra, hogy nagyot szűkítsen legendás mozgásterén. Az ellenzék eddig nem sok sikert ért el abban, hogy a jelenlegi koalíció alternatívájaként jelenjen meg a közvélemény előtt, az elszenvedett inkorrekttség felértékelő hatása közelebb viszi ehhez a helyzethez. Esetleg az ellenzéki egységhez is. Kezükre játszódtott valami, amiben mindnyájan addigi elveik csorbulása nélkül egyetérthetnek. Az eltérő álláspontok frontvonalai nem a koalíció és az ellenzék között húzódnak, hanem átmetszik a táborokat, sőt a szocialista pártot is. Egyértelmű nézetazonosság az SZDSZ és az MSZP majdnem egésze között – a vitakérdések közül – csupán az egykamarás országgyűlés fenntartásában van.

A legfontosabb vitakérdésben – az úgynevezett *szociális alapjogok* kérdésében – az SZDSZ és az MSZP ellenszavazó része között legélesebb a nézeteltérés. A liberális irányzatok az új alkotmány legfontosabb eredményének éppen azt tekintették volna, hogy az alaptörvény megszabadul azoknak a „szociális jogoknak” a maradványaitól, amelyeket az 1949-es alkotmány alig leplezetten a megvont politikai jogok helyett adandó kárpótlásnak szánt. A munkás a sztrájkjog helyett megkapta a „pihenéshez” (értsd: a szakszervezeti üdülő rendszeres használatához) való jogot. A szociális jogok alkotmányba foglalása élesen ellentétes a jelenlegi kormány legfontosabb feladatával: a két párt közös vállalkozásával a gazdaság gyökeres átalakítására, mivel ennek szerves része a sokat emlegetett „koraszülött jóléti állam” leépítése is. Hogyan egyeztethető össze az államháztartási reform végrehajtása azzal, ha egyidejűleg alkotmányba foglaljuk újra a munkához való jogot? Azt tehát, hogy mindenkinek munkabér jár állampolgári jogon – nem csupán munkanélküli-segély és szociális juttatás – akkor is, ha nincsen szükség a munkájára. Vállalhatja-e vajon a magyar állam mai állapotában újra az állampolgári jogon járó ingyenes orvosi ellátást? A kultúrához való jog vonzó szándék, de hát jelent többet a kötelező, ingyenes népoktatásnál? Ha igen, akkor esetleg azt jelenti, hogy az állam felvételi korlátozás nélkül vállalja minden beiratkozott egyetemi hallgató eltartását? Ezt még Rákosi állama sem vállalta. Ebben a legfontosabb vitakérdésben egy oldalon áll az SZDSZ, a szocialista megszavazók jelentős része és talán a Fidesz, s egy oldalon az MSZP ellenszavazói, a KDNP, az MDF és vélhetően a kisgazdapárt. A követelést a módosításokról történt pártközi megállapodás jórészt behozta volna az alkotmányba. Az SZDSZ engedményeket tett e téren, hogy mindenoldali partnerei együttműködésének létrejöttéhez hozzájáruljon és hogy elkerülje a „nagyobb rosszat”, a kétkamarás parlamentet és a köztársasági elnök népszavazással történő megválasztását. Ezt a kérdést nézve nehezen érthető az MSZP vezetési magjának eljárása.

A másik kényes vitakérdésben az MSZP-vezetési mag szerezhetett támogatást a jobboldalról az érdekegyeztetés alkotmányba foglalása terén, de valószínűleg a politikai erőköze ma már nem tartja ezt kívánatosnak. A koalíció felállásakor az SZDSZ is egyértelműen híve volt a jogilag szabályozott, rendszeressé tett érdekegyeztetésnek, de az elmúlt évek tapasztalata nem látszik igazolni ezt a túl erős érdekegyeztetési szándékot. A versenyszférából végleg kiszorulni látszik a klasszikus szakszervezeti érdekegyeztetés, egyetlen talaja a költségvetési szektorban dolgozók és közszolgálati tevékenységet végző vállalatok munkavállalóinak köre maradt. A jelenlegi koalíció soron következő feladata az államháztartási reform, amely egy vonatkozásban éppen ennek a szektornak radikális

karcsúsítását jelenti. Szinte bizarr szándék ebben a helyzetben ezt a flexibilis átmeneti állapotot alkotmányba rögzíteni. Az ószocdem „érdekegyeztető tanácsos” korporativizmus talán a végleg magunk mögött hagyott múlt, s pont most akarnánk alkotmányi rangra emeléssel mesterségesen életben tartani azt, amit a fejlődés meghaladott?

Éles a nézetkülönbség a köztársasági elnök megválasztásának módja tekintetében. Az SZDSZ egyértelműen ellenzi a népszavazásos elnökválasztást, mivel ez a jelenlegi állami struktúrát elkerülhetetlenül elmozdítja az elnöki rendszer irányába. Ez pedig vagy diktatúraveszélyt, vagy végrehajtó hatalmi dualizmust jelent, a kormányozhatatlanság benne rejlő veszélyével. A népszavazással történő elnökválasztás az MSZP hivatalos álláspontja, habár vezetői ritkán szokták szóba hozni. E kérdésben a szocialista párt a maga oldalán tudhatja a KDNP-t és a kisgazdákat, az SZDSZ viszont egy oldalon áll a Fidesszel és állt a tegnapi MDF-fel. Az ellentétek jelentősek és zavarosak, mivel, mint láttuk, a frontok mind a kormány, mind az ellenzék táborát átmetszik.

Ezekben a napokban van kerek évfordulója Lukács György *Haladás és reakció harca a jelenkori kultúrában* című előadásának, amelyet az akkori MDP Politikai Akadémiáján tartott. A feledésbe ment előadás része volt az ötvenhatos forradalom közvetlen előtörténetének. A teoretikus a Nagy Imre körül tömörült pártellenzék számára akarta megfogalmazni a „szövetségi politika” új koncepcióját. Vezérgondolata az volt, hogy a „szocialista és a kapitalista világrendszerek” harcának korában csak forradalmi helyzetekben polarizálódnak a politikai frontok a kapitalizmus–szocializmus ellentéteként, konszolidált időkben az osztályharc fő aktuális ellentétei a fő kérdéshez képest másodlagos ellentétekben jelennek meg. Lukács szerint ilyen volt 1933–1945 között a fasizmus és demokrácia, a hidegháború idején a „háborús gyűjtogatás” és a „béketábor” ellentéte. A jelenlegi koalíció is ilyen másodlagos problémák szerinti polarizáció jegyében szövetkezett. A „Bokros-program” és a szociális demagógia, illetve diszkrétebben, a politikai demokrácia és bizonyos puha diktatúra veszélyének ellentéte jegyében. Az utóbbi időben felbukkant ugyan az az igény MSZP–körökben, hogy a koalíció rendeződjék át a kapitalizmus (SZDSZ) és a szocializmus (népfront–partner: KDNP) ellentéte szerint, de titok, hogy a szocialisták vezetési magja erre a vonalra állt volna át.

Úgy látszott, hogy minden fél engedett álláspontjából fontos kérdésekben. A szociális jogok enyhített formában bekerültek a módosítandó koncepcióba, a kisgazdák kivételével minden ebben érdekelt lemondani látszott a népszavazásos elnökválasztásról és a kétkamarás parlamentről, az érdekegyeztetést pedig – a megváltozott helyzethez hallgatólag igazodva – mintha mindenki igyekezett volna elfelejteni. A most felbomlóban levő pártközi kompromisszum szimmetrikusnak és kiegyenlítettnek látszott. Egyik tényező sem engedett számára veszedelmesen sokat.

Érdemes ezt összehasonlítani ebből a szempontból az 1990-es MDF–SZDSZ paktummal. Ott az SZDSZ egyoldalúan sokat engedett a kétharmados törvények jó részének feladásával és a „kancellári rendszerrel”, amiért csupán a soraiból kikerülő köztársasági elnököt kapta. Abból a hátsó gondolatból kiindulva, hogy az elnök – az egykori koalíciós kisgazda, az Antall família családi barátja – a miniszterelnök személyi varázsának hatása alatt fog állani.

A számítás az volt tehát, hogy az SZDSZ végső soron nem kap semmit. Az már a végzet fintora, hogy Antallon beteljesedett a „*Micimackó-szindróma*”, ő is „*vermet ásott magának, hogy más essen bele*” – de esetében is kiderült, hogy az illető ő maga.

Az előre nem látható fordulat okát egyelőre csak találgathatjuk. Ha a vezetési mag jelzéseket kapott volna a bázisról, hogy az MSZP-s tábor tömegei utcára vonulnak, ha kimarad az alkotmányból az állami lakáshoz és a 3,60-as kenyérhez való jog, az kiszivárgott volna. Az sem valószínű, hogy a Baloldali Tömörülés ultimátumot intézett a párt elnökéhez vagy Thürmer eljuttatta volna hozzájuk Zjuganov titkos üzenetét. A fáradt agyban legfeljebb olyan agyrémek fordulnak meg, hogy Horn Gyula esetleg a Keleti György megbuktatására tett kísérletet akarta megtorolni az ellenzéken, az SZDSZ-en pedig a Nagy Imre ügyet.³⁸

A veszett fejsze nyelét valószínűleg csak ősszel lehet már megmenteni. Ha egyáltalán lehet. Ha pedig nem, akkor beköszönt az eddigi legsúlyosabb koalíciós válság. Pedig már azt hittük, ezeken tényleg túl vagyunk.

Népszava, 1996. július 15.

³⁸ Az utalás arra vonatkozik, hogy az SZDSZ az *ellenzékkel együtt szavazott*, amikor Nagy Imre érdemeit törvénybe foglalták. Elfogadták azt az ellenzéki javaslatot, ami kiegészítette a törvény címét, illetve első mondatát: Nagy Imre mellett *mártírtársai emlékét* is törvénybe iktatták. Nem kapta meg a szükséges többséget Kőszeg Ferenc javaslata, amely a törvény preambuluma így módosította volna: „*Meg nem alkuvása a hazaáruló állambiztonsági apparátus fogságában és a hamis vádak alapján ítélező kommunista bírái előtt, mártírhálála, amelyért felelősség terheli a Magyar Szocialista Munkáspárt egész akkori vezetését és mindenekelőtt személy szerint Kádár Jánost, jelentős mértékben hozzájárult az 1956-os forradalom és szabadságharc szellemiségének megőrzéséhez.*” Indoklás: „*Ha az aradi vértanúkra emlékezünk, mögöttük ott van Haynau sötét árnyéka, de ott van Ferenc József is, akit a nemzet tizennyolc évvel később alkotmányos uralkodójának fogadott el. Ha törvényt alkotunk Nagy Imre emlékéről, nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy mártírúrnak és a forradalom leverésében tevőleges szerepet játszottak honfitársaink, nemzetünk egyes hazaárulóvá lett polgárai is.*” – Ez az egykori MSZMP funkcionáriusok számára elfogadhatatlan volt.

A szavazás eredménye: 140 igen, 125 nem, 38 tartózkodás mellett. (1996. június 25.)

Az MSZP frakció döntő többségtől eltérően igennel szavazott az egyik előterjesztő, Vitányi Iván.

Dokumentumok: <https://www.parlament.hu/iromany/02444ir.htm>

Kultúrharc és rendszerváltás

Hegy Gyula előzetes kommentárt írt az SZDSZ küldöttgyűlése elé.³⁹ A bevezetőben kijelenti, hogy nem bocsátkozik találgatásokba a tekintetben, hogy milyen fejlemények várhatók a küldöttgyűlésen a jelenlegi vezetés esetleges lecserélése vagy a vezetőségen belüli változások tekintetében, noha az MSZP- kongresszus előtt SZDSZ-es elemzők találgatásokba bocsátkoztak ilyen kérdésekben. Hegyi mozgástere kisebb. Pontosan tudja, hogy az SZDSZ-küldöttgyűlésen nem várható vezetőségbuktatás vagy politikailag jelzésértékű személycserék. Az is eldőlt már, hogy a küldöttgyűlésnek nem a koalíció lesz a tárgya.

Hegy soha nem leplezte túlságosan, hogy az MSZP azon csoportjához tartozik, amelyik a KDNP-t eleve szívesebben látta volna az 1994-es választáson győztes MSZP koalíciós partnereként, és úgy véli, ha bizonyos alapvető stabilizációs feladatok elvégzésén túl lesz a mai koalíció, akkor minél hamarabb ki kell cserélni a vadkapitalista szövetségest a szociálisan érzékeny keresztényekkel. Mindezek előre bocsátása után már nem tűnik különösnek, hogy a koalíciós partnerpárt képviselője, amikor csoportosítja és mintegy lekáderezi az SZDSZ vezetőit a koalícióhoz való viszony szerint megkülönböztetett rokonszenve a koalíció SZDSZ-es ellenzőit illeti, míg a koalíció helyeslőivel szemben erős fenntartásai vannak. Érthető. Úgy látja, hogy a koalíció ellenzői tartózkodnak a számukra elfogadhatatlan koalíciós viszonyokba való beavatkozástól, tehát nem támasztanak követeléseket a nagyobb koalíciós partnerrel szemben.

³⁹ Szabad demokrata képviselőtársaim és közíró kollégáim az MSZP tavaszi kongresszusa előtt látható kedvvel és élénk fantáziával ecsetelték a szocialisták belső helyzetét és a kongresszuson várható fejleményeket. Bár jóslataik nemigen váltak valóra, annyiban mindenesetre hasznosak voltak, hogy pontos képet adtak szerzőik politikai ízléséről és az MSZP-vel kapcsolatos szándékairól. Az SZDSZ küldöttgyűlése előtt illő viszonyoznom ezt a kitüntetett figyelmet, noha magam nem kívánok a tisztújítással kapcsolatos találgatásokra kitérni.

[...] Én személy szerint ugyan nem szeretem a gazdasági liberalizmust, de pontosan tudom, hogy a szívemnek oly kedves baloldali, keresztény és szociális értékek kiegyenlítésére liberális pártra is szükség van. Ahogy egy per korrekt lefolytatásához ügyvédre és ügyészre is szükség van, ahogy a műszaki fejlesztéshez alkotó mérnökök és harcos környezetvédők is kellenek, úgy a piacgazdaság működésénél is egymást feltételezik a szociális értékek és az elvont gazdasági racionalitás képviselői. S noha a szükség olykor szocialista és keresztényszociális pártokat is rákényszerít a gazdasági liberalizmus képviseletére, egyáltalán nem árt, ha ebben a segítségükre áll egy valódi liberális párt is. [...] Az SZDSZ ma sok tekintetben ugyanabba a helyzetbe jutott, mint amelyikbe az MDF keveredett 1992 táján. Szűkülő bázisán belül egyre hangosabb az a harcos értelmiségi kör, amely a kultúrharc folytatását, a szembenálló kulturális szektárok legyőzését és saját intézményei támogatását követeli pártjától. Mivel ez a magatartás a józan és gyakorlatias szimpatizánsokat idővel eltaszítja, a pártvezetés egyre inkább rászorul e kör támogatására. Ha az 1997-es költségvetés hajrájában, izgalmas nemzetközi események és az euroatlanti integráció sorsdöntő hónapjaiban a civil szervezetek támogatásának technikai kivitelezése miatt a koalíció felbontásával fenyegetőzhet néhány szabad demokrata képviselő, akkor ez önmagában is jelzi a kultúrharcosok megnövekedett súlyát. [...] az MSZP-vel kötött négyesztendő megállapodást felrúgva az SZDSZ nagy valószínűséggel masszív ellenséget szerezne magának a baloldalon is. Ha viszont marad a koalíció, s az SZDSZ a kultúrharcos szárnyát lecsendesítve igazi liberális párt lesz némi szociálliberális árnyalattal gazdagítva, akkor idővel talán mozgástere is tágulna.

Hegy Gyula: *Egy küldöttgyűlés elé*

Népszava, 1996. november 19.

A koalíció hívei azok, akik még várnak valamit az együttműködéstől, és békétlenek, ha várakozásaik nem teljesülnek. Az együttműködést akarók gondolják úgy, hogy a két párt koalíciója nem a választáson elért arányok szerint működik, hanem a partnerek egyenrangúak. Ha egyenlő a felelősség, akkor nem képtelen követelés az sem, hogy a cselekvőképesség is egyenlő legyen. A koalíció hívei voltak azok, akik úgy gondolták, hogy az 1994-es koalíció nem vezérpárt és csatlóspárt viszonya lesz, ahogyan ez az előző koalícióban a domináló MDF és a két kisebb partnerpárt esetében volt, hanem – a magyar történelemben először – valódi koalíció lesz, ahol kényszer nélkül szövetkezik két erősen különböző karakterű párt közös feladatok elvégzésére.

Hegyí fő kifogása az SZDSZ jellegadó irányzatával szemben azonban elsősorban nem az, hogy az SZDSZ békétlen és követelőző partner, amelyik nem akar beletörődni abba, hogy a kormányzatban csak választási eredményének arányában részesedik, és hogy nem nyugszik bele az Antall kitalálta „kancellári” gyakorlatba, és igényt tart arra, hogy a kormányon belül a mérvadó személyi változásokat a partnerek egyeztetése alapján eszközöljék. Fő kifogása az SZDSZ „*kultúrharcos*” magatartására vonatkozik. Az MSZP-s publicista magyarázat és tartózkodás nélkül használja a jobboldali szitokszót. Úgy veszi, hogy ennek a zagyva és soha nem definiált fogalomnak az értelme evidens minden olvasó számára. Részen valamiféle harcosan antiklerikális magatartást ért rajta, de érti általában az ideológiai harc minden formáját is. Az ideológiai harc a világ minden fertályán normális része a politikai harcnak. Az ideológiai harc mindenkor a saját érdek-kötöttség leplezése (ez az ideológia funkciója) és az ellentábor érdek-kötöttségének leleplezése (az ellentábor álláspontját általános értékűnek vagy világnézetközömbösnek beállítani akaró eszmék leplező ideológia voltának feltárása). A technokratizmus és a pragmatizmus ugyanúgy ideológiák, mint azok az eszmék, amelyekhez képest világnézetileg semlegesnek akarják magukat föltüntetni. Az ideológiacsömör maga is ideológia.

A problémát bonyolítja, hogy a kelet-európai–balkáni térségben a romantika óta a kultúra bizonyos területei (a történeti tudat, a költészet, Németországban a filozófia is) az aktuális politikai tudat része. Az ideológiai harc tehát olyan területeken is folyik, amelyek a fejlettebb társadalmakban csak tudományos értelmezés tárgyát képezik. A második világháború értékelése Nyugaton is aktuálpolitikai kérdés, az amerikai polgárháború már nem az.⁴⁰ Nálunk aktuálpolitikai töltése van a magyarság etnikai eredete kérdésének is. A sumer–magyar kontinuitás kérdése nem dilettantizmus és szakszerűség dolga, hanem a sumer eredetmítosz a szomszéd népekkel szembeni kultúrfölény igazolásához keres új hitregét.

A kultúrharc kifejezés annak a katolikus egyház elleni németországi kampánynak az idejéből származik, amely élén Bismarck állt. A mai helyzetet talán egy kicsit megvilágítja a vaskancellár emlékiratának egy mondata, amelyet a kultúrharccal kapcsolatban írt: *„Az egyház, amennyiben nem uralkodik, azonnal diocletiani üldöztetésről beszél.”* Mert az ugye nem kultúrharc, ha a [magyarországi] nem történelmi felekezeti közösségeket együtt emlegetik a Moon-szekttával és a vudukkal, ha a szabadkőművességről útszéli fasiszta

⁴⁰ Ez a megállapítás az USA déli tagállamaira valószínűleg soha nem volt igaz, ma már biztosan nem ez a helyzet.

rágalmakat elevenítenek fel. Kultúrharc az, ha valaki ez ellen felemeli a szavát. Kultúrharc, ha valakinek jobban tetszik Bibó István, mint Ravasz László, ha valaki még arra is képes, hogy Lukács Györgyöt nagyobb filozófusnak tartsa, mint Böhm Károlyt, azt még megfigyelési listára is teszik, aki pedig arra vetemedne, hogy úgy vélekedne Kornis Gyuláról, hogy szellemileg jelentéktelen volt, viszont szervilisen kiszolgált egy elnyomó rendszert, azt fel kell jelenteni a Keresztény–Tálib Hagyományvédelmi Bizottságnál.

Magam megvallhatom, hogy kultúrharcos gerjedelmek ébrednek bennem, ha valaki „szekértáborokról” beszél, mivel indulatot vált ki belőlem, ha az antiszemitizmust értelmiségi klikkek marakodásává akarják bagatellizálni. A dolog érdemére térve: az SZDSZ-nek nem a történelmi egyházakkal van konfliktusa, hanem azzal a politikai jobboldallal, amely úgy akar a maga számára „transzmissziót” létrehozni a történelmi egyházakból, mint egykor Lenin elvtárs a szakszervezetekből.^{41*} Az érthető, de nyilván nem helyeselhető, hogy a történelmi egyházak mindeddig ettől a törekvéstől nem határolták el magukat. Érthető, mivel az egyházak a nemrég erős politikai szövetségéstől támogatást reméltek anyagi követeléseik érvényesítéséhez, nem helyeselhető viszont, hogy ennek a támogatásnak a reménye olykor eltúlzott követelések támasztására ösztönözte őket. Az efféle kapcsolat a második világháború óta politikai pártok és egyházak között, ha előfordul is, a korábbi korokhoz képest ritka. Olaszországban valóban volt ilyesféle kapcsolat az egyház és a Kereszténydemokrata Párt között abban az időben, amikor a DC alternatíva nélkül uralkodó párt volt. Németországban viszont az erőskezdő Adenauer-rezsim alatt sem volt soha ilyen viszony a két történelmi egyház és a CDU-CSU között. A mai Angliában pedig bizarr jelenség volna, ha az anglikán egyház a toryk „transzmissziója” lenne. Az USA-ban bizonyos fundamentalista protestáns körök a republikánusok holdudvarához tartoznak, de ezek szellemi műhelyek közvetlen politikai szerep nélkül.⁴²

Amennyiben ez a kapcsolat a politikai jobboldal és az egyházak között lazul, az SZDSZ viszonya azonnal megszabadul a görcsöktől a történelmi egyházakhoz való viszonyban. A frontvonal nem az SZDSZ és az egyházak között húzódik az egyházzal kapcsolatos politikai nézeteltérésekben. Hegyi Gyula korábbi írásában világosan megírta, hogy számára a politikai színtér rendszerváltó és nem rendszerváltó pártokra tagolódik.

┐

⁴¹ A cikk szerzője tudott a római katolikus egyházzal kötendő „vatikáni szerződés” előkészületeiről, amit 1997. nyarán írt alá Magyarország kormánya és az Apostoli Szentsték, de az Országgyűlés csak 1999-ben ratifikálta. [A szerződés meghirdetett célja a Magyar Katolikus Egyház független működésének a biztosítása volt, de Horn Gyula arra is számított, hogy ezzel biztosíthatja az MSZP számára az egyház semlegességét vagy bizonyos mértékű politikai támogatását.]

1999. évi LXX. törvény a Magyar Köztársaság és az Apostoli Szentsték között a Katolikus Egyház magyarországi közszolgálati és hitéleti tevékenységének finanszírozásáról, valamint néhány vagyoni természetű kérdéssel 1997. június 20-án, Vatikánvárosban aláírt Megállapodás kihirdetéséről – *Magyar Közlöny*, 1999. július 5.
2013. évi CCIX. törvény A Magyarország és az Apostoli Szentsték között [...] 1997. június 20-án aláírt Megállapodás módosításának kihirdetéséről – *Magyar Közlöny*, 2013. december 12.

⁴² Az „újjaszületett” fundamentalista vallási csoportok ma már alapvetően meghatározzák a Republikánus Párt politikáját és többséget szereztek a Legfelsőbb Bíróságban.

A modernizáció hívei kritikusan szemlélik, hogy a magyar katolikus egyház mindmáig nem tette magáévá a II. Vatikáni Zsinat korszakos modernizáló reformjait, és 1990-ben, a rendszerváltáskor oda kapcsolódott vissza, ahol az egyház önállóságának fonala megszakadt 1948-ban, miközben a világegyház egy történelmi korszakkal lépett időközben előre. Hat éve az egyházban inkább volt „neobarokk” reneszánsz, mint felzárkózás a világegyház új minőségéhez. Hegyi viszonylag nyíltan megírta korábban, hogy az egyháznak éppen ebben a modernizáció kísértésébe bele nem esett tradicionalizmusában lát a rendszerváltáshoz fenntartással viszonylók tábora számára „fantáziát”. Kapitalizmus–Nyugat–modernizáció indokoltan jelent számára is egységet. Stratégiai elképzelésében a tradicionalizmusban megrekedt történelmi egyházak a számba jöhető legfontosabb szövetségesek a nyugati befolyás elleni harcban. Könnyen lehet, hogy a vár homokra épül, a katolikus egyház megtalálja az utat a zsinat szelleméhez, és a református egyház legközelebbi zsinati lelkeselnöke sem lesz MIÉP-es. Ekkor bizony a rendszerváltást fékező antimodernista frontnak legfeljebb Giczy György⁴³ és Lezsák Sándor marad meg szövetségesként.

A kultúrharc vád, a rendszervisszaváltás utópiájának része tehát. Az SZDSZ küldöttgyűlése nem első s bizonyosan nem utolsó alkalom a rendszerváltás MSZP-n belüli ellenzői számára, hogy előadják koalíciós partnerváltó elképzelésüket. Nyilván azzal a céllal, hogy ezzel is előkészítsék a mostani partnertől való megszabadulást.⁴⁴

A korábbiakhoz képest talán zaklatottabb hang más aktualitásnak szól, mint a küldöttgyűlés. A személyi jövedelemadó egy százalékára vonatkozó javaslatról. Az a szándék, hogy ezt az egy százalékot az adózó polgár szabad döntéssel valamely civil szervezet javára fordíthassa, távolról sem olyan jelentéktelen dolog, amely miatt csak elvakult kultúrharcosok csinálhatnak rumlit. Ez a javaslat az egyházakat nem közintézményként kezeli, hanem civil szervezetként.⁴⁵ Az új adózási szabály egyértelműen feltárhatja az egyházak *valóságos* társadalmi támogatottságának mértékét, és ez tiszta helyzetet teremthet a kultúrharc problémáinak és álproblémáinak dzsungelében.

Népszava, 1996. november 22.

↓↑

⁴³ Giczy Györgyöt 1995-ben választották a Kereszténydemokrata Néppárt elnökévé. Két évvel később a párt országgyűlési frakciójának nagyobb része átpártolt a Fideszhez, Giczy és támogatói kényszerűen független képviselők lettek. KDNP 1998-ban indult az országgyűlési választáson, de mandátumot nem szereztek. A jelenleg létező, azonos nevű pártot 2002 után szervezték újjá, az előző vezetőket bírósági ítélettel kizárva.

⁴⁴ „*Nem tervezi a kormány átalakítását* – jelentette ki Horn Gyula a koalíciós pártok vezető testületeinek közös ülése után. Nem cáfolta, hogy vezető szocialista politikusok ezt kérték. Megállapodtak abban, hogy a jövőben többször egyeztetnek.” – olvasható a Hegyi Gyula cikkét is közlő lap a címdalán.

Népszava, 1996. november 19.

⁴⁵ Végül a törvény kétszer 1% felajánlását tette lehetővé, így az egyházaknak nem kell a civil szervezetekkel „vetélkedniük” – és az egyházak a fel nem ajánlott személyi jövedelemadót is megkapják, az állam által – a nyilatkozatok arányában – elosztva.

Két párt, két válság

A koalíció nincsen válságban. Az SZDSZ küldöttgyűlése nem tárgyalta meg a koalícióból való kilépés vagy benne maradás kérdését, ami értelemszerűen a bennmaradást, jelenti. Az MSZP-vezetők „baráti megbeszélésén” sem merült fel a koalíció kérdése, tehát az MSZP békétlen körei sem vetették fel a koalíciós partner kikapcsolását vagy lecserélését.

A két koalíciós párt viszont válságban van. Külön-külön s nem együttvéve. Valószínűleg mindkettő eddigi legnagyobb válságát éli át. Az okok részben azonosak: mindkét pártban a gazdasági megszorító intézkedésekre – 'Bokros csomag' – reagáló állampolgári elégedetlenség dramatizálja a helyzetet. Mindkét pártban igazolni látják álláspontjukat azok az erők, amelyek eleve elleneztek az ilyen összetételű koalíciót.

Az SZDSZ-ben sokan a rendszerváltás feladását látták és látják abban, hogy a párt szövetkezett az előző rendszer utódpártjával, az MSZP-ben pedig éppen azok a körök, amelyek eleve fenntartással viszonyulnak a rendszerváltáshoz, vélik úgy, hogy pártjuknak nem lett volna szabad koalícióra lépni az intranzigens rendszerváltó párttal. Az SZDSZ-es ellenzők a párt rendszerváltó nimbuszát, az MSZP-s ellenzők pártjuk szociálisan elkötelezett hírét féltették a partneri viszonytól.

A válság mélyebb oka a két párt esetében azonban különböző. Az SZDSZ-ben az váltja ki elsősorban a válságot, hogy a párt a közvélemény-kutatások eredményeiben a koalíciós partnerhez képest viszonylagosan többet veszített népszerűségéből; mint amennyi népszerűségvesztés a stabilizáló kormányra valószínűen elkerülhetetlen sorsként hárul. Az MSZP válságát az okozza, hogy a rendszer-átmentők számára kritikus helyzetet teremtett az, hogy a koalíciós kormány a közszolgáltató energiaszektor privatizálásával, méghozzá külföldi tulajdonba adásával véglegessé tette a rendszerváltást. Az ezt korlátozni akaróknak addig kell lépniük, amíg esetleg még ez a változás nem visszafordíthatatlan, amíg esetleg ez a szektor vissza-államosítható. Azok az SZDSZ-esek, akik pártjuk „mélyrepülésére” reagálnak, zömmel hajlanak arra, hogy az MSZP-hez képest többlet-népszerűségvesztést annak tulajdonítsák, hogy híveik eleve elleneztek és a megszorító intézkedések után még inkább ellenzik a koalícióban való részvételt. A vezetésnek a koalícióban magát rosszul érző, de azt egyértelműen mégsem megkérdőjelező többsége a problémák gyökerét abban látja, hogy noha a koalíciós kormány gazdaságpolitikája azonos az SZDSZ szándékaival, és a rendszerváltás terén a lényegi struktúra átalakításában fontos lépésekkel haladt előre – elsősorban a privatizáció terén – a miniszterelnök kabinetpolitikájának „kancellári” káderpolitikájában, a Miniszterelnöki Hivatal félinformális hatalmi centrummá építésében, pártja irányzatai között lavírozó ál-szeszélyes „improvizációban”, az érdekcsoportok kulisszái mögötti informális érdekérvényesítő tevékenységében, a Kádár-kori gyakorlat olyan „csökevényei” élnek tovább, amelyek a koalíció létjogosultságát megkérdőjelezzik. Csak kisebb része a vezetésnek az az irányzat, amely a többlet-népszerűségvesztés okát nem a koalícióba való belépésben és bennlevésben látja – feltételezve, hogy ha ez volna az ok, akkor a koalícióban való részvétel miatti elégedetlenség a kormányalakítás után azonnal

megjelent volna a közvélemény-kutatásban – hanem a „kint is vagyunk - bent is vagyunk” magatartásban, amely zavart, értetlenséget és bizalmatlanságot keltett a párt híveinek táborában.

A koalíciós részvétel iránti ellenérzés magyarázatához érdemes néhány általánosabb problémát is figyelembe venni. Mindeddig a demokráciák leghatékonyabb működési modelljének az angol–amerikai típusú kétpártrendszer bizonyult. Ebben az esetben erős kormány áll szemben erős ellenzékkal. A kormánynak mindig jelen van azt leváltani képes alternatívája, és az csupán egyetlen párt lehet. Nyugaton több párt folyamatos parlamenti létezése esetén is jobbra kialakulnak az összetartozó blokkok, s ezek együtt gyakorlatilag kétpárti felállásként működnek. Magyarországon a demokrácia szocializációját hat éve zavarja, hogy három politikai irányzat van, amely nem tudja tisztázni, hogy egymáshoz mi a viszonya. Az intranzigens rendszerváltó elkötelezettség hívei számára az SZDSZ mint polgári párt a munkaadók pártja is, így tehát fő ellenfele a munkavállalók pártja lehet. Ez a megközelítés figyelmen kívül hagyja, hogy a nyugati kapitalizmusban a nagypolgári liberalizmus és a szociáldemokrácia ellentéte áthidalható, és nem zárja ki koalíció lehetőségét, míg hazánkban az SZDSZ fenntartás nélküli nyugati orientációja és más pártok nacionalista intranzigencia szomszédságpolitikai revansizmusa, valamint az SZDSZ kapitalizmus pártisága és a jobboldal jelentős részének romantikus antikapitalizmusa áthidalhatatlan ellentétek.

Az MSZP erősen irányzatokra tagolt párt. Rendszerváltó irányzata számára egyértelmű, hogy a párt egyetlen számba jöhető szövetségese az SZDSZ. Míg a párt rendszer-visszaváltó irányzata számára a frontvonal nem a Nyugat és a harmadik út, nem a modernizáció fenntartás nélküli igénye és a polgárosodással való azonosítása, illetve a modernizációhoz való fenntartásos viszony, a polgárosodás nélküli modernizáció melletti állásfoglalás között húzódik, hanem a kapitalizmus és antikapitalizmus tábora között, amely esetben a romantikus antikapitalizmus az MSZP rendszer-visszaváltóinak potenciális szövetségese a polgári SZDSZ-szel szemben. Ebből a bizonytalanságból az alakult ki, hogy a mai koalíciós partnerek egymást inkább tartják ellenfélnek, mint a gyenge ellenzék.

Az SZDSZ-oldalán a koalíciós helyzetet az szilárdíthatja meg, ha egyértelművé válik, hogy a pártot a jobboldali ellenzéktől nagyobb ellentét választja el, mint koalíciós partnerétől. Annak belátása, hogy amennyiben a mai jobboldal nem vált irányt és mai állapotában életképesnek bizonyul, akkor a jövőben is az MSZP marad az SZDSZ stratégiai szövetségese. Meg kell szűnnie a közép mítosznak, be kell látni, hogy a pártok helyét feladataik határozzák meg, nem valamiféle politikai topográfia, amelynek rendjében a közép a legrangosabb hely. Valójában a politikai súly a szárnyakon nyugszik, a közép a kispárti vegetálás színtere vagy éppen a megsemmisülést jelentő fekete lyuk.

Zavart okoz az is, hogy a jelenlegi koalíció a magyar történelem első koalíciója, amely a koalíciós kormányzás minden feltételének megfelel. Lényegük szerint különböző pártok szövetkeztek kényszer nélkül közös feladatok elvégzésére, és a koalícióval szemben áll az ellenzék, amely elvileg leválthatja. Érdemes ebből a szempontból visszatekinteni a múlt koalícióira. Az elfeledett 1906-os koalíció minden akkor létezett pártot egybefogott. A rivális Szabadelvű Párt a kormány alakulása előtt feloszlott. A miniszterelnök Wekerle

Sándor viszont éppen ekkor lépett át a Szabadelvű Pártból a kormány legerősebb pártját jelentő Országos Alkotmánypártba. Szürreális helyzet volt. A kormánynak nem volt ellenzéke, a miniszter-elnököt viszont éppen ez a már nem létező ellenzék adta.

Az 1945-ös koalíciónak sem volt ellenzéke. Azok a pártok közötti ellentétek, amelyek normális helyzetben kormány és ellenzék között feszülnek, a kormányon belüli harcban nyilvánultak meg. Az 1990-es koalíció pártjai világnézetileg oly mértékben voltak egységesek, hogy igazában nem is tekinthetők több pártnak. Az akkori kisgazdapárt az MDF agrártagozata volt, a KDNP a katolikus tagozat.

A mai koalíciós pártok nem tudnak még differenciálni a különbség és az ellentét között. Rossz színészként viselkednek, akik az előadáson túl akarják szerepelni egymást. A koalíciós kormányzást egymás melletti és nem együtt kormányzásnak érzik, ahol a pártok amolyan szocialista munkaversenyben túl akarják szárnyalni egymás teljesítményét. Hans-Dietrich Genscher, mint egy kisebbik koalíciós párt feje, külügyminiszterként mindig a kormány és nem az FDP külpolitikáját képviselte. Senki sem hitte, hogy ez „arculatvesztést” jelent a kisebb párt számára.

Az MSZP rendszer-visszaváltó irányzata számára nem holmi „koalíciós büntudat” jelenti az MSZP válságát, hanem az, hogy Horn elkötelezte magát a rendszerváltás ügye mellett. Számukra a válságból való kiút a tőle való megszabadulás. A „baráti találkozó” Horn megbuktatásának esélyeit kívánta kitapogatni. A megelőző válság idején a frondőrök még csupán a pártelnöki funkcióból akarták kibillenteni, Gál Zoltán lakásán már a miniszterelnöki székéből. Minden hasonló támadás a rendszer-visszaváltók akciója volt. Ezek azonban rejtőzködő táborot képeznek, amelyről azt sem lehet tudni, hogy kik vezetik és mely meghatározó személyiségek tartoznak ide. Vezérek még nem látják elérkezettnek az időt, hogy a nyilvánosság elé lépjenek. Mindig más csoport mögé bújnak. A Nánási úton a harmadik utasok, Hajóson Nagy Sándor mögé. Most a rendszerváltók lettek volna a faltörő kos. A „találkozó” valószínűleg Horn eddigi legbravúrosabb káderpolitikait manővere. Összetrombitáltatott egy megbuktatására irányuló összeesküvést, majd az évégett egybegyűltekké mondatta el azon miniszterek eltávolításának a követelését, akikről ő akart megszabadulni. Nem ő improvizált tehát, hanem nyomásnak engedett.

Előbb Hegyi Gyula, majd Jánosi György azt állította, hogy az akció az SZDSZ és az MSZP liberálisainak a közös tette volt, természetesen az SZDSZ felbujtására. A vád az, hogy az SZDSZ nyeregbe akarja segíteni az MSZP vezetésében a szocialisták hozzá közel álló irányzatát. Az igazság az ellenkezője. Amikor az SZDSZ állandóan számon kéri a koalíciós megállapodást a nagyobbik koalíciós párton, azt ezzel az egyeztetési eljárással egységes pártként tekinti partnernek. Ezzel a szétesésre hajlamos MSZP egyik legfontosabb egyben tartó tényezője. Jánosi azt állítja, hogy a „baráti találkozó” menesztésre ajánlott három miniszter: Lakos László, Vastagh Pál és Baja Ferenc (a *Kurír* még Keleti Györgyöt is említi) azok, akiket az SZDSZ tart ellenségeinek. A valódi ok Baja Ferenc esetében látható világosan: a támadás nem a miniszternek, hanem az MSZP választmányi elnöknek szól. Horn is és rendszer-átmentésre szövetkező ellenfelei is ezt a pozíciót akarják megszerezni. A másik két esetben a szándék homályosabb. Lakos esetében, ami az SZDSZ-t illeti, az nem volt ugyan elégedett a miniszter szektorsemlegességével, de nem remélte, hogy helyén

bármely más MSZP-s politikus jobb lehetne. Feltehetően inkább a termelősövetkezeti lobby volt vele elégedetlen, mint a talán nem is létező „farmer lobby”. Vastagh még homályosabb eset. Az SZDSZ ugyan nem találta sem törvény-előkészítő munkáját tökéletesnek, sem az Alkotmányozás és az alkotmánybírók kinevezése ügyében tanúsított magatartását egyértelműnek, de ezekkel együtt sem tartja személyét elfogadhatatlannak. Őt is inkább a rendszer-visszaváltók tekintik útjukban álló Horn-kádernek, az utóbbi viszont esetleg nem eléggé „kézivezéreltnek”. Az SZDSZ-nek kifogása csak azokkal a korábbi kormánytagokkal szemben van, akik a Bokros program megfűrése céljából látványosan lemondtak posztjukról.

Mindkét párt válságán az segíthet; ha a miniszterelnök csökkenti rajtaütésszerű káderpolitikai döntéseinek számát. Személyi döntések előtt egyeztet a koalíciós partnerrel és saját pártja vezető testületével s azokon keresztül pártja irányzataival. Ezzel nemcsak a két párt, hanem maga az ország is megszabadulna egy jellegzetes, Kádár-kori „csökevénytől”.

Népszava, 1996. december 3.

A káderpolitikai monopólium

Az MSZP első válsága a koalíció kérdésében robbant ki. A Nánási úton [tartott tanácskozáson] a liberális partnertől való megszabadulás és romantikus antikapitalista partnerrel való helyettesítése volt a fő probléma.

Az MSZP kongresszusa előtt felvetődött Horn félig–buktatásának a terve: adja át a pártelnökséget a nyíltan színre nem lépő, mindig másik csoport, illetve vezető háta mögé bújó, vele elégedetlen irányzatnak, és ezzel föderalizálják az MSZP eladdig egységes vezetését, amely egyben a kormány MSZP-s miniszterekből álló részének egységes vezetését is jelentette. Most, az életszínvonal–romlás miatt dramatizálódott helyzetben a „kancellári felhatalmazású” kormányfő káderpolitikai monopóliuma lett az a támadási felület, ahol párton belüli ellenfelei pozíciójára támadnak. Gál Zoltán lakásán a párt válogatott nagyjai juttatták kifejezésre igényüket, hogy bele akarnak szólni a legfőbb káderpolitikai döntésekbe, a kormánytagok leváltásába és utódaik kiválasztásába. A párt tekintélyei megnevezték az informális körben azokat a minisztereket, akik távozását szívesen látnák. Arról, hogy milyen utódokat szántak a helyükre, nem szivárogtattak ki információkat. Talán az a hallgatolagos alku volt a tárgyalási alap, hogy az eltávolításba bevonják a pártvezetés különböző irányzatokhoz tartozó autoritásait, de a helyükre lépő utódok kinevezésének monopóliumát továbbra is meghagyják a kancellárnak.

A párt vezető szervei és a párt parlamenti frakciója azonban nem fogadta el ezt az alakulóban levő új „kollektív vezetési” helyzetet, és keményen demonstrálta, hogy igényt tart a káderpolitikai döntésekben való részvételre. A frakció illetékes munkaközössége, a frakcióvezetés, a pártelnökség és a párt választmányának vezetősége sorra kifejezte azt, hogy tűrhetetlennek tartja egy újabb gazdaságpolitikus kinevezését a népjóléti tárca élére, mivel az illető jelölt a miniszterelnök szoros személyi köréhez tartozik. Az előadott kifogás az volt, hogy a népjóléti, gyakorlatilag: egészségügyi tárca élére újra orvost kell állítani, mert csak az láthatja át a terület szakmai problémáit.

Orvosokat orvosnak kell leépítenie. Az érvelés nem túl meggyőző: a leépítéshez inkább való kívülről „politikai komisszár”, mint szakmailag érintett ember, aki nehezebben állhat ellent a szakmai lobbyk nyomásának. Az „érett Kádár-korban” volt erre már példa. Pullai Árpád akkor lett közlekedési miniszter, amikor „hullottak a Malévek”, a légiforgalmat kellett szanálni, tehát a miniszter nem lehetett újra a MÁV-vezérigazgató, viszont a MAHART-vezérigazgatót sem teheték a vasút nyakára. Politikai megbízottra kellett az ügyet bízni. Most sem Karl Imre politikai megbízott voltával szemben volt az ellenállás, hanem a miniszterelnök személyi környezetének privilegizált helyzete ellen. A probléma nem az MSZP sajátos balsorsa. Nem egyszerűen csak „kádári örökség”. Az Antall által megteremtett „kancellári kormányzás”, az a ’45 előtt is fennállott helyzet, hogy kormányát az államfő által ezzel megbízott miniszterelnök teljes felhatalmazással állítja össze, a parlament egységes kormánylistáról szavaz, nem az egyes miniszterekről, tisztázatlan helyzetet teremtett a kormányt alakító párt vezető szerveinek és a párt parlamenti

frakciójának részesedéséről a kormány tagjainak kijelölése tekintetében.

A hatalom ezekkel a vezető szervekkel szemben a kormányfő kezében összpontosul.

Az MDF szakadása is hasonló ok miatt történhetett: az MDF pártvezetésének azon része, a lakitelekiek és a Boross-csapat tagjai, akik kiszorított helyzetben érezték magukat Antall kegyenceivel szemben, vasseprűvel ebrudalták ki az Antall-klikket a pártból. A Csurka-válság már ennek a pártvezetés – miniszterelnök-kamarilla ellentétnek a megnyilvánulása volt. Ezt megelőzte a frakció lázadása mellőzése miatt. Ez állt a kilépések (Dénes János, Maczó Ágnes) mögött és a frakció vezetés részesedés-igényét fejezte ki a „negyvenek platformja” – élükön Beke Katával. Az MDF-ben Antall betegsége katalizálta a vezetési válságot, a jelenlegi MSZP-ben az, hogy a „*kisebbik koalíciós partner*” makacsul ragaszkodik a káderpolitikai döntésekben való részesedéshez, és „*liberum veto*” igénye példát adott az MSZP háttérbe szorult vezetőtestületei ellenállása számára is.

Ennek következtében a miniszterelnök-pártelnöknek a kongresszus idején egyértelműnek és helyettesíthetetlennek bizonyult integráló szerepe pártja irányzatai között mára megkérdőjeleződött. Homályos eredetű pletykák terjednek arról, hogy a párt valamely másik vezetője ezt a szerepet jobban betölthetné. Valaki, akinek még nincsen kamarillája, inkább lenne elfogadható az MSZP összes irányzata és az SZDSZ számára is. A frakcióban a külügyminisztert emlegetik, viszont rögtön azt is, hogy nem akarja a szerepet vállalni. Érthető: ha valami nagy malőr nem jön közbe, sikeres külügyminiszterként vonulhat vissza. Viszont ki lehet itt tíz éven belül sikeres miniszterelnök? Kósáné [Kovács Magda] nevét az FKGP–Népfront elnöke – és immár egyetlen tagja –, Balaton Péter dobta be. Nehéz találgatni, hogy provokációról van-e szó, netán hasra ütöttek a szélsőjobbon vagy kiszivárogtatás történt, és csak ez a csap szivárgott. Kósáné talán kevesebb ellenérzést vált ki Hornnál a párt irányzataiban, a koalíciós partnernél és az ellenfeleknél, de a mindezeknél fontosabb választók számára még mindig nagy szerepe van a miniszterelnök plebejus bájának és vagánysága sem csupán taszít, hanem imponál is.

A *Magyar Fórum* dobta be, hogy Horn esetleg párton kívüli miniszterelnöknek adja át a kormányzást: Glatz Ferencnek. A Németh-kormány legendája tehát erre a perifériára szorult ki. Hornnak megint nincs alternatívája mint integráló személynek, ő az, akit végül mindenki elfogad, és a személyi varázst nem nélkülözi a választópolgár kisemberek szemében. Az MSZP-n belüli, rendszerváltást fékező irányzat lépett egyet előre.

Működési terük már nem a másodvonal baráti összejövele Hajóson és nem a fejeselek baráti összejövele a házelnök lakásán. Megalakultak: mint az MSZP „*Szocialista Platform*”-ja. Lépésényszerbe hozták azokat, akik menteni akarják az állami tulajdont és az állam jövedelem-újraelosztó szerepét.

A szocialisták rendszerváltás mellett elkötelezett irányzata, a kezdettől „*Szociáldemokrata Platform*”-ként működő irányzat a vezetési válság során megélné a súlyát mutatta, hogy a vezetők baráti találkozóján komoly részvétellel szerepeltek. Megjelent a már teljesen háttérbe szorult Nyers Rezső, és először titkolni akarták, majd elismerték Békési László részvételét.

A harmadik utasok nem alakítanak platformot, mert meg akarják őrizni köztes helyüket a jobboldali ellenzék és a rendszer-átmentők között. A kommunista „*Baloldali Tömörülés*” szintén a kezdetektől fogva platform, azonban az utolsó kongresszus előtt próbált kitörési kísérlet kudarca óta óvatos és kerüli a feltűnést. Az új platform továbbra is elrejtí a valódi kezdeményezőket, az MSZP élgárdájának „újvonalasait”. Az új platform is a harmadik utasok és Nagy Sándor mögé bújik. A „szocialista értékek” sem jelennek meg.

Mik volnának ezek? „*Kevesebb szegényt, kevesebb gazdagot!*” – az utóbbi biztosan megoldható, de kevesebb lesz-e ettől a szegény? Ki akarják ragadni Csurka és Torgyán kezéből az éhséglázadás zászlaját, amely mögött az éhezők már évek óta nem akarnak felsorakozni? Élére állnának ama állami alkalmazottak osztályharcának, akiket az államháztartási reform leépítésre ítél? Bezárás előtti üzemben nincs miért sztrájkolni. A bérsztrájk mindig ellentmondásos harci eszköz volt. Tulajdonképpen a legnagyobb konjunktúra idején volna értelme. Ekkor a tőkés fizetne, mert kárt okoz neki a kiesés, és volna is neki miből. De hát, akinek jól megy, miért sztrájkolna? A sztrájk akkor esedékes, amikor a tulaj röhög a markába, hogy ezt a bérköltséget megspórolhatja.

A rendszer-átmentők még mindig nem léptek elő sem vezéreik neveivel, sem jelszavakkal.⁴⁶ Még mindig valakik mögé bújnak. Lehet, hogy az új platform folt az MSZP köntösén, de bizonynyal nem színfolt.

Népszava, 1996. december 11.

⁴⁶ Az új MSZP induló – Sej, szellők, fényes szellők, / fujjátok, fujjátok: / Holnapra megfújhatjuk / az egész világot!

Petri György, 1996. november

Összegyűjtött versek, *Magvető Kiadó*, 2018. ISBN 9789631437706 (p. 725.)

A desztalinizáció vége

A magyar népi demokrácia kulisszák mögötti történetének dokumentumaiból az utóbbi évek publikáló és tényfeltáró munkája nagyon sok mindent feltárt. De még mindig sok a fehér folt.

A szoros értelemben vett dokumentumjellegű források mellett rászorulunk sajtóbeli cikkek, broszúrák „sorok közötti” közléseinek olvasására, és ezek mögöttes tartalmának elemzésére. Ennek a korszaknak sajátos forrása a korabeli politikai pletyka. Az akkori eseményeket „odafigyelőként” megélő kortársnak kötelessége ezeket közölni az utókorral, hiszen ezeket a verbális közlésekkel szerzett információkat az egykori kortárs enélkül a sírba viszi.

Vannak ezek között valóban kiszivárgott és nem szándékosan kiszivárogtatott háttér-információk. Ezek ritkák, és csak nagyon bennfentes emberek juthattak ilyenek birtokába. Vannak afféle politikai folklórtermékek: vágy és félelem szülte konfabulációk. Ezek is kordokumentumok, miként a politikai viccek, a graffitik. Tárgyunk szempontjából legfontosabbak a célpletykák, amelyeket szándékosan szivárogtattak ki az értelmiségi vagy olykor a széles közvéleménybe közlési, véleményalakító, orientáló vagy dezorientáló szándékkal. Az 1960–61-es év sztálinista, antikádárista szervezkedése a hadvezetés és a BM politikai elhárító apparátusába nagy számban átmentődött volt ávosok bizonyos köreibben, valamint az erre reagáló utolsó antisztálinista tisztogatási kampány 1962-ban nagymértékben csak az egykori célpletykákból szerzett ismeretekkel kiegészítve ábrázolható. Ezekre a célpletykákra forráskritikai módszerként a hipotézisállításra vonatkozó általános követelmények alkalmazhatók. Alkalmasak valami magyarázatára, ismert tényekkel nem ütköznek, és logikailag koherens okfejtést alkotnak.

A szervezkedés legáltalánosabb háttere megmagyarázható a körülményekből. Az apparátus sztálinista múltú tagjai 1957–59-ben is elégedetlenek voltak a megtorlás mértékével és keménységével. Nem részleges, hanem teljes körű megtorlást akartak, s kifogásolták, hogy a Kádár-vezetés ezt csupán a fegyveres felkelőkre alkalmazta. Az 1960-ban elkezdődött amnesztia súlyosan provokálta ezeket az erőket, és legharcosabb csoportjai a kulisszák mögött megpróbálták fellépni a „rendszernek az ellenforradalmárok előtti kapitulációja” ellen. Külön háttérrel adott a szervezkedésnek, hogy az 1961-es évben a magyarországihoz hasonló fejlemények zajlottak le a Szovjetunióban is. Az SZKP XXII. kongresszusa végrehajtotta a vezérországban is az utolsó desztalinizáló kampányt. A sztálinista hagyományörzőket ott is, itt is ingerelte, hogy a kommunista vezetés nem határolta el magát a XX. kongresszustól, amit érthetően az 1956-os év forradalmi folyamatai végső okának tartottak.

A két országban a helyzet ebből a szempontból nem volt egészen szinkronban. A Szovjetunióban a Molotov–Kaganovics vezette sztálinista frakció bukása után mintha okafogyottsága következtében lezárulni látszott volna a desztalinizáció. Az 1959-ben tartott szintelen XXI. kongresszus erre a kérdésre csak kis mértékben tért vissza. Csupán a Molotov-csoport akkor még aktuális tevékenységétől határolták el magukat a felszólalók. Magyarországon viszont a Kádár-vezetés erősen emlegette a XX. kongresszust. A vezetés

rehabilitáltjai: maga Kádár, Marosán, Kállai, Aczél Sztálin leleplezésében vélték legitimálni Moszkva előtt vezető helyzetüket. A sztálinista körök minden „szocialista” országban abban bíztak, hogy a kongresszus nem újra felélénkíti, hanem lezárja a desztalinizációt, még hozzá úgy, hogy egy kicsit rehabilitálja Sztálint. Amikor ennek az ellenkezője történt, az érthetően ellentámadásra provokálta őket.

A XXII. kongresszuson került sor Sztálin „másodszori” leleplezésére: a XX. kongresszuson elhangzott zárt körben előadott referátum leleplezéseit nagyrészt nyilvánosságra hozták, majd konzekvenciaként Sztálin mumifikált holttestét kitették Lenin mellől a mauzóleumból. Mindez nem volt szerves fejlemény. Magyarázatát, kiváltó okát csak feltételezhetjük. Nemigen lehetett más ok, mint viszontreakció a sztálinista erők bizonyos megelégnélésére. Ez azonban a kulisszák mögött zajlott, megfogható jelei nem voltak. Magam azt feltételezem, hogy a vonalas támadás maga is reakció volt. Ellenlépés az 1960-as szovjet hadseregreformra, amely az űrsikerekben, az USA elérésére is alkalmas interkontinentális rakétákban bízva lehetőséget látott arra, hogy az életszínvonal javításához extenzív tartalékot tárjon fel: csökkentette a szárazföldi erőt, és ezt kisélnie kellett volna a szárazföldi erők számára gyártó nehézipari kapacitás civil termelésre való átváltásának. Ez mozgósította a sztálinizmus végső menedékét és búvóhelyét jelentő hadiipari blokkot. Ennek jeleként fogom fel azt a váratlan és nehezen magyarázható változást, amelynek során a szovjet KB titkárainak száma egyik pillanatról a másikra tizenegyről négyre csökkent. Hruscsov bizalmasai: Arisztov, Poszpjelov, Beljajev, sőt kegyence és állítólagos szeretője, Furceva is a tisztogatás kárvallottja lett. A négy megmaradt titkár: Brezsnyev, Szuszlov, Kozlov, Muhitgyikov (nemzetiségügyi titkár). Utóbbi kivételével (akinek XXI. kongresszusi beszédében feltűnően kis teret kapott a többiekhez képest a Molotov–Kaganovics-csoport obligát elítélése) mindegyikük ismert ellenlábasa volt Hruscsov jobbos vonalának. A Hruscsovot 1964-ben megbuktató Brezsnyev és Kozlov a hadiipari lobbí, az „acélzabálók” csoportjának tagjai voltak. Szuszlov balossága ismert 1956-os magyarországi szerepéből. Erre volt, nézetem szerint, viszontválasz a kongresszus.

A kongresszussal kapcsolatban elterjedt akkor egy célpletyka, amelynek hajlok hitelt adni, s amely szorosan tárgyunkat érinti. Eszerint a szovjet pártvezetés a kongresszus előkészítése során a pártdemokráciát demonstrálandó, megküldte az alapszerveknek megvitatásra a kongresszus elé terjesztendő új pártprogram tervezetét. Erre részletekbe menő elvi bírálat érkezett sztálinista oldalról. Az ulánbátori szovjet nagykövetség pártszervezetétől, ahol a nagykövet Molotov volt. A Hruscsov-vezetés ezt a „bírálatot” is megküldte az alapszervezeteknek. Ez kiszivárgott, híre eljutott a testvéri országokba is, ahol félreértették. Azt hitték, hogy Hruscsov megbukott, és a kongresszuson újra átveszi a vezetést Molotov. Erre reagáltak volna a magyar szervezkedők. A kongresszus kétségtelenül két másik népi demokráciában is kiváltott „balos” reakciókat. Lengyelországban ekkor lép fel a nagy jövőjű „balos” irányzat: a Mieczysław Moczar tábornok vezette partizáncsoport. Bulgáriában a megrögzött sztálinista Jugov miniszterelnök megkísérli megbuktatni a hruscsovi vonalra állt Zsivkovot. Mögötte settenkedik a bolgár Rákosi, Valko Cservenkov, aki 1956-ban megbukott, de csak félig, a PB-ben eladdig bennragadt. Mindezek közvetlen mozdítója lehetett az ulánbátori felhívás – amennyiben valóban igaz volt.

A pletykák szerint a katonai csoportosulás élére Olt Károly állt volna politikai vezérként, aki ekkor az erősen belügyi háttérű Egyházügyi Hivatal elnöke volt. Mögöttük legfelül pedig kivárt Münnich és Kiss Károly. A szervezkedés állítólag szerkesztett egy Molotovéhoz hasonló leleplező dokumentumot a Kádár-vezetés revizionizmusáról, és ezt el akarta juttatni a kongresszus kezdetéig a szovjet pártvezetésnek. A nem sokkal korábban leváltott és moszkvai nagykövetté lebuktatott Révész Gézát a szervezkedők hozzájuk közel állónak tekintették, és neki küldték meg továbbításra. Csalódtak: Révész Kádárnak közvetítette az elaborátumot.

Nem tudom megállni, hogy az olvasót egy másik, ide tartozó pletykával is mulattassam. Ez ugyan nyilvánvalóan nem igaz, de ez is *„si non e vero, e ben trovato”*. E szerint valami egyházpolitikai szerződés lett volna esedékes Csehszlovákiával, ennek megkötésére magyar egyházpolitikai delegáció utazott Prágába, amit Olt vezetett, és magyar püspökök is a tagjai voltak. A banketten, ahol jelen voltak cseh és szlovák püspökök is, Olt részegen azt adta elő, hogy ne írjanak alá szerződést a revizionista Kádár-vezetéssel, mert annak órái meg vannak számlálva. A püspökök eufóriába estek attól, hogy feljelenthetik az egyházügyi hivatal vezetőjét, és nem is mulasztották el az alkalmat.

A szervezkedés egyetlen aktaszerű dokumentuma a pártközpont apparátusának Adminisztratív Osztálya 1961. december 27-i, félévet értékelő értekezletének osztályvezetői referátuma, amelyet 1962. január 5-i dátummal Péteri István adminisztratív osztályvezető küldött meg Pap János belügyminiszternek. A beszámoló lényegében a hadvezetésen és a BM politikai vizsgálati és nyomozó szerveiben uralkodó rákosista reminiscenciákkal és revánshangulattal foglalkozik. A referátum hangsúlyozza, hogy ezekben a körökben a szovjet kongresszus éles elutasításba ütközött. Utal arra, hogy ennek a légkörnek felszámolása feladatával került a HM élére az erőskezű és sötét múltú (valamint jövőjű), de ekkor kádárista Czinege Lajos, aki eladdig az Adminisztratív Osztályt vezette, a BM élére pedig Pap János Veszprém megyei első titkár, aki erősen vonalas stílusú megyei elvtárs volt, azonban korábban ellentétbe került az ÁVO-val, és hatáskörében kifejezetten utazott a helyi állambiztonsági részlegre, és kedvteléssel szekírozta őket. Az egykori pletykákkal összhangban a referátum a sztálinista mozgolódás vezérének Dapsi Károly ekkorra már leváltott politikai főcsoportfőnököt említi (utána kőbányai kerületi első titkári pozícióba bukott le). A jelentés említi bizonyos Szalai–Laáb-csoportot is. Szalai József hadosztályparancsnok az ügy miatt börtönbe is került. Laábról csak ebből a referátumból tudok, semmi bővebbet nem említ a szöveg róla.

Annál ismerősebb a szintén említett Hazai Jenő neve. Ő nem hiányozhat a sztálinista mocorgásból. 1956-ban a néphadsereg akkori politikai főcsoportfőnöke. A leghírhedtebb '56-os „helytálló”. Az október 26-i KV-ülésen ő ugatja le leghangosabban a – forradalommal akkor még szemben álló – Nagy Imrétől elhatárolódó, a forradalom mellett nyilatkozó pártellenzékiet. 1956. november 4-e után az államvédelem újjá szervezői közé tartozik, ő is az ellenállást felgöngyölítő reaktívált ávós apparátus vezérfigurája. Máshonnan tudomásom van arról, hogy az ügyben benne volt Pap Sándor tisztiiskolai oktató tiszt, aki nem sokkal korábban azzal tette magát ismertté, hogy a Valóságban megtámadta Konrád György egyik katonapolitikai vonatkozású írását. A szervezkedésszerű tevékenységen kívül a

referátum említi, hogy a BM Politikai Vizsgálati Osztályán a kihallgatók még mindig bántalmazták a kihallgatottakat. Veseleverés, gumibotozás feltehetően nincsen már, de pofonok csattannak, a kihallgatók leköpdösik a gyanúsítottakat, katonai büntető–fegyelmező gimnasztikát végeztetnek velük, és földre szórt gyufát szedetnek velük össze. A dokumentum említi, hogy a sztálinista megélénküléssel az 1961. novemberi KB-ülés is foglalkozott. Maga Kádár ezt mondja a plénumon: „...a baloldali szektás elhajlás »bocsánatos bűn« lett a pártban, holott ez pusztulásba viheti az országot.”

Münnich Ferenc és Kiss Károly érintettségéről nem ismertek a részletek. Viszont tény, hogy ezek után nem sokkal Kiss kiszorult a felső vezetésből, Münnich pedig hátrébb lépett a ranglétrán.

Ennek az ügynek ellenhatása, a szervezkedés megtorlása volt az 1962. augusztusi KB-határozat, amely megindította a Kádár-rendszer utolsó desztalinizációs kampányát. Az augusztus 14–16-án lezajlott ülés határozatának terjedelmes címe: *Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a személyi kultusz éveiben a munkásmozgalmi emberek ellen indított törvénytértési perek lezárásáról*. A határozat az egykori koncepciók pereket veszi elő, hogy az aktuális szervezkedők ellen ennek jogcímén indítson eljárást. A valóságos okot nem lehet nyilvánosságra hozni, mivel hiába kifogásolja Kádár az 1961-es plénumon, az ő rendszere és ő maga számára is a sztálinizmus „bocsánatos bűn”, a „fő veszély a revizionizmus”. Ezt nem lehet megkérdőjelezni. A sztálinisták elleni nagyméretű megtorló akciónak nem szabad egészen nyílnak lennie. Az akkori pártvezetés ellen akkor szervezkedőket csak egykori gazságaik ürügyén lehet eltávolítani az apparátusból. Az augusztusi határozat kizárja a pártból Rákosit és Gerőt. Ezen túl hat hozzájuk húzó kádert. Közöttük van Kovács István, korábbi budapesti első titkár, Boldóczki János, a Hegedűs-kormány egykori külügyminisztere és Soltész Károly, Gerő valamikori titkára. Őket rákosista frakciózásért. A határozat ugyan azt mondja, hogy a Rákosi ügyében kiküldött, Nógrádi Sándorból és Aczél Györgyből álló fegyelmi bizottság jelentésének konzekvenciáját vonja le, de diszkréten arra is utal, hogy fentiek és bizonyos híveik az adott időben is szervezkedtek a Kádár-vezetés ellen, tehát inkább ez az oka kizárásuknak, mint a valamikori koncepciók ügyek. Az ő kizárásukkal üzen tehát a párt a hadvezetés és az állambiztonság mozgolódóinak. Azon túl valóban azzal, hogy bizonyos megtorlásban részesít koncepciók ügyekben súlyosan kompromittáltakat. A határozat szerint 17 volt ávóست és bírót, ügyészt is kizárnak a pártból koncepciók tevékenység miatt. Az ezen a címen végrehajtott tisztogatás jóval szélesebb, mint amennyit a határozat mutat. Határozat születik arról, hogy a belügyi és igazságügyi apparátusból eltávolítanak minden személyt, aki koncepciók ügyekben kompromittálódott. Ez valóban leszereli azokat, akik legerősebben szemben állnak a legkényesebb erőszakszervezeti és hatalmi területen az amnesztiával, és az ezen a vonalon haladó konszolidációs politikával.

Az akció lebonyolítását megfelelő kézbe adják. Az új adminisztratív titkár, Marosán György boldogan számol le egykori kínzóival. Az adminisztratív osztály élére az antisztálinista Tömpe András kerül, belügyminiszterként Pap János irányítja az akciót. Mindhárman kísérletet tesznek arra, hogy a tisztogatást kiterjesszék, és a párt–apparátusból is eltávolítsák azokat, akiknek koncepciók eljáráshoz pártvonalon köze volt. Ezt már nem

engedi a pártvezetés. Ez az apparátus alapjait ingatná meg. Az akció lezárulása után mindhármukat elmozdítják. Pap János rövid időre felfelé bukik miniszterelnök-helyettségé, majd visszakerül Veszprém megye élére. Tömpe Andrást eltávolítják az Adminisztratív Osztály éléről, és Berlinbe megy nagykövetségnek.⁴⁷

Marosán szokása szerint cirkuszt csinál, és ezért egy pár soros nyilvánosságra hozott párthatározatban elmarasztalják valamiért, amiről a legdörzsöltebb sorok közötti olvasóművész sem hámozza ki, hogy mi is volt a baj vele valójában. Hollós Ervint viszont azért menesztik az államvédelmi szervezetből, mert szabotálta a határozat végrehajtását.

A sikeres visszaverő akció biztosította a Kádár-vezetés számára, hogy az amnesztiával megkezdett enyhítő politikát további intézkedésekkel szélesítse. A származási kategóriák eltörlése az egyetemi felvételeknél és a káderpolitikában még egyszer fellángoltatja a munkáskáder-romantika mögé húzódó funkci ellenállást. A „Dapsi-puccs” szatírájátékának tekinthető, amikor 1964-ben az utóvédharcosok a Munkásőrséget próbálják puccsbrigáddá szervezni. A vezetés nem veszi félvállról az akciót, és munkásörpisztolyokkal elkövetett öngyilkosságokra és taxibrásokra hivatkozva bevonja az otthon tartott munkásőrfegyvereket. Ezeket ezentúl a támaszponton raktározzák, és a munkásőr csak a szolgálat idejére viszi magával. A pártmilícia ezzel meghirdetett értelmét veszti el. Legközelebbi ellenforradalom esetére a párt legjobbjainak megint nem lesz módjuk arra, hogy lekapják a géppisztolyt a fogasról, és máris tüzeljenek az ellenforradalomra. Az ellenállás utolsó mozzanata volt, hogy célpletykák szerint Angyalföldön röpcédulák jelentek meg azzal a szöveggel, hogy „munkásörök, ne adjátok le fegyvereiteket!”

A funkcionárius ellenállás, amely a „kádárizmust” Novotny–Husak-, illetve Ulbricht–Honecker-fazonú szabályos népi demokráciává akarta volna „normalizálni”, végigkísérte a Kádár-rendszer történetét, de az 1961-es szervezkedés veresége után ez a fajta aktivitás nem használt többé nyíltan sztálinista jelszavakat.

Beszélő, 1997. június

17

⁴⁷ Tömpe András Budapesten született 1913-ban. 1932 és 1937 között a brünni műszaki főiskolán tanult. Akkor önkéntesként a spanyol polgárháborús frontra ment, majd 1944-ben átszökött a fronton, partizán lett. A háború után ő kezdte megszervezni a magyar államrendőrség politikai rendészeti osztályát – de Péter Gábor riválist látott benne, így feleségével együtt ismét külföldre ment, szovjet hírszerzőként 12 évet töltött Dél-Amerikában. Végül 1959-ben a szovjet elhárítás tábornokaként tért haza, 1962-ben rendőr-vezérőrnagyként saját kérésére nyugdíjazták, de 1962 és 1963 között az MSZMP KB Adminisztratív Osztályát vezette. 1963-tól 1967-ig a Corvina Könyvkiadó igazgatója volt, majd 1967-ben kelet-németországi nagykövetté nevezték ki, de Csehszlovákia megszállása miatt 1968. augusztus 24-én lemondott. Hazatérése után a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének elnöke lett. Egy csekély jelentőségű ügy miatt pártfegyelmi eljárást indítottak ellene, 1971. december 15-én főbe lőtte magát.

A VSZ öröksége és a magyar NATO-tagság

A magyar NATO-csatlakozás támogatói részéről a legfontosabb érv már számtalanszor elhangzott: nevezetesen az, hogy a NATO tagjaként Magyarország véglegesen tagja lesz a nyugati országok politikai közösségének. Ezzel megtörne az az ezeréves disszonancia, hogy miközben Magyarország köztes helyzetében kultúrája és civilizációja szerint inkább nyugati ország volt, soha nem tartozott a Nyugat politikai közösségéhez.

Bizonytalanság és némi őszintétlenség mutatkozik viszont a NATO jellegének megítélésében. Miközben a csatlakozás ellenzői túlhangsúlyozzák, hogy a NATO még mindig katonai szövetség, a csatlakozás hívei már-már úgy kívánják beállítani, hogy a NATO-nak ez a szerepe teljesen megszűnt. Valójában a NATO-csatlakozás olyan katonai szövetséghez tartozást jelent, amely képes egy bizonytalan helyzetű térségben a hatékony biztonság feltételeit megteremteni.

Oroszország érthetően sérelmezi azt, hogy a nyugati katonai jelenlét megjelenik a korábban a szovjet hatalmi szférához tartozó országokban. Elméletileg felvetődhetne, hogy Oroszország részvételével egy közös orosz–NATO szervezet tartsa fenn a posztsovjettérség stabilitását. Ebben a tekintetben nem lehetünk szemérmesek annak kimondásában, hogy a korábban szovjet uralom alatt álló országok népei semmilyen formában nem fogadnák el az orosz katonai jelenlétnek akárcsak részleges visszatérését sem. Moszkvában időről időre azt is felvetik, hogy az említett cél érdekében Oroszországot fel kellene venni a NATO-ba. (Történelmi párhuzam: 1939-ben a szovjet–német szerződés⁴⁸ aláírása után emlegették, hogy vajon a Szovjetunió az antikomintern–paktumba is belép-e.) Az orosz NATO-csatlakozás ötletének megvalósítása valójában a lehető leghatékonyabb módszer lenne a NATO szétverésére és ezáltal kitűnően szolgálná az orosz stratégiai érdekek megvalósulását.

A NATO-nak mint katonai szövetségnek a létjogosultsága akkor szűnt volna meg, ha Oroszország mint katonai szuperhatalom papírtigrissé silányult volna. Ez azonban koránt sincs így. Azok az orosz hatalmi ambíciók, amelyek korábban a Varsói Szerződés működésében öltöttek testet, ma új formában és némileg megváltozott geopolitikai célokkal jelentkeznek. A NATO-bővítés kulcskérdése, hogy valóban megszűnt-e a szovjet rendszer és

⁴⁸ A Molotov–Ribbentrop-paktum néven ismert egyezmény titkos záradéka egy érdekszféra-megállapodást tartalmazott. „A Német Birodalom és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége közti meg nem támadási szerződés alá-írása alkalmából a két fél alulírott teljhatalmú megbízottjai szigorúan bizalmas megbeszélést folytattak kelet-európai érdekszférák határainak kérdéséről. Ezek a megbeszélések a következő eredményre vezettek: Abban az esetben, ha a balti államokhoz (Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia) tartozó térségekben területi és politikai átrendeződés megy végbe, Litvánia északi határa képezi Németország és az SZSZKSZ érdekszféráinak határát. Ebben az összefüggésben Litvánia érdekét Vilna körzetében mindkét fél elismeri. Abban az esetben, ha a lengyel államhoz tartozó térségekben területi és politikai átrendeződés megy végbe, Németország és az SZSZKSZ érdekszféráinak határa nagyjából a Narev, a Visztula és a San folyók vonalát követi. Azt a kérdést, hogy a két fél érdekei megkívánják-e egy független lengyel állam fennmaradását, és hogy melyek legyenek egy ilyen állam határai, a további politikai fejlemények alakulásától függően kell végérvényesen eldönteni. [...] Ezt a jegyzőkönyvet mindkét fél szigorúan titkosként kezeli.”

vele az orosz fenyegetés. A szovjet rendszert nem döntötte meg forradalom, sem külső nyomás, még csak rendszerátalakítás felé tartó reformfolyamat sem.

Az omnipotens szovjet hatalom visszavonult. Fel kell tehát vetni a kérdést, hogy mi kényszerítette erre. Az egyetlen értelmesnek tűnő hipotézis az, hogy nem akarta magára vállalni az elkerülhetetlen gazdasági összeomlás ódiúját. Ezért átjátszotta a csődtömeg-gondnok szerepét valaki másnak. Ki lehet ez a más? Új név nem merült fel, senki olyané, aki ne tartozott volna a korábbi nómenklatúrához, olyané pedig különösképpen nem, aki korábban az ellenzékhez tartozott volna. A csődtömeg-gondnok minden valószínűség szerint a korábbi csődgazda. Ennek nehezen vitatható bizonyítéka, hogy a jelenlegi orosz parlamenti pártok közül egy sem tekinthető a hajdani értelmiségi ellenzék örökösének. A mai orosz pártstruktúra valójában a Brezsnyev-érában a szovjet vezetésen belül kialakult pluralitás nyílttá válása és párt formában történő megjelenése. (Ettől a jellemzéstől csak egy párt tér el látszólag: Zsirinovszkij pártja, amely az 1905-ös „zubatovscsina” utóda. Abból a szélsőjobboldali állelenezékből nőtt ki, amelyet – Zubatov egykori cári belügyminiszter ötletének felhasználásával – a KGB hozott létre a demokratikus ellenzékkel szemben.)

A rendszerváltás elmaradásának legfényesebb bizonyítéka, hogy a szovjet rendszer korábbi oszlopa, a csak név–metamorfózisokon átment KGB lényegében változatlanul megmaradt. (Hasonlításképpen képzeljen el az olvasó egy olyan 1945-ös német rendszerváltást, ahol minden előző intézmény megszűnik, csak a Gestapo és az SS maradnak meg. Változatlan szervezettel és állománnyal, de az előző átkeresztelve Demokráciamentési Hivatallá, az utóbbi pedig Szabadságjogi Örezreddé.)

A volt szovjet szuperhatalmi potenciál fennmaradása egy gazdaságilag szegény országban továbbra is azzal a veszéllyel jár, hogy ezt az erőt Moszkva úgy akarja felhasználni, ahogy korábban is próbálta volna. Ehhez érdemes felidézni, hogy a brezsnyevi–andropovi időkben két taktikát ismertek a Nyugattal szemben. A détenté [enyhülés] taktika nyugati segélyeket akart volna kiügyeskedni a rendszer szanálására. A hidegháborús taktika olyan katonai fölényt akart elérni, amellyel a megfélemlített Nyugatot adományok szolgáltatására kényszeríti. (Ez az „*adófizetés a szultánnak*” helyzet.) A két taktikát a mindenkori szovjet vezetés váltogatva alkalmazta. Ha nem hatott az egyik, előhúzták a másik kártyát.

A mai napig fennmaradó szovjet stílusú szépsége ennek a politikának a megtévesztő látszat fenntartása: a hidegháborús taktikát továbbra is détenté-nak igyekeznek álcázni. A csődtömeg-gondnokok ezt a kettős játékot folytatják tovább. Oroszország gazdasági elmaradottsága – amely a cári és a szovjet érában egyaránt forrása volt az orosz expanziós törekvéseknek – ma is, holnap is arra készítheti az orosz vezetéset, hogy a gazdasági és belpolitikai válsághelyzetekből – az ország nagyhatalmi katonai helyzetére támaszkodva – külső terjeszkedéssel keresse a kiutat. Ebben az, hogy a détenté vagy pedig a hidegháborús kártyát választják-e, csak taktikai kérdés.

Az orosz kül- és katonapolitikai stratégia lényege viszont – a Varsói Szerződés megszűnésétől függetlenül – változatlan maradt, s csak geopolitikai irányultsága módosult. Arról van szó, hogy korábban a Nyugattal szembeni szovjet katonai nyomás fenntartásában kulcsszerepe volt a kelet-németországi szovjet katonai jelenlétnek. Lengyelország katonai jelentőségét az adta, hogy területén keresztül biztosították az összeköttetést a Szovjetunió és

a keletnémet támaszpontok között. Minderről a gorbacsovi détente politika várható nagy hozzádékának reményében valóban lemondott a Szovjetunió.

A szovjet birodalom szétesését követően Oroszország más térségben keres magának kompenzációt az elveszített katonai jelenlért. Moszkva Jugoszlávia felbomlását használja fel arra, hogy megkísérelje újabb támaszpontországgá tenni Szerbia–Kis-Jugoszláviát, és az itt kiépítendő katonai jelenléttel lehetőséget szerezni arra, hogy olyan katonai nyomás alá helyezze Olaszországot és a földközi-tengeri térséget, amilyen nyomást korábban a keletnémetországi katonai jelenléttel Nyugat-Németországra tudott gyakorolni. Ennek a katonai jelenlétnek a folyamatban lévő kiépítése már egy új hidegháború előkészítésének tekinthető. A Szerbiának és a boszniai szerb köztársaságnak történő orosz fegyverszállítások, amelyek a fekete fegyverkereskedelem csatornáin zajlanak és amelyekről megbízható információkkal – ha egyáltalán, akkor csak – a titkosszolgálatok rendelkeznek, az orosz hatalmi érdekszféra kiterjesztését szolgálják. Ez a geopolitikai stratégiamódosulás a történelmi kontinuitás helyreállítását jelenti; visszatérést a nagypéteri–sztálini „*kijutás a meleg tengerekre*” politikához (amelyről a brezsnyevi politika „kapituláns” módon lemondott). Az új orosz hidegháborús stratégia fényében más értelmet kap a NATO kibővítésének egész problémája. A NATO kibővítésének korábbi koncepciója olyan biztonsági rendszer megteremtését irányozta elő, amelynek az lett volna a feladata, hogy elejét vegye a volt Jugoszlávia felbomlását követő helyzethez hasonló destabilizált állapot kialakulásának a közép- és kelet-európai térségben. Oroszország nyomulása Szerbia felé alapvetően megváltoztatja a NATO kibővítésének értelmét. A cél immár Szerbia–Kis-Jugoszlávia elszigetelése az Oroszországgal való közvetlen érintkezéstől. Tekintettel arra; hogy a hidegháború lehetősége nem szűnt meg, veszélyes illúzió minden olyan számítás, amely a semlegesség esélyével kalkulál.

A NATO és Oroszország közötti térségben azok az erők, amelyek nemmel szavaznak a NATO-tagságra, álláspontjuk győzelme esetén nem semleges, hanem ütközőállam helyzetébe hoznák országukat, amely helyzetből könnyen adódhat az orosz befolyási övezetbe történő átcsúszás. Egy új orosz befolyási övezet létrejötte Közép- és Kelet-Európában – akár nyíltan, akár leplezetten – a Varsói Szerződés feltámasztását jelentené. Magyarország számára a NATO-hoz történő csatlakozás e veszély elhárításának egyetlen eszköze: a „kompország” talán utolsó esélye, hogy végre lehorgonyozzon a nyugati parton.⁴⁹

Népszabadság, 1997. november 7.⁵⁰

17

⁴⁹ A csatlakozásról döntő népszavazás 1997. november 16-án volt. Mivel korábban is mérhető volt a csekély részvételi hajlandóság, az Országgyűlés 1997 nyarán úgy határozott, hogy akkor minősül eredményesnek egy népszavazás, ha a megjelentek többsége, de legalább a választásra jogosult polgárok 25%-a azonos választ ad a feltejt kérdésre. A szavazók aránya az összes választójoggal bíró állampolgár számához viszonyítva 49,24% volt. Igen: 85,33% – Nem: 14,67% – Érvénytelen szavazat: 1,13%
Magyarország, Lengyelország és Csehország 1999. március 12-én lett a NATO teljes jogú tagja.

⁵⁰ A cikk aláírása: Krasznai Zoltán, *a Magyar Nemzet volt főszerkesztője* – Szabó Miklós, *történész, országgyűlési képviselő (SZDSZ)*. A szerzők korábban is publikáltak közösen, a samizdat kiadványokban Fortinbras Jenő és Kibicz Gyula álnéven.

A jobboldali alternatíva

A bejáratott democráciákban, ahol szilárdan kialakult parlamenti váltógazdaság van, kormányon lévő erőnek automatikusan az akkor ellenzékben lévő erő az alternatívája. Zárt rendszer ez, hinta, amely egyik oldalról csak a másikra lendülhetett át. A szemben álló erők már sokszorosan bebizonyították kormányzásra való alkalmasságukat, az olykor már egy évszázada létező pártok választói bázisa sok esetben családonként öröklődő helyzetet jelent.

A mai Magyarországon ez a helyzet nem egyértelmű. A kettős felosztású váltógazdasággal szemben aggályok élnek. A mindeddig csak egypártrendszerben élők számára valahogy úgy jelenik meg, hogy minél több párt, annál inkább többpártrendszer a többpártrendszer. Magyarországon kérdés, hogy egy kormánynak az ellenzék valóban reális alternatívája-e. Hat év tapasztalatából egyre világosabb, hogy a közvéleménykutatások rokonszenynyilatkozatai nem fedik automatikusan a választásokon leadott szavazatokat. A rokonszenvet az a párt élvezi, amely valamely eszményt viszonylag tisztán jelenít meg. Megtestesíti a szavazó szemében az ideálist, viszont a szavazó a választáson esetleg nem az ideálisra szavaz, hanem a reálisra. Arra a pártra, amelyből kinézi, hogy a gyakorlatban meg is tud valamit valósítani az eszményekből, amelyre a leadott szavazat nem vész el politikai értelemben. Amelyre szavazni nem csupán véleménynyilvánítás, hanem a politikai valóság befolyásolása is. Szimpatikus és szeriózus nem azonos, sokszor ugyanazért rokonszenves egy párt, amiért komolytalan. A gyermek a felnőttökhöz képest aranyos, de rá lehet-e bízni valamilyen feladatot?

Nehéz megítélni, hogy a nemrég lezajlott rákospalotai rendkívüli önkormányzati választás mennyiben reprezentálja afféle 'cseppben a tenger' alapon a választási esélyeket, mégis minden bizonnyal mutat valamit a közvélemény-kutatásokban mutatkozó rokonszenvyilvánításoktól való erős eltérés. A közvélemény-kutatásokban a rokonszenvy alapján a pártok rangsora: MSZP, kisgazdák, Fidesz, SZDSZ. Ehhez képest Rákospalotán csupán az első helyezés esik egybe a közvéleménykutatások jelzéseivel: itt is első lett az MSZP. A második párt viszont az SZDSZ – erős lemaradással a győztes mögött –, szorosan követi a kisgazdapárt és csak a negyedik a 'polgári szövetség', azaz a Fidesz, az MDF és a KDNP közös jelöltje. Mindez a választásra jogosultak mintegy negyedének részvétele mellett. Itt közvetlenebbül megragadható a rokonszenvy és a választási magatartás különbsége. Rokonszenvet a felmérőnek az is nyilvánít, aki nem szándékozik szavazni. A lezajlott önkormányzati választás azt elég egyértelműen látszik mutatni, hogy a szavazni elmenők magatartásában nem történt akkora elmozdulás az 1994-es magatartáshoz képest, mint amit a közvélemény-kutatás mutat. Az elmúlt két évben lezajlott erős életszínvonalas és sokakat kiábrándított a jelenlegi koalícióból, de ez nagy részük esetében várhatóan a választástól való távolmaradást fogja eredményezni, nem azt, hogy majd arra a jobboldalra szavaznak, amelyet 1994-ben nem pillanatnyi indulattól vezérelve, hanem határozott döntéssel buktattak meg. Kérdés, hogy a szavazók esetében a baloldali koalícióban való csalódás automatikusan a jobboldal felé fordulást jelenti-e majd. Ez azt jelentené, hogy a

választót nem motiválja más, csupán és kizárólag az életszínvonal. 1994-ben leszavazta az addigi kormányt, mert 1990 és 1994 között csökkent az életszínvonala, viszont, mivel 1994 és 1996 között még annál is jobban csökkent, újra a jobboldalra fog szavazni, mert annak a kormányzása alatt valamivel kevésbé csökkent.

Ezzel az elképzeléssel egybevág az a feltételezés is, hogy 1994-ben a választók a Kádár-kori kenyérárra szavaztak, nem pedig az addigi kormányra mondtak nemet. A perdöntő valóban az, hogy politikai értékek mellett való elkötelezettség, illetve más politikai értékek elutasítása mennyiben játszik szerepet a választáson. Sok minden látszik amellettszólni, hogy a választó „idealistább”, mint amilyennek hinni szoktuk. Az 1994-es választási eredményt sem az életszínvonal addig megtörtént csökkenése okozta csupán. A kiábrándulás már az 1990-es önkormányzati választáson és a taxisblokádban megmutatkozott. Az, hogy az önkormányzati választást rögtön az elvesztett országgyűlési választás után az SZDSZ nyerte meg, és a „blokádban” polgári engedetlenségei is a liberális párttra szegezték a tekintetüket, csak abból származhatott, hogy az új kormány magatartása a társadalom többségét sokkoló módon elriasztotta. A szomszéd országokban élő magyarok helyzetének revansista kezelése, a Horthy-rendszer iránti nosztalgia, a leszámoló indulat (beceneve: igazságtétel) riasztotta el a polgárok zömét. 1956-ban nyoma sem volt az 1945 előtti állapot visszaállítására irányuló szándéknak, senki sem akarta a történelmi címerre koronát, senki sem akarta hazahozni az akkor még élő Horthyt. Pedig akkor még csak 11 év múlt el 1945 óta. Persze éppen ezért. A Horthy-kor még eleven emlék volt. Ki akarta volna vissza a levante kiképzést és a keresztény erkölcsnek csúfolt szexuális prudériát?

Mélyebben pedig az, hogy az 1945-ös fordulat döntő változást hozott a magyar nemzettudatban. Ettől kezdve a magyarság nem akart harmadik utat Kelet és Nyugat között, nem akart „kompország” lenni, nem érezte úgy, hogy „egyedül vagyunk” és hogy mi vagyunk „Kelet népe Nyugaton”. 1945-ben a magyarság a Nyugat mellett döntött. 1956-ban pontosan értette, hogy a Horthy-rendszer nem volt nyugati jellegű. Ma harmadik világ-belinek hívnánk. Ez a rendszer volt Latin-Amerika a Duna-völgyben, Porfirio Diaz itt felejtett Mexikója. 1990-ben a Kádár-korszak teremtette szellemileg ingerszegény környezetben a választás előtt a Horthy-nosztalgias retorika egzotikumnak hatott, s mint ilyen, felüdülésnek. A választás után azonban rá kellett döbbsenni, hogy ez a retorika nem ünnepi szónoklat, hanem hogy „ezek” tényleg így gondolják. Ebből keletkezik voltaképp a „pökhendiség” vádja. Az emberekben az a döbbsent kérdés fogalmazódott meg, hogy „annyira lenéznek bennünket, hogy azt hiszik, a mi szellemi színvonalunknak ez az ócska szöveg felel meg?” Végzetesen valószínűleg a „történelmi középosztály” politikai vezető rétegként való visszaállításának a szándéka hatott. Ennek újrászervező élcsapatául azokat szánták, akiket a Kádár (hangsúlyozom: a Kádár-, nem a Rákosi)-rendszer származási okból mellőzött. A társadalom zömének tagjai számára ez azt jelentette, hogy megkérdőjelezzik a Kádár-rendszer idején elért karrierjüket. Ezt már csak a burkolt antiszemitizmussal lehetett korrigálni, annak sugalmazásával, hogy csak a zsidók nem állhatnak át.

A kétféle kiábrándulásban, amely mára az egész társadalmat átfogja, döntő különbség van. Az 1994-es koalícióval elégedetlen a társadalom. Azért ábrándult ki belőle, mert hirdetett értékeit a gyakorlatban nem érvényesíti. A jobboldal esetében azonban

magukat az értékeket utasítja el. A baloldalon csalódott, a jobboldaltól azonban szakadék választja el a társadalom jelentős részét. A jobboldal csak akkor lehet a jelenlegi koalíció alternatívája, ha szakít 1990–1994 közötti múltjával, és új utat keres. Ha ez nem történik meg, akkor a mai koalícióban csalódott választópolgár vagy nem szavaz, vagy kedvetlenül, de mégis újra régi pártjára adja szavazatát. A legkisebb a valószínűsége annak, hogy átmegy a jobboldal táborába.

A jobboldal mindeddig nem alkalmazkodott ehhez a helyzethez. Két éve huzakodik, hogy a széttöredezett jobboldal pártjainak vezérkaraiból létrehozza a pártok szövetségét. Ez amennyiben sikerül is, valószínűleg kontraproduktív megoldás. A hasznos szavazat szempontja valószínűleg minden korábbinál jobban fog hatni. Ez azt jelenti, hogy nem az a legesélyesebb, aki az eszméket a legkövetkezetesebben megtestesíti. Ha így volna, akkor mind a MIÉP, mind a Munkáspárt benn volna a parlamentben. Az MSZP törzsválasztói körének valószínűleg jelentős része érzelmileg leginkább Thürmeréssel azonosul, de nem tekinti őket esélyesnek. Hasonló módon valószínűleg az MDF-, KDNP-szavazók jelentős része leginkább a MIÉP-pel azonosul, de komolytalannak tartja ezt a pártot.

A két parlamenti párt viszonya erősen különbözik a marginalizált rokonhoz való viszony tekintetében. Az MSZP ragaszkodik a rossz viszonyhoz Thürmeréssel, még csak vitára sem méltatja őket, mert mindez a feledtetni kívánt utódpartiságra emlékeztetne. A MIÉP és a parlamenti jobboldal viszonya más. A MIÉP a tea-esszencia, amit a parlamenti jobboldal fogyasztathatóvá hígít. A jobboldali választó nem pártblokk létrejöttére vár, hanem ki fogja választani azt az egy jobboldali pártot, amelyet leginkább esélyesnek tart, és a többit mellőzve erre az egyre fog szavazni. Ma még a jobboldali vezérkarok kezében van a lehetőség, hogy kiválasszák, melyik legyen az a jobboldali párt, amelynek javára a többi háttérbe húzódik. Amennyiben továbbra is azon fognak marakodni, hogy hogyan hozzanak létre a jobboldali pártokból párttömböt, ez a tömb esetleg egy egyesült jobboldali párt létrehozásának az első lépése legyen-e, hogy milyen pártok vegyenek részt a blokkban, illetve egységpártban, mindet bevegék vagy hagyjanak-e ki belőle, és persze hogy a vezetésben a mai pártok vezetői hogyan, milyen arányban részesüljenek, akkor a választó a fejük felett, a vezérkarok kihagyásával fogja eldönteni, hogy melyik pártot jelöli ki az esélyes egyetlen jobboldali pártnak, amelyre szavazni szándékozik. A vezérkarokat nem ez foglalkoztatja, hanem az, hogy az MDF–KDNP-tengely körül a már egyszer kudarcot vallott „Polgári Szövetség” jöjjön létre a Fidesz és az MDNP bevonásával és a MIÉP és a kisgazdák kihagyásával, vagy pedig az intranzigens jobboldali blokk a MIÉP és a Fidesz bevonásával, de az MDNP kihagyásával és a kisgazdák felé kacsingatva. Mindkét blokk akadályokba ütközik.

Viszonylag a legnagyobb az egység az MDNP elutasításában. Az Antall-klikket a Fideszen kívül az összes többi jobboldali párt feketelistára tette. A volt MDF lakitelki, csurkista és Boross körüli csoportjai a párt vereségeért az Antall-klikket teszik felelőssé, lényegében a kudarc okát abban látják, hogy az Antall-klikk monopolizálta a vezetést és kiszorította a többi fontos vezetési csoportot. Kimaradt a parasztpárti–nékoszos–pozsgaysta vonulat, amely pedig talán tömegeket tarthatott volna vissza a szocialistákra szavazástól, de

felhígult a Boross-vonal intranzigens horthyzmusa is, ami ezen az oldalon bizonytalanított el híveket. A KDNP Giczy féle vezetése és Torgyán nem bocsátja meg az Antall-klikknek, hogy annak idején csatlósokként és nem koalíciós partnerekként kezelték őket.

A Fidesz sem látszik mindenáron ragaszkodni a volt Antall-gárdához. Azonban a Fidesz sem minden résztvevő számára elfogadható. Torgyán azt sem bocsátja meg, hogy az előző kormány idején a Fidesz politikai pofozóbábuként kezelte a kisgazdákat. Azzal akarta finoman jelezni, hogy nem a jobboldal meghatározó erejével, az MDF-fel van baja, hogy kiszúrta a kisgazdákat a rossz jobboldaliaknak, és sportot űzött abból, hogy vezérüket nevetségessé tegye. Lezsák és Giczy ebben a pillanatban a kínos választás előtt állnak: Torgyán, avagy Orbán az ígéretesebb szövetséges, ha valóban választani kell. A jobboldali vezérkarok láthatóan abban az axiómában értelmezik helyzetüket, hogy „*egység vagy halál*”. Emiatt nem veszik észre, hogy a közvélemény-kutatások azt látszanak mutatni, hogy a választó már választott. Kiszemelte a Fideszt annak a pártnak, amelyre majd a többi mellőzésével szavazni fog.⁵¹

Ez a választás félreérthetetlenül azt mutatja, hogy a jobboldali választó politikai váltást követel táborától. Az életben mozogva érzékelik, hogy a társadalom jelentős része értékeiket utasítja el, és azt a pártot szemelték ki, amely eddig még nem kompromittálódott a jobboldali értékek melletti vakbuzgóság miatt. A Fidesz a potenciális választó szemében jobboldali liberális és jobboldali polgári párt, nem pedig az atillában és árvalányhajás kalapban parádézó „úrhatnám polgárok” gyülekezete, nem konzervatív párt egy olyan országban, amely száz év alatt tíz rendszerváltást ért meg, tehát vajmi kevés konzerválható örökség fölött rendelkezik. A Fideszt a választó nyugati orientációt követő pártnak tartja, nem pedig olyanak, amely ingadozik a nyugati orientáció és az ezzel összeegyeztethetetlen revansizmus között. Sajátos, hogy a Fidesz vezetői nem veszik észre, hogy a jobboldalhoz való egyre erősebb idomulással éppen azt kockáztatják, amiért a választók őket tüntetik ki a közvélemény-kutatásban rokonszenvűkkel, nem a korábban domináló jobboldali pártokat.

A jobboldali vezérkarok csak egyre hibáztak rá. Arra, hogy a jobboldali választó nem Antall örökségéhez való hűséget vár tőlük, hanem ennek az örökségnek a meghaladását. Nem az előző kormány szerezcsenmosdatását, hanem új célok megjelölését. A jobboldal mindeddig nem vesz arról tudomást, hogy a számára döntő fronton sorsdöntő vereséget szenvedett el. Jóval nagyobb, mint 1994-ben. Az RMDSZ vonalat váltott, és tagja lett az új román kormánynak. A romániai magyar párt pontosan azzal a nacionalista maximalizmussal szakított, amely mellett a magyarországi jobboldal mindeddig makacsul kitart. Az RMDSZ vonalváltása elsősorban azt jelentette, hogy ezentúl az összromán politikai életben is szerepet akar játszani, nem kizárólag a magyar kisebbség érdekeit fogja képviselni. Az RMDSZ megmutatta, hogy még olyan helyzetben is szakítani lehet a nacionalista intranzigenciával, amilyen a romániai kisebbségi helyzet. A magyar-román

⁵¹ Újabb undokok jönnek, hol lesz már / a Petri, a Csurka, a Torgyán, / egy a balreményünk még: / győz majd Viktor, aki nagyon Orbán.

Petri György, 1996. november 28.

Összegyűjtött versek, *Magvető Kiadó*, 2018. ISBN 9789631437706 (p. 724.)

alapszerződés ratifikációs vitájában produkált handabandázással a jobboldal azt akarta leplezni, hogy politikája kudarcot vallott. A legtöbbet a realitásból a kisgazdapárt érzékel. Ez a párt nem jobboldali fundamentalista, hanem poujadista. Protest párt. 1954-ben Pierre Poujade könyvkereskedő a kistulajdonosok, elsősorban a parasztság adóteher elleni artikulálatlan szembenállását fogalmazta politikai tiltakozássá. A mozgalomnak semmi szerves köze nem volt a szélső-jobboldalisághoz, de mivel történetesen fellépése a hidegháborús időszak első franciaországi baloldali kormánya, a Mendés–France-kormány ellenében történt meg, Poujade szélsőjobboldalira „vette a figurát”, és programadó életrajzi könyvének provokatíve a „*Mon bataille*” – *Harc*, vagyis a „*Mein Kampf*” – címet adta. Az adó elleni tiltakozás ügyét összekapcsolta a gyarmatbirodalom elvesztése miatti ellenállás ügyével. Népvezér volt, mint a mai magyar Poujade, felfogta, hogy a protestálók tömbje harsány, de ingatag és cseppfolyós bázis, amit össze kell vonni szilárdabbal. A tiltakozó nem arra szavaz, akitől sorsa jobbra fordulását várja. Senkitől sem várja már ezt. Reményvesztett. Annak adja rokonszenv-nyilvánítását és esetleg majd szavazatát is, akire való szavazással megbüntetni véli azokat, akiket felelősnek tart balsorsáért. Ha megkérdezik, rokonszenvet nyilvánít, de nagyon kevés fog közülük szavazni. Akik mégis, azok nagy része is végül „komoly” pártra adja le voksát.

Népszerűség és esély valószínűleg a kisgazdák esetében áll legtávolabb egymástól. Torgyán tehát a tiltakozó szavazatokon kívül a jobboldali szavazatokat is akarja. Ő érti egyedül, hogy a jobboldali pártok szövetkezése szűkíti és nem tágítja a jobboldali bázist. Érti, hogy a választó egyetlen jobboldali pártot fog magának kiválasztani a többi mellőzésével. Esélyt lát arra, hogy ez a kisgazdapárt legyen. Erre a lapra tesz fel mindent abban a partiban. Teheti, ő egy másik partiban is játszik, a protestálók rokonszenvének birtokában is érzi magát. Nem szövetkezik a többi jobboldali párttal, hanem le akarja körözni őket jobboldaliságban, és elvonni szavazóbázisukat. Még vezéreket sem csábít át. Schamschulát átvette, kihasználta a csatlakozás propagandahozadékát, majd úgy szabadult meg tőle, hogy ezzel a jelenlegi kormánykoalíciónak is szolgálatot tett. A mai kormány ugyanis két év után hiába igyekszik a korábbi rezsimet kompromittáló ügyeket kiásni. A Fidesz székház-ügye felett eljárt az idő, két érdemdús Nemzeti Bank-alelnököt kirúgni azért, hogy a korábbi bankelnök frakkját elkapják velük együtt, a veszett fejsze nyelével való hadonászás. Torgyán tudhatta csak prezentálni, hogy az előző kormány idején olyan sikerdíj-ügyek voltak, amiket Tocsik csak irigyelhet.

Az 1998-as választás esélye ebben a pillanatban úgy tűnik: az MSZP-elsőség egyértelmű, az SZDSZ és az FKGP fog megküzdeni a második helyért.⁵² A jobboldali fundamentalizmus, ha sikerül addig egységre vergődnie, csak akkor esélyes a negyedik helyre, ha gyökeresen szakítani tud eddigi politikájával. Ha nem, akkor a túlélés és nem a negyedik hely lesz a tét számára.

Népszava, 1996. december 18.

⁵² Az 1998-as magyarországi országgyűlési választás első fordulóján, 1998. május 10-én a részvételi arány 56,26% volt. A pártlistákra leadott szavazatok megoszlása: MSZP 29,8%, Fidesz 26,0%, FKGP 13,3%, SZDSZ 10,2%, MIÉP 5,6%, Munkáspárt 4,1%, MDF 3,0%, KDNP 2,9%, MDNP 1,4%

Új balítéletek

A jobboldali publicisztikában több álláspont körvonalazódik, amelyekkel érdemes vitába szállni. Köztük van olyan, amely a nemzeti problémát kívánja a mai világ összefüggéseibe helyezve újraértelmezni, van olyan, amely a mai helyzet minden táborban elfogadott politikai–topográfiai elképzelését állítja a jobboldali gondolat középpontjába, és vannak olyanok, amelyek indokolt álláspontokat indokolatlanokkal elegyítenek.

Bank-fóbia – A jobboldali publicisztikában visszatér a múlt századi teória, amely különbséget tesz a piacgazdálkodás termelési és forgalmi szektora között. Az előbbit, amelyet ma reálszférának szokás nevezni, elfogadja, viszont a forgalmi szektort, a kereskedelmet, hitelügyet és a tőzsdét (a beruházási javak piacát), diabolizálja, élősdinek tekinti. Visszatérő arányszám, nagy múltú piacellenes argumentum, amely szerint a közvetítő kereskedelem és a bankok haszna a társadalmi érdek szempontjából nagyobb az indokoltnál. A gazdasági romantika szószólói: Varga István, Siklaky István, Gidai Erzsébet és a többiek közül színvonalával és gondolatgazdagságával toronyként kimagasló, de tartalmilag ide sorolható Kopátsy Sándor csak a dologi javak előállítását tekintik hasznos gazdasági tevékenységnek.

A kereskedelmi hasznot és a kamatot viszont lényegében az adó- és vámcsalással egy kategóriába sorolható élősdni nyerészkedésnek. A spekulációs nyereség beállításuk szerint valamiféle gazdasági hamiskártyázás, ahol pénzmanőverekkel úgy jutnak óriási összegekhez, hogy közben új dologi javak nem termelődnek. Az, hogy a spekulációval szerzett összeg valódi pénz, amit nemcsak felélni lehet, hanem dologi javakat előállító üzemeket is lehet belőlük létrehozni, nem szerepel a forgalmi szektor elleni hangulatkeltésben. Az indulat valójában a haszonelv ellen irányul. Legvilágosabban Varga István fejti ki ezt az álláspontot.⁵³ Ő a „méltányosságvezérelt” gazdaságot ugyan az „exportvezérelt” gazdasággal állítja szembe, de láthatóan tágabb értelemben a „haszonvezérelt” gazdaság az, amit elutasít. Az indulat emberileg érthető. A haszonszerzés motívuma maga a vegytiszta önzés. Valóban nem valamilyen nemes érzemény. Erkölcileg rokonszenvesebb lehet a gazdaság feladatelvű felfogása, amely a gazdálkodás céljának nem a hasznot tekinti, hanem a gazdaságot valamilyen azon kívül fekvő értékes cél szolgálatába állítja. Az immár három évszázados

17

⁵³ A tettek beszélnek – *Magyar Hírlap*, 1997. január 4. A szerző önmeghatározása szerint ’gépészmérnök, közíró’, tehát nem azonos Varga István ügyvéddel, az MDF országgyűlési képviselőjével.

A cikk jellemző részlete: „Virradat után világszerte egymillió ember – hátrahagyva a természeti világot – számítógépes játszmaiba kezd, csupán pénzt ad-vesz, hogy saját számlájára minél többet gyűjtsön – írja David C. Korten harvardi professzor a *Tőkés társaságok viláгурalma* című, most a *Kapu Kiadó*-nál magyarul is megjelent alapművében. Ez játék, de a következmény komor valóság. A számlákon ugráló pénznek nem célja társadalmilag hatékony vagyontermelés, ellenkezőleg, az sikeres, aki minél többet tud kivonni a termelésből, az ember szolgálatából, és minél nagyobb hányadot koncentrálnak. Ezt a pénzt is dollárnak, márkának, jennek hívják, de egyáltalán nem olyan, mint az, amit mindennapi életünkben használunk.”

történelmi tapasztalat azonban a csúf önzést látszik igazolni. A haszonelv alapján a gazdaság általában sikeresen működött. Hosszú távon legalábbis.

A termelés minden bizonnyal a szükségletek kielégítésének céljára van, mégis, ha ezt a szempontot teszik meg a termelés szabályozó elvévé, akkor zsarnoki bürokráciák fogják azonosítani és rangsorolni a szükségleteket. Bölcsen és jobbító szándékkal elrendelik, hogy kenyeret és húst adni kell a népnek, viszont a zöldség és a gyümölcs már luxus, a játékkártya pedig erkölcstelen használati eszköz. Ezt álmodta meg Fichte a „*Geschlossener Handelsstaat*”-ban. Ezzel Varga István meglehetősen, mert ez az utópia annyira nem volt exportvezérelt, hogy egyenesen autarchiát irányzott elő. Ezzel az eszmével az egyébként kiváló filozófus egyszerre vált a náciizmus és a bolsevizmus vállalt előfutárává. A feladatelvű rendszerei látványos kudarchoz vezettek. A fasizmus a fegyverkezést tette a gazdaság feladatává, a bolsevizmus a szocialista iparosítást. Az önmagában helyeselhető modernizációs feladat elszakadva a haszonelvtől, azt eredményezte, hogy a megtervezett modernizáció már új korában is elmaradott ipart hozott létre.

A „*méltányosságvezérelt*” gazdasággal még senki sem mert kísérletezni, de ez sem ígér jobbat. A középkori céheknél ez az elv működött, viszont nem valószínű, hogy a mai gazdaságot jó irányba orientálná. A méltányosság elve azt jelentené, hogy az adósságot csak akkor kell visszafizetni, ha ez az adósság nem veri a földhöz, és a hitelező tönkre menne a veszteség által, valamint azt, hogy az üzleti hasznot érdek alapján kell kiosztani, ahol persze megint csak egy önkényuralmi tekintély fogja minősíteni, hogy mi érdek és mi vétek.

A forgalmi szektor – A bank és a kereskedelem elleni gyűlölet alapja az, hogy ezek a tevékenységek egyértelműbben a haszonszerzés által szabályozottak, mint a dologi javak előállításuk. A forgalmi és a termelő szektor szembeállításuk a dicstelen múltra tekinthet vissza. A századfordulói magyar offenzív konzervativizmus: Károlyi Sándor agrarizmusa és a katolikus néppárt ki akarta iktatni a közvetítő kereskedelmet és a bankokat. A kereskedelem helyére fogyasztási, a hitelintézetek helyére hitelszövetkezeteket akart állítani. Ez az irányzat 1919. őszén győzött, de Bethlen István ezt a programot mégis úgy akasztotta szegre, mint Tisza Kálmán a „Bihari pontokat”, mivel ő tisztában volt vele, hogy ezek szerint az elvek szerint a gazdaság nem működhet. Az eszmét a náci gazdaságteoretikus Gottfried Feder fogalmazta elméletté, és megalkotta a „*schaффendes Kapital – raffendes Kapital*”, az alkotó és a harácsoló tőke bipoláris tipológiáját. A bankok elleni mai jobboldali gyűlöletkeltés ezen a nyomvonalon halad. Amennyiben a bankok szerepe valóban nőtt a gazdasági tevékenységek körében, annak oka az lehet, hogy a tőke világgpiaci diszlokációja gyakorlatilag bankműveleteken keresztül bonyolítható. A bankok megnövekedett szerepe a gazdaság nagyobb mértékű rugalmasságát és alkalmazkodóképességét szolgálja.

Versenyképesség – Ennek tárgyalásakor a versenyképtelenséget azonosítani szokás a jobboldali publicisztikában a „*rendszerváltás vesztesei*” problémájával. Előbbi pedig csupán egy részesete az utóbbinak, a jóval tágabb csoportnak. A munkavállalók, munkanélküliek, eltartottak (nyugdíjasok, gyermekek, rokkantak) nem versenyképtelenek, mivel nem vesznek részt a

versenyben. A verseny résztvevői az önálló egzisztenciák: vállalkozók, szabadfoglalkozású értelmiségiek. A versenyképtelen önállóak zömét még nem fenyegeti a létminimum szintje alá szakadás, a szó szoros értelemben vett elszegényedés. Veszteségük az, hogy elvesztették az esélyt a verseny során való meggazdagodásra. Az a középosztály-mítosz, amely ezt a réteget akarja favorizálni, a meggazdagodási esélyt akarja visszaállítani periodikusan, újra és újra a versenyben sikeresek terhére, sőt, amennyiben ezt a széles versenyképtelen réteget ez nem tudja szanálni, akár a létminimum alá szorultak terhére is. A szociális hálónak a jövedelem nélkül maradtakat és a létminimum alá szorultakat kell szinten tartani. A versenyképesség, azaz a gazdagodási esély visszaállítása tehát nem szociális, hanem társadalompolitikai probléma. A kettő egybecsúsztatása félrevezető politikai demagógia.

Szélsőség versus Mérséklet – A jobboldal antidemokratikus vonásainak leplezését szolgálja az az elméleti törekvés, amely nem politikai irányzatokat vet egybe minőségük: céljaik, értékeik, módszereik alapján, hanem a politikai értékelés mértékének a mérsékletet és a szélsőséget tekinti. E szerint a felfogás szerint minden mérsékelt irányzat elfogadható, függetlenül politikai tartalmától, viszont minden radikalizmus elvetendő – ugyancsak függetlenül politikai tartalmától.

E felfogás szerint a paternalista vagy autoritárius „puha” diktatúra, mint egyfajta baloldali vagy jobboldali törekvés mérsékelt változata elfogadható, viszont ugyanennek „kemény” diktatúrák változata elfogadhatatlan. Eszerint tehát Hitler és Mussolini nem, viszont Salazar és Dollfuss esetleg elmegy, a másik oldalon Rákosi nem, na de esetleg Kádár? Elek István dicsekszik azzal, hogy ő Antall József mérsékelt vonalának híve, és mindig elhatárolta magát Csurka szélsőséges vonalától. Nézzük meg ezt jobban. Magam lehet, hogy szélsőséges vagyok, de akkor abban vagyok szélsőséges, amiben valaha Vázsonyi Vilmos mérsékelt volt. Valamint nem abban vagyok mérsékelt, amiben Thürmer Gyula szélsőséges. Aminthogy Békési László sem mérsékelt abban, amiben Krausz Tamás szélsőséges. Az MSZP ezen irányzatai elvileg teljesen különböző minőséget jelentenek. Nem a mérséklet és a szélsőség helyzetében viszonyulnak egymáshoz. Elek viszont valóban abban mérsékelt, amiben Csurka szélsőséges. Amit pedig a MIÉP képvisel, az mérsékelt, rosszindulatúan úgy is mondhatom, hogy felvizezett változatában is harmadik-világbeli, nem nyugati és nem modernizáló törekvés. Márpedig ma az elfogadhatóságnak ezek lehetnek a kritériumai.

Még néhány mondatban gyötröm az olvasót Elekkel való vitámmal, aki felrótta, azt írtam egy helyen, hogy a Fidesz jobbra előzi Csurkát. Próbáljon Elek egy fikarcnyi különbséget találni a MIÉP-nek és a Fidesznek a magyar–román alapszerződéssel kapcsolatos álláspontjában. Én azt a fajta túllihegést, amit e tárgyban a Fidesz produkált – és az ehhez hasonlókat – neveztem a MIÉP jobbról előzésének.

Népszava, 1997. január 11.

Az életmódok egyenrangúsága

Az új keletű balítéletek legjellegzetesebbje a társadalomra nem veszélyes, más életformák szabadságát nem veszélyeztető életformák egyenrangúságának igényével szemben fogalmazódott meg. Az emancipációs törekvással szembeszegülő jobboldali fundamentalista magatartás tendenciózan egybemossa az életformák egyenrangúságát követelő liberális demokráciaszélesítő szándékot azokkal az alternatív törekvésekkel, amelyek korábban devianciának bélyegzett magatartásoknak hegemoniát akarnak biztosítani.

A probléma történeti előzménye az egyén és a tömeg problémája, ahogyan a tizenkilencedik század közepén felmerül, akkor, amikor a polgárság uralmát fenyegetni látszik az általános választójogért harcoló tömegek kialakulóban levő „tömegtársadalma”. Az akkori nagypolgári liberalizmus állítja szembe az autonóm személyiségek jogát a demagógok által manipulálható közvélemény hegemoniájával. A közvélemény a tőle eltérő véleményeket konformizmussá torzult véleményterrorral korlátozza, amelyben a „szociális kontroll” (Émile Durkheim kifejezése) normális folyamata előítéletek érvényesülésévé fajtál. Ezt a problémát vetíti a világtörténelem egészére Madách műve, *Az ember tragédiája*.

A tömegtársadalomnak ez a magatartása bizonyos életforma modellt a kötelező normatív magatartás rangjára emel, a többi magatartási lehetőséget devianciaként bélyegzi meg. Ez a magatartás nyilvánul meg teljesen elfajult állapotában a „daytoni majomperben”, ahol a konzervatív provincializmus perbe fogta a darwinistákat, mivel nézeteik eltértek a szó szerint értelmezett Bibliától – s mindez nem a múlt század nyolcvanas éveiben Mucsán, hanem a huszadik század húszas éveiben az USA-ban történt. 1945 után ez a magatartás annyiban enyhül, hogy már nem a kötelező magatartás áll szemben a büntetőjoggal tiltottal, hanem a kíváncsi a megtűrttel.

A huszadik század hatvanas éveiben bontakozik ki a liberális törekvés arra, hogy szűnjön meg a normatív magatartás és a deviancia megkülönböztetése, és nyerjen elfogadást a más életformák szabadságát nem veszélyeztető életformák egyenrangúsága. A probléma legkorábban a női emancipáció kérdése körül fogalmazódik meg. A paternalista magatartás az ember sajátosan emberi, „homo sapiens” voltát a maskulin princípiummal azonosította. A férfit emelte a normatív rangjára, amelyhez képest a nő, mint egy deviáns természeti lény jelent meg. Ez az álláspont jelen van az özönvíz előtti aufklárizmusban is. Szemléletesen látható ez a *Varázsfuvola* szövegekönyvében. Az operában Sarastro jeleníti meg mitikus alakban az ember észlény voltát, vele szemben a nő ösztönlényként mutatkozik meg, amely inkább áll közelebb az állatvilághoz, mint a „Fény Birodalmához”. A természeti ember állat voltára Papageno alakjában mutatja be az opera. Papageno párja Papagena, tehát Papagena Papageno nőténye. Mindez a mai őrzöngő antiliberalizmus öröme az archaikus szabadkőművesség ideológiája, ezen okból nem lehetett nő szabadkőműves.

A liberális harc a nők egyenjogúságáért a századfordulón azt állította, hogy az „általános emberi” nem azonos a maskulin nemi princípiummal, a nők ugyanolyan birtokosai az általános emberinek, mint a férfiak. Ezt ma feltehetőleg a magyar politikai

jobboldalon sem vonják kétségbe. Feltételezem, hogy Pokol Béla és Elek István sem akarja megvonni a nőktől a választójogot, és ők sem akarják kizárni a nőket a felsőoktatásból (nota bene: egyes hazai fanatikuskoról még ezt is el tudom képzelni).

Amikor a nyolcvanas évek nyugati neo-feminizmusa már nem az általános emberinek és a maskulin princípiumnak a különválasztásáért harcol, s ezen az alapon kívánja a két nemi princípiumot is egyenrangúnak nyilvánítani, hanem a feminin princípium felsőbbrendűségét hirdeti a maskulin princípiummal szemben, ez már nem a liberális egyenjogúsítás betetőzése, hanem annak ellenkezője. Ha egyik nemi princípium sem kapcsolódik össze szervesen az ember 'par excellence' emberi lényegével, akkor értelemszerűen a nemek egyenértékűek. Az a felfogás, amelyik a női princípiumot kívánja a férfi princípiummal szemben magasabb értékűnek nyilvánítani, ugyanúgy szembekerül a nemek egyenértékűségének liberális felfogásával, mint a korábbi paternalizmus.

A 'woman power' ugyanúgy antiliberális, mint korábban volt a 'man power', mivel a liberalizmus éppen a hatalmat kívánja minden lehetséges területen a lehető legnagyobb mértékben minimalizálni. A neo-feminizmus annak az alternatív magatartásnak a megnyilvánulása, amely újbaldali korában sem volt liberális, mai voltában pedig, amikor új hatalom-fétiseket épít, már baloldalinak is nehezen tekinthető. A mai jobboldali balítélet ezt a két álláspontot kívánja tendenciózusan egybemosni. A szabadosság vádja itt teljesen alaptalan. A szabadosság, a libertarizmus, az indokolt szabadságvágy indokolatlan, mértéken túli túlfeszítése. Mitől szabadosság az, ha a korábbi normatív helyére a korábbi devianciát akarják trónra emelni?

A liberális követelmény az, hogy ne legyen trón. Újabb és kényesebb esete a problémának a szexuális életformák egyenrangúságának liberális követelménye. Az a követelmény, hogy szűnjön meg az utódok világra hozásának és a szexuális örömszerzés kötelező összekapcsolása, és ezzel szűnjön meg a monogám család normatív rangra emelése, az ettől eltérő szexuális magatartás devianciává bélyegzése. A katolikusok figyelmébe ajánlom, hogy a monogám család normatívvá emelése esetén a cölibátus ugyanúgy devianciának tekinthető, mint a homoszexualitás. A protestantizmus ebben a kérdésben évszázadok óta ezen az állásponton van.

A „harci kérdés” természetesen a homoszexualitás. Azt valószínűleg a jobboldali fundamentalizmus sem akarja, hogy állítsák vissza a homoszexualitás kriminalizálását, és az azonos neműek iránti nemi vonzalom legyen újra bűncselekmény. A liberális felfogás a már megvalósult követelésen csak annyiban megy túl, hogy elfogadhatónak tekinti a homoszexuális házasságot. Nem a heteroszexuális házasság elleni aknamunka szándékával, hanem ezzel akarják egyszerűvé tenni, hogy tartósan egy háztartási közösségben élőkre érvényes legyen a házasságokra érvényes vagyonmegosztási gyakorlat a közös szerzeményekre vonatkozóan, az együttélés megszűnése esetén. Mindez magánjogi szerződéssel ma is megoldható. A „házasság” csak egyszerűbbé kíván tenni valamit, ami jogilag ma is lehetséges. Az, hogy az USA-ban bizonyos értelmiségi körökben ma 'sikk' a homoszexualitás, az szintén az alternatív szemlélet térhódításának a következménye, és semmi köze a liberalizmushoz.

A kérdéskörhöz tartozik az etnikai 'másság' egyenrangúságának kérdése. Az életformák egyenértékűségének elve az etnikumra is vonatkozik. Ez nem statisztikai kérdés, nem a többség és a kisebbség kérdése. Természetesen az egyenrangúság abban az értelemben is igaz, hogy korábban elnyomott kisebbség nem válhat uralkodó nemzetté holmi történelmi igazságtétel indokával. Az egyenjogúság minden irányban érvényes. A 'másság' és a kirekesztés–befogadás kérdésének tárgyalásakor általában mindkét fél az antiszemitizmus forró kását kerületi óvatos macskaként. Az antiszemitizmus nem másságkérdés. A nemzeti szempontból maradéktalanul asszimilált magyar anyanyelvű, zsidó származású magyar állampolgárok nem 'mások'.

Az antiszemita klikkek szeretnék, ha mások lennének, mert ez ürügy lenne számukra, hogy kiebrudaljanak zsidókat privilegizált pozíciókból, attól a „nemzeti érdektől” vezetve, hogy ők, az antiszemita klikkek tagjai foglalják el a privilegizált pozíciókat. Infámis, amikor az antiszemitizmust kulturális feszültséggé, „kulturharccá” akarják bagatellizálni. Azt akarják mondani, hogy 1944-ben azért gyilkoltak meg félmillió embert, mert nem tetszett nekik az *Akácus út*? Amikor 1944-ben a modern kapitalizmussal szemben versenyképtelen történelmi osztályok: a történelmi nagybirtokosok, a történelmi parasztság, a történelmi középosztály, a történelmi kispolgárság leszámolt – *mint zsidóval* – a sikeres magyar kapitalizmussal (amivel egyenértékűt ma, száz év múltán nem tudunk létrehozni, pedig hat éve majd belefeszülünk a próbálkozásba), nem a 'másság' és az 'ilyenség' csaptak össze.

A sikertelenek csak antropomorfizálva tudták értelmezni vereségüket. Mivel sikertelenek voltak, nem lehettek szocialisták. Mivel sikertelenek voltak, nem fogadhatták el a haszonelvet. Maradt kivezető útként az antropomorfizmus: a haszonelv nem a kapitalizmus működési elve, hanem a zsidók *faji* tulajdonsága. Zsidók nélküli kapitalizmus [lenne jó] a 'méltányosság-vezérelt' kapitalizmus.

A normatív életforma és a deviancia különbségének megszüntetése Magyarországon korparancs. De a korábbi devianciák normatív rangra emelése nem liberális szándék.

Népszava, 1997. január 25.

Harci szövetségek titkai

Egy kezdődő választási kampányban. bizzarr dolgokból lehet politikai tőkét kovácsolni, Vannak közöttük ártalmatlanok, amelyek önmagukban szót sem érdemelnének, és vannak közöttük veszedelmesebbek is. Az, hogy számuk növekedni látszik, figyelmet érdemel, hiszen esetleg tendencia is körvonalazódhat az egyes furcsa jelenségekből – amelyek közül kettőt emelek ki.

A volt külügyminiszter indokoltan háborog a „szcientológia” fedőnéven működő, állítólagos felekezeti közösség felbukkanásán. Valóban a vallásos érzéssel való visszaélésnek legvisszataszítóbb formája, amikor üzleti vállalkozás adja ki magát vallásnak. Még indokoltabb ha az ellenzéki képviselő felemeli a szavát az ellen, hogy az illetékes minisztérium hivatalos kiadványaival együtt küldik ki postán a szcientológiai broszúrákat. A művelődési minisztérium államtitkára ettől azonnal elhatárolta magát és félreérthetetlenül leszögezte, hogy a szcientológia semmiféle minisztériumi támogatásban nem részesül, és maga az államtitkár személyesen is a lehető legrosszabb véleményrel van erről a „felekezetről”. Ezzel a lovagiasság szabályai szerint le is zárulhat az ügy. Mindazonáltal ez politikai hőmérsékletet is jelez!

A legmérsékeltebb jobboldali párt miniszterviselt képviselője gondos tájékozódás nélkül, azonnal azt a látszatot igyekszik kelteni, hogy a liberális erők szándéka a felekezeti egyenjogúság érvényesítésére, lám, miféle törekvéseket akar a történelmi egyházakkal egyenjogúsítani. Tágabb összefüggésben szemlélve a problémát: a jobboldali pártok föl akarnak zárkózni a történelmi egyházak érthető önvédelmi törekvésehez, amellyel azok csökkenteni kívánják az általuk „szektáknak” minősített vallási közösségek befolyását.

A jobboldali pártok mindezzel erősebben magukhoz kívánják kapcsolni a történelmi egyházakat. Visszataszító visszaélés a vallásos érzelmekkel, ha azt nyereszkeskedésre akarják felhasználni. Ennél talán kevésbé ízléstelen visszaélés az istenkereső törekvésekkel, amikor ezeket világi politikai érdekeltségek világi, politikai célokra igyekeznek felhasználni. Viszont ha kevésbé alantas is amannál, mérgezi a közéletet és politikai veszélyeket is rejthet magában a demokratizálódás folyamata szempontjából. A jobboldal bizonyos erői a történelmi egyházakat olyan módon akarták „hajtósíjként” felhasználni, amely a jobboldali párt törekvését beviszi a vallásos tömegek társadalmi közegébe, és ezzel „anyagi erővé” teszi, ahogyan ezt egykor Lenin elvtárs gondolta. Példát ad erre a törekvésre a jobboldal egyik teoretikusa, aki a keresztények fogadatlan prókátoraként indulatosan kéri ki, hogy a liberalizmus a keresztényeknek azt a szerepet szánja: részesítsék lelki gondozásban a gyógyíthatatlan betegeket és a reménytelen helyzetbe került, leszakadt egzisztenciákat. Kétszemélyes, hogy a „keresztények” lealacsonyító hivatásnak tartanak azt, hogy vigaszt és támaszt nyújthatnak a reménytelen helyzetű betegeknek és a reménytelen helyzetű hajléktalanoknak, a „megszomorítottaknak és megnyomorítottaknak”, olyanoknak, akiket napjainkban valóban csak a kereszténység tud támogatni...

Különösen veszedelmes a Waffen-SS rehabilitálására indított kampány. Az állítólagos történész és két már leplezett áltörténész próbálkozása nemzetközi kontextusba illeszkedik. Az MSZP-s jobbra nyitogatás ideológusa az osztrák kancellárváltás kapcsán felhívja figyelmünket arra, hogy a szomszédos nyugati országban, az ott is sűrűlődségekkel teli érdekházasságban koalíciózó szocdem és néppárti felek nem győzik jelezni Haidernek, hogy esetleges koalíciós partnernek tekintik. Az intellektus tehát már vemhes a magyar Haiderrel. Résen kell lenni és idejében meg kell nyerni kegyeit.

A hazai jobboldal lapjai alig leplezett ujjongásbán törtek ki, amikor egy Marseille közeli francia városkában Le Pen pártja győzelmet aratott. A jobboldali lapok nemigen leplezték boldogságukat, hogy a Nemzeti Front ellen hiába fanyalodott együttműködésre a szocialista párt és a polgári jobboldal, az intranzigens nemzeti erő lesöpörte őket. Az implicit tanulság: korunk végre valahára nem az antifasizmus kora – a nemzeti erők minden árnyalatának egységfrontja előtt megnyílik a győzelem útja.

Az 1938–1945 közötti múltat sem lehetett „véggépp eltörölni”. Ez a múlt is diadalmasan támad fel Nyugaton is, ahol már valóban halottnak hitték. Ennek jegyében szólalt meg az „OdeSSa” magyar hangja. Nem a fekete-tengeri kikötővárosról van szó, hanem betűszóról: „Organisation der ehemaligen SS-Angerhörigen” – feloldása: „Volt SS-tagok szervezete”. Az ötvenes évek hírhedt organizációja egyszerre volt érdekvédő bajtársi szövetség és törül metszett neonáci harci szövetség. Ez a szervezet folytatott újra és újra kampányt annak bizonygatására, hogy az SS ugyanolyan katonai alakulat volt, mint a Wehrmacht, nem pedig politikai karhatalmi erő, amelyet, hasonlóan a szovjet NKVD-hez, a háború idején a fronton katonaságként is bevetettek. Az, hogy a Wehrmacht is követett el ugyanolyan gazságokat, mint a Waffen-SS, számomra plauzibilis, de mellékes, hozzájuk csomagolhatjuk még az 1944-es magyar csendőrséget is. Valóban, az SS harcba vetett alakulatai katonai elitalakulatok voltak, sorozott állományú légénységgel. Ez mit sem változtat azon, hogy az egységes szervezetiek tekinthető SS alapvető kerete egyáltalán nem sorkatonákból állt. Mindez azonban végső soron mellékes.

A verejtékes szerezcsenmosdató erőlködés kíván figyelmet és magyarázatot, amely minden erőltetett és hajánál fogva előrángatott dolgot felhoz a Waffen SS mentségére. Lássunk néhányat: a Waffen SS kötelékében kollaboráns, nyugati náci önkéntesek is előfordultak. A legnagyobb kegyetlenségeket a „banderista” ukrán kollaboránsok követték el. Ez az érv egyenesen infámis: a szerint a gondolati modell szerint épül fel, mint az az 1944-es, legendabeli SS-propagandaakció, amely szerint SS-ek titokban filmre vették, hogyan vagonírozzák be a magyar csendőrök a zsidókat és mivel egyes SS-körök már az átállásra spekuláltak (ez viszont nem legenda), a svájci német követség bemutatta egy propagandavetítésen, hogy azt bizonyítsa: nem ők voltak a zsidók deportálásában a legkegyetlenebbek. A világon minden képtelenség előfordul, lehet, hogy ilyen eset is volt. Olyasféle esetek lehettek ezek, mint azoké a csendőröké, akiket feletteseik megfenyítették a zsidók bevagonírozás közbeni bántalmazása miatt. Gondolom, a büntetés egy nap kávéházban letöltendő laktanyafogság lehetett.

Ismét kísért tehát a második világháború politikai újraértékelésének szándéka. A lényegi cél annak a tételnek az illusztrálása hogy a két totalitarizmus közül a vörös totalitarizmus volt az ártalmasabb és a barna totalitarizmusnak történelmi érdeme, hogy védőbástyaként útját állta és oltalmazta a Nyugatot.

Az ember átallja ennyire sokadszor elmondani, hogy a barna mótely elvileg elutasította a civilizált világ meghatározó értékeit. Az osztályharc szörnyűségeket produkált, de még mindig kisebbeket, mint a népiítő rasszizmus. Az elmondott esetek arra példák, hogy a jobboldalon mi mindemből igyekeznek politikai tőkét kovácsolni. A kampányban még újabb lelemények várhatók.

Népszava, 1997. március 18.

Zarándokoljunk Havannába...

A rendszerváltás óta a jobboldalon gyakran emlegetnek kultúrharcot. Ezen általában a konzervativizmus és a progresszizmus közötti ideológiai harcokat szokták érteni, olykor pedig az antiszemitizmust írják körül eufemizáló szándékkal a ködösítő 'kultúrharc' fogalom segítségével.

Az 1990-es rendszerváltás óta most először jelenik meg Magyarországon olyan konfliktus a katolikus egyház bizonyos törekvései és a rendszerváltás bizonyos erői között, amely emlékeztet a tizenkilencedik század és a huszadik század első felének azokra a konfliktusaira, amelyek a történelembe kultúrharc néven vonultak be.

Ezek a konfliktusok az egyház és az állam elválasztásának procedúrája során keletkeztek. Rendezésre szorult, hogy a szétválasztás után az egyház a megállapodás következtében elveszíti-e egész korábbi világi hatalmát vagy valamit megőriz belőle. A mai rendezés az 1948-ban megszűnt állapothoz nyúl vissza. A rendszerváltó állam ma visszamenőleg elítéli az egyházakra kényszerített 1950-es „szerződést”, amely minden autonómiától megfosztotta a félékezeti közösségeket, és ma a katolikus egyház sem utasítja el az 1945-ös földreformot, amely felszámolta az egyházi mamut-birtokokat. A kiindulás problematikus voltát az jelenti, hogy a katolikus egyház az 1948-ban elkobzott iskolákat és egyéb ingatlanokat korábban az akkorra már elvesztett nagybirtokok jövedelméből tartotta fenn. Kérdéses volt már akkor is, hogy az egyház kizárólag csak a hívek egyházi adójából és adományából képes-e ekkora intézményrendszert működtetni. Átírdaló megoldás elvileg csak az lehetett volna, ha nem következik be az állam és az egyház szétválasztása és az egyházi adó mértékét olyan magas összegben állapítják meg, amely biztosítja ennek a földreform után túlméretezettnek tekinthető intézményrendszernek a fenntartását.

Az egyházi tulajdon visszaadásának és a kárpótlásnak kezelése tekintetében megkerülhetetlen, hogy a társadalom igyekezzen legalábbis megközelítőleg megbízható képet kapni arról, a társadalom tagjai milyen mértékben fogadják el, illetve utasítják el egyrészt a vallásos meggyőződést magát, másrészt a vallásos meggyőződés híveinek táborán belül a történelmi egyházakat.

A vallásos meggyőződést elvileg elfogadók esetében is külön jelentősége van annak, hogy a társadalom magukat hívőnek nyilvánító csoportjai milyen mértékben kötelezik el magukat e meggyőződés mellett, milyen a vallásos meggyőződés intenzitása. A történelmi egyházak hivatalos állásfoglalásai a rendszerváltás óta azt hangoztatják, hogy a mai magyar társadalomnak legalább kilencven százaléka hívő, és ezen belül legfeljebb tíz-tizenöt százalék a nem történelmi felekezeti közösségek (Hit Gyülekezete, Jehova tanúi, krisnások stb.) tábora. Az egyházak saját felméréseikre hivatkozva kiemelik a „maga módján hívő” választípust, és ezeket a válaszadókat a fenntartás nélkül hívők közé sorolják. Eközben viszont az egyházi nyilatkozatok ingerülten igyekeznek irreleváns állásfoglalásnak tekinteni a liberális helyzetértelmezők által olykor emlegetett „vallásilag közömbös” típust, azokat, akik felmérésekre úgy nyilatkoznak: nincs világos állásfoglalásuk abban a tekintetben, hogy van-e isten vagy nincsen. Az egyházi véleménynek igaza van az ódzkodásban, mivel ez a felfogás

inkább ateizmust takar, mint a történelmi egyházak tanítói autoritását elismerni nem akaró istenhitet. A legnagyobb valószínűsége azonban annak van, hogy a kettő lényegében ugyanaz jelenti. A „szégyenlős ateizmus” vagy politikai óvatosságból nem akar színt vallani, nehogy az ateizmus vállalását úgy értsék, hogy az illető kommunistának nyilvánítja magát, vagy sznobizmus okán, amely számot vet azzal, hogy eltérően a századelő intellektuel világától, ma nem a „szabadgondolkodás”, hanem az istenhít az elvárt társasági magatartás.

Fontos politikai érdeke tehát az egész mai magyar társadalomnak, bal- és jobboldalnak, hívőknek és hitetleneknek, a történelmi egyházak híveinek és a nem történelmi felekezeti közösségek követőinek, hogy mindenki képet kapjon az egyházak társadalmi támogatottságáról. Erre ad lehetőséget a személyi jövedelemadó egy százaléka feletti szabad rendelkezés, amely lehetőséget ad az adófizetőnek, hogy valamely egyház vagy alternatív lehetőségként valamely világi civil szervezet (kulturális intézmény, sportegyesület vagy bármely egyéb erre jogosultnak minősülő egyesület vagy másféle társadalmi szervezet) részére adja ezt az egy százalékot. Az új intézmény lényegében alternatív egyházi adó.

Nem önkéntes adomány, hanem adó, amelyet mindenképpen ki kell fizetni. Aki nem utalja át sem egyháznak, sem világi civil szervezetnek, az meghagyja a költségvetésnek. A hitetlen, a vallásilag közömbös és az átkeresztelkedés nélkül más felekezetbe „átigazolt” állampolgár kifejezheti nem azonosulását a történelmi egyházakkal. Az egyházak ezt utasítják el. Eleddig semmiféle megfogható és értelmezhető lehetőség nem kínálkozott az állampolgárok számára, hogy a történelmi egyházaktól – ha akarják – elhatárolhassák magukat. Az egyházak ma már nem tarthatnak igényt minden állampolgár hódolatára, de változatlanul mindenfajta bírálat fölé helyezik magukat.

A katolikus egyház nagy feltűnést keltett röpiratban foglalt állást a világi társadalmat foglalkoztató problémákkal kapcsolatban. Azt figyelmen kívül hagyta, hogy mind a hívei, mind a nemzet minden tagja elsősorban arra tarthatnának igényt, hogy az egyház végre számot vessen a Kádár-rendszerrel szemben tanúsított magatartását illetően. A katolikus egyház azzal hárítja el a személyi jövedelemadó egy százaléka alternatív egyházi adóként való felhasználását, hogy úgy tesz, mintha attól tartana, az egyházi ingatlanokat ennek alapján fogják számára visszaszolgáltatni.

A világi tényezők többször kötelezően leszögezték, hogy ezt a két törvényt elkülönítve kezelik. Az egyház az egy százalékból csak több, nem kevesebb jövedelemhez juthat. Másik hivatkozás az, hogy megengedhetetlen egyformán fontos kulturális, sport- vagy egyházi célok egymás ellen kijátszása és versenyeztetése; márpedig más módon nem tisztázható az egyházak valóságos támogatottságának a kérdése. Az egy százalék átutalása az adakozók lehetőségét biztosítja, ma erre a tájékozódásra a közéleti légkör egészséges alakulása érdekében igen nagy szükség van.

A katolikus egyház tárgyaló delegációja azt állítja, hogy a Vatikán összekapcsolja az ügyet a magyar állam és a Szentszék között kötendő konkordátum kérdésével. A magyar kormány szentszéki nagykövete kérdést intézett az illetékes vatikáni hatósághoz, hogy a Szentszék tiltakozik-e a személyi jövedelemadó egy százaléka alternatív egyházi adóként való kezelése ellen. A válasz nemleges volt. Ugyanakkor a szentszéki hivatal a magyar egyház állításától sem határolta el magát. A levegőben van annak a lehetősége, hogy Róma esetleg

nyomást gyakorol a magyar államra annak a lehetőségnek a felvillantásával, hogy esetleg emiatt nem kerül sor a konkordátumra. Pokorny Zoltán képviselő (Fidesz) már egyenesen azzal példálózott, hogy az „egy százalék” erőltetése miatt a pápa számára ma elfogadhatóbb partner Fidel Castro, mint a Magyar Köztársaság.

Reméljük, hogy nem ez a helyzet és nem kell esetleg Havannába zárándokolnunk a konkordátumért.

Népszava, 1997. február 7.

Az Ellenzéki Nyilatkozat liberalizmusa

Az 1847. június 7-én közzétett Ellenzéki Nyilatkozat a reformellenzék Kossuth és Deák vezette irányzatának modern értelemben vett politikai párttá alakulását manifestálta, és mint ilyen a magyar politikai liberalizmus első dokumentumának tekinthető. Körvonalazza az ország modern parlamenti rendszerré való alakulásának programját: felsorolja azokat a követeléseket, amelyeknek teljesülése ennek az átalakulásnak a megvalósulását jelenti.

A nyilatkozat a polgári átalakulás programja, de az a társadalmi hordozó erő, amelynek politikai akarát kifejezi, nem a még ki sem alakult modern polgárság, hanem a földbirtokos nemességnek az a része, amelyik átlátta egyrészt azt, hogy ha az ország idejében nem hajtja végre ezt az átalakulást viszonyai ellehetetlenülnek, másrészt azt, hogy csak ez az átalakulás adhat erőt arra, hogy rendi autonómiáját átmentse a Birodalmon belül s ne váljék örökös tartománnyá. A manifestum táborá számára a parlamenti rendszerré való átalakulás és a nemzeti önrendelkezés egységes folyamatként jelent meg. A program nemzeti követeléseai között nem szerepel a teljes elszakadás, az állami függetlenség kivívása. A történelmi Magyarország eredeti területi egységének visszaállítására összpontosít: követeli az Uniót Erdéllyel és a határőr vidékek magyar igazgatás alá helyezését. Ez a történelmi nagybirtok újat akaró erői által képviselt liberalizmus nem polgári szabadelvűség. Nemesi liberalizmusnak nevezhetjük. Kiinduló elve, hogy az 1847-es Magyarország nem modern parlamenti rendszer ugyan, de alkotmányos rend, amelyben értelmesen betölthető egy liberális párt „ellenőri” funkciója. A helyzetet a nyilatkozat historizálja. A magyar rendi alkotmányosságot magasabb értékűnek tekinti liberális szempontból, mint az abszolutizmust. Mintegy átmeneti formának a középkori abszolutizmus és a modern parlamentarizmus között.

1848-ban a márciusi ifjak liberalizmusától eltekintve a nemesi liberalizmus eszmei zászlaja alatt megvívott forradalom és nemzeti függetlenségi háború volt. Hordozója a történelmi nagybirtok, azaz polgári forradalom – de polgárság nélkül. 1867 teljes értékű rendszerváltás a politikai rendszer átalakulása értelmében, de az uralkodó osztály továbbra is a történelmi nagybirtokosság marad. A gazdasági és társadalmi uralkodó osztály és a politikai hatalmat birtokló vezető réteg személyi összetételében nem történik változás, viszont a korábbi nemesi földbirtokos már nem jobbágytartó feudális úr, hanem polgári munkaadó, tehát a változatlan összetételű réteg szerepe gyökeresen megváltozik. 1867 és 1895 között létrejön a polgári parlamenti rendszer és a parlamentnek felelős kormány. A korlátozott választójog megfelel a liberális elveknek, nem feudális csökevény. Az általános választójog már a politikai demokrácia alapintézménye.

Ezen a bázison Tisza Kálmán kormányzása alatt kiépül a modern közigazgatás, adózási rendszer és igazságszolgáltatás. Az átalakulás utolsó aktusa a polgári házasság bevezetése. A Millenniumot az ország a dualista kor sikereinek fényében ünnepelheti meg. Az 1880-as és 1890-es években mintegy „nagy ugrás”-sal kialakul a modern magyar nagypolgárság. Nem a történelmi uralkodó osztályokból és az egyéb történelmi rétegekből,

hanem abból a zsidó származású és ekkorra már nagymértékben asszimilált polgárságból, amely a „gründoláshoz” szükséges tőkét a Bach-korszakban a nagybirtok gabona-felvásárlójaként halmozta fel. Ezt a polgárosodást a későbbiekben erőteljes baloldali bíráló érte. Gyenge polgárosodásnak nyilvánították, amelynek nem volt ereje ahhoz, hogy felszámolja az ország félf feudális viszonyait, nem volt képes felszámolni a történelmi nagybirtokot és tiszta polgári viszonyokat teremteni. Valójában éppen az történt, hogy a polgárosodás által teremtett felhalmozás megtartotta a versenyképtelen történelmi rétegek életképességét. Garantálta túlélésüket. A készterméket előállító régi típusú kisiparos nem ment tönkre. A mérték utáni szabó és cipész nem váltak a gyári termék versenyének áldozataivá, hanem megmaradtak luxus szolgáltatásként. Mindez nem enyhítette a versenyképtelenek indulatát az őket leértékelő új polgársággal szemben. Ez jutott kifejezésre a századfordulón kialakuló politikai antiszemitizmusban. A versenyképtelen társadalmi csoportok nem tudták értelmezni a helyzetüket a kapitalista viszonyok között. Nem lehettek szocialisták, mert tulajdonosok voltak, de nem fogadhatták el a kapitalizmust sem, mert annak vezérelve a haszonelv volt s a haszonelvet gyakorlatban érvényesítő versenyben nem állták meg a helyüket. A kiutat a probléma antropomorfizálása jelentette: a haszonelv nem a kapitalizmus lényegéből származik, hanem a zsidók faji tulajdonságaiból. Amennyiben nem zsidók [lesznek] a kapitalisták, a kapitalizmus újra méltányosság-elvű mint a céhrendszer volt, nem haszonelvű.

A polgárság megjelenésével a nemesi liberalizmus mandátuma lejárt. Elérkezett az ideje a polgári liberalizmus kimunkálásának. Erre a századfordulón kiemelkedő színvonalú szellemi műhely alakult: a Társadalomtudományi Társaság. Az új helyzetben a nagypolgárságnak meg kellett találni a helyét a politikai struktúrában. Ennek megoldása a politikai hatalmat még mindig monopolhelyzetben birtokló földbirtokos rétegekre várt. Kézenfekvő megoldás lehetett, hogy alakuljon egy polgári liberális párt, és az addigi szabadelvű párt alakuljon át a nagybirtok konzervatív pártjává. Ez megteremtette volna az angol típusú kétpárti parlamenti váltógazdaság feltételét. A nagybirtokos réteg azonban biztosabbnak tartotta a bevált modell fenntartását. A Munkapárttá alakult szabadelvű pártban helyet kapott a zsidó származású nagytőke vezérkara is. Informálisan, félig-meddig részesedtek a politikai hatalomból. A nagytőke úgy viselkedett, mint az 1847-es nyilatkozat bírálata szerint az örökös tartományok, amelyek anyagi előnyökért lemondtak a politikai hatalomról. Annak fejében, hogy a nagybirtok elfogadta őket gazdasági uralkodó osztálynak, le kellett mondaniuk arról, hogy gazdasági súlyukkal arányos részt kapjanak a politikai hatalomban. Mindezzel tárgytalanná vált a polgári liberalizmus kimunkálása. A Munkapárt ideológiája maradt az erodálódott és ellehetetlenült nemesi liberalizmus, amely immár nem volt sem liberális, sem konzervatív, csupán feudális kulisszával leplezett egy tisztázatlan hatalmi helyzetet. Magyar nagypolgári liberalizmus ilyen körülmények között nem jött létre.

Az 1919 őszen kialakult rendszer a liberális értékek megvalósulását tekintve és a demokrácia mértékével mérve letért a Nyugathoz való felzárkózás útjáról, amelyen az ország 1867-ben elindult. Az 1920-ban rögzített politikai modell inadekvát volt az ország civilizációs szintjével.

A Horthy-rendszer mai szóhasználatával élve inkább „harmadik világbeli”, jobboldali félautokratikus rezsim volt, mint nyugati politikai rendszer. A nagypolgárság politikai álláspontját adekvát módon ebben a helyzetben is a liberalizmus fejezhette volna ki, de az arra kényszerült, hogy feudális maskarát öltön és legitimizmusként kínáljon nagypolgári-arisztokrata alternatívát a Horthy-rendszerrel szemben.

A két háború közötti időszak azonban más okokból is az egész világon a liberalizmus hanyatlását jelentette. A gazdasági válság ellenhatásaként a válságot követő években a gazdaság- és társadalom-politika újjászervezését minden irányzat az államtól várta. A megmaradt liberális pártok és áramlatok is az államtól várták minden probléma megoldását. A kor liberalizmusát a 'New Deal' etatizmusa jelentette.

A magyar liberalizmus újjászületését a XX. század hetvenes éveiben a területi közigazgatás átszervezésének kihívása eredményezte. Újra megjelent a klasszikus liberális dilemma: a jövedelmeket azok használják-e fel, akik megszerzik vagy pedig az állam ossza el újra és a prosperálók terhére szanálja a lemaradtakat. Megfogalmazódik tehát Konrád György és Szelényi Iván későbbi redisztribúció-kritikája. Az alakulóban lévő demokratikus ellenzék ennek a felvetésnek az inspirációjára állt át addigi marxizáló álláspontjáról a liberális álláspontra. A Konrád-Szelényi mű a magyar liberális gondolat legfontosabb dokumentumai közé sorolható, abba a sorba tartozik, amely éppen az 1847-es Ellenzéki Nyilatkozattal kezdődik.

A nyolcvanas évek végi rendszerváltás szintén a liberális gondolat szerint volt értelmezhető. A feladat azóta is az erős társadalom felépítése és a túltengő állam minimumra redukálása. A mai magyar liberalizmust is problematikussá teszi, hogy 1990 óta sem alakult ki gazdasági uralkodó osztálynak tekinthető nagypolgárság. Ma is a polgárt keressük szocializmus utáni hazánkban és nehezen jutunk a nyomára. A mai liberalizmus a versenyképes kisegisztenciák liberalizmusa. Vele szemben új arcú konzervativizmusként vonul fel a nagymúltú „középosztálymentés”, a paternalista elképzelés a versenyképtelenek szanálásáról a versenyképesek terhére.

Az Ellenzéki Nyilatkozat a magyar liberális gondolat egyik klasszikus dokumentuma. Mai liberalizmusunk ugyan inkább posztmodern, mint klasszikus, igaz, olyan abszurd posztmodern, amit nem előzött meg modern. Mégis sokkal inkább ez a mi örökségünk, mint századunk hosszú, liberalizmusmentes korszakai.

Népszava, 1997. június 17.

Konkordátum és vidéke

Különös történet a most aláírt magyar konkordátum. A világtörténelem jelentős konkordátumainak két sajátosságuk volt. Az egyik: véget vetettek az állam és az egyház ellenséges viszonyának, a másik: felekezetiileg homogén katolikus államok kötötték őket a Szentszékkal.

Az első szempontot nézve a világtörténelem első nagyjelentőségű konkordátuma az 1801-es francia, a forradalom egyházüldözésének vetett véget; az 1854-es osztrák a jozefinizmus végére tett pontot; az 1929-es olasz az egyházi állam felszámolása óta fennállott ellenséges viszonyt zárta le.

Ma Magyarországon rendezésre szorul az állam és az egyház viszonya, de az 1989 óta egyáltalán nem olyan ellenséges természetű, hogy konkordátummal kellene békét teremteni. A második szempont megkérdőjelezi minden mai konkordátum létjogosultságát, mert figyelmen kívül hagyja, hogy a nem történeti felekezetek térhódítása nem sajátosan magyar, hanem világjelenség. Ilyen értelemben ma valószínűleg sehol sincsenek tiszta katolikus országok.

A magyar kompromisszum megkötését nem az egyház és az állam megoldatlan konfliktusai sürgetik. Az MSZP kongresszusa előtt a miniszterelnöknek volt szüksége gyors sikerre, hogy a pártján belül kikezdett pozícióját újabb külpolitikai eredménnyel szilárdítsa meg. A sietség okán nem volt eléggé tekintettel sem az egyház támasztotta igények mértékére, sem az állam teherbíró képességére, de a felekezetek egyenrangúságára sem.

Legkevésbé pedig a legfontosabbra, arra hogy a kötelező állami népoktatás keretébe illeszkedő egyházi iskolák helyzetének a konkordátumban előírt rendezése, erőteljes visszalépést jelent az állam és az egyház szétválasztásától a katolikus egyház korábbi államegyházi helyzete felé.

A jelenlegi helyzetben az állami támogatások mértékét csak az szabhatja meg, ha világos ismérvek alapján megállapítható az egyes egyházak társadalmi támogatottsága. Ennek módjaként már az előző parlamenti ciklusban felmerült az a gondolat, hogy a támogatottságot viszonylag megbízhatóan meg lehet állapítani, ha bevezetik a fakultatív egyházi adót. Még pedig abban a formában, hogy az állampolgárok kötelezően befizetendő személyi jövedelemadójuknak egy százalékát valamely egyháznak vagy valamely közhasznú társadalmi egyesületnek ajánlhatják fel. Valóban viszonylag megbízható képet adhat az, hogy mennyien adják ezt az egy százalékot egyházukenak. Vagy inkább előnyben részesítik a gyermek iskoláját, egykori egyetemüket, netán sportegyesületüket vagy kedvenc zenekarukat.

Az egyház kezdettől fogva elzárkózott a megmérettetéstől. Feltehetően nem csupán attól tartott, hogy kiderül: a lakosságnak nem akkora része hívő, amennyit az egyház becsül, hanem az is kiderülhetett volna, a nem történelmi felekezetek ma már egyáltalán nem olyan mértékben „kis egyházak”, ahogyan ezt a nem biztosan még mindig „nagy egyházak” állítják. Az egyház tehát tiltakozott, számára méltatlannak nyilvánítván, hogy szembe állítsák és versenyeztessék a civil szervezetekkel. Az lett az eredmény, hogy a

kormányfő és apparátusa engedett a nyomásnak, a miniszterelnökség a költségvetés terhére feláldozott még egy százalékot az adóból. Erről az adófizető úgy rendelkezhet, hogy valamelyik egyháznak adja. Ha nem ezt teszi, akkor a pénz a kincstárba megy. Az első százalékot pedig az adófizető valamelyik világi civil szervezetnek ajánlhatja fel.

Ez a második százalék már nem megmérettetés. Hazánkban nincs egyház- és vallásellenesség. Az adózók többsége a második százalékot szívesebben fogja valamelyik egyháznak adni, mint a nem éppen népszerű költségvetésnek. Ebből a második százalékból megint nem derül ki az egyházak támogatottsága: de hát ez volt a cél.

Az egyház konkordátumtervezete úgy értelmezi az állampolgárnak a felekezeti oktatáshoz való jogát, hogy az állam az által fenntartott népiskolákból köteles annyit az egyház rendelkezésére bocsátani, amennyit a hívek igényelnek. Az egyház támogatottságát immár nem lehet megbízhatóan megállapítani, a valóságos igény nehezen mérhető fel. Ennek a követelésnek az igazolására a nemzetiségi iskola az analógia. A más ajkúak számára az állam köteles anyanyelvű iskolákat állítani. A két eset azonban erősen eltérő. A különböző nyelvű iskolák lényegileg különböznek egymástól. Az egyházi és az állami iskola távolról sem. A közismereti tárgyakat ugyanis az egyházi iskolákban is az állami tanterv szerint kötelező tanítani. Vagyis világnézetileg az egyházi iskola is semleges. Ha a követelménynek nem tesz eleget, nem közhasznú oktatási feladatot lát el, tehát nem tarthat igényt állami támogatásra. Ha viszont igénybe veszi azt, törvény kötelezi a világnézeti semlegességre. A marxista ideológiakritika „kifinomult” világában kétségtelenül nincs világnézeti semlegesség, politikai használatra azonban mégis alkalmasnak látszik a követelmény, hogy a természet- és társadalomkép oktatásában nincs helye sem vallásos, sem valláskritikai értelmezéseknek. Nem lehet helye olyan egyházi magyarázatnak, amely a korai kereszténység bizonyos eretnekségei esetében kétségbe vonja, hogy azok gazdagították a késő antik kor szellemi képét, a reformációt előkészítő eretnekségek esetében pedig azt, hogy tartalmaztak bizonyos indokolt társadalomkritikát. Másrészt viszont az is megengedhetetlen, hogy szenzációhajhász módon nagyítsák fel VI. Sándor pápának és gyermekeinek (Cesare és Lucretia Borgiának) turpisságait, vagy a mai emberjogi szemlélet visszavetítésével ítélik meg a spanyol inkvizíciót.

Az állam által fenntartott egyházi iskolával nem nyert a közoktatás. Azzal nyerne, ha az egyház saját erőforrásaiból több iskolát tartana fenn, mint amennyire az államnak futja. Ezt természetesen támogatnia kell az államnak, ahogyan a világi alapítványi iskolákat is. Mivel a közismereti tárgyakat a kötelező állami tanterv szerint kell tanítani, nem nyer a hitterjesztés sem. Ez utóbbi végső soron arra korlátozódik, hogy az egyházi iskolában a tanítás kezdetén és végén imádkoznak, és a tantermek falán ott a felekezet szimbóluma.

Az egyház nem hivatkozhat arra, hogy iskolája a keresztény erkölcs szellemében nevel, mert azt teszi a világi iskola is. A kereszténység legnagyobb diadala, hogy két évezredes erkölce maradéktalanul szekularizálódott, azonossá vált a nyugati keresztény civilizáció világi erkölcsével. Nem tért el ettől még a sokat emlegetett „szocialista erkölcs” sem, amely csupán a munkaadó–munkavállaló viszonyt tekintette kizsákmányolásnak. Ezt azonban nem annyira erkölcsi, mint inkább gazdasági és politikai kérdésként kezelte. A köznapi ember mindennapi tulajdonát tekintve a „szocialista” erkölcs is azon az alapon állt,

hogy nem szabad lopni. A szovjet rendszer konszolidálódása után a szexuális erkölcs is a keresztény eredetű monogám házasság erkölcsi elveit írta le, s nem a „szabad szerelem” alapján állt.

Azt az esetleges állítást, hogy az egyházi iskola a világinál eredményesebben nevel ugyanarra az erkölcsre, a tapasztalat nem látszik igazolni. Az államilag fenntartott egyházi népiskolának az az egyetlen értelme, hogy az egyházi iskolát ezentúl ne magánjogi, hanem közjogi státusú iskolának sorolják be, amivel erőteljesen visszalépnek az állam és az egyház szétválasztásától. Ez nem csupán az egyház, hanem valószínűleg jóval nagyobb mértékben a politikai jobboldal ügye, amely ezen az úton az iskolák egy részében magának is monopol pozíciókat remél. Ha az iskolafenntartó államnak, diákönkormányzatnak, szülői munkaközösségnek nincs beleszólása a tanárok és az igazgatók kinevezésébe, akkor várhatóan jó néhány bölcsészdiplomás jobboldali aktivista kerül kulcspozícióba a fontos iskolák tanári karában.

Érthető, ha a jobboldal koncentrált támadást indít az SZDSZ ellen, amely ellenezni meri ezt a sajátosan népfrontos konkordátumot. Azon sem csodálkozunk, hogy most sem válogatóság a harc eszközeiben. Megütközést csak az kelt bennünk, hogy ebbe a harcba egyházi tényezők is beszállnak. A fő eszköz a minden eddiginél nagyobb mértékű rágalmazás. Gyanút tényként kezelnek, olyan esetekben, amikor ez a gyanú nem csupán nem bizonyítható, hanem a 'cui prodest' kritikai elve értelmében nem is valószínű. Azonnal a liberális pártot vádolták meg azzal, hogy az övé volna az a plakátakció, amely Kossuth idézettel agitál a konkordátum ellen. Erre mindmáig nem került elő semmiféle bizonyíték. Az SZDSZ nyíltan bírálja a konkordátum tervét, semmi haszna nem lehet abból, hogy politikai hitelét anonim plakátokkal kockáztassa.

Különösen erős a kockázat a mai időkben, amikor a titkokat védő falak igencsak szivacsosak, és minden titok rendre kiszivárog. Az akcióról inkább az látszik, hogy egyszerre akar ártani az egyháznak és a szabad demokratáknak. A cui prodest elve szerint ilyen kettős érdekeltségű körben lehet gyanítani az akciózókat. Sietek leszögezni, hogy a provokációt kizártnak tartom. A felindult egyházi tényezőknek és a jobboldalnak sem lehet annyira fontos még az SZDSZ bemártása sem, hogy mindjárt Kossuthot vonultassák fel maguk ellen. Ez azonban még ártalmatlan piszkálódás ahhoz képest, ahogyan a liberálisok nyakába akarják varrni a templom- és kegyhely- gyalázásokat. Hiába állapította meg a rendőri vizsgálat egy korábbi esetben, hogy a templomban éjszakázó hajléktalanok töltötték ki balsorsuk miatti dühüket a templomon oly módon, hogy a kegytárgyakat elvitték és mentükben elszórták. Hiába derítette ki a nyomozás a máriaremetei esetben, hogy minden vallásellenes motívum nélkül egy részeg társaság garázdálkodott. A gyanún mindez mit sem változtat. A gyanú így a rendőri vizsgálatot is gyanúsítja. Harsog a rágalom, hogy az SZDSZ vallásellenes uszítása keltett olyan hangulatot, amely a garázdákat templomok ellen fordítja. Az érvelés vérszesen emlékeztet arra, hogy Zinovjev keltett olyan hangulatot Kirov elvtárs ellen, hogy Nyikolajev ettől indítatva lelőtte.

Meg aztán miféle vallás- vagy egyházellenes uszítással vádolják a liberálisokat? Dörgöltük mi az elmúlt hat évben az egyház orra alá Kun pátert, állítottunk mi olyat, hogy a nyilas pártszolgálatosként tömeggyilkossá züllött ferences jellemző az akkori magyar

katolikus egyházra és az egyház felelős az ő gaztetteiért? Felekezet elleni útszéli uszítást a Magyar Távirati Iroda előző vezérigazgatójának⁵⁴ tollából olvashatunk, aki arra vetemedett, hogy a Hit Gyülekezetét, egy alkotmányosan elismert magyarországi egyházat, amelynek tábori püspöke is van, részben „cég”-nek, máshol „hitgyüldé”-nek aposztrofáljon.

Hallott az ellenoldal liberális részről olyat, hogy a katolikusokat „pápastaként”, a szerzeteseket „csuhásként” emlegették? Ami pedig a „gyüldét” illeti: nem idézgetjük az iskolai tanulmányokból sokak által még ismert *A gyüldei ifjakhoz* című verset sem, pedig azt olyan költő írta, akit talán még Alexa Károly is nemzeti klasszikusnak tart.⁵⁵

Népszava, 1997. június 21.

↓↑

⁵⁴ Alexa Károly irodalomtörténész, kritikus, a *Magyar Hírlap* kulturális rovatvezetője (1973–1975), a *Kortárs* rovatvezetője (1975–1977), a *Mozgó Világ* főszerkesztő-helyettese (1978–1983), 1986-ban kilépett a Magyar Szocialista Munkáspártból, 1987-ben az MDF alapító tagja, a *Hitel* főszerkesztő-helyettese (1988–1992), a Magyar Távirati Iroda vezérigazgatója (1993–1996), a Magyar Televízió Hírtanácsának elnöke (1998–2001).

⁵⁵ Petőfi Sándor – *A gyüldei ifjakhoz*

A honnak egy igaz zászlója van, / Ezt mi álljuk körül, /
S ti elhagytátok a hon zászlaját? / Elhagyhatátok, oh, ifjak, hitetlenül?

(Szégyen, gyalázat! hát az oroszán / Rókák fészkebe tér?...) /
Silány rongyot hogy cserélhettetek / A haza szentséges, dicső zászlójáért!

Higgyétek el, hogy rókafezsék az, / Hová beléptetek, /
Ha rá más bizonyág nem volna is, / Elég az, hogy papok tanyáznak köztetek.

Pap és gonoszság, pap és árulás, / Pap és minden rossz egy! /
Ott van az ármány, ott van a pokol, / A kárhozat, hova e férfiszoknya megy.

Okos volt, az ki öltöztetjüket / Barnának rendelé... /
Fehér ruhát azért nem hordanak, / Mert azt sötét lelkők befeketítené.

Mint öltöztetjök, lelkök oly setét, / Ők éjszakának gyermeki; /
Azért látjátok őket mindenütt / A szabadság, e napfény ellen küzdeni.

S hol a szabadság, ott van a haza... / S ti elválhattatok /
E két szentségről, és olyan korán! / Mert hisz fiatalok vagytok, fiatalok.

Nem jó idők! A fereg eddig a / Vén fákat rágta csak... /
Ti ifjak vagytok, ifju csemeték / S a férgek máris belétek hulltanak.

A férges fát mi várja? Rothadás! / Ti hát rothadjatok... /
Minket levágnak s tűzre tesznek tán, / De lelkünk lesz a láng, mely égbe szállni fog.

Pest, 1845. október 16. – november 25. között

Az Amerika–ellenes tévénépfront

A magyar kereskedelmi televíziózás különösre sikerült pályázata nem áll előzmények nélkül az 1994 óta működő koalíció történetében. Harmadszorra történik meg, hogy az utolsó pillanatban a „legmagasabb helyről” történt informális beavatkozás megváltoztatott egy olyan döntést, amelyről a koalíciót alkotó pártok illetékes képviselői és testületi korábban már megállapodtak. A *HungarHotels* láncolat eladásáról az illetékes állami vagyonkezelő szerv már meghozta a döntést, a szerződés létrejött egy jelentős ajánlatot tevő amerikai céggel. A miniszterelnök az utolsó pillanatban beavatkozott, mert post festum az az ihletett gondolata támadt, hogy a létrejött szerződés nem előnyös üzlet a magyar állam számára, több bevételre lehet szert tenni, ha az egyes szállodákat külön–külön adja el az állami vagyon kezelője.

A már létrejött megállapodás váratlan felborítása nemzetközi gazdasági körökben nem használt az ország jó hírvének, rontotta az ország üzleti partnerképességéről, megbízhatóságáról kialakult képet. A kormányfőnek azonban más szempontok fontosabbak voltak, mint az efféle kicsinyes megfontolások. Ahogy az üzlet meghiúsult, az MSZP szakszervezeti, érdek–képviseleti, szociális „állam bácsi” átmentő körei akcióba léptek, és követelték, hogy egyes szállodaként se kerüljön sor a láncolat eladására, hanem egyik *SZOT*–közeli elképzelés szerint kerüljön a szállodaállomány a társadalombiztosítási önkormányzat vagyoni alapjába. Más érdekelttség ugyanakkor azt követelte volna, hogy a magas jövedelmezőségű idegenforgalmi ágazat alap–infrastruktúráját jelentő hotelláncolat maradjon meg állami tulajdonban, és gyarapítsa az állami bevételeket. A több irányzat között egyensúlyozó miniszterelnök feltehetően a riválisának tartott *Békesi László* ellen vetette be pártja rendszer–átmentő, államosítás– és főleg idegentőke–ellenes erőit. Ez a beavatkozás az idegentőke–ellenességében, főleg bizonyos fajta veszélyesnek tartott külföldi tőke elleni fellépés tekintetében hasonlít a tévéügyben történt mostani kormányfői intervencióra.

Másik előzménynek tekinthető az az eset, amikor az új alkotmányt előkészítő parlamenti különbizottság megállapodott az alkotmánykoncepció szövegében, a két kormánypárt részéről is megszavazták a bizottsági tagok az előterjesztendő szöveget, a parlament plenáris ülésén azonban a kormány tagjai leszavazták az előzőleg jóváhagyott alkotmánykoncepciót, elérve ezzel, hogy e miatt a néhány szavazat miatt az előterjesztés nem kapta meg a szükséges minősített többséghez elegendő voksot. Ez az akció is puccsszerű volt. A két kormánypárti frakció képviselőit kihagyták a kormányzati döntésből, ők nem voltak beavatva, többségükben meg is szavazták a javaslatot. Az össz'párti megállapodás meghiúsítói utólag azzal indokolták eljárásukat, hogy az alkotmánykoncepció preambulumból fontos szocialista alapelvek hiányoznak. Sajátos módon erre a kormányfő és pártjának vezető magja az utolsó pillanatban jött rá. A valódi ok gyaníthatóan nem is ez volt, hanem jellegében ugyanaz, ami a kereskedelmi televíziók pályázatának ügyében történt. Akkor a kormányfő megtorolta az ellenzéken és az SZDSZ-en, hogy az MSZP-nek ama javaslata ellen szavazott, amely *Nagy Imre* érdemeinek parlamenti aktussal való megörökítését kezdeményezte.

Mind az ellenzék, mind az SZDSZ fontosnak tartotta a konszenzussal létrejött alkotmánykoncepció mihamarabbi elfogadását, így a váratlan megtorló akció érzékenyen érintette őket. Most, a kereskedelmi televíziós pályázat eldöntésekor hasonló történt. A pályázatvesztes érdekelttség magyar vezetője, *Baló György* az eset után egy interjúban kifejtette, hogy a pályázat már olyan mértékben eldőltnek látszott az ÍRISZ TV javára, hogy „egyes miniszterek” telefonáltak az amerikai cég legfontosabb tulajdonosának, Ronald Laudernek, hogy biztosra veheti ajánlata sikerét. Ezután az Országos Rádió és Televízió Testület mégis másik ajánlatot fogadott el. Nyílt titok, hogy a miniszterelnök kulisszák mögötti intervenciójának eredményeként.

A kormányfő akciója ebben az esetben kizárólag koalíciós partnere ellen irányult. Azt torolta meg az SZDSZ–ellenes jobboldali ORTT tagok szavazatait is kijátszva ellenük, hogy a liberális párt *fenntartásait fejezte ki az egyház és az állam szétválasztásától eltávolodást jelentő, és a felekezeti egyenjogúságot sértő vatikáni megállapodással szemben*. Továbbá ellenezte, hogy a Miniszterelnöki Hivatal vezetője miniszteri rangra emelkedhessen s ezzel túlzott mértékűvé váljon a kormány mint testület miniszterelnöki irányításának már eddig is a szükségesnél erősebb „kancellári” jellege. A pályázati elbírálás az SZDSZ-re akart csapást mérni. A jobboldali sajtónak a döntés feletti ujjongása beszédesen elárulja, hogy a CME–ÍRISZ céget „SZDSZ–közeli” külföldi vállalkozásnak tekintik.

Egy televíziós pályázat értékelésekor két szempont játszhat szerepet: a felajánlott vételár nagysága és a politikai megfontolás. Az Országos Rádió és Televízió Testület a maga indoklásában a pályázatokban ajánlott műsortervek színvonalát szokta a döntés alapjának nyilvánítani, ez azonban nehezen választható el az említett két kemény szemponttól. A színvonal, ha – a kérdést nem szentimentálisan nézzük –, gyakorlati a műsorra fordított pénztől függ. Aki a nagyobb pénzráfordítást ígérő ajánlattal szemben a kevesebbet ajánlót részesíti előnyben, annak erős érveket kell felsorakoztatnia amellet, hogy milyen alapon véli az olcsóbbat színvonalasabbnak. Ez gyakorlatilag csak abban az esetben fordul elő, ha a kedvezőbb ajánlattal szemben politikai kifogások vannak. A politikai előítélet természetesen saját világnézeti eszményeit az értékkel „mint olyannal” azonosítja, és eleve azt a műsort tekinti színvonalasnak, amely az ő eszményeinek a képernyőre vitelét ígéri.

Az ÍRISZ pályázata – a közszolgálati műsorok mellett – sikeres külföldi műsorok bemutatását, nemzetközileg nagyra értékelt vetélkedő műsorok adaptálását kínálta, és ígérte hozzá a pénzt. Az elfogadott pályázat viszont a jobboldal eszményeinek megfelelő műsorokat ajánlott: *vallási és „nemzeti” műsorokat, „családi tévé”-t*. Ajánlotta továbbá magyar szerzők nagyobb mértékű szerepeltetését is. Ez utóbbit bizony tudományos terminológiában úgy hívják, hogy „buli”. Ez a vád, a „bulizásé” a jobboldali sajtóban előjött – de éppen az ÍRISZ ellen. Amikor a Magyar Bírói Egyesület elnöke támogatását jelentette be annak fejében, hogy az új kereskedelmi televízió jogi ismeret–terjesztő és a jogi kultúrát fejlesztő műsorokat ígér pályázatában. Afféle új, és a mai viszonyokhoz igazított „Jogi eseteket”. „Buli!” dörög a jobboldali lap leleplezése: a műsor jól fizetett szereplési lehetőséget ad majd a Magyar Bírói Egyesület hangadó jogászainak. Meglehet. Itt azonban könnyen találkozhat a színvonal igénye és egyesek személyes érdeke. A lényeg az, hogy ilyen műsorra valóban társadalmi szükség van – a példaként felhozott egykori Jogi esetek sem szolgáltak erre

elrettentő példát –, és az is valószínű, hogy a műsorhoz az egyesület jó jogászokat tud ajánlani. A magyar írók nagyobb mértékű szerepeltetésének terve lényegesen kevesebb jót ígér. Itt bizony a gyakorlott nézőben él az aggodalom, hogy a hazai szerzők kvótáját akkor is kitöltik, ha ez esetleg színvonalasabb műsoroctól veszi el az időt, a pályázat elbírálásának körülményei pedig azzal fenyegetnek, hogy a kapcsolat és az elkötelezettség fontosabb lesz a szerzők kiválasztásakor, mint a színvonal. Ennél is veszélyesebb politikai szempontnak látszik azonban az a győztes érdekeltségek mellett szóló szempont, hogy azok „európai” szerzők előnyben részesítését ígéri. Kétségtől a NATO akadályt valószínűleg sikeresen vesszük, és a következő „meghódítandó terep” az Európai Unió, ahol bizonyos kívánalmak között szerepel európai szerzők és műsorok preferálása az amerikaiakkal szemben. Mégis az ilyen nyílt és durva Amerika–ellenesség talán nem volna nemzeti érdekünk abban a történelmi pillanatban, amikor NATO felvételünket elsősorban mégiscsak az az Egyesült Államok szorgalmazta, amellyel a tászári támaszpont révén már kapcsolatunk is van.

Az SZDSZ feltételezett külföldi tőkés partnere ellen a kormányfő szövetkezett a jobboldali ellenzékkal. A Révész–Nahlik–Zelnik tévénépfront talán már modellje a miniszterelnök által felvillantott majdani kormány szintű népfrontnak. A népfrontok a történelemben össze nem illő politikai erők szövetségét jelentették valamely közös ellenség ellen, amelyet egymásnál veszedelmesebbnek ítélték. A sokszor népfrontos akciónak minősített Demokratikus Chartában együttműködtek mindazok az erők, amelyek el akarták hárítani a szélsőjobboldali veszélyt, amelyet az MDF–kormány egyes vezetőinek támadása jelentett a Magyar Rádió és a Magyar Televízió ellen a Nahlik–Csúcs–Pálffy G. időszakban. Amikor a médiaelnökök elmozdítására törekedtek, olykor félig polgárháborús eszközökkel, utcai tüntetésekkel, s amely a köztársasági elnök elleni botrányos támadássá fajult.

Megint Amerika – és az amerikai tőke – a Nagy Közös Ellenség, ellene forr egységbe az MSZP-nek az a felszín alatt rejtőző része, amely még mindig az „imperialista nyugati tőkéktől” kívánja megmenteni az országot. Mégpedig összefogva a jobboldalnak azzal a romantikus–antikapitalista táborával, amely az autarchiát, a „nemzeti üvegház” gondolatát élteti, hiszen szerinte ebben nő nagyra a nemzeti burzsoázia. Az alakulóban levő népfront képlete az *USA=globalizmus & globalizmus=SZDSZ* egyenlet (magyar fórumos változatában: *Wall Street – Tel-Aviv – Mérleg utca tengely*). Hadüzenet ez a pályázati akció egyben a demokratikus értelmiségnek is. Úgy tűnik, nem veszítette el aktualitását, amit valaha így fogalmaztak meg: „*videant consules*”. Addig szavazgattuk be konszenzussal a testületekbe, kuratóriumokba a Nahlikokat, amíg a falakon belül felsorakozott a ’Lovas’ hadsereg.⁵⁶ Azután pedig akadt ebben a Trójában egy Hector, aki felfedezte bennük a népfrontpartnert.

Népszava, 1997. július 23.

⁵⁶ Lovas István (1945–2018) publicista. Emigrálása után a *Szabad Európa Rádió* szerkesztője volt (1984–1990), hazatérése után a kilencvenes években legtöbbször a *Napi Magyarország*, a *Magyar Demokrata*, a *Magyar Fórum* és a *Magyar Nemzet* közölte a cikkeit. Az utalás a hozzá igazodó jobboldali újságírók csoportjára vonatkozik.

A varsói gyors és a magyar koalíció

Új koalíciós kormány alakult Lengyelországban. Az újonnan kialakult helyzettel a nevezetes „varsói gyors” hasonlatot végleg érvényét veszítettnek tekinthetjük.

A lengyel választási eredmény nem azt jelenti, hogy az előző cikluson át kormányzott „kommunista utódpart” visszatérése múltó epizód volt, a lengyel nép a volt elvtársakat visszaküldte a politikai élet perifériájára. De nem jelenti azt sem, hogy a jobboldal olyan reneszánszt ért meg kormányra kerülésével, amely után meghatározó helyzete belátható időn belül megváltoztathatatlan lesz.

A szocialista utódpart nagyjából ugyanannyi szavazattal veszítette el most a választást, mint amennyivel korábban megnyerte. A változást az hozta, hogy 1993-ban a jobboldali szavazatok szétforgácsolódtak, most viszont össze tudták fogni egyetlen választási blokkba a mintegy harmincöt partot és szervezetet. A két nagy tábor egyike sem ért el egyedül abszolút többséget, mindkettő koalíciós partnerre szorult. A végleges helyzet kialakulásában döntő szerepet játszott tehát a többi part szereplése.

A választás győztese a liberális Szabadság Unió, az SZDSZ lengyel „testvérpártja” lett, mert jelentős mértékben növelte szavazatait. Az igazi vesztes pedig a Parasztpárt lett, amely az előző ciklus alatt a posztkommunista part koalíciós partnereként vett részt a baloldali kormányban. A lengyel fejlemények valóban több ponton adnak okot az összehasonlításra, és tanulsággal is szolgálhatnak a magyar politikai erők számára. A lengyel jobboldal megmutatta a magyarnak, hogy a vereségből ki lehet jutni, ha az erőket egyesítik. Az SZDSZ számára pedig a két lengyel „köztes” part: a liberális „testvérpárt” és a Parasztpárt választási szereplése magyarázatot kínálhat a magyar liberális part közvélemény-kutatási „mélyrepülésére”.

Az SZDSZ esetében az egyik lehetséges magyarázat erre a koalícióban való részvétel, amely elidegeníthette követőinek azt a részét, amely a liberális partban a következetes rendszerváltás letéteményesét látja, és fő ellenfelének ma is a volt kommunistákat tekinti. A másik lehetséges magyarázat a „kint is vagyunk, bent is vagyunk” taktika, amely egyszerre akarta a kormánypártiság és az ellenzékiiség előnyeit vegyíteni, ám ezzel a nehezen követhető, a kapkodás és kiszámíthatatlanság látszatát keltő magatartással megzavarta és elbizonytalanította a liberális part híveit. A magyarázat tehát a visszaesésre a koalícióban való részvétel volna.

A lengyel és a magyar viszonyok közvetlen összehasonlítása tehát valószínűleg nem szolgál érdemleges tanulságokkal. Tanulságosabb lehet, ha azt vesszük szemügyre, hogy miben különbözik a lengyel „nemzeti–katolikus” jobboldal a magyar „keresztény–nemzeti” jobboldaltól, a lengyel katolikus egyház helyzete a magyarétól, a lengyel szocialista part utódpartisága a magyar testvérpártétól és a lengyel liberális part viszonya az ottani jobboldalhoz és baloldalhoz. A mai lengyel jobboldal a Solidarność 1980–1981-es népmozgalmának örököse. Ez egyetlen erőként képviselte a rendszerváltást, a nemzeti elkötelezettséget és a sajátos lengyel politikai katolicizmust. A mai magyar jobboldalt hasonlóná teszi a lengyelhez az, hogy mindkét nép kora újkori történelmében a hasonló

jellemvonásokat mutató kismemesi rend önérvényesítő és egyben állami függetlenséget védő harcában szerveződött nemzetté, s e küzdelmében mindkét nemzet nacionalizmusa a kismemesi retorikában fejezte ki magát. Hasonlóság továbbá a nacionalista ügy összefonódása a történelmi egyházak ügyével, és az, hogy mindkét országban a zsidóságnak az ország század eleji polgárosításában játszott szerepére való „romantikus antikapitalista” reakció beépült a „történelmi osztályok” által hordozott nemzeti identitástudatba.

Azonosak voltak és lettek a nemzet „történelmi ősellenségei” is. A lengyeleknek a XVII. század óta elsősorban az oroszok, akik a XIX. század elejétől kezdve a magyar politikai vezetőréteg tudatában is megjelentek, mint „pánszláv veszély”, és 1945-től kezdve az egész magyar nemzet számára a fő nemzeti ellenségé váltak. A magyarság számára a XVI. századtól a XIX. század végéig a németek voltak a fő nemzeti ellenség, a lengyelek számára a XVIII. században váltak második nemzeti ellenséggé és maradtak azok mindmáig. A századfordulótól mindkét nemzet megkülönböztette magát nemzeti identitásképpében a zsidóságtól is, és ennek mindkét nemzettudat esetében kombattáns antiszemita színeze volt.

Mára azonban a különbségek a meghatározók. A Solidarność-ot motiváló nemzeti tudat tartalma a nemzeti függetlenség volt, a magyar nemzettudatban viszont 1867 után, mivel az ország a kettős monarchián belül jelentős autonómiát kapott, a nemzetiségek feletti magyar uralmat a magyar vezetőréteg Bécs támogatása nélkül önerőből már nem volt képes fenntartani; így a nemzettudatban a nemzeti függetlenség eszméjével szemben elsőbbséget nyert a „történelmi Magyarország” fenntartásának a szándéka. Trianon után ez még jobban fölerősödött, 1938-1944 között pedig a magyar politikai vezetőréteg a területi revízióért feláldozta a nemzeti függetlenséget.

A prioritást 1956-ban újra a nemzeti függetlenség nyerte el, a nyolcvanas évekre, a szovjet függés lazulásával párhuzamosan viszont a nemzeti elkötelezettségű szellemi alkotóműhelyek számára ismét a szomszéd országokbeli magyarság helyzete vált a domináló nemzeti problémává. A történelmi egyházakhoz fűződő viszony a két országban eleve másként alakult. Az egyfelekezeti Lengyelországban a katolikus egyház évszázadokon át nemzeti intézmény volt, amely az ország felosztása után az első világháború végéig mintegy helyettesítette a hiányzó lengyel államot. 1956 után pedig Lengyelországban nem volt egészen egypártrendszer, mert az erős pozíciókkal rendelkező egyház a hatalommal szemben részlegesen be tudta tölteni egy nemzeti ellenpárt funkcióját is. A több felekezeti Magyarországban a katolikus egyháznak nem volt ilyen szerepe.

A lengyel és a magyar utódpártiság szinte egy napon sem említhető. A magyar nép 1956-ban átélt a forradalom fegyveres győzelmének élményét, majd utána azonnal a forradalom fegyveres leverését. Lengyelországban az akkori forradalom „parlamenti úton” győzött, majd 1957-ben „visszarendeződött” az ancien régime. A reményt veszített magyarság 1960-tól, az amnesztiától kezdve nem érezte elnyomásnak a puha diktatúrát, a lengyelek pedig 1957–1981 között az ottani, olykor a magyarországiénál puhább diktatúrát úgy élték meg elnyomás-ként, mint a magyarok a Rákosi-rendszert. Mindezek után 1981-ben a lengyel rezsim újra átváltott a kemény diktatúrára.

A magyar társadalomnak a Kádár-rendszer megszűnése nem hozott felszabaduláskélményt. Magyarországon nem volt igény a leszámolásra, a néptömegek nem kívántak „igazságtételt”. Ez a különbség határozta meg a lengyel liberális tábor viszonyát mind a „nemzeti katolikus” jobboldalhoz, mind pedig az „utódpárthoz”. A lengyel liberális párt a Jaruzelski-rendszer elleni illegális harcban részt vett KOR⁵⁷ utódja, a Solidarność oldalán harcolta végig az ellenállást. Számukra is szövetséges és támasz volt az egyház, számukra is összefonódott a nemzeti függetlenség és a demokrácia ügye. A Solidarność és a KOR utódai mögött a rendszerváltáskor tízéves közös harc állt. Az utódpárt pedig nem a fokozatosan leépült kádárizmus, hanem a fogcsikorgatva hátráló jaruzelskizmus utódja volt. Lengyelországban is voltak 1980-ban a párton belül reformkörök, de ezeket felszívta a tábornoki rezsim, s ezzel hitelüket veszítették.

A liberális irányzat és a jobboldal viszonyát mindkét országban megterhelte az egyházhoz való viszony. A lengyel katolikus egyház helyzete a rendszerváltozással gyökeresen megváltozott. Az ország függetlenségének elnyerésével véget ért sajátos nemzeti feladata, és a demokrácia beköszöntével nem kényszerült arra, hogy egy diktatúrában leplezett ellenzéki párt legyen. A lengyel katolikus egyház ezeréves történetében először került abba a helyzetbe, hogy „csak” egyház lett, semmi egyéb. Ezt nem élte meg felszabadulásként. Nehezen mond le arról a világi hatalomról, amelynek, mondhatni, még a Gomulka–Gierek és Jaruzelski-rezsim idején is részese volt, ha másképpen nem, erős nyomásgyakorló csoportként. Nehezen igazodik ahhoz a világegyházhoz, amelynek karakterét ma már a II. vatikáni zsinat mélyreható modernizációja határozza meg.

A magyar helyzet sok tekintetben hasonló, de itt 1990 után a kezdeményező szerepet a világi jobboldal játszotta és nem az egyház. Az MDF fontos szövetségest látott a történelmi egyházakban. A világi jobboldal biztatására állt be az újraéledő egyház arra a „vonatra”, hogy ott folytassa a magyar katolikus egyház útját, ahol az 1945-ben megszakadt. Ezzel az egyház két dolgot is „megúszni” vélte. A Kádár-rendszer alatti – „hitvallónak” nehezen nevezhető –, intézményi túlélése érdekében nagy engedményeket tevő politikáját bíráló önvizsgálatot és azt a gyökeres átalakulást, amit a zsinat utáni világegyházhoz való felzárkózás jelentene. Az Antall-rezsim számára mintegy igazolta a Horthy-rendszer politikai örökségének vállalását, hogy az egyház maga szintén vállalta az 1945 előtti örökséget.

Ez Magyarországon is szembeállította a liberálisokat a „keresztény-nemzetiekkel”. A mélyebb ellentét azonban a nemzeti probléma eltérő kezelése okozza. A függetlenség elnyerése után a döntő nemzeti ügy valóban a szomszéd országokban élő magyar kisebbségek helyzete. Az alapfeladat tekintetében nincs ellentét: ez „nemzetiek” és liberálisok számára egyaránt a magyar kisebbségek asszimilációjának elkerülése.

¶

⁵⁷ KOR – Komitet Obrony Robotników. Lengyelországban 1976 júniusában – nem először és nem utoljára – az áremelések miatt a Varsó melletti Ursus traktorgyárban, Płockban és Radomban is sztrájkba léptek a munkások. A kormány kemény kézzel verte le a tiltakozást, elbocsátások és bírósági perek következtek (rendőr-sortüzek abban az évben nem voltak). Ekkor alapították a Munkásvédelmi Bizottságot, hogy segítse a társadalom önszerveződését: *Munkások! A (párt)bizottságok felgyújtása helyett alakítsátok meg saját bizottságaitokat!*

A módszerek tekintetében azonban szakadéknyi az ellentét. A jobboldal magatartását világosan mutatja, hogy „haladó hagyományként” vállalja az 1938–1941 között történt területi revíziós aktusokat mint politikai örökséget. Stratégiája maximalista, a kisebbségek igazgatási autonómiáját támogatja. Magatartása sérelmi, olykor mintha az elégtétel fontosabb volna az eredményeknél. Míg a liberálisok „kis lépésekben” gondolkodnak, a jobboldal fordulatban, amelyet annak a külpolitikai nyomásnak kellene kikényszerítenie, amely nyomást a magyar államnak a szomszéd országokra gyakorolnia kellene. A liberális felfogás szerint a magyar kisebbségek helyzetének javulásához a szomszéd országokkal való viszony javulásán keresztül vezet az út, a jobboldal szerint az út az összmagyar összefogás.

Magyarországon lehetővé tette a koalíciót a liberálisok és az „utódpart” között az, hogy a legfontosabb, a nemzeti probléma kezelésének stratégiája tekintetében az SZDSZ és az MSZP politikai vonala összeegyeztethető volt. Mindezeket tudva üdvözölhetjük az új lengyel koalíciót, annak ellenére, hogy az ottani liberális párt olyan erővel szövetkezett, amelynek megfelelőivel jelen pillanatban a magyar liberálisok nem működhetnek együtt.

Népszava, 1997. november 5.

A pápa kubai forgatókönyve

Ma a rendszerváltás, a polgári Magyarország hívei számára már régóta fejtörést okoz, hogyan viszonyul a katolikus egyház feje a polgári világhoz. A Brezsnyev–korszak utolsó évtizedében mindazok számára, akik Szovjet-Európában meg akartak szabadulni Moszkva függőségétől, már az maga reménysugárként sejtett föl, hogy a római világegyház élére olyan egyházfejedelem került, aki a vasfüggöny mögül került a pápai trónra, és személyesen végig élte azt, hogy mit jelent az egyház számára egy ateista diktatúra uralma.

II. János Pál igazolta a várakozásokat. Taktikusan, de határozottan kihátráltatta a Vatikánt a Nyugat *détente* politikájából, visszaparancsolta a papságot a népfrontpozíciókból az oltár elé, sőt a harmadik világbeli katolikus egyházak politikai magatartásával kapcsolatosan diszkréten fellépett a „felszabadítási teológia”, a *klerikál-maoizmus* térhódítása ellen is, és [Nicaraguában] visszarendelte a sandinista vörös kormány lelkész tagjait a proletárdiktatúra vezető posztjairól a lelkési szolgálatba.

A rendszerváltás kelet-közép-európai hívei számára II. János Pál a szovjet világ felszámolásának egyik legfontosabb világpolitikai tényezője volt. Ha akkor meg akartuk volna személyesíteni a Vörös Sárkányt legyőző Szent Györgyöt, az nagyon sokak számára II. János Pál lett volna. Amint azonban Moszkva „papírtigris” lett, mintegy varázsütésre megváltozott a pápa magatartása a vörös szocializmus ellentétét jelentő nyugati-polgári világgal szemben. A Vatikán soha nem hirdetett szent háborút az ateista totalitarizmus ellen. Az egyházügyi hivatalok rabláncára került klérusnak Róma inkább az alkalmazkodó túlélés magatartását sugalmazta, s nem a vértanúságot is vállaló hitvallásra adott parancsot.

Moszkva bukása után pedig a Vatikán meghirdette a keresztes hadjáratot a szekularizálódott modern világ ellen. Megindult a harc azért, hogy a premodern világ tradicionalista értékeiből visszaszerezzen annyit, amennyit csak lehet mindabból, amit az ipari forradalom és a nagy francia forradalom után a modern fejlődés elvett tőle. Az ellenfél a fogyasztói társadalom és a neoliberalizmus lett.

II. János Pál trónra lépésekor nem látszott ez az antimodernista–antikapitalista indulat. Talán azért nem, mert akkor az ellenfél még valóban a Vörös Sárkány volt. II. János Pál névválasztása azt sugallta, hogy a pápa annak a két huszadik századi reformátor elődjének, XXIII. Jánosnak és VI. Pálnak a vonalát kívánja folytatni, akik igyekeztek az egyházat hozzáigazítani a modern világhoz. Az alkalmazkodás mindig nehéz helyzetet teremt, mivel pontosan el kell találnia azt a határt, ameddig elmenve meg lehet szabadulni a múlt terheitől, de amelyen túllépve az út már az önfeladásban folytatódik.

A modern kor pápai nagy egyháztörténeti személyiségek, akik a maguk módján mind nagyot alkottak az átalakulás folyamatában. XIII. Leó ’ralliement’ politikája elsősorban még kényszerű kompromisszumok sorával igyekezett átmenteni a korábbi

értékekből mindent, amit lehetett.⁵⁸ XXIII. János látta be először, hogy az egyház tradicionalizmusa nem csak értékeket akar átmenteni, és hogy a modern világ olyan újdonságokat is jelent, amelyek a kereszténység számára is értékek. Az elismerés attól az azóta elfeledett pápától sem tagadható meg, aki a huszadik század elején XIII. Leó engedmény-politikájával szemben fellépett, II. János Pál mai harca ennek a feledésbe ment egyházfőnek a működéséhez köthető: X. Pius pápa anti-modernizmusához. A konzervatív pápa legismertebb enciklikáját Borromei Szent Károly felidézésének szentelte, ezzel félreérthetetlenül azt jelezte, hogy antimodernista harcát új ellenreformációnak tekinti. A szecessziós kori pápa számára a modernizmus mint ellenségkép a természettudományos világkép alakjában körvonalazódott.

A posztmodern mai pápa számára az ellenség a modern kapitalizmus haszon-elvűsége. Az a központi program, amelynek harcvonalán a pápa igyekezett felsorakoztatni a modern világgal szemben álló erőket, az abortusz teljes tilalmáért kezdett harc volt. Az egyház ennek tapasztalatai alapján felmérhette, hogy a mai világban miféle erőkre számíthat egy olyan modern alapelv elleni háborúban, amelynek a nő testével való szabad rendelkezésének a joga tekinthető. Az egyházfő ennek alapján ítélt meg annak az esélyét, hogy összetoborozhat-e a II. Vatikáni Zsinat ellen egy új Tridenti Zsinatot.

II. János Pál belátta, hogy szélesítenie kell azt a bázist, amelyen szent háborút folytat a modern polgári világ ellen. Be kell kapcsolnia az antimodernista frontba azt az antikolonializmust, amely a szovjet rendszer fénykorában a Moszkvából, valamint a szocializmus világfővárosának fiókcentrumaként szereplő Phenjanból, Tripoliből és Havannából szervezte „felszabadítási mozgalmakba” a „gyarmati népek ellenállását” a nyugati imperializmus ellen. A fogyasztói társadalom és a neoliberalizmus neovatikáni ellenségképe mellé besorolódott a globalizmus is, a kapitalista dominanciájú, piaci elvek szerint működő világ gazdaság, amelynek kizsákmányolásától a „nemzeti” gazdaságokat meg kell védeni.

A globalizmus elleni harc jegyében harcostársakká váltak azok a múmia–diktátorok, akik túléltek a moszkovita világbirodalmat. Róma már hosszú ideje érzékelhetően kímélte őket, és kiállt mellettük. Az USA által kezdeményezett gazdasági retorziókat és a Kuba elleni amerikai blokád nem a terrorrezsimek megdöntését előkészíteni akaró intézkedésnek tekinti, hanem ezen ország népeit nyomorba döntő neokolonialista hatalmi túlkapásnak. A pápa kubai látogatása tette egyértelművé azt, hogy a katolikus egyházfő az „amerikai imperializmus” ellen (amelyben a keresztény értékeket erodáló modernizmus politikai centrumát, a fogyasztói társadalom jelentette ellen–paradicsomot és mindennek a szimbólumát észleli) hajlandó szövetkezni a letűnt bolsevista világ itt

⁵⁸ XIII. Leó pápa – amikor a franciaországi katolikusok sok egymással szembe forduló politikai csoportra bomlottak, ezért gyengék voltak a szekuláris állam egyházellenes támadásaival szemben –, egységre és a köztársasági államforma elismerésére – *'ralliement'* – szólította fel őket. (*Au milieu des sollicitudines* enciklika, 1892). De az erősen királypárti, köztársaság ellenes francia katolikusok nem engedelmeskedtek a pápának, így a pápát követők sem tudták befolyásolni a kormány politikáját. Az 1901-es és 1902-es egyházellenes törvényekkel betiltották csaknem az összes szerzetesrendet, vagyonukat elkobozták, megvonták tőlük a tanítás jogát és 14500 egyházi iskolát bezártak.

felejtődött kísértetével, Castro Kubájával is. Az egyházfő egyértelműen Castro rendszerének adott támogatást az USA-val szemben, és nem a rezsim demokratikus ellentáborának nyújtott biztatást a rendszer megdöntésére. Megbélyegezte az embargót, de nem bélyegezte meg a fidelista rémuralmat. Bírálta a gyarmatosítást, de nagyvonalúan átsiklott azon a történelmi előzményen, hogy a portugál uralom alól felszabadult Angolát Castro intervenciós hadserege kényszerítette újra idegen – szovjet – uralom alá. Felkérte a diktatúrát, hogy részesítse amnesztiában a politikai foglyokat és „integrálja őket” a társadalom életébe, jóllehet bizvást szabhatta volna kubai látogatása előfeltételül, hogy a rezsim engedje őket szabadon. Castróék az embargó elítéléséért ennél többet is megadtak volna.

Az egyházfő a kubai rendszerváltásnak anakronisztikusán „mérésékelt” forgatókönyvét vázolta fel. Szólás- és gyülekezési szabadság, a nép participációja a hatalomban, dialógus a hatalommal (amely tehát továbbra is a hatalom egyik pólusa marad) – szó sem esik többpártrendszerrel, pluralizmusról, el sem hangzik a demokrácia kifejezés (ezt észrevételezi a *Neue Zürcher Zeitung* 1998 január 26-i száma is). A főpásztor láthatóan a kubai katolikus egyházra akarja bízni egy „érezstelenített” rendszerváltás levezénylését, amelyben valószínűleg fontosabb szempont lesz az átalakulás gyorsaságánál, mélységénél és szélességénél az, hogy a rendszerváltás végrehajtása ne kerüljön a nyugati orientációjú ellenzéki erők kezébe.

Szinte már a történelem fíntorának tekinthető, hogy a pápa beszédet mond Camagüey vidéki városban a kubai ifjúságnak, amelyben a szocialista hiánygazdaság örök sorban állásra ítélt áldozatait a fogyasztói társadalom kísértéseitől óvja. Az antimodernista reconquista zászlaja alatt – úgy tűnik – helye van a kommunista közelmúlt legrosszabb emléké az egzotikus túlélőinek is.

Egy dolgot azonban e sorok írója is örömmel hallott a szentatyától: azt, hogy a katolikus egyház nem törekszik politikai hatalomra. Ezt talán észrevették azok is, akik itthon újra felsőházi helyet követelnek a klérusnak. A Magyar Polgári Pártot⁵⁹ elgondolkoztathatja, hogy a Vatikán Kubában a hatalmat nem a Miami-ban szerveződött jelentős polgári erőknek akarja átadni, az MSZP Hívó Tagozata pedig bizvást követelhet néhány befutó helyet pártja országos listáján.

Népszava, 1998. február 4.

⁵⁹ A Fidesz hivatalos neve 'Fidesz – Magyar Polgári Párt' volt 1995 és 2003 között.

Úr és polgár

A választást megnyerő jobboldalon már hosszabb ideje a 'polgár' a társadalmi és politikai önazonosság meghatározása. Szóhasználatukban a polgár már jó egy éve ugyanolyan tartalmatlan töltelék szó, mint volt korábban a 'magyar'.

Ugyanazt jelenti mindkettő: semmit.

Fideszéknél ma a magyar polgár felkel polgári ágyából, kitöröli polgári szeméből a liberobolsevista álmodat, felhúzza polgári nadrágját, és elmegy szavazni, a polgári pártra. Nézzünk kicsit utána, hogy mit is jelent apolgár voltaképp.

A polgár három értelme

A marxista felfogás a polgárnak két jelentést tulajdonított, ezek voltak a *citoyen* és a *bourgeois*. A *citoyen* az állampolgárt jelenti. Az abszolutizmus a hagyományos közösségek tagjainak különböző jogállásával szembeállította az uralkodó alattvalója státusát. A nemes, a jobbágy, a céhtag, a felekezet híve mind a király alattvalója volt – ebben a státusban a többi helyzetéhez képest egyenlő. Az alattvaló egységes jogegyenlőséget jelentő státusa az abszolutizmus erősödésével egyre inkább rangos státus lett. Ezt a helyzetet jelentette a jogállam, ami mítoszként megjelent Nagy Frigyes és a potsdami molnár történetében. A molnár, amikor a királyi kastély parkját bővítették és a bővítéshez kiszemelt területen volt a malma, nem akarta a malmot adni. A király magához rendelte és ráfordult a makacs molnárra, ha nem adja el a malmot, akkor a kincstár konfiskálni fogja. A molnár erre azt felelte: „*vannak még bírák Berlinben*” – vagyis, hogy az alattvalót a törvény az állammal szemben is védi.

A francia forradalom ledöntötte az alattvaló fölül a királyt és felszabadította a *citoyen*-ként, állampolgárként, akit a testvériség köteléke fűz össze a többi szabad és egyenlő állampolgárral. A polgár jogaival társulnak állampolgári kötelezettségei. Az a paternalista szemlélet, amely a köteleességekből származtatja az állampolgár jogait, alattvalóvá minősíti vissza a *citoyen*-t.

A *bourgeois* az a polgár, aki tulajdona révén önálló egzisztenciával bír. Ám létezik egy harmadik csoport is: Magyarországon a német kultúrkörbe tartozás örökségeként él a németül *Bildungsbürgertum*-nak nevezett érteleme is a polgárnak. Ebbe a körbe az a személy tartozott 1945-ig, aki érettségizett, tehát birtokolta azt a középszintű iskolai végzettséget, amelyet a kor felfogása elvárt a tulajdona szerint polgárságnak tekintett társadalmi rétegtől.

A polgári típus

Lukács György egyik Thomas Mannról szóló tanulmányának azt a címet adta; *A polgár nyomában*. A tanulmány azt fejtegette, hogy Thomas Mann íróként regényeiben a későn és ellentmondásosan polgárosodott, feudális maradványokkal terhelt német társadalmat ábrázolva mintegy szellemi felfedező úton keresi a polgár sajátos német típusát.

A probléma nem sajátosan német és nem is sajátosan a nemesi múltú magyar társadalom kérdése, hanem a polgárság egész helyzetének értelmezési keretét adja. A polgári típus azért szinte meghatározhatatlan, mert szocio-kulturális társadalmi típusként az a magatartási modell jelenik meg, amelyet csak egy privilegizált réteg kasztszerű elkülönülése alakít ki. A klérus vagy a tisztikar magatartása a társadalom tagja számára típusként jelenik meg.

A nemességtől és a bürokráciától eltérően a polgárság nyitott, elmosódott határú társadalmi réteg. A versenyhelyzet nyitottá teszi új és új személyek és csoportok előtt, és egyben lehetőséget ad a polgári élethelyzetből való kiesésre is. A polgárságba bekerülni nem kaszt-tagságba való beavatás, kikerülni belőle nem deklasszálódás. A polgárság és a nem polgári rétegek között széles közöttek zóna terül el, a polgárság ily módon tehát nem alkot úgy típust, mint a nemesség vagy a hivatalnoki kar. A kulturális elitizmust mindig is ingerelte a polgárságnak ez a jellegzetessége. A polgár, ha jómódban is, de megőrzi plebejus vonásait, akkor „bunkó”, ha el akarja sajátítani a nemesség kasztmentalitását, akkor parvenüként kerül pellengérré, ha pedig valóban elsajátítja és kaszt-szerűen elkülönül, akkor a harmadik köztársaság francia nagypolgárságának sorsára jut, és a „kétszáz család” tagjaként az osztály-gyűlölet céltáblája lesz.

A polgári típusnak van eredetmítosza, de ezt a mítoszt a rohamos fejlődés elsöpörte, mielőtt tudatosulhatott volna. Ez a mítosz Napóleon karrierlegendája. Tehetőséggel semmiből minden lehetsz, mondja a korzikai ügyvéd fiának (aki még csak nem is francia volt) története, aki tüzérhadnagyból új Nagy Sándor lett. A napóleoni karrier lényege, hogy szétfeszíti és megnyitja a lehetőségeket a végtelen felé. Napóleon nem egyszerűen császár lett (a hagyományos uralkodó típushelyzete), hanem majdnem az akkori civilizált világ ura. A polgár azonban mégsem rendeződik típusná. Kérdés, vajon az egykori patrícius volt-e a polgár típusa (Márai: *Kassai polgárok*), vagy Balzac *Goriot* apója, aki a forradalom alatt feketézőként gazdagodott meg. Meddig tapad a pénzhez a gyanú árnyéka és mikortól ad méltóságot – ez tisztázatlan. A viktoriánus kor *John Bull* figurája karikatúráként született, ma a John Bull Pub vendéglőhálózat mítoszként vállalja a karikatúra-alakot. Ehhez azonban az angol polgárság magabiztossága kell. Alakulhatna-e Budapesten ma mondjuk „Tasziló Bár”? Eltűrne-e a nemesi előkelőségre vágyó úrhatnásosság akár ennyi iróniát is?

A polgári szerep

A modern nagypolgárság a tizenennyolcadik század folyamán létrejött Angliában és a Brit Birodalomtól elszakadt USA-ban. Ez a polgárság még az ipari forradalom előtt alakult ki. Még nem a gyáriparosok, hanem a gazdag kereskedők felső társadalmi rétegét jelentette. Ez a réteg társadalmi viszonyait az üzleti partner szerepben határozta meg. Üzleti partnere volt mint eladó a vevőnek, üzleti partnere a piaci konkurensnek és a munkavállalónak. Az ipari forradalom megteremtette a gyárat. A nagyvállalat tulajdonosa immár nem egyszerűen üzleti partnere volt munkavállalóinak, hanem a hierarchikus munkaszervezet élén álló „ipari kapitány” (Marx) is. Erre az ipari kapitány funkcióra nem alakult ki sajátos polgári szerepminta. Ezt a nagypolgári főnök a feudális helyzetből kölcsönözte: a nagyvállalat

munkahelyi vezetőjének szerepe a feudális „úr–szolga viszony” modellje szerint alakult. A múlt század közepétől politikailag meghatározó jelentősége lett annak, hogy egy vagyonos réteg helyzetét piaci partnerként, „üzletemberként”, vagy pedig (mint munkahelyi főnök) „úrként” határozza meg.

Magyarországon a múlt század végén a modern nagykapitalizmus gyárai alapításaként jelentkezett, a polgár típusa az „úr” (főnök) lett, nem a kereskedő-üzletember. Az 1990-es rendszerváltáskor a jobboldali elit egy eljövendő és majdan kialakuló új nagyipar körében tevékenykedő nagytulajdonos–főnök rétegnek tekintette magát, és ez is szerepet játszott abban, hogy az 1945 előtti Magyarország „úriságát” tekintették kasztszervező tényezőként a maguk leendő privilegizált helyzete megjelölésére.

A versenyképes és a versenyképtelen önálló egzisztenciák

A magyar rendszerváltás utáni polgárosodás nem alakította ki a sok foglalkoztatott ipari kapitányként vezérlő nagytulajdonos réteget. Az úrhatnám szerep gazda nélkül maradt. A hazai polgárosodás problémája a versenyképes és a versenyképtelen önálló egzisztenciák viszonya lett. Ez nem sajátosan mostani magyar probléma. A kapitalista fejlődés alapkérdése, hogy a versenyben a helyzetből adódóan jóval több a vesztes, mint a nyertes. A vállalkozók jelentős része nem állja meg a helyét a piaci verseny kemény feltételei között. Ez az egyik oka a polgári világ általános népszerűtlenségének és a kapitalizmust uraló, általános rossz társadalmi közérzetnek (ezt a hangulatot értelmezte Marx elidegenedésként). A versenyképtelen vállalkozó nem fogadja el a haszonelvet, mint a piacgazdaság meghatározó működési elvét. Megszületik a „romantikus antikapitalizmus”.

A versenyben alulmaradó kistulajdonos nem lehet szocialista, mert tulajdonos, de nem fogadhatja el a versenyt sem, mivel alulmarad benne. Nem tudja a helyzetet értelmezni, ezért antropomorf szemlélettel tudatosítja. Ebben segíti a közép-európai antiszemita hagyomány. A német nyelvterületen született, és Magyarországon is ható romantikus antikapitalista szemlélet felfogása szerint a haszonelv nem a kapitalizmus működési elve, hanem a zsidók faji tulajdonsága, amely „megfertőzte” és eltorzította az „árja” német üzleti életet. E feltételezés szerint ha a zsidókat kikapcsolják a kapitalizmusból, akkor a kapitalizmus ismét „tisztességes” lesz, amint egykor a céhes időkben volt. A patriarchális felfogás szerint a kapitalizmus akkor tisztességes, ha a méltányosság elve szabályozza a működését. Ez azt jelenti, hogy az adósságot nem kell visszafizetni, ha a törlesztés tönkreteszi az adóst, míg a hitelező anyagi helyzetét nem érinti jelentősen az a veszteség, hogy a tartozását nem kapja vissza. A versenyben alulmaradtak igényt tartanak arra, hogy állami segítséggel újra és újra állítsák vissza versenyben esélyüket. A félfudális tradicionális maradványokkal terhes közép-európai térségben ez a törekvés a konzervativizmus. Ez biztosította a magát szintén kárvallottnak tekintő történelmi nagybirtok politikai képviseleteinek a tömegbázist. A fentiek egyben megmagyarázzák azt is, hogy a modern magyar konzervativizmust miért szövi át az antiszemitizmus.

A vesztesek túlsúlya az oka annak, hogy a sikeri és a kudarc megítélésében egyedül az USA-ban alakult tó az egyértelmű és fenntartás nélküli siker-igenlés. Az Egyesült Államokban a „frontier” helyzet, a feltáratlan területekre való kitelepülés lehetősége⁶⁰ olyan nyitottságot adott a polgári társadalomnak, amelyben korlátlan volt a versenyben alulmaradtak számára az újrakezdés lehetősége. Mire a múlt század második felére a „vadnyugat” betelepült, a siker-igenlés az amerikai társadalom vérévé vált.

Európában viszont a kudarcra szemben él bizonyos romantikus empátia, és gyanús a siker. Az európai azt feltételezi a sikeres emberről, hogy a sikert tisztességtelen eszközökkel érte el. Az üzleti sikerről azt gyanítja, hogy mások megrövidítésének az eredménye, a hivatali karriert a talpnyalással és intrikával érhető el, a művészi siker pedig a közönség rossz ízlésével való visszaélés következménye. A ma tanulsága: a polgári magatartás sikert igénylő magatartás.

Ha a siker-igenlés vagy elutasítás szempontját is figyelembe vesszük, akkor teljes képet adhatunk a polgári szerep értelmezéséről és értékeléséről az egyes társadalmakban. Amerikában a polgár az üzletember. Csak ott. Angliában a viktoriánus korszakban a polgár tipikus pályaképe: a gyarmati hivatalnok vagy katonatiszt nyugdíjaztatja magát, és az állami végkielégítést befekteti [kötvényekbe és részvényekbe]. Továbbiakban ezek járadékaiból él mint magánzó. Az angol polgári szerep a magánzó szerep.

A wihelminus időszak viharos gazdasági fellendülése idején Németországban a polgári érvényesülés példaadó szerep-helyzete a feltalálói, aki találmánya gyártásából meggazdagodik (Siemens, Benz, Messerschmidt). A porosz és bécsi fennhatóság alatt polgárosodott területeken a felvilágosult abszolutizmus a közrendűekből hozott létre kormányzati apparátust, hogy megbízható hivatalnokai legyenek a nemességgel szemben. A német hatás alatt polgárosodott Közép-Európában ezen okból a polgárság fogalomkörébe került, mint Bildungsbürger, a hivatalnok is. Ez értelmezési zavart okoz. A modern társadalom több társadalmi összetevő munkamegosztás-jellegű kooperációjának együttese, ezekből csak egy a polgár.

Nem polgár a modern társadalomban az ipari munkás, a munkásmozgalom proletárja. Érdekeit nem a piacon érvényesíti üzleti partnerként, hanem szakszervezetbe tömörülve politikai érdekharc útján – ez nem polgári magatartás. Nem polgári tényező a bürokrácia. A polgár önálló egzisztencia, nem alkalmazásban álló munkavállaló. A bürokrácia nem a kapitalizmus lényegét jelentő haszonelv szerint működik, hanem a hatalomelv szerint. A polgári felfogás szerint az ember azt teszi, amiből haszna származik, a hatalomelvű szemlélet szerint azt, amire kényszerítik. Az állami bürokrácia maximalizálni akarja az állam erőszakszervezeti hatalmát és a gazdaságban a haszonelv helyett az ellátási elvet igyekszik érvényesíteni. Ezt szokás „osztogatás–fosztogatásnak” nevezni.

⁶⁰ A kiirtandónak tekintett őslakosok földjét könnyen meg lehetett szerezni, ez magasan tartotta az ipari béreket, mert az általában paraszti hátterű európai bevándorlókat az 'otthoni' bérszínvonalnál jobban meg kellett fizetni, hogy ne menjenek el önálló farmernek. A magas bérek ösztönözték a technikai fejlesztést, így az USA ipara már az első világháború előtt az angol és német versenytársainál innovatívabb és produktívabb lett.

A bürokrácia a magánvállalkozásban is az elnyomó funkciót testesíti meg a hierarchikus munkaszervezet működésében, így polgáriatlan princípiumot jelenít meg a tőkés vállalat működésében. Nem sorolható a polgársághoz a versenyképtelen kisegzisztenciák rétege sem, az a réteg, amelyet a marxisták kispolgárságnak hívtak, mivel ki akarja vonni magát a piaci megmérettetés alól, és paternalista gyámolítást követel.

A polgárság ma, Magyarországon

A Fidesz „polgári” programja a versenyképtelenek, a rendszerváltás deklasszáltjainak szanálása. A program vagy hazug szavazatgyűjtési demagógiaként fog lelepleződni az új kormány intézkedéseiben, olyan programként, amelyet a győzelem után szegre akasztanak, mint a majdnem előd Tisza Kálmán a „Bihari pontokat” – vagy megkísérelnek valóban adni valamit azoknak, akiknek annyit ígértek, ezzel belekezdenek a lyukas zsák megtöltésébe.

A valódi polgár a mai Magyarországon a saját lábán megállni tudó önálló egzisztencia, amely nem szorul állami segélyre, és öntudatosan nem is tart erre igényt. Ma a polgárnak „self-made man” öntudata van, szemben a pofára esett vazallus nagyburzsoá várományosok és a „történelmi középosztály” vélt előkelőségével vigasztalódó versenyképtelen, paternalista államsegély után síró réteg úrhatnámságával. Kis réteg ma a polgárság, és a siker iránti gyanakvás előítélete veszi körül, de a gazdasági fellendülés csak ennek a rétegnek a teljesítményétől várható.

Népszava, 1998. június 6.

Bismarck és legendája

Száz esztendeje, 1898. július 30-án hunyt el Otto von Bismarck, a német történelem egyik leglegendásabb alakja.

Németország egybekovácsolója a múlt századnak azok közé a mítosszá fenségesült alakjai közé tartozott, akik életükben éltek meg legendájukat, de ez a legenda nem élte túl a századot. Napóleon, Garibaldi és bizony velük egy sorban Kossuth a forradalmak és a nemzeti államok kialakulása korának epikus figurái voltak. Ma szinte kínos történelmi emlékek, akikről diszkréten hallgatunk, nem tudunk mit kezdeni velük. Ebbe a sorba tartozik Bismarck is.

Külpolitikai kudarc

Két alapvető tette egyértelmű és vitathatatlan. Az 1870–71-es porosz-francia háborúban elragadta a kontinentális hegemoniát a rivális nagyhatalomtól, Franciaországtól, és Versailles-ban kiáltotta ki a német egység létrejöttét. Megérte 1890-re, hogy a fejlődés meghaladta és részben megkérdőjelezte életművét. Szocialisták, demokraták, liberálisok számon kérték ezen az életművön, hogy a német egység miért nem a negyvennyolcas álom megvalósulásaként jött létre, miért nem forradalmi népmozgalomból született, miért „felülről” hozták létre a porosz szoldateszka csapatai. Életműve megteremtette azt a német nagyhatalmi helyzetet, amelyet utóda a valóságos hatalomban, Vilmos császár már világhatalmi ambíció bázisává tett. A wilhelminus világhódító nagynémet nacionalizmus számon kérte a birodalomalapítón, hogy a „kisnémet” megoldást valósította meg, az általa létrehozott német államból kimaradt Ausztria és a balti németiség (akkor a cár alattvalói voltak). Bismarck legsúlyosabb kudarca azonban külpolitikai életműve volt. Ezt a kudarcot az tette számára emberileg tragikussá, hogy kezdetektől tisztában volt vele. Bismarck elsősorban külpolitikusként tartotta magát, és legjobb erőit a nemzetközi kapcsolatok, a szövetségi rendszer építésére fordította. Az volt a célja, hogy elébe vágjon egy francia reváns-háborúnak, és végül egész külpolitikai műve, mind a Franciaországot féken tartani hivatott hármass egyezmény, mind a balkáni kérdést rendező 1878-as berlini kongresszus azt a világháborút készítette elő, amelyet minden erőfeszítésével el akart volna kerülni. Hegel állítólag azt mondta Napóleonról, hogy ő „világszellem lóháton”. Ha megérte volna Bismarck kancellárságát, talán azt mondotta volna róla, hogy az „ész cselének” exponense. Az utókor mértékével mérve ugyanis Bismarck művében valószínűleg nem annak volt a legnagyobb jelentősége, amit maga annak tartott.

A „bonapartista”

A „reálpolitikus” Bismarcknak valószínűleg legfontosabb történelmi tette az volt, hogy létrehozta a hatvanas években a junker nagybirtok és a '48-as polgárság osztályszövetségét. A polgárság harc nélkül megkapta a „felülről létrehozott” egységes német államot, és vele

mindazt az előnyt, amelyet a polgári fejlődés gazdasági feltételei számára ez jelentett, annak fejében, hogy hajlandó volt elviselni a porosz történelmi nagybirtok társadalmi és hatalmi dominanciáját, amit a junker hivatalnoki és tiszti kaszt testesített meg. Csak az akkori és későbbi marxisták voltak és vannak tudatában, hogy ennek a bonyolult és nehezen kezelhető szövetségnek Bismarck számára külföldi mintája volt.

A porosz diplomata, majd 1862-től miniszterelnök „bonapartista” volt. Tanulmányozta III. Napóleon uralmi modelljét, és „alkotó módon” alkalmazta a másféle német viszonyokra. A *Második Császárság* olyan hatalmi központot jelentett, amelyben az uralkodó egyensúlyozott a szocialista öntudatú forradalmi munkásság és a „burzsoázia” között. Egymással sakkban tartva a két erőt III. Napóleon jelentős önálló mozgásteret biztosított az uralmi központnak, amit a francia nagyhatalmiság bővítésére használt fel. Az „államrezon” jegyében nyomta el mind a burzsoáziát, mint a proletariátust. Elfogadhatjuk a marxista értelmezést: végső soron a burzsoázia osztályérdekének szolgálatában. Bismarck ezt a modellt nem a burzsoá–proletár, hanem a junker–burzsoá viszonyra alkalmazta. Lényegében „nagykoalíciós” helyzetet alakított ki, amely azonban nem jelentett pártkoalíciót. Nem jelentette a pártok megszűnését sem. Megmaradt a junkerek Konzervatív Pártja és a polgárság Nemzeti Liberális Pártja. Mindkettő megtartotta konzervatív, illetve liberális szemléletét, de mindkettő „takaréklángra tette” saját elvi álláspontját, és alárendelte az össznémet államérdeknek, amelynek letéteményese a Hohenzollern-ház, a „vezérkar” és persze nem utolsósorban a kancellár volt.

A Bismarck-modell bizonyos mértékig példaként szolgált Tisza István számára, aki a magyar nagykapitalizmus századvégi kialakulása után a huszadik század első éveiben, majd végül az 1910-es választást követően sokban hasonló módon alakította ki az újonnan létrejött nagypolgárság és a történelmi nagybirtok két hatalmas tömbje, a latifundium és a dzsentri birtok viszonyát és részesedésük arányát a politikai hatalomban. A magyarországi osztályszövetség egy hegemon állampárt, a Munkapárt keretében kapott politikai formát. Ez lényegében az akkori ellenzék (függetlenségi párt, katolikus néppárt, a fiatal Andrássy Gyula alkotmánypártja) marginalizálását, egy szinte háromnegyedes egypárt–rendszer létrejöttét jelentette. Szellemileg az volt az ár, hogy nem jött létre magyar nagypolgári liberalizmus, hanem az immár létalapját veszített korábbi „nemesi liberalizmus” maradt meg önmagát túlélte formában, mintegy önmaga torzképeként mint „rendszerideológia”.

Vállalkozás–alapítások

Az 1870–71-es győzelem nemcsak Elzász és Lotharingia birtokába juttatta Németországot, hanem a megvert Franciaországnak három év alatt 5 milliárd aranyfrank összegű hadisarcot is kellett fizetnie. Németországban ez egyik percről a másikra óriási konjunktúrát eredményezett. Vállalatok tömege nőtt ki mintegy a földből. Ez volt a „*Gründerzeit*”, a vállalkozásalapítások kora. Ma „*növekedésnek*” neveznénk. Bismarcknak azonban ez a hatalmas sikere is kudarcba fordult. Életképtelen vállalkozások garmadája alakult a mannaként hullott ingyen pénzből, és ez 1873-ra a korszak első igazi nagy túlermelési válságába csapott át.

Bismarck a gazdaságban nem jólét-, hanem bajhozóként vívta harcát a kancellári székben. A válság egész Közép-Európára kiterjedt, Magyarországon is végigsöpört. Hatása szinte máig ható, túlzás nélkül mondhatni, végzetes. Megingatta a társadalom bizalmát az éppen gyökeret verni kezdő kapitalizmusban. Ekkor alakult ki Magyarországon és Németországban is az a bizalmatlanság a pénzviszonyokkal, a hitellel, a kereskedelemmel, az értékpapírokkal szemben, amely meghatározta ezeknek a közép-európai országoknak gazdasági magatartását. Gyökeret vert az az előítélet, hogy csak a dologi javak előállítása megbízható és tiszteletre méltó gazdasági tevékenység. A piacgazdaság úgynevezett forgalmi szektora, a kereskedelem, hitel, tőzsde egyfajta szélhámosság, dologtalan nyerészkedés. Politikai formát öltött az antiszemita előítélet, amely a forgalmi szektort nem a piaci gazdálkodás szükségleteiből értelmezte, hanem a zsidó faji tulajdonságok megnyilvánulásának tekintette.

Az 1873-as válság következményeként szerveződött meg Németországban az első modern antiszemita párt, Adolf Stöcker lutheránus udvari lelkész Keresztényszociális Pártja. A kancellár soha nem tett engedményt ennek a törekvésnek. Környezetéhez jelentős zsidó származású személyiségek tartoztak. Ide sorolható házi bankárja, Bleichröder, valamint házi publicistája, Maximilien Harden is.

A Bismarck által szerzett hadisarc olyan vetésnek bizonyult, amelynek termését a következő történelmi korszak haszonélvezői aratták le. A századvégre bontakozott ki az a nagyszabású konjunktúra Németországban, amely a világpiacon rivális nélküli versenyképes húzóágazatként létrehozta a vegyipart és az elektromos ipart. Bismarck nyakába a 'krízismenedzselés' hálátlan feladata szakadt, Vilmos császáré lett a korszak, amelyben a „német áru” meghódította a világot.

'Birodalomellenes' erők

Az 1871-ben létrejött egységes német állam belső biztonsága szempontjából Bismarck veszélyesnek tartott minden olyan nagypolitikai mozgalmat, amely nem csupán német nemzeti keretben tevékenykedett, hanem egy nemzetközi hálózat része volt. „Birodalomellenes erőnek” nyilvánította a pápaságot, mert az a világegyháznak a német államkereten kívül elhelyezkedő központja volt, és annak tartotta az internacionalista szociáldemokrata mozgalmat. Miután az olasz egységmozgalom 1870-ben felszámolta az egyházi államot, IX. Pius pápa a vereség ellensúlyozásaképpen az első vatikáni zsinaton meghirdette a pápa csalhatatlanságának dogmáját. Ezzel akarta jelezni, hogy a Szentszék ellenőrzése a világi hatalom elvesztésével nem lazult az egyes országokban tevékenykedő katolikus egyházak felett. Bismarck ebben a törekvésben az újonnan létrejött német állam ellen is irányuló politikai gesztust látott, és politikai veszélynek tekintette, hogy a német katolicizmus Róma politikai irányítása alá került. Megindította a sokat emlegetett „kultúrharcot”, amelyben elsősorban a katolikus egyház oktatási autonómiáját igyekezett korlátozni, és állami ellenőrzés alá helyezte az egyházi iskolákat. Ennek ellenhatásaként alakult meg a német katolikus politikai párt, a Centrum Párt, a mai CDU elődje. A német kereszténydemokrácia az abszolutisztikus állami önkénnyel szemben született meg,

kezdetől fogva modern demokratikus párt volt. Rokona az olasz kereszténydemokrata pártnak, amelyet az első világháború idején XIV. Benedek pápa nagyszabású béketervének népszerűsítése végett hoztak létre. Ezt a békeprogramot képviselte Németországban a Centrum akkori vezetője, Matthias Erzberger is, és éppen emiatt lett egy szélsőjobboldali merénylet áldozata. Bismarck porosz miniszterelnök korában partnernek tekintette a szocialista munkásmozgalmat, amikor az Általános Német Munkásegyletet Ferdinand Lassalle vezette. A hatvanas évek legendás munkásvezére etatista volt, és elkötelezett híve a nemzeti alapon szervezett államnak. Amikor Bismarck a hatvanas években szembekerült a német liberálisokkal, mert velük szemben vitt keresztül egy hadseregfejlesztési intézkedéssorozatot, amellyel megeremttette a katonai erőt Németország egyesítéséhez – híres mondása szerint „*vérrel és vassal*”, – akkor szövetségesként a liberális parlamenti ellenzék visszaszorításához megkísérelte Lassalle-t is megnyerni. A birodalom egyesítése után azonban az August Bebel irányítása alatt álló német szociáldemokrata párt meghatározó ereje lett a rendszeresen kongresszusokat tartó, eleven nemzetközi mozgalmi életet kialakító II. Internacionálénak. Bismarck ezt az állam belső működésére veszélyes törekvésnek tekintette. A tömegmozgalmakban, mind a katolikusban, mind a szocialistában veszélyt látott kényes egyensúlyra épített „bonapartista” modellje számára, és attól tartott, hogy a tömegmozgalmak külföldi központ irányítása alá kerülve keresztezhetik nemzeti konszenzust igénylő külpolitikáját.

Társadalombiztosítás

A másik nagyszabású tett, amelyet maga talán nem sorolt a legfontosabbak közé, az a gazdaság- és társadalompolitikai irányváltás volt, amelyből a marxista utókor lényegében csak az egyik tényezőt, a szociáldemokrata mozgalom elleni korlátozó intézkedéseket tartja számon. A szocialista utókor számára Bismarck a munkásmozgalom üldözője. A szociáldemokrata párt elleni intézkedés elsősorban nem a munkásmozgalom erősödésére történt politikai reagálás volt, hanem tágabb politikai összefüggésbe illeszkedett bele. A hetvenes években a világgazdaság a szabadkereskedelemről áttért a fokozott vámvédelemre. Németországban a kormányra egyaránt gyakorolt nyomást a vámvédelem kiépítése végett az erős agrárérdekeltség, amely egybefogta a történelmi nagybirtokot és a történelmi parasztbirtokot, valamint a német acélipar, amely a hazai termelést vámmal akarta védeni az angol behozatal ellen. Bismarck államférfiúi nagysága legjobban talán abban nyilvánult meg, hogy minden kortársánál inkább felmérte, hogy a szabadkereskedelemről a védővámrendszerre való áttérés nem egyszerűen gazdaságpolitikai részletintézkedés, hanem az egész politikai modell működési struktúrájának megváltozását vonja maga után. A kancellár attól tartott, hogy a vámintézkedések polgárháborús eszközök alkalmazásáig is elmenő ellenállást válthatnak ki a szociáldemokrácia részéről, mert az a védővámoktól a létfontosságú közellátási cikkek általános áremelkedését fogja várni. Bismarck ezt akarta megelőzni, széttúzni a szociáldemokrata párt ellenálló képességét, mielőtt érdemlegesen napirendre kerül a vámok bevezetése. Kihasztnált ürügyként egy a császár ellen elkövetett anarchista merényletet, és meghozatta a birodalmi gyűléssel, a Reichstaggal a hírhedt

„szocialista törvényt”, amely országos szinten csaknem a párt betiltását megközelítő korlátozást jelentett. Átlátta azonban, hogy a vámvédelemmel megkárosított és autonóm érdekvédelmétől megfosztott ipari munkásságot valamilyen formában kárpótolnia kell. Ez a kárpótlás nem kisebb jelentőségű társadalmi intézmény volt, mint az állami és munkaadói részesedésű, törvényileg szabályozott kötelező betegbiztosítás. A társadalombiztosítást nem a szociáldemokrácia harcolta ki, hanem egy erősen jobboldali kormányzású, paternalista vonásokkal átszínezett monarchia hozta létre, feszültséglevezető, konfliktuskezelő eszközrendszerként.

Arányérzék

A német történelmi tudat még annyira sem konszenzusos, mint a magyar. Szent Istvánjuk és 1956-uk sincs. Bismarck sem része a német történelmi konszenzusnak. Hányatott korunknak talán azzal küldhet üzenetet, hogy példaszerű képviselője volt a mértéket ismerő patriotizmusnak. Nehezen jutott el eddig. Annak a szentszövetségi reakciósságnak a táborából indult, amely számára a nemzeti törekvések a felforgató irányzatok közé tartoztak. Annak a szellemi műhelynek a vonzáskörében lelte meg eredetét, amelynek tekintélyi feje, Bismarck első királya, IV. Frigyes Vilmos a német egységtörekvéseket *„koronarablásnak és nemzeti szédelgésnek”* nevezte, és hivatásának tartotta, hogy a tucatnyi német uralkodó koronáját megőrizze. Bismarck a hatvanas évek elején állt át a német egység táborába. Az 1871-es gigantikus győzelem után nem a diadalmamor ragadta el, hanem megértette, hogy háborúból született országa „túlgyőzte magát”, és megpróbálta elhárítani a következményeket. Az arányérzék tette a kisméretű megoldás hívévé. Belátta, hogy a német nyelvű népcsoportok nem foghatók össze egyetlen államban. Elzász és Lotharingia sem azért kellett birodalmához, mert lakossága német nyelvű volt, hanem mert katonai okokból létfontosságúnak tartotta a metzi és a strasbourgi erőd birtoklását. Határozottan lemondott arról, hogy bekapcsolódjék a gyarmatszerzési versengésbe, hogy Angliát távol tartsa a német–francia és a német–orosz ellentétől. A nagynémet irányzat (Alldeutscher Verband), amelynek munkástagozatából született a náci mozgalom, ezt sem bocsátotta meg neki.

Élete végén azonban ő sem tudta megőrizni a mértéket. Amikor az új császár első intézkedéseinek egyikeként hatályon kívül helyezte a „szocialista törvényt”, az agg kancellár azt fontolgatta, hogy szociáldemokrata zavargást provokál, és ennek ürügyén puccsszerűen tiltja be a szocialista pártot. A császár viszont kihasználta az alkalmat, hogy megszabaduljon Bismarcktól. A vaskancellár világnézetét nehéz jellemezni. A hatvanas évek közepétől már nem volt konzervatív, de soha nem lett liberális. Politikájának működési elvét még kevésbé lehet esetekhez alkalmazkodó, rögtönző pragmatizmusnak nevezni. Világos és átgondolt koncepció irányította: a réalpolitika. Alakját igazán talán esztétikai értelemben méltathatjuk. Az arányt és a mértéket képviselte egy olyan történelemben, amelyet minden időben az arányvesztés határozott meg. Talán valóban az ő rövid korszaka közelítette meg azt a valóságos konzervativizmust, amely ennek a balsorsú térségnek soha sem adatott meg.

Magyar Hírlap, 1998. augusztus 1.

Vitézek, mi lehet...

Az 1990 óta tartó vitában, hogy tudniillik a rendszerváltás folyamatában újjászerveződött hagyományos jobboldal törekedett-e a Horthy-rendszer restaurálására, perdöntő jelentősége van a Vitézi Szék 1992-es újra engedélyezésének.

A közvetlenül az egykori kormányzó személyéhez kapcsolódó intézményt honvéd hagyományörző bajtársi egyesületnek nyilvánítják és újra működésében nem látnak semmi kivetnivalót. A restaurációt emlegetők viszont egy sorba állítják a sajátos intézményt olyan 1945-ben betiltott szervezetekkel, mint az imrédysta *Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetsége*. A „vitézek” nemrégiben ismét hallattak magukról. A valahai Horthy-birtokon, Kenderesen, a „rend” új tagokat avatott, ezért időszerű a jelenlegi jobboldali kormány és a Horthy-hagyomány viszonyát firtatni, érdemes visszatekinteni a vitatott intézményre.

A Vitézi Széket 1920 augusztus huszadikán alapította meg a 6650/1920. sz. miniszterelnöki rendelet. A rend céljait a kormányzó az első vitézeket avató beszédében 1921. augusztus huszadikán a következőkben jelölte meg: *„A Vitézi Rendnek hármas célja van: jutalmazni a vitézséggel párosult honfierényt, megtartani a nagy idők legjobbjait, és biztosítani a hősök nemzetiségének fennmaradását, végül bennük és utódaikban a magyar fajnak olyan hatalmat biztosítani, amely rettentő erővel sújt le minden felforgató állam- és nemzetellenes törekvésre.”* A rend tehát kitüntetés és jutalmazási keret volt, amely az első világháború harcterein szerzett érdemeket honorálta. A javadalmat és magát a kitüntetést címet örökletessé tette, és a javadalmazottaknak állambiztonsági feladatot szánt a rendszer veszélybe kerülése esetére. Az intézményt ama középkori hadszervezeti intézmény utódának nyilvánították, amelyet a német nyelvterületen *Wehrbauer*-nek, hadviselő parasztnak neveznek. Letelepített szabadparaszti csoportokról van szó, amelyek hadviselési kötelezettség fejében mentesültek a jobbágy terhektől.

A Vitézi Székhez tartozás nem csupán jelvényt és címet jelentett, hanem birtokadományt is. A legénységi állományú és altiszt vitézek általában 15 holdat, a vitézlő tisztek 100–150-et, sőt a megyénként legfontosabbak 250 holdat kaptak. A Vitézi Szék voltaképpen Horthy-nemesség volt. A trónra spekuláló ex-admirális sérelmezte, hogy kormányzói jogköréhez az uralkodó felségjogok közül nem kapta meg a nemesség adományozásának jogát. A Vitézi Székkel ezt a korlátozást játszotta ki – és ezért lett ebből lovagrend-karikatúra.

A vitézi telek abban is feudális mintát követett, hogy hitbizomány jellegű volt. Nem volt el idegeníthető, nem lehetett jelzáloggal megterhelni. A vitézi telek intézménye „paraszt-hitbizományként” átkerült a német náci mozgalom parasztpolitikájába is. Walter Darré vezető náci parasztpolitikus, a Hitler-kormány földművelési minisztere említi egyik könyvében, hogy a magyar vitézi telek ihlette a paraszt-hitbizomány gondolatának kifejlesztésére.

A Vitézi Szék azonban nem csupán a király-önjelölt kormányzó presztízsemelő és uralkodói ambícióját diszkréten jelző intézmény volt. Nem volt jelentéktelen az állambiztonsági funkciója sem. A Horthy-rendszer az 1921-es konszolidációkor feloszlatta

az ellenforradalmi különítményeket, de katonai potenciáljukat csak átalakította. Polgárháborúra alkalmas keretszervezeteket alakított ki, amelyek fegyverforgatásra kiképzett harcosokat tömörítettek, vagy keretükben katonai kiképzés folyt. Ilyen volt az eredetileg katonatiszti érdekvédelmi szervezetnek alakult Magyar Országos Véderőegylet (MOVE), amelynek hadisport klubhálózatában megbízható fiatal férfiakat képeztek ki lövészetre és gépkocsivezetésre. Hasonló katonai kiképzést adott a Turul Szövetség és az egyetemi zászlóaljok. A polgárháborús potenciálhoz sorolható olyan egzotikus szervezet is, mint az Etelközi Szövetség nevű titkos társaság (fedőneve: EX), amely egyszerre volt ellen-szabaddkőművesség és a Ferenc Ferdinánd meggyilkolását megszervező szerb katonatiszti titkos szervezet magyar másolata.

Ez a fajta polgárháborús potenciál a térségben nem volt kizárólagos magyar jelenség. Hasonló jellegűnek volt tekinthető a Vajdaságban a csetnik szervezet, amelyet a kiosztott magyar birtokokra telepített dobrovalacokból alakítottak az esetleges magyar megmozdulások leverésére. Ikerpárjaként tekinthető Csehszlovákiában a Szokol szervezet hadisport klub hálózata, amely nemzetiségi felkelések leverésére alakult.

A Horthy-rendszer egész fennállása alatt nem mert lemondani a Vitézi Szék polgárháborús potenciáljáról, noha Gömbös Gyula halála után meglazult lojalitása a Horthy-által megszemélyesített hatalmi központ iránt. Nyilas mozgalomként 1937-ben lényegében ez a polgárháborús potenciál szakadt le és fordult szembe eredeti politikai irányítóival. A szervezeti keretek azonban olyan mértékben voltak állami intézmények, hogy nem követték a tagok politikai átorientálódását. A háború alatt a rend nem csatlakozott a kiugrási vonalhoz, hanem a háborús erőfeszítés táborának volt tartaléka.

A Vitézi Rendet lényegében 1945 elején a német csapatokkal együtt vonták ki az országból. Az új kormányzat teljesen indokoltan tiltotta be és számolta fel, mint a demokráciát veszélyeztetni képes katonai jellegű szervezetet. A szék azonban az amerikai és ausztráliai emigráció körében tovább élt; annak az emigrációnak lett a része, amely a Bibó által „urak futásának” nevezett tömegmenekülésből vette eredetét. A visszavonuló német hadsereggel együtt menekült tisztokról, csendőrökről, hivatalnokokról van szó, akik olyan mértékben vettek részt szélsőjobboldali szervezetek működésében, illetve kollaboráltak 1944-ben a német megszállás intézményeivel és a Szálasi-kormányzattal, hogy nem mertek Magyarországon maradni.

Az emigráns Vitézi Szék beügyeskedte magát a történelmi lovagrendeknek valamilyen hagyományörző nemzetközi szövetségébe, és ma Magyarországon is „lovagrendnek” akarja elfogadtatni magát. A nagy múltú magyar politikai szürrealizmus jelensége, hogy a segélyszervezetté nemesült *Máltai Rend*-del együtt emlegetik ezt a balkáni arculatú hajdani polgárháborús milíciakeretet.

Az Antall-kormány legalizálta a hazatelepült emigráns szervezetet, sőt máig érvényes hivatalos státust adott neki. Elfogadták honvéd hagyományörző egyesületnek, és a HM felügyelete alatt álló Hadtörténeti Múzeumban hivatali helyiséget is kapott. Annak a jele volt ez, hogy az Antall József vezetésével újjászervezett hagyományos jobboldal mennyire háttereként kezelte a nyugatos emigrációt. A kezdeti toladó publicitáskeresés után a Vitézi Szék belevesztett az öt körüllegő teljes közöny kódébe, és az Orbán-kormány

hivatalba lépéséig nem hallatott magáról. A jobboldali kormányban láthatóan a vitézek is „*több mint kormányváltást*”, sőt megeléknkülésükből kivehetően „*nem kevesebbet, mint rendszerváltást*” láttak. Elérkezettnek látják az ő idejüket. Az egykori vitézek unokáiból új vitézeket avattak. Sőt, beiktattak fiatal új tagokat is. Haladnak a korral. Kacsóh Pongrác szívünket melengető limonádéjából – a János vitéz daljátékra is illik Szerb Antal másra mondott *bon mot*-ja: „*Giccs, de gyönyörű*” – a francia királylány ma vitéz lehetne, és bátran rohanhatna a csatába, „*hangjára a tro–hom–bita szónak*”. Az avatás természetesen Kenderesen a vizeadmíral valahai dinasztikus birtokán történt.

Egyelőre jóhiszeműen reméljük, hogy áltörténelmi giccsparádéről van szó, nem valami veszedelmesebbről. Észleltem jelét valami ilyesminek. Egy metróállomáson elkaptam egy beszélgetésfoszlányt, amelyben egy tinédzser korúnak látszó kopasz ifjú tömte hasonló korú lánykák fejét azzal a szöveggel, hogy vitéznek azokat veszik fel, akik bizonyítottan megbízható antikommunistáknak tekinthetők. Remélem, nem a rendszerváltás hajnalán randalírozó, bizonyos katonai középiskolák kollégiumaiban tenyésző álszkinhed különítmény csírája sarjad újra másik maskarában.

Magyar Hírlap, 1998. október 2.

Puha diktatúra – kemény demokrácia

A Kádár-rendszer öröksége

A Kádár-rendszer megítéléséről nem folynak viták, értékelésében a magyar társadalom mégis megosztott. A rendszerváltó politikai erők elítélik, kényszer? örököse, az MSZP lehetőleg elkerüli az állásfoglalást, a társadalom zöme pedig nyolc év után is várakozó állásponton van a „kis átkos” értékelését tekintve. A rendszerváltók egy része a triviális antikommunizmus álláspontjáról lényegében Bibó egykori „túlfeszített lényeglátásával” ítéli meg a letűnt rendszert: csak a lényeket látja benne. Azt, hogy „pártállam” volt, politikailag a világ eddig legtotálisabb diktatúrája, és alacsony hatékonyságú bürokratikus államgazdaság, amelyet életidegen és fanatikus ideológia tett még külön visszaszítóvá. Ez a felfogás nem tesz különbséget a kommunista rendszer korszakai és a különböző korszakokban eltérő sajátosságokat is mutató politikai modellek között. A rendszerváltó irányzatok másik része számára a Kádár-rendszer a kommunista szisztéma Sztálin (és Rákosi) utáni korszakának sajátos magyarországi változata volt, amely az 1960–1963 között lebonyolított amnesztia után alakult ki, amikor a Kádár-vezette hatalom szabadon engedte az ötvenhatos forradalom után börtönbe vetett politikai foglyokat, és ezzel enyhítette az őt körülvevő politikai légkört. Ennek az amnesztia utáni rendszernek egyik sajátossága volt a nyugati sajtó által emlegetett „gulyáskommunizmus”, amelyet így jellemezhetünk: a rendszer sikeres erőfeszítést tett arra, hogy a lakosság alapellátását folyamatosan, fennakadások, sorban állások nélkül biztosítsa; a másik pedig az 1990-es rendszerváltás után „puha diktatúráként” emlegetett gyakorlat, amelyet úgy írhatunk le, hogy a rendszer nem fejtette ki azt a maximális elnyomást, amelyre elnyomó apparátusa képes lett volna.

Az MSZP politikai elemzői is megoszlanak az utóbbi értelemben felfogott Kádár-rendszer értékelésében. A rendszerváltáshoz csatlakozott irányzatok a Kádár-rendszert a „*brezsnyevi pangás sajátosan magyar útjának*” tartják, a rendszerváltást fékezni szándékozó irányzat pedig a Kádár-rendszert az 1990-es rendszerváltás előtörténetének tekinti, ahol jelen voltak mindazok az erők és tendenciák, amelyek a rendszerváltást hordozták. Számukra a Kádár-vezetés az 1963 utáni kezdetektől kezdve „reformkommunista” volt, s csak a szovjet elvárásokra való tekintettel nem szánta rá magát mindarra, amire Németh Miklós kormánya a szovjet nyomás lazulásával „irányt vett”. Az MSZP-ben mindezek a megfontolások csak kulisszák mögött vetődhetnek fel. Ha a vezetés a „*pangást*” nyilvánítaná a Kádár-rendszer lényegének, tagságától szigetelődné el, ha pedig az „*előfutár*” szerepet vindikálná a „*kádárizmusnak*”, politikai karanténba kerülne a szocialista párt. A társadalom széles tömegei máig értetlenül állnak az előtt a rejtély előtt, hogy a Kádár-rendszer hosszú időn át magasabb életszínvonalat tudott biztosítani a jelenleginél. Viszont a nyolcvanas évek végén ez egyik napról a másikra, átlátható előzmények nélkül megváltozott, és a hatalom, hogy elkerülje a küszöbön álló katasztrófaszerű életszínvonal esés politikai következményeit, amelynek bekövetkeztét pontosan előre látta, valamint hogy ne kelljen konfrontálódnia a társadalom emiatti esetleges lincshangulatával, átengedte a hatalmat olyan ellenfeleknek,

akik mögött nem állt a lengyel Szolidaritással összehasonlítható tömegtámogatás, akik a rendszert saját erőből megdönteni nem tudták volna.

Börtön helyett közömbösítés

A Kádár-rendszert a forradalom sokkhatása arra készítette, hogy ne elégedjen meg az ellenállás erőszakos felszámolásával, hanem azt is elérje, hogy a társadalom hosszú távra feladja a rendszerrel szembeni érzelmi szembenállást. Ezt csak engedményekkel érhetette el, így rászánta magát az amnesziára, amit úgy állított be, mintha a Nyugatnak tett engedmény volna annak fejében, hogy az ENSZ-közügyülés napirendjéről levették a magyar ügy tárgyalását. Az engedményt a Kádár-rezsim a maga szempontjából rendkívül eredményesen hajtotta végre. Sikerült elérnie, hogy a társadalom nem győzelemként élte meg, hanem a rendszer túlereje újabb megnyilvánulásaként. A nép nem azt látta a közkegyelemben, hogy lám csak, nem merték benn tartani az elítélteket, hanem azt, hogy lám, olyan erősnek érzik magukat, hogy még ezt is meg merik tenni; már nem látnak veszélyt a foglyok kiszabadulásában. A pártvezetés nem számolt azzal, hogy a társadalom zömét rövid időn belül maga mellé állíthatja. Megelégedett azzal, hogy politikailag semlegesíti a társadalom többségét. A semlegesítés és nem az elnyomás maximalizálása lett az uralomfenntartás stratégiája. Ez volt a sokat emlegetett puha diktatúra lényege.

Ezt fejezte ki Kádár nevezetes jelmondata: *Aki nincs ellenünk, az velünk van!* A kádári hatalom a semlegesítést eredetileg átmeneti visszavonulásnak szánta, afféle pótmegoldásnak. Később kiderült számára, hogy a pótszer jobb, mint az eredeti, amelyet eredetileg pótolni hivatott volt. A politikai közömbösséggel stabilabbá lehet tenni a diktatúrát, mint a zsúfolt börtönökkel. A „kádárizmus” egyik erőssége kétségtelenül rugalmassága és tanulási képessége volt, amellyel más esetekben is fel tudta ismerni, hogy a szükségmegoldások sikeresebbek a rendszer „klasszikus” módszereinél.

Ideológiamentes ideológiák

A takaréklángon tartott elnyomás és az alapellátás biztosítása mellett a „rendszer” a politikai semlegesítés kedvéért megadta a társadalom számára azt, hogy kivonult a magánéletből, lemondott annak hatalmi ellenőrzéséről. Megszűntek a szabadidőtől megfosztó vonalas programok: nem kellett szemináriumra járni, faliújságcikket írni, vasat gyűjteni vagy kényszerűen tömegsportot űzni. Munkaidő után a „dolgozó” hazamehetett vagy elmehetett a kocsmába. A magánélet felszabadulása óriási engedmény volt a Rákosi-rendszer ellentétes gyakorlata után. A rendszer hallgatólag lemondott az ideológiáról is. A triviális antikommunizmus hívei számára ez a megállapítás valószínűleg hihetetlennek tűnik. Számukra ez a korszak is, hasonlóan a Rákosi-korszakhoz az agyonpolitizáltság és az ideológia-túltengés időszaka volt.

Valójában az ideológia erodálódott. Az odafigyelők kivették a hatalom mimikájából az „üzenetet”, hogy az ideológiát nem kell komolyan venni. Megszűntek a politikai kampányok, elhalkult a Nyugat elleni uszítás, nem volt ellenségkép. Az ideológia a semlegesítést összegző idézett lózungon kívül erre a tömondatra szűkült: *1956-ban ellenforradalom volt*. Azonban ezt sem hangoztatták túl sokat. Inkább elfeledtetni akarták a forradalmat, mint ideológiai harcot folytattak ellene. A hatalom nem mondott le a társadalom tudatának az ellenőrzéséről, de nem ideológiával akarta uralni, hanem ideológiamentességgel. Ugyanis ez lehetséges. Ha nincs ideológia, akkor nincsen eszmei keret és fegyverzet a rendszer bírálataira. A problémák nem állnak össze egységes képpé, megmaradnak elszigetelt esetekként.

Az ellátás ára

A rezsim az elnyomás csökkentése mellett fontosnak tartotta azt is, hogy az életszínvonal fölötté legyen a társadalom tűrési küszöbének. Ezt a szintet azonban csak akkor tudta elérni, ha a fogyasztást azon szint fölé emeli, amely a „szocialista gazdaság” teljesítményéből adódik, ha művileg nem emelik meg. A gazdaság teljesítményéből adódó „természetes” fogyasztási szint és a Kádár-rendszer által az egész korszakon át művi beavatkozással e fölé emelt fogyasztási szint ellentmondása volt az az „időzített bomba”, amely végül a rendszert, ha zaj nélkül is, de felrobbantotta.

Az ötvenes évek második felében és a hatvanas években a beruházások visszafogásával emelték a fogyasztási szintet, a hetvenes évektől kezdve pedig nyugati kölcsönök felvételével. A hatvanas évek közepén nyilvánvaló volt, hogy a beruházási ütem csökkentése nem tartható tovább, növelése viszont életszínvonal-csökkentést von maga után. A rendszer legmagasabb vezetési szintjén is tudták, hogy a termelést hatékonyabbá kell tenni. Megszületett a gazdasági reform programja. Az adminisztratív államgazdaság piaci rendszerre való átalakításának azonban politikai akadály volt. Ha következetesen végig viszik, elkerülhetetlen lett volna a „*politikai reform*” is, a diktatúra bizonyos mértékű pluralizálása, amely intézményes keretet ad a piaci viszonyok között artikulálódó érdekkülönbségek kezelésének. Ezt a diktatúra nem engedhette meg; ez alapjaiban érintette volna.

A reform nem bontakozhatott ki, és megoldást adott átmenetileg a problémára az, hogy a világpiac alakulása lehetővé tette nyugati kölcsönök felvételét. A kölcsönök nem hozták magukkal a szocialista ipar olyan mértékű korszerűsítését, amely a nyugati piacon versenyképessé tette volna. A fejlesztésnek pedig egyetlen forrása az lehetett volna, ha megkeresik azt a dollár-menyyniséget, amellyel korszerű nyugati technikát tudnak vásárolni. A „szocialista ipar” azonban modernizálhatatlannak bizonyult. Hiába vettek nyugati gépeket, azok a bürokratikus irányítási struktúrában nem működtek azzal a hatékonysággal, mint a nyugati piacgazdaságban. Hiába volt automata gépsor a termék gyártására, ha nem hasonló gépsor szolgálta ki anyaggal, hanem segéd munkások hada botorkált körülötte, akiket nem lehetett leépíteni, mert akkor mi lett volna a mitikus teljes foglalkoztatottságból. Maradt felvevőként a szovjet piac, amely átvette a korszerűtlen

terméket. Átsegített a pillanatnyi elhelyezési nehézségen, de hosszú távon az elmaradottságot konzerválta. A Kádár–vezetés viszonylag hamar átlátta, hogy a szocialista nagyipart ennyi hitellel sem tudja modernizálni, és a felvett kölcsönöket az életszínvonal emelésére fordította. Ezzel rövid távon leszerelte az esetleges elégedetlenséget, hosszú távon azonban újratermelte az elmaradottságot. A termelést az egész „táborban” nem egyre termelékenyebb eszközökkel bővítették, hanem a hosszú időn át nem változó termelékenységgű gépek mennyiségi szaporításával. Ez volt a reformközgazdászok által sokat emlegetett *extenzív* növekedés. Ez a nyolcvanas évekre még a Szovjetunió kimeríthetetlennek gondolt energia- és nyersanyagforrásait is felélte. A „vas és acél országában” már elegendő vas és acél sem volt. Vészesen fogytak az olajkészletek is. Ez megkondította a halálharangot. A Kádár–rendszer látta a közeledő vészt, és idejében átengedte a hatalmat ellenfeleinek, s vele átruházta rájuk a csőd-gondnok szerepét.

A társadalom demoralizálása

A rendszer politikai megítélését végig gondolva a kritikus kortárs számára is megválaszolandó a kérdés: méltánylást érdemel-e, hogy a puha diktatúra az elnyomottak számára „otthonossá” tette az elnyomást és ezzel könnyebbé tette pszichikailag életüket, vagy pedig elítélendő az a demoralizáló hatás, amely ezzel az „otthonossággal” megszüntette a társadalom ellenálló képességét és megfosztotta egészséges közösségi öntudatától. A kérdésre még sokáig különböző feleletek fognak elhangzani. E sorok írója a második választ adja. Bármennyire patetikusan hangzik is, a Kádár–rendszernek is tanulsága, hogy az elnyomásba akkor sem szabad beletörődni, ha nem látszik megváltoztatásának közeli lehetősége. Talán igazuk van azoknak a túlélés–prédikátoroknak, akik azt állítják, hogy nem lehet egy életet lelki torzulás nélkül „ökölbe szorított kézzel” leélni, de talán nagyobb igazság az, hogy távlat nélkül esetleg nem is érdemes.

Ha a magyar társadalom „lengyel lélekkel” éli meg a „leglakóosabb barakk” helyzetét, felszabadulásként élhette volna meg a kikényszerítetlen rendszerváltást is, és ez átsegítené sok tekintetben a rászakadt csődtömeg következményeinek elszenvedésén. A rendszerváltás után az országot terhelte a csendes, de mégis összeomlott rendszer öröksége. A szocialista nagyipar korszerűtlen volt, és nagy részét nem lehetett modernizálni, csak megszüntetni. Az örökség legterhesebb gazdasági része az, hogy a megmaradt ipar többsége ma is az orosz piacon tudja csak elhelyezni még mindig korszerűtlen termékeit, és ez most is újratermeli az elmaradottságot.

A társadalom felszabadult a diktatúra uralma alól, de nem élvezi elnyert szabadságát, hanem a magánélet háborítatlanságát sírja vissza, amelynek otthonosságát elvette a munkanélküliség fenyegető réme és a megszorított megélhetési gondok megfosztották kádárkori háborítatlanságától. Örökölt maradt a hatalom túlerejének a víziója, amely kialakította azt az életstratégiát, hogy a rossz törvényt nem megváltoztatni kell, hanem megkerülni. *A puha diktatúrát a kemény demokrácia követte.* Nehéz hozzá alkalmazkodni.

Hetek, 1998. november 14.

A Fidesz történelemszemlélete

A Szovjet–Ázsia és a NATO–Európa közötti történeti térség népei mai aktuális politikai tudatának része a történelmi tudat. A történetmítosz. A rendszerváltás óta a történeti hagyományban tudjuk politikai gondolatainkat kifejezni.

Mivel a „puha diktatúra” ellen nem folyt az egész népet magával ragadó politikai harc, nem artikulálódhattak az érdekvizonyok, ami alapja lehetett volna olyan politikai küzdelemnek, amelyben új ideológiaként fogalmazódhatott volna meg az előző rendszerrel való szembenállás és létrejöhetett volna a rendszerváltás egységes eszmerendszere. Rendszerváltó gondolatainkat a nyugati politikai nyelv fogalmaiban sem tudjuk kifejezni, mert e nyugati viszonyok igen távol vannak a mi viszonyainktól és a reform–közgazdaságtan „bükkfanyelvéből” sem lehetett tömegeknek szóló politikai nyelvet teremteni. Maradt „nyelvnek” a történelem, mint az aktuális politikai tudat része. Az 1990-es választáson induló pártok a történelemben fejezték ki eszmei pozíciójukat.

Az MDF, amelytől sokan azt várták, hogy a koalíciós parasztpárt utódja lesz, a Horthy–rendszer területi revíziós revansizmusának az örököseként lepett fel. Az MSZP-nek nem volt történelme, mert a kádárizmust se nem vállalhatta, se el nem határolhatta magát tőle. Az SZDSZ számára kevés volt történeti mítosznak a demokratikus ellenzék története, a polgári radikális hagyományra pedig rázúdult az 1918-as köztársaságot ősellenségnek tekintő irredenta jobboldal gyűlöletlavinája. A Fidesz akkor (még) történelem–nélküliségéből akart politikai mítoszt alkotni, mondván: mindenki leszerepelt, a porondon csak az maradt, akinek ifjú koránál fogva nincsen szépíteni való múltja. A Fidesz az első választási ciklusban nem fejezte ki magát történeti példázatokban.

Miután a Fidesz a jobboldal 1994-es kudarcát követően átvette az 1993 előtti MDF szerepét, mint a keresztény–nemzeti jobboldal zászlóshajója, a liberalizmusozó való viszonyulással együtt a történelemhez való viszonya is gyökeresen megváltozott. Ahogyan liberalizmusból „szabadelvűségbe” váltott, jelent meg ideológiaképző tevékenységében a történelem. Ma a „szabadelvű” kifejezés már önmagában is historizálás. 1875-ben a Deák-párt és a Tisza Kálmán vezette balközép fúziójakor a liberalizmust szabadelvűségre magyarították. Szép, veretes kifejezés. Viszont a huszadik századi liberálisok azért használják fenntartással, mert e szabadelvűség fenntartás nélkül csak a reformkor nemesi liberalizmusát vállalja történelmi örökségként. Az elsősorban polgárosító Tisza Kálmán korszakot csak fenntartásokkal.

Ebben a történelmi időszakban a szabadelvűség ellentéte a konzervativizmus volt. S amíg a liberalizmusnak ékes magyarítása a szabadelvűség, a konzervativizmust a Fidesz is csak az idegen szóval vállalja örökségként. Pedig annak is van magyar megfelelője: *maradiság*. A Fidesz mára már kialakította viszonyát a történelemhez. Ennek látványos megnyilatkozása volt, amikor az 1847-es Ellenzéki Nyilatkozat másfél évszázados évfordulóját alkalomként használta arra, hogy kifejezésre juttassa a *történelmi szabadelvűség* és a *jelző nélküli liberalizmus* különbségét a rendezvény főreferátumában. A Fidesz itt azt az eljárást alkalmazza múltbeli események aktualizálásakor, amit a történelemszakma szabályai

szigorúan tiltanak! A hajdani eseményre visszavetít olyan aktualitást, amelynek semmi köze az adott múltbeli történetekhez. A múlt valóban például szolgál(hat), ha a múltbeli jelenség és a mai helyzet valamilyen vonása között erőltetés nélkül analógia állapítható meg. Ha azonban a márt rávetítjük az attól teljesen különböző múltra, akkor az nem illusztrálja a jelent, csupán visszaélés történik a múlt történelmi tekintélyével.

Pontosan ez történt az *Ellenzéki Nyilatkozat* aktualizálásakor is.⁶¹ Az 1847-es nyilatkozat is egy akkori ellenzék álláspontját fejezte ki és a mai Fidesz is ellenzékben van. Ezen túlmenően azonban a két szituáció között nincs semmiféle hasonlóság. Akkor a reformkori ellenzék két markánsan jobboldali erővel állt szemben; a bécsi abszolutizmussal és a provinciális magyar rendiséggel. Ez a képlet ugyancsak nehezen összehasonlítható a mai ellenzékiiséggel, amely egy demokráciában opponál egy szabad választáson a törvényhozásba választott pártokból álló parlamentnek felelős kormányt. Ezen túlmenően a zeneakadémiai rendezvény az ellenzéki egység historizálását is megpróbálja. Ez a példa azonban, ha lehet, még képtelenebb! 1847-ben ugyanis semmiféle ellenzéki egység nem létezett. Az Ellenzéki Nyilatkozat a reformellenzék egy homogén csoportjának manifesztuma volt, Kossuth, Deák és Batthyány akkori álláspontjában lényegében nem volt különbség. Az 1847-es nyilatkozat akkor lenne példa a Fidesz részéről ma áhított jobboldali egységre, ha a nyilatkozathoz csatlakozott volna mondjuk Széchenyi is, akit 1847-ben egy világ választott el a nyilatkozat

17

⁶¹ A Fidesz–Magyar Polgári Párt nyilatkozatát a polgári ellenzék napján, a Zeneakadémián tartott megemlékezésen hozták nyilvánosságra.

Hét évvel a kommunista diktatúrát követő első szabad választás után, két és fél évvel a Szent István-i államalapítás ezredik évfordulója előtt Magyarország újra döntő jelentőségű választás előtt áll. 1998-ban arról kell döntenie: milyen szellemiségű, milyen programmal rendelkező kormányzat irányítása alatt lépi majd át a harmadik évezred küszöbét. [...] Három évvel az MSZP–SZDSZ koalíció hatalomra jutása után nekünk is ki kell mondanunk a 150 évvel ezelőtt megfogalmazott ítéletet. „*A magyar kormány, alkotmányos törvényeink ellenére, idegenszerű, s nem nemzeti befolyás alatt áll.*” Közjogi értelemben tízmillió állampolgár, *de nem a nemzet kormánya.* Ez a kormány nem a mi kormányunk! Minden egyes nap, amelyet hivatalban tölt, újabb hiábavaló megpróbáltatást jelent az ország számára. Felszólítjuk a kormányt: a választásokig hátralévő időben tartózkodjon minden olyan lépéstől, amely a következő kormány cselekvési lehetőségeit szűkíti. A választások utáni időre kiható, az ország jövőjét alapvetően befolyásoló döntéseket csak az ellenzékkel egyetértésben hozzon! Hagyjon fel az alkotmány egyoldalú módosításával! Csak abban az esetben terjesszen be törvényjavaslatot a választójogi törvény módosítására, ha annak tartalmával valamennyi parlamenti párt egyetért. Haladéktalanul hárítsa el a koalíción belül lévő akadályokat az Állami Számvevőszék élére megválasztandó, minden parlamenti erő számára elfogadható személy jelölése útjából! Vessen véget az állami tulajdon gyorsított ütemű, felelőtlen kiárusításának! Ne akadályozza a privatizációt ellenőrző parlamenti bizottság felállítását! Gondoskodjék a privatizációs dokumentumok teljes körű megőrzéséről! Szüntesse meg a költségvetési pénzek különböző pénzalapokon keresztül történő, kampánycélú osztogatását! [...] az a kérdés, lesz-e olyan kormánya Magyarországnak, amely képes arra, hogy a rendszerváltozást – ami eddig csak kevesek javát szolgálta – valóban közhasznúvá tegye. Ez az 1998-as választások tétje.

Az a kérdés, hogy végképp megszilárdul-e a kétpólusú társadalmat és egy szűk elit uralmát folytonosan újratereztető rendszer, vagy sikerül-e folyamatot megállítanunk, és a rendszerváltozást új irányba terelnünk: egy szűk elitcsoport uralmából valóban a közjót szolgáló vállalkozássá tennünk. A rendszerváltozás kiteljesítése, a többször megakadt magyar polgárosodás újraindítása közügy, s csakis az egész társadalom együttes erőfeszítése révén valósulhat meg.

Magyar Nemzet, 1997. június 13.

eszméi és stratégiai vonalától, mivel akkor Metternichhez is közelebb állt, mint az Ellenzéki Nyilatkozat táborához! Közelebb állt az akkori konzervatívokhoz is.

Az Ellenzéki Nyilatkozat évfordulója megkerülhetetlenné tenné a Fidesz számára, hogy tisztázza „nemzeti szabadelvűségének” viszonyát a konzervativizmushoz. Mert itt a történelem valóban feladja a kérdést. A hajdani Ellenzéki Nyilatkozat a konzervatív pártiak programjára válaszolt, mint ellentétes álláspont kifejtése. Az egykori Dessewffy Emil konzervatív pártja a magyar politikai történelem két, névében is konzervatív pártjának egyike, a maga nemében színvonalas konzervatív párt volt. Ezzel állt szemben Kossuth és Deák. Vagyis egy nem létező ellenzéki egységet tételezve a konzervatív párt programját és az Ellenzéki Nyilatkozatot egyszerre senki nem tekintheti politikai örökségének. Választania kell. A Fidesz nyilatkozatának ezt a választ kellett volna megadnia az igazságot elferdítő aktualizálás helyett!

Szintén a történelmi visszavetítés jellemzi a Fidesznek az 1956-os forradalomhoz való viszonyát is. Ma minden parlamenti párt a rendszerváltás alapvető tartalmának tekinti a polgári Magyarországra való áttérést, de 1956-nak azonban – mi tagadás –, nem ez volt a politikai tartalma. A Nagy Imre névvel szimbolizálható pártellenzék, amelytől csak útszéli antikommunizmus vitathatja el, hogy a forradalom meghatározó tényezője volt, nem a polgári, hanem a (pluralista többpártrendszerben) demokratikussá, vegyes tulajdonú (a paraszti és városi kistulajdon magánkézben marad, a gyárak munkástanácsok által tulajdonlott állami vállalatok lesznek) társadalmi modellben megvalósuló és (semleges államként) független szocialista Magyarországot akart. A korábbi koalíciós pártok, a forradalmi bizottságok, a felkelő-csoportok, de még a politikai katolicizmus színre lépett erői is mind egyfajta „harmadik utat” akartak. Mai szemmel lehet ezt naivságnak, utópiának vagy éppenséggel hibás álláspontnak tartani. Egyet nem szabad csupán: a történelmi igazságot megmásítani.

A zeneakadémiai kiáltvány tartalmaz még egy sajátos visszavetítést. Meghirdeti, hogy a fideszes fiúk nem tagadják meg a Kádár-korban élt szüleik munkásságát. Az apák ugyanis, amikor dolgoztak, nem a „szocializmust építették”, hanem azért melóztak, hogy amikor eljön végre a várva várt rendszerváltás, az új rendszer olyan gazdasági alapot örököljön, amelyre felépülhet a kapitalizmus. Ez megint csak a mai rendszerváltás szemléletét vetíti vissza azokra, akik ugyan valóban nem azért dolgoztak, hogy a „szocializmust építsék”, hanem egyszerűen csak azért, mert ebből éltek. A hatvanas–hetvenes években élők döntő többsége soha nem gondolta, hogy itt valaha rendszerváltás lesz.

Úgy vélem, a történelmi múltat senkinek sosem szabad felhasználni mai képletek visszavetítésével aktuálpolitikai célok érdekében, hamis történelmi analógiák színlelésére.

Népszava, 1997. augusztus 26.

Minisztériumok és apparátusok

A választási kampány jellegzetessége, hogy az ellenzék felfedezi a Kádár-kori politikai stílus visszatérését a politikai életbe.

Az ellenzéki politikusok kiszúrák a szocialista retorika fordultait – „fordulat éve”, a kapitalizmus felépítése –, az élcsapat gögös megnyilvánulásait – „nincs alternatívánk” –, felfedezik azt, hogy az érdekegyeztetéseket kulisszák mögötti lobbimegállapodásokkal bonyolítják, azt, hogy jönnek vissza vezető pozíciókba a „késő Kádár-korszak technokratái”, hogy előretör a BIT-generáció. Arra döbbennek rá, hogy a korrupció úgy kezdődik a magyar történelemben a Tocsik-üggyel, ahogyan az ókapitalizmusban a Panama-botránnal kezdődött (azt minden magyar lelkületű ember, tudja, hogy magyar székházak körül a magyar haraszt csak teljes szélcsendben zörög).

Ezzel szemben az ellenzék pártprogramismertetéseiben egy másik kádárkori jellegzetesség bukkan fel: a problémamegoldás sajátos szocialista eszköze. A szocializmusban a feladatokat az erre a célra rendeltetett minisztérium oldja meg. Ha új probléma jelenik meg a szocialista horizonton, akkor új minisztériumot kell létrehozni. Az ideál: ahány probléma, annyi minisztérium. Ne vádolja senki a jobboldali pártokat azzal, hogy csak kívánságlistát adnak elő, csak a megoldandó feladatokat sorolják fel, és adósak maradnak a megoldással: minden probléma megoldására lesz új minisztérium. A családok bajainak megoldására lesz családjogi minisztérium. A nagycsaládosok gondjainak enyhítésére külön másik. A sokgyermekes pályakezdőkére harmadik. Lesz ifjúsági minisztérium. Ha pedig ez lesz, kell majd lennie nyugdíjügyi tárcának is. A népjóléti minisztériumról le kell választani újra az egészségügyi minisztériumot. A problémamegoldási elkötelezettségen kívül átfogó szemlélet áll a minisztériumszaporítás szándéka mögött. Nem kisebb jelentőségű szemlélet, mint a nagy múltú tervgazdaság koncepció. Vezérlő eszme ugyanis, hogy az eljövendő jobboldali kormány kiszabadítsa a gazdaságot a monetarista kamatrabszolgaság igájából. A monetarista gazdaságpolitika a gazdaság állami szabályozását a pénzszférától várja. A pénz árfolyamát és a kamatlábat a Magyar Nemzeti Bank határozza meg, a gazdálkodás háttérfeltételeit a költségvetés, amit a Pénzügyminisztérium kezel. A pénz parancsol tehát a reálszférának. Ezen kell a jobboldali nemzetmentésnek segíteni. A gazdaság irányításának központját a spekulációs pénzszférából a dologi javak előállításának szférájába kell visszahelyezni. A dologi javak termelését irányító tervgazdaság az ágazati irányításra épül. A kifejlett szocialista gazdaságirányítás rendszerében minden termelési részterületet külön minisztérium igazgatott. Minden alaptermék gyártását irányító minisztérium mellett ott volt még az alapágazatot ellátó gépgyártási minisztérium is, így a szovjet halászati minisztérium mellett volt külön halászati–gépgyártási minisztérium (a példa nem tréfa). A reálszféra igazgatására épülő politika csak egyetlen működési elvet ismer: mindenből a legtöbbet kell elérni. Nem a lehető legtöbbet, hanem még annál is többet: a tervet nem teljesíteni kell, hanem túlteljesíteni. Az ágazati elvnek ez a perfektervényesítése még (?) nem fenyeget a jobboldali pártok programjaiban. Egyelőre csak a rendőrséget akarják leválasztani a közigazgatás- és önkormányzatügyi

belügyminisztériumról valamilyen rendőr-minisztérium formájában, igaz viszont, hogy ebben már benne rejlik más területek szétbontásának esetleges tendenciája is. A jobboldalt élénken érdeklő kulturális szféra alkalmas lehet arra, hogy szétváljon vallásügyi, közoktatásügyi (amiből azután a további fejlődés külön népoktatási és felsőoktatási minisztériumot alkothat), közművelődési és művészetügyi, valamint tudományügyi (Ausztriában van, a szocializmusban is volt: az MTA lényegében ekként fungált) minisztériumokra. Ez még csak a félig újra–rendszertváltott jövő zenéje, de egy másik tervezési elv már jelen van a programokban. A kiemelt fontosságú terület részére külön minisztériumot kell létrehozni! A Kisgazda–Magyarországon lesz vidékügyi minisztérium. Biztosan nem ússzuk meg a „középosztály–szanálásügyi” minisztériumot sem. Lesz sportminisztérium. Természetesen lesz összmagyarságügyi minisztérium (elvégre Németországban is volt Össznémetügyi Minisztérium). Minisztérium lesz a Határontúli Magyarok Hivatala, és lesz nemzeti kisebbségi minisztérium is.

A minisztériumszaporítás megkívánja a koordináló szervek gyarapítását is. Az ágazatok gazdasági működésének a reálszférából való irányítása megköveteli a gazdasági csúcsminisztériumot. Amely problémák megoldására még így sem lehet külön minisztériumot létrehozni, azokat be kell zsúfolni a miniszterelnöki hivatal hatáskörébe. Ez meghozza mindkét kancellárunk álmának beteljesülését: a Miniszterelnöki Minisztériumot. A minisztérium rangjára emelt Miniszterelnöki Hivatal mögött felsejlik a Párt. A kormányapparat mögé épült egykori pártközpont, amely elrejtette az összhatalmi döntések valódi központját a nyilvánosság elől, és superkormányként ellenőrizni tudta az alap-apparátusok működését. A minisztériumi rangra emelt Miniszterelnöki Hivatal – mint a gazda nélkül maradt, kiemelendő fontosságú területek gazdája – megteremti a kormányzati központ számára a lehetőséget arra, hogy korlátlanul vonhasson el más hatóságoktól hatásköröket, ügyeket.

Aki új minisztériumot ígér, az elkötelezte magát valamely probléma megoldására, és azt a látszatot kelti, hogy megtalálta a megoldást. A minisztériumot ígérő akar tenni valami kézzelfoghatót. A minisztériumszervező „hat, alkot, gyarapít”, méghozzá közérdekű feladat megoldása végett. Az újonnan létrehozandó minisztérium ígérete elrejtí az a kényessé vált kérdést, hogy miből lesz pénz a megoldásra. Erre ugyanis a jobboldalon a Fidesz–program eddig csak azt tudja ajánlani, hogy a közkiadások növelésének feltételeit adócsökkentéssel fogják megteremteni. Az adócsökkentés tudni valóan nem redukálni, hanem növelni fogja a kincstári bevételeket. Az agyonterhelt adózót ugyanis igazságérzete gátolja meg abban, hogy adóját befizesse, nem az, hogy az államnak nincs megfelelő kényszerítő eszköze az adóhátralékok behajtására. Azért nem fizet, mert méltánytalanul magasnak tartja az adót, ám a kevesebb adót készséggel megfizeti. Sok kicsi pedig sokra megy. Az idegen lelkű jelenlegi koalíció csak azért tartja magasnak az adókat, mert nem ismeri a magyar lelket, nem bízik a népben. Pedig a szocik tudhatnák a legjobban, hogy a kevés adóval megterhelt nép úgy fizet, ahogyan Sztálin macskája ette a mustárt: önként, dalolva.

A minisztériumszaporításban további ígéret is rejlik. A minisztérium nem csupán problémamegoldó intézmény, hanem apparátus is. Állásokat jelent, közöttük nagyszámú vezető állást. Idestova nyolc éve, a rendszerváltás hajnalán az új pártok káderhiánnyal küszködtek. Fontos közfunkciókra nem voltak embereik. Volt számos idegen nyelven kiválóan tudó értelmiségi, de nem volt rutinos külügyes, aki el tudta volna végezni és végeztetni fennakadás és az ügyek folyamatosságának megszakítása nélkül egy követség üzemszerű működtetését. Az ellenzéki múltú katonatiszt '48-mintájú (1948-ban rendszeresített) fegyvereknek parancsolt valaha, milyen hadakat vezényelhetett volna abban a korban, amelyben már muzeális darab az a rakéta is, amely Gagarin űrhajóját Földünkön kívülre repítette. 1990 után derék volt ellenzékiek vergődtek csapdában: vagy elefántok voltak a porcelánboltban, vagy apparátusuk orruknál fogva vezette őket. Mára a helyzet megváltozott; kádertúltengés van. A jobboldalon is.

Egykor keresni kellett a funkcióhoz az embereket, jelenleg pozíciókat kell létrehozni a fölös számú várományos elhelyezésére. Erre (is) szolgálnak majd a leendő új-régi minisztériumok. A jobboldalon listák vannak. Olyannyira, hogy még vagy háromszáz elhunytól is volt valahol jegyzék, akik aláírták a népszavazást követelő petíciót a külföldiek termőföld-szerzésének ügyében. Százas listák jelennek meg a sajtóban. A felhívások aláírói közéleti kiválóságok, akik felszólítják a nemzetet a jobboldal melletti szavazásra. Azt hivatottak bemutatni, hogy a jelenlegi kormánynak van alternatívája, s azt, hogy a jobboldal számára nem okoz személyi–személyzeti problémát a kormányzás. Minden vezető funkcióra van embere, több is, mint ahány vezetői funkció van. Pedig senkit sem lehet mellőzni. Kellenek a beígért új minisztériumok...

Lehet, hogy egy majdani „jobbközép” kormány kezében nem lesznek a legjobb kézben az ország ügyei, az azonban már jól látható, hogy sok kézben lesznek.

Népszava, 1998. április 29.

Provokáció és megfélemlítés

'Fides' latinul hűséget jelent. A 'Hűség Pártja' győzelme után bizonyítania kell, hogy hű-e adott szavához, teljesíti-e választási ígéreteit.

Kétféle ígéretet kérnek számon a győztes párton. A nagy létszámú választói csoportok számon kérik azokat az ígéreteket, amelyek adóparadicsomot, a gyermekvállalás tehermentesítését, a rendszerváltás deklasszáltjainak szanálását ígérték, politikai klikkek és érdekcsoportok viszont meg akarnak győződni arról, hogy érvényesek-e azok a bőségesen osztogatott jegyek, amelyek helyet biztosítanak a húsosfazék közvetlen közelében.

A népes szavazócsoportok eddig nemigen kaptak semmit. Nincs szó többé ingyenes autópálya-használatról, már a matrica is kétséges, nincs adókulcs-csökkentés, viszont szó van az adókörelek körének bővítéséről. A nyilvánosan tett ígéretek beváltásából csak a demagóg – és jelentéktelen – tandíj-megszüntetés maradt és a családi pótlék kiterjesztése az arra rá nem szoruló, magasabb jövedelműekre.

A megterhelés csökkentése a kormányretorikában már nem érdemi életszínvonal-emelést jelentenek, csak a kormányzati szándékok jelzését. A hatalom jelzi, hogy számít a leendő diplomások politikai fidelitására és jelzi, hogy kíváncsúnak tekinti a népszaporodás növekedését. Érdemi intézkedéseket csak a koalíciós partner Kisgazdapárt erőszakolt ki olyan agrár-érdekcsoportok részére, amelyeket ő sorol bázisához.

A másik típusú ígéreteket azonban a Fidesz hűségesen teljesíti, sőt talán még túl is teljesíti. A kormányzati és tágabb értelemben államérdekeltségű apparátusokban zajló tisztogatás szélességét és mélységét elsősorban az határozza meg, hogy annyi mellőzött jó *polgárnak* (egy menettel korábban: *jó magyar embernek* – ugyanazokról van szó) kellett „hozzá méltó” pozíciót biztosítani, hogy ehhez bizony a portásig és a kézbesítőig lemenően mindenkit ki kell rúgni. A tisztogatás volumenének ez az oka, de a végrehajtás páratlan kíméletlenségének már más stratégiai oka is van.

A tisztogatás mértékét és lendületét a négy éve rendszeresen felélesztett újra-rendszerváltó pszichózis kihasználása adja. A jobboldali ellenzék azt inszinuálta, hogy a Horn-kormány kádárista restaurációt hajtott végre, amiért is a győztes jobboldalnak újra végre kell hajtania – legalábbis félig – „a” rendszerváltást. Négy évig zengett a jobboldalon az a szöveg, hogy a komcsik és a liberósok portásig és a kézbesítőig lemenően elfoglaltak minden pozíciót és a fontosabb helyekre csupa visszataszító reaktívált kádert és egykori Aczél-talpnyaló balértelmiségit raktak. Ezért a jelenlegi „kevesebb, mint rendszerváltás, több, mint kormányváltás” hangulatban képviselhető, hogy csak a totális garnitúra-csere, „pincétől a padlásig” végrehajtott nagytakarítás tehet igazságot.

A tisztogatás gátlástalan könyörtelenséggel zajlik. A leváltottat azonnali hatállyal kitiltják korábbi munkahelyéről, a leváltás másodpercétől kezdve nem léphet be korábbi dolgozósobájába sem. Ez azt sugalmazza, hogy a leváltott, ha még egyszer vissza-ólálkodna hivatali helyiségébe, akkor minden bizonnyal eltüntetné azokat a bizonyítékokat, amelyek alapul szolgálhatnak letartóztatásához, kilopná az államkasszát és belerondítana utóda íróasztalfiókjába. Az ellenfelet nem csupán eltávolítani kell, hanem megalázní, hitelétől

megfosztani, ellehetetleníteni. Ki kell használni, amíg a választási győzelem hangulata az új végrehajtó hatalmat felszálló ágban tartja. Még bízhat abban, hogy ha így bánik el ellenfeleivel, akkor (ma még) a közvélemény nem úgy reagál, hogy „jesszusom, ezek ilyen gátlástalanok?!”), hanem úgy, hogy „mi lehet azoknak a füle mögött, ha így bánnak velük?”.

1994-ben a garnitúra-csere terén a mérsékelt eljárás az volt, hogy a korábbi rezsim jó hírű és érdemeket szerzett emberét a helyén hagyták, a radikális eljárás pedig az eltávolítás volt. Mára Csurka átrendezte ezt a gyakorlatot. A Postabank-ügyben, miután a leváltott elnök-vezérigazgatót már minden lehetséges és lehetetlen módon meghurcolták, a MIÉP vezére közölte, hogy a „nemzeti radikalizmust” ez a „szájtátáság” nem elégíti ki, a volt bankvezért lakat alá is kell tenni.⁶² Az új polgári rendben a mérsékelt eljárás ezek szerint tehát az, ha a leváltottat a rendészek le is dobják a lépcsőn, a radikális eljárásnak az tekinthető, ha a leváltottat bíróság elé is állítják. Nyilván alapos okkal, hiszen „a Párt” senkit sem vált le, ha az illető nem lakat alá való gazember.

Mindezek fényében jellemezheti a helyzetet egy összehasonlítás. Miközben a mélypolgár kormány a fent leírt módon bánt el Princz Gáborral és többekkel, az egykor tisztogató liberál-bolsevista kormány nemzetünk feltámadóban levő nagyjából, Chrudinák Alajosból oly módon űzött csúfot (nem ironizálok, tényleg ez volt a szándéka), hogy meghagyta ugyan a televízió állományában (gondolom, változatlan fizetéssel), de nem hagyta itthon működni, hanem csinált neki egy nevetséges ál-tudósítói posztot a mesés Közel-Keleten. [...]

A példa alapján valóban különbséget lehet tenni a gátlásos és a gátlástalan leszámolás között. Tévednénk azonban, ha a jelenlegi kormány eljárását egyszerűen a kicsinyes bosszúvágy művének tekintenénk, és nem látnánk benne a célra irányuló politikai stratégia megnyilvánulását. A kormány ígéretesei olyan tömegben szabadítottak részérdekeket a költségvetésre választási ígérekkel, hogy nagyon erős és kézben tartott központi kormány-apparátusra, sőt az állami érdekeltségű bankok és egyéb vállalatok kézi vezérlésére van szükség ahhoz, hogy a felbuzdított lobbykat féken tudja tartani. Elvégre ha a nadrágszjiparcella és kényszervállalkozás-mentő koalíciós partner az állammal felvásároltathatta a növénybetegségekkel denaturált búzát, akkor csatasorba fog állni a

17

⁶² A Postabankot 1988-ban alapították, az állam a részvények 22%-át, a Magyar Posta 28%-át birtokolta, a többi magyar közép és kisbefektetők kezében volt. A Postabank a kezdetektől gyűjthetett lakossági betéteket szemben a többi kereskedelmi bankkal, amelyeknek csak 1989. január 1-jén engedélyezték ezt. Princz Gábor (1956–2018) a bank alakulásától 1998-ig volt elnök-vezérigazgató, ez alatt az idő alatt gyakorlatilag a teljes politikai elittel jó kapcsolatokat ápolott és jelentős 'sajtó portfóliót' épített ki. 1997. február 28-án elterjedt a hír, a bank hamarosan csődbe megy, ezért a betétesek megrohmozták a bankot és mintegy 25 milliárd forintot vettek ki. A Postabanknak állami segítséget kellett kérnie, a konszolidáció során derült ki, hogy a bank a vezetése gyakorlatilag mindenkit félrevezetett, könyvelése pontatlan volt, számos törvényi kötelezettségét megszegte. A látszólag prosperáló bank valójában mintegy 150 milliárdos veszteséget halmozott fel. (Az ügy egyik mellékszálaként a könyvvizsgálója, az Arthur Andersen magyarországi leányvállalata is összeomlott, mert a magyar állam beperelte a veszteség megtérítését követelve. Az Arthur Andersen 2001-ben a hasonló jellegű Enron-ügy miatt globálisan is csődbe ment.) Princz Gábor ellen 1999-ben az ügyészség 36,1 milliárd forintos értékben elkövetett hűtlen kezelés miatt emelt vádat, végül a Legfelsőbb Bíróság 2009. februárjában 3,6 millió forint pénzbüntetésre ítélte. Kifizette, majd Bécsbe költözött.

tejlobby, a vajlobby, a túrólobby, a többiről nem is beszélve. Gróf Károlyi Sándor hajdanában létrehozatta a közraktárat, a horizonton már fenyeget a közpince fantomja is.

Igen erős kancellári apparátus kell mindezek féken tartására, a kézben tartott, lekötöztetett káderek ilyen tömegének pedig csak ezekkel a rámenős módszerekkel lehetett helyet csinálni. Ilyen veszélyes helyzetben, egyik lobby-lázadás veszélyéből a másikba botorkálva az ellenzéket is meg kell gyengíteni, szűkíteni kell mozgásterét, nehogy a helyzetet kihasználhassa. Nem kevesebbre van szükség, mint az ellenzék peremre szorítására és elgyámoltalanítására. Erre a kormánynak korlátozott idő áll a rendelkezésére. Lényegében villámháborús szituációban van. Addig kell a tisztogatást végrehajtani, kézi vezérelt apparátust kiépíteni, amíg tart a választási hadjáratban életre keltett, csodaváró hangulat és a győzelem által keltett széles körű bizalom. A közvélemény Fideszre szavazó része ebben a hangulatban még mindenáron jót akar várni az új kormánytól, és hajlandó eltekinteni a visszasságok észrevevésétől. Ez azonban korlátozott ideig tart. Ilyen rövid idő alatt ilyen mértékű tisztogatást csak ezzel a könnyörtelenséggel lehet végrehajtani, amit lépten nyomon látunk. Ma még elszigetelhetek a kitisztogatottak. Meg kell alázni és meg kell félemlíteni őket, hogy meg ne merjenek mukkanni. Meg ne próbálják tele nyavalyogni a világot sérelmeikkel. A kemény tisztogatással azonban nem csupán a kitisztogatottakat kell megfélemlíteni, hanem az apparátuson kívülről támadó ellenfeleket is. Meg kell nekik mutatni, hogy az új rezsím mindenre elszánt és minden sikerül neki.

Az, hogy bekövetkezett a „múmiák sorakozója”, hogy minden levitézlett, parlamentbe sem bejutott, alkalmatlanságát 1990 és 1994 között sokszorosan bebizonyított jobboldali figura újra pozícióba került, nem csupán azért történik, mert a jobboldali klikkeknek és vezérkaroknak mindezt megígérték (a Hűség Pártja ezen a téren állja a szavát!), hanem legalább olyan mértékben azért is, hogy provokálják ellenfeleiket. Olyan tiltakozási reakciókat váltssanak ki belőlük, amelyek következtében mint békétlen vesztesek nevetségessé és szánalmasokká válnak.

A végső hatásnak pedig azt az eredményt szánják, hogy ország-világ, barát és ellenség számára bebizonyosodjék, a közvélemény kegyének fényében úszkáló új hatalom mindent megengedhet magának. A mélypolgári hatalom titkos indulója a két háború közötti apokrif kommunista dal: „Vagyunk az élcsapat, nekünk mindent szabad.” Élhetünk azonban hígpolgári hasonlattal is. Bizonyos kinevezések Caligula lovának történetére emlékeztetnek. A gátlástalanságáról ismert császár nem azért nevezte ki konzullá paripáját és választotta meg a pacit a szenátussal, mert bolondériájában állam- férfinak nézte a hátast, hanem természetesen azért, hogy megmutassa szenátusnak, országnak és világnak, hogy még ezt is megengedheti magának.

A provokáció és a „lám, mi mindent megengedhetünk magunknak” látszat keltése azzal tetőzik, hogy az új kormány fontos pozíciókba helyezi a Fidesz korábbi pénzszerzőit. A pénzszerző minden párt esetében annak a gyanúnak az árnyékában él, hogy pártjának fekete eszközökkel is szerzett pénzt. Ezek a pénzszerzők a magánbizniszben szoktak tevékenykedni,

nem az államapparátusban. Az, hogy Simicska⁶³ az APEH elnöke lett, provokációnak körülbelül olyan, mintha egy második ciklust megért Horn-kormány Tribusznérét⁶⁴ nevezte volna ki az APEH élére. A kinevezés egyszerre mutatja azt, hogy a „hűség pártja” megjutalmazza azokat, akik szolgálatot tettek neki és azt, hogy ez a kormány még ezt is megengedheti magának.

Nyolc éve sokat idézik Bibónak azt a mondását, hogy demokratának lenni azt jelenti, hogy nem félni. Ma nagyon aktuális ez a mondás.

Népszava, 1998. szeptember 2.

¶

⁶³ Most biztosan nem kéne megszólalni. Mert hát kit érdekel az egész? Kaptak öt százalékot, éppen' hogy becsúsztak a parlamentbe... *Fidesz?* Ugyan kérem! Azután meg, én igazán jókor váltottam. Éppen jókor. Botrányok voltak már, de még potenciális esélyes volt a párt, sötét ló, akármilyen is lehetett volna belőle, így nem érhetett az a vád, hogy a végső bukás után menekültem el. Hja, kérem, fontos a jó ritmusérzék... Arról nem is beszélve, hogy milyen elegánsan tudtam hallgatni. Az »igazi« okokról... Semmi árulás, semmi fecsegés, diszkréció, pókerarc – mindjárt »csókos gyerek« lettem. Most itt az idő az árulásra: igen, én, az alapító atyák egyike dr. Simicska Lajos és Tóth Béla miatt hagytam el a pártot.

Ugyanis nem szerettem őket. Nagyon nem. Dr. Simicska körül egyre több lett a fegyveres őr, s lassan kezdtünk úgy kinézni, mint valami kokainbáró rezidenciája Kolumbia-alsón. Meg a titok is egyre több lett, s a titkok számának emelkedésével párhuzamosan sűrűsödtek a fontos arcú főszerekek [...].

Bayer Zsolt: *Adalékok a nagy Fidesz-leleplezéshez*

Népszabadság, 1994. október 21.

Bayer később visszalépett a pártba, annak feltétlen híve, gyakran hivatkoznak rá az „ötös számú tagkönyv tulajdonosa” kifejezéssel.

⁶⁴ Tribuszer Zoltánné Aranyos Margit (1952–) a kilencvenes években Magyarország egyik legsikeresebb és legismertebb pénzügyi szélhámosa volt. A bankbetétek kamatait jóval meghaladó hozamot ígért a 'befektetőinek', a lejáró befektetések 'hozamát' az újabb bevételeiből fizette ki. (Ez a közismert Ponzi séma). A Baranya Megyei Bíróság 1996-ban 9 év börtönre és teljes vagyonelkobzásra ítélte. A Legfelsőbb Bíróság 1997. július 1-én az elsőfokú ítéletet jóváhagyta, ezzel az jogerőre emelkedett, de Tribuszer Zoltánné megszökött. Budapesten élt, az ORFK közelében bérelt lakásban, 1999 novemberében fogták el, a börtönből 2005 februárjában szabadult.

A parlamenti diktatúra

Mióta az új kormány működésbe lépett, hétről hétre növekvő érdeklődéssel vártam valahai pártelnököm helyzetelemző cikkét.

A várt cikk a minap megjelent.⁶⁵ Mint mindig, ebben a cikkben is rámutat a legfontosabb dologra, de azért nem teljes szókimondással mondja el azt, amit vártam volna. Tölgyessy a választás előtt hangsúlyozta: azért kell a Fideszre szavazni, mert a demokrácia számára nélkülözhetetlen, hogy a mindenkori kormánnyal szemben olyan ellenzék álljon, amely képes a kormány hatalmi túltengését megakadályozni, és képes arra, hogy felváltsa a kormányzásban a kormányt.

Hangsúlyozta, hogy a kétharmados parlamenti többséggel kormányzó koalíció tartós fennmaradása esetén bekövetkezhet az ellenzék peremre szorulása, a kormány majdnem egypárt–uralmi helyzetbe kerül. Vártam volna hogy most rámutasson arra: ez a veszély újra megjelent politikai láthatárunkon. A mai ellenzék kormányzó koalícióként négy éven keresztül hallhatta az akkori ellenzék, a mai kormánykoalíció pártjai részéről, hogy parlamenti diktatúra van, mert kétharmados többséggel a kormány bármit keresztülvihet. A mai kormánynak nincs ekkora többsége. S ebben a helyzetben erősen aggályos, hogy a Fidesz-kormány céljának tekinti akkora parlamenti erőfölényt és kormányzati hatalmat előteremteni magának, amekkora a korábbi koalíciónak a kezében volt, de amelyet a választásokon megszerezni nem tudott. Mert az SZDSZ és az MSZP fölényét választási eredménnyel szerezte meg, így a demokrácia nem sérült, parlamenti diktatúráról legfeljebb propagandaszólamként lehetett beszélni. A mai kormánykoalíció ellenzék korában addig sérelmezte az akkori kormány önelégült szövegét, amely szerint a Horn-kormánynak nincsen alternatívája, hogy láthatóan jogosultnak érzi revansot venni az egykori sérelmeiért, és meg kívánja teremteni magának az olyan politikai körülményeket, amelyben valóban nincs alternatívája.

Az előző koalíciót láthatóan zsenírozta, hogy kétharmados parlamenti túlsúlyt szerzett: a Horn-kormány a bizottsági helyek és vezető tisztségek elosztásánál önként átengedett pozíciókat az ellenzéknek, az alkotmányozási folyamatban pedig betartotta a paritásos elvet. Mintha meg akarta volna békíteni az ellenzékét, mivel „túlgőzölte magát”. Törekedett a békés, kooperatív politikai légkörre. Az akkori, sértett ellenzék elutasított minden kooperációt.

A jelenlegi kormány már „erőből” politizál. Nem kíván békés és kooperatív légkört, provokálja ellenfeleit, ki akarja használni a megalázás és a demoralizáció minden hatását. Ez önmagában még nem antidemokratikus, legfeljebb nem illendő. Az viszont már antidemokratikus, hogy csökkenteni akarják a parlament súlyát, s korlátozni a parlamenti ülések számát. A kormány tervei szerint a Ház csak három hetenként ülésezne. Ez korlátozza az ellenzéki kritika lehetőségét azzal, hogy csökkenti a napirend előtti

⁶⁵ Tölgyessy Péter: *Új politikai korszak kezdetén*

Magyar Nemzet, 1998. szeptember 26.

felszólalások és interpellációk idejét. Az interpelláció a demokrácia egyik legfontosabb alapintézménye, mivel az ellenzék ezen a módon tudja leghatékonyabban ellenőrizni a kormányt, és a miniszterek s a kormányfő válasza kényszerítésével rámutatni a kormány politikájának fogyatékoságaira. Ennek a bírálati lehetőségnek időbeli csökkentésével érdemileg sérül a demokrácia.

A parlamenti gyakorlat megsértése a költségvetés beterjesztésének az elhalasztása is. A költségvetés bizalmi kérdés, költségvetés nélkül kormányozni lényegében gazdasági szükségállapotot jelent, voltaképp bizonyos fajta diktatúrát. Az adóbevétel felhasználásának megítélését nem megengedett kivonni a parlamenti döntés alól. A költségvetési vita év végére halasztásának gyakorlata úzussá válva már előkészíti a közvéleményt az „ad calendas grecas” halasztásra. Az alkotmányos szokások szerint ha egy kormány költségvetés nélkül akar évet kezdeni, ez lényegében bizalmi szavazás elvesztésével egyenértékű, s a kormánynak ebben az esetben legalábbis fel kell ajánlania lemondását. Antidemokratikus a költségvetés megtárgyalására szánt idő csökkentése is. Ez is megvonja az ellenzékétől a lehetőséget, hogy a költségvetés problematikus pontjaira felhívja a közvélemény figyelmét.

Az alkotmányvétség határát súrolja, hogy a kormány, noha egy hónapja vádaskodik az ellenzék kárára, megengedi magának, hogy ne tárja ezeknek a vádaknak bizonyítékait az illetékes parlamenti bizottság elé. A Simicska-cégekkel kapcsolatos gyanúra viszontválaszként tett nyilatkozatról van szó, amely azt állítja, hogy a jelenlegi APEH-elnök vállalkozásaira vonatkozó adatokat az előző kormány a titkosszolgálatnál gyűjtette össze. A kormány a bejelentés után meghátrálásra kényszerült. Kénytelen volt elismerni, hogy azoknak a fantomcégeknek az adatait, amelyek Simicska eladósodott vállalataira és eladásukra vonatkoznak, a cégbíróság nyilvánosság számára is publikus nyilvántartásából gyűjtötték össze. Az akkori kormány által végrehajtott állítólagos titkos megfigyelésre vonatkozó vádat igazoló bizonyítékokat viszont mindeddig a kormány nem tárta a nemzetbiztonsági bizottság elé, pedig a törvényhozásnak joga van illetékes bizottsága által a legtutkosabb adatokat is megismerni.

A kormány nem akar védekezésbe szorulni, ezért vizsgálóbizottságok sorának felállítását kezdeményezi az előző kormány idején történt ügyek kivizsgálására. Ha az előző kormány bizonyos eljárásairól utólag az a gyanú merült fel konkrét esetekben, hogy törvénytelenések történtek, indokolt azoknak parlamenti kivizsgálása alkalmi bizottságban. Az azonban már túllépi a parlamenti szokások elfogadott gyakorlatát, ha politikai megtorlásként bizottság-alakítási dömping indul meg olyan esetek kivizsgálására is, amelyekben érdemleges gyanú nem merült fel. Ha ez lényegében az előző kormány általános vád alá helyezésének látszatát akarja kelteni, és parlamenti bizottságok által lebonyolítandó, mindenre kiterjedő nyomozást jelent, akkor az eljárás már közelíti az alkotmányosság megsértését.

A parlamenti vizsgálóbizottság alapvetően az ellenzék ellenőrző tevékenységének az eszköze. Ha a kormánypárt vizsgálóbizottságok tömegének kezdeményezésével mennyiségileg korlátozza az ellenzék mozgásterét, a különbizottságok működésére fordítható idő nagy részének igénybevételével elvonja az ellenzékétől a kontrollnak ezt a lehetőségét.

A demokráciát fenyegeti a 'Lex Pokol' is. A kevesek által olvasott politikai újságok hasábjain üzött propaganda közlésének rákényszerítése a sikeres és sokak által olvasott lapokra azon a címen, hogy meg kell tömi a sikeres lapok véleményformálási monopóliumát, és azonos közlési lehetőséget kell kínálni minden politikai álláspont részére, megszünteti a sajtószabadságot. A kormánypártok megszavazták, hogy az antidemokratikus szándékú törvényjavaslatot a Ház tárgyalássorozatba vegye. Ez még nem jelenti azt, hogy a kormánypártok meg is fogják szavazni a javaslatot, azt azonban jelezték a szavazással, hogy nem tekintik botrányosnak. Ez bizony botrányos. Még aggasztóbb, hogy a miniszterelnök egyenesen azt nyilatkozta, hogy egyetért a Lex Pokollal. Egyébként a szabadságkorlátozó javaslatot nem Mezey Ödön független képviselő terjeszti elő. A honatya a Ház alkotmányügyi bizottságának az elnöke. Azé a legfontosabb bizottságé, amelynek az előterjesztések alkotmányosságára is ügyelnie kell, nem csupán formális jogszerűségére.

Ez beleillik egy parlamenti diktatúra képébe. A parlamenti nyilvánosság időbeni korlátozása hozzájárul ahhoz, hogy a túligért elosztással szemben megjelenő nagyszámú követelés nem a parlamentben kapjon hangot. A nyomásgyakorlásra képes társadalmi csoportok máris az utcára viszik követeléseiket. A búzatermelők nem pártokon keresztül közvetítik álláspontjukat, hanem közvetlenül tárgyalnak, és nyomás-gyakorlás végett máglyákat gyűjtenek. A „nemzeti tőkét” személyében megtestesítő vállalkozó szintén nem interpelláltat, hanem közvetlenül intéz ultimátumot, és ő is kilátásba helyezi el nem adott buszai parlament elé vonulását.

Ez a helyzet veszélyekkel jár a kormány számára, de előnye is van. A parlamenti közvetítésen keresztül történő tömegtájékoztató kiiktatása lehetőséget ad a tiltakozás lokalizálására és társadalmi elszigetelésére. Kevesebb szó esik a nyugdíjakról a kevesebb interpellációban, a parlamenti közvetítések fő közönsége kevésbé fogja vele felingerelni magát. A májusi választáson ezt a jobboldalt is a sokat emlegetett néma többség szavazatai vitték diadalra. Ha bizonyos dolgok ilyen gyorsan fejlődnek, akkor a néma többségből könnyen elnémított többség lehet.

Az Antall-kormánynak 1990-től két év kellett, hogy az utcai tüntetések szervezésével veszélyeztetni kezdje a demokráciát. A jelenlegi kormánynak néhány hónap elég volt arra, hogy a demokrácia máris sérüljön a parlamenti diktatúra-jelenségek, a kézi vezérlésű kormányzás és nagy pénzalapok közvetlen kormánykezelésbe vétele által.

Népszava, 1998. október 5.

A fegyverek kritikája

Elérkezett a Tanácsköztársaság nyolcvanadik évfordulója. A rendszerváltás tizedik évében (89-től számítom) indokolt első utókorként visszatekintnünk rá, és véleményt alkotni.

A Horthy-rendszer valahogy úgy kezelte '19-et, mint a kommunista történetírás a francia forradalom történetében az *hebertistákat* és a *veszetteket*, akik olyan szélsőségesek voltak, hogy az még a jakobinusoknak is sok volt.

A Tanácsköztársaság a szegedi gondolat szemszögéből a fő ellenfél, az októbrista forradalom olyan elfajulása volt, ami ellen azért kellett harcolni, hogy vele lehessen kompromittálni az októbrista demokráciát. Hivatkozni lehessen arra, hogy a Károlyi-rezsim átadta a hatalmat a Kun-rezsimnek, tehát a Tanácsköztársaság az őszirózsás köztársaság szerves és szükségszerű folytatása volt. E nélkül a mellékcél nélkül a '19-es kommün nem jelentett semmiféle valóságos kihívást a Horthy-rendszer számára. A Tanácsköztársaság iránti gyűlölet hisztérikus túllihegése arra reagált, az a sokk magyarázza, hogy a Tanácsköztársaság megmutatta ama bizonyos hárommillió koldusnak, hogy ha az urak uralmát nem is lehet megdönteni, azért az urakat is meg lehet táncoltatni. Szerepet játszhatott a gyűlölet hisztérikus voltában az is, hogy '19-cel kapcsolatban a Horthy-rezsimnek, legalábbis a „szegedieknek” leplezni-valója volt. Ha a Tanácsköztársaság elleni propagandának valóban része volt ez a leplezési, figyelemelterelési szándék is, akkor ezt ügyesen rejtették el.

Arról van szó, hogy bár a vörös rezsim, és a Vörös Hadsereg internacionalista volt elveiben, de fegyverrel védte Magyarország területi integritását, miközben a nacionalista ellenforradalom, amelynek ez a területvédelem legfontosabb vállalt feladata lett volna, az „országdaraboló” Franciaország hadseregének (Szeged francia és nem szerb megszállás alatt volt, ezért alakult ott a fehér ellenkormány) védernyője mögül fente a tört hont védő kommunista rezsim hátba-szúrására. Tehát az a furcsa helyzet állt elő, hogy a vörösök antinacionalista ideológiájuk ellenére „objektíve” hazafiak voltak, míg a fehérek minden nacionalizmusuk dacára, saját kritériumaik alapján is „objektíve” hazaárulók.

A Tanácsköztársaság utóélete a kommunista mozgalomban is figyelemre méltó. A magyar Tanácsköztársaság leverése után iskolapéldává vált: a Kominternben ez alapján tanították, hogyan nem szabad szocialista forradalmat csinálni. A Magyar Tanácsköztársaság hibái – mindenki untig ismeri, hogy a Komintern miket tartott a hibáinak, mindazonáltal később esik majd róluk néhány szó – a szocialista átalakítás kezdeti szakaszának típushibái voltak. 1945 után a legális, sőt a hatalomban jelentős erővel részes MKP 1949-ig diszkrétan, de erősen érzékelhetően elhatárolta magát a Tanácsköztársaságtól. Tette ezt nem csupán azért, mert az egykori kommün vörös posztó volt a 'keresztény középosztály' ama része számára is, amelyet az MKP ha nem is megnyerhetőnek, de semlegesíthetőnek tartott, hanem azért is, mert a kommün kínossá és nehezen kezelhetővé vált ama pártbeli fejlemények következtében, hogy Kun Béla, akinek a neve azonos volt a

Tanácsköztársasággal, a moszkvai perek áldozata lett, valamint a Rákosi–Gerő-féle vezetés az egykori frakciók közül a Landler- és nem a Kun-frakció egykori vonalát folytatta.

Kun moszkvai kivégzése azonban bizonyos mértékben hitelessé is tette az elhatárolódást: azt a kimondatlan ígéretet, hogy az 1945-ös kommunista párt nem új Tanácsköztársaságot akar. Ez sorok közötti áthallatásokban odáig ment, hogy a moszkvai perek voltaképp a '19-es szektásságot, a népfrontpolitikával szembeszegülő erők felszámolását jelentették, de benne volt ebben az üzenetben – leninista dialektikával – ennek az ellenkezője is. Vagyis hogy a Tanácsköztársaság igazából a sztálinizmus előképe volt, s a háborús győzelem után már népfrontos vonal fog következni. A Tanácsköztársaság az 1949-es kerek évfordulón, már a 'fordulat éve' után s annak jegyében, kényszeredetten, de beleilleszkedett a haladó hagyományok sorába – viszont továbbra is kilógott a Révai József konstruálta történeti hagyománysorból.

Réti László, a magyar történelemhamisítás csúcstartója nagy erőfeszítéssel összeeskábálta ugyan a 'kunbélátlanított', Rákosi vezette Tanácsköztársaság fantomképét, de a párton belüli propagandában továbbra is gyakorlatilag csak a Tanácsköztársaság hibáiról esett szó, '19-es kultusznak nyoma sem volt. Ez a Kádár-rendszer hajnalán villan fel egy pillanatra, az 1959-es újabb kerek évfordulón próbálkozik vele a kádári konszolidációt langyosnak találó vonalas pártirányzat (Táncsics Kör), s megpróbálja mint az igazi kemény proletárdiktatúrát kijátszani Rákosiék népfrontpolitika-karikatúrájával szemben. Nyílt sisakos osztálypolitika, nem népfrontozásnak álcázott nyomulás – ez volna az 1957-es pártkonferencián az előtérbe tolt Révai mögött sunyító Münnich-csoport vonala. Az évforduló után ennek a kultuszpróbálkozásnak is vége. Az utcaelnevezésekben ugyan nagyobb teret kap '19, de végül csak a Munkásörség '19-es maskara egyenruhája marad emlékként.

Az utóélet rövid taglalása után nézzük magát a Tanácsköztársaságot. Egy forradalommal kapcsolatban a következőkre kell feleletet keresni: mi volt (lett volna) a forradalom önmaga által kitűzött sajátos célja? Valamely már létező minta hazai megvalósítása volt-e ez, vagy ilyen példa nem lévén, autochton utópiavízió? Milyen akkori történelmi kihívásra reagált? Milyen aktuális társadalmi problémák megoldását vette célba? (Ezeknek nem kellett minden esetben egybeesniük az „utópikus” célokból eredő feladatokkal.) Miben formálta az utána következő fejleményeket sikere vagy leveretése esetén?

A Tanácsköztársaságot valószínűleg úgy tudjuk értelmezni, ha abból indulunk ki, hogy milyen akkori történelmi kihívásra reagált. A felelet első megközelítésben: az első világháborúra. A háborút követő két magyar forradalom története azért nehezen elválasztható, mert mindkettő a háborúra adott válaszként született. Történetüket, főleg a bolsevista rezsimét hadtörténeti, sőt szorosabban hadsereg-történeti szempontból lehet megérteni: 1918 októberétől 1919 márciusáig Magyarországon (is) az a forradalom zajlott le, amely a háború végén a lövészárkokban megérlelődött, de ott nem robbant ki. Mégpedig azért nem, mert a hadviselő kormányzatok elébe vágtak: szélsébesen fegyverszünetet kötöttek, és befejezték a háborút, mielőtt a lázadás kitört volna. A frontról visszaözlő katonák hazavitték ezt a forradalmat, és otthon robbantották ki.

A forradalom tehát paradox jelenség volt. Célja az lett volna, hogy véget vessen a háborúnak, de mire sor került rá, okafogyottá vált, már vége lett a viláégésnek. Ezért a cél módosult: a forradalom azok ellen a rezsimek ellen fordult és azokat döntötte meg, amelyeket felelőssé tett a háborúért. A háborús felelősségen túl homályos volt, hogy mi egyéb baj is van ezekkel a rendszerekkel. Nem mindenütt kapcsolódott a katonaforradalom olyan problémákhoz, melyek jelen voltak az illető társadalomban, és valóban csak forradalommal lehetett őket megoldani. Így a szocialista utópia erői a célok bizonytalanságát ki tudták használni, és céljá tehették utópiájukat, noha az illető társadalmak közvetlenül artikulálható problémáival nem függött össze az az örök emberi probléma, amelyre a szocialista utópia megoldást ígért. Ez az utópia korszerű filozófiai formába öntötte az emberek naiv vágyaiban élő képet, hogy a helyes emberi rend az, amelyben nincs gazdag tulajdonos és nincstelen szegény.

Magyarországon a Károlyi-rezsim lefegyverezte a frontról hazaözoñlő katonákat, akikben tombolt a vágy, hogy leszámoljanak a háború haszonélvezőivé vált a gazdagokkal. Ezeknek a katonáknak a számára a legprovokatívabb az lehetett (volna), ha felszólítják őket a haza védelmére. Hiszen ezzel a jelszóval vitték őket a háborúba, éppen ez a jelszó fogalmazta meg legszemléletesebben azt, ami ellen fel akartak lázadni. Károlyi Mihály és a sokak által diabolizált Linder Béla azzal, hogy „nem akart katonát látni”, márciusig tudta késleltetni a kommunista fordulatot (ebben nincsen jelentősége, hogy maga a kommunista párt csak napokkal ez után alakul meg), és elérték, hogy az ne az orosz polgárháborúhoz hasonló véres belharcként folyjon le, hanem a körülményekhez képest békés módon.

A kézenfekvő ellenvetés erre az okfejtésre az, hogy a Tanácsköztársaság mégis képes volt felállítani egy hadsereget, amivel, egy ideig legalábbis, sikeres háborút tudott vívni. Itt kapcsolódik a magyarázatba a hadsereg-történeti szempont. Az első világháborúban és jobbra még a másodikban is az ipari munkásság s ezen belül az ipari szakmunkásság nem volt katonának behívható, mert nélkülözhetetlen szerepe volt a haditermelésben. A fronton az agrárországokban elsősorban a parasztság vészett, másodsorban pedig az önálló városi kiségzisztenciák és a kishivatalnokok. A magyar forradalmak hordozó eleme a frontot megjárt falusi szegénység volt. Kettős minőségben. A háborúért felelős úri és burzsuj világgal való leszámolás követelőjeként és földet akaró nincstelen parasztként.

A hadsereg lefegyverzésekor nem lehetett azonnal behívni a frontot nem járt munkásokat, mert képtelenség lett volna, hogy akkor, amikor a katonákat leszerelik, a többi hadkötelest behívják. Ezekben sem égett a harci láz, a hazáért ezek a munkások sem lettek volna hajlandók harcolni, és külpolitikai szempontból is életveszélyes lett volna háborús előkészületeket tenni, ami nyilván előbb provokálja ki az intervenciót, mint ahogy az új hadsereg feláll. A Tanácsköztársaság helyzete hadsereg-történeti szempontból abban változott az októberista köztársaságéhoz képest, hogy az ország fő nyersanyag-termelő területeit megszállták a cseh csapatok, elveszett Erdély fölött a kormány ellenőrzése, és a megmaradt területen leálltak a gyárak. Nem volt akadálya már annak, hogy az eladdig frontot nem járt munkásokból hadsereget alakítsanak. Ebben a helyzetben azok erre hajlandók is voltak: zömmel szociáldemokraták lévén elfogadták az új rezsimit, és hajlandók voltak harcba menni megvédéséért. Ezzel a honvédelem más dimenziót kapott.

Most munkahelyüket, a megmaradt Magyarország ipari termelésének lehetőségét is meg kellett védeni. A vörös rezsim fel tudta állítani belőlük a munkás-zászlóaljkat. Amikor a cseh légió ellen bevetették őket, az bizonyosodott be, hogy az eladdig frontot nem járt katonák frissessége többet ér, mint a csehek fronttapasztalata. Ebből következtek ismeretesen a kezdeti sikerek, például Kassát is sikerült visszafoglalni. Azonban a frontra vitt ipari munkásság hamarosan kevésnek bizonyult. Elkerülhetetlenné lett azoknak a katonáknak a behívása is, akik részt vettek a világháborúban. Ezzel a vörös rezsim sorsa megpecsételődött. Ezek a katonák semmiért sem voltak hajlandók újra harcolni. Csak az élelmiszerjegyekkel sikerült őket a bevonulásra kényszeríteni. Mivel nem volt polgárháborús helyzet, a közigazgatás működött. Ez megakadályozta a szökést, mert a szökevény családjától megvonták volna az élelmiszerjegyet. A lázadást azonban nem tudta megakadályozni.

A Vörös Hadsereg rohamosan bomlani kezdett. A bomlás áttért a munkás-zászlóaljakra is. A proletárok is rádöbbenek arra, hogy pont akkor fognak meghalni a háborúban, amikor annak már tulajdonképpen vége van. Ez messzebb menő következtetésekhez is vezetett. A forradalom célja voltaképpen az lett volna, hogy véget vessen a világháborúnak. Miután ezt a célt elérte, lényegében fölöslegessé vált.

A sokat emlegetett vörös terror a frontbomlás következménye volt. Az államvédelmi karhatalom, a hírhedt *Lenin Fiúk* mellé felállítják a Front Mögötti Népbiztosságot, a Szamuely Tibor vezette páncélvonatos terrorcsapatot (ez nem politikai szitokszó, hanem az akkori hivatalos elnevezés). Ennek az volt a feladata, hogy gépfegyverrel szétverje a lázongó katonai alakulatokat, és utána végrehajtsa megtizedelésüket. Alkalmazta az orosz módszert is: géppuskákkal állt fel a megbízhatatlan alakulatok mögé, és ha annak katonái futni kezdtek, sorozatot adott le a menekülőkre, hogy a harc újrafelvételére kényszerítse őket.

A Szamuely-különítmény egy magyar CSEKA csírája volt. Az orosz szervezet arra épült ki, hogy a falvakban végrehajtsa a rekvirálást. Magyarországon a működő közigazgatás ezt végre tudta hajtani, nem erre kellettek. Hasonló feladatot akkor kapott a terrorcsapat, amikor a Tanácsköztársaság által kibocsátott 'fehér pénzt' a parasztok nem fogadták el. Ilyenkor a különítmény kiszállt a vásárra, a pénzt el nem fogadók egy csoportját elrettentésül azonnal kivégezte. A talán ismertebb Lenin Fiúk szerepe a vörös terror művelésében ennél kisebb volt, s arról már csak a specialisták tudnak, hogy a Lenin Fiúkat a Forradalmi Kormányzótanács a szociáldemokrata tagok nyomására feloszlatta.

A front bomlása azonban megállíthatatlan volt. A bomló hadsereggel a román offenzívát már nem lehetett feltartóztatni. A Vörös Hadsereg Gödöllőn székelő vezérkarának nagy tekintélyű régi vezetői: Stromfeld és társai a világháborús hadvezetési gyakorlatot alkalmazták, amelynek vezérelve szerint ha a katonai egység fegyelme a front mögötti pihenőhelyzetben, az 'ertapp'-ban bomlik, akkor a fegyelmet azzal lehet helyreállítani, hogy az egységet harcba vetik. Eme megfontolásból került sor a tiszai offenzívára, a Szolnoknál kezdett támadásra, amelynek összeomlása a Tanácsköztársaság végét jelentette.

A magyar társadalomnak az az aktuális problémája, amely csak forradalommal lett volna megoldható, a földreform volt. Az októberista forradalom ezt a problémát nem forradalmi, hanem reformista módon, hosszú, szakszerű előkészítés után akarta megoldani, így nem került rá sor. A Tanácsköztársaságról tudjuk, hogy a történelmi nagybirtokos osztályt ugyan megfosztotta birtokától, de a földet nem osztotta fel a nincstelenek között, hanem államosította. A legfőbb bázisát jelentő réteg várakozását a forradalmi rezsim ily módon nem elégítette ki. Ehhez hozzátehető, hogy a vörös rezsim kétbalkezes módon nyúlt a birtokos parasztság problémájához is. A szövetkezetek gondolata ugyan már Károlyi alatt felmerült, de a Tanácsköztársaság parasztpolitikája nem erre épült. A rezsim nem készült a paraszti kisbirtok kollektivizálására, kolhozok szervezésére. A parasztgazdákat meg akarta nyerni, s engedményként *en bloc* megszüntette az adózást. A fehér rezsimben sokszor kifigurázták azt a mára feledésbe merült brosúrát, amely ezt az intézkedést propagálta. Valaha nevezetes címe az volt, hogy *Meghalt az adó, nincs végrehajtó*. A jó szándékú lépés végzetesnek bizonyult. A parasztok azt vették ki az intézkedésből, hogy biztosan el akarják venni a földjüket, ha már az adót sem szedik be. A már említett 'fehér pénz' technikailag is idétlen dolog volt. Takarékosági okból csak az egyik oldala volt nyomtatott, a másik üres, ezért hívták fehér pénznek. A parasztok úgy vélték, hogy egy biléta, aminek csak az egyik oldalán van szöveg, nem lehet valódi pénz, ezért csak a régi monarchiái koronát, a 'kék pénzt' fogadták el.

Elkerülhetetlen az első proletárdiktatúra összehasonlítása 1945 utáni utódjával. A mai jobboldal minden árnyalata azonosnak veszi az elődöt és az utódot, az újraéledt fehér szemlélet pedig odáig megy, hogy Kun Béla rendszere véresebb volt, mint a Rákosi-rendszer. Ha a szocialista alapfeladatot nézzük, akkor semmit sem mondhatunk. Mivel a vörös rezsim néhány hónapja alatt ipari termelés nem folyt, semmit nem tudunk arról, hogy az akkori próbálkozás hogyan birkózott volna meg egy államosított gazdaság problémáival. Sok tanulság nem adódik olyan szervezeti formák felépítésének elemzéséből, amelyek gyakorlatilag semmit sem igazgattak.

A politikai felépítés tekintetében, azon a triviális azonosságon túl, hogy mindkettő egypártrendszeres diktatúra volt, a különbségek az erősebbek. A kommunista–szociáldemokrata pártegyesülés nem volt az 1948-as pártegyesülés előképe. A szociáldemokraták szerepe a tanácskormányban nem Szakasits Árpád szerepe volt, ami ugyebár néhány hónapos félre-állítottság után számára a börtönt jelentette. Böhm Vilmos [hadügyi népbiztos] és Kunfi Zsigmond [oktatási népbiztos] valóságos, első vonalbeli vezetői voltak a Tanácsköztársaságnak, noha nem mentek át kommunistának, mint Pogány József [külügyi, majd hadügyi népbiztos] vagy Bokányi Dezső [munkaügyi és népjóléti népbiztos]. Olyannyira nem, hogy Kunfi a tanácsok országos gyűlésén nagy beszédben lépett fel a vörös terror ellen, s ez nem került pozíciójába, sőt – mint említettem – nem is volt eredménytelen. A gyűlés jegyzőkönyvét nyilvános kiadványban közreadták, és nem cenzúrázták ki belőle Kunfi beszédét.

A kommunista vezetésben a közeledő vég észlelése szakadást váltott ki: bírálták azt, hogy a Clemenceau–jegyzéknek 'beugorva' a Kun-vezetés visszavonta a csapatokat, a jobbszárnyon pedig Landler felvetette a földosztást, igaz elkésve. Szamuely pedig

illegalitásba vonult, meg akarta kezdeni a Lenin Fiúk földalatti újjászervezését, és visszavonva a pártegyesülést újra akarta alakítani a kommunista pártot.

A Tanácsköztársaság oktatási koncepciójáról elismerő szavunk is lehet. Fel akarta venni az iskolai tananyagba a *Nyugat* irodalmi forradalmát, amire csak 1945 után került sor, sőt az avantgárd művészetet is, amire jószerivel máig sem.

A végső szó a Tanácsköztársaságról: mivel leglényege szerint „okafogyott forradalom” volt, történeti besorolását tekintve voltaképp az ekkorra már véget ért háború történetéhez tartozik – semmi utóhatása nincs a reá következő eseményekre. Mivel nem osztott földet, nem hajtott végre olyan átalakítást, amelyet semmiféle ellenforradalom nem tudott volna visszarendezni, ezért emléke hamar elenyészett. 1848-at levertek katonai erővel, de 1867-ben győzött parlamenti úton, ha a harcot 1848-49-ben megvívók ezt 1867 után nem is érezték így. 1956 követeléseiből a forradalmat leverő ellenforradalom semmit sem valósított meg, de a lezajlott forradalom leveretésében is engedményekre kényszerítette az elnyomó hatalmat, és eredményének tekintheti az utókor a gulyás-kommunizmust és a puha diktatúrát, összefoglaló névén a legvidámabb barakkot.

Így nézve 1919 emléke mérgezett, mert nemhogy engedményre nem kényszerítette az ellenforradalmat, de a darutollas visszavágás következményeként nem is egyszerűen restaurációra került sor, hanem az 1918 előtti modell antidemokratikus irányban redukált, 'szűkített és rontott' új kiadására.

Tehát 1919 történelmi múltunk lezárult szakasza. Annak ellenére, hogy időben közelebbi, lezártabb múlt, mint 1848. Értékelni annyi volna, mint felvetni, hogy a Wesselényi–Zrínyi–Frangepán-szervezkedés dicső múltunk része-e vagy történelmünk szégyenletes eseménye. 1919 halott, és napjainkban, a HUTÖREDÉM (Husadik Század Történetét Redémonizáló) Intézet alakulásának pillanatában⁶⁶ nem áthallás nélkül való azt mondani, hogy béke poraira.

Beszélő, 1999. március

⁶⁶ A Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítványt [rövidítve: KKETTK] a Magyar Köztársaság Kormányának 1020/1999. (II.24.) számú határozatával alapították. Főigazgatója Schmidt Mária egyben a XX. és XXI. Század Intézetek főigazgatója (2000–) és a Terror Háza Múzeum főigazgatója (2002–) is.

A németek és Európa *Versailles*-a

Esztendőnk sok nevezetes évfordulója között nem a legjelentéktelenebb a Németországgal 1919 júniusának végén kötött versailles-i szerződés nyolcvanadik évfordulója. A Magyarország sorsát is meghatározó Trianon annak a rendszernek volt része, amelynek középpontjában a legyőzött Németországgal aláírt béke állott. A megítélése máig végletes.

A triviális antifasizmus számára a rendezés nem számolta föl gyökeresen a német imperializmust, s így elősegítette azt, hogy *Hitler* vezetése alatt még szélsőségesebb formában támadjon fel a triviális nacionalizmus. Ez a nézet a világ azóta történt minden bajáért az igazságtalan békéket okolja. Csakhogy a magyarázat hibásan kezeli a fasizmusproblémát. A triviális antifasizmus a nácizmus eredetét visszavezeti a vilmosi Németországra, és egyenlőségjelet tesz a német imperializmus különböző változatai közé. Abban viszont e fölfogásnak igaza van, hogy a versailles-i békerendezés, azáltal, ahogyan történt, jelentősen hozzájárult *Hitler* 1933-as hatalomátvételéhez. A versailles-i béke egyik alapproblémája napjainkban is aktuális. Amíg a háború azonos társadalmi és politikai rendszerű nemzetállamok között dúl, addig az ellenségeskedést lezáró béke célja a két állam jövőbeni viszonyát a győztes érdekei szempontjából rendezni. A versailles-i békerendszer idején már felmerült az a kérdés, hogy a béke Németországra esetleg politikai rendszerváltozást akar kényszeríteni. A legyőzött Németországnak átadott békefeltételekben világnézeti motívumot az jelentett, hogy a történelemben először felvetették a háborús felelősség kérdését. Ennek alapján háborús bűnössé akarták nyilvánítani a német császárt, és eredetileg azt tervezték, hogy kiadatják, és bíróság elé állítják. Mindennek nem volt semmi alapja. Az első világháború előkészítésében Németország és szövetségesei nem játszották azt az egyértelmű és kizárólagos agresszor szerepet, mint később a második világháború esetében. Anglia és Németország a gyarmatok újrafelosztásáért és a világtengerek ellenőrzéséért harcolt. Franciaország revánsot akart venni az 1871-es vereségért, de Németország sem az elzászi németek önrendelkezését védte. Oroszország uralkodni akart a Balkán szláv népei felett, és ezt az uralmat ki akarta terjeszteni a Monarchia szláv népeire is. Vele szemben Bécs a birodalom szláv népei fölötti uralmának megtartásáért harcolt. Furcsa módon az Egyesült Államok 1917-es hadba lépése volt a leginkább defenzív jellegű. Német győzelem esetére a *Monroe-elv* megkérdőjelezésétől tartottak. Angol vereség esetén pedig megjelenni látták a csúcsos sisakokat a kanadai határon, és megálmodták a német csatlós mexikói kormányt, amely a németeknek játssza át az olajat. Egyoldalú háborús felelősségről tehát nem lehetett volna szó.

A legyőzött Németország összes posszibilis tényezője elutasította az egyoldalú felelősség vádját. A békefeltételekhez való viszony szempontjából érdemes áttekinteni az akkori német belpolitikai helyzetet. A háború végén, amikor a demokratikus népforradalom megdöntötte a császári rezsimet, az 1919-es választást a szociáldemokrata párt nyerte meg, de nem abszolút többséggel. Koalíciós kormány alakult a szociáldemokrata *Gustav Scheidemann* vezetésével, amelynek tagja volt a katolikus felekezeti *Centrum Párt* és a

választáson harmadik *Demokrata Párt*. A katolikus párt vonalát XV. *Benedek pápa* határozta meg, programjának alakításában pedig döntő szerepet játszottak az akkor keményen munkásérdeket védő katolikus szakszervezetek. A Centrum erőteljesen demokratikus párt volt. A *Német Demokrata Párt* a hipermodern exporttőkét képviselte: a villamosipari Siemens Műveket, a vegyipart, valamint a „*polgári radikális*” véleményformáló értelmiséget. Ellenzékbe szorult a Rajna-vidéki szén- és acéltőkét képviselő *Német Néppárt*, a konzervatív párt utóda, a *Német Nemzeti Néppárt* néven szereplő junker–nagybirtokos párt és a *Független Szocialista Párt*, a szociáldemokraták kivált baloldala, amely habozott, hogy kommunista párttá alakuljon-e. Az egyoldalú háborús felelősség megállapítását egyetlen párt sem akarta elfogadni. A béketárgyaláson részt vevő német delegációt *Ulrich Brockdorff-Rantzau* gróf, a Scheidemann–kormány pártonkívüli külügyminisztere vezette. Szereplése a formátumos konzervatív hazafiság legendás alakjává tette őt. Nem volt hajlandó felállni a győztesek képviselői előtt, ülve adta elő önérzetes, emelkedett szavakban az egyoldalú háborús felelősség határozott visszautasítását. A teljesen elképedt amerikai *Wilson elnök* azt mondta, hogy még nem hallott ilyen tapintatlan beszédet. De nem volt lehetőség az aláírás megtagadására. Miután maga Hindenburg marsall nyilvánította ki, hogy a katonai védekezésnek nincs esélye, a tiltakozásból lemondó Scheidemann az előző munkaügyi miniszter *Gustav Bauer* váltotta fel, aki aláírta a békeszerződést. Brockdorff-Rantzau ezt nem vállalta, így a kormány nevében utóda, a szociáldemokrata *Hermann Müller* és a centrupárti *Johannes Bell* igazságügyminiszter tette rá a kézjegyet. A szociáldemokrata párt a hozzájáruláshoz csatolta tiltakozását az egyoldalú háborús felelősség vádjá ellen, a Demokrata Párt kilépett a kormányból. Ellenezték az aláírást az ellenzéki pártok: a Ruhr–tőke és a junker nagybirtok pártjai.

A békediktátum a vereség pillanatában egymáshoz sodorta a német belpolitikai táborokat. A háború első éveiben, amíg Németország a frontokon fölényben látszott lenni, a várható győzelem esetére elkezdődött a hadi célok megfogalmazása. Az ország két táborra oszlott. Az uralkodó osztályok „*győzelmi békét*” akartak, hatalmas hadisarcot a vesztesektől. Németországhoz csatolták volna Belgiumot és Hollandiát, a keleti határ pedig valahol a Volga körül húzódott volna, a birodalom kiverte volna Angliát a Közép-Keletről. Ezzel szemben a szociáldemokraták és a demokraták kimunkálták a hadisarc- és annexiómentes béke koncepcióját; egyszerre akartak elvi alapot adni egy majdani német demokrácia és egy demokratikus államközi kapcsolatrendszer számára. A kompromisszumos béke nem csupán szociáldemokrata világmegváltás volt. Konzervatív erők is törekedtek rá. XV. Benedek pápa konzervatív megfogalmazásban lényegében a hadisarc és területszerzés nélküli kompromisszumos béke programját hirdette meg. Csatlakozott a programhoz a Centrupárt is, amely így belépett a demokratikus fordulat előkészítésére szövetkező blokkba. A szociáldemokrata–centrum–demokrata blokk egy programba foglalta össze Németország teljes értékű demokratizálását és az elviselhető béke elérését. Egyszerre volt demokratikus és hazafias. A párizsi békecsinálók számára fennállt a lehetőség, hogy talpra állítsanak és megszilárdítsanak egy német demokráciát, amelynek létrejötté esetén nem kellett volna tartani a wilhelmiánus világhuralmi tervek újjáéledésétől. A békecsinálók azonban nem ezt a Németországot akarták, maguk is a győzelmi béke hívei voltak. Nem

akarták nyeregbe segíteni a német demokráciát; nem csupán Németország katonai erejét akarták véglegesen felszámolni, hanem gazdasági potenciálját is. A százmilliós országból hadsereg nélküli kishatalmat akartak csinálni, a modernizációban élen járó német gazdaságot pedig visszataszítani az elmaradottság szintjére.

A német demokratikus erők súlyosan megfizették a demokratikus béke kudarcát. A győzelmi béke megvert tábora őket tette felelőssé a vereségért. A jobboldali propaganda azt hirdette: a gyalázatos békéért az a tábor felelős, amely elhitette, hogy van más lehetőség is, mint a „*győzelem vagy halál*” alternatívája. A megvadult jobboldal meghirdette a leszámolást. A feloszlítás előtt álló ellenforradalmi különítmények összefogó keretszervezeteként megalakult az *Organisation Consul*, hogy megszervezze az „árulást” megtorló leszámolást. *Matthias Erzberger*, a *Centrum Párt* vezére gyilkosság áldozata lett, majd a demokrata párti *Walther Rathenau* külügyminiszter életét oltotta ki két OC tag egyetemista géppuskasorozata. Az ügyben a magyar jobboldal is dicstelen szerepet játszott. Rathenau gyilkosait Magyarországon rejtegették, majd maga a „*Consul*”, *Hermann Erhardt* haditengerész kapitány is *Hugo Kerchnawe* álnéven egy ideig Magyarországon bujkált, maga Horthy is tárgyalt vele.

Mindez azonban 1930 előtt még nem vitte győzelemre a német revansizmust. A kikényszerített békét az tette teljesen elfogadhatatlanná, hogy önző konkurenciaérdekből a német gazdaságot le akarta szállítani arról a fejlettségi szintről, amelyet a századfordulón elért. Az első jótételi program, az 1924-es *Dawes-terv*, majd még inkább az 1929-ben életbe lépett hasonló célú *Young-terv* valójában a jótétel csendes elfelejtésének a programja volt. Az ekkor már meghatározó erőként szereplő USA életképes Németországban volt érdekelt.

A német társadalom azonban olyan mértékben volt a jótétel ellen hangolva, hogy ezt nem érzékelte. A náci pártot a jótételi terv elleni össznépi indulat vitte a hatalom csúcsára.

Magyar Hírlap, 1999. július 3.

Caligula–effektus

A kormány idegállapota

Kormányunk ideges. Az Egyesült Államokban az elnök évente jelentést tesz az unió helyzetéről, nálunk lassan arra lesz igény, hogy illetékes szerv negyedévente tájékoztassa az országot a kormány idegállapotáról. Kétségtől van miért idegesnek lennie. Alig takarította be a választáson a Tocsik-ügy hozta termést, nyakába kapta Kaya Ibrahimot. Szakértő legyen, aki ért valamit abból, hogy Tocsik sikerdíja voltaképpen mi volt, azt viszont mindenki érti, hogy pénzt kölcsön venni azzal az előre megfontolt szándékkal, hogy fantomcégek útján nem fogjuk visszafizetni, igen csúnya dolog.

A dinamikus kormány nem is hagyta annyiban, és visszalőtt, még hozzá nagy ágyúval. Az idegességre az ad okot, hogy nagy ágyú még Rettenetes Iván cár ágyújának idején sem sült el ekkorát visszafelé, mint a megfigyelési akció. Faragó–Janda–Pinkerton másfél milliót kapott, hogy a kormány megkapjon egy magnószalagot, amelyből az derül ki, hogy a Xénia–tröszt magándetektívvel figyeltette Pokorni képviselőt azért, hogy magánéleti (nem közéleti!) kompromittáló adatokat gyűjtsön a honatya egy leleplező felszólalása miatt. Ez maga a békebeli magándetektív–tevékenység, amikor Jandával (a Horthy–kor sztár magándetektívje) kerestették a valóokat. Azóta viszont robbant a bomba – most van csak ok az idegességre. A Defend Kft. „országos parancsnoka” tévényilatkozatban jelenti be (RTL Klub 1999. június 20.), hogy Kövér László megbízásából ő vette meg a szalagot Faragó–Janda–Pinkertontól, és adta oda Kövér Lászlónak. Még nem lehet tudni a nyugalmazott ezredesről, hogy átvált-e az ellenséghez, zsarol, vagy vele akarják a balhét elvitetni. Az utóbbi esetben felvetődik annak a gyanúja, hogy ezzel fizettették meg a volt főtiszt őrző–védő kft.-je zsíros állami megbízásait. (Emlékezzünk csak arra, hogy a „tocsikos” Boldvai és Budai ügyében a bíróság befolyással való üzérkedést állapított meg.) A másik lehetőség az, hogy az ezredes stróman volt, azaz fideszek állami pénzt használtak pártcélra. *Tehát azt tették, amivel az ellenfelet akarták megvédeni.* Mint az oviban: mindig az, aki mondja.

Más idegesítő dolog is adódik. Ellopják a miniszterelnök egyik szolgálati kocsiját.⁶⁷ A tolvaj odalép a kocsihoz, és ráfordul a kocsit vezető kormányőr hadnagynőre, hogy mars ki a kocsiból. Nem az történik, hogy a testőr nő Fidesz–Lindaként fülénél fogva megpörgeti a támadót a feje felett, és feltörli vele a flaszt, noha erre képezték ki, hanem kiszáll a kocsiból, és átengedi a tolvajnak. Nem tétlen azért: ahogy a tolvaj keze a kormányon, elő a pisztolyt, és ötöt bele a támadóba! Rendőr ilyenkor azt mondja, hogy a támadónál fegyver volt. Ez a fegyver azonban nem akar előkerülni. Még fegyvernek látszó tárgy sem. Márpedig, ha a pénztáros Mancika ijedtében nézheti a kapukulcsot aknavetőnek, a kormányőrnek még a pisztoly márkáját is fel kell ismernie. A botrány ott érlelődik, hogy a támadó védője feltételezi, hogy a támadónál nem volt fegyver. Most van feladata Birjzkin nyugalmazott titkosszolgálati ezredesnek. Fel kell derítenie, hogy az ügyvéd ezt a gázságot a

⁶⁷ Az autóban [Toyota RAV4] nem a kormányfő utazott, hanem egyik közeli családtagja.

Lockheed Martin legnagyobb konkurense, a Gigant Mickey Mouse Co. megbízásából követte el. Ha esetleg az derül ki, hogy a Kaukázuson túli Ogromnűj Gnom titkos hadiüzem generálkeresztapja, Nyikifor Kalasnyikovics Vooruzsnyikov a felbujtó, még jobb.

A kormány két módon vezeti le idegességét. Az egyiket bugyuta–szindrómának nevezhetjük, a másikat Caligula–szindrómának. A kormány afeletti idegességében, hogy tervezettnél kevesebb állami bevételből nem lehet több állami kiadást fedezni, nem érzékeli hatalmának és lehetőségének határait. Azt hiszi, hogy a FIFA-nak ugyanúgy parancsolhat, mint a magyar érdekegyeztető tanácsnak. Ezt teszi maga a kormány hatalmi magja. A kormány–garnitúra mezei hadai már azt hiszik, hogy az amerikai külügyminisztériumnak is ők mondják meg, hogy ki lesz Budapesten az Egyesült Államok követe.⁶⁸ Ez a felső vezetőséget úgy felidegesíti, hogy súlyos lépést vét. A miniszterelnök heti rádiószózatában kijelenti, hogy nincs szó korrupcióról. A Lockheed nem fizette le a három miniszterelnökségi politikai államtitkárt és a két tucat kormánypárti képviselőt, hogy a hadirepülő cég magyar exportot intéző igazgatójából követet csináljanak, hanem az illetők bugyutaságból azt hitték, hogy ilyet szabad csinálni. A miniszterelnököt idegesítheti az, hogy ha maga nem esik bugyutaságba a FIFÁ-val kapcsolatban, akkor a miniszterelnökség „csekély értelmű medvebocsa” nem követnek el ekkora oktondiságot. Az idegesség következtében a kormányfő nem gondolja végig, hogy a korrupció ellenszenves dolog ugyan, de egy kormányra semmiben sem jellemző, ha egy világcég esetleg lefizeti tagjait egy nagy üzlet érdekében. Ilyen mindenhol megtörténhet.

Ha azonban három miniszterelnökségi államtitkár és a kormánypárti frakció szekérderéknyi tagja bugyuta, akkor felvetődik a kormány alkalmasságának a kérdése. Talán még rosszabb jele az idegességtől fellépő bugyutaszindrómának, ha nem kormánypárti korifeusok bugyutáskodnak, hanem bugyutának nézi a kormány a népet. Ez történik, amikor a Simicska közeli cégek Princztől kapott pénze esetében azt mondják, hogy nincs bizonyíték arra, hogy a pénzek eljutottak a pártkasszába. Azt hiszik, hogy a nép a pártkasszát páncélszekrénynek gondolja a pártelnök irodájában, és nem tudja, hogy a pártkassza a párt közeli cégek bankszámláival azonos?

A Caligula–szindróma azt jelenti, hogy a kormány idegességének levezetésére, kellemetlenségei ellensúlyozása végett úgy jár el, mint a császár, aki konzult csinált a

17

⁶⁸ A *Népszava* közölte 1999. május 19-én azt az angol nyelvű levelet, amelyet Gyuricza Béla nemzet-biztonsági főtanácsadó, Balsay István miniszterelnökségi államtitkár és Selmeczi Gabriella TB-alapokat felügyelő államtitkár, valamint további 29 fideszes, valamint két kiscgazda országgyűlési képviselő írt alá, mint 'senator'. A magyar politikusok Steven M. Jonest, az amerikai Lockheed Martin hadiipari cég vezető munkatársát ajánlották az Egyesült Államok soron következő budapesti nagykövetének.

Nem valószínű, hogy a Lockheed bárkinek is kenőpénzt ajánlott volna Magyarországon, mert a cég már túl volt néhány jelentős nemzetközi botrányon. Az államtitkárok két napon belül lemondtak, Gyuricza Béla pedig [súlyos betegség miatt] meghalt.

lovából, hogy megmutassa a szenátusnak, hogy még ezt is megteheti velük.⁶⁹

A kormány–megtorlás tipikus módja az, hogy olyan alakokat nevez ki köztisztviselőkbe, akiknek személye arculcsapás az ellenzék számára. Ha az a kampányfeladat, hogy békát kell legyömszölni az ellenfél torkán, akkor a békának minél rondábbnak, minél varangyosabbnak kell lennie, hogy a megtorló–megalázó feladatot elvégezzék vele. Kosztolányi képviselő úr az országgyűlési különbizottság élén láthatóan ilyen Incitatus, bizonyos tévé–vezetők pedig már a varangyossági szintet érik el. A legpökhendibb caligulázás azonban az, hogy a lövöldöző kormányörnöt előléptetik. A jobboldali agitprop dühroham–osztag vezetője megírja, hogy a tulajdonosnak javai védelmében *eo ipso* felkoncolási joga van. A demokrácia eltörölte a halálbüntetést bírói ítélet formájában, a rendpárt visszacsempészi önbíráskodás formában.

A Koszovó–háború során lezajlott füllentéstől–lódításra botladozás még jobban felidegesíti kormányunkat. Bejelentjük: a Vajdaság nem lesz bombázva – aztán mégis lesz –, az F/A-18-asok Taszáron a jugoszláv légitámadástól védenek, nem támadnak. Minden átvonuló NATO katonai szerelvényről azt kell sejtetni, hogy zabpelyhet és rágógumit visznek, a fegyver tengeri úton, a Föld megkerülésével jut Németországból Koszovóba. Indulatba is jött a kormány második embere. A közszaglászati miniszter⁷⁰ – akinek tárcája állítólag nincs, de államtitkára van, mint a tárcáknak – (nota bene a hírhedt Somogyi Tamás⁷¹ nem államtitkári rangban volt kabinetfőnök), a Komédiumban (1999. június 13.) olyan kirohanást enged meg magának, ami csak a kormány idegállapotának tudható be. Kifejti, hogy hazánkban a rendszerváltozás óta a politikai szélsőséget az SZDSZ jelenti. Hát, ha Petőfi szélsőséges volt, amikor azt írta, hogy „*Akasszátok fel a királyokat! ...*” Az ellenzéki párt szélsőségessége szerint abban áll, hogy tagadja az értékeket és a tradíciót. Bizony van hajlam arrafelé azt a kötéblát földhöz csapni, amelyre a *Szabadság – Egyenlőség – Testvériség* helyén értékként a *Rend – Hierarchia – Szigor* van felvésvé.

Ami pedig a hagyományt illeti: márciusi ifjak igen, gyűldei ifjak nem. A MIÉP-pel fideszéknél csak az a baj, hogy szalonképtelenné teszi olyan problémák, mint Trianon és a zsidókérdés megtárgyalását. Ami az elsőt illeti: nyolc esztendeje, de főleg egy éve mindent a Trianon–sebszagatás áraszt el. Ha Trianon szalonképtelen volna, akkor országunkat disznóólhoz lehetne hasonlítani, amit szalonképtelen valami borít. Nem szalonképtelen Trianon, hanem külpolitikai érdeket sért egy miniszter, ha megkérdőjelezi a határok elfogadását.

⁶⁹ Incitatus (névének jelentése: gyors, sebes) Caligula római császár kedvenc lova volt. A lovat Suetonius szerint 18 rabszolga gondozta, az istállója elefántcsontból és márványból készült, a szerszámai drágakövek ékesítették. A császári lakomákon a szenátorok etették. Caligula a legmagasabb rangú tisztviselővé, konzullá akarta kinevezni, de mielőtt ez megtörtént volna, a testőrség megölte. [A császárt, nem a lovat.]

⁷⁰ Kövér László, polgári titkosszolgálatokat felügyelő tárca nélküli miniszter.

⁷¹ Somogyi Tamás nyugalmazott vezérőrnagy, a Horn–kormány polgári titkosszolgálatokat felügyelő minisztere, Nikolits István kabinetfőnöke volt. A Kormányzati Ellenőrzési Iroda 1998 második félévében kezdte meg a szakszolgálat technikai korszerűsítéséhez kapcsolódó beruházások ellenőrzését, majd Sepsey Tamás, az iroda vezetője feljelentette Somogyi Tamást államtitoksértés, illetve gazdasági bűncselekmények miatt.

A zsidókérdést nézve: gondoljon el a miniszter olyat, hogy a két háború között valakik elkezdtek volna firtatni, hogy elcsatolt területről menekült hivatalnokokat a kinevezéseknél nem részesítenek-e előnyben – és ezt a firtatást elnevezték volna „*vagonlakókérdésnek*”. Körülbelül így szalonképtelen a „*zsidókérdés*”.

Nagy igazság, hogy a MIÉP-frakcióban nincsen volt nyilas. Hozzátehettem volna, hogy volt Bach–huszár és 1849-es muszkavezető sincs. Gondolja, MIÉP-ék talicskán fogják az ülésterembe tologatni a 96 éves Vérengzhető testvért?

Seduxen, Seduxen, Seduxen.⁷² Fel a fejfel, nem tart már sokáig.

Népszabadság, 1999. július 5.

⁷² A Magyarországon *Seduxen* [Richter Rt.] néven ismert gyógyszer hatóanyaga a diazepam, ami a Magyar Gyógyszerkönyvben Diazepamum néven szerepel: szorongásoldó, nyugtató, izomlazító és amnézia-okozó vegyület. Világszerte *Valium* néven forgalmazzák és függőséget okozó drognak is tekintik. A hatvanas–hetvenes években a magyar felnőttek mintegy ötöde rendszeresen szedte.

A pótmegoldás géniusza

Századunkban négy történeti alakról neveztek el korszakot. A „Ferenc Jóska” szakasz 1916-ig húzódtott, 1920 és 1944 között a Horthy-korszak élte virágát, 1948 és 1953 között a Rákosi-éra szakadt az országra, és 1957 meg 1988 között a Kádár-korszak jutott osztályrészünkre. Arról a Kádárról elnevezett korszak, aki immár tíz éve halott; most van temetésének évfordulója.

Rákosin kívül a másik három abban emlékeztet egymásra, hogy mind levert forradalmak után számolták fel véresen az ellenállást, majd végül megbecsült konszolidálókként maradtak meg a köztudatban. Mindháromról elmondható, hogy krampuszból mikulás lett. Kádár abban tér el Ferenc Józseftől és Horthytól, hogy míg azok eleve szemben álltak a forradalmakkal, Kádár inkább egy múlt századi korszak névadójához, a neoabszolutista önkényuralom börtönöréhez, *Alexander Bach*-hoz hasonlítható. Kádár hosszú utat tett meg addig, amíg korszakot neveztek el róla. A két világháború közötti, alig létező illegális kommunista mozgalomnak 1943-ban lett a szervezője. Gyakorlatilag nem jutott tovább egy központi vezetőség létrehozásánál. Ennek tagja volt *Donáth Ferenc*, de *Péter Gábor* is – valamint azok, akik 1957-ben Kádár körül tűntek fel: *Szirmai István*, *Orbán László*, *Kállai Gyula*. A Kádár-vezetésnek az volt az egyetlen tette, hogy a Komintern 1943-as feloszlását úgy értelmezte, fel kell oszlatni a kommunista pártokat, így a nem létező illegális mozgalmat *Békepárt*-t keresztelte át. Ez a tett hosszú időre beárnyékolta Kádár mozgalmi pályáját. A Moszkva által élre helyezett Rákosi–Gerő–Farkas–Révai junta 1945-ben egyebek mellett azzal az ürüggyel hagyta ki Kádárt az első vonalból, hogy „*likvidátor módon*” feloszlatta a pártot. A fordulat éve után azért belügyminiszter lett, majd bekapcsolták a Rajk-ügybe. Szükség volt rá, hogy hazai pártvezető is szerepet kapjon a hajdani nyugati emigráció likvidálásában, de 1950-től már a volt „*hazaiak*” is megbízhatatlannak számítottak. Nyomban 1954-es szabadulása után rehabilitálták, majd Rákosi 1956. júliusi leváltását követően bevették a Gerő-vezetésbe. Kádár egyszerűen kedvence lett minden irányzatnak. Gerő nem számította őt a *Nagy Imre* vezette pártellenzékhez, Nagy Imre viszont Kádárt szemelte ki Gerő bukása esetére pártfőtitkárnak. Felfedezte Kádárt Belgrád is; Tito benne látta a garanciát arra, hogy Magyarországon nem tér vissza a Rákosi-vonal. Nagy Imre mellett a forradalmi napokban Kádárnak az volt a szerepe, hogy minden forradalmi lépés után a rádióban a párt nevében csatlakozzék a kormány döntéseéhez. Ezek a nyilatkozatok óvatosan kétszínűek, lavírozók voltak. A fegyveres felkelésnek a fegyverszünettel lezárult első szakaszát elismerték forradalomnak, de egy szusszanással nyomban óvtak is attól, hogy ENSZ-csapatok jöjjenek Magyarországra, mert ez Kádár szerint „*világháborús fenyegetés*” lett volna. A szovjetek kegyetlen beavatkozása után Tito javasolta Kádárt az ellenkormány élére.

Az új hatalmi helyzetben derült aztán ki Kádár alapvető képessége: a tanulékonyság. Új posztján látta be, hogy bizonyos lépések, amelyeket átmeneti taktikai engedményeknek, pótmegoldásnak szán, hosszabb távra hasznosabbak lehetnek uralmának konfliktusmentes fenntartásához. Az ellenállást is e tanulékonyság jegyében számolta fel.

Akkora terrort kell alkalmaznia, amely megtöri az ellenállást, de ez lehetőleg ne legyen olyan mértékű, hogy az elnyomott társadalom a Rákosi-rendszer visszatérését lássa benne. Százával akasztatja fel a fegyveres felkelőket, de a forradalmi bizottságok és munkástanácsok aktivistái esetében megelégszik a börtönnel. Az ennél is kisebb forradalmi tevékenységet végzőknél (vörös csillagot leverők, alkalmi beszédek szónokai) lemond a „teljes körű” megtorlásról, megelégszik azzal, hogy az érintetteknek csak kis része kerül börtönbe. Ezzel kiváltja maga ellen a bosszúszomjas káderek ellenállását. Ebből jön létre az a funkcionárius ellentábor, amely az egész Kádár-korszakon keresztül harcol a szabályos „népi demokratikus” vonal visszatéréseért. Az ellenállás felszámolásának végén, 1958 nyarán aztán kivégeztette Nagy Imrét, ezzel biztosítván, hogy Moszkva ne akarja felváltani őt Rákosival. Moszkva felhatalmazásának birtokában Kádár 1960 és 1963 között amnesztiával kiengedte az ötvenhatos foglyokat. Fenntartotta a maximális erőszakszervezeti apparátust, és ennek felhasználásával a politikai közömbösítést tekintette az uralom-konzerválás módszerének. Ezt fogalmazta meg a klasszikus formula: „Aki nincs ellenünk, velünk van.” Eredetileg taktikai engedménynek szánták, de a pótmegoldás jobbnak bizonyult. A meggyőződéses elvtárs hajlamos arra, hogy a szocialista elveket szembesítse a „létező szocializmus” valóságával. A közömbös örül, hogy élni és érvényesülni hagyják. A pótmegoldás eredményessége megmutatkozik a kor legfontosabb engedményében. Még a terror tetőpontján, 1957-ben Kádár feladja a rendszer munkahelyi „közösségi élet” kötelező voltát. A dolgozó munka után hazamehetett vagy betérhetett a kocsmába. Kádár eredetileg nyilván – akárcsak elődje – a szocializmusra nevelés fő módszerének tekintette a munkahelyi közösségi életet. Feladását átmenetinek szánta, de hamar belátta, hogy a háborítatlan magánélet eredményezte „jó közérzet” jobban integrál rendszerébe, mint az erőltetett közösségi élet. Hasonló módon jó ötletnek bizonyult a magánereőből való lakásépítés engedélyezése, amivel eredetileg átmenetileg a lakásínség okozta feszültségen akartak enyhíteni, de hamar belátták, hogy ezzel nem csupán anyagi terhet vesznek le az állam válláról, hanem az építkező konszolidált alattvalóvá is válik. Aki házat épít, annak sem ideje, sem ereje nincs arra, hogy szembe szálljon a hatalommal.

A pótmegoldásnak mint rendszerépítő tényezőnek azonban volt határa. Az amnesztia után azonnal kiderült, hogy a gazdaság teljesítményéből nem lehet biztosítani azt a fogyasztási szintet, amelyet Kádár és vezérkara a lakosság minimális megelégedéséhez szükségesnek tartott. Be kellett avatkozni, így bukkant fel a hatvanas évek második felében a gazdasági reform terve. Kádár érzékelte, hogy ha nem teszi rendszerét hatékonyabbá, akkor nem tudja tartósan biztosítani a „jó közérzetet”. Azt is tudta viszont, ha piaci alapra helyezi az adminisztratív irányítású gazdaságot, akkor ennek adekvát politikai modellje valamiféle pluralizmus.

Tanulékonyágának csúcsteljesítménye volt, hogy megértette: rendszere reformálhatatlan. A hetvenes évek elején elejtette az „új gazdasági mechanizmus” politikailag veszélyes programját, és olyan pótmegoldásokkal próbálkozott, amelyek már nem csupán a cél eléréséhez nem voltak elegendők, de a megoldás halogatásához sem. A lassan, majd mind gyorsabban emelkedő árak szétfoszlatták a kádári jóléthez fűződő illúziókat. A rendszernek át kellett adnia a hatalmat, hogy elébe vágjon az összeomlásnak, ne kelljen

eljátszania a csődtömeggondnok szerepét, ami lincshangulatot válthatott volna ki a társadalomból. Kádár leváltása már az 1985-ös pártkongresszustól kezdve napirenden volt. Az első titkár hattyúdala az 1989-es tavaszi KB-ülésen elhangzott felszólalása volt, amely után nem sokkal meghalt. Ezt a felszólalást én nem tekintem egy teljesen leépült ember összevissza beszédének: álcázás és kétszínűség volt ebben is, mint az egész kádári életműben. Valahogy így rekapitulálnám: *„Az engem leváltó új pártvezetés azt az utasítást adta nekem, hogy a nyilvánosság előtt mondjam el, mi volt a Nagy Imre-ügy. Én ezt helytelenítem. Úgy vélem, hogy egy ilyen leleplezés árt a párt tekintélyének. Mindazonáltal végrehajtom az utasítást, mert így kívánja a pártfegyelem. Ez a pártfegyelem maga volt az életem, ehhez tartom magam. Én mégsem fogom elmondani azt a beszédet, amelyre az új vezetés utasított, hiszen az elvtársak láthatják, hogy betegségem meggátol benne.”*

A pótmegoldások aztán addig görgették a megoldandó problémákat, amíg a rendszer a szakadékban kötött ki.

Magyar Hírlap, 1999. július 10.

Az árulás világa: a Kádár–rendszer

Jellem és történelem

Századunk második felének vezető történelmi személyiségei esetében ritkán tudjuk, hogy személyiségük határozta-e meg későbbi történelmi szerepüket. Rákosi Máttyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály esetében fogalmunk sincsen arról, hogy személyiségük tette-e őket kommunista vezetővé, vagy más okból funkcionáriusokká váltak és a „lét” magához idomította a „tudatot”. Gerő és Farkas esetében jószerivel az életrajzot sem ismerjük. Rákosi személyi adatai ismertek, és a bukott diktátor nemrégiben megjelent emlékiratában is előadta öngigazolását, Révai József esetében pedig az írásokból valamennyire kirajzolódik a pártideológus jellemképe.

Kádár az a ritka eset, akinek élete alakulásából látható: a személyes vonások döntő szerepet játszottak abban, hogy az a nagybetűvel írt KÁDÁR lett belőle, akiről elneveztek egy korszakot. Kádár nem írt emlékiratot, és kidolgozott életrajz sem készült róla, ezt a Gyurkó Lászlónak diktált önéletrajzi interjú helyettesíti. Ebből megtudhatjuk a kádári önlegendának azt az ismert elemét, hogy kora ifjúságától kezdve kiválóan sakkozott, ami kimagasló értelmi képességre utalna. Azt már ki nem találhatjuk az interjúból, hogy hogyan is lett kommunista. A két háború közötti korszak több százezer ipari munkásából néhány ezer volt szociáldemokrata és néhány tucat illegális kommunista. Nem sokat tudunk meg arról, hogy Kádár hogyan került ebbe a néhány tucatba. Családi kapcsolatok, ismeretségek nem játszottak ilyen szerepet. A kommunista vezérek kanonizáló életrajzaiban leírják, hogy a vezér kinek a személyes hatására vagy milyen katartikus élmény benyomása alatt, netán megvilágosító olvasmány inspirációjára lett kommunista. Mondjuk úgy, hogy egyszer egy költöztetéskor a lábára esett a *Tőke*, belelapozott és világos lett számára minden. Kádár nem mond Gyurkónak ilyesmit. Amit pályájáról máshonnan megtudunk, abból kell ezt is és sok minden mást is megérteni.

Kádár pályáját valószínűleg két jellemvonás határozta meg: *gyáva volt és munkakerülő*. Hogy lesz ebből a kommunista? Az illegális tevékenységhez bátorság kellett. Pedig Kádár egész életén végigvonul a gyávaság. Sorsát sok esetben ez a karaktervonás alakítja. De nézzük előbb a munkakerülést. Kádár írógépszerelő volt. Ezt az elit szakmát nyilván jó szellemi képességei révén szerezte meg. Olyan szakma volt ez, melynek köszönhetően a nagy válság mélypontján sem kellett rettegnie attól, hogy munka nélkül marad. Kádár azonban soha nem működött írógépszerelőként. Valaha gúnyosan megálmodtam az eljövendő *Kádár Múzeum*-ot és kajánul elképzelttem, hogy közepes szobát sem tudnak megtölteni majd az írógépekkel, amelyeket életében megjavított. Kádár ipari munkás pályáját azzal kezdte, hogy kifutó volt egy esernyősnél. Nyilván jóval kevesebbet kapott ezért, mint amennyit írógép-műszereszként keresett volna. Vagy mégsem: ha elővesszük detektívrégény–olvasó agyunkat, rájövünk: *Kádárnak ez a fedőállása volt. Guruló rubelekből élt*. A párt Bécsből az esernyősnek annyit fizetett, hogy Kádárnak (meg az esernyősnek) nem voltak anyagi gondjai. Olyan mértékben volt munkakerülő, hogy ez bevitte a mozgalomba. Úrrá tette eredendő gyávaságán.

Mert gyáva volt. Az első lebukáskor társaira vallott, s ezért ki is zárták a pártból. Csak 1943-ban, a párt 1942-es teljes felgöngyölítése után fanyalodott a moszkvai központ a Kádár-félékre. Ekkor alakította újjá az illegális pártot néhány tucat emberrel. 1944-ben ismét lebukik, a börtönt bombatámadás éri, és sikerül meglépnie. Nosza azonnal „*mély illegalitásba vonul*”, vagyis kivonja magát az ellenállási mozgalomból. Jelszava a túlélés, nem a helytállás. 1945 októberében a vele és 1943-as vezetésével semmiféle kapcsolatban nem álló Rajk László kapcsolódik be az ellenállási mozgalomba (meg is fizet érte 1949-ben). Kádárt más okok mellett 1944-es gyávaságáért, pontosabban annak is az ürügyén szorítják a moszkoviták 1945-ben a második vezetési garnitúrába. Nem neki, hanem 1943-as káderének, alárendeltjének, Péter Gábornak adják az ÁVÓ vezetését, de Kádár is belügyminiszter lesz a „*fordulat éve*” után.

A Rajk-perbe bekapcsolták. Farkassal együtt ő folytatta le a pártvezetés részéről Rajk döntő kihallgatását. Ők ketten rendelték el ezután Rajk megveretését. Amikor az ötéves terv beruházási előirányzatának 25 százalékos felemelése után az életszínvonal leszállítása veszélyes mértékben fokozta a társadalom elégedetlenségét, a moszkovita pártvezetési mag már nem tartotta megbízhatónak a volt hazai pártszervezőket. Azt feltételezte róluk, hogy magukban azt gondolják: ennél jobban csinálták volna a szocialista átalakítást, ha nekik adják a pártvezetést. Kádár börtönbe került, ávós kihallgatói körében legendává vált gyáva viselkedése. 1957-ben „*nagyimrés*” foglyoknak kihallgatás közben több államvédelmi vizsgálótiszt mesélte, hogy Kádár mennyire gerinctelen volt. Maga is elismeri Gyurkónak, hogy mindent magára vállalt, amit hallani akartak tőle, hogy a verést megússza. Meg is úszta, rendben is volna ez... Az nincsen rendben, hogy 1954-es rehabilitálása után azt mesélte barátjának, Kelen Bélának, az *Esti Budapest* főszerkesztőjének, hogy vizsgálótisztje, Farkas Vladimir a szájába vizelt. Ez legenda lett pártellenzéki körökben. Nem kínozták, de ezt hazudta értelmiségi barátjának, hogy a legendát elterjesztse vele. 1954-ben, kiszabadulásakor a Nagy Imrével szembenálló Rákosinak is szüksége volt „*díszrehabilitáltra*”. Kádár és Kállai Gyula csatlakoztak Rákosihoz. 1956-ban, kései kiszabadulásakor felzárkózott hozzájuk Marosán is.

Kádár bizonynyal nem elvi sztálinizmusból tette ezt, hanem megint csak gyávaságból. Rákosi ajánlatot tett, és nem merte elutasítani. Mindenesetre rövid távra jó lóra tett. Egyetlen rehabilitált lett, aki pártfunkcióba került vissza: XIII. kerületi párttitkár lett, rábízták Angyalföldet, a legendás munkásnegyedet. Kiszabadult ügytársa, Donáth Ferenc felkereste irodájában, és azt vetette fel Kádárnak, hogy Rákosit le kell váltani a párt főtitkárságából. Kádár hevesen ellenezte ezt. Kifejtette, hogy Rákosi leváltása olyan lovat adna az „*ellenség*” alá, ami végzetes lehet. Utána megüzente Donáthnak, hogy „*poloska*” van az irodájában, azért mondta azt, amit mondott.

Amikor 1956 februárjában a szovjet kommunista párt nevezetes huszadik kongresszusán elhangzott Hruscsov leleplező beszéde Sztálin tetteiről, Kádár is megértette, hogy már nincs miért félnie Rákositól. Szembefordult vele. Nem csatlakozott Nagy Imréhez – ehhez azért nem volt bátorsága. Rákosi és Nagy között létrehozott egy homályos arculatú „*óvatos duhaj*” funkcionárius pártellenzék-félét. Az 1956. decemberi párthatározatban, amely a forradalmat ellenforradalomnak bélyegezte, a forradalom okait megjelölő négy

pont közül az elsőben, a Rákosi-vezetés hibáiról szólóban valószínűleg erről írták azt, hogy a Rákosi-vezetés „hibáival” szemben a pártban széles demokratikus ellenzék alakult ki, de ezek az ellenállók nem vitték ki a bírálatot az utcára, mint a „Nagy–Losonczi-klikk”.

Kádár eme lavírozás eredményeképpen Rákosi 1956 júliusában történt leváltásakor Gerőhöz, az új főtitkárhoz csatlakozva a vezetés második embere lett, miközben a Nagy Imre vezette pártellenzék is bízott benne. Amikor Moszkva 1956 októberének utolsó napjaiban elhatározta a magyar forradalom fegyveres leverését, Tito találta ki Kádárt. Neki a rehabilitált magyar főtitkár volt a garancia arra, hogy ő nem lesz újra „láncos kutya”. Moszkva számára sem maradt más garnitúra. 1953 júniusa elsöpörte a „moszkovita négyest”, az 1955-ös „márciusi határozat” (az 1953-as Nagy Imre-kormány „jobbos hibáit” bíráló pártállásfoglalás) és a forradalom Nagy Imrét és Hegedüs Andrást – maradt az 1943-as fantom központi bizottság, már aki még posszibilis volt belőle: Kádár, Kállai, Szirmai és Orbán László. 1956. november elsején Kádár valószínűleg nem sok fantáziát látott abban, hogy élére áll a kollaboráns-kormánynak.

Valószínűleg megint a gyávaság döntött. Tudta, hogy amennyiben nem vállalja, Moszkva Rákosira fanyalodik. Kádár utolsó gyávaság vezérelt tette Nagy Imre kivégzése volt. Ezzel biztosította, hogy Moszkva nem fogja Rákosit visszahozni. A kivégzés a Jugoszláviával való második szakítás idejére volt időzítve – Kádár ezzel Titót is elárulta, akinek főtitkárságát köszönhette. A Hruscsov-vezetéssel más viszonyt alakított ki, mint ami múltjából következett. Hruscsov számára Magyarország volt az a kísérleti laboratórium, amely a forradalom utáni tabula rasa helyzetben többet valósított meg abból a desztalinizálásból, amit Hruscsov otthon csak kisebb mértékben tudott végrehajtani. Hruscsov a megbízhatatlan Gomulka mellett a megbízható Kádárt is maga mögött tudhatta 1957-ben Molotovékkal szemben, Kádár pedig Moszkva protezséjeként végre merete hajtani (először mert valamit!) az amnesztiát, ki merete engedni az ’56-os rabokat, mert az emiatt tomboló funkcionárius ellenzékkel szemben maga mögött tudhatta Hruscsovot.

Kádár némileg megszabadult gyávaságától. 1964-ben, amikor Hruscsov megbukott, életében először helyt állt: nem volt hajlandó elítélni a „huszadik kongresszus” és a Nyugattal való „békés egymás mellett élés” politikáját. Ezért viszonya a Brezsnyev-vezetéssel sokáig hűvös volt, de ezt már előnyére tudta fordítani. Hruscsov bukását ugyanis megelőzte a szovjet–kínai szakítás. Immár két szocialista tábor is volt. Ez mozgásteret teremtett – bizonyos határon belül – a népi demokráciák vezetői számára Moszkva egyeduralmával szemben. Kádár maradék-hruscsovizmusa saját elvű szocialista modellként jelenhetett meg.

Ha lenne egy Kádár-émlékmű, talapzatához négy sarokfigurát képelek el: Aczél György, Fehér Lajos, Gáspár Sándor és Biszku Béla. Biszku szimbolizálná a „mindent tudunk, de ebből csak keveset használunk fel ellenetek”-diktatúrát, a másik három a réteg-politikákat.

Aczél az értelmiségpolitikát, a „három T”, valamint a „marxizmus hegemoniája, nem monopóliuma” vezéreket. Mindkettő azt jelentette, hogy közölhetők olyan nem marxista írások, amelyek nem jelentenek a hatalom számára közvetlen politikai veszélyt. Ehhez csatlakoztak a „tudománypolitikai irányelvek”, a „kutatás szabadsága és a közlés felelőssége” direktíva. Értsd: „mindent leírhat sz bizalmas belső anyagban, de ezt nem hozhatod

nyilvánosságra”. Ez valóban nagy lazulást jelentett a Rákosi–korszak cenzúrájához képest, viszont kialakította a belső cenzúrárt. A teljes igazság feladása a részigazság veszélytelen kimondása fejében demoralizál, és hosszú távon értelmileg is leépülést eredményez.

Jellegzetesen megragadható a kádárista gyakorlat az egyházpolitika alakulásában. Az amnesztia végrehajtása idején a berendezkedő kádári hatalom több száz személyt érintő hajszát indított katolikus egyházi aktivisták és aktív hitbuzgalmi életet élő világiak ellen. A hajszát akarta megmutatni, hogy az ötvenhatosok szabadon engedése nem jelenti azt, hogy ezentúl nincs „ellenség”. Az osztályharc változatlan hevességgel folyik, csak a „párt” más arcvonalon indít offenzívát, mint 1956 novemberében. A kampány lezajlása után a kádári egyházpolitika újabb fronton támadott. Az egyházakkal hallgatólag kialakított *modus vivendi* alapja az volt, hogy a templomba járó hívőt nem zaklatják, de a hit terjesztése nem léphet ki a templomból. E tekintetben a hírhedt NDK is szabadabb volt. Az egyházi hirdetést ott ki lehetett tenni a templom kapujába, Magyarországon viszont ezt csak a templomon belül tűrték el. Ellenfelekké a modern felekezeti közösségek lettek, akkor főként a „Jehova tanúi”. Nem elsősorban pacifista nézeteik miatt, hanem azért, mert lakossági missziós munkát folytattak. A Kádár–vezetés a hatvanas évek végére a „történelmi egyházakat” már „*pacifikáltak*” tekinthette, a „szektákat” nem. A templomon kívüli missziós tevékenységet a történelmi egyházak papjai esetében is szigorúan megfigyelték és üldözték. Érthetően főleg az ifjúságot akarták védeni a „klerikális befolyástól”. A hittanra járó gyerekekkel a hittanóra után futballozó atya ellen rendőri zaklatás indult, államellenes tevékenység gyanújával. 1967 elején a pannonhalmi gimnázium diákjainak a Baradla barlangban történt tömeges szerencsétlensége ürügyén a Népszabadság hírhedt belügyi összekötője „*ügyet*” akart összehozni a túrát vezető bencés testnevelő tanár ellen. A barlangász sportvezetők és az orvostársadalom erőiesen kiálltak a tanár mellett, ezért a próbálkozás olyan mértékben sült el visszafelé, hogy ez szerepet játszhatott abban, hogy a rezsim egyházpolitikai gyakorlatában taktikát váltott. Ettől kezdve a futballozó atyák ellen nem indult rendőri zaklatás, hanem az Egyházügyi Hivatal „*leszólt*” (akkori államvédelmi szaknyelven ez volt a „*szignalizáció*”) az illetékes egyházi szervhez, hogy tegyen rendet a portáján, és iktassa ki az állam és az egyház közmondásosan jó viszonyát zavaró tényezőket. Áthárították az egyházi apparátusra a rendőri munkát. Az egyházi többségnek kellett a renitens lelkész egyházon belül lehetetlenné tennie. A hatalom, miközben látszólag leépítette a rendőri terrort, demoralizálta az egyházi vezetést. Normává tette, hogy a hitet nem terjesztene a paphoz méltó magatartás. Az egyháznak is „*túlélnie*” kell, nem hatnia.

A Kádár-korszak parasztpolitikáját Fehér Lajos szimbolizálja. Kádár 1956 után nem akarta belátható időn belül felszámolni az egyéni gazdaságok rendszerét, nem akarta kollektivizálni a mezőgazdaságot. Moszkva azonban a lengyel és a magyar „tapasztalat” alapján úgy ítélte meg, hogy az egyéni gazdaságok politikai veszélyt jelentenek, és elrendelte a népi demokráciákban a kollektivizálást. 1957–58-ban a Kádár-rendszer a politikai konszolidáció érdekében jelentős engedményeket tett az egyéni gazdaságoknak. Lehetővé tette mezőgazdasági gépek vásárlását, növelte az egyéni tulajdonban tartható földterületet. Ez oda vezetett, hogy a kollektivizálás nem tönkretett parasztgazdaságokat terelt be a „közösbe”, ebből pedig az következett, hogy Magyarországon, a szovjet blokkban egyedül, a

mezőgazdaság nem volt katasztrófaágazat. A hatvanas–hetvenes évek fordulóján a Fehér Lajos vezette „*agrárlobby*” azt is elérte, hogy a mezőgazdaság nem csak a maradék-elv szerint részesült a szocializmusban mindig preferált acél- és gépipar után a költségvetési ráfordításból. Ahhoz azonban, hogy a mezőgazdaság húzóágazattá fejlődjék, másfajta gazdasági modell kellett volna. Húzóágazat csak piacgazdaságban lehetséges, adminisztratív államgazdaságban nem. A még mindig szovjet modellben működő magyar mezőgazdaság nem lehetett tartósan versenyképes a dollár-piacon.

Gáspár Sándor testesítette meg a „*párt*” munkáspolitikáját. Amikor a hetvenes években a funkcionárius belső ellenzék munkásdemagógiával akart a gazdasági reform ellen fellépni, Gáspár állt élükre, és belső körökben ezt a káder-oppozíciót „*munkásellenzéknek*” becézték. A kádárizmus rétegpolitikájában pedig éppen a munkáspolitikát volt a leghalványabb. A prolinál nagyobb becsben állt az „*értelmiségünk*” és a „*mezőgazdasági fizikaiak*”. Kádár valószínűleg a „*néphez hű maszekokat*” is jobban kedvelte, mint a munkásokat, akik Csepelen az első kis áremelésre zsíros kenyeret tettek Lenin elvtárs szobrának kezébe.

A Kádár-rendszer „*sikerágazata*” a külpolitika volt. Kádár a Ceaușescu-féle ugrálás nyugati hatását lemérve korán felismerte, hogy a Nyugat nem a szovjet uralomtól való függetlenedést kedveli, hanem a lágerhű nonkonformizmust. A jugoszláv, albán, román függetlenségi törekvés kontraproduktív volt a nyugati külpolitika számára, mivel megkérdőjelezte a détente-politikát. A Nyugat kedvence Magyarország lett, amely úgy volt hivalkodóan nyugatimádó, hogy a Szovjetunióhoz is maradéktalanul lojális maradt.

Amit Kádár tett, azt Kákániában „*Fortwursteln*”-nek nevezték – tovalörtöyögésnek, tovább vegetálásnak. Látták a közeledő véget, de nem volt menekvése. Nem állhatott át a rendszerváltás táborába 1956 és Nagy Imre miatt. Hruscsov megváltotta a félelemtől, de élete végén visszatért a retteget. Annak a félelemnek az árnyékában halt meg, hogy egy Nagy Imre újrafelvételi per vádlottja lesz. A kistílú okosság sokáig lehet sikeres, de nem alkot. Romhalmazt hagyott ránk örökölni.

Hetek, 1999. július 10.

Tiszaeszlározás, a magyar vudu

Babonás korban élünk. A Galilei és Newton által megalkotott természettudományos paradigma mintha elvesztette volna egyeduralmát, és visszatérne Paracelsus panteisztikus paradigmája, a mindent átható elementáris éltető és rontó erőkről szóló tan.

Virágoznak hiedelmek, amelyekről már azt hittük, hogy gyermekmesékként kezelhetjük őket. Hit az asztrológiában, a jóslás minden módjában és a babonás remény, hogy a rejtélyes természetgyógyászat csodaszert talál betegségeinkre. Az évezred utolsó esztendeiben feléled a chiliasztikus hiedelem – hátha most eljön a világ vége. Akik ezt hiszik, az év természeti katasztrófáiban „előjeleket” láthatnak.

Az ezredforduló korfordulóval esik egybe. A fejlett világ utat keres a jóléti állam elvesztése utáni helyzetben, térségünkben pedig meg kell oldani a rendszerváltás feladatait. A jóléti állam biztonsága és a kádári paternalizmus tespedt, de otthonos nyugalma után az egyénre szakadt sorsának egész terhe. Napjaink újra babonás világa visszahozza a barokk kor hiedelmeit. Alkalom támad arra, hogy az erre spekulálók megpróbáljanak ebből politikai tőkét kovácsolni. *Csurka István* kihasználja a korhangulatot arra, hogy életre keltsen és kiaknázzon egy áttételt. A *Magyar Fórum* 1999. október 7-ei számában, az egykori illusztris színpadi szerző „*Demszky önkéntes hihetetlen kalandjai*” című írásában ez olvasható: „Mit hoz még fel a mélyből, az iszapból ez a tiszaeszlári jellegű sodrás a jövőben. A jelző: »tiszaeszlári«, nem véletlen. Demszkyék eddigi védekezése és azonnali támadása a tények és a tények nyilvánosságra hozói ellen ugyanazokat a jeleket mutatják fel, mint annak idején a tiszaeszlári per idején az eltűnt szerencsétlen kislány, Solymosi Eszter ügyében és a gyanúba keveredett tiszaeszlári zsidók védelmében.”

Az előadott vád szerint idegen hatalmak külső nyomására ma ugyanúgy akarják a leleplezőt elhallgattatni, ahogyan ezt tette annak idején – a *Magyar Fórum* szerzője szerint – *Tisza Kálmán* kormánya. Magáról a tiszaeszlári gyilkossági ügyről Cs. I. a továbbiakban ezt írja: „Tiszaeszlári Solymosi Eszter 14 éves kislány tetemét soha nem találták meg, a tiszaeszlári zsidók, túlnyomórészt Galíciából bevándorolt emberek védői pedig mindenáron azt akarták bebizonyítani, hogy a Tiszába fulladt, és ezért a vizsgálat egyik szakaszában egy vízi hullát is produkáltak, amelyről azonban kiderült, hogy egy jóval idősebb nő, nemhogy nem szűz, hanem valószínűleg egy felső-Tisza-vidéki rosszlány lehetett.” *Csurka* a célzást természetesen azokhoz intézi, akik ismerik a múlt század nyolcvanas éveinek elején lezajlott, világbotrányt kavará per történetét, legalábbis tudják, miről van szó. A tájékozatlan olvasót nem avatja be abba, hogy vajon miért is ölte meg (állítólag) azok a falusi zsidók, akikről hangoztatja, hogy Galíciából vándoroltak be, egy 14 éves parasztlányt. *Csurka* nem ismerteti az egykori vádat. Sandán kacsingat azokra az olvasóira, akik a történetet ismerik. A részleteiben máig homályos történet: a kislányt festékért küldte édesanyja a boltba. Elindult, nem tért haza, nyoma veszett. Mindez a zsidó húsvét napján történt. A faluban az a pletyka terjedt el, hogy az ünneplő zsidók rituális gyilkosságot követtek el a kislány ellen. Ezzel a gyanúval bűnvádi vizsgálat indult. *Recsky András* csendbiztos, a helyi

pandúrparancsnok kihallgatásokat tartott, és kiszállt *Bary József* vizsgálóbíró. A Tiszából több községgel lejjebb kifogtak egy holttestet, amelyen rajta voltak a kislány ruhái és a csuklójára kötött kendő, amelyben a festéket hozta a boltból. Nem volt rajta külsérelmi nyom. Az elfogult vizsgálat, majd a vád azt akarta bebizonyítani, hogy a holttest nem a kislányé. Perdöntönek az hatott, hogy a kislány anyja azt vallotta, a holttest nem a lányáé. Ebből az akkor fénypontján álló *Istóczy Győző* vezette antiszemita párt tőkét kovácsolt. Sztárt csinált az anyából, díszvendégként kivitték az 1883-as drezdai antiszemita világkongresszusra. Ezt figyelembe véve nem alaptalan az ellengyanú, hogy az anya befolyás hatására tett vallomást. A falu egyik földbirtokbérelője *Ónody Géza* antiszemita párti képviselő volt. A másik perdöntő fejlemény viszont az volt, hogy Recsky csendbiztos vallomást vert ki a hitközségi metsző kisgyermek fiából, *Scharf Móriczból*, aki azt vallotta, hogy belesve a zsinagóga ablakán látta, hogy apja az ünneplő gyülekezet körében elvágta a kislány nyakát. Ezt a vallomást a vád elfogadta. Számunkra ma természetesen nem az a kérdés, hogy az egykori haláleset körülményei mennyiben voltak tisztázatlanok, hanem az, hogy egy mai parlamenti párt elnöke azt terjeszti, hogy a zsidók rituális gyilkosságot követnek el.

Érdemes kicsit utána járnunk, hogy a rituális gyilkosságra vonatkozó föltevés a hiedelmeknek miféle családjába tartozik. Eredete az Ókor keleti despotizmusának történeti világa. Babilonban és Föníciában a civilizált korban még volt emberáldozat. Ez a *Baál-kultusz*-ban átöröklődött. Mivel a babiloniak és a föníciaiak nyelvileg (a rasszizmus szerint tehát fajilag) sémi nép voltak, a középkorban megjelent az a hiedelem, hogy a zsidók még őrzik az archaikus rítust, és föníciai szokás szerint embert is áldoznak. A tizenhatodik században felerősödött hiedelem arról, hogy a zsidók a húsvét ünnepén rituális gyilkosságot követnek el, a Paracelsus–paradigma természet értelmezésének vulgarizálásaként elterjedt hiedelmeknek két csoportjába tartozott.

Az egyik csoport az „*alkimista*” hiedelemkör. Az ismert hiedelem szerint a tizenötödik században élt francia *connétable* (a magyar nádorispánnak megfelelő feudális tisztség) *Gille de Rais*, akinek perverz hajlama abban a különbségben is megmutatkozott, hogy kékre festette szakállát – ő volt a mondák kékszakállú hercege –, szűz lányokat gyilkoltatott meg, vérüket kádakba gyűjtötte, és egy kiugrott pappal mint az ördöggel cimboráló feketemágussal aranyat akart belőle csináltatni. Ebbe a körbe tartozik *Báthory Erzsébet*, akit azzal vádoltak, hogy cselédlányai véréért azért gyűjtötte kádakba, mert hitte, ha ebben fürdik, akkor megfiatalodik. A történetet azok agyalták ki, akik vagyonát akarták megszerezni. Tiszaeszlár is mutatja, hogy a hiedelmek politikai felhasználása és a vádat kiagyáló koncepció kéz a kézben jár.

A másik csoport a „*rontás*” hiedelemköre. A szemmel verés, az ellenséget jelképező bábu elpusztításával való ölés hitével volt rokon, hogy a zsidók vallási szertartásként művelték a keresztény ellenség elpusztításának rítusát. Az ünnepen keresztény szüzet öltek meg, vérével sütötték a húsvéti pásztkát, hogy a szimbolikus aktussal mágikusan elősegítsék a keresztények pusztulását, és elfogyasztott vérük által a szimbolikus aktussal mágikusan a valóságban magukévá tegyék életerejüket. Van olyan hiedelem is, hogy a púposok és a balkezesek (balogok, seték) rontást hoznak környezetükre. A tizenkilencedik században

ahhoz az antiszemita feltételezéshez kapcsolódott a rituális gyilkosság hiedelme, hogy a zsidó vallási kultusz középpontjában áll a keresztények elleni gyűlölet szítása. A magyar folklórba is beépült az a képzet, hogy a zsinagógában van egy torzkép, az „*utálatos-kép*”, amely a keresztényeket szimbolizálja, s amelyet a szertartás közben rituálisan meggyaláznak. Olykor még ma is hallani falusi gyerekek körében a becsmérést, hogy „*olyan ronda vagy mint a zsidó templomban az utálatos kép*”. Nem tudni, hogy a nemzetmentő és színtársulata tényleg hiszi-e a babonás hiedelmeket, vagy rosszhiszeműen vissza akar élni velük. Mint ilyenkor leginkább, valószínűleg mind a kettő fennáll.

Ehhez más hiedelmek is társulhatnak. Ebben a körben bizonyosan hiszik, hogy igaz a nyilas propaganda egykori állítása: 1944-ben az amerikai repülők valóban robbanó játék babákat és töltőtollakat dobáltak a magyar civil lakosság közé. Tették ezt nyilván azért – mondja a hiedelem – mert az amerikai zsidó világközpont elhatározta, hogy büntetésül a magyar zsidók elhurcolásáért kiirtja a magyarságot. Ma feltehetően azt hiszik és terjesztik a MIÉP belső köreiben, hogy a „*Tel-Aviv–New York–Lipótváros tengely*” magyarirtó parancsát követve az SZDSZ minden heti ügyvivői ülésének végén az ügyvivők szabadkőműves kötényben esküt tesznek, hogy 1944 megtorlásául a következő héten is mindent megtesznek a magyarság elpusztítására. Irtják abortusszal, alkohollal, droggal, homoszexualitással, cigány–pártolással, alvilággal, bevásárlóközponttal.

A szektaellenes törvény mániákus támogatói felfigyelhetnek. Megjelent, amit lámpással keresnek: *a destruktív szekta*. Itt valóban olyan rögeszmeközlösség lép színre Csurka „*tiszaeszlározásával*”, ami akár magyar *vudu kultusznak* tekinthető. A törzsi kannibalizmus és szelleműzés örökségeként fennmaradt babona politikai (tehát *voltaképpen üzleti*) felhasználására való szövetkezés maga a destruktív szekta – par excellence. Szektafalók! Ébresztő!

Magyar Hírlap, 1999. október 27.

A Bárdossy–rehabilitáció

Bekövetkezett, amit hovatovább tíz éve sejtettünk. A magyar jobboldal előjött Bárdossy László rehabilitálásának követelésével.

A Teleki Pál után hivatalba lépett miniszterelnök volt az egyetlen kivégzett háborús bűnös, akinek halálos ítélete már közvetlenül a pere után is aggályokat ébresztett. Imrédytól, Sztójaytól és Szálasitól eltérően Bárdossy nem volt náci. A Horthy–rendszer politikai modelljét nem akarta jobboldali kemény diktatúrával felváltani, és nem volt megszállott németimádó sem, mint annyian az akkori Magyarországon. Halálos ítélete után a kiugrási politika több reprezentatív képviselője kegyelmi kérvényt terjesztett be. A kérvényt aláírta Bajcsy-Zsilinszky Endre özevege is.

Bárdossy 1941-ben azért volt híve a hadba lépésnek, mert az akkori katonai erőviszonyok alapján meg volt győződve arról, hogy a háborút a németek meg fogják nyerni. Mint maga Horthy is, azért kívánta a háborús részvételt, mert tartott tőle, ha Magyarország távol marad, akkor kockáztatja, hogy német győzelem esetén Berlin visszaadja a háborúzó Romániának a második bécsi döntéskor visszakapott Észak-Erdélyt és a hadba lépett Szlovákiának a felvidéki magyarlakta területet. Az 1945-ös Bárdossy-per brosúra formában kiadott vádbeszéde (kelte szimbolikusan október 15. – a nyilas puccs napja) idézi Sztójay Döme akkori berlini magyar követ egyik jelentését, amelyben közli, hogy Bárdossy 1941. június 17-én azt írta neki, hogy *„lépjünk be aktívan a német- orosz háborúba, mert különben lemaradunk a románok és a szlovákok mögött”*. A vádirat szerint kihallgatásakor Bárdossy azzal is indokolta a hadba lépés szorgalmazását, hogy *„az önkéntes hadba lépésnél magunk szabjuk meg bevetett erőinket, míg ha nyomásra kell belemenni, akkor már esetleg többet kell adni”*. Mindez egy utólag hibásnak bizonyult politikai döntés leírása. Nem főbenjáró bűn.

Az első deliktum, amit mai szemmel is főbejárnak kell tekintenünk, az volt, hogy Bárdossy a minisztertanács 1941. június 26-ai ülésén elfogadtatta a kormánnyal a hadba lépés kinyilvánítását. Ezt a kormány másnap mint kész tényt tárta a parlament elé. Megvonta tehát az Országgyűléstől a hadüzenet jogát. Durva alkotmányvétség. A minisztertanácsban *„limitált”* katonai erővel való részvételtől döntöttek. Alkotmányvétség volt az is, hogy országgyűlési határozat nélkül rendelte el a kormány a magyar hadsereg külföldi bevetését. Nyomatékosan ható súlyosbító körülménynek kell ma is tekinteni, hogy Bárdossy elhallgatta a kormánytagok előtt Kristóffy József moszkvai magyar követ jelentését: a szovjet kormány közölte vele, Moszkva elfogadja a második bécsi döntést. A hadba lépésre a hármas egyezmény, az úgynevezett *„tengely–megállapodás”* nem kötelezte a tagállamokat, Magyarországot sem. Sem Japán, a hármas egyezményt létrehozó országok egyike, sem a Magyarország után röviddel csatlakozott Bulgária nem üzent hadat a Szovjetunióknak. A hadba lépést a minisztertanács ülésén erősen ellenezte Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, és vele egy állásponton volt Bánffy Dániel földművelési és Varga József iparügyi miniszter is. Ehhez járul még az 1941. június 26-ai rejtélyes kassai bombázás esete is. A támadásnak öt halálos áldozata volt. A támadó gépek szovjet felségjelet viseltek. Krúdy

Ádám ezredes, a repülőtér parancsnoka azt jelentette, hogy a támadó repülők jól ismert típusú német gépek voltak, amelyekre szovjet felségjelet festettek. Az akkori beavatottak nem kételkedtek a jelentés igazságában. Maga Horthy sem; csak jóval később vonták kétségbe Krúdy megbízhatóságát. *Borsányi Julián*, a Légügyi Szemle akkori főszerkesztője, aki 1956-ban a *Szabad Európa Rádió* katonai szakértőjeként „*Bell ezredes*” fedőnéven vált hírhedtté a felkelőket a Nagy Imre-kormány ellen heccelő tanácsaival (s amelyekért a neves rádiós azóta sem győz önkritikát gyakorolni) az emigrációban könyvet szentelt a kassai bombázásnak. Borsányi–Bell belegázolt az egykori repülőtér-parancsnok becsületébe. Azt állította, hogy Krúdy Ádám alkoholista volt, s valószínűleg részeg mámorában látott német típusú gépeket. Azt akarta bizonygatni, hogy a támadók valóban szovjet gépek voltak, az ország hadba lépése indokolt volt. Maga Bárdossy kihallgatásán azt vallotta, ő elhitte, hogy a támadók szovjet gépek, mert Moszkvának érdeke volt Magyarország hadba lépése; ugyanis igényt tartott Kárpátaljára. Az utólagos védekezés nem hangzik hihetően. Valószínű, hogy Bárdossy akkor maga is hitelt adott a Krúdy-jelentésnek.

Mindent összevetve: annak a kormányfőnek, aki több minisztertársának véleménye ellenére, alkotmány sértéssel, fontos információk eltitkolásával végzetes kimenetű háborúba viszi az országot, és ha az illető országban halálbüntetés van érvényben, felelőssége mértékében halállal kell lakolnia.

A második, még ennél is súlyosabb halálos deliktum az a túllihegő aktus, amellyel Bárdossy 1941. december 11-én kormányával hadat üzentet az USA-nak. Most is kész tények elé állította az Országgyűlést. Mindez felelőtlenség, és nem gázság. Az ekkora mértékű felelőtlenségnek azonban ilyen súlyos esetben indokoltan kivégzés a büntetése. Ami viszont ezután következik, az már valóban gázság. A moszkvai csata után, 1941 végén, amikor megállt a német előre nyomulás, Bárdossy már megértette, hogy Németország elveszítette a háborút. Leállította az emigráns csehszlovák kormány elleni sajtópropagandát, hogy a háború után kevesebb feszültséggel lehessen Csehszlovákiával tárgyalni. A moszkvai vereség után azonban Németországnak már nem jelképes, hanem valóságos magyar háborús részvételre volt szüksége; Ribbentrop és Keitel marsall magyarországi látogatásán kikényszerítik a kétszáz ezres létszámú második magyar hadsereg frontra küldését. A Horthy körüli vezetés Bárdossyt tekinti felelősnek, és menesztik a miniszterelnökségből. A népügyésznek tett vallomásában azt állította, hogy a kormány éléről azért kellett távoznia, mert ellenezte Horthy István kormányzó helyettesi kinevezését. A szépítésben lelepleződik a tragikus vétség, ami a felelőtlenségből átvitte a gázságba. A végzetessé vált hiúság. Érdemes megemlíteni egy pletykát, amely a „*kiugrási politika*” táborában keringett Bárdossyról. A híresztelés szerint londoni követségi tanácsos korában Bárdossy elvált asszony feleségét nem hívták meg egy udvari vacsorára, ezért a diplomata engesztelhetetlen angolgyűlölővé vált, és állítólag ez befolyásolta későbbi németbarát politikáját. Biztosan nem igaz a pletyka, de arra rámutat, hogy Horthy környezetében Bárdossy fő jellemvonásának a hiúságát tartották.

A népbírósági vádiratot sok tekintetben fenntartással kezelhetjük, de az a megállapítása valószínűleg igaz, hogy 1943-ban, a „*kiugrási politika*” kezdetekor, változás következett be Bárdossy politikai magatartásában. „Sértett hiúság és dac is fűti, vallomásában maga is elismeri, hogy Kállay rákente a háborúért és az újvidéki mészárlásért

való felelősséget. Bárdossy most már csak azért is meg akarja mutatni, hogy ezen általa megindított politikai lavina mellé kíván állni” – írja a vádirat.

A továbbiak tények. Bárdossy 1943 márciusában elnöke lett az Egyesült Keresztény Nemzeti Ligának. Székfoglaló beszédében harcosan kiállt a háborús részvétel mellett. Alternatívát akart ajánlani a „*Kállay kettőssel*” szemben, jelezni, hogy Kállay politikáját nem csak a „*komolytalan*” nyilasok utasítják el. Igazi, kötelet érdemlő deliktum Bárdossynak 1944. március 19. után kifejtett tevékenysége. A vádirat azt állítja, hogy Sztójay titkárnőjének vallomása szerint Bárdossy írta Sztójay április 2-ai kormány–nyilatkozatát. Ezt kétségbe vonhatjuk. Azt azonban már nem, hogy Bárdossy vezető szerepet játszott a Sztójay–kormány menesztése után alakított kollaboráns parlamenti karikatúra, a *Törvényhozók Nemzeti Szövetsége* működésében. A parlamenti karikatúrának az volt a feladata, hogy akadályozza a Lakatos–kormány kiugrási vonalát. Valószínűnek hat a vádiratban a nyilaspárt második embere, *Szöllősi Jenő* vallomása, amely szerint a nemzeti szövetségnek az volt a célja, hogy „a fegyverszüneti tárgyalásokkal szemben biztosítsa a parlament, helyesebben a nemzeti szövetség jogait”. Ez bizony hazaárulás.

Határozottan vissza kell utasítani azt a véleményt, hogy a huszadik században Magyarországot csak a Szovjetuniónak lehetett elárulni. Bárdossy 1944-es tevékenységére már az a mentség sem áll, hogy nem volt náci. Ekkor már az is volt. Részfelelőssége van a nyilaskormány gázságaiban. Időszerű, amit Ortutay Gyula a brosúra előszavában írt: „A bűnöknek ez a halmazata páratlan, a világtörténet ehhez hasonlót nem ismer. Sokan mégis hajlandók pusztán egy elveszett háború kérdésének tekinteni a háromhatalmi egyezmény, a tengely hatalmainak vereségét.” A nem maradéktalanul jó emlékü népbíróság ítélete Bárdossy esetében azonos a történelem ítélőszékének verdiktjével.

Magyar Hírlap, 1999. november 8.

A rákosista emigráció renegátja

Volt miniszterelnökököt gyászolunk. Nincs jelen zenekar, nincsenek hivatalos koszorúk. Nem csoda, rendszerváltások sorát értük meg, s egyetlen rendszer sem temeti el az előző rendszer elhunyt kormányfőit.

Halottunk nem tartozik azonban a huszadik század második felének azok közé a miniszterelnökei közé, akik nevét hallva még a tájékozott újságolvasó is elgondolkodik, hogy az illető mikor is lehetett miniszterelnök. Hegedüs Andrásról tudják ki volt. Már csak azért is, mert rövid kormányfősége igazi történelmi időre esett. Olyan egykori kormányfő volt, akit van, ami minden kormány élén állt pályatársától megkülönböztet. Nem az, hogy még mindig történelmünk legfiatalabb miniszterelnöke, hanem az, hogy pályájának az a része, amely ismertté tette és történelmi rangot adott személyének, csak nagyon kis mértékben és közvetetten függ össze egykori miniszterelnökségével.

Élete egyetemi éveitől kezdve összefonódott a huszadik századi magyar történelem több fontos folyamatával és eseményével. A Györffy–kollégium a népi mozgalom és a kommunista mozgalom találkozási pontja. A kollégisták fontos osztaga lesznek a kicsiny magyar ellenállási mozgalomnak. Amikor NÉKOSZ–kollégium lesz az intézetből a kommunista párt vezetői utánpótlásának legfontosabb intézményévé válik. Tagjai valóban tarsolyukban hordják azt a bizonyos marsallbotot. A fordulat éve után rangelső lesz azok között a csúcshatóságok között, akiket a jövőbeli párt- és állami vezetés első vonalába szánnak. Gerő „kádere”, a rákosista vezetési mag második embere döntő mértékben formálja politikai személyiségét. Ebből is felmérhetjük, hogy mekkora emberi fordulatot jelentett 1956 őszén Moszkvában szakítani azzal a rákosista emigrációval, amelynek ekkorra éppen Gerő lett a feje. Hegedüs András életét ez a fordulat teszi egyedülállóvá. Előtte azonban még jelentős szerepet játszik több fontos eseményben. Tagja volt 1953-ban annak a Moszkvába rendelt pártvezetési delegációnak, amellyel a szovjet vezetés közölte a Rákosi-Nagy Imre váltást. Amikor Moszkva leváltja az egyre egyértelműbben antisztálinista, a demokratizálás lehetősége irányába egyre nyitottabbá váló Nagy Imre kormányt és meghozatja a magyar pártvezetéssel a Nagy Imre „júniusi útját” elítélő „márciusi határozatot”, annak kulcsembere lesz, helyzetét az új vezetésben az mutatja, hogy 1955-ben ő lesz a miniszterelnök. Ebben a minőségben ő írja alá a Varsói Szerződés alapító okmányát. A „márciusi határozat” vonala az 1953 előtti helyzetnek félrestaurációs részleges visszarendeződése. A „kemény diktatúra” már nem tér vissza. A „márciusi vezetés” tagjai, akik között rangelső, elsősorban a a Nagy Imre–kormány NEP–politikájával állnak szemben, de nem feltétlenül az 1953 előtt történetekkel kompromittált „régiekkel” akarják a soron következő kurzust végrehajtani. A „júniusi vezetés” kihagyta Révait, Farkas megbukott, mivel csatlakozott Nagy Imre kormányához. A „márciusi határozat” garnitúrája: Hegedüs András, Ács Lajos, Végh Béla, Hidas István már gondolkodik abban, hogy Rákosit és Gerőt is le lehet hagyni, vagy legalábbis nem az ő kezükbe visszaadni a vezetést. 1956-ban Rákosi bukásakor Gerő őt tolná maga elé pártfőtitkárnak, de már akkor elég önérvényes ahhoz, hogy a szemében még szinte bálványozott pártvezetőnek se legyen hajlandó mikrofonállványa

lenni. Október 23-a délutánján, a szovjet támogatást Gerő kéri telefonon, de a szovjet kormányhoz intézett hivatalos megkeresés aláírását ő vállalja. Aláírja, antedatálva, amikor már nem ő a miniszterelnök, hogy tehermentesítse az ettől ódzkodó Nagy Imrét. Nem „nagyimrés” gesztus ez akkor, inkább azt a célt szolgálja, hogy leválassza a pártellenzék vezérét táboráról. 1953 tavaszától 1956 októberéig fontos döntések részese. Nem döntéshozó, de nem is statisztá. Semmi sem múlt teljesen rajta, de mindenért részfelelősség terheli.

Amikor Nagy Imre '56-os fordulata, a kormánynak a felkelés oldalára való átállása bekövetkezik a Gerő-vezetés kompromittált tagjaként elhagyja az országot. Moszkvában tagja annak a rákosista váltó garnitúrának, amelyet a szovjet vezetés második vasként a tűzben tart, hogy Kádárt zsarolja, illetve amennyiben Kádár nem vállalná a kollaborációt, akkor velük alakítson kollaborációs kormányt. Ekkor következik be életében a történelmi léptékű fordulat. 1957 elején a rákosista emigráció egyetlen tagjaként szakít ezzel az emigrációs ellenközponttal, amelyre Moszkvának még szüksége van Kádár kézbentartásához, és átáll a Kádár-vezetés oldalára. Ez abban a pillanatban nem volt még több, mint átállni az akkori vesztes táborból a győztes táborhoz. Igaz, még így is a kisebbik rosszat választotta. Átállása nem volt diadalmenet. A pacifikálás hónapjaiban a Kádár-vezetés leplezni akarta a Rákosi-rezsimmel való folyamatosságot, a rákosista emigrációból történt átállás nem volt siker számára. Hegedüs András átállása nem is kapott hivatalos publicitást. A Statisztikai Hivatal elnökhelyettese lett, azzal a perspektívával, hogy idővel a „nagyimrés” hírű gazdasági reformer, Péter György elnök utóda lesz.

Ennek bekövetkezte esetén egy kormány szerv vezetője lett volna, a legalacsonyabb kormányzati pozícióban ugyan, de visszakérül ama bizonyos nómenklatúrába. Már ekkor híre járt, hogy azt mondogatja, alelnökként lehetőleg nem ír alá semmit, mert ő már egyszer aláírta a Varsói Szerződést, s ezzel neki örökre elege lett az aláírásból. Tréfás formája volt ez az elhatárolódásnak múltjától. Jelezte, hogy szakítása komoly. A tréfalkozás egy főhatóság helyettes vezetője részéről a Varsói Szerződés rovására nem volt akkor ártalmatlan. Két emberi vonását megmutatta: a civil kurázsit, ami egyre inkább élete fő mozgatója lett, és a humort, ami átsegítette a kényes politikai helyzeteken. Az, hogy tréfás-diszkrétan jelezte a Kádár-rendszerrel szembeni politikai fenntartását, azt jelentette, hogy kezdettől kifelé kereste az utat a nómenklatúrából. A szociológiai kutató csoport, majd munkássága eredményeként később intézet vezetése jelentette ezt a kilépést. A rezsim még használni akarta. A nagy kinnal életre engedett marxista szociológia csőzségét azért bízták rá, mert különben nehéz lett volna a nála veszélyesebbnek tartott Szalai Sándort elutasítani. Kádárék törököt fogtak benne. Hamarosan több bajuk lett vele mint kritikus szociológussal, mint bárki mással lett volna. Mint a szociológiai csoport vezetőjét ismertem meg személyesen, magam is egy várbeli akadémiai intézet munkatársaként. A várbeli társintézetek munkatársainak előadásokat tartott az akkor még létjogosultságáért küzdő szociológia hivatalos elismertetése érdekében. A személyes hangulatú, oldott előadás, amelyet hallgattam, nem pártzsargonban előadott nyögve-nyelés volt arról, hogy miért marxista a szociológia, hanem arról szólt, amit mi mind hallani akartunk tőle. Arról, hogy ott Moszkvában 1956 októberében–novemberében miért szakított Gerőékkel. Felelt a feltenni

sem mert kérdésre. Bravúrosan összekapcsolta a szociológiával. Elmesélte, hogy ő, aki már egyetemista korában foglalkozott a szociológiával, átállt Moszkvában a szociológiára, mint valamiféle polgári foglalkozásra. Akkor a Szovjetunióban is kezdtek kínlódni valamiféle marxista szociológia-utánpótlás létrehozásával. Csangli elvtársnő máig megmaradt emlékezetemben. Róla beszélt, mint a vonalas szovjet szociológia valamiféle komisszárjáról, akinél az jelentette a szociológiát, hogy kérdőívekkel faggatta az élmunkásokat és a sztahanovistákat sikerük titkáról. Hegedüs elmondta, hogy azóta a vonalas süket dumát „csanglizásnak” hívja. A szociológiát népszerűsítő előadásban azt fejtette ki, hogy a „Csangli-élmény” riasztotta el véglegesen addigi vonalasságától. Összekacsintás volt ez velünk, akikről pontosan tudta, hogy hol állunk politikai tekintetben. Ezek az előadások már báziskeresés voltak, s ez a bázis már kívül feküdt a kádárizmus bástyáin. Az előadás megmutatta humorát, és azt, hogy hogyan tudja a humort politikai céljai szolgálatába állítani.

Másik akkori hozzá kapcsolódó emlékem újabb olyan fontos emberi vonását mutatta meg nekem, amely közéleti lényének is része volt. A várbeli akadémiai intézetek munkatársai egy nagy önkiszolgáló étkezőben ebédeltek. Egyszer a szociológiai csoport asztalához keveredtem. Az igazgató, Hegedüs ott ebédelt fiatal adminisztrátornőkkel és fiatal kutatókkal körülvéve. Kedélyes beszélgetés zajlott ott minden hierarchikus feszültség nélkül. A fiatal kollégák számára életvidám, jópofa munkatárs volt, nem a fejes, aki akkor is „vezető”, amikor jópofáskodik. Belém döbbsen, hogy a többi akadémiai intézet ugyancsak ott ebédelő intézeti vezetőinek asztaltársasága Hegedüséhez képest XIV. Lajos udvarához hasonlít. Emberközelsége politikai hatásának is fő ereje volt.

A rákosista bárkát annak süllyedése előtti pillanatban hagyta el, de a Kádár-rendszerrel annak hatalma tetőpontján fordult szembe. A hatvanas évek közepén. Az ugyanis már a rendszerrel való szembefordulás volt, hogy mint vezető marxista szociológus „gyilasztiáddákat” írt, ezek a művek ma is fontos szempontokat adnak a bürokrácia, mint hatalmi tényező értelmezésének kérdéséhez. Propagandistája lett a jugoszláv típusú munkásönigazgatásnak. Amikor felállt a gazdasági mechanizmus bizottság, Hegedüs András vezette a munkásönigazgatás-albizottságot; a munkásönigazgatás beiktatása, kis túlzással talán becsempészése az egész reformtervbe lényegében az ő műve volt.

1968 meghozta az alkalmat, hogy átálljon az akkor alakuló értelmiségi ellenzék oldalára. Mint munkahelyi vezető alapszerve pártszervezete képviselőjeként levélben tiltakozott a KB-nál a csehszlovákiai intervenció ellen. 1972-ben a „kis filozófus per” őt is kisodorta a hivatalos nyilvánosságból. Ettől kezdve az alakuló értelmiségi ellenzék sorai közé számította. A hetvenes évek végétől kialakult demokratikus ellenzéki tevékenységbe bekapcsolódott. Tiltakozó íveket írt alá, könyvvé formálódott életrajz–interjú adott egy emigrált ellenzéki aktivistának, amellyel a magyar közönség csak a *Szabad Európa Rádió* sorozatként leadott közléseként ismerkedett meg, előadásokat tartott a *Hétféi Szabadegyetemen*. A közvetlen demokrácia lehetséges útját kereste. A politikai pluralizmus híve lett, de annak klasszikus nyugati változatával, a többpártrendszerrel nem békélt meg. Mi, akkori ellenzékiek vitatkoztunk vele, s közben nagy érdeklődéssel figyeltük annak a harcostársunknak a tapasztalatait, aki belülről ismerte a hatalom üzemszerű működését.

Az 1989-90-es rendszerváltáskor meg sem kísérelte, hogy bekapcsolódjék az újjászerveződött MSZP munkájába. Sehova nem kapcsolódván kisodródott a rendszerváltás áramából. Semmiből jött hősök, akik közelében sem voltak a Kádár-rendszer elleni értelmiségi ellenállásnak, amelynek ő sajátos markáns alakja volt, felfedezték benne bűnbakként a valahai vonalas miniszterelnököt. Ezek az emberek talán tényleg nem tudták, hogy Hegedüs András ki merte nyitni a száját olyan időben, amikor az új hősök *„haj de nagyon tartották”* még a magukét. Humora, életszeretete és emberközelisége átsegítette az utolsó tíz év mellőzöttségének emberi fájdalmán.

Búcsút veszünk végezetül a közéleti embertől, aki átugrotta az árnyékát. Elhelyezzük őt lelkünk Pantheonjában, azzal a bizonyossággal, hogy a történelmi emlékezet Pantheonjában is elfoglalja az őt megillető helyet.

Elhangzott 1999. november 12-én a Farkasréti Temetőben.
Szociológiai Szemle, 1999. december

A megkoronázott köztársaság

A koronát 2000. január 1-jén átszállítják a Nemzeti Múzeumból az Országházba.

A jobboldal erőfeszítéseinek csekély eredménye ez. A jeles történeti emlék őrzési helye csak mellékvonatkozása a kérdésnek, amit az aktus meg akar válaszolni. A jobboldal eredetileg a korona közjogi rangra emelését akarta elérni. Ez a homályos értelmű gesztus több lett volna annál, hogy beiktassák a nemzeti felségjelvények sorába a címer és a nemzeti zászló mellé. Az eredeti elképzelés visszaállította volna a koronaőri tisztséget is. A korona kurátorául 1945 előtt az akkori országgyűlés két főurat, egy katolikust és egy protestánst választott. Ez az intézmény mára annyira anakronisztikus, hogy a jobboldal is átfogalmazta javaslatát. A koronaörök helyére bizonyos *Korona Testület* került volna, amelynek tagjai a köztársasági elnök, az Országgyűlés elnöke, a miniszterelnök, az Alkotmánybíróság elnöke és az Akadémia elnöke lennének. Reprezentatív testület, zömmel a napi politika fölött álló országos főtekinítelyek. A korona közjogi rangra emelése alkotmánymódosítást jelentene, ezt pedig a kormány nem tudná keresztülvinni. A terv oda szelídült, hogy a millenniumi törvény mellé elhelyeznek egy törvényt, amely megemlékezik a „*Szent Korona*” nemzeti jelentségéről.

A korona államjelvénné emelésének szándéka felveti azt a kérdést, hogy nemzeti *szimbólum* vagy *államforma* a jelvény. Felveti továbbá azt is, hogy a korona nélkül teljes értékű kifejezést kap-e az ország középkori történelme, nélkülözhetetlen-e parlamenti jelenléte ahhoz, hogy jelképes kifejezést kapjon az ország történetének ezer éve. Középkori történelmünket a történelmi címer minden bizonnyal teljes értékűen érzékelteti. A középkorban az országokat lényegében a dinasztikák jelentették, a koronának csak olyan monarchiák esetében volt jelképes jelentősége, ahol az uralkodás nem örökletes volt. Ez volt a helyzet a nyugati *Német–Római* császárság esetében.

A dinasztia nem a koronától nyerte uralkodói felhatalmazását. A magyar középkort, az Árpád-házat a történelmi címer jelképezi a vörös-fehér sávokkal, az Árpád-ház címer-színeivel (ez önállósult 1944-ben „*Árpád-sávvá*” a nyilas pártszolgálatos karszalagján). A magyar történelem egy hosszú korszakot átívelő intézményének jelvénye is helyet kap a történelmi címerben. A kettős kereszt a magyar királyok apostoli felhatalmazását jelenti. A magyar király nemcsak püspök–kinevezési joggal rendelkezett, hanem pápai felhatalmazással is püspökség alapítására. A felhatalmazással a Habsburg királyok még a XVIII. században is éltek. Ez a kiváltság valóban megemelte az ország nemzetközi rangját. Érdemes arra, hogy helyet kapjon a címerben. Az ország korai történelmét a címer és a zászló a korona nélkül is teljes értékben jelképezi. A koronának a kora újkorban lett jelentősége. A nemzetiszín, a magyar trikolor az Árpád-ház színeinek kiegészítése a homályos eredetű zölddel. A három szín először *Hollós Mátyás* pecsétzsinórjának színe volt. A koronának a kora újkor megjelenítésével kellene jelképeznie a történelmi folyamatosságot. Ekkor azonban fontos időszakban olyan politikai tartalmat jelképez, amelyet a mai magyar köztársaság nem tekinthet példa értékű hagyományának. A magyar uralkodó az oligarchák hatalmával szemben nem tudott erős városokra támaszkodni, mint a

francia és az angol király, ezért támaszul kifejlesztette a kismemesi rendet. Az *Aranybulla* már e rendnek a létezését jelzi. A hűbériség nélküli Magyarországon a nyugati fejlődést megelőzve kialakult a rendi szervezet. Angliában, Franciaországban nem volt kismemesi rend, Spanyolországban a nagy létszámú kismemesség, a hidalgók nem tudtak renddé szerveződni, Brandenburg–Poroszországban és *Gusztáv Adolf* és *XII. Károly* Svédországban működött az uralkodói terv: sikerült tartós abszolutizmust építeni a kismemesi rendre (a junkerekre).

Magyarország más úton járt, a „*rendi köztársaság*” útján. Nem állt vele egyedül. Az egyik társ Lengyelország, a másik a cseh huszita királyság volt. A „*rendi köztársaság*” a kismemesi rend uralma mind a király, mind a főnemesi rend fölött. Képtelen politikai modell, amely mindenütt katasztrófához vezetett. Legelőször *Magyarországon Mohács*hoz, *Csehországban* a XVII. században a *Fehér–hegy*hez,⁷³ legkésőbb a XVIII. század végén, *Lengyelországban* az ország felosztásához. A Mátyás halála és Mohács közötti rövid időben a magyar „*rendi köztársaság*” államrezonja nagyjából így rekonstruálható: „*a királynak külföldinek kell lennie, hogy ne legyenek itt birtokai, amire támaszkodva a nemesség fejére nőhet*”. Viszont itt kell rezideálnia, hogy a nemesség kézben tarthassa. A *gyenge állam*, sőt a *kormányozhatatlan és igazgathatatlan állam* hallgatólag államelvvé emelkedett – *ennek szimbóluma a korona*. A korona azt jelképezi, hogy a király nem a dinasztikus trónöröklés jogán uralkodik, hanem a nemességtől kapja felhatalmazását.

Ezt fogalmazta meg *Werbőczy István*, a kismemesi rend vezére a *Tripartitum* Preambulumában a Szent Korona tanban.⁷⁴ Tehát a *Szent Korona tan* egy XVI. századi politikai agyrem tételbe foglalása, a korona pedig mint történeti jelkép ennek az agyremnek a szimbóluma.

Vannak ennek a koncepciónak „*előremutató*” vonásai is. A rendi képviselői rendszer hozzátartozik a népképviselő távoli előtörténetéhez; a főrendi és a kismemesi rend egyenjogúságának a tétele a demokratikus jogegyenlőség felé mutat előre. Ha viszont a koronát ezek szimbólumává akarják stilizálni, akkor bizony szimbóluma a jobbágyság rögöz kötésének is, hiszen a „*rendi köztársaságnak*” ez volt az egyetlen érdemleges belpolitikai tette, a Tripartitumnak a nemesi egyenjogúság kimondása mellett a fő politikai tartalma. A kismemesség a Habsburg–uralom alatt valóban nemzetté szervezte a

17

⁷³ A harmincéves háború első jelentős ütközete a Prága melletti Fehér-hegyen volt, 1620. november 8-án. A katolikus liga legyőzte a cseh protestáns rendek és Pfalzi Frigyes hadseregét. A csatában sok cseh nemes halt meg, utána Habsburg Ferdinánd kivégeztetett további 24 cseh vezetőt. Az önálló Csehország 300 évre megszűnt, a terület Ausztria 'örökös tartománya' lett.

⁷⁴ A Hármaskönyv (Tripartitum) előszóra és három részre tagozódik, a részek címekre vannak felosztva. Az első rész a nemesi magánjoggal, a második a nemesi perjoggal, a harmadik a városi és jobbágyi joggal foglalkozik, illetve itt található az 1514-es paraszttörvények. Az első rész tartalmazza a nemesek négy fő szabadságáról (személyes szabadság, királyi bíróság alá tartozás, adómentesség és ellenállási jog) rendelkező passzust. Ez a könyv fejt ki a Szent Korona tant is, azt, hogy a Szent Korona az *államhatalom szimbóluma*, amelynek *tagjai*, azaz a hatalomból részesednek: *a király, az ország nemesi és szabad városi polgárai* (de a jobbágyság nem). A nemesek és az uralkodó között kölcsönös függő viszony van, mert a királyt a nemesek választják, a nemesi címeket viszont a király kreálja és adományozza.

magyarságot, mert ezzel az uralommal egyszerre állt szembe a kiváltságait védelmező nemességként és az idegen elnyomás ellen fellépő nemzeti ellenálló erőként. A magyarság a török kiűzésekor már nemzet, a franciák csak a forradalom által. A Habsburg–uralom alatt a kismanes rend valóban fenntartotta a magyar államiságot. Ekkor már valóban nemzeti szimbólum a korona, mert jelzi, hogy a királynak a koronázáskor fel kell esküdnie, lényegében arra, hogy *Magyarországot nem olvasztja be a német nyelvű birodalomba*. A nemzeti ellenállás és a nemesi privilégiumvédelem egy folyamatban jelenik meg. Ennek máig ható végzetes következménye, hogy összeházasítja a nemzeti ügyet a reakcióssággal.

A demokratikus nemzeti hagyományban 1848-tól 1956-ig a koronának mint szimbólumnak nincs helye. A koronának felségjel rangra emelése nem érthető másként, mint a szimbolikus térben lezajló royalista puccsnak. A „*Szent Korona*” formulában benne foglaltatik a katolikus egyház visszahelyezése államegyházi helyzetébe. A stratégia: először megszállni a szimbolikus magaslatot, majd erről a stratégiai pontról lerohanni a reális mezőket. A „*polgári párt*” a feudális hagyományban fejezi ki magát. Ebben a nemzet kisajátításának a szándéka rejlik. A feudális hagyományt azonosítani kell a nemzeti hagyománnyal, s akkor rendelkezhetnek a nemzettudat felett is. Megmondhatják, hogy mi a magyar, ki a magyar. Ha a feudális retorikában fogalmazott nacionalizmusukat mindenki kötelező rendszerideológiaként tudják hivatalosítani, akkor megtették az első lépést az átfogó ideológiai monopóliumhoz. A koronafétis az egykori állami egység szimbólumát át akarják értelmezni a Kárpát-medencei magyarság összetartozásának szimbólumává. Képtelen próbálkozás. Ami a más népek fölötti uralom jelképe volt, abból nem lesz a közös történelem szimbóluma. Otrombaság volt koronamakettet följátni Szlovákiának és Horvátországnak.

A megkoronázott köztársaság bizarr jelenség. Voltaképpen a már egyszer volt király nélküli királyságot akarja visszacsempészni. A koronafétisben testet öltött vízió egy operett országgépe volna, de nem olyan kedélyes, mint a *Gerolsteini Nagyhercegség*. Csak olyan nevetséges.

Magyar Hírlap, 1999. december 7.

A magyar császárság százada

Lelki szemeim előtt egy monstruózus történeti mű lebeg, amelyet soha nem fognak megírni. „A magyar politikai bornírtság oknyomozó története Etelköztől tegnap déli tizenkét óráig” A tisztelt olvasó tekintse úgy az alábbi írást, ahogyan ennek a műnek XV. századra vonatkozó fejezetét e sorok írója elképzei.

A XV. század a magyar történelem legsikeresebb évszázada. Ebben a században folytatott Magyarország történelmében utoljára győztes háborúkat. E századot követően Magyarország négyszáz éven át Bécs uralma alatt állott, viszont a XV. században néhány évig Bécs állt magyar uralom alatt. Nézzünk ennek a dicsőségnek a mélyére. Bécsben, a *Kunsthistorisches Museum*ban hatalmas gyűjtemény van a XV. századi késő gótikus festészet remekeiből. Mikor ezeket a képeket nézegettem, feltűnt, hogy az *Atyának* egy arca van. Nem a hagyományos bozontos szakáll, hanem egy frizurára nyírt tekintélyes arcdísz. Egyszer csak elébem akadt egy portré, amely ugyanezt a szakállas arcot ábrázolta. *Zsigmond császár, magyar király* arca volt.

Zsigmond, ha belegondolunk, a *Német–Római Szent Birodalom* utolsó valóságos császára. A császárság utolsó tette a nyugati történelemben az 1414-ben összehívott és 1418-ig ülésezett konstanzi zsinat megszervezése volt. A művelt olvasó erről a zsinatról azt tudja, hogy ennek ítélete alapján küldték máglyára *Husz Jánost*. A zsinat szándéka más volt. A császár rendet akart tenni a pápaság elvadult viszonyai között. Ekkorra három pápa marakodott egymással. A császár akart mindenki által elfogadott, végleges pápát állítani a helyükre. A császár pedig *magyar király* volt, csak Magyarországon uralkodott. Apja a nevezetes *IV. Károly* császár, a prágai egyetem és híd névadója elsősorban *cseh király* volt és csak azután császár. A cseh királyság azonban német birodalmi ország volt, Magyarország nem. Zsigmond a birodalmon kívülről beszélt bele a birodalom ügyeibe. A teljes birodalmat Nagyváradról akarta volna kormányozni. Nem Budáról, mert Budát mindig elszedte tőle valamelyik magyar főúri párt. Az utolsó császár, aki még beleszólt valamit a birodalom ügyeibe, Nagyváradon van eltemetve. Igazi magyar császár: gazdag fantázia, amellyel a politikai valóságérzék teljes hiánya párosul.

Amint a bécsi képtár gótikus képein látjuk, Zsigmond képére festették a kortárs birodalmi festők az *Atyaistent*. Levonhatjuk tehát a következtetést. A Teremtő földi képmása a magyar császár, vagyis a *Teremtő* maga a *Magyarok Istene*. Zsigmond, a magyar császár másban is emlékeztet korunkra. Egy alkalommal rosszul használta egy latin főnév nemét. Mikor erre figyelmeztették, ingerülten elrendelte, hogy az illető latin szónak attól kezdve az legyen a neme, ahogyan ő, a császár használta. A tudós professzorok azonban azt dohogták, természetesen latinul, hogy a császár nem parancsol a grammatikának. Ismerős kép. Lám legnagyobb századunktól milyen folyamatos szivárványhíd vezet napjainkhoz.

Császárunk már nincs, de kormányunk nagyon is van. Kormányunk úgy találja, hogy rendelkezik a FIFA fölött abban a tekintetben, hogy ki legyen az MLSZ elnöke. Ahogyan Zsigmond pápát akart adni az egyháznak, a magyar kormánytöbbség is azt hitte, hogy parancsolhat az amerikai külügyminisztériumnak abban a tekintetben, hogy ki legyen

Budapesten az amerikai követ. A koronatorvény megmutatja, hogy jelenlegi pártunk és kormányunk parancsol a múltnak. Milyen rangos előd Zsigmond, aki a grammatikának parancsolt. Vagy nem parancsolt? Bizony már akkor is voltak destruktív értelmiségi csoportok, amelyek gáncsokodva kétségbe vonták a végrehajtó hatalom teljes körű felhatalmazását.

Zsigmond a tágabb magyar térségben is nagyot alkotott. Létrehozta a *Sárkányos Társaság*ot. Sportklub volt ez, amely lovagi tornákat rendezett. A klub tagja volt a havasalföldi fejedelem, akit a román történelem *Vlad Tepes*-ként, karóbahúzóként emleget. Ez a fejedelem a nevezetes *Drakula* legendakör névadója. Maga nevezte magát *Vlad Drakul*-nak, sárkányosnak. Nem azért, mert elődje volt a halottak vérének kiszívó és a halottat fantomként kísértető Drakula hiedelemvilágbeli alakjának, hanem mert a Sárkányos Társaság tagságát olyan nagyra tartotta, hogy Drakulának, sárkányosnak emlegette magát. Valóban, a magyar történetesnobizmus kárpát–medencei rendezője. A XV. században nálunk volt a világ legelőkelőbb sportklubja. Drakulától kitaposott út vezet Deutsch Tamásig.

Zsigmond magyar császársága nem ér véget halálával. Hívjuk segítségül sorok közötti olvasási készségünket, ahogyan azt a Kádár–rendszerben kialakítottuk. Vessük alá ennek a leleplezési technikának *Arany Jánost*, aki olyan sokat foglalkozott költészetében a magyar XV. századdal. Vessük alá modern leleplező indulatunknak *Hunyadi János*ról szóló versét. „*Ritka vendég Rácországban Zsigmond, a király, a császár*” – mondja a vers. Valóban. Mit keres a császár Rácországban? Mi veszi rá a császárt arra, hogy ellátogasson a szerb vajda, eme periférikus és jelentéktelen vazallusa udvarába? A költemény semmi magyarázatot nem ad. Ez volna netán a balladai homály? A vers azonban nem ballada. A költő felhívta a figyelmet, rögtön a kezdő sorral, hogy a császár valami olyasmit tett ezzel a látogatással, ami nem magától értetődő az akkori körülmények között. A császárnak bemutatnak egy apródot, akinek nevelését a szerb vajdára bízta. Bizonyos *Szibinyani* vezetéknévű oláh zsoldos gyermekéről van szó. Újabb rejtély. A szerb vajda nem akkora hatalmasság, hogy indokolt legyen, hogy a császár látogatást tesz nála, akkora korabeli hatalmasság azonban van, hogy nem nevel udvarában apródként jöttmenteket. Az apród valaki! A császárnak bemutatják az apródot. Valamivel indokolni kell a furcsa eljárást. Kitalálják a farkasmesét. A mese szerint az apród egy farkast farkánál fogva pörgetve agyoncsapdosott vele több más farkast. Képtelen mese. Ezzel indokolják a rác udvar tagjainak, a magyar császári udvar tagjainak és az utókornak, hogy a császár miért fogadta kihallgatáson az apródot. Talányos látogatásának bizonyosan ez a találkozás volt a célja. A sorok közötti olvasásban edződött olvasó bizonyosan megfejtette a rejtélyt. Arany azt írta a sorok közé, ami a XVI. századi *Heltai Gáspár*nak is hagyományokból kialakított véleménye volt: *Hunyadi János* Zsigmond császár törvénytelen fia. Az apa azért ment Rácországba, hogy megnézzé magának fiát. Heltai és Arany feltételezését igazolni látszik mindaz, amit Hunyadi János pályájának alakulásáról tudunk. A legjobb nevelést kapja. Vajon a farkas–csépelésért? Olasz egyetemre jár. Tud írni és olvasni. Az akkori világ legjelentősebb zsoldosvezérének, Sforzának „*hadiipari tanuló*” és 1420-ban elkíséri Zsigmondot Frankfurtba, a birodalmi gyűlésbe, ahol császárrá választják.

Ez megmagyarázza Mátyás egész magatartását. Zsigmond unokája császár akart lenni. Lehet, hogy nem is unoka valóban, de azt hiszi. Vagy nem is az és nem is hiszi, de úgy gondolja, hogy ha egyszer a magyar király volt a császár, akkor magyar király alább nem adhatja. Valamirevaló magyar királynak császárnak kell lennie. Mátyás a császárságot folytatja háborúit. (Semmi nem igazolja azt az antifasiszta legendát, mely szerint azért akart császár lenni, mert már látta a török veszélyt és a birodalom, a keresztény világ erejét akarta Magyarország védelmére a török támadás ellen mozgósítani.) A császári trónon a Habsburgok a riválisok. Elsősorban az ausztriai örökös tartományok birtokosa, Frigyes, aki rövid időre *III. Frigyes* néven meg is szerzi a császári trónt. Mátyás elfoglalja tőle Bécset és oda helyezi át rezidenciáját. Hamarosan ott éri a halál is. Kudarca nem az, hogy végül nem lesz császár, hanem az, hogy mikor kinyújtja kezét a császárság felé, a császárságnak megszűnik az a jelentősége, amelyet utoljára Zsigmond alatt birtokolt. A XVI. században a német birodalom tartományai teljes mértékben önállósodnak. A reformációval megszűnik az egységes keresztény világ, amelyet a magyar császár, Zsigmond még császárként uralni akart. A Habsburg-ház számára a gyakorlatilag örökletessé vált császári trónt Miksa szerezte meg. Ő házasodta össze a Habsburg világbirodalmat.

Mátyás minden háborújában győzött, de katasztrófa maradt utána. Előbb tudta, mint mielőtt *Machiavelli* megírta, hogy az uralkodónak állandó, saját alattvalóiból toborzott zsoldosserege kell hogy legyen. Ez volt a fekete sereg. Azt azonban nem tudta elérni, hogy olyan mértékű adót vessen ki alattvalóira, amelyből állandó sereget tud fenntartani. Az sem volt elég a zsoldossereg fenntartásához, hogy a király egyre jobban növelte a parasztok adóit, így a fekete sereget zsákmányból tartották fenn, a zsákmányért pedig folyton háborúzni kellett. A főurakat megleckéztető király az „*igazságosként*” vonult be a magyar anekdotakincsbe. Valójában parasztnyúzó volt. A föld népe elhagyta telkeit és elmenekült az országból. Kalózkodtak, „*uszkokok*” a dalmát partvidéken, akik a velencei hajók fosztogatásából éltek és marhahajcsárok, hajdúk. *Alexis de Tocqueville* megírta, hogy a francia forradalom voltaképp arra az elnyomásra reagált, amit még *XIV. Lajos* teremtett meg. *Dózsa György* is valójában Mátyás ellen kelt fel.

Nevezetes fekete serege nem élte túl. Mátyás a főurakkal szemben a kismanes rendre támaszkodott. Kemény gyeplőszorításban tartotta őket is, viszont, ahogy a szemét lehuntya, rászabadultak az országra. Évenként országgyűlést tartottak a Rákos mezején. Még nem képviseleti rendszer volt. A nemesek személy szerint voltak tagjai az országgyűlésnek. Mindent megtettek, hogy az állam működésképtelenné váljon. Az országgyűlés szokásos befejezése az volt, hogy az összecsendült nemesek megrohanták és kifosztották Buda zsidónegyedét. Megölték és kirabolták a kalmárokat.

Legsikeresebb századunkban királyaink arról szóttek terveket, hogy a *Német–Római Szent Birodalom* ügyeit *Nagyváradról*, *Budáról*, vagy netán *Karakószörcsök*ről fogják intézni. Úgy volna, hogy minden ország akkor a legprovinciálisabb, amikor a legnagyobb hiszi magát?

Fanyar Hírlap – a Magyar Hírlap szilveszteri melléklete – 1999. december 31.

A parlament feltámadása

Húsvét hetében az 1990-es magyar parlament tízéves évfordulójára a feltámadás és az újjászületés szemszögéből nézünk vissza.

A feltámadás évszaka korábbi történetünkben is a népképviselet talpra állásának az időszaka volt. 1848. március 15-e teremtette meg az első népképviseleti országgyűlés lehetőségét. Deák Ferenc 1865. április 15-én a *Pesti Napló*-ban megjelent nevezetes „*Húsvéti cikke*” körvonalazta annak a kiegyezésnek a koncepcióját, amely 1867-ben meghozta a népképviselet feltámadását.

Hazánkban az elmúlt tíz évben van először ilyen hosszú ideig konszolidált viszonyok között fennálló demokrácia. 1867–1918 között Magyarországon liberális elvekre (is) felépült alkotmányos jogállam volt, amely már sok tekintetben érvényesítette a személyi szabadságjogokat és a hatalmi ágak szétválasztását, de korlátozott választójogon alapuló népképviseleti rendszere miatt *nem tekinthető demokráciának*. A nőket eleve kizáró, censzusos rendszerben a felnőttek mintegy 5–6 százalékának volt választójoga. 1867–1900 között ez nagyjából megfelelt az ország civilizációs szintjének. Amikor viszont a század fordulóján létrejött a nem világszínvonalú, de sok tekintetben élenjáró magyar kapitalizmus, az ország olyan civilizációs ugrást ért meg, amely alapján indokolttá vált az általános titkos választójog bevezetése, amely az alkotmányos monarchia szintjéről a demokrácia szintjére való előrelépést jelentette volna. Tisza István rezsimje a földbirtokosság privilegizált helyzetének megvédése végett azonban keményen ellenállt a választójog kibővítését követelőknek. A demokrácia megvalósításának a feladata tehát az 1918 novemberi demokratikus köztársaságra hárult volna, de annak nem volt ideje választást tartani. Az 1919 őszén hatalomra került Horthy-rendszer annyiban bővítette a népképviselet bázisát, hogy kiterjesztette a nőkre a választójogot, de a censzusos választás fenntartásával és a nyílt szavazás rendszerével olyan antidemokratikus törvényhozási rendszert alakított ki, amely szakadékot jelentett az ország civilizációs szintje és politikai modellje között. 1937-ben hosszú vonakodás után bevezették az általános és titkos választójogot, de az 1939-es választás félreérthetetlenül tette, hogy a Horthy-rezsim vezetési központja választással nem váltható le. Amennyiben választást veszítene, akkor sem adná át a hatalmat, és erre az adott körülmények között semmilyen szervezett erő sem tudná rákényszeríteni. 1939-ben ugyan a Horthy-rezsim alternatívája csak a nyilas párt lett volna, de annak óriási választási előretörése és az a körülmény, hogy ezután koalíciós partnerként sem kerültek be Horthyék kormányába, világossá tette, hogy abban a rendszerben választás uralmi válságot nem képes előidézni.

A háború után az 1945-ös fordulat sem hozott teljes értékű népképviseleti rendszert. Az ország nem lett független, csak elnyomóváltás zajlott le. A Hitler–csatlósságot a Sztálin–csatlósság váltotta fel. Az 1945-ben választott parlament nem képezte le az ország valódi politikai vélemény–megoszlását, mivel a társadalomnak a Horthy-rendszerhez ragaszkodó része nem képviselhetette magát saját párttal, hanem az eredetileg antihorthysta kisgazdapárt mögé kellett felsorakoznia. 1948–1989 között nem volt valóságos értelemben

vett parlament Magyarországon. A választás formális volt, a parlamentnek nem volt semmilyen valóságos funkciója.

A parlament valóságossá akkor vált 1989-ben, amikor a Németh-kormány nem várta meg azt a gazdasági összeomlást, amelyről világosabb képe volt a hivatalos információk birtokában, mint ellenzékének, nem várta meg, hogy bekövetkezik az az életszínvonalcsökkenés, amely a Bokros-programban öltött szimbolikus alakot, nem várta meg, hogy rászabadul a társadalom lincshangulata, hanem egy hosszú tárgyalássorozat útján lebonyolított megállapodás alapján átadta a hatalmat az ellenzéki pártoknak. Az állampárt vonalas vezetési magja Grósz Károly irányítása alatt nem akarta volna kiengedni a hatalmat a kezéből, de a pártvezetés más csoportjai a kormányt rendszeren belüli ellenhatalommal szervezték át, és mintegy kézlegyintéssel elintézve a berzenkedő „Pártot”, megállapodtak az ellenzékkel. A megállapodás szerinti törvényes lépéseket az akkori álparlament megszavazta. Olyan alkotmánymódosításokra került sor, amelyek után az 1949-es *népi demokratikus* alkotmányból csak bizonyos anakronisztikus szóhasználat maradt. A Németh Miklós féle toldalak-alkotmány egykamarás törvényhozást írt le – és többpártrendszert.

Alkotmányba foglalta a személyek szabadságjogait és kétharmados parlamenti szavazáshoz kötötte a személyi szabadságjogokra vonatkozó törvények megváltoztatását. Az államforma „*köztársaság*” lett, a parlament által választott államfővel. Beépítette a hatalmi ágak szétválasztásának huszadik századi fejleményeit. A bírói hatalom körében létrehozta az Alkotmánybíróságot, amelynek a magyar jogrendben nem volt előzménye. A törvényhozásnak is lett ily módon hatalmi ellensúlya, mert az Alkotmánybíróság dönthet arról, hogy az Országgyűlés által hozott törvény nem ellentétes-e az alkotmány rendelkezéseivel. Rendszerbe iktatta olyan hatalmi intézmények sorát, amelyek függetlenek a kormánytól. Függetlenítette a Magyar Nemzeti Bankot, és megerősítette a Legfőbb Ügyészség kormánytól való függetlenségét.

A Németh-kormány törekvése a kormány hatalmának minél nagyobb mértékű korlátozása volt. Megszüntette az illetékes miniszter közvetlen parancsnoki jogkörét a honvédség parancsnoka és az országos rendőrfőkapitány fölött. Ezek az intézkedések valóságossá tették a bírói hatalmat mint harmadik hatalmi ágot. Korábban Magyarországon minden rendszerben a bírói függetlenség üres papírforma volt. Politikai ügyekben a bíróságok kormányzservként működtek mind a '67-es, mind a Horthy-, mind a Rákosi- és Kádár-rendszerekben, s a közbüntényes ügyekben hozott ítéletek esetén is erősen figyeltek a kormányok elvárásaira.

Az 1990-es választás után az MDF vezetésű koalíciós kormány feje pártközi megállapodást kötött az akkori legnagyobb ellenzéki párttal, az SZDSZ-szel a demokratikus parlament működési elveiről. A pót-alkotmány túlszabályozott volt, és olyan mértékben kötötte meg a kétharmados többséggel meghozható törvényekkel a mindenkorai kormány kezét, amely lényegében kormányozhatatlanságot jelentett volna. Az SZDSZ beleegyezett abba, hogy kétharmados törvények csak a szabadságjogokat és az alkotmányos struktúrát szabályozzák. A megállapodás alakította ki a parlament működési rendjét. Az országnak egykamarás parlamentje lett, csak politikai pártok kaptak helyet a parlamentben, a korporatív elvet, egy bizonyos érdekvédelmi feladatra létesült testületek parlamenti

képviseletét nem engedte a megállapodás érvényesülni. Ezzel a törvényhozást éles határvonallal elkülönítették a civil szférától. A parlament főfoglalkozású képviselőkben álló hivatásos népképviselet lett. A megállapodás, amely konszenzussal törvényerőre emelkedett, heti üléseket írt elő. A hétfő és kedd plenáris napok voltak, a szerda és a csütörtök a bizottsági ülések ideje. Az interpellációk számára, amely fő intézménye lett a parlamenti ellenzék kormányt ellenőrző feladatának, a megállapodás jelentős időt biztosított. Felálltak a hagyományos parlamenti bizottságok: alkotmányügyi, költségvetési, külügyi, honvédelmi. A parlamenti napirend hetenkénti kialakítására és a parlament működésével kapcsolatos vitakérdések tisztázására új nagyhatalmú bizottság alakult: a frakcióvezetőkben álló házbizottság. Új bizottságok is alakultak, amelyeknek nem voltak előzményei: környezetvédelmi bizottság és a titkosszolgálatok működését ellenőrző nemzetbiztonsági bizottság. A megállapodás rendezte a frakcióalakulást, a frakcióból való átlépést és a frakciókhoz nem tartozó független képviselők tevékenységét. A megegyezés alapján az ellenzék több bizottsági helyet kapott, mint a választási eredmény alapján járt volna neki.

Ez a parlamenti működési rend bevált. Minden párt egyetértett vele és két parlamenti cikluson keresztül soha semmi kifogás nem merült fel vele szemben. Noha formálisan nem rögzítették a Házzsabályban, hallgatólag mintegy részévé vált az alkotmánynak. A Horn-kormány idején az MSZP–SZDSZ koalíció nyomasztó parlamenti túlsúllyal rendelkezett. Nem csupán kétharmados, hanem megközelítőleg háromnegyedes többséggel. Ez a kormánykoalíciót láthatóan zsenírozta, ezért igyekeztek az ellenzék lehetőségeit bővíteni, hogy elkerüljék holmi parlamenti önkényuralom látszatát. A klasszikus interpellációs időt kibővítették a napirend előtti felszólalásokkal, az azonnali kérdések órájával és a kérdésekkel. Az ellenzék hetenként több órán át hallathatta a hangját a parlamentben, és ezeket a felszólalásokat a közszolgálati televízió közvetítette.

Jelentősen megnőtt az Alkotmánybíróság szerepe, a parlament tevékenysége pedig kibővült egy új demokratikus intézménnyel: létrejöttek az eseti vizsgálóbizottságok. Ennek létrehozására már az Antall-kormány idején is kísérletet tettek. Eseti vizsgálóbizottság alakult annak kivizsgálására, hogy az akkori kormánynak szerepe volt-e 1992. október 23-án a köztársasági elnök elleni demonstráció megszervezésében. Ebből a bizottságból az akkori kormány csúfot űzött. Az adatokat minden alkotmányos rend nevetségessé tételével eltitkolták a bizottság előtt. A gyanúsítottak, ha egyáltalán megjelentek a bizottság előtt, a szemébe nevettek a bizottság tagjainak. Az Antall-, majd a Boross-kormány idején az akkori ellenzék nem próbálkozott többször eseti vizsgálóbizottság létrehozásával. A Horn-kormány idején viszont a kormány összes problematikus lépésének, főleg a korrupciógyanús ügyek kivizsgálására eseti vizsgálóbizottságok alakultak. Legnevezetesebb a Tocsik-ügy vizsgálatára alakult bizottság volt. A kormány és a kormánytöbbség sehol nem gátolta meg a bizottságok alakulását, és a bizottságok tevékenységének az elektronikus média és a nyomtatott sajtó óriási teret szentelt. Az ország látta, hogy a parlament ellenőrző szerepe még egy olyan kis ellenzék esetében is valóságos, mint amilyen az akkori ellenzék volt.

A kormány alapját képező MSZP–SZDSZ-blokk ambicionálta, hogy parlamenti ciklusa idején elfogadják az ország új alkotmányát, amit nem az adott parlamenti erőviszonyok alapján, hanem az ellenzékkel való együttműködésben akartak kidolgozni.

Az alkotmányozó bizottság paritásos felépítésű volt. Végül azért nem lett új alkotmány, mert mind a jobboldali ellenzék, mind az MSZP bizonyos irányzata arra törekedett, hogy az 1989–1990-ben kialakult alkotmányos rendet, az egykamarás törvényhozást kétkamarás, tehát nem tisztán népképviselési, hanem félig korporatív rendszerre alakítsák át.⁷⁵

Az a veszély fenyegetett, hogy létrejön egy felsőház, amelyben ötven év múlva is ott ül két tucat olyan szakszervezet vezetője, akiknek a szakmája akkorra olyan emlék lesz, mint ahogy ma dereng a számunkra, hogy valaha voltak patkoló kovácsok és cserzővargák, továbbá ott ül vagy ötven püspök, akiknek ezer diplomában esetleg vasárnaponként kétszáz öregasszony gyűlik össze. Ezen túl pedig azonos számú képviselője lesz nem létező nemzeti kisebbségeknek (mordvin, besenyő, hun) a valóságosan létező cigányságával.

Ezt a félresikerült próbálkozást sikerült csendesen megakadályozni – maradtunk a Németh-féle pótalkotmánynál.

A jelenlegi Orbán-kormány alapvető cselekvési vezérelve, hogy mindent ellenkezően tesz, mint ahogyan a Horn-kormány. A parlament tekintetében ez már az Antall-kormány idején lefektetett közmegegyezésem alapokat is érinti. A parlament heti ülésvezetését két parlamenti cikluson át minden politikai tényező kielégítőnek találta. 1994–1998 között és korábban a Fidesz is. Visszaélve azzal, hogy az 1990-es működési gyakorlatot elmulasztották Házzsabályba iktatni, a Fidesz-kormány háromhetente ülésezteti a parlamentet, gyakorlatilag elvéve annak a lehetőségét, hogy az ellenzék aktuális problémákra napirend előtti felszólalásban azonnal reagálhasson. Ez súlyosan korlátozza a parlamenti ellenzék ellenőrző szerepét. A bizottsági helyeket nem az 1990-ben kialakított szokás szerint osztják el, hanem parlamenti erő szerint. Az Alkotmánybíróság szerepe csökkent. A parlamenti eseti vizsgálóbizottság intézménye gyakorlatilag megszűnt, mivel semmi

17

⁷⁵ Ebben a cikkben Szabó Miklós – korábbi álláspontjától jelentősen eltérve – elfogadta Horn Gyula magyarázatát, amit 23 évvel később Szekeres Imre így foglalt össze:

A szavazás eredménye felháborodást váltott ki a többi képviselőcsoportban. A frakcióvezetők kérdőre vonták az MSZP-t, miért tették semmissé képviselői egy év kemény, konszenzusos munkáját, és a Házbizottság azonnali összehívását kezdeményezték a váratlan helyzet politikai megoldására. Az MSZP frakcióvezetőjeként csatlakoztam a Házbizottság összehívására irányuló kezdeményezéshez azon 160 frakciótársaim nevében, akik velem együtt megszavazták a módosító javaslatcsomagot.

Többen *alkotmányozási puccsról* beszéltek, én a szavazást követő frakcióülésen *cserbenhagyásos gázolásnak* minősítettem a miniszterelnök, a kormány tagjai és az MSZP elnökségének eljárását. Közvetlenül a szavazás előtt a frakcióülésen, mint minden esetben, felkértem a kormányt, hogy nyilatkozzon, támogatja-e vagy sem az alkotmánykoncepciót. Az ülésen Kiss Péter miniszterként arról biztosította a frakciót, hogy a kormány támogatja a módosító javaslatok elfogadását. [...]

A nemmel szavazók és a tartózkodók közül csak Horn Gyula miniszterelnök szólalt meg később a nyilvánosság előtt. Ő azzal magyarázta álláspontját, hogy egyetért az SZDSZ-szel, nem volt támogatható koncepció, mert nem felelt meg az Európai Unió követelményeinek, a kormányprogramban foglaltaknak, a szociáldemokrata értékeknek. Pető Iván, az SZDSZ frakcióvezetője visszautasította a miniszterelnök indoklását, mondván, ők egyetértettek a koncepcióval, amit mindnyájan megszavaztak.

Bihari Mihály sem értett egyet az elutasítás indokaival: *Valakik azt hitették el, fogadtatták el részben a kormánytagokkal, részben az MSZP elnökségének tagjaival, hogy ez a koncepció nem felel meg az MSZP különböző dokumentumaiban rögzített előírásoknak, illetve a kormányprogramnak. Ez tényyszerűen nem igaz.*

Élet és Irodalom, 2019. augusztus 30.

valóságos működési lehetőséget nem biztosítanak számára. Hadjárat indult a kormánytól független végrehajtó–hatalmi intézmények felszámolására, illetve kormány alá rendelésére. Dúl a háború a Nemzeti Bank önállóságának felszámolásáért. Az ügyészséget kormány alá akarják rendelni: a kormánytól független Legfőbb Ügyészséggel megszűnik az a felügyelet, amely például ellenőrizni tudja, hogy a rendőri kihallgatáson bántalmazták-e a gyanúsítottakat. Ezután a vádemelés a kormány „büntetőpolitikájához” fog igazodni. Nem az adott esetet mérlegeli, hanem azt, hogy milyen bűncselekménytípus ellen folytat a kormány éppen kampányt. A honvéd vezérkart beolvasztották a minisztériumba. Egyelőre azt sem tudni, hogy van-e még vezérkar vagy csak arról van szó, hogy az országot ért váratlan légitámadás esetén olyanok fognak parancsot adni arra, hogy hova, mekkora rakétával kell lőni, akiknek katonai ismeretei egyrészt arra terjednek ki, hogy bizonyos ezredek orosz feleségei végveszélyt jelentenek a nemzet fennmaradása szempontjából, másrészt arra, hogy a katonazenekarnak hazafiság–gerjesztő szerepe van.

Az Orbán–kormány hozzányúlt a demokráciának azokhoz az alapjaihoz, amelyeket az első demokratikus kormány idején közmegegyezéssel leraktak. Elsősorban a parlament működési körét csorbították. Az 1990-es magyar parlament története két cikluson át sikertörténet volt. Az utolsó két évben ez a fejlődés megbicsaklott. Húsvét hetében hisszük, hogy ez csak pillanatnyi üzemzavar.

Hetek, 2000. április 22.

A kisgazdapárt arcai és álarcai

A kisgazdapárt történeti elődje 1909-ben alakult, a magyar parasztpolitika legnagyobb alakja, Nagyatádi Szabó István vezetésével.

A párt és utódai 1909-1945. között a mezőgazdaságból élőknek azt a réteget képviselték, amely a földje által biztosított jövedelemből meg tudott élni. A párt azonban sohasem ennek a paraszti rétegnek a képviselőjével jelent meg a „nagypolitikában”, hanem mindig álarcban volt jelen. Nagyatádi Szabó István ingadozott a nincstelen parasztság és a nagybirtok között, míg a Károlyi-köztársaság végnapjaiban Bethlen István szervezkedéséhez csatlakozott. Egy résztvevő, Boróczy Kálmán bajai ügyvéd visszaemlékezése szerint a titkos megbeszélésen Magasházy László azzal agitálta: „gyere hozzánk István bátyám, te leszel az új Kossuth Lajos, a te csizmás szobrod ott fog állni az Országház előtt” – ma tényleg ott áll.⁷⁶

A Nagyatádi Szabó vezette kisgazdapárt 1920-ban az ország legnagyobb tömegtámogatású pártja volt. Lehetősége volt arra, hogy Horthy dzsentri rezsimjével szembe állítsa egy parasztdemokrácia alternatíváját, de ismét a nagybirtokhoz csatlakozott, fúzióra lépett a horthysta Keresztény Nemzeti Egység Pártjával (KNEP), és vezérkari tagja lett a Bethlen-kormánynak. Ezzel adta nevét Nagyatádi Szabó ahhoz a földreformhoz, amely nem felszámolta, hanem átmentette a történeti nagybirtokot. Szégyentörténet volt ez a reform, mindenki félrefordította a fejét. A kisgazdapárt önként adta fel önállóságát, a húszas évek közepére a hatalmas parasztpárt mintha soha nem is létezett volna.⁷⁷

Azért alapították újra a pártot *Független Kisgazdapárt* néven 1930-ban, mert jelezni akarták ezzel, hogy nem vállalják egyértelműen az előd örökségét. Ahogy ez az előd 1909-ben a parasztgazda bázison alakult, az utódot is ezen a bázison szervezte meg Nagy Ferenc parasztgazda, Tildy Zoltán református lelkész és Szabó Pál népi író. A szervezők azt „önkritikusan” kezelték, hogy nem voltak elég úrhatnám vezetőik. Nosza kerítették egyet.

⁷⁶ Nagyatádi Szabó István temetésén 1924-ben részt vett Horthy és Bethlen is, 1932-ben Gömbös Gyula leplezte le a szobrát, amit 1949-ben eltávolítottak, majd 1990-ben állítottak vissza a Földművelésügyi Minisztérium épülete elé.

⁷⁷ A kommünt követő hónapokban a fehér erők egyik legfontosabb ellenfelüknek tekintik a Kisgazdapártot. A szegedi Fővezérség titkosszolgálatának napi jelentései többet foglalkoznak velük, mint a szociáldemokratákkal. [...] 1920-ban a választáson a Kisgazdapárt az ország második legnagyobb pártja. Ezután azonban a párt fuzionál az úri világ pártjával, és együtt alkotják a Bethlen István vezette Egységes Pártot. Nagyatádi Szabó földművelési miniszter lesz a Bethlen-kormányban, és keresztülviszi a máig nevéhez fűződő korlátozott földreformot, ami túlmegy a nagybirtokos erők tűrőképességének határán. Nagyatádi Szabó ellen koncepció per indul, a jól ismert módszerrel. Titkárát, Esküdt Lajost perbe fogják azzal a váddal, hogy mezőgazdasági termékekre exportengedélyt adott ki kenőpénz ellenében. Ez biztosan igaz volt, de a korrupció dzsungeléből azért emelték ki ezt az esetet, hogy a minisztert tegyék lehetetlenné. Nagyatádi Szabót a meghurcolás oly mértékben megviselte, hogy rövidesen meghalt. Mire az ország újra választathatót 1926-ban, a hatalmas és erős Kisgazdapárt mintha sosem lett volna.

Szabó Miklós: *A kisgazdapárt útja és tévútja*

Gaál Gaszton néhány száz holdas dzsentri birtokos a Bethlen-kormányal szemben állt, de a jelentéktelen Agrárpártja a fajvédő ellenzékkel állt egy oldalon, nem az akkor viszonylag erős liberális–szociáldemokrata tömb oldalán. Őt hívták meg vezérnek az újjáalakult kisgazdapárt élére, de a cím elfogadása után hamarosan meghalt. Az új úri vezér, Eckhardt Tibor jóval nagyobb formátumú horthysta politikus volt, még egyértelműbb fajvédő múlttal. Eckhardt [korábban] Bethlenhez csatlakozott, és jutalmul nagykövet, hazánk népszövetségi képviselője lett. A Gömbös-kormány idején azért vállalta el az újjáalakult kisgazdapárt vezetését, hogy Gömbössel szemben a Bethlen István vezette táborba vigye át a parasztgazdákat. Kevés eredménnyel, a gazdák zöme inkább követte Gömbös demagógiáját, mint a szilárdan németellenes kisgazdapártot. Gömbös azzal hitegette őket, hogy a magyar mezőgazdasági termékeknek külföldi piacot talál, főleg a hitleri Németországban.

Horthy 1940-ben kiküldte Eckhardt Tibort Amerikába, hogy Magyarország német megszállása esetén alakítson horthysta emigráns kormányt. Akkor a kisgazdapárt paraszti bázison mozgó újjáalakítói visszavették a vezetést. Nagy Ferenchez és Tildyhez csatlakozott Gaál Gaszton balatonboglári „udvari lelkésze”, Varga Béla, aki a magyar demokratikus politika nagy alakjává magasodott,⁷⁸ és Kovács Béla parasztgazda. A párt fénykora volt 1942–43, amikor az FKGP a kiugrási politika fontos osztagát jelentette. A német vereség utáni Magyarország újjáteremtésére egy nyugati arculatú agrárdemokrácia koncepciója körvonalazódott. A „dán modell”, az alulról épülő, civil társadalmi hitel-, fogyasztási, beszerzési és géphasználati szövetkezetek átfogó rendszere, amely nem csupán a parasztgazdákat szervezi az országot meghatározó politikai erővé, hanem lehetőséget ad a földjükből eladdig megélni nem tudó kis- és törpebirtokosoknak is. Ez volt az a rövid időszak, amikor a kisgazdapárt saját arcával volt jelen a nagypolitikában. Méghozzá azzal a reménnyel, hogy a német vereség után, amikor elkerülhetetlen lesz a földreform, és a horthysta kormánypártnak le kell lépnie a színről, egy angol rendszerű parlamenti váltógazdaságban a szociáldemokrata párttal szemben betöltheti a polgári párt szerepét.

Az 1945-ös választáson a kisgazdapárt az abszolút többséget szerzett legnagyobb párt lett, de ismét álarcban. Az akkori szovjet megszállás alatt lévő országban nem alakulhatott nyíltan a Horthy-rendszer alapján álló párt, ezért a kisgazdapártba tömörültek mind a Horthy-rendszer visszasírói, mind pedig azok a polgári erők, amelyek ezer év után Hunniából végre Nyugatot akartak volna csinálni. Ez a helyzet a pártot sebezhetővé tette a kommunista diktatúraépítéssel szemben. A Tildy Zoltán–Nagy Ferenc vezetés a kommunista nyomás ellenében puhább volt, amint ez a párt tömegtámogatottságából adódott volna. A parasztgazdákat képviselő vezetés tudja, hogy veszített helyzetben van. Ha a békeszerződés után valóban kimennének a szovjet csapatok, akkor a horthysta bázis azonnal elsöpri őket; Eckhardt és káderei hazajönnek s lehet, hogy ez is csak átmenet lesz egy még erőszakosabb jobboldali vezetés hivatalba lépéséig. Ha a fehérterror visszatérése csak a kommunisták fantáziájában létező veszély volt is, a mai jobboldal magatartásából

⁷⁸ Varga Bélát 1946. február 7-én az országgyűlés elnökévé választották, 1947. június 2-án várható letartóztatása elől az Egyesült Államokba emigrált, és 1990-ben az országgyűlés alakuló ülésén ő tartotta a nyitó-beszédet.

látható, micsoda hajsztól kellett tartania egy olyan pártvezetésnek, amely nemcsak szekundált a köztársaság kikiáltásához, de köztársasági elnököt is adott.

A párt újjászületése 1989-ben bizarr előjelek jegyében történt. A visszavonuló állampárt az előretörő demokratikus és nemzeti ellenzék erőivel szemben megkísérelte kijátszani a koalíciós időszak történelmi pártjait is. Ennek a feladatnak a végrehajtására gyanús múltú volt kisgazdák kezdtek el nyüzsögni. Megpróbálták kihasználni, hogy amíg az MDF, az SZDSZ és a Fidesz óvatosságból még nem nevezte magát pártnak, ők igyekeztek látszat-radikalizmusban lekörözni a nagyobb ellenzéki szervezeteket. Antall József, akinek családi hagyománya alapján a kisgazdapártban lehetett volna a helye, e manipulációk miatt nem csatlakozott. A kisgazdapárt aztán túljutott a válságon, valódi demokraták vették kezükbe a vezetést és megszabadultak a provokátor elemektől. Helyzetét végül is az döntötte el, hogy az MDF-hez sodródott. Amikor az FKGP belépett az Antall-kormányba, lényegében az MDF falusi tagozatának volt tekinthető.

Torgyán József⁷⁹ történelmi tette, hogy arcot adott, mesterségesen társadalmi bázist épített a párt alá. A kisgazdapárt jobbról előzve az MDF-et meghirdette a teljes körű reprivatizáció életidegen, de kétségkívül jobboldali programját. Nem egészen következetesen: az 1945-ös földreformot nem akarták visszacsinálni. A kárpótlás erőltetésével viszont valóban létrehozták a magyar történelem legnyomorúságosabb paraszti rétegének, a nadrágszíjparcella tulajdonosoknak a karikatúráját. Jelenleg ez a párt arca.

Mint e réteg politikai képviselője, az FKGP nem bizonyult sikeresnek. A Horn-kormány idején Torgyán kivitte az országutakra a traktorokat, de az eredmény az volt, hogy a másik demagóg jobboldali párt, a MIÉP lenyúlta az akciót. Torgyán minisztersége bebizonyította, hogy a nadrágszíjparcella csódtömeg. Az FVM vezetőjének szembe kellett néznie azzal, hogy az általa gyűlölt termelészövetkezet is inkább tudott alkalmazkodni a modern piaci feltételekhez, mint a kárpótlásból született mezőgazdasági kényszervállalkozó tömeg. A mai kisgazdapárt mint az agrárium képviselője fantazmagória; a valódi mezőgazdasági kisvállalkozók tüntetnek ellene.

A jelenlegi FKGP két párt. Amelyiknek jelszava a „*Bort, búzát, békességet – Isten, haza, család*” a mai jobboldal karikatúrája. A másik a Fidesz paródiája.⁸⁰ Az 1942–43-as FKGP az agrár-modernizáció pártja volt. Hagyomány tehát van.

Talán még nem késő váltani.

Magyar Hírlap, 2000. április 29.

⁷⁹ Torgyán József (1932–2017) ügyvéd, országgyűlési képviselő (1990–2002), az FKGP elnöke (1991–2002). Az 1998. évi választáson 82 körzetben léptette vissza képviselőjelöltjeit a második forduló előtt a Fidesz javára, így lehetett 1998. július 8. és 2001. február 15. között földművelésügyi és vidékfejlesztési miniszter és az FTC elnöke (1999–2001). Helyettese, Szabadi Béla államtitkár ellen 2001 tavaszán büntetőeljárás indult, az országgyűlés felfüggesztette a mentelmi jogát és előzetes letartóztatásba helyezték, ezt követően Torgyán az FKGP elnöki pozíciójáról is lemondott.

⁸⁰ A Torgyán Józseffel szembefordult 14 kisgazda képviselő megalakította a Kisgazda Polgári Egyesületet és a Fidesz színeiben indult a következő választáson. Boros Imre megbízott mezőgazdasági miniszter – aki feljelentette Szabadi Bélát – az MDF képviselője lett.

A szembejövő vonat lámpája

Monor, 1985

Az 1985-ös évvel kezdődik a rendszerváltás közvetlen előtörténete. A „keményvonalas” Berecz–Grósz csoport kikényszerítette, hogy az ez évi pártkongresszus hirdesse meg, hogy *ami a gazdasági bajokat illeti, már látjuk az alagút végét.*

Azonnal megszületett a vicc: *amit látnak, az a szembejövő vonat lámpája.* A társadalom bizalma a hatalom iránt érzékelhetően megrendült.

Ebben a helyzetben rendezték meg a Monor–ligeti kempingben az ellenzék illegális konferenciáját, amelyet az addig s azután is külön úton haladó „nemzeti” és „demokratikus” ellenzék együttesen szervezett. A szándék félreérthetetlenül a mindkét meghatározó irányzatot egybefogó egységes ellenzéki mozgalom létrehozása volt. A találkozó kezdeményezője az ’56-osok doyenje, *Donáth Ferenc* volt, aki történeti küldetésének tekintette a két széttartó ellenzéki tábor összefogásának elősegítését. Ő 1986-ban meghalt. Ennek is szerepe volt abban, hogy az utak újra szétváltak, és 1987-ben bekövetkezett a végleges szakadás. Donáth tevékenysége persze nem elegendő magyarázat arra, hogy a hatalommal beszélő viszonyban levő népi nemzetiek miért szánták rá magukat az együttes fellépésre a marginális helyzetben levő demokratikus ellenzékkel.

E sorok írója sok töprengés után abban látja a magyarázatot, hogy a nemzeti oldal akkori közvetlen célja az ő rendelkezésükre álló, de állami pénzen megjelenő kétheti folyóirat, a *Hitel* kiharcolása volt. Monorral nyomást akartak gyakorolni a hatalomra: ha nem kapják meg a hatalomtól a lapot, akkor készek azt szamizdatként megindítani.

A konferencia négy témakört tárgyalt meg. A résztvevők írásban előre megkaptak a egy–egy referátumot, ahhoz csatlakozott egy opponens, majd vita következett. Az első tárgykör a helyzet, a közállapotok általános jellemzése volt.

Csurka István ’Új magyar önépítés’ című előadása megragadó belletrisztikus eszközökkel drámai képet festett az ország morális állapotáról, amelyet az ’56-os vereségből vezetett le. Előadása nem a MIÉP mai vezetőjének szemléletét mutatta. *„Az 1867-es kiegyezés után... Magyarország ... a korhadt társadalmi rendszer fölött élte tivornyás életét, mint ez a mai. Annak a dézsafödőnek a beszakadása a mélybe rántotta az egész Szent–István-i Magyarországot, az hozta meg Trianont.”* Az akkori Csurka még felelőssé tette Trianonért az úri Magyarországot. Továbbá: *„1945-ben ... az ország elvesztette a háborút és felszabadult – egyszerre!”* Az újbaloldali–alternatív *Ivan Illichet* idézve azt fejtegette, hogy el kell kerülni az összeütközést a hatalommal, nem csupán a hatalom szorításából, a társadalmi züllöttség mocsarából, de a homo oeconomicus helyzetéből is vissza kell vonulni homo habilisként önnön lelkünkbe, és így kell példamutató magatartást kialakítani.

E magatartást bírálta a demokratikus ellenzékhez tartozó opponens, e sorok írója, és a jogtudatot, a jogkövetelő magatartást állította szembe vele. Csurka barátságosan reagált, s elfogadta a jogtudat erősítését „kilábalási formának”. Elek István is összeegyeztethetőnek tartotta a „homo habilis” magatartást a jogkövetelő magatartással.

Csoóri Sándor 'Eltemetetlen gondok a Duna-tájon' című előadása a térségbeli kisebbségek problémáját tárgyalta. Szépítette az 1918 előtti úri Magyarország szerepét, és a térségbeli népek viszonyának megromlásáért Trianonra hárította a felelősséget. Szerinte a bécsi döntéseket nem helyes csak abból a szempontból megítélni, hogy Magyarország a hitleri birodalomtól kapott vissza területeket. A bécsi döntések lényegében helyesen húzták meg etnikai szempont szerint a határokat, és ha Trianonban ezeket jelölték volna ki, ez magyar részről elfogadható lenne. Csoóri is hangoztatta, hogy a Horthy-rendszer antidemokratizmusa ártott a magyar kisebbségek ügyének, és Csehszlovákia demokratikus volta korlátozta a magyar irredenta propaganda hatását. A „demokratikus ellenzék” opponense, *Kenedi János* azt hangoztatta, hogy a magyar kisebbségek ügyének valóban az használ, ha Magyarország sikeres, de csak ha ezt a sikert „demokrácia teljesítményével” s nem csupán magasabb életszínvonalával éri el.

A nemzeti oldal központi problémakörének vitájában a „demokratikus ellenzéki” felszólalások szembetűnően tartalmasabbak voltak, mint a „nemzetiek”. Csoóri főleg aktuális sérelmeket sorakoztatott fel a mindennapi élet köréből. Ezzel szemben *Tamás Gáspár Miklós* mélyrehatóan elemezte a román vezető rétegek magyarellenességének a gyökereit, rámutatott például arra is, hogy Gheorghiu-Dej alatt a nacionalista román tömegekkel szemben kijátszották a magyar kisebbséget, s az akkori pártapparátusban a magyar származásúak felülreprezentáltak voltak. Ez a román köztudatban, mint akkori „magyar uralom” él. Hasonló tájékozottsággal elemezte (T. G. M.-el is vitatkozva) *Réz Pál* a román szellemi életet.

Bauer Tamás tartotta a gazdasági reformról szóló referátumot, a demagóg kongresszusi irányelvek részletes bírálatát adta. Kifejtette, hogy a gazdaság ésszerűsítése és korszerűsítése nem történhet meg a politikai modell demokratizálása nélkül.

Laki Mihály opponensi véleménye inkább kiegészítés volt. Ő „növekedési kalandként” jellemezte a kongresszus gazdaságpolitikai vonalát. A negyedik téma a demokratikus ellenzék, a polgárjogi tábor „műsora” volt.

Kis János 'Korlátainkról és lehetőségeinkről' című előadása négy irányzatba sorolta a résztvevőket. A nemzetiek, a reformközgazdászok és a polgárjogiak mellett megemlítette a szociálpolitikai irányzatot is, amely a szegénység problémáját állította előtérbe. Kis világosan kifejtette, hogy ez a szemlélet nincsen összhangban a reformközgazdászok piacelvű szemléletével. A közgazdasági felfogás fontos problémának tekintette a bürokratikus állam pazarló magatartását, amely a szociális kiadások terén is megmutatkozott, és vissza akarta fogni a jövedelmek állami újraelosztását. A szociális szemléletnek elsősorban *Solt Ottília* és *Vargha János* adtak hangot. Monoron a szegénység a kádárista rendszer egyik alapproblémájaként jelent meg. Kis opponense, *Vásárhelyi Miklós* egy ellenzéki külpolitikai szemlélet körvonalait vázolta fel.

A konferencia résztvevőit megosztó fő törésvonal nem a két hagyományos tábor között, hanem azokon keresztül húzódott, és a politikából való kivonulás, illetve az ellenállás híveit választotta el. A „nemzeti” oldalon Csurka, a másik oldalon Konrád György „polgárosodási” felfogása képviselte markánsan a kivonuló álláspontot. Vele szemben Kis és a Komáddal is vitakozó T. G. M. képviselte a politikai ellenállás álláspontját. Kis János

kifejtette, hogy az ellenzék hetvenes évekbeli kialakulása után a bázis szélesedett, de a lengyelországi demokratikus tömegmozgalom 1981-es leverése után a bázis pereme levált a polgárjogi követelésekért harcoló „kemény magról”, és visszatért a hivatalos ellenőrzés alatt álló térbe. A folyamat azonban kétirányú volt. Megritkította ugyan a levegőt az ellenzéki mag körül, de annak impulzusait ki is vitte a hivatalos uralom alá vetett térségbe. Részmozgalmak indultak meg rossz szemmel nézett, de még elnézhető célok megvalósítása érdekében. Ilyen volt a pacifista és a környezetvédő mozgalom. Ezeknek politikai mozgalommá való összefogását tekintette Kis a konferencia végső céljának. Ehhez átfogó programot adott: ki kell harcolni, hogy informálisan eltűrt tevékenységeket jogszabályokkal engedélyezzenek. Az első tevékenységi forma az informális szabadságok joggal biztosított szabadsággá alakítása. Második lépésként harcolni kell az állami és a civil térség elválasztásáért. Erre épült fel a demokratikus ellenzék stratégiája következő években: a margón megszerveződött ellenzék legalizálása, majd tárgyaló partnerként való elismertetése. Ez lenne az első lépés a monolitikus diktatúra pluralizálása, tehát a rendszerváltás felé.

A rendszerváltás e terv szerint zajlott le, de persze nem az ellenzék ragadta ki a Kádár–rendszer kezéből a hatalmat. A hatalom átadására nem az ellenzék(ek) ereje, hanem a gazdasági összeomlás készítette a rendszer vezetőit. Átengedték a csődtömeggondnok szerepét.

A konferencián egy kérdésben mutatkozott éles ellentét. Kenedi a nemzeti probléma részeként felvetette a cigánykérdést. Csurka idegesen leszögezte, hogy ez szociális probléma, nem nemzetiségi kérdés. Semmiképpen sem sorolható a nemzeti problémák körébe. A cigánykérdés nemzetiségi kérdésként és a magyar demokratizálódás egyik központi problémájaként való megtárgyalását szorgalmazta Kis János, Vargha János, Solt Ottilia. Csoóri azzal a javaslattal hárította el a szakítás veszélyét, hogy a következő konferencia tárgyalja meg a cigánykérdést alapos felkészülés után, a cigányság képviselőinek meghívásával.

Monornak folytatása nem lett, s erről a konferenciáról sem esett többé szó. Ha fontosabb feltételezésem helyes, akkor a folytatás elmaradásának az lehetett az oka, hogy a „nemzetiek” látták, a hatalom nem enged a nyomásnak a *Hitel* ügyében – s még a hatalommal való beszélő viszony is veszélybe kerülhet. A nemzeti „kemény mag” is a margóra kerülhet, ha folytatja az együttműködést a demokratikus ellenzékkel. Monoron még megvolt az együttműködési szándék. Monor sikeres volt, a hatalom hátrálni kezdett. Monor ellensúlyozására összetrombitálták a Népfront kongresszusát, ahol a Pozsgay körül szerveződő, Kádár–ellenes áramlat tapogatózni kezdett a pártellenzékké szerveződés irányába. Ez volt az első megfogható jele annak, hogy a hatalom már csak olyat tud lépni, amivel önmagát bomlasztja.

Népszabadság, 2000. június 14.

A csalhatatlan boldog

A huszadik század utolsó évének nyárutója politikai tudatunk részévé teszi a keresztény egyház-történetet.

A szentté avatás szorosan vett egyházi ügy. A híveknek sincs beleszólásuk a magasabb egyházi vezetőség elhatározásába arról, hogy kit emel a szentek sorába, a világiak megítélésére pedig semmiképpen nem tartozik az ilyen jellegű döntés.

Amikor azonban olyan történeti személyeket avatnak az egyházak szentté, akik a világi történelemben is jelentős szerepet játszottak, elkerülhetetlen a döntés világi szempontból való megítélése. A katolikus egyház boldoggá avatta a huszadik század talán legjelentősebb pápáját, XXIII. Jánost és vele együtt a tizenkilencedik században az egyház élén állott IX. Püsz. Utóbbinak „szentjelöltté” minősítése tiltakozást váltott ki katolikus hívek és Izrael Állam részéről. A tiltakozás nem az egykori pápa maga idejében is erősen vitatott teológiai döntései, hanem világi politikusként folytatott tevékenysége ellen irányul. Számunkra, itt Nyugat és Kelet határán különösen figyelemre méltó egybeesés, hogy az ortodox egyház moszkvai patriarchátusa egy időben avatja szentté II. Miklós cárt és a katolikus egyház boldoggá azt a pápát, akit a történelem az 1848-as forradalmi hullám által megingatott szentszövetségi rend egyik legmakacsabb világi utóvédharcosaként ismer. Az 1792-ben született Giovanni Maria Mastai-Ferretti gróf papi pályáján 1840-ben nyerte el a bíborosi kalapot. A francia forradalom eszméi ellen kemény harcot folytató és élesen antiliberalis XVI. Gergely pápa nehezen szánta rá magát arra, hogy pápaválasztói tisztségbe emelje, mivel az volt a véleménye, hogy a „Mastai családban még a macskák is liberálisok”. 1846-ban a bíborost a konklávé liberális szárnya választotta pápává. Mint az Egyházi Állam világi uralkodója, reformokat léptetett életbe, sőt alkotmányt is adott országának. Népszerűsége óriási volt, de az 1848-as forradalmi hullám így is elérte az Egyházi Államot, és a forradalom által kikiáltott köztársaság 1849 januárjában megfosztotta a pápát mint az Egyházi Állam eddigi uralkodóját világi hatalmától. A pápa a nápolyi királyság egyik városába menekült, és átállt az országa ellen szervezkedő ellenforradalom táborába. Ettől kezdve az 1848-as forradalmi hullámra reagáló reakciós politikai kurzus vezéralakja lett, a Szentszövetség utóvédharcosa, mintegy Metternich utóda a beköszöntő új világ elleni harc élén.

Egyházfői tevékenységét is ennek a világi politikai harcnak rendelte alá. Dogmatikai rendelkezéseit a katolikus hívők körében is sokan tekintik inkább a világi harc ideológiájának, mint szorosan vett hittételnek. IX. Pius fellázadt népe ellen a francia, osztrák, nápolyi intervenció oldalára állt. Világi uralmának helyreállítása után zsarnokként börtönöztetett be, sőt végeztetett ki politikai ellenfeleket. Az olasz egységért folyó nemzeti harc fő ellensége lett. Az egyesült Itália 1870-ben integrálta az egységes olasz államba a korábbi Egyházi Államot. A pápa világi hatalma megszűnt. IX. Pius már ezt megelőzően is az egyház világi hatalmát veszélyeztető eszmék elleni harcot helyezte egyházfői tevékenységének is a középpontjába. 1864. december nyolcadikán adta ki *Quanta Cura* kezdetű enciklikáját. Ennek függelékeként nyolcvan pontban felsorolta az egyház által

elítélendőnek minősített nézeteket. Ezt a függelékét nevezik Syllabusnak. A függelék élén terjedelmes címfelsorolás áll, amely a hit fő ellenlábásának a panteizmust, a naturalizmust és a racionalizmust nyilvánítja, de említi a felsorolás a szocializmus és a kommunizmus mellett a titkos társaságokat (szabadkőművesség), a Biblia-társaságokat (vö. mai „szekta”-ellenes hajsza), a liberális papi társaságokat is.

A helytelennek nyilvánított nézeteket felsoroló jegyzék elsősorban az egyház világi hatalmát tagadó vagy abból engedni szándékozó nézetek ellen indít hadjáratot.

A jegyzék tizenötödik pontja szerint elvetendő az a felfogás, amely szerint *„Mindenki szabadon választhatja meg és gyakorolhatja azt a vallást, amelyet az értelem világosságával igaznak tart.”* A 21. pont szerinti helytelen tétel: *„Az egyháznak nincs jogában erőszakot alkalmazni és nem rendelkezik sem közvetlen, sem közvetett világi hatalommal.”* Napjainkban sajátos aktualitást kap a 38. pontban felsorolt elítélt tétel, amely szerint:

„A római pápák önkényes magatartásukkal hozzájárultak az egyháznak keleti és nyugati részre való szakadásához.” A Syllabus 77. pontja szerint elítélendő az a tétel is, amely szerint *„Korunkban többé nem helyes, hogy a katolikus vallás az egyetlen államm vallás, és hogy a hit minden egyéb formája tilos.”* Az összegzést az utolsó, nyolcvanadik pont adja, amely szerint tilos az a nézet, amely szerint *„A római pápa megbékülhet és meg kell békülnie a haladással, hozzá kell szoknia a liberalizmushoz és a modern civilizációhoz.”* IX. Pius fő ellenfelei tehát a haladás gondolata, a liberalizmus és a modern civilizáció voltak.

Elveit a gyakorlatban is igyekezett érvényesíteni. 1862-ben konkordátumot kötött Ecuadorral, amely a katolikus egyházat egyetlen engedélyezett egyházzá nyilvánította, és biztosította az egyház teljes ellenőrzését az oktatás felett. 1870-re összehívta az első vatikáni zsinatot. Itt hirdette ki dogmaként a pápai csallhatatlanság tanát. A formája szerint vallási tétel nagyon is világi kihívásra adott feleletet. Az Egyházi Állam megszűnése, a pápa világi uralkodó voltának felszámolása után a pápának egyház feletti teljes, korlátozatlan hatalmát akarta biztosítani. Közölte a világgal, hogy az Egyházi Állam vége nem jelenti világi hatalmának a végét. A katolikus egyháznak a világi életben is erőteljes hatalmi jelenléte fölött a pápa továbbra is autokratikus hatalommal rendelkezik. A csallhatatlansági dogma erős ellenállást váltott ki mind az egyházon belül, mind a világi társadalmakban és kisebb egyházszakadást idézett elő.

A csallhatatlansági dogma ellenzői ókatolikus egyház néven külön egyházat alapítottak. Az új egyház Németországban, az Osztrák-Magyar Monarchia cseh részén, Svájcban és Hollandiában alakult meg, gyökeret nem vert. Németországban a csallhatatlansági dogma kiváltotta az első kultúrharcot. Bismarck autokratikus vonásokkal átszőtt rezsime nem akarta tűrni, hogy a németországi katolikus egyházzal egy külföldi hatalmi központ rendelkezzen. Ezt az éppen csak létrejött egységes német állam egysége elleni támadásnak értelmezte. A Vaskancellár a katolikus egyházat a szociáldemokráciával együtt „birodalomellenes” erőnek nyilvánította és olyan korlátozásoknak igyekezett a katolikus egyházat alávetni, amelyek sokban a boldog emlékü Egyházügyi Hivatal szerepét vetítették előre. Bismarck agresszív etatizmusát nem menti a pápa hatalomféltése, de a német kultúrharc példája megmutatta, hogy a világi hatalomhoz való görcsös ragaszkodás, amelyet IX. Pius tanúsított, komoly kárt okozott az egyháznak. IX. Pius boldoggá avatása

árnyékot vet a vele egy időben történt másik beatifikációra, amelyet a II. vatikáni zsinat eszméi mellett elkötelezett katolikus hívek régóta vártak. XXIII. János a huszadik század nagy reformpápája. Az első katolikus egyházfő, aki nem kompromisszumot kötött a modern világgal, amelyet IX. Pius elvei alapján változatlanul elutasított, ahogyan IX. Pius utóda XIII. Leó tette, hanem annak az álláspontnak érvényesítése végett hajtott végre jelentős egyházi reformokat (amelyeknek soha nem adott hittétel formát), amely álláspont elfogadta, hogy a modern világnak vannak sajátos értékei, amelyek a katolikus hit érvényesítésének is jó talajt biztosítanak, s vele szemben a premodern kor tradicionális világa nem a katolicizmus aranykora, amelynek értékrendje maradéktalanul összhangban volt a katolikus hitelvekkel. XXIII. János egyházkormányzati politikája sok tekintetben IX. Pius egyházkormányzati centralizmusa revíziójának tekinthető. A püspöki autoritást sok tekintetben a pápaihoz viszonyítva mellérendelt és nem alárendelt lelki hatalomként értelmezte. IX. Pius boldoggá avatása együtt XXIII. János felmagasztalásával nehezen tekinthető másnak, mint kiegyensúlyozó lépésnek, amely jelzi, hogy a mai egyházfő nem azonosul maradéktalanul XXIII. János reformjaival, és nagy értéket tulajdonít IX. Pius XXIII. Jánoséval szöges ellentétben álló szemléletének is.

A világegyház feltehetőleg több ellentétes szemléletet is képes integrálni. Hazánkban, ahol a helyi katolikus egyház még nem tette magáévá maradéktalanul a második vatikáni zsinat reformszellemét, és olykor a zsinaton át az 1945 előtti „neobarokk” egyházi múltra tekinget vissza, aggódva figyeljük, hogy IX. Pius boldoggá avatása nem szolgál-e alapul hazai visszahúzó katolikus törekvések öngazolása számára.

Magyar Hírlap, 2000. szeptember 7.

INTERJÚK

A gyökértelenség radikalizmusa

Min dolgozik Szabó Miklós történész?

Szabó Miklós 1958-ban végezte az ELTE-n a történelem-szakot, 1959 és 1967 között a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében könyvtáros volt. 1967 óta az Intézet tudományos munkatársa. A századforduló és a századelő jobboldali ideológiáival foglalkozott, és ezen a téren olyan úttörő tanulmányai jelentek meg, mint az *Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában* vagy *A magyar girondistáktól az ébredő magyarokig* című 1976-ban napvilágot látott tanulmányai. A legutóbbi időben több írása jelent meg a húszas évek jobboldali ifjúsági mozgalmairól, amelyekben szintén sokat hivatkozik a századfordulóra. Miért van, véleménye szerint, ilyen „divatja” a történészek körében e korszaknak?

– Amikor Szekfű Gyula személyében először nyúlt kutató a kiegészítés korához, azért tette, mert – sok kortársával együtt – „hanyatló” korszaknak érezte a magyar polgári átalakulás időszakát. Még inkább annak kellett éreznie a Szekfűt követő generációnak, amely elsősorban ebben a korszakban kereste a fasiszta eltévelyedés előzményeit, a kort, mikor Szekfű szerint „*valahol utat vesztettünk*”. A felszabadulást követően az érdeklődés a századforduló időszaka iránt abban a mértékben csökkent, amilyen mértékben a magyar fasizmus történelemmé vált. Tíz esztendeje lehet már, hogy az érdeklődés újra kezd feltámadni. A századforduló és a századelő korszakának a politikai progresszió és a modern művészeti törekvések eddig kevésbé számba vett, sőt sokszor félreértett hagyománykincse vonzza a kutatás megújuló aktivitását. Tisza István korából Ady és Károlyi Mihály kora lett. A tömeges kivándorlás, a Trianont érlelő nemzetiségi törekvések, a kuruckodás és a labanckodás béka–egér harcának korából a *Huszedik Század*, a *Nyugat* és a „*második reformnemzedék*” kora. A kiszélesedett gazdaságtörténeti kutatások, a rokonszenves törekvések háttérben feltárták egy viszonylag jelentős gazdasági prosperitás, az eddigi lebecsült mértéknél jóval szélesebb polgárosodás bázisát. Magam – idestova húsz évvel ezelőtt – abban a hullámban nyúltam a korszak problémáihoz, amely itt is a magyar fasizmus előtörténetét kutatta.

– *Egy tanulmányában a korszak bizonyos vonásait a „refeudalizáció” kifejezésben foglalta össze.*

– E kifejezést német kutatóktól vettem át. Ők a századforduló nagypolgárságának azt a törekvését éltették rajta, amely igyekezett összeolvadni a korábbi főnemességgel, még a külsőségekkel is. A századforduló Magyarországon a bárósított tőkések nagyurakhoz törleszkedésén túl egy jóval nagyobb társadalmi jelentőségű „refeudalizációs” folyamat zajlott. Az eredetében jórészt polgári, kispolgári államhivatalnoki–értelmiségi réteg igyekezett hozzáidomulni a korábbi közép- és kisnemesség, az úgynevezett dzsentri életstílusához. Társadalmi-asszimilációs folyamatról volt szó. A kifejezési nem véletlenül használom; szoros köze van az idegen etnikumúak asszimilálásához. A dzsentri-szemlélet ugyanis a múlt század hetvenes–nyolcvanas éveinek fordulójára romantikus antikapitalizmusba váltott át. Akkor, amikor a német kézművesekből, zsidó gabonafelvásárlókból, szerb kereskedőkből kialakul a tőkés polgárság és a kilencvenes években részt kér, a földbirtokos rétegek mellett, a társadalmi befolyásból, a politikai

hatalomból. „*A gentry marad!*” – adja ki az új jelszót egy politikai röpiratban az Istóczy-féle Antiszemita Párt. Marad, vagyis nem asszimilálódik a burzsoá középrétegekbe, ahogyan ezt a polgári viszonyok megkövetelnék. Megszületik az ellenprogram: a polgári elemnek kell a nemesihez asszimilálnia; nem mint földesurakhoz, hanem mint a „nemzet gerincéhez”, amelynek mentalitása maga a magyar mentalitás. Ezt a mentalitást sajátítja el a századfordulón a hivatalnok középosztály. A refeudalizáció szókinszében az úri középosztály – immár szinonimájaként a „történeti középosztály” kifejezésnek – már elsősorban az államhivatalnok, az értelmiségi, és nem a középbirtokos.

– *Mi a jobboldali radikalizmus gyökere?*

– Gyökere voltaképpen a gyökértelenség. Az az ellentmondás tudniillik, amely az újszülött „nemzetfenntartó réteg” alapvető társadalmi funkciója és privilegizált helyzete között feszül. Az alapvető funkció az volna, hogy magatartási mintát nyújtson a polgári hagyományú középrétegek számára. Privilegizált helyzetük azonban arra ösztönzi őket, hogy ezt a magatartást monopolizálni igyekezzenek. Ez a törekvés kitermeli körükben a nemzeti magatartás ellentípusát: a nemzeti középrétegbe rosszhiszeműen befurakodni kívánó asszimilánsét. Az itt gyökerező antiszemitizmus integráns része lesz a dzsentroid „úri középosztályi” eszmeiségnek.

– *Hogyan lehet az, hogy a dzsentroid vonások viszonylag széles körökre, meglehetősen nyomorúságosan élő kisemberekre is tudtak hatni?*

– A refeudalizálódott hivatalnok az egykori nemesi életforma külső vonásaival poetizálta a kishivatalnoki élet nyárspolgári kicsinyességét, szürkeségét. A kisember nem a főnök előtti hajbókolást és a gürcölést látja, hanem a hivatalnok magánéletében a nemesi úrhatnamságot. A költekezést, mulatozást, a „daliás” külsőségeket. Azt viszont már nem, hogy a „rangnak megfelelően élni” nem csupán jó, de ugyanolyan mértékben terhes társadalmi kötelezettség is volt. A dzsentroid életformának nimbusza van, hasonló okokból, mint az egyenruhának. A tömegmozgalmakra viszont nem a dzsentri életforma hatott, hanem a dzsentroid réteg politikai ideológiája. A jobboldali radikalizmus világképe „kellemesen” poláris volt. Mindebből az következik, hogy a millennium és 1914 között különösen súlyos zavarok keletkeztek a nemzeti identitásban. Tulajdonképpen ez volt nagyon sok későbbi baj gyökere. A századfordulón a fejlettebb európai országokban is nemzeti ideállá igyekeztek minősíteni középkori hagyományokat. Porosz–Németországban, Franciaországban jól ismert jelenség volt ez. A Dreyfus-pör Franciaországában a két francia „nemzet”-nek külön zászlaja volt; a forradalmi trikolór más nemzeté volt, mint a Bourbon-liliomos fehér zászló. Németországban a két német nemzetnek két szimbolikus fővárosa volt: a német liberalizmusé Weimar, a porosz junker nemzeté Potsdam. Magyarországon a liberális–demokratikus–szocialista értelmiség külön értelmiségi középosztályként fordult szembe az úri középosztállyal, de helyzetét nem tudatosíthatta saját nemzeti öntudataként. Elfogadta ellenfelét a „magyar nemzet” letéteményesének, s mint ilyenrel fordult szembe vele. A kialakuló jobboldali radikalizmus és a polgári radikalizmus harcában nem a konzervatív és a demokratikus nemzetfelfogás ütközött, hanem a nacionalizmus az általános értelemben vett antinacionalizmussal. Ady és hívei kisebbségben voltak a progresszió táborán belül is.

– *Végül: min dolgozik most Szabó Miklós?*

– Elkészült a kandidátusi disszertációnak szánt, könyvterjedelmű kéziratom a jobboldali radikalizmus századfordulós előtörténetéről. Már valamivel régebben leadtam az 1890–1914 közötti időszak összefoglaló ideológiai és művelődéstörténetét, a tíz kötetes *Magyarország története* hetedik kötetének egyik fejezete lesz. Hosszú előkészület után előttem áll voltaképpen, választott kutatási témám: a húszas évek világának, s azon belül is elsősorban a korabeli szélsőjobboldalnak ideológiatörténeti vizsgálata. A következő, hosszabb időszakban ezzel foglalkozom.

Magyar Nemzet, 1978. május 21.

Gyökerek és indák

Kerekasztal-beszélgetésünk tárgya: antiszemitizmus és zsidókérdés Magyarországon, s főként 1945 után. Mégsem indulhatunk el mástól, mint Bibó Istvántól. Több mint negyven évvel ezelőtt írta a Zsidókérdés Magyarországon 1944 után című alapvető dokumentumként használatos nagy tanulmányát. Ebben — nem sokkal a tragikus események és élmények után — Bibó rámutatott, hogy a kérdéskörrel két közhely terjedt el Magyarországon. Az egyik az, hogy a magyar nép a maga egészében, vagy nagy részében nem felelős a szörnyűségekért, hanem a német náciizmus, a fasiszták, a háborús bűnösök okozták az egészet. A másik közhely az, hogy az antiszemitizmust el kell ítélni, ám valami lényegeset nem mondanak ki, és eddig minden kísérlet csődöt mondott arra, hogy ezt a bizonyos lényegeset kimondják. *„Úgy látszik — írta Bibó — minden és mindenki összeesküdött, hogy ebben az ügyben ne engedjen mást, mint semmitmondó dolgokat mondani.”* Reméljük, hogy az alábbi – a Magyar Rádióval közös – kerekasztal-beszélgetés lényeges dolgokat mond ki. A beszélgetést Hanák Péter vezette; résztvevői: Juhász Gyula, Karády Viktor, Szabó Miklós és Varga László.⁸¹

HANÁK PÉTER: A modern kori zsidókérdés a XIX. században merült fel, a polgárosodás, a modernizálás során. A korszak első felében inkább pozitív, asszimilatív szándékkal, befogadó értelmezéssel és érzelmekkel; a korszak második felében, főként a múlt század végétől kezdve pedig erősödő negatív hangsúlyokkal, negatív érzelmekkel és az antiszemitizmus felerősödésével. Az első korszakot történetileg az jellemezte, hogy a polgári átalakulást vezető magyar felső és középső rétegek, a liberális földbirtokos nemesség és ennek értelmiségi, politikus képviselői belátták, hogy a rendkívül elmaradott — közép-európai viszonylatban is elmaradott — Magyarországot csak erős sodrású polgárosodás hozhatja vissza arra az útra, amelyről a XVI-XVII. Században lesodródott. Ehhez elsősorban erős középosztályra, erős polgárságra volt szükség, illetőleg a nemesség mentalitásának és társadalmi funkciójának az átalakítására. Röviden úgy foglалható össze Eötvös, Deák, Kossuth koncepciója, hogy a nemességet polgárosítani, a polgárságot pedig magyarosítani kell. Ebbe tartozott a zsidókérdés is, olyan értelemben, hogy szükség van a zsidó polgárság magyarosodására, szükség van zsidó polgárságra, mint az ország nagy átalakításának tevékeny résztvevőjére. Ez volt az elsődleges szempont, amely egy gazdasági és

⁸¹ Hanák Péter (1921–1997) történész, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője (1964–1980), az ELTE professzora (1980–1993), a CEU tanszékvezető professzora (1993–1997), az MTA levelező tagja (1990–), rendes tagja (1995–1997).

Juhász Gyula (1930–1993) történész, eredetileg katonatiszt (1951–1956), munkásőr (1957), később a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem professzora (1977–1985), a Magyarságkutató Intézet igazgatója (1985), az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója (1983–1993), a Magyarok Világszövetsége elnökségi tagja (1986–1993), az MTA levelező tagja (1985–), rendes tagja (1990–1993).

Karády Viktor (1936–) szociológus, történész, 1956-ban menekült Bécsbe, 1965-ben párizsi Sorbonne-on végzett szociológia, anglisztika és demográfia szakon, utána három évig Raymond Aron asszisztenseként dolgozott (Centre National de la Recherche Scientifique, CNRS), a CNRS kutatási igazgatója (1983–2003), az MTA külső tagja (1993–).

Varga László (1948–2016) történész, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa (1975–1978), a Magyar Televízió társadalomtudományi szerkesztője (1978–1980), az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársa (1980–1985), 1986-ban visszatért az MTA Történettudományi Intézetébe, később Budapest Főváros Levéltárának igazgatója (1991–1999), a Holokauszt Emlékközpont tudományos igazgatója (2004–2005).

politikai szövetséget, egyúttal pedig a liberális eszmeáramlat zsidókérdésben elfoglalt álláspontját meghatározta. Nem akarom kicsinyíteni e szövetség érdekmotivációját, de nem akarom túlozni sem, mert kétségtelenül állt mögötte egy európai eszmeáramlat is. Mindegyik vezető — Kossuth, Kemény Zsigmond, Deák, Szalai László, Csengery Antal, tehát a centralisták mindannyian — egy varázslatnak estek rabjaiul: az emberi szabadságjogok kiteljesedése, amelybe a zsidó emancipáció is szorosan beletartozott, megoldja a vallási és a társadalmi konfliktusokat. Ez az áramlat volt az uralkodó Magyarországon a reformkorban, a szabadságharc idején és a dualizmus korának első részében. Törést hozott az 1873. évi válság. A válságos gazdasági periódusban olyan mértékben haladt előre a birtokos nemesség s főleg a szegény kisnemesség lesüllyedésének folyamata, hogy az már ideológiát keresett és egyfajta redisztribúciós ideológia után tapogatózott. Ezt lelte fel az akkortájt Németországban és Franciaországban felerősödő gazdasági és politikai antiszemitizmusban, amely részben vallási formában — keresztényszocializmus, politikai katolicizmus —, részben gazdasági ideológiában — agrárizmus —, részben pedig nyílt antiszemita formában öltött testet. A nyolcvanas évektől a magyar vezető rétegek és a zsidóság viszonya mindkét oldalról ambivalenssé vált. Mindkét oldalról fönnállott a gazdasági és politikai szövetség fenntartásának szükségessége. A magyar nemzeti uralom, az ország integritásának megtartása volt az alapvető törvény, a supreme lex, és a zsidóság zöme beleilleszkedett ebbe a gondolatkörbe.

De közben nőtt, egyre erősödött az antiszemita áramlat, amely az antiszemita pártban, majd a katolikus néppártban az agrárius mozgalomban és más jobboldali szervezkedésekben kapott hangot már az első világháború előtt. Tehát a viszony ambivalens volt a befogadó nemzet részéről. Bár fel-fellobbant a régi liberalizmus is. Így 1895-ben a zsidó vallás recepciója, a kormánypárt — a Tisza-frakció — nyílt állásfoglalása a zsidó recepció és az asszimiláció mellett, Ady példamutató fellépése a magyar—zsidó sorsközösségért, illetve egy demokratikus nemzeti eszmében való föloldódásért. Ennek ellenére erősödött az antiszemitizmus. Ez megfigyelhető a másik részről is. Mind a reformkori, mind a kiegyezéskori zsidóság nagy része hajlandó volt elfogadni az asszimilációt — még akkor is, ha vallásilag két ágra oszlott —, s a magyar nyelv használatát, a magyar államhoz való lojalitást mindenek fölé helyezte. Ez a fajta egyértelműség a nyolcvanas-kilencvenes évektől megbomlott. Az ambivalencia erősödő zsidó pszichózis formájában mutatkozott meg, annak felfedezésében, hogy vannak az asszimilációnak, ennek a be nem fogadott recepciónak hátulütői is. És ez rögződött irodalmi, művészeti szinten is, de főként a pszichikumban. A kor jeles írónője, Lesznai Anna írta, hogy „zsidónak lenni egy különös, betegesen izgatott lelkiállapotot jelent.”

A probléma a világháború, a két forradalom, az ország szétdarabolása után, Trianon és az ellenforradalmi rezsim idején vált robbanékonyvá, amikor a feltételek gyökeresen megváltoztak. Az ország tönkrement, vereséget szenvedett. A liberális eszme és rendszer megbukott. Bűnbak is kellett. A nemzetiségek elszakadtak: nem kellett már a zsidóság segítsége a nemzeti hegemonia fenntartásához. Es itt se felejtjük el az ideológiai tényezőket: a liberalizmust világszerte kiszorították totalitárius, konzervatív, majd pedig nemzetiszocialista irányzatok, így alakult aztán ki az a helyzet, hogy a két világháború

között az antiszemitizmus a hivatalos politikai ideológia és a hivatalosan elismert mozgalom szintjére emelkedett, ami Hitler hatalomra jutása után egyenesen torkollott bele a magyarországi szélsőjobboldali mozgalmak fellépésébe, megerősödésébe, a három zsidótörvénybe és abba a tragédiába, ami azután következett.

JUHÁSZ GYULA: Valamit még hozzátennék ehhez. Az összeomlás és Trianon kétségkívül olyan változás volt, amit ez az ország rettenetes katasztrófaként élt meg. Előtérbe hozta az antiszemitizmus kérdését is, de nemcsak a bűnbakkeresés szempontjából. Ha a magyar szellemi életnek bármelyik vonulatát megnézzük, akkor azt tapasztaljuk: az első világháborús, a forradalmi és a trianoni tapasztalatok alapján úgy gondolják, hogy valamiféle változásra van szükség a magyar politikai ideológiában, a magyar szellemi életben is. És a bajok okát Szekfű Gyula és mások is a harmadik nemzedék hibáiban találják meg. Nemcsak a magyar zsidóság, a magyar zsidó értelmiség felelősségét vetik fel, hanem általában az idegenekét. Ez a probléma majd a második világháború küszöbén sokkal erőteljesebben jelentkezik, de ebben az időben, ha idegenekről van szó, háttérbe szorul a nem zsidó asszimilált és előtérbe kerül a zsidó asszimilált. Ennek a korszaknak a szellemiségében benne él az a tény is, hogy a magyar munkásmozgalomnak nagy arányban voltak vezető egyéniségei zsidó származású emberek, így a húszas években már elkezdődik annak keresése, hogyan lehetne baloldaliság zsidóság nélkül. Ismeretes, hogy a népi mozgalom indíttatásában ez nagyon erőteljes szerepet játszott. Németh László többször megírta, hogy megszületett — vagy születőben volt — egy zsidók nélküli baloldaliság, amely végül is különböző okok miatt nem vált sikeressé.

HANÁK PÉTER: Egyetértek Juhász Gyulával abban, hogy a polgárellenesség, akár nyílt antikapitalizmus, akár a harmadikutasság formájában nyilvánult meg, összefonódott egyfajta felelősségáthárítással. Ezúttal is hiányzott a szembenézés bátorsága: a szembenézés a nemzeti vezető réteg, különösen az ún. úri középosztály felelősségével.

VARGA LÁSZLÓ: Szándékosan sarkítva én úgy fogalmaznám meg a kérdést: miként fordul át a korábbi liberalizmus a mi területünkön antiszemitizmusba? Hasonlítsuk csak össze a millenniumi Magyarországot a Trianon utáni Magyarországgal! Az előbbi erőteljes duzzadt, rendkívül eredményes negyedszázaddal a háta mögött, tele volt — helyenként túlzott — önbizalommal. Az utóbbi viszont egy vesztes háború, két elbukott forradalom és az ország elképzelhetetlen megcsonkítása utáni állapotban volt. A másik tényező, hogy Trianon után elérte a zsidóság addig példaeértékű asszimilációja. Magyarország tulajdonképpen nemzetállam lett Trianonnal. Továbbá: tagadhatatlan a polgárosodás adott módja miatti csalódás. Korábban a liberális nemesek még hitték, hogy a tőkés átalakulásba maguk is be tudnak kapcsolódni, valamilyen módon haszonélvezői lesznek. Túl későn ébredtek azonban és egyszerűen kiszorultak. Még volt egy fontos tényező, bár ez már valóban csak egy szűk réteget érintett, de éppen ez a szűk zsidó értelmiségi réteg volt leginkább szem előtt. Komlós Aladár így fogalmazta meg ezt: *„Ha a zsidóságot a háború utáni magyarság kilökte a testéből, a legasszimiláltabb zsidó elemeket leginkább, az nem azért volt, mintha a zsidóság nem*

asszimilálódott volna. Az volt a baj, hogy a zsidóság a magyarság Adyhoz, Móriczhoz, a Nyugathoz asszimilálódott. Nem vették észre, hogy nincs mögöttük senki, hogy csak ők asszimilálódnak Ady Endréhez, a keresztény középosztály nem. Hogy a politikailag disszimiláltak kis csoportjához asszimilálódnak, amelyet a magyarság nem zsidó tömegei értetlenül, sőt ellenségesen néznek.”

KARÁDY VIKTOR: Visszatérek az előzményekhez, a XIX. századhoz. Egészen röviden summázva: úgy látom, hogy a XIX. század első háromnegyedében a magyar uralkodó elit (ez elsősorban a nemesség volt) egy olyan modernizációs koncepciót, olyan társadalomtervet fogadott el és igyekezett érvényesíteni, amelynek egyik fontos eleme volt az idegen eredetű polgárok befogadása, egy új típusú nemzeti elit létrehozása. Az országot úgy akarták modernizálni, hogy ez az új típusú nemzeti elit, amelyben a polgárság, nevezetesen a zsidó és német eredetű polgárság nagyon erősen felülreprezentált volt, nagy szerepet vállaljon. A század végén viszont újfajta koncepció jelent meg ugyanennek a hatalmi elitnek egyes csoportjaiban, amely immár inkább az asszimilált polgárság nélkül akarta tovább vinni a modernizációt.

Az antiszemitizmus a modernizációs válsággal függött össze. Részben a gazdasági nehézségekkel, részben azzal, hogy a polgári réteg, amelyben a zsidóság erősen jelen volt, a nemesi koncepció szerint túlságosan nagy hatalomhoz jutott. Ekkor jelennek meg azok a nézetek, amelyek szembe állítják a polgári zsidó–német elittudatot egy hagyományosabb és eleve konzervatív magyar elittudattal. Ekkor jelennek meg a magyar karakter szembeállítási formái a polgári típusú karakterrel. Azt hiszem tehát, hogy a századvég krízise modernizációs válság volt. Válságba jutott az a modernizációs koncepció, amely a magyar liberális nemességet addig élte, amelyet addig ez preferált.

SZABÓ MIKLÓS: Én is visszatérnék még a múlt századi kezdetekhez, a polgári átalakuláshoz, mert valóban ez a probléma lényege. Az ugyanis, hogy az egész magyar társadalomban identitásválságot okozott, amikor a zsidó származású polgárelemből alakult ki a modern tőkés polgárság. Ez fordított előjellel volt asszimilációs probléma. A problémát ugyanis éppen az okozta, hogy ez a zsidó polgárság nemzeti értelemben asszimilálódott, magyar anyanyelvű volt. Magyar politikai tudata volt és magyar akart lenni. Miután gazdasági értelemben nyilvánvalóan egyik uralkodó osztálya lett a társadalomnak, ezért érezték úgy, hogy most valami olyasféle veszély fenyegeti a magyarságot belülről, ami a Bach-korszak idején kívülről fenyegette. Végül is a modern értelemben vett magyar nemzeti tudat, a nemzeti mentalitás a reformkor idején alakult ki, s a Bach-korszak idején – 1849 után – máris veszélybe került. 1867 után pedig a Bach-korszaknak az volt a következménye, hogy a betelepült földbirtokosok, az új földesurak elmagyarosodtak. Prohászka Ottokár például egy valódi Bach-huszárnak — egy Csehországból idetelepült hivatalnoknak — volt a fia, és teljes mértékben magyar anyanyelvű, magyar tudatú magyar nacionalista volt. A helyzet most megfordult, most az a veszély fenyegetett, hogy belülről, egy magyar anyanyelvű polgárság forgatja ki magyar mivoltából a magyarságot, és fölmerült az, hogy választani kell korszerűség vagy magyar azonosság között. Amikor a századforduló többéves komoly

válsága után végül is a magyar nagybirtokos körök egyfajta politikai paktumot kötnek az új zsidó polgársággal, és beveszik az újra alakult kormányzó pártba, a Munkapártba is, akkor ennek a hallgatólagos feltétele az volt, hogy a nemzettudat, a nacionalizmus fölött a földbirtokos körök rendelkezzenek, azt ők értelmezzék, tehát nem létezhet velük szemben egy liberális magyar nacionalizmus, liberális nemzettudat. Ez pedig egy módon volt lehetséges: úgy, hogy a zsidók *zsidók* maradnak. Lehetnek gazdagok, részt vehetnek a politikában, lehetnek mindenben egyenrangúak, de zsidónak tartják őket.

JUHÁSZ GYULA: Beszélgetésünk elején már eljutottunk tulajdonképpen a második világháború küszöbéig, vagyis addig a problémáig, hogy miként vezettek el a történeti előzmények oda, hogy Magyarországon 1938-ban — még a második világháború kitörése előtt — zsidótörvényeket hoznak. Ezzel kapcsolatban két dolgot szeretnék fölvetni. Az egyik az, hogy természetesen nagyon erőteljes volt a külső hatás is. A náci Németország megszületése, majd befolyása Magyarországra olyan elemi erejű hatás volt, amely lehetővé tette, hogy a kormányzat ilyen törvénykezést kezdjen. De én egy másik tényezőt is hozzátennék, amivel azt próbálnám megvilágítani, hogy miért volt olyan tömeghatása az 1930-as évek második felében és különösen 1938-ban Magyarországon az egész zsidókérdésnek.

Mert vitathatatlan, hogy ez esetben a kormányzat nem a közhangulat ellenére vagy akarata ellenére hozott ilyen törvényeket. Azt hiszem, hogy itt kell beszélni az úgynevezett szociális kérdésekről, tehát arról, hogy a két háború közötti magyar társadalom rettenetes szociális feszültségekkel volt terhes, és a zsidókérdés ilyenfajta fölvetése egy álszociális alternatívát adott. Úgy tűnt, hogy a szociális feszültségeket nemcsak azon az úton lehet megoldani, ahogyan a magyar baloldali értelmiség vagy a magyar demokrata értelmiség kívánja, hanem ily módon minden egyes kérdésre választ lehet adni. Azt hiszem, ez volt az oka annak, hogy 1938 májusában, amikor az első zsidótörvényt parlamenti vitára tűzik, volt ugyan erőteljes hang ezzel a törvénykezéssel szemben — ismeretes, hogy neves magyar írók, művészek és közéleti személyiségek tiltakoztak nyíltan a zsidótörvény ellen — a tiltakozásnak azonban nem volt akkora hatása, hogy széles, akár középosztályi tömegekre is kiterjedt volna. És ez a hatás is eloszlott 1939-re, amikor a második zsidótörvényt bevezették.

Imrédy az elsőnél sokkal szigorúbb második zsidótörvény benyújtásával egyidejűleg egy földbirtokpolitikai javaslatot is előterjesztett, amely az úgynevezett földkérdést, vagyis a magyar parasztság szociális problémájának a megoldását tűzte napirendre. Úgy vélem, ez volt legalábbis az egyik oka annak, hogy a zsidótörvény ellen az érvelés elakadt, hogy olyan magyar értelmiségiek is, akik szellemileg igazán jelentősek voltak a két világháború közötti időben, lassan elfordultak attól az állásponttól, amely még sajátjuk volt 1938 májusában — ha másképp nem, azzal, hogy hallgattak.

HANÁK PÉTER: Fontos kérdésnek tartom ezt, talán valóban elvezet bennünket e bonyolult kérdés mélyebb rétegéhez. Miért volt tömeghatása a zsidótörvényeknek? Nagyon vigyázni kell, nehogy azt a választ adjuk, hogy azért, mert megfertőződött az egész nép, ez roppant

egyszerűsítés volna. De a tömeghatás mégis magyarázatra vár. Juhász Gyula fontos politikai érvet adott ehhez. Hadd tegyem hozzá még a következőket: a történész utólagos racionalizáló buzgalma mindig hajlamos arra, hogy kevés elemmel néhány „fő okra” visszavezetve, egyértelműen magyarázza a dolgokat. Amikor azt mondjuk, hogy a XIX. század első háromnegyedében pozitív zsidóbefogadó álláspont uralkodott, akkor azt is hozzá kell tennünk, hogy mélyvízi — vagy talán sekélyvízi — áramlatként mindig jelen volt egyfajta averzió, zsidóellenes érzelem, a vonakodva befogadás érzelmi motívuma, amely leginkább társasági, családi viszonylatban mutatkozott meg. Van dokumentumunk mind sajtóban, az irodalomban, mind a vicclapokban arról, hogy a hatvanas években is létezett zsidógúnyolás, kissé tréfás, joviális modorban, de létezett. Sőt! Ugyanabban a lélekben megfért egyfajta politikai liberalizmus, és az érzelmi távolságtartás, bizonyos averzió is. Másodszor: beszélgetésünk elején inkább arról szoltunk, hogy földbirtokos vezető rétegben, a magyar úri középosztályban hogyan erősödött az antiszemitizmus. De nem szoltunk arról, hogy volt egy hanyatló polgárság is, egyfajta tradicionális városi kereskedő, kisiparos elem. Százekrekről beszélhetünk, akik a tőkés szabadverseny következtében kiszorultak, lesüllyedtek. Ez egyébként minden országban így volt. Franciaországban ez a réteg volt a romantikus antikapitalista eszmeáramlat támasza. Magyarországon a romantikus antikapitalizmus és a praktikus antiszemitizmus jól megfért egymással a tradicionális, polgári-kispolgári, alsó-középosztályi rétegekben. S azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy élt egy babonás, vallási eredetű, később gazdasági motívumokkal töltekezett népi antiszemitizmus is bizonyos paraszti, bizonyos munkáskörökben, kevés antikapitalizmussal összekeveredve.

Végül — és ezt épp olyan fontosnak tartom, mint az előzőket — nem szeretnék abba az egyoldalúságba beleesni, hogy csak az antiszemita oldalt bíráljuk. Nézzük egy kicsit a zsidóság elhelyezkedését is. Először is: a zsidó népesség sokszor külső jegyeiben is eltért az itt élő keresztény társadalomtól. Gondolok például az ortodox zsidókra, a ruházatukra, viselkedésükre, nyelvükre, főként az északi megyékben. Eltérő volt maga a vallás is. Hiszen Magyarországon csupa keresztény vallás létezett, beleértve még a leginkább sajátos ortodox görögkeleti egyházat is. Hozzájuk képest a zsidóság idegen, évszázadok óta elítélt, megvetett és kivetett népcsoport volt. Ezen túlmenően: egy erősen urbanizált, polgári értelmiségnek a viselkedésmódja, magatartásnormái és értékei roppant különböztek egy tradicionális agrártársadalom értelmiségének, középrétegeinek értéknormáitól. Ez nem volt feltűnő Londonban, nem volt kirívó New Yorkban, kevésbé váltott ki ellenérzést Párizs művészi értelmiségében. De bizony itt Magyarországon, Budapest kávéházas belterületén kívül, roppant kirívók voltak ezek a magatartási, viselkedési vagy értéknormák, amelyek élezték a konfliktust.

Miért is hatott hát a széles tömegekre a demagógia? Részben gazdasági, politikai okból, de ez a másság, ez a sokáig észlelhető és érezhető idegenség is fontos tényező volt. Annak hangsúlyozása, hogy itt egy kézzelfogható másság van, amely zavaró is lehetett, és amelyre saját hibákat is át lehetett hárítani, sőt: amelyre a történelemben elszenvedett bajokért is áthárítható volt a felelősség. Mindez érvül és érzelmi alapul szolgálhatott annak az áramlatnak, amely az asszimilált zsidóságot is kirekesztette a törzsökös magyarságból.

KARÁDY VIKTOR: Arról sem szabad elfelejteni, hogy éppen azért, mert a magyar társadalomba a modernizáció egy bizonyos szintet a múlt század végére elért, kialakultak azok a csoportok, azok a rétegek, amelyek tovább vitték, mégpedig nagyon hatékonyan vitték tovább annak a liberális, befogadási, asszimilációs gondolatnak az elvét, amelyet a liberális nemesség a század első kétharmadában kidolgozott és alkalmazott.

A század végén részben intézményesült, részben informális csoportok formájában szerveződött az a típusú modern értelmiség, illetve modern polgári közeg, amely számára a zsidók befogadása immár nem jelentett problémát. Gondolok — csupán példaképpen — a magyar szabadkőműves mozgalomra, amelynek egyik, liberális része messzemenő integrációs közeget nyújtott. Ilyen volt aztán a századelő mindenfajta irodalmi, művészeti, ízlésbeli modernizációs közege, mint a Nyugat, azon belül Ady köre, a Társadalomtudományi Társaság, azon túl a Galilei Kör. Tehát a modern magyar értelmiségnek a nyugat felé tekintő, az európai típusú modernizációt befogadó csoportjai. De ilyen volt a magyar ügyvédi kar is, amely egy intézményes testület volt, egy szaktestület, és messzemenően integrációs közeget képezett. Hogyha megnézzük a legfrissebb kutatások nyomán — Kovács Mária kutatásaira gondolok — a magyar ügyvédek viselkedését egészen a zsidóüldözésekig, akkor észrevevessük, hogy egy ilyen szakmai miliőben az aktív, militáns antiszemitizmusnak bizony nagyon kis tér nyílt.

Tudnék más példákat is felhozni, amelyek, azt hiszem, azért fontosak, mert egy olyan nézetet engednek meg, amely a magyar társadalmat nem globálisan, hanem rétegei szerint tekinti. A különböző rétegekben számos olyan alcsoport, érdekcsoportosulás volt — mégpedig politikai érdekcsoportosulás is, gyakran magán a kormányon lévő antiliberális uralkodó eliten belül is —, amely nem adta fel a zsidó asszimiláció eszméit és egyáltalában nem állt be az antiszemiták szekértolói közé. Így Bethlen egész kormányzása példa arra, hogyan lehet konzervatív — egyébként keresztény kurzusnak nevezett — politikát folytatni az aktív antiszemita csoportok fokozatos leszerelésével. Erre példa egyébként, más környezetet említve, a katolikus, legitimista arisztokrácia is.

Egészen más téren is vannak az integrációnak objektív jelei. Ha megnézzük az 1895—96-os valláspolitikai törvényhozással lehetővé tett vegyes házasságok statisztikai trendjét, meglepetéssel tapasztaljuk, hogy a vegyesházasságok valószínűsége és gyakorisága a korszak végéig — tehát a múlt század végétől egészen az első zsidótörvényig — állandóan nőtt, annyira, hogy például Budapesten az 1936-37-es évben a házasodó zsidó férfiaknak már egyötöde keresztény partnerrel házasodott.

Ezeket a különböző területekről vett példákat azért fontos hangsúlyozni, mert mutatják, hogy a magyar társadalomban megmaradt, sőt az antiszemita mozgalmakkal párhuzamosan nőtt — és valószínűleg ezeknek a mozgalmaknak az erősödésétől nem függetlenül nőtt — a befogadás, az asszimiláció lehetősége. Valamiféle válasznak tűnik ez a magyar társadalom egyes rétegei részéről.

HANÁK PÉTER: A hagyományos magyar koncepció, a politikai nemzet, a receptív nemzet, a nem etnikumból fölépülő nemzet gondolata végig él a két világháború között is, és

meglehetősen erős. De az antiszemitizmusnak különböző társadalmi és politikai töltése és színezete volt, a faji antiszemitizmustól a politikai vagy az érzelmi antiszemitizmusig. Az Ügyvédi Kamara liberális volt valóban, de a jogászság egésze nem. Nagy különbség volt Magyarországon a különböző állami állásokban elhelyezkedett jogászok erős antiszemitizmusa és az Ügyvédi Kamarának — mely erősen össze volt kapcsolódva zsidó cégekkel — a relatív liberalizmusa között. Vagy nézzük csak az orvosok nemzeti egyesületét. A gyógyításra felesküdték jó része a fajüldözést nem tartotta a hivatásával ellenkező tevékenységnek.

JUHÁSZ GYULA: Még egy dolgot szeretnék fölvetni azzal kapcsolatban, amit Hanák Péter említett. 1938 körül bukik meg igazán Magyarországon a „politikai nemzet” felfogás és kerül előtérbe az „etnikai” vagy „faji nemzet” fogalom és ezzel párhuzamosan indul meg a zsidóellenes törvényhozás is. Azt hiszem, itt fontos kimondani azt a jelenséget is, hogy nálunk nagyon erőssé vált a mássággal kapcsolatos intolerancia. Ez talán a világban mindenütt, európai demokratikus országokban is megvan, de nem jár olyan következményekkel, mint nálunk, mert az intolerancia ott jár tragikus következményekkel, ahol nincsenek demokratikus hagyományok.

Magyarországon 1938—39-ben a konzervatív politikai szerkezet is kezd megbukni, vagy legalábbis eszméit tekintve átmegy egy inkább jobboldali eszmekörbe, és képes odáig eljutni, hogy embereket születésük okán zár ki az állampolgári jogokból és a társadalomból. És ne feledkezzünk el a harmadik zsidótörvényről, amely igazi faji törvény volt, és amely a Karády Viktor által említett vegyes házasságot is megszüntette. Megtiltotta a zsidónak nem zsidóval való házasságát, sőt nemi érintkezését is. A törvény létrejötté nem változtat azon a tényen, hogy a magyar zsidóság helyzete 1944-ig bizonyos értelemben kedvezőbb volt, mint Európa más, németek megszállta vagy németcsatlós országaiban. De ez a törvény volt a talaja a későbbi, a német megszállás következtében bekövetkezett holocaustnak Magyarországon.

HANÁK PÉTER: A mai beszélgetésünknek központi témájához: az 1945 utáni helyzet alakulásának áttekintéséhez, elemzéséhez értünk. Szörnyű tragédia történt a magyarsággal, Magyarországgal, a magyarországi zsidósággal 1943-44-ben. A tragédiának most azt a momentumát emeljük ki, hogy az akkori Magyarország területéről körülbelül félmillió zsidó esett áldozatul a holocaustnak, és mintegy kétszázezerre tehetjük az 1945-ben visszatértek számát. Milyen volt az a fogadtatás, amelyben a magyar lakosság, a magyar társadalom a megmaradt, vagy visszatért zsidókat részesítette?

KARÁDY VIKTOR: Nyilvánvalóan nem lehet egységes képet alkotni egy nagyon részletes utólagos kikérdezésen alapuló felvétel nélkül. Én nem végeztem ilyet, de azt hiszem, hogy a fogadtatásnak két, esetleg három nagyon fontos tényezője van, ami a zsidóság tudatában azóta is tovább él. Az egyik, érzésem szerint a döntő élmény, a bizalmatlan, a nem jó fogadtatás. Ennek rengeteg összetevője van. Az egyik az, hogy 1944-ben nemcsak a deportáltak, hanem általában a zsidók vagyonát, lakását, értéktárgyait részben elkobozták, részben kifosztották, szétszedték, szóval itt majdnem intézményesített fosztogatás is történt.

Ezt a fosztogatást visszacsinálni igen nehéz volt. Mindenki, aki ebben részt vett valamilyen formában — akár a legpozitívabb formában, úgy, hogy értékeket őrzött —, szembesült azzal a lehetőséggel, hogy esetleg nem adja vissza ezeket az értékeket. Tehát nagyon nehéz pszichológiai helyzetben jöttek vissza a zsidók, még azok is, akiket környezetük maximálisan védett és sajnált, mert egészen más dolog sajnálni az üldözötteket és megint más fogadni őket olyan helyzetben, amikor visszakérik a nekik járó értékeket.

Voltak természetesen pozitív formái is a fogadtatásnak, tagadhatatlan, hogy rengeteg ellenpélda is akad. A döntő élmény azonban, amelyik a zsidóságban megmaradt, az, hogy a fogadtatás nem volt egyértelműen pozitív, amelyet elvárhatott, mint amilyen például Franciaországban volt, Hollandiáról, Norvégiáról, Dániáról nem beszélve. Más volt a helyzet még Bulgáriában, még Olaszországban is. A magyarországi voltaképpen nagyon sajátos és bizalmatlan helyzet volt.

Az 1945 utáni fogadtatásnak a másik összetevője az, hogy míg a zsidóság felszabadult, addig az ország háborút veszített. Az ország túlnyomó többsége — azt hiszem ezt most már minden részrehajlás nélkül meg lehet állapítani — vagy legalábbis a többsége, 1945-öt háborús vereségként, a függetlenség elvesztéseként élte át. És itt alapvetően elvált a zsidóság tudata, élményvilága a nem zsidó társadalom többségének élményvilágától.

A harmadik tényező, amiről beszélni kell, mert nem beszéltek róla és azt hiszem, hogy ez a magyar társadalom felelősségeihez tartozik: a gyász. A zsidóságot mérhetetlen gyász érte, olyan, amely a magyar zsidótörténelemben, általában az európai történelemben, bármely népcsoport történetében példa nélküli. E mérhetetlen gyászban a demokratikus országokban a közvélemény osztozott, Magyarországon pedig senki, vagy alig valaki. A magyar társadalom intézményesen nem végezte el a múlt olyanfajta meghaladását, amelyet Nyugat-Európában, azokban az országokban is, amelyek tevőlegesen részt vettek a zsidóüldözésekben, megfelelő körülmények között mindenütt elvégeztek. Magyarországon csönd, és bizonyos szempontból nem egyszerűen csönd, hanem valamiféle szemrehányó csönd fogadta a visszatérő zsidóságot. Tehát nem úgy fogadták őket, hogy intézmények, vallások, testületek részt vettek volna mérhetetlen gyászukban, hanem úgy — mint például Darvas József egyik cikkében olvasható —, hogy a zsidóság szenvedései nem különös szenvedések, mert az egész magyar nép szenvedett a régi rendszerben, és ezért nem kell itt különleges, a szenvedésre utaló jogokra hivatkozni.

HANÁK PÉTER: Az egyházak ünnepélyesen bocsánatot kértek.

KARÁDY VIKTOR: Egyetlen egyház tett ilyen értelmű gesztusokat, a református egyház. Nagyon-nagyon problematikus körülmények között, hiszen az egyház egyik része dezavualta ezt a bocsánatkérést. Tehát ez sem volt egyértelmű. A többi egyház pedig ilyen gesztust tudtommal nem tett.

JUHÁSZ GYULA: Hozzá kell ehhez tenni, hogy nemcsak intézményes bocsánatkérés — használjuk ezt a szót — nem történt a holocaustért, de nem történt meg annak intellektuális ártétele és fölmérése sem. Illyésnek a Válasz 1947-es első számában jelenik meg

egy olyan verse, amely utal a holocaustra. Bibó 1948-ban írja a nagy tanulmányát. Kommunista oldalról Molnár Erik e tárgyú tanulmánya 1946-ban íródik. S ezek mind összefüggésben vannak az új problémákkal, (hiszen ebben az időben pogromok is voltak), tehát a kérdés akkor ezzel összefüggésben került elő.

VARGA LÁSZLÓ: Bibó óta megkerülhetetlen lecke, hogy 1944, a magyar holocaust nemcsak a zsidóságnak jelentett problémát. Persze elsősorban a zsidóságot érte olyan trauma, amit máig sem hevert ki, sőt feltehetően soha sem fog kiheverni, mert a zsigereibe ivódott a megsemmisüléstől való félelem. De a magyarság lelki alkatát is súlyosan deformálta 1944. Az biztos, hogy a fasiszta nemzet ideológiája, amit a hazai sztálinizmus képviselt, pont ellenkező hatást váltott ki. Egyszerűen lehetetlenné tette a Bibó által kezdeményezett szembenézést a múlttal és a korábbi bűnrészességgel. Ennek a zsidóságtól függetlenül, úgy érzem, mindmáig nagyon súlyos hatásai vannak — nevezzük így — a nemzet lelki alkatára.

SZABÓ MIKLÓS: Néhány dolgot még hozzátennék: itt egy félelem, egy fobia nem kerülhető meg. Félték a bosszútól. Magánbeszélgetésekben nagyon is elhangzott ez a megfogalmazás, amit leírni nem lehetett, tehát írott szövegekben nem fogja semmiféle kutatás utólag megtalálni. Németh László azonban 1943-ban kimondta, és akinek egy kicsi is volt a füle mögött, akár csak annyi, hogy nem csinált ugyan semmi disznóságot, de folyton zsidózott — rengeteg ilyen ember volt —, az is azonnal érintettnek tartotta magát.⁸² Akik esetleg nem voltak antiszemiták, azok is tudták, hogy a megtorlásnak igazán van alapja és oka, ettől

17

⁸² Elsősorban azokhoz a magyar emberekhez fordulok, akik az új magyar szellem hét évtizedes erőfeszítéseit ismerik, s az átalakulás vezérkarába is belekerülnek. Tán nincs is tiszta fogalmuk róla, milyen nehézségek elé mennek, mekkora felelősséget vesznek magukra, s milyen borzalmas vád lehet az árnyéka közszereplésüknek. [...] Képzelnék el egy szocialista államot, ahol a szabad parasztságot kolhozokba terelték, a kisiparosoknak nagy közös műhelyekben kell dolgoznia, az értelmiség a legszorosabb felügyelet alatt áll, s ebben az államban az ellenőrzöttek magyarok, az ellenőrzők pedig busmanok vagy tibetiek. Ugyebár ez a szocialista állam aligha lesz jobb a legsötétebb jobbgátságnál, még ha formailag tiszteletben tartja is a szocializmus alapelveit? Önök nagyon jól tudják, hogy nem busmanokra és tibetiekre gondolok. Épp nekem jogom van a zsidókérdésről néhány szót ejtenem; már csak azért is, mert négy éven át csaknem teljesen hallgattam róla. Kétségtelen, hogy a zsidókérdést is a világtörténelem hozta vissza ránk minden eddiginél súlyosabb alakban. [...] Ha a helyzet az marad, ami 1937-ben volt: Magyarországon harminc év múlva nincs zsidókérdés; a zsidóság elillan fölfelé, a gyermektelen jó mód retortáin. Azóta minden őket reaktiválta. Elsősorban a zsidótörvények, amelyek nem engedték meg, hogy zsidók legyenek a zsidók; az »őskeresztény« középosztályból kellett zsidókat bérelniök. Elmagyarosodott, fél-, negyedzsidókat szorítottak a megbélyegzéssel közéjük. A nemzeti ellenállás napilapjait csak az ő pénzükön lehetett megszervezni. Volt legitimisták, fajvédők, klerikálisok szorultak át az ő fennhatóságuk alá. S most itt van egy béke, amelynek ők lesznek a sugói, s ők lehetnek a kinevezett megváltói is. A zsidókérdésben én sohasem általánosítottam, kritikáim és írásaim ezt eléggé bizonyítják. Az azonban egészen természetes, hogy az önkritikátlan, bosszúszomjas zsidóságnak a szemérmes kultúratisztelővel szemben ebben a négy-öt évben rendkívül meg kellett erősödnie, s nagyon rossz füle van annak a készköszörülésre, aki nem hallja, hogy Shylocknak éppen a szív kell. [...] Németh László, 1943. augusztus 25.

Szárszó – a Magyar Élet előadás- és megbeszéléssorozata, *Magyar Élet Kiadó*, 1943. (p. 232.)

Szárszó 1943, *Kossuth Kiadó*, Budapest, 1983, ISBN 9630922746 (p. 221.)

tényleg lehet tartani. Ezért volt az a kimondhatatlan, de nagyon agresszív elutasítás, hogy nehogy valami jót mondjanak a zsidókra és ezzel igazolják a várható megtorlást.

Ami pedig a gyászt illeti, sokan gondolták úgy, hogy amíg a hadifoglyok haza sem jöttek, amíg nem lehet gyászolni az orosz fronton elesetteket, addig a zsidókat sem gyászoljuk. És van még egy társadalmi körülmény, amely a feszültségeket növelte: a magyar államhivatalnoki karból, a fegyveres testületek tisztikarából a zsidóságot már az első világháború alatt hallgatólagosan, utána pedig már nem is csak hallgatólagosan, hanem intézkedésekkel kiszorították. Most B-listázták a reakciós és kompromittált hivatalnokokat, kirakták a nem igazoltakat, a helyükre pedig, nagy számban, visszatért zsidó értelmiségiek kerültek. A weimari köztársaság idején, 1918 után, hasonló folyamat zajlott le Németországban, főleg a régi Poroszországban, ami nagyon nagy mértékben lódította meg a korábbi antiszemitizmust és járult hozzá ahhoz, hogy a weimari köztársaság idején az 1933-hoz vezető antiszemitizmus felerősödött. Sok tekintetben hasonló volt a helyzet Magyarországon a koalíciós időben.

Még egy mondat: fölmerült, hogy a református egyház volt az egyetlen, amelyik – durván szólva – önkritikát gyakorolt. De a református egyházon belül is problematikus helyzetben történt ez — mert Bereczky Albert érdeme volt. Ő a nagyon népszerű és nagyon tekintélyes Ravasz László utóda lett a Duna melléki református püspökként és a református egyház élén mint zsinati elnök. Őt akkor politikai szerepet játszó embernek tartották, aki kifúrta a hazafias és nagyon tekintélyes Ravaszt, és őhozzá lényegében illett ebben a helyzetben az ilyen politikai manőver.⁸³

VARGA LÁSZLÓ: Én nagyon fontosnak tartom a bosszú felmerülésének kérdését. Mint Szabó Miklós említette, Németh László már 1943-ban „zsidó bosszúról” beszélt, ezt a félelmet megfogalmazta. Ugyanezt teszi 1944 nyarán Bibó István, aki a középosztályok nevében fogalmazza meg a bosszútól való félelmet. A bosszútól való félelem tehát már akkor megfogalmazódik, amikor megindul, illetve amikor zajlik a zsidóság kiirtása. A másik nagyon lényeges kérdés: az új társadalomba való beilleszkedés. Azt hiszem ezzel lenne érdemes behatóbban foglalkoznunk.

HANÁK PÉTER: Ma már roppant nehéz felmérni, milyen volt a magyar társadalom különböző rétegeinek az álláspontja, magatartása a visszatérő zsidókkal kapcsolatban. Részben azért, mert korabeli felmérésünk nincs, s mint tudjuk, az ily távoli visszaemlékezés, különösen ilyen kérdésben, aligha lenne teljesen megbízható. De azért is, mert ilyesmit nem lehet felméréssel, statisztikákkal elintézni. Én tapasztalatból is tudom, hogy nagyon sokan voltak, akik embereket és értékeket mentettek, akik szívesen fogadták és segítették és a pokolból visszatért zsidó ismerősöket, barátokat. De ha kijönne is egy felmérésből, hogy ötven százalék pozitív, ötven százalék negatív állásponton volt, az semmit sem mondana

⁸³ Ravasz László püspök (Bibó István apósa) a felsőház tagjaként megszavazta az első zsidótörvényt, ezért lemondatták és visszavonult. Bereczky Albert a közvélekedés szerint gróf Apponyi Albert törvénytelen gyermeke volt és a Kisgazdapárt polgári tagozatos, azaz a kommunistákkal együttműködő irányzathoz tartozott.

abból a szempontból, hogy mindez a két fél tudatában hogyan rögződött. Ez majdnem független a százalékoktól. Ebben teljesen egyetértek Karády Viktorral. Abban azonban vitatkoznék, hogy én azért olyan történelmi súllyal és relevanciával nem vetném fel azoknak a kispolgári népi rétegeknek a felelősségét, akik megőriztek néhány értéktárgyat, már kvázi magukénak érezték, aztán meg vissza kellett adni. Ez, ha nem is bocsánatos, de érthető emberi magatartás, és nem ezen múltott a lényeg. Azok a zsidók, akik megmenekültek és hazajöttek — legalábbis a zsidóknak szellemileg meghatározó része — nem néhány aranyon vagy néhány értéktárgyon vitáztak igazából. A problémát abban érzem, hogy a magyar értelmiségi elitben, amely különösen a reformkorban, 1848-ban, a századelőn, 1918-ban, de még a népiek személyében is hallatlanul érzékeny volt a nemzeti és morális problémákra, egyszerre ez az erkölcsi érzékenység, a morális felelősségtudat valamiképpen eltompult, meglapult. Mert Bibó cikke nyomán nem alakult ki mozgalom — ez a cikk a mi számunkra történelmi dokumentum és forrás.

Illyés is megemlíttette a problémát, de ez sem vált az egész szellemi elitnek valaminő olyan mozgalmává, mint Németországban a Gruppe '47. Ők olyan nemzeti önkritikát tudtak elindítani, amely, ha csak ezeket vagy tízezreket hatott is át, de fontos értelmiségi réteget fogott át és őszinte volt. Sajnos az önvizsgálat, a hibák, a felelősség, a mulasztások felmérése elmaradt 1945–46-ban, s ez most már mindörökre pótolhatatlan. Ez kimaradt a magyar szellemi életből, tudati fejlődésből, és ez 1989-ben a legjobb akarattal sem pótolható, mert nem érvényes egy másod- harmadnemzedéknek az apákért vállalt felelősségtudata. Nagy deficitje ez a mi szellemi fejlődésünknek.

A második kérdés, amelyre most könnyen át lehet térni: vajon ezzel is összefüggésben van-e, vagy milyen tényezőkkel van összefüggésben az a feltűnő és jól kitapintható, körülírható jelenség, hogy a hazatérő és itt maradó mintegy százezer főnyi zsidóság értelmiségi és tisztviselő rétegének többsége a marxista ideológiához, a kommunista párthoz csatlakozott?

KARÁDY VIKTOR: A mérhetetlen emberveszteségek és szenvedések után visszatérő, túlélő zsidóság az új hatalmi rendszerben természetesen menedéket, fogódzkodókat keresett. Ez nem egyszerűen csak a kommunista pártba való beözönlést jelentette, hanem egy általános politizálódást. Az általános politizálódás az egész magyar társadalomra, legalábbis a középrétegekre jellemző volt. 1945 után az átalakuló középosztályok politikai fogódzkodókat, támaszokat kerestek, s ennek volt egyik része a túlélő zsidóság politikai újra rendeződése.

Az első korszakban a kommunista párt csakugyan nagy vonzerőt gyakorolt. Ennek legalább két aspektusa volt. Az egyik az, amiről már egyebütt írtam, hogy a zsidóságnak az a része, amely erősebben és nagyobb számban élte túl az üldözéseket, tehát a városi középosztályok, az értelmiség már egy korábban gyűjtött politikai tőkével rendelkezett, és mindenfajta, univerzalista értéket kínáló politikai mozgalomban: a szabadkőművességben, a polgári radikalizmusban, a szociáldemokrata mozgalomban és a kommunista mozgalomban is erősen túl volt képviselve. Nemcsak a kommunista mozgalomban tehát, sőt, a létszámot tekintve, azt hiszem, ez a politikai tőke erősebben

koncentráldott a szociáldemokrata pártban vagy a polgári baloldalon, mint a kommunista pártban, amely igen csekély létszámú volt. A másik aspektus az volt, hogy az 1945 utáni, újjászülető és tömegpárttá szerveződő kommunista párt volt a legerősebb hatalmi góc, amely antifasiszta jelleggel bírt, és biztonságot adhatott a Vörös Hadsereggel a háta mögött. De hangsúlyozom, hogy a politizálódás nemcsak a kommunista párt felé történt az első menetben, 1945 és 1947 között. A zsidó értelmiségnek, de főképp a fennmaradt alsó középosztályoknak egy nagyon jelentős része elsősorban nem a kommunista párt felé keresett politikai tájékozódást, hanem egyfajta újólag épített, újólag konstruált zsidó identitás felé, amelyet a cionizmus képviselt. Egyedülálló, új jelenség volt, hogy a túlélő zsidóság nem kis hányada cionista lett, cionista mozgalmakban találta meg a helyét. Ez az első fázis. A második fázisban, amikor sorra felszámolták a kommunista párttal konkurens politikai csoportosulásokat, így a cionizmust is, akkor történt meg a nagyfokú átáramlás a monopolisztikus hatalmi góc felé. Az átáramlást azonban, azt hiszem, visszamenőleg valamelyest túlbecsüljük. Nem kizárólagos választásról van szó, mert ugyanakkor, amikor a kommunista párt a fordulat éve során monopolisztikus hatalmat szerzett, történt meg a birtokos középrétegek deklasszálása. A birtokos középrétegekben, nevezetesen a városi tulajdonnal bíró kis-, közép- és nagytőkés rétegben még mindig jelentős zsidó részvétel volt. Tehát itt egyszerre történt belépés a pártba és a deklasszáldással való elidegenedés az újonnan szerveződő politikai rendszertől.

SZABÓ MIKLÓS: Amennyire meg tudom ítélni, a zsidóság nemcsak a kommunista pártba ment, hanem megoszlott a szociáldemokrata párt és a kommunista párt között. Én is úgy ítélem meg, habár erről velem már vitakoztak, hogy a kommunista pártban voltak többen, de jelentős részük — főleg a nem értelmiségi, hanem kispolgári zsidók — a szociáldemokrata pártban helyezkedett el, politikailag egyszerűen nem is mehetett volna máshova. A Nemzeti Parasztpárt volt az egyetlen, amely nyíltan is tett antiszemita kijelentéseket, a Kisgazdapárttól azonnal fel tudták mérni, hogy az összes antiszemita, aki őket üldözte, a két nevezetes választáson rájuk szavazott. Tehát maradt a másik két párt. Ezenkívül a kommunista párt azért vonzott erősebben, mert ez volt az a párt, amelyik a legerősebb ellenlábasa volt annak az úri Magyarországnak, aminek ők az áldozatai voltak és amivel nyilvánvalóan szembefordultak.

Hozzá tartozik a képhez az is, hogy hívták is őket. Nagyon nagy szüksége volt a kommunista pártnak rájuk. Az ország az előtt a probléma előtt állt, hogy le kellett azonnal cserélni, mint politikailag megbízhatatlant, a régi úri keresztény középosztályt, és időt igényelt, amíg a népi értelmiséget kinevelik. Ezalatt összeroppanhatott volna az ország egész kultúrája. Tulajdonképpen a szakmai rutin folyamatossága megszakadhatott volna, ahogy Kelet-Németországban, ami ott valódi katasztrófát okozott. Ez a legfőbb oka valószínűleg annak, hogy Kelet-Németország ennyire leszakadt Nyugat-Németországtól. Magyarországon viszont itt volt egy teljes értékű, művelt, régi értelmiségi elem, amely régi értelmiségi is volt és politikailag teljes mértékben megbízható is volt. Ez a réteg így kétségkívül privilegizált helyzetbe került, de azzal, hogy lényegében átmentette a szakmai értelmiségi rutin folyamatosságát, tulajdonképpen egyfajta nemzeti katasztrófától óvta meg

az országot. A Rákosi-rendszer nem szakadt le annyira, mint mondjuk az NDK, vagy 1968 után Csehszlovákia, ahol úgy raktak ki állásából egy egész értelmiségi garnitúrát, hogy a szakmai folyamatosság megszakadt, és ezt Csehszlovákia nem heverte ki a mai napig sem.

Egy problémát még föl kell vetni, ami viszont kemény: a zsidóság múlt századi hagyományaitól kezdve 1945-ig mindig balra húzott, az egész világon. Az emancipált zsidóság, amelynek ráadásul különböző sorstársait sok helyen üldözték, már 1918 előtt is a világon mindig minden baloldali mozgalommal, minden üldözöttel szolidárisnak érezte magát és általában elítélt minden parancsuralmi jelenséget. A zsidóság számára 1945-ben az a lehetséges konzekvencia adódott, hogy ők a totalitarizmusnak, egy diktatúrának az áldozatai, amiből az következik, hogy zsidó többet nem támogathat olyan politikai mozgalmat, amely ilyen módszereket alkalmaz. Ezzel szemben a hazatért zsidóság azt a következtetést vonta le, hogy ők a német és magyar nacionalizmus áldozatai, és ezt a német és a magyar nacionalizmust kell elnyomni az új demokratikus berendezkedésnek. Ebben az is belefért, hogy esetleg ugyanazokkal a módszerekkel is, amelyet velük szemben alkalmazott ez a nacionalizmus.

VARGA LÁSZLÓ: Van ennek azért még egy összetevője. Nevezetesen az, hogy 1944-ben csődbe jutott az a hagyományos magyar zsidó identitás, amiről Szabó Miklós beszélt. A magyarországi zsidóság ekkor már száz éven keresztül vallotta a beolvadást a magyarságba. 1944-ben rádöbben arra, hogy a magyarság nagy része megtagadja vele a szolidaritást. Tehát új, kézenfekvő identitásra volt szükség, és ez kínálkozott a szocialista, a kommunista eszmerendszerben. Ez ígérte számukra, most már a liberális hagyományokkal is szakítva, a zsidókérdés megoldását. Tehát a korábbi nemzeti identitás megtagadásából következik az internacionalizmus és a korábbi liberalizmus megtagadásából az alkalmazkodás, a beolvadás az újabb totalitárius rendszerbe.

HANÁK PÉTER: Ezt én nagyon plauzibilis és releváns magyarázatnak tartom. A szakirodalomban többször is felmerült már ez a probléma, így Kovács András tanulmányában, és Karády Viktor is írt már róla. Még annyit szeretnék hozzátenni, hogy valóban, az internacionalizmus, vagyis a nemzeti eszmének egy szintetikus, magasabb rendű közösségtudatba való feloldása alkalmas ideológiai eszköznek látszott a frusztrált nemzeti identifikáció megkerülésére. Nem közvetlenül a magyar nemzethez és annak népies, jobboldali hagyományait is magába foglaló tudatához kell, hanem a kommunizmuson, az összemberin keresztül lehet ehhez a nemzethez alkalmazkodni. De ez sem bizonyult járható útnak. Az ugyanis reális, mégsem kielégítő, szükséges, mégsem elégséges magyarázat, hogy más párt nem lévén, maradt a kommunista és a szociáldemokrata párt. Az a zsidó szellemi elit, amelyről én beszélek, már a háború alatt is szociáldemokrata és a kommunista párt felé törekedett. Tudom, hogy ingoványos talaj, amire most ráérezkedem, mégis ki kell mondanom: bizonyos karakterbeli jegyek is szerepet játszottak ebben. Az európai vagy közép-európai, asszimilált zsidó értelmiségben a roppant erős racionalitás, a racionális próféciaira való kétségtelen hajlandóság mellett szunnyad valahol egyfajta messianizmus is, amely válságkorszakokban, a megpróbáltatások idején felerősödik. Mert hiszen az én

nemzedékem — amely a harmincas években nőtt emberré — a marxizmust, az áru kettős jellegét, az értéktöbbletet és kizsákmányolást racionálisan értette meg, de érzelmileg ezt a világválsággal, az egész emberiség náciizmus okozta válságával kapcsolta össze, és úgy jutott el ahhoz a messianizmushoz, hogy ebből a válságból egyedül a kommunizmus tudja kiszabadítani.

KARÁDY VIKTOR: Azt mondhatjuk tehát, hogy a marxizmus itt az egyetemes üdv-ideológia funkcióját töltötte be a halálveszélyből épphogy megszabadult zsidóság számára. De azért azt is meg kell említeni, hogy például a kisgazdapártban is volt prominens zsidó csoport, nagypolgárok, mégpedig elit pozícióban. Azért szükséges erről beszélni, mert a sztálinista korszakon végigvonul bizonyos, gyakran a családokat is megosztó kettősség, vagy nem is kettősség: hármasság. Ugyanabban a fennmaradt zsidó családban lehetett például izraeli kivándorolt vagy nyugatra emigrált családtag, lehetett üldözött polgár, akit kitelepítettek és a Hortobágyon élte meg az ötvenes évek elejét, lehetett prominens pártfunkcionárius vagy ÁVH-s tiszt is. Tehát még a sztálini kor zsidóságát sem szabad egységesen a rendszer kiszolgálói között látni, hanem tisztázni kell ezt a megosztottságot. Egy gondos felmérés az áldozatok között valószínűleg éppen annyi zsidót azonosíthat, mint a párthívek között.

Még egy megjegyzésem lenne. Azt hiszem, a túlélő zsidóság számára éppen azért lehetett a kommunista párt által képviselt ideológia egyfajta üdv-ideológiává, mert egyetemes értékeken nyugodott, és olyan magas hőfokú azonosulást kívánt meg, amely — ahogy Hanák Péter mondotta — jórészt megfelelt annak a soha el nem fojtott messianisztikus alapigénynek, amely a megkülönböztetett, veszélyeztetett helyzetű zsidóságban mindig is megvolt, így a zsidóság beáramlása a sztálinista hatalmi gépezetbe másfajta tudati tényeken nyugodott, másfajta élményt jelentett, mint más középrétegeké.

Tehát adva volt egy nagyon különös, egy nagyon intenzív, úgy mondhatnánk csúnya idegen szóval: túlinvestált kapcsolat a kommunizmussal. Ezt a túlinvestált kapcsolatot aztán, mielőtt a sztálini ideológia lejáratná magát, megtaláljuk a sztálini ideológia ellenzékének a táborában is, ugyanilyen hőfokon, sőt talán még erősebb investícióval.

VARGA LÁSZLÓ: A hatalomba betagozódó zsidóságnak van még egy nagyon lényeges sajátossága, nevezetesen az, hogy állandó büntudatot érez, hiszen nem igazán a rendszer eszméje által elképzelt káder. A jó káder a munkás, esetleg a paraszt, de nem a középosztálybeli vagy jobb esetben kispolgár zsidó. Tehát ezt az identitást is meg kell tagadnia. Az azonosulás így kimondottan neofita jelleget ölt. Tényleges vakhitet, ami viszont 1953 után elvezet egy nagyon radikális kiábránduláshoz. A két folyamatot csak kölcsönhatásban lehet, szerintem, megérteni.

KARÁDY VIKTOR: Ugyanennek a büntudatnak a másik aspektusa, melyet nagyon fontosnak tartok, az, hogy a kommunista típusú pozitív integráció az új rendszerben azzal is együtt járt, hogy mindenfajta zsidó identitást nyilvánosan le vagy meg kellett tagadni. A magyar történelemben egyedülálló elfojtását követelte meg ez az új típusú integráció magának a

zsidóságnak. Most már tudjuk Kovács András felméréseiből és Erős Ferenc munkáiból — akik nemrég csináltak interjúkat 1945 után született fiatalokkal —, hogy az elfojtás mértéke szinte hihetetlen volt. A kádercsaládokban a zsidó identitás tabu volt. Erről nemcsak hogy nem beszéltek, de a gyerekek nem is tudták a származásukat. Az elpusztult nagyszülőkről sem beszéltek, vagy csak úgy általánosságban, hogy ők régebben meghaltak. Szóval: maximális identitás-elfojtás történt. Azt hiszem, nem lehet megmagyarázni a későbbi tudatátalakulás folyamatait, ha nem emlékezünk arra, hogy 1949-től — ezt pontosan lehet datálni a fordulat évével —, azt a szót, hogy zsidó, zsidókérdés, zsidó probléma a magyar nyilvánosságban egészen 1954-55-ig lényegében sohasem, utána is egészen a hatvanas évek végéig csak elszórtan lehet megtalálni. A zsidóság, mint a magyar történelem vagy a polgárosodás tényezője, egyszerűen megszűnt létezni a nyilvános történelmi tudatban, a sajtóban, a történelemoktatásban, a történetírásban. De ezt a történészek, gondolom, jobban tudják, mint én.

HANÁK PÉTER: Nagyon fontos megállapítás. Valóban, a legtöbb zsidó családban, otthon is, lélekben is, és kifelé is tiltott volt a zsidóság megvallása vagy elfogadása. Nem szégyenkezés volt, hanem tabu, valami, amit nem lehetett kimondani, mert nem is volt értelme. Azzal lehetett érvelni, hogy a kommunizmus a legfejlettebb formában nem ismer vallási, nemzeti különbséget. Ezek elenyésznek, elmosódnak. De azért a lefojtás mégis lelki konfliktusokhoz, pszichés zavarokhoz vezetett. Mert hiszen unokák gyakran úgy tudták meg, hova lettek a nagyszülők, hogy a zsidó gyerek hatéves korában elkezdett otthon zsidózni — és akkor a szülők megmondták neki, hogy te is zsidó vagy. Küszködött is ellene, annyira negatív volt a kép. Aztán itt vannak például azok a Magyarországon — de lehet, hogy másutt is — kitalált eufemizmusok, hogy „a fasizmus áldozataként” 1943-44-ben üldözöttek voltunk. Vagy: „az akkori fasiszta törvények által sújtottak”. Biztos, hogy ez a kommunista zsidó értelmiség szívében mély nyomokat hagyott, mély törést okozott.

KARÁDY VIKTOR: Azt sem szabad elfelejteni, hogy a kommunista típusú integráció olyan ideológián alapult, amely mindenfajta partikuláris identitást elnyomott, így a zsidó identitást is. Főképp annak a konkrétan Magyarországon, illetve Európában megvalósuló modern változatát, a cionizmust. A cionizmussal még egy politikai ellenségkép is került abba az esetleges zsidóképbe, amelyet az ötvenes évek zsidó káderének a gyereke erről a csoportról, tehát a saját identitásáról alkothatott.

HANÁK PÉTER: Ez teljesen igaz, és át is vezet mindjárt a következő kérdésünkhöz. Amint a kommunizmusba vetett messianisztikus hit meggyengült vagy szétfoszlott, maradt ismét a múlt és a jelen racionális felmérése és egy racionális prófécia a jövőről. Ez többek között gazdasági reformot, a szocialista rendszer európaivá átalakítását jelentette, vagyis visszatérést a századelő második reformnemzedékének demokratikus racionálisan hívó gondolköréhez. Aztán jött a kiábrándulás kora, különösen élményszerű revelációként 1956-ban, a forradalom hatására a kommunista értelmiség egy jelentős, súlyos része visszatért a kritikus-racionális magatartáshoz. Valahol itt kell keresnünk a választ a

harmadik kérdésünkre: nevezetesen, hogy melyek a zsidó disszimiláció motivációi. Azt gondolom, hogy az egyik motivációs tényező, amely az elmúlt másfél évtizedben egyre erősebben jelentkezik, a kulturális öntudat, a zsidó hagyományokhoz való visszatérés, a kettős kötődés nyílt vállalása.

SZABÓ MIKLÓS: Több szó esett már arról, hogy az 1945 utáni kommunista—szociáldemokrata mozgalmakhoz csatlakozás egy másik asszimilációs lehetőség volt. Ha a nemzeti asszimiláció nem sikerült, magyarként nem tudott a zsidóság asszimilálódni, akkor ennek megkerülésével baloldaliként, kommunistaként asszimilálódhat, elfogadott tagja lehet egy kommunista vezetés alatt álló magyar társadalomnak. Itt még a nemzeti asszimilációnak bizonyos kapituláns gesztusait — mint amilyen pl. a kikeresztelkedés — is meg lehet kerülni. Egy baloldali mozgalomhoz való csatlakozás nem kapituláció, minthogy más dimenzióban helyezkedik el. 1957-ben keletkezik egy újfajta, sajátos — hogy is mondjam? — káder-antiszemitizmus. Mert az éppen berendezkedő Kádár-rezsim baloldali ellenzékében, abban a bizonyos Táncsics körös ellenzékiségben bukkan föl először, hogy a derék népi káderekkel szemben minden rosszat a zsidó káderek csináltak, akik 1953 előtt a fő felelősei voltak a sztálinizmusnak, utána meg bezzeg köpönyeget fordítottak, és Nagy Imre hívei, revizionisták lettek. Tehát óhatatlanul fölmerül, hogy nem maradt más lehetőség, mint a saját identitás megtalálása valamilyen formában, és az ahhoz való visszatérés.

A hetvenes években a világban számos helyen van bizonyos etnikai reneszánsz, tapasztalható az etnikai identitás újrafelfedezése. Magyarországon is érezhető ez, és ekkor történik egy lépés egy olyan zsidó identitáshoz való visszatéréshez, amely tulajdonképpen már a századforduló idején sem volt a magyar zsidó polgárság identitása. Nem a századforduló polgárságának a szekularizálódó identitásához kívántak visszatérni, amely a saját zsidó felekezethez ugyanazzal a szekuláris, ellenálló beállítottsággal viszonyult, mint más országok polgársága saját keresztény vallásával szemben, hanem a zsidó felekezeti identitáshoz, annak az újrafelfedezéséhez és egy erre alapozott zsidó identitás ismételt létrehozásához.

VARGA LÁSZLÓ: Visszatérve a disszimiláció kérdéséhez: nem kerülhető meg az 1967-es hatnapos háború. Pontosan az a folyamat, amiről már szó volt, hogy az elhallgatott zsidóságnak egy lassan kibontakozó, de változatlanul elfojtott tudata konfliktushelyzetbe kerül 1967-ben, amikor zsidóként szeretne azonosulni Izrael állammal, az Izrael által viselt háborúval, de hűséges magyar állampolgárként elítélni kényszerül azt. Ugyanez a probléma néhány évvel később, az 1973-as háborúban még egyszer, még markánsabban előjön. És előjön egy, a kultúrpolitikára is kiterjedő, lappangó, burkolt antiszemitizmus képében is.

KARÁDY VIKTOR: Szerintem a disszimiláció problematikája nem értelmezhető anélkül, hogy el ne mondjuk, mi történt 1956-ban, illetve azelőtt és azután. 1956-ban a zsidó értelmiségnek, mégpedig a káderértelmiségnek nem jelentéktelen csoportja az 56-os mozgalom élére állt. A Petőfi-kör vezetőségében, mindenfajta értelmiségi

reformmozgalomban ott találjuk a magyar zsidóságot, főképp a káderértelmiséget. De ezzel párhuzamosan, természetesen már 1956-ban is, de elsősorban 1956 után, megtörténik a káderértelmiség egy részének a visszaáramlása a pártba és a hatalmi integrációs közegebe. Attól kezdve végig követhető egy újfajta kettősség, ahol egyik oldalon megmarad a réginek nevezhető típusú pártintegráció, ennek ideológiájával — tehát az elfojtással és következményeivel —, másrészt pedig kialakul a börtönviselt, 1956 után súlyos börtönnel és diszkriminációkkal sújtott értelmiség tagjai között a népfrontos küzdelem a reformokért. Hangsúlyozom a népfrontos küzdelmet, mert itt semmifajta disszimilációval találkozni nem lehet. Legfeljebb azzal, hogy azok a zsidók, akik 1956 előtt vagy főképp 1953 előtt esetleg szégyelltek, vagy elfojtották a partikuláris identitásukat, ezután már nem fojtják el, és ezzel együtt, tehát identitásukat tudatosan megvallva és vállalva vesznek részt a népfrontos küzdelemben. Ez a kettősség nagyon fontos. A disszimiláció, amelyről beszélünk, későbbi, mégpedig inkább a hetvenes évek végén megerősödő és a nyolcvanas évekkel jellemző jelenség, amelynek indíttatása minden bizonnyal összefügg az európai zsidóság, azaz a nemzetállamokban harmonikusan integrált zsidóság újtípusú magatartási formáival, az etnikai tudat felerősödésével. Természetes összetevője az Izrael állammal való szolidaritás vállalása, ami a nyugat-európai nemzetállamokban 1945 óta természetes jog és magától értetődő folyamat, melynek jogosságát senki nem vonja kétségbe (kivéve néhány, fasiszta, szélsőjobboldali pártot), és amelynek mind az egyházak — a nagy egyházak is —, mind a nagy demokratikus koalíciókban résztvevő pártok, nevezetesen a szociáldemokrata pártok, messzemenően teret adnak. Magyarországon viszont ilyen lehetőség a hetvenes évek végéig, a nyolcvanas évek elejéig a nyilvánosságban nem volt.

Az új jelenség az, hogy a nyolcvanas évektől lehetőség van ennek az újfajta identitásnak, a régi-új identitásnak a vállalására. És azt hiszem, hogy az ország európaiasodásának folyamatában fontos ez a jelenség. A partikuláris státuscsoportok, — amilyen a zsidóság is voltaképpen, de ilyenek a nemzeti kisebbségek is — hirtelen vagy fokozatosan lehetőséget kapnak arra, hogy kifejezzék saját identitásukat, azonosságtudatukat.

HANÁK PÉTER: Ha jól értelmezem, akkor három fő érv hangzott el, nagyon komoly és megfontolandó három érv. Az egyik az, hogy egész Európa, sőt az egész világ az etnikai tudatosság reneszánszának korát éli az ötvenes-hatvanas évek óta, Írországtól Spanyolországig, Amerikáig és a mi régiónkig. Természetes, hogy fel kellett merülnie és előbb-utóbb a nyilvánosság előtt is hangot kellett kapnia a zsidó öntudatosodásnak, vagy legalábbis a zsidó tudatosság bizonyos formáinak. A másik érv az, hogy mivel elmúlt a szocialista eszme messianisztikus, megváltó varázsa, valójában létező közösségekkel kell keresni az azonosulást: a magyarhoz, a lengyelhez, vagy pedig bizonyos értelemben a zsidósághoz. És Izrael állam léte ebből a szempontból is szerepet játszik. A harmadik érv, bármily paradox is, az, hogy a magyar társadalom polgárosodása két tendenciát rejt magában. Egyrészt liberalizálódást, másrészt feléledő ellenérzéseket, azt, hogy a lappangó antiszemita gondolatok, eszmék, érvek is megfogalmazódnak.

Én ebben semmiféle nemzeti vagy zsidó tragédiát nem látok. Bármilyen furcsán hangzik, ez bizonyos értelemben a tisztázódás jele. Mert bizony mondom, nem gyógyulás az, amikor a fekélyek nem fölfakadnak, hanem befelé nőnek és vágni kell őket. Léteznek még ezek a gondolatok, eszmék, ellenérzések, babonák, előítéletek. Léteztek korábban is, csak nem törhettek felszínre. Most az antiszemita, vagy csak bizonyos érzelmi ellenszenvet kifejező gondolatok és érzelmek nyíltabban jelentkeznek. Másrészt: nyíltabban, szabadabban nyilvánul meg a zsidó kettős kötődés is, hogy magyarok is vagyunk, de azért a zsidó hagyományt sem akarjuk kiiktatni az életünkéből. Ez pedig oldja azt az előbb már említett pszichés zavart, belső tudathasadást. Azt tehát, hogy ma a zsidókérdés itt a mi vitánkban és számos más vitában nyíltabban vetődik fel, inkább pozitív, mint negatív jelenségnek tartom. Akkor is, ha negatív mellékszövegei is vannak, — mint nem olyan régen a Püski-vitában —, de hát ez is hozzátartozik a nyilvánosság szabadabbá válásához.

VARGA LÁSZLÓ: Majdnem szó szerint ugyanezt a gondolatot néhány hónappal ezelőtt Szabó Miklós egy másik rádióműsorban fölvetette, és ez egészen döbbenetes reakciókat váltott ki. Kollégánkat, teljesen indokolatlanul, antiszemitának minősítették. A félelemnek azonban van valami realitása, mégpedig azért, mert illúzióknak tartom, hogy az irracionalitást racionális érvekkel le lehet küzdeni. Én is egyetértek azzal, hogy liberalizálódni kell, demokratizálódni kell. Ennek törvényszerű velejárója az, hogy ellenvélemények is megfogalmazódnak. De ezek nem mindig racionális ellenvélemények lesznek, hanem olyanok is, amelyekkel nem lehet a tiszta ésszel hadakozni.

SZABÓ MIKLÓS: Ha szabadna ehhez szólnom, mivel érintett vagyok... Már a botrányt keltő rádiónyilatkozatban is azt mondtam: nem gondolom, hogy az antiszemitát meg lehet téríteni és érvekkel meg lehet az antiszemitizmusát szüntetni. Annak van értelme, hogy aki még nem antiszemita, de esetleg az lehet belőle, mert az antiszemitizmus is hat rá, talán ész-érvekkel is — arra jó érvekkel lehet hatni. Mert ha nem érvelünk, azt gondolhatja, hogy minden nem zsidó lényegében antiszemita, vagy valamilyen félig-meddig antiszemita. Nyílt érvelésünkéből kell látnia, hogy ez egyáltalán nincs így, hogy az antiszemitizmus elítélésének a nem zsidók között jelentős tábor van.

HANÁK PÉTER: Elnézést kérek, nem tudtam, hogy Szabó Miklós körülbelül ugyanazokat a gondolatokat fejtette ki mint én, de ha megint botrány kavarodnék belőle, most már ketten álljuk a sarat és az mégis csak több, mint amíg egyedül volt. A dolog érdekéhez pedig annyit tennék hozzá, hogy az egész átmeneti folyamat rizikóval jár. Ez egyike a rizikófaktoroknak. Igaza van Szabó Miklósnak, hogy érvelésünk elsősorban a nem antiszemiták meggyőzésére szolgál. De van itt még valami. Ha az antiszemitákat nem is fogjuk meggyőzni, az, hogy elmondhatják, amit gondolnak, hogy vitázhatnak nyíltan, anélkül, hogy az „adminisztratív” úton hallgattatnák el őket, valószínűleg növeli bizalmukat a liberalizmus iránt és csökkenti a gyűlölet pusztító, destruktív hatását.

Végül most térjünk át az utolsó kérdésre. Az integráció és disszimiláció problematikáját kapcsoljuk össze azzal: milyen kiutak, megoldási lehetőségek vannak, vagyis milyen megoldások lehetségesek A probléma megoldásához avagy mélységének, súlyosságának

megítéléséhez annak megvizsgálása is hozzájárulhat, hogy mennyire haladt előre a második világháború óta a zsidóság újra-integrálódása a magyar társadalomban?

JUHÁSZ GYULA: Úgy tűnik, egy tényezőt kifelejtettünk a beszélgetésből. Ez pedig az, hogy miközben a disszimilációról beszélünk, meglehetősen általánosan használjuk ezt a fogalmat, mintha érvényes volna az egész magyarországi zsidóságra. Azt hiszem, gondolkodásunkba — mert nagyon fontos a jövő szempontjából — be kell emelni a teljes asszimiláció jogát a magyarországi zsidóság számára is. Túl vagyunk már azon az időn, amikor a zsidóság a háború miatt a magyarsághoz nem asszimilálódhatott, ezért a kommunista párthoz vagy a munkás- mozgalomhoz próbált asszimilálódni. Ez az idő elmúlt. Miért nem lehet elismerni azt a jogát egy zsidó származásúnak, éppúgy, mint egy német, vagy egy szláv származásúnak, hogy ő magyarnak érezze magát? Miféle azonosítási jele vagy jegye van annak, hogy ki számít zsidónak, vagy ki nem számít zsidónak?

KARÁDY VIKTOR: Sok aspektusa van ennek. Én egyet emelnék ki: azt, hogy tudatilag, a zsidó tudat sajátossága szerint az integráció messzemenően tovább folyt, illetve lezárult. A magyar zsidóság túlnyomó többsége maximális magyar tudattal rendelkezik. Persze ez a folyamat jórészt már a régi rendszerben lezárult, tehát a magyarságtudat már nagyon korán kombinálódott, együtt járt a zsidóságtudattal történelmileg. A jelen helyzetben azt kell mondanom, hogy zsidóság mint a társadalmi térben látható, megragadható, objektivált csoportosulás, azonosságtudattal bíró csoport alig létezik. Illetve — így módosítanám ezt a tételt — az azonosság csupán a tudatban létezik, és nem a társadalmi valóságban.

Sokat beszélnek — főképp az antiszemiták — a zsidó „lobbykról”, az elkülönülésről s hasonló jelenségekről. Természetesen minden azonosságtudattal rendelkező csoportban vannak elkülönülési tendenciák, amelyek egész egyszerűen a közös ízlésen, a családi kapcsolatokon és nagyon erősen a közös történelmi tudaton alapulnak. A ma megfigyelhető zsidó disszimilációnak, azt hiszem, egy lényeges eleme van: az, hogy a zsidóság történelmi tudata az új nemzedékben újra épül és szabadon kifejezést nyer. A zsidó múlt tudata és ezen belül az üldöztetések tudata hallatlanul nagy, döntő tényező, és ez ténylegesen, objektíve elválasztja a zsidó tudatot a nem zsidók tudatától.

Én nem hiszem, hogy itt bármi kérdéses lenne. De ha mégis megoldandó problémáról van szó, az csak abban állhat, hogy a nem zsidók tudomásul veszik: a zsidók tudatában a történelmi tudat és azon belül az üldöztetésre való kollektív emlékezés kitörölhetetlen. Ez most már hosszú ideig, valószínűleg örökké így lesz, így kell elfogadni. Hozzátenném még, hogy a zsidóknak tulajdonított másság semmilyen formában nem létezik — ismétlem magam —, csak a tudatban, viszont ez nagyon fontos. És el kell ismerni annak a jogát, hogy embercsoportok saját tudattal, csoporttudattal rendelkezzenek. El kell ismerni azt is, ha ezt a csoport-tudatot az elfelejtett kultúra tanulásával, akár vallási elemekkel is föl akarják dúsítani. Joguk van rá. Ehhez természetesen egy európai típusú liberális nyilvánosság szükséges.

SZABÓ MIKLÓS: A zsidóság mai integráltságának a problémájához valószínűleg hozzátartozik, hogy az 1970-es években a magyar társadalom integrálta a kapitalizmust. Elfogadottá vált a korábbi antiszemitizmus legsúlyosabb feszültségforrása: az üzlet, a vállalkozás, a kereskedelem ma már nagyra becsült társadalmi szerep. Már nem is olyan képtelenség Varga László barátunk korábban botrányt keltő állítása, miszerint Weiss Manfréd az újkori magyar történelem egyik legnagyobb alakja volt.⁸⁴ A hetvenes években kialakult magángazdálkodó, vállalkozó társadalomban a zsidóság már nem felülreprezentált — még a hírhedt butikosok körében sem, mint ahogy ezt többen gondolnák.

Az integrálatlanság-szituáció a zsidó entellektüellel szembeni előítéletben rögződött meg, mert ezt a nem teljes egészében zsidókból, de nagy számban zsidókból álló kritikus, szkeptikus, gunyoros, a viszonyokat distanciával néző értelmiségi típust tartják felelősnek azért, hogy 1956 után a Kádár-rendszerben, egyetlen kivételként, nem alakult ki hivatalos nacionalizmus, mint az összes többi népi demokráciában. Ezt bizonyos közvélemény-formáló, másfajta értelmiségi rétegek a mai napig számon tartják, és ez fenntartja előítéleteiket és indulataikat.

Végül, amiről Karády Viktor beszélt már, az antiszemitizmus mint karrier-lobby ellenes ideológia valószínűleg a mai antiszemitizmus legszélesebb körben jelentkező formája. Csak az a fifika a dologban, hogy a lobbizás egy tökéletesen integrált közegben zajlik. Az összes lobby tagjai mind ugyanolyan funkcionáriusok, mind ugyanolyan hivatalnokok, s lényegében ugyanúgy, ugyanott akarnak karriert csinálni. Ezek lényegében inkább politikai jellegű ügyek, és az igazi rossz és egészségtelen nem annyira a karrier-lobby, ami bizonyos mértékig elkerülhetetlen jelensége minden hivatali világnak, hanem a túl erős előítélet és ressentiment a karrier-lobby jelenségével szemben. Frivol példával élve: egy monogámiát preferáló társadalomban nyilván deviáns magatartás a házasságtörés — de egy házasságtörés elleni prúd fundamentalizmus valószínűleg egészségtelenebb jelensége a társadalomnak, mint maga a házasságtörés.

HANÁK PÉTER: Végére értünk a beszélgetésünknek. Manapság azt szokás mondani, hogy nem akarunk zárszót mondani. Tehát zárszó helyett, először is: ezt a kérdést nem lehet lezárni. Mi most egy állapotot írtunk le, egy kis kör véleményét tolmácsoltuk, nem tartva igényt arra, hogy valaminő magyar közvéleményt, netán történész közvéleményt próbáljunk képviselni. Amint előljáróban is említettem: annak az önvizsgálatnak az ideje, amely 1938-44-et tette, vagy tehette volna meg tárgyává, elmúlt. Ezt annak idején kellett volna megtenni — most nem lehet már korrigálni. Ez nem jelenti azt, hogy nyíltan, higgadtan, a mai viszonyoknak megfelelő kiegyensúlyozottsággal és komolysággal, felelősséggel ne nyúlhatnánk e kérdéshez. Sőt, egyfajta kollektív analízisnek még ma is van jelentősége. Sosem késő ilyen analízis, ha egy zaklató problémát, ha egy betokosodott traumát kell kibeszélni. Másodszor: a magyar társadalomnak el kell fogadnia azt, hogy lehetséges kettős kötődés, hagyománypluralizmus, és hogy vannak Magyarországon különböző múltú,

⁸⁴ Varga László doktori disszertációjának címe: *A csepei Weiss Manfréd gyár története 1918-ig* – témavezető konzulense Hanák Péter volt (1980).

különböző tradíciójú csoportok. A zsidóságnak vannak saját kulturális és tudati hagyományai, sorsélményei, amelyek valami más tudatot is kiformáltak. Mindez nem érinti a magyarság iránti lojalitást, a magyarsághoz való kötődést. Egyébként egész világunk halad a kettős és többes kötődések elfogadása felé, a nemzethez és osztályhoz, a nemzethez és valláshoz, a nemzethez és más közösséghez való tartozás tekintetében. Kövessük a magyarságnak még a honfoglalóktól és István királytól származó alapmagatartását: a toleranciát, mely évszázadokon át képes volt különböző kötődések, különböző vélemények és hagyományok elfogadására és integrálására a magyar nemzeti közösségben.

Végül: a zsidóságban meglevő — történetileg és emberileg érhető — érzékenységet is hozzá kell edzeni a kibontakozó pluralizmushoz. A pluralizmus, kiváltképpen a lefojtások és tiltások évtizedei után — vélemények ütközése, nyilvános harca, ahol valóságos és nem egy pártilemtanhoz idomított nézetek, indulatok csapnak össze. Ebben a bontakozó nyilvánosságban érvekkel, érvekkel és újabb érvekkel, nem pedig a meghaladni kívánt monolitikus hatalom felülről való intézkedéseivel kell megvédeni az álláspontokat, és megtalálni a kiegyezést a hazai zsidókérdésben is, amelyre — úgy látom — van hajlandóság a demokraták körében.

Manapság minden oldalon sok szó esik a nemzeti önbecsülésről. Az önbecsülést romboló egyik tényező az az antiszemitizmus volt, amely a hazai zsidóságot történelme legsúlyosabb katasztrófájába taszította, és hozzájárult a magyar tragédiához is. Ez az antiszemitizmus nem illett a magyar tolerancia és liberalizmus európai hagyományaihoz és nem illett bele a magyar szabadságszeretetről, méltányosságról, emberségről alkotott önképbe. Hogy a magyar és a zsidó tragédia összefonódása — bizonyos értelemben a sorsközösség tudata nem válhatott a nemzeti önbecsülés forrásává, annak egyik oka éppen az elhallgatás, a múlt felejtése és a viszony tisztázatlansága, nem kis mértékben az antiszemitizmus lappangva tovább élő és mostanság feléledő érzelme és eszméje volt. Mai vitáink jelzik, egy demokratikus és humánus nemzeti önbecsülést nem lehet az antiszemitizmus újraélesztésére, hallgatólagos megtűrésére, vagy akármilyen más nép, népcsoport iránti gyűlöletre alapozni.

Világosság, 1989. június

A nagy szovjet kísérlet

„Nem vagyok szakértője a kérdésnek – kezdte a beszélgetést Szabó Miklós, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa – kutatási területem a két világháború közötti történelem, elsősorban az ideológia- és a kultúrtörténet, valamint a fasizmus témaköre. A Szovjetunió történetéről a '70-es évek második felétől tartok előadásokat. Kezdetben lakásszemináriumokon, az utóbbi időben nagyobb nyilvánosság előtt.” Ilyen nagyobb nyilvános fórumnak tekinthető a Károlyi Kollégium előadássorozata *Megújuló ideológiák gyökerei* címmel, melyen Szabó Miklós négy előadást is tartott. „Egyetemi katedrám soha nem volt. Kezdetben azért, mert az ELTE és az Intézet között politikai természetű feszültségek voltak, később természetesen 'cégéres ellenzéki ségem' miatt” – véli a történész, aki az SZDSZ egyik szóvivője. Nézeteinek publikálását eddig meg sem próbálta, ezen tevékenységét inkább a 'népszerűsítő tudományos irodalom' fogalomkörébe sorolja: „Kevés benne a kutatási eredmény, ma pedig már bármelyik glasnosztyos szerző sokkal vadabbakat is mond.” Tehát beszélgetésünk sem analitikus tényfeltárás, inkább a mai helyzetről szóló diskurzus. – *Márok Tamás*

– *A Szovjetunióban ma két nagy kísérlet folyik. Az egyik, hogy a szocializmus viszonyai között lehet-e demokráciát teremteni. A másik pedig, hogy lehet-e modernizálni egy ilyen hatalmas, részben ázsiai birodalmat. Helyes-e ez a felvetés, és milyen esélye van ezeknek a kísérleteknek?*
A felvetés helyes. A szovjet rendszer igen nagy mértékben egy modernizációs próbálkozás, a peresztrojka is modernizációs akció. Ennek legfőbb akadálya nem a nagy méret. Sokkal inkább az, hogy a rendszer gazdaságilag is borzasztóan merev, tehát a modernizálása ugyanúgy katasztrófaszerű, mint például a mezőgazdaság kollektivizálása volt. Ezért a meghirdetett szándékok ellenére évek óta képtelen előre haladni. A demokrácia ennek volna az eszköze: sokterápia volna, hogy a társadalmat fogékonyra tegyék, csak ez a demokratizálás nem elég mélyreható és nem szól elég sokaknak. Másrészt ilyenfajta sokterápiával nemigen lehet egy gazdasági modernizációt elkezdeni.

– *Milyen okok tették szükségessé a peresztrojkát?*

Ha jól értem arról van szó, hogy a '70-es évek végén a Brezsnjev-időszakban a Szovjetunió olyan mértékű katonai fölénybe került, hogy amikor teljesen elavult a gépparkja és teljes ipari rekonstrukció vált időszerűvé, akkor fölmerülhetett az, hogy erre nincs szükség, csak ki kell várni azt az időszakot, amikor a fölény elér egy olyan mértéket, hogy katonai fenyegetéssel meg lehet kapni ezeket a gépeket nyugatról. A Gorbacsov-vonal azzal az elgondolással jött, hogy ez nem lehetséges, a Szovjetunió belátható időn belül nem tud ilyen katonai fölényt elérni. Elkerülhetetlen a gépipari rekonstrukció. Valószínű, hogy ez indította el a reformhullámot.

– *A reagani politika sikere lenne hát, hogy a Szovjetuniót olyan mértékű fegyverkezésbe hajszolta, amelyet az gazdaságilag nem bírt?*

Azt hiszem ez így nem áll. Maga a behajszolás sem. E fölény még Reagan előtt alapozódott meg, abba a Szovjetuniót senki nem hajszolta, az magától ment bele. Persze ez óriási megterhelést jelent a szovjet életszínvonalra. Az eredeti elképzeléseket azonban az keresztelte, hogy a '70-es évek végén Európába telepítették a Pershing rakétákat, amelyek azt a fölényt nagymértékben lecsökkentették. Itt indult meg a szovjet belső folyamat.

– *A peresztrojka megítélése a Szovjetunióban korántsem egységes. Milyen platformok vannak?*

A peresztrojkának a legfelső vezetésben is megvan a komoly ellentábora. Ők a másik irány hívei: azt követelik, hogy a Szovjetunió újra törekedjen a fegyveres fölény megszerzésére. Azok, akiket Amerikában „héjaknak” hívnak, ott is jelen vannak. A peresztrojka-ellenes tábor támogatják a funkcionáriusok (azokon kívül, akik valamilyen lobbyhelyzetben nagyon érdekeltek a fegyverkezésben), akik beleragadtak az ifjúságukba. A politikai bürokráciát a világon mindenütt úgy képzik, hogy fiatal korukban, amikor az alapvető politikai képzésüket megkapják, valamilyen szélsőségben nevelik őket, utána, mikor pozícióba kerülnek, benő a fejük lágya és mérsékeltebbek lesznek. A Komszomolban a szovjet funkcionáriusokat sztálinistáknak nevelik. Ám mindig vannak emberek, akik nem nőnek ki ebből a gyerekkorból, akik továbbra is ebben élnek, ezt veszik komolyan. Ők mindenáron szemben állnak a peresztrojkával. Valószínű, hogy a nagy kutatóintézeti hálózat, a kutatógárda az, amely leginkább támogatja Gorbacsovot.

– *A magyar és a szovjet vezetés között az az egyik különbség, hogy a Magyarországon a legfelső vezető egyfajta centrumot képvisel, és egyensúlyoz a fundamentalisták és a reformpártiak között. A Szovjetunióban az első számú vezetőt egyértelműen reformpártinak tekinthetjük és vele szemben állnak a konzervatívok, tehát hiányzik a centrum és az egyensúlyozás.*

A Kádár-féle magyar vezetés helyzete abban különbözött a szovjettől, hogy itt nem egyszerűen a pártvezetés szárnyai közötti egyensúlyozásról volt szó csupán, hanem arról, hogy a magyar vezetés ki tudott alakítani egy bonapartista helyzetet, hogy a passzív néptömeg és a fundamentalista beállítottságú apparátus között tudott egyensúlyozni, s az apparátust terrorizálni és fenyegetni tudta, hogy esetleg ráuszítja a néptömegeket. Az egész gorbacsovscsina értelme az volna, hogy egy ilyen helyzetet ki tudjon alakítani, de ez eddig nem sikerült.

– *Kik alkotják az ellentábort a legfelső vezetésben?*

Ebben csak találgatni tudunk. Az én feltételezésem szerint az ellentábor vezére Zajkov, a Jelcin helyét elfoglaló moszkvai első titkár, s egyben KB-titkár. Sok jel mutatja, egészen Hruscsovig visszamenően, hogy a leningrádi pártapparátus az ellenállás fő góca.⁸⁵ Ennek a területnek erős autonóm tendenciája van. Sőt: ők az össz-oroszág letéteményesei. Ok lehet a leningrádi katonai körzet különös fontossága is. Ez lehet az oka, hogy Leningrád a szovjet „héjak” politikai képviselőjévé vált. Kozlov óta – aki Hruscsov leváltásakor halt meg⁸⁶ –, a leningrádi apparátusnak mindig ilyen szerepe volt. Zajkov is onnan jött, és onnan jött elődje, Romanov is, akit Gorbacsovnak már sikerült nyugdíjaztatnia.

17

⁸⁵ Amikor ez az interjú megjelent, a külvilág számára még ismeretlen Vlagyimir Putyin – aki 1985-ben végzett a KGB J. V. Andropov-ról elnevezett főiskoláján –, a 'Barátság Háza' igazgatója volt Drezdában. Amikor vissza kellett térnie a Szovjetunióba, Leningrádban / Pétervároton indult a politikai karrierje, 1996-ban helyezték át Moszkvába. Először 2000. március 26-án, 52,94% szavazat-aránnyal választották Oroszország elnökének.

⁸⁶ Sok nyugati elemző arra számított, Frol Kozlov első miniszterelnök-helyettes és KB titkár (a korábbi leningrádi első titkár) lesz Hruscsov utóda. De mire sor került a főtitkár leváltására, Kozlovval végzett az alkohol és Leonid Brezsnyev lett a Szovjetunió vezetője.

– Gorbacsov állandóan, szinte önszuggeszció-szerűen hangoztatja, hogy a peresztrojkanak nincs alternatívája. Valóban visszafordíthatatlan már a folyamat?

Alternatíva csak akkor lenne, ha el lehetne érni a teljes katonai fölényt. Ha végre kell hajtani az ipari rekonstrukciót, akkor nincs más út.

– Ezek szerint helyes Gorbacsovnak az az időrendje, hogy először a külpolitikában, s elsősorban a leszerelési kérdésekben lépett, s tagadta az előző időszakot.

Igen.

– A Szovjetunió területén óriási fejlettség béli különbségek vannak. Az értelmiség lelkesedik, de mekkora lehet az az apolitikus tömeg, amelyet a peresztrojka nem hat át?

A lakosság döntő többsége, minimum 80%-a. Ez azért kabinetpolitika, nem valószínű, hogy lehatolt a néptömegekig.

– S végül a legfontosabb, s talán az egyetlen kérdés: Milyen esélyei vannak az átalakításnak, s milyen esélyeink vannak nekünk?

Ezt nehéz átlátni. Ha valóban nincs alternatívája, illetve az alternatívája tényleg csak a katonai fölény, és az nem érhető el, akkor valahogy mégiscsak meg kell csinálni!

Szegedi Egyetem, 1989. április 8.

Politikai pályakép – 1989 őszén

A diktatúrák gyors összeomlása szűkén vett szakmai szempontból talán a történészeknek a leghasznosabb, hiszen így sértetlenül fennmaradhat az a hatalmas kortörténeti dokumentum-mennyiség, amelyet a titkosrendőrség gyűjtött össze az állampolgárokról. Néhol azután a történészek bánatára (de nem kevesek nagy-nagy megkönnyebbülésére) ezeket az aktákat szinte karneváli külsőségek között megsemmisítik. Nálunk azonban ettől nem kell tartani. Az állambiztonság közelmúltban kinevezett új vezetője mindenkit megnyugtatott, hogy Magyarországon ilyen dossziékat szinte nem is vezettek, ám amennyiben mégis volt ilyen, mára abból hírmondó sem maradt. Tehát most, amikor meg szeretnénk ismerni az elmúlt évtized ellenzéki politikatörténetét, vezető személyeit, még forráskritikával sem támaszkodhatunk a kultúraelhárítás hivatásos és önkéntes „információhordozóinak” hangyaszorgalmára — egyelőre csupán az emlékezetre hagyatkozhatunk. E tekintetben te, Szabó Miklós, két minőségben is segítségünkre lehetsz; egyrészt mint a magyar demokratikus ellenzék, majd később a Szabad Demokraták Szövetsége egyik meghatározó ideológusa, másrészt pedig mint napjaink eredeti gondolkodású történésze. – *Fényi Tibor*

Akkor kezdjük úgy, ahogy egy ilyen dossziének kezdődnie kell: alföldi parasztcsaládból származom, második generációsan. Apai nagyapám még olyan igazi paraszt volt, akin életében nem volt pantalló. Ő nem volt szegény, a Rákosi-rendszerben középparaszti besorolásban volt 1950-ig. Akkor került sor lakóhelyének, Túrkevének termelőszövetkezeti várossá alakítására (köztudott, hogy ez volt az első ilyen). És ezzel az alkalommal nagyapám volt az egyik azon három ember közül, aki, mivel elvették a földjét, egyszerűen felakasztotta magát. Az anyai nagyapám egy rendes, tönkrement dzsentricsaládból származott, korábban valamikor földbirtokos ösökkal, de az ő apja már törvényszéki bíró volt, a testvére református pap, maga pedig kitanult kereskedőnek. Először Hangya üzletvezető volt, majd abból önállósította magát. Apám kereskedelmi érettségit tett és elég hamar karriert csinált, cégvezető lett a Szent Margit Sziget Gyógyfürdő Rt.-nél. Az úri társaságba — valószínűleg, mivel nem akart — nem került be, egyfajta distanciát tartott. Fizetését és beosztását tekintve az alsó középosztály csúcsának volt a tagja. Annak tehát, ami általában rettenetesen reakciós szokott lenni, de ettől őt megvédte paraszt-származási öntudata és németellenessége. A háború alatt csak azért nem tartozott a kiugrási politika táborához, mert annál kisebb ember volt, hogy ilyesmibe bevonták volna, de annak „társadalmi tartalékában” ott volt. A koalíciós időkben neki kellett felszámolnia a Margitsziget Rt.-t, később pedig megbízásból ő alapította meg a FIK nevű, ma is létező és közszeretnek örvendő vállalatot. Felajánlották neki az igazgatóságot, ha belép az MDP-be, de ezt nem tette meg. (Előtte egy rövid ideig a Nemzeti Parasztpárt tagja volt. Másnak soha.) Anyám — ahogy kell — egész életében állás nélkül volt. Van még egy nálam öt évvel fiatalabb öcsém, aki ötvös, a Nemzeti Múzeumban ékszer- és fegyverrestaurátor.

– *Hol laktatok?*

Óbudán. Itt is jártam gimnáziumba, az Árpádba, ami akkor még nyolcosztályos volt, és épp a mi osztályunk előrehaladtával szűnt meg.

– *Könnyen felvettek az egyetemre? Miért épp történésznek jelentkeztl?*

Elsőre felvettek. 1954 volt az egyetlen igazi Nagy Imre-év, így apám nem különösebben kedvező származása nem volt hátrány. Mindig a humán tárgyakhoz vonzódtam. Nagyon jó

volt a memóriám, ami nem olyan lebecsülendő szellemi képesség, mint ahogy passzív voltánál fogva gondolni lehet. Másrészt szerettem ötleteket kiagyalni magamból, de határozottan és egyértelműen politikai beállítottságú voltam már gimnazista koromban is. Persze az rettenetesen politizált korszak volt, nem létezett az a passzivitás, amelyben ma mindenki leélt 30 évet. Az a rendszer nem tűrte ezt; egy nagyon kevés embert a szolgálatába állított, a döntő többséget pedig ellenzékként maga ellen fordította. Az nyilvánvalóan fel sem merült bennem, hogy a Lenin Intézetbe menjek, így ha politikával akartam foglalkozni, akkor csak a történelem szakot választhattam, hiszen akkor a filozófia valami vulgármarxizmus-képzés volt. Egyébként ha a hatvanas években kerültem volna egyetemre, akkor teljesen valószínű, hogy filozófiára, ha a hetvenesekben, akkor pedig szociológiára mentem volna.

– *Milyen volt az egyetem? Találtál magadnak igazi professzorokat?*

Természetesen borzasztó volt, amin nem csodálkoztam, mert az egész Rákosi-rendszer borzasztó volt. A tanárim közül (ezt most aktuális mondani) Szabad Györgyhöz álltam a legközelebb, de nagyon erősen hatott rám Szabó Árpád klasszika-filológus, a világhírű Walter F. Otto tanítványa és veje, egy abszolút politikai beállítottságú ember, aki már '47-ben kilépett a kommunista pártból és ettől fogva bukott ember lett. Az is csak a Nagy Imre-korszak engedménye volt, hogy egy speciálkollégiumot tarthatott a matematikai gondolkodás kialakulásáról. Ez szakmai szempontból briliáns volt; szellemes ember, kitűnő előadó, de ahogy az idő múlt, eleinte az előadás felénél, később már a harmadánál, rátért az aktuális politikai kérdésekre, melyek középpontjában főleg Trencsényi-Waldapfel Imre állott... Még az '56-ban kezdődő tanévben Lukács György összegyűjtött előadása volt, ami érdekelt. Róla már az '54-ben megjelent Az ész trónfosztása óta tudtam. Témájánál fogva teljesen lenyűgözött (ma persze már nevetséges, hiszen ez Lukács legrosszabb és a sztálinizmusához legközelebb álló könyve), de a rákosizmusban az ember nagyon megtanult a sorok között olvasni, és mivel láttam, hogy az egész nem a materializmus–idealizmus ellentétre, hanem a racionalizmus–irracionalizmusra van felépítve, tudtam, hogy ez valami lázadás. Ez nem a brosúra volt; hogy úgy mondjam, világi nyelven íródott. Ez hatott rám és nyitottá tett az ilyenfajta marxizmus iránt, és ez a nyitottság ma sem szűnt meg bennem.

– *Évfolyamtársaid?*

Ezek fele szakértetségis, túlkoros munkás, kisebb részben paraszt volt. Velük kapcsolatban ért az első érdemleges politikai élményem, az 1955-ös tanévkezdéskor. Akkor már a márciusi határozat volt érvényben és megbukott a Nagy Imre-kormány. Az év azzal kezdődött, hogy egy eligazításon meg akarták magyarázni a határozatot, ám egyszerre a szakértetségis társaim fellázadtak. Ilyet addig én még nem láttam. Egmás után mind elmondta, hogy a Nagy Imre-kormány jó volt, hogy helyes volt a mezőgazdaság fejlesztése, hogy rossz ez a határozat. Ekkor éltem át élményszerűen, hogy elkezdődött valami. (Hozzátehetem, hogy '58 után ezek a szakértetségisek szinte mind káderek lettek. Egyikük például, aki nagyon erélyesen felszólalt Nagy Imre mellett, a megtorlás idején Székesfehérvár államvédelmi parancsnoka lett.) Egyébként erre az időszakra egy meglehetősen szimpla polgári demokrata világnézetet tettem magamévá. Ismerősök révén olyan, a harmincas években megjelent dolgokhoz jutottam hozzá, mint *A tömegek lázadása*

vagy Balla Antal írásai. Ezeket olvasva, a harmincas évek Pesti Hírlapiknak publicisztikai szintű polgári demokratizmusát alakítottam ki magamban, ami ma rendkívül aktuális, mert körülbelül ez ma a demokratizmus Magyarországon.

– *XX. kongresszus, Petőfi Kör, '56?*

A XX. kongresszust már az egész egyetem egy emberként figyelte. És figyeltük az Irodalmi Újságot, ami akkor már az volt, ami. Nekem különben ebben is szerencsés helyzetem volt, ugyanis Hegedűs B. András volt a politikai gazdaságtan szeminárium-vezetőm. Tőle hallottam a Petőfi Körről, és így azon kevesek közé tartozom, akik tagjai is voltak a Körnek; erről még igazolványom is van. Én soha még csak a közelébe sem kerültem az MDP-nek, de ennek ellenére a Nagy Imrész pártellenzékhez soroltam magam. Rajk temetésére már röpcédulákat is készítettünk két társammal, ezek a szokásos pontok voltak, akkoriban mindenki ezen gondolkodott. A forradalom alatt az Egyetemi Forradalmi Bizottság olyan „félíg-meddig” aktivistája voltam. „Komolyabb” tevékenységem az volt, hogy amikor 27-éről 28-ára virradó éjszaka a fegyverszünetet megkötötte a Nagy Imre-kormány, akkor én voltam a telefon-ügyeletes. Azután szerveztem még egy bölcsész-gyűlést, amelyen Mérei Ferenc volt az előadó. Egyszer pedig az Országos Nemzeti Bizottmány, amely a Hazafias Népfront forradalmi bizottsága volt, és mint később megtudtam, tulajdonképpen Erdei Ferenc volt a vezetője, transzportokat küldött vidékre forradalmat csinálni. Én is lementem egy teherautóval Sopronba, de erre semmi szükség nem volt, a várost már épp eléggé forradalmasított állapotban találtam... Ez november 3-án történt, és én visszajöttem Pestre. Ez döntötte el a sorsom alakulását, mert ha negyedike ott ér, akkor valószínűleg kimegyek. Az utóvédharcban nagyobb szerepem volt, mint a forradalomban, mert negyedike után néhány emberrel részt vettem a bölcsészkar MEFESZ megalakításában (korábban itt a Petőfi Kör miatt a DISZ demokratizálásán gondolkodtak, tehát nem volt MEFESZ). Kiadtunk kiáltványokat, egy kicsit harcoltunk, azután betiltottak.

– *Megtorlás?*

Ekkor még ellenem nem volt. Volt néhány vonalas ismerősöm, akik talán védtek is, de azt hiszem, hogy ennél nagyobb védelmet jelentett az, hogy az Egyetemi Nemzeti Bizottságban a Nemzetőrség felállításakor én osztottam ki a géppisztolyokat. Sok olyan embernél is volt fegyver, aki esetleg szeretne volna, ha engem kinyírnak, de nem tudták, hogy nincs-e nálam a fegyveresek listája. Nem volt.

– *Hittél a győzelemben?*

Nem. Nagyjából arra számítottam, ami bekövetkezett, de az természetes a legkevésbé sem akadályozott meg abban, hogy azonosítsam magam az eseményekkel. Ugyanígy nem bíztam negyedike után az utóvédharcok sikerében sem, és azt hiszem, hogy ezzel az egész ország így volt. Bár a szovjet politika szemmel láthatólag ingatag volt, tudtuk, hogy nem igazán mi fogjuk azt befolyásolni. Erről már csak azért is beszélni kell, mivel meg kell értenünk, hogy mi is volt a fegyveres harc, a decemberig elhúzódó ellenállás, a munkástanács-aktivitás magyarázata. Nem voltak ezek az emberek sem buták, sem elvakultak. Ezzel az ország egyszerűen csak azt próbálta ki, hogy lesz-e nyugati segítség. Nem fegyveres, de igenis érdemleges politikai segítségnyújtás. Amikor decemberre kiderült, hogy nincs, akkor egyszerre az egész ellenállás befejeződött. (Szimbolikus, hogy karácsony estére már fel is

oldhatták a kijárási tilalmat.) '57-re minden nyomasztóan konszolidált lett, bár ez még nem a Kádár-rendszer előtti teljes kapituláció, hiszen mindenki borzasztóan utálta őket. Az igazi, a teljes vereség tudomásulvétele egy évvel később jött, október elsején, amikor fellőtték az első szputnyikot. Ebből mindenki megértette, hogy az amerikai katonai fölény nincs többé, amiből az következik, hogy a rendszer nem fog megváltozni. A Rákosi-korban még azt hittük, hogy valami átmeneti korban élünk, átmeneti helyzetben, az egész meg fog változni. Ám ekkor bekövetkezett a kapituláció, azzal, hogy tudomásul kellett venni: ezentúl ez már így lesz, bele kell helyezkedni.

– *Te mibe helyezkedtél bele?*

Szerény '56-os tevékenységgel annyit mindenképp elértem, hogy tisztességes állásba semmiképp. Nagy protekcióval tudtam csak Vácra, egy iparitanuló-iskolába valami felvigyázóféfének bekerülni. A gyerekek idiótának tartottak, hát ez a kvázi-leventeoktatói feladat nem éppen rám volt szabva. Eközben naponta vonatoztam oda-vissza. Két év múlva egy újsághirdetés útján kerültem be a Történettudományi Intézetbe könyvtárosnak.

– *Bíztál benne, hogy egyszer a szakmába is bejutsz?*

Azt mondhatom, hogy egy kicsit előre láttam a magam sorsát, de ennek ellenére elszántan és a fanatizmus határáig mindig kötelezően optimista voltam.

– *Politikailag is?*

Politikailag teljesen világos volt a véleményem: Nagy Imrész szocializmust akartam. Egy új '56-ot akartam, annak tudatában, hogy nem lesz '56. Soha nem tettem le róla, hogy egyszer majd még valamikor lesz, de abban biztos voltam, hogy az én valódi életem két forradalom között fog eltelni, és a második idején már öreg leszek.

– *Azért részletezzük, hogy milyen is volt a te Nagy Imrész szocializmusod?*

Kezdjük távolabbról! A szocializmus számomra a hierarchikus munkaszervezet demokratizálását jelenti. Tehát az emberek választ hassanak maguknak főnököt és tőle demokratikusan függjenek... Híve voltam a munkás-önigazgatásnak (azt hiszem, én voltam az egyetlen magyar titóista), és '56-os alapon a munkástanácsoknak is. Nagy Imrészégemben a szovjet orientáltságú szocializmusnak semmiféle létjogosultsága nem volt. Megértettem, hogy nemcsak a feszített ütemű iparosítás kora, hanem az egész szisztéma valójában egy elhibázott modernizációs stratégia. Aforisztikusan: az első ipari forradalom ellenforradalma a második ipari forradalom ellen. A marxizmusban is a szovjet rendszer bírálatához kerestem hatásos eszközt, annak kimondásához, hogy ami ott van (és nemcsak a klasszikus sztálinizmus idején), annak semmi köze a szocializmushoz. Az ideálom ebben egy olyan, soha nem létezett trockizmus lett volna, ami belpolitikájában abszolút radikálisan szocialista és egyben ugyanolyan radikálisan szovjetellenes. Talán nem érdektelen, hogy akkoriban az egyetlen nyugati politikus, akivel maradéktalanul elégedett voltam, az George Meany, az AFL–CIO szakszervezet elnöke volt 1955 és 1979 között. Ő a kapitalizmus ellen olyan osztályharcos volt, amennyire csak lehetett, és annyira szovjetellenes, mint senki más a világon.

– *Az önigazgatás nemigen váltotta be a hozzá fűzött reményeket...*

Számomra is világossá vált, hogy az általam használt értelemben szocializmus nincs. Ami annak kéne hogy legyen, az valami a felhők fölött lebegő eszmény, ami nem fog többé

megvalósulni. Lehet, hogy a harmadik ipari forradalom a hierarchikus munkaszervezet meghaladása felé tart, lehet, hogy nem; megoldásként én mást nem látok, mint hogy ne legyen üzemszervezet, így csendben elhalt bennem a szocializmus, anélkül, hogy politikailag szembefordultam volna vele. Ma is szép eszménynek tartom, jó volna, ha lehetne, de a gondolatot mint lehetőséget valahol feladtam.

– *A társadalomszervezésben is?*

Az más. A jövedelemelosztási harc már a múlt században létrejött és hatásosan működik. De én ezt a munkaszervezetre szerettem volna átvinni.

– *Akkor ez lényegében meghatározta az újbaldalhoz fűződő viszonyod is?*

A legelső, '68-as szakasza, az antiautoriter időszak nagyon közel állt hozzám. A véremmé vált 'frankfurti iskolás' felfogást alkalmazva: megpróbálták az emancipációt kiterjeszteni az élet minden területére, minden hierarchikus viszonyra, az egyházra, az iskolára, a családra, munkahelyre, akármire. Nekem azonban, aki egész életemben hiányhelyzetben nőttem fel, az első perctől kezdve idegen volt a fogyasztás-ellenesség, a fogyasztás kritikája. A szocializmus eredetileg azt a kapitalizmust támadta, amelyik az elemi, az elsődleges szükségleteket sem tudta kielégíteni. Mára létrejött egy olyan kapitalizmus, amely már a másodlagos szükségleteket is tömegméretekben képes kielégíteni, és az eredeti kritikával már nem lehet kikezdeni. Ennek már csak valami nagyon erőltetett módon lehet nekimenni, így hát előcibálták a fogyasztás-ellenességet. Ez engem erősen emlékeztet arra, hogy a kommunisták a paraszti kisbirtokok fontosságát és szépségét hangoztatták csak azért, hogy szétverhessék a nagybirtokrendszert. Amikor ez megtörtént, akkor történelmi emlékeim szerint már mintha nem is lett volna nekik olyan rettenetesen fontos az önálló kisbirtokos parasztság léte.

– *Meddig voltál könyvtáros?*

'Csak' 1967-ig. Közben persze, ahogy lehetett, ahogy az időm engedte, foglalkoztam a szakmával is. Sok mindent írtam, de lényegében semmi sem jelent meg. Először Bajcsy-Zsilinszky érdekelt, hogyan lett fajvédőből demokrata (pontosabban: egyfajta demokrata). Nagyon foglalkoztatott ez a köztes helyzet, a harmadikutaság. Majd a húszas évek jobboldalisága, Gömbös, a fajvédő pártok kialakulása következett. Le akartam hatolni a gyökerekig, s ahogy az lenni szokott, ez még érdekesebb volt, mint maga a jelenség. Tehát a századfordulós konzervativizmusok, a szélsőjobboldaliság előtörténetének lettem a specialistája, felfedeztem az agráriusoknak nevezett érdekképviselési mozgalmat, a magyar politikai katolicizmus kezdeteit, ami lényegében az antiszemitizmus elterjedésével azonos. Erről is írtam egy nagyobb munkát, nem jelent meg soha. Később érdekelni kezdett a dolog nemzetközi háttere, írtam egy ugyanilyen terjedelmű könyvet, amelyet kandidátusi értekezésnek szántam. Ebből is csak kisebb részletek jelentek meg és a kandidátúra is elmaradt.

– *Mikor kerültél kapcsolatba az ellenzékkal?*

Baráti, társasági kapcsolatban már nagyon régen voltunk, de „szervezetileg” akkor, amikor Kis János és Haraszi Miklós 1978 januárjában elhoztak hozzám egy tiltakozó ívet a Charta '77 aktivistáinak bebörtönzése ellen.

Ennek az aláíróit nevezte a Novosztyi úgy, hogy „a 34-ek bandája”. Akkor ők már úgy jöttek, hogy tudták, alá fogom írni, tehát már maguk közé számítottak.

– *Té mire számítottál az aláíráskor?*

Mindenre. De hozzá kell tennem, hogy a rizikó-kalkuláció mindig egyfajta erősségem volt, így az következett be, amire leginkább számítottam, s nem az, amitől szintén tartani lehetett. Tehát nem csuktak le, csupán a kirúgás határára kerültem. Nézd, én sose lettem igazi hős, sőt a túlélés virtuóza voltam, de közben mindig elmentem a falig.

– *Hol volt a fal?*

A névhasználatban. A Beszélő első számába még a nevemmel írtam és ebből rettenetes botrány lett. Vizsgálat, írásbeli figyelmeztetés, utolsó megrovás stb. Ettől fogva, bár gyakran publikáltam szamizdatokban, de csak álnéven. Persze tudták, hogy én írtam, jöttek is és kérdezték, hogy nem maga-e a szerző, de én ilyenkor természetesen habozás nélkül azt mondtam, hogy nem. Ők tudták, hogy hazudok, de nem nagyon firtatták tovább.

– *Hogy néztek ki ezek a fegyelmik, „utolsó” írásbeli megrovások?*

Nagyon szórakoztatóan. Már csak azért is, mert én tényleg elsőre „utolsó” figyelmeztetést kaptam, majd utána még utolsóbbakat, ami munkajogi abszurditás. Ha tartottam Krassó lakásán egy előadást — fegyelmi. Ha megjelent egy írásom, mondjuk, a Bécsi Naplóban — fegyelmi. Aztán például a '78/79-es tanévben tartottam egy teljes éves szovjet kurzust, magánlakásban, hangszóróval, volt úgy, hogy kétszázan hallgattak. „Nyomatékos figyelmeztetés” hatására ott abba kellett hagynom, de máshol, kisebb körökben folytattam tovább. Újra leszóltak az igazgatómnak, hogy „ígéretem ellenére” tovább tartom a kurzusaimat. Mondom neki: ezek csupán társas összejövetelek, ahol beszélgetünk, persze politikáról is. Minden alkalommal igazoló jelentéseket kellett írnom és szerénytelenség nélkül állíthatom, hogy ebben a műfaj virtuóza vagyok. Volt úgy, hogy egy ügyről többször is kellett írnom, mert külön kért a párt és külön a Belügy. És itt valamit el kell mondanom: ez az egész nem mehetett volna így az Intézet, a főnököm, Lackó Miklós és az ellenzék köreiben egyébként nem különösebben méltányolt Pach Zsigmond Pál nélkül. Miközben én írogattam a magam igazoló jelentéseit, ellenzéki barátaim többségét kirúgták a munkahelyéről, pedig a BM ezt soha nem követelte, nem adott rá parancsot, ők csak jelzéseket adtak. Hogy nem tekintik jó szemmel, hogy ez vagy az az ellenzéki még mindig ott dolgozik. És itt most nem vagyok hajlandó udvarias lenni: olyan vezetők, akik igenis adtak arra, hogy az ellenzék miként gondolkodik róluk, akik értékelték beosztottaik képességeit, gyakran az első „jelzésre” teljesítettek és kirúgtak: így tett az egyébként reformer Bognár József Magyar Bálinttal, de Kulcsár Kálmán egy időben hetente telefonált az Intézetbe, hogy miért nem rúgtak még mindig ki?! Pach Zsigmond bebizonyította, hogy olyan a helyzet, mint Kafka ajtónállójával, soha nem dől el, hogy mi lesz, ha nem engedelmeskedik. Ezért ki kell mondani, hogy utólag igenis szégyelljék magukat azok, akik legjobb meggyőződésük ellenére, az ellenállást meg sem kísérelve, „jelzésekre” szórták ki, alázták meg, marginalizálták azokat, akikről tudták, hogy nem ezt érdemlik.

– *Térjünk vissza az ellenzékhez! Té tehát — ahogy mondtad — „szervezetileg” 1978 januárjára teszed a megalakulását. De mi történt '56 és '78 között?*

Az ellenzékiiség mandátuma lényegében a hatvanas évek közepéig az '56-osok, a revizionisták kezében volt. Ezt ők túlságosan nem gyakorolhatták, mivel börtönben ültek, s amikor kiengedték őket, akkor lényegében feladták az ellenzékiiséget, de nem adták át a mandátumot. Ezért néhány év múlva itt mindent újra kellett kezdeni és mindent fölülről, mert aki azt hiszi, hogy egy ennyire merev diktatúrában az ellenzékiiség elindulhat alulról, az téved. Viszont amikor '73-ban a Lukács-kört szétverik, már egy egész sor nagy ellenzéki koncepció, illetve két fő irány létezik. Az egyik az elméletgyártó, a másik a tabudöntő. Én most nem sorolnám fel ezek még csak a főbb képviselőit sem, csupán azt, hogy elméletben a legjelentősebb a Konrád–Szelényi-féle redisztribúciós teória, a tabudöntők között pedig a Kemény-iskola. Az ő szerepük is rettenetesen fontos, hiszen itt mindig voltak megveszekedett tabuk, olykor nem is lehetett tudni pontosan, hogy mi az, mert szakmai nyelven szinte bármiről lehetett írni. De nem lehetett a szegénységről és nem lehetett a cigányságról. Ez akkor abszolút tabu volt (olyan, mint a rendszer másik fő tabuja, ami tavalyig élt, hogy személyt nem lehet támadni). A Kemény-iskolával megjelenik a nem legális, nem illegális tényfeltáró irodalom időszaka, az intern vetítéseken bemutatott szociografikus filmek kora. Ez rettenetesen fontos volt, mivel az ellenzékiiséget kivitte az addig csupán a filozófusok által érthető és rendkívül körülhatárolt nyelvből — így azután jöhetett '78 az aláírásaival, és jöhetek a szamizdatok.

– *Egy ideig talán volt esély a viszonylag egységes ellenzék megteremtésére. Legalábbis ha a Bibó Emlékkönyvre, a Profilra vagy néhány, már későbbi „népfrontos” aláírásra gondolok. Hogy jutottunk ebből a mai húszvalahány pártig?*

A magyar ellenzék lényegében kétpólusú, és ez már rögtön '56-ban megkezdődött. Rákosiékat még egységesen gyűlölte az egész ország. A leverett forradalom után viszont a népi írók nagy nemzedéke nyíltan nem tudott szembefordulni a rendszerrel. Ennek ellenére olyan utat keresett, amiben volt mód rá, hogy áthallásosan bizonyítsa: nem azonosul vele, identitása elkülönül tőle. És ehhez megtalálták a nemzeti kérdést, egyfajta hazafiságot, amiből természetesen ki kellett hagyni a Szovjetuniótól való függés problémáját. Ekkor felfedezik a magyarság megmaradásának kérdéseit, a népességszám csökkenést, az alkoholizmust, az öngyilkosságot, a nemzeti dekadenciát, amelyeket legélesebben Fekete Gyula fogalmazott meg. Ezek felemlegetésével arra céloztak, hogy az egész a forradalom leverésének a következménye, ezért süllyedt apátiába a magyarság. (Ez tudományosan soha nem igazolható, de nekem is az a meggyőződése, hogy ezért van.) Azután megjelent az erdélyi magyarság kérdése is, miközben az áthallások már olyan elrejtettek lettek, hogy a be nem avatottak, például a fiatalok már csak a pusztá rémképeket látták, Mohács és muhi pusztá, meg hogy mi nem vagyunk fasiszta nemzet, amivel ők nem sok mindent tudtak kezdeni. Ezzel szemben az urbánus értelmiség annyiban azonos alapra helyezkedett a rendszerrel, hogy bírálta a magyar függetlenségi nacionalizmust. De azért, mert így idézhette fel a korábbi polgári demokratikus, szociáldemokrata, radikális mozgalmak követeléseit, és áthallásosan emlegethette az '56-os demokratikus kezdeményezéseket. Megjegyzem, hogy a függetlenség kérdésének emlegetését a másik fél is feladta, de itt — és ez nem elhanyagolható különbség — kifejezetten bírálták a függetlenségi nacionalizmust. Végül is mindkettő szellemi utóvédharc volt. Az ellentét ott mérgesedett el, amikor a szovjet

blokk országaiban egyedül nálunk nem jött létre hivatalos állami nacionalizmus, ami a népieknek borzasztóan kellett volna a rendszertől elkülönülő hazafias identitáshoz. Ezért vádolták (és vádolják ma is) olyan ingerülten Aczél Györgyöt, mert nem tagadható, hogy neki és az urbánus zsidóságnak volt szerepe abban, hogy ez nem alakulhatott ki.

– *Mint ahogy az sem tagadható, hogy mennyi valós veszélyt jelenthet a szovjet blokk országainak hivatalosított nacionalizmusa épp az egészséges nemzettudatra. Viszont ha ma körülnézünk az országban, akkor ezek a problémák már alig valóságosak. A kommunista rendszer engedett a nemzeti kérdésben, engedett 56-ban, engedett a demokratikus követeléseknek. Ez egyszerre két kérdést vet fel. Az egyik, hogy akkor mégis miért maradt fenn az ellenzék kétpólusossága és ez közelíthető-e egymáshoz? A másik, hogy mindkét ellenzéki csoport fontos vonatkoztatási pontjait „vesztette el” azok rehabilitálásával. Mi töltheti be az ezek helyén maradó űrt?*

A két csoport közelebb kerülésére egyetlen intellektuális esélyt látok, ha egyaránt a nemzeti függetlenség kérdése kerül előtérbe a nemzetfelfogásban. A Szabad Demokratáknál ez nem kérdés, hiszen meglehetősen előtérben van. Az MDF-oldalon a második helyen áll az erdélyi probléma mögött. Különbség még ezután is bőven maradna, hogy mást ne mondjak, a nyugati orientáció kérdése. Ebben az SZDSZ-en kívül a legtöbben még manővereznek, de ha a körülmények úgy hozzák, hogy csak egyértelmű nyugati orientációnak lesz értelme, akkor ezek az ellentétek, különbségek is csökkenni fognak.

– *Ma Magyarországon többen attól féltik az SZDSZ-t, hogy ketté fog szakadni, hiszen képtelen lesz tartósan összeegyeztetni magában a szociáldemokrata és a liberális hagyományát. Te, aki a program egyik megfogalmazója vagy, mit gondolsz erről?*

Nem ilyen komoly ez. Magyarországon nincs tory liberalizmus, itt nincs az amerikai republikánus párt liberalizmusa, a német CDU liberalizmusa, mert nincs olyan nagyburzsoázia, melynek ezek lehetnének a pártjai. A mi liberalizmusunk hagyományai között még Rassay Károly sincs ott (bár róla sincs olyan rettentően rossz véleményem), és nincs benne az általam nagyra tartott Tisza Kálmán sem. A Horthy- rendszerrel szemben, az elnyomással szemben a szociáldemokrácia és a kombattáns liberalizmus a legszorosabban összetartozott, még ha szervezetiileg külön is álltak. Minket a liberalizmus, a polgári radikalizmus és a szociáldemokrácia hagyománya határoz meg — vagyis az, ami már a Horthy-rendszerben is létezett, de nem tartozott hozzá. Hangsúlykülönbségek vannak, amelyek kulturált politikai egyezkedések tárgyai. Ráadásul én kifejezetten szerencsésnek tartom, ha egy párt olyan irányzatokat tartalmaz, amelyek kiegyensúlyozottá, ha úgy tetszik, minden oldal felé nyitottá teszik.

– *A Horthy-rendszernek volt egy olyan (igaz, elég szűk) szelete is, amely része volt a rendszernek, ugyanakkor demokratikus volt. Mintha ma egyre többen hivatkoznának erre a hagyományra a magyar politikai életben.*

Igen, volt. Sőt még egy olyan réteg is, amelyik nem volt ugyan demokratikus, de — mint hagyomány — még összeegyeztethető valaki mai demokratikus voltával; ez volt, mondjuk, Teleki Pál vagy a kiugrási politika vonala. Mi nem tartjuk őket reakciónak, fasisztának, és tudjuk, hogy ellenzéki oldalon komoly politikai erők rájuk gondolva építik fel

identitásukat. Arra van lehetőség, hogy velük politikai szövetséget kössünk, de a mi hagyományaink mások, ettől nyilván jelenünk is más. Tudomásul kell vennünk egymást.

– *Azt mondtad, hogy a rizikó-érzékenységed elég megbízhatóan működik. Most mit jelez? A kommunista oldal állandóan emlegeti, hogy vajon tud-e békés lenni az átalakulás?*

Szerintem nem ez a veszély, hanem az, hogy a béke nem tud átalakulás lenni. Képtelen mértékű és túlzott stabilitás-igény volt ebben a rendszerben. A leglényegéhez tartozott, hogy olyan erőszakszervezeti túlerővel rendelkezett, amely az egész társadalom egyszerre való megmozdulását is el tudta volna nyomni. (Egyébként mint történész ebből értettem meg, hogy a Horty-rendszer szélsőjobboldali komplexuma ugyanez volt, az a bizonyos polgárháborús kapacitás. Ettől nem mert megszabadulni a Horthy-rendszernek még az angolszász, nem fasiszta jellegű része sem.) Ezt a túl- stabilitást nemcsak nem lehet, hanem nem is szabad fenntartani, mert így átalakulni nem lehet. Aki azt gondolja, hogy egy ilyen rendkívüli, mélyjáratú átalakulás, amilyenek itt meg kell történnie (és főleg a gazdaságban), egy turbulens tüntetés nélkül, egy ingerült hang nélkül lefolyhat, az vagy ostoba, vagy nem akarja a változást. Ha akarjuk, ha nem, a közeljövőben zúrókkal és felfordulásokkal kell együtt élnünk. Hogy meg tudjuk-e akadályozni a szétesést? Persze, hogy meg tudjuk! Van itt akkora erőszakszervezet, amely nagyon is meg tudja akadályozni bármiben ezt a fáradt, enervált, agyondolgoztatott társadalmat, amely nem felforgatni tud veszélyesen, hanem leülni! Elfásulni, belefáradni, nem csinálni semmit. Eközben mi mindig azt kérdezzük: válság van? Nem! Katastrófa fenyeget — éppen azért, mert nincs felrázó válság, amely egyedül akadályozhatja meg a leülést. Mert lehet, hogy az államburzsoáziát valahogy átfestik és privát burzsoáziának fogják hívni; lehet, hogy egy politikai paktummal az egész személyi állományt kicserélik, de ettől nem lesz alkalmas a gazdaság a korszerűsödére. Nem az fenyeget, hogy itt polgárháború tör ki, hanem az, hogy egy brutális, nagy hatalmú elnökkel öt év alatt Albánia, húsz év múlva Togo szintjére jutunk.

– *És mi az optimista variáns?*

A demokrácia alapintézménye. Erős demokratikus ellenzék, amely nem hagyja elkényelmesedni a kormányt, amely kikényszeríti, hogy mindent csináljon meg, amit csak lehet.

– *Melyik kormányzatot? Vagyis, milyenre számítasz?*

Én még régi, klasszikus értelemben, még az Adam Smith féle értelemben vagyok liberális, vagyis az egész lényegének az államhatalom korlátozását tartom. Az a marxista kérdés, hogy „kinek a hatalma?” hamis. Nem az a fontos, hogy kié, hanem az, hogy minél kisebb legyen. A hatalom mindig az uralmon lévő bürokrácia hatalma, ezért ez a hatalom legyen kicsi és szorongatott. Semmiképp ne legyen nagykoalíció, ahol nincs ki szorongasson, ahol nincs ellenzék. Tudomásul kell venni: egy demokráciában az ellenzék helyzete ugyanolyan, mint a kormányé, felelősségben is és rangban is. Ezért amíg a magyar demokráciában csak egy ellenzéki párt lesz, én ott fogok politizálni.

Valóság, 1990. január

A palackba zárt szellem kiszabadulásáról

Szabó Miklós a politikai antiszemitizmusról

– Történettudományi munkássága során ön jelentős eredményeket ért el a magyar antiszemitizmus politikai tartalmainak feltárásában. Változatlanul foglalkoztatja ez a kutatási irány?

– Nézze, ma már azok számára is nyilvánvaló ennek a kérdésnek az időszerűsége, akik korábban úgy vélték, hogy ez a téma meghaladott! A magyar politikai kultúra hosszú ideig tetszhalott volt, s most sok tekintetben a régi, visszamaradt állapotában tért magához. A Horthy-korszak egész szimbólum- és érzés-világát palackba zárta a diktatúra. Ez most kiszabadul, s feltámad vele az antiszemitizmus társadalmi megkésettységünket jelző politikai pszichológiája is.

– Milyen zsidóképek jelennek meg a magyar antiszemitában?

– A történelmi emlékezet merőben anakronisztikus hagyományaként a zsidó bankár, nagykereskedő, gyáros képe. A zsidóság ugyanis nem lebecsülendő érdemeket szerzett a századfordulón a magyar kapitalizmus létrehozásában, amely ellen – noha ez kétségtelenül nemzeti értékgyarapítással járt – szociális indulatok szerveződtek. Ez azonban már csak azért is anakronisztikus, mivel a '70-es évek első felétől jelentkező magánszektorban a zsidóság egyáltalán nem fölülreprezentált. Ennek a pszichológiának tehát már nincs semmiféle valóságalapja, forrásai csak a történelmi emlékezetre vezethetők vissza.

– S mégis olyan meghatározó lenne?

– Önmagában nem. De ez kiegészül aktualizálhatóbb képekkel. A századfordulón ugyanis megjelent két társadalmi elit. Egyiket a voltairianus zsidó értelmiségi jelképezte, amely gunyorosan ironizált minden patetikus, romantikus érzelemmel szemben, beleértve ebbe az ilyen formákat öltő hazafias és vallásos érzelmeket is. Ugyanekkor alakult ki a dzsentroid elitnek az a csoportja is, amely az értékhangsúlyt nem az európaiságra, hanem az alapító atyák fundamentalista konzervativizmusára, a nemzeti és vallási konvenciókra helyezte. Ezek a társadalmi elitek ugyan változtak, s számos áramlatra szakadtak, de ma is léteznek. S befolyásukat többnyire informális, tehát nem szervezett keretek közötti érdekszövetségek segítségével próbálják érvényre juttatni. Az antiszemitizmus egyebek mellett arra használható, hogy a szűkös elitérdekeket nemzetinek álcázva tömegtámogatást szerezzen meghatározott csoportok társadalmi és egzisztenciális státusának elfoglalására.

– Milyen státusokra gondol?

– Jelenleg?

– Igen.

– Jelenleg elsősorban tömegkommunikációs státusokra, mivel itt kimutatható a zsidók felülreprezentáltsága.

– Az antiszemitizmusnak ezt a megjelenési formáját ön veszélyesnek tartja?

– Természetesen. Nagyon veszélyesnek, mint minden antiszemitizmust. Hiszen a valóságos értékek helyett rasszista alapon szelektál. Ezzel kimeríti a társadalmi csoportok elleni kollektív, mélységesen antidemokratikus megkülönböztetés kritériumát. Másrészről pedig

nagy károkat okoz a kiválasztódás minőségében. Persze a pozíciók újraelosztásának igényével fellépők itt sem vállalják a nyílt antiszemitizmust, hanem arra hivatkoznak, hogy az újságírók jelentékeny hányada kiszolgálta a diktatúrát. Nem kívánok fogadatlan prókátoruk lenni, de hadd jegyezzem meg: ezt mások is megtették. Ráadásul az újságírók – köztük a zsidó származásúak igen jelentékeny hányada – a '80-as évek közepétől legalább akkora szerepet játszott az úgynevezett pártállam belső bomlasztásában, mint a nómenklatúra azon tagjai, akik a nemzeti fundamentalizmussal szövetkezve szereztek érdemeket maguknak.

– *Mondja kérem, baj az, ha zsidóstatistikák készülnek?*

– Önmagában nem. A baj abból származhat, ha ez bármilyen rejtett szándékkal is, de érvanyagul szolgálhat a kirekesztéshez, a hátrányos megkülönböztetéshez. Az antiszemitizmussal szemben nem engedhető meg a legcsekélyebb defenzíva sem. Ha valaki arra célozgat, hogy itt vagy ott túl sok a zsidó, akkor azonnal fel kell tenni a kérdést: s miért baj ez? Minden más magatartás elfogadhatatlan, s a legrosszabb, nemzetinek álcázott, de valójában mélyen nemzetellenes spekulációkat szolgálja.

– *Vannak erők, amelyek ezt a spekulációt nem rekesztik ki politikai arzenáljukból?*

– Vannak, de ellentmondásokba keverednek, mivel a nyílt antiszemitizmust nem vállalhatják magukra.

– *Akkor eltűltek az antiszemitizmus miatti aggodalmak?*

– Nem tudom, de mindenesetre van alapjuk. Az utcai antiszemitizmus jelei máris megmutatkoztak. Ez azonban rendőri kérdés.

– *S mi van akkor, ha egy hatalmon levő, vagy a hatalomgyakorlást komolyan befolyásoló politikai csoport azzal béníthatja a rendőrséget, hogy nincs mit tenni egyfajta tömegérzéslet erőszakos megnyilvánulásaival szemben?*

– Akkor nincs demokrácia.

– *Ha egy politikai hatalom toleráns az antiszemita erőszakkal szemben, akkor az nem nevezheti magát demokratikusnak?*

– Nevezheti annak magát, de nem az. A demokráciában a többségi jog alapján nem tagadhatók az emberi jogok.

– *A politikai antiszemitizmus rendszerint a zsidók nemzetietlenségének látszatát akarja kelteni. Mármost a keleti régióban a nemzeti dinamika kibontakozásának lehetünk tanúi. Itt a nemzeti függetlenségek kerültek napirendre, szemben a nyugati társadalomfejlődés ezen már többnyire régen túljutott kérdésén, összefüggésbe hozható ez is az újraéledő honi antiszemitizmussal?*

– Igen, de ez az összefüggés nem szükségszerű. Az a kérdés, hogy a nemzeti törekvések céljai és módszerei megfelelnek-e a korszerű európai szellemiségnek. A modern, tehát demokratikus nemzetállam nem követelheti polgáraitól azt, hogy mindenki egyformán legyen nemzeti. S nemcsak azért, mert senki sem vindikálhatja magának azt a jogot, hogy megmondja, kinek, hogyan, miként kell például magyarnak lennie. Másról is szó van. Nevezetesen arról, hogy a nemzeti egység háborús jelszó, s nem arra való, hogy konszolidált körülmények között vezérelv legyen valamely pluralista társadalomban.

Népszabadság, 1990. március 3.

Az úri önkény szimbóluma

Sok szó esett tegnap a Parlamentben a főispánokról. Szabó Miklós történészt a főispáni intézményről, s annak eredetéről kérdeztük. – *L. László János*

– A főispán ezer éve nem a demokrácia szimbóluma Magyarországon, hanem az úri önkényé. Emlékezzünk csak vissza a múlt század első felében a megyéket ért kritikákra. Tessék a *Rab Rábi*-ra gondolni, a centralistáknak a megyékről írt írásaira, vagy például *A falu jegyzőjé*-re. A magyar demokrácia minden képviselője, a mérsékelt liberálisok is, mindvégig bíralták a megyét, utoljára említtem Bibó Istvánt, akinek különösen „kedvence” volt a megye és a megyei apparátus. A legrosszabb hagyományokat újítjuk fel, ha ennek az antidemokratikus intézménynek a neveit vesszük át. A megye egyébként – annak idején – kettős igazgatási apparátusként működött. Volt egy önkormányzati része és volt egy, amely az országos közigazgatás helyi szintjét jelentette. A főispán teljesen elkülönülten az országos közigazgatás funkcionáriusa volt, az uralkodó nevezte ki, nem a belügyminiszter, de még csak nem is a kormány. Nagyon magas állású közigazgatási hivatalnoknak számított. Ellenben az alispánt a megyegyűlés választotta, ő volt a feje a közigazgatás autonóm részének. Bizonyos tisztségviselők, mint vármegyei főjegyző, vagy a megyei főlevéltáros az autonóm részhez tartoztak; a szakigazgatási főfunkciók pedig – a megyei főépítész, a megyei tiszti orvos – a főispán apparátusában voltak, állami hivatalnokokként. Ugyanilyen kettőződés volt a községeknél is, itt a főjegyzőt a főispán nevezte ki és az állami közigazgatás része volt. Eredetileg a községi bírót választották, a közte lévő szint a járás csak autonóm volt, az élén álló főszolgabíró viszont a megyegyűlés választotta.

– *Véleménye szerint miért vetették fel a kormánypártok ezeknek a régi elnevezéseknek a használatát?*

– Most nosztalgiahullám van, egy furcsa sznobizmus. Díszmagyarba akarják öltöztetni a történelmet és mindent, amit lehetséges, a végén koronát nyomva a fejére.

Pesti Hírlap, 1990. július 10.

Hinni nem kell, követelni annál inkább

Szabó Miklós történész-politológus 1935-ben született. Érdeklődése a századfordulótól napjainkig terjed. Történeti munkáiban feldolgozta a XX. század magyar liberális és konzervatív gondolati kísérleteinek és politikai mozgalmainak jó részét. Mint politológust főképp a modern demokráciafelfogások és a legitimitáció problémái izgatják. Egyetemen nem taníthatott, de lakásszemináriumain, a „repülő egyetemeken” a szerencsések az utóbbi húsz év legizgalmasabb újkori történelem-óráit hallgathatták. Szabó Miklóssal a Szabad Demokraták Szövetségének egyik alapítójával, az Ügyvivő Testület tagjával *Kardos András* készített interjút 1990. április elején. Ha a cikk megjelenéséig, 1990. augusztus elsejéig az események átgázolnak az interjú némely megállapításain, kérjük az olvasót, sorolja a történelmi cikkek kategóriájába.

Mi bízunk abban, hogy így sem avul el, ahogy van.

– Napjaink Kelet-Európáján körbetekintve talán a legszembetűnőbb jellegzetesség az idő felgyorsulása. Látványosan lezárult a majd húsz esztendeig tartó apátia korszaka. Ha visszatekintünk, a Szolidaritás rövid legalitásától eltekintve csendes volt erre fel minden. Az 1970-es gdanski munkástüntetések után pontosan tíz évvel engedélyezték a lengyel munkásszervezetet, amelyet a későbbi betiltás és az internálások sem tudtak megtörni, kiszorítani a politikai életből. Talán ez a tény lehet szorosabb összefüggésben az 1989-es keleteurópai földindulással.

– A kiinduláshoz hozzátehető, hogy Gdanskot megelőzte 1968 Csehszlovákiában, amely természetesen igazán nagy megrázkódtatás volt. Különben valóban 1980-ig, az akkori lengyel forradalmi megmozdulásig nem történt semmi. Ezután olyan mértékű változás, amelyet most átélünk, csak 1989-ben zajlott. Ennek azért megvoltak a maga előzményei, elsősorban és mindenekelőtt a Gorbacsov–kurzus kezdete a Szovjetunióban. Az ő fellépése után erősödött fel az a folyamat, amely a térség nagy részében a mostani rendszerváltáshoz vezetett. Annyit még hozzátehetünk, hogy Lengyelországban igazán soha nem volt nyugalom. Ott mostanáig folyamatos harc dúlt, és az állandósult konfrontáció vezetett győzelemhez. Kelet-Európában az első nagyléptékű és hirtelen változás éppen Magyarországon következett be, amikor 1988-ban az MSZMP pártértekezlet leváltotta Kádárt. Nagyon erős odafigyelő számára ez nem volt előzmény nélkül, az ország szélesebb nyilvánosságát viszont váratlanul érte. Kádár távozását egyértelműen szégyenletes bukásnak tekinthetjük. Őt még nem helyezték bűnvádi eljárás alá, mint most a szomszéd országokban a hasonló beosztású pártvezetőket. Hivatalosan azonban olyannyira nem emlékeztek meg régebbi eredményeiről, hogy ez az akkori körülmények között szégyenletes és egyértelmű bukással volt egyenlő. Helyére furcsa koalíció került. Ebben egyszerűen fogalmazva a Kádár által képviselt centrummal szembeni két szárny fogott össze. Egyrészt a Pozsgay és Nyers által reprezentált demokratikus irányzat, másrészt a Grósz és Berecz vezette szélsőséges csoport.

Utóbbiak azt a folyamatosságot jelentették, amelyek a kádárizmus egész fennállása alatt mindig balról opponálta a rendszert.

– Tehát őket csak az kötötte össze, hogy mindnyájan szabadulni akartak Kádártól?

- Semmi más közös nem volt bennük, sőt egymással szemben jóval nagyobbak voltak az ellentéteik, mint a régi vezetéssel, amelyet csak közösen tudtak megdönteni.
- *Sokan úgy vélik: a magyar reformkommunistáknak döntő szerepük volt a pártállam lebontásában.*
- Ez nem kétséges, ők végeztek a Kádár-féle vezetéssel. Olyan téglákat és tartóoszlopokat ütöttek ki, amiktől az egész építmény kimozdult a helyéből és végül összedőlt. Nem ez volt a szándék, de ez lett az eredmény. Az összeomlást elsősorban nem a néptömegek nyomása idézte elő, de még csak nem is az a politikai ellenzék, amelyik utána pártokká szerveződött. Ebből a szempontból nálunk másképpen történtek a dolgok, mint a térség többi országában.
- *Tehát az uralkodó párt egy bizonyos értelemben önfelszámolást hajtott végre. Úgy tűnik, mintha ez magyar sajátosság lenne Kelet-Európában.*
- Talán igen. 1953 és 1956 között egyébként valami hasonló játszódott le. Akkor is az uralkodó párton belül alakult ki az az ellenzék, amely megkísérelte felszámolni a sztálinista rendszert. Az összehasonlítás mégis felületes, mert ott másról volt szó. Feszített helyzetben két póluson kristályosodott ki a sztálinista apparátus és a vele szembenálló pártellenzék. Utóbbi az első pillanattól kezdve egyértelműen a demokratikus alternatíva mellett kötelezte el magát. Ilyen értelemben az úgynevezett reformkommunisták nem töltötték be a pártellenzék szerepét, mivel Nyersék soha nem törekedtek többre, mint a kádárizmus javított, főképp hazafiasabb kiadására.
- *A nemzeti érdekeket látványosabban hangsúlyozták?*
- Ez azért így rosszindulatú megfogalmazás. A nemzeti érdekeket valóban nagyobb mértékben érvényesítették, főleg az erdélyi magyarság vonatkozásában. Lényegileg szakítottak a kádárizmus nemzeti- nihilista álláspontjával.
- *Térjünk egy kicsit vissza a szélesebb politikai összefüggésekhez. A reagani offenzív stílusnak meghatározó szerep jutott Gorbacsov hajlékonyabb magatartásának kialakulásában?*
- Nem hiszem, hogy ebben a legcsekélyebb igazság is volna. A reagani politika nem volt érdemlegesen erőteljesebb, mint elődjei. Bizonyos nyomást már Carter is kifejtett, és ezt Reagan kétségtelenül folytatta, de ekkora változásokat figyelembe véve ez elhanyagolható. Amerika soha nem gyakorolt olyan mértékű nyomást a Szovjetunióra, hogy az akkora fegyverkezésbe kényszerüljön, amelybe belerokkan. Fontosnak tartom hangsúlyozni: a Szovjetunió saját magát hajszolta bele ebbe az örült versenybe, Amerikától teljesen függetlenül. A fegyverkezési fölényt megszerezte, és ebbe aztán belerokkant.
- *A gorbacsovi glasznoszty önbizalmat adott a magyar reformkommunistáknak. Pozsgayék társadalmi közmegegyezésre törekedtek. Ennek elérését főképp '56 eltérő megítélése nehezítette. Ezenkívül úgy érzem, a forradalom kapcsán egy furcsa teherterheléssel kell megküzdenuünk. Mintha '56 igazából nem vált volna élő hagyománnyá, inkább csak megkerülhetetlen monstrumként tornyosulna emlékezetünkben. Kétségkívül jelen van a politikai gondolkodásban, de nem befolyásolja reflexeinket. Egyszerre van és nincs. Ezzel kapcsolatban egy előadásodban „össznépi emlékezetvesztésről” beszéltél.*
- Az emlékezetvesztésnek több oka volt, már '56-ban is. A forradalom nem egyetlen dolgot jelentett, mint mondjuk 1848 vagy a lengyeleknek a Solidarność-ban kifejező politikai

ellenállása. 1956-ban a magyar társadalomban már egy kicsit leképződött az a fajta elkülönülés, amely a mai ellenzékben szintén megfigyelhető, némileg eltérő nyomvonalon ugyan, de nem kisebb mértékben: A forradalmat a Nagy Imre vezette és az általa fémjelzett pártellenzék tartotta kezében. A kormányzati szintet teljesen ez a csoport uralta. A frissen megalakult pártok, a korábbi koalíciós partnerek errefelé orientálódtak, ide igazodtak. Ugyanakkor a bázison egészen másfajta szerveződés ment végbe. A fegyveres csoportok, a forradalmi bizottságok nagy része sajátos társadalmi arculatot képviselt. E kettő, a nagypolitika szintje és a bázis nem voltak összhangban. Éppen ezért november negyedike után eltérő hagyományt testesítettek meg olyannyira, hogy a társadalomra gyakorolt hatásukban kioltották egymást. A Nagy Imre vezette pártellenzék (a „revizionisták”) utólag sem vállalták a lincseléseket, a fegyveres felkelés anarchiáját és erőszakosságát. Ezzel szemben a bázisszint, melynek alig voltak értelmiségi megfogalmazói és szószólói, az itthon maradottak és az emigrációba kényszerültek egyaránt úgy érezték, hogy a Nagy Imre-féle revizionizmus kisajátította a forradalmat, kiszorította őket belőle. Az emlékezet Nagy Imrét vagy Maiét őrízte meg, de Dudásról vagy Szabó bácsiról, a fegyveres felkelés nem revizionista parancsnokairól nem esik szó. Mert ki merné vállalni a Köztársaság téri pártház ostrománál kompromittálódott Baross téri parancsnokot, Nickelsburg Lászlót? A fegyveres felkelők legfeljebb egy romantikus ízü utalás erejéig bukkannak fel, ők elvesznek ebben a történelemben. Ily módon tehát az egymást kioltó két hagyomány nem tudott valóságos hagyománnyá válni. Ez az emlékezetvesztés egyik oka. Ami ennél jóval fontosabb és nagyobb jelentőségű, hogy a Kádár-rendszer viszonyai feledtették el a forradalmat, mert megteremtették az osztársadalmi amnéziát. Az ellenállást felszámoló politika etapjai addig nem valamely előzetesen kialakított zseniális terv szerint komponálódtak meg. A rendszer annyiban tanulékonynak bizonyult, hogy képes volt menet közben feldolgozni és értelmezni a tapasztalatokat. Tehát mire a végére ért, már maga az élet kialakított egy zseniális konszolidációs stratégiát. A rettenetesen brutális megtorlást azon nyomban – ellentétben az 1968-as Csehszlovákiával – várakozás nélkül követte az amnesztia. Mindenki tudta, akit kiengedtek, hogy mit úszott meg. A megbékélési politika meghirdetése után, ha valaki már nem csinált semmit, nem bántották. Tudom, nagyon sokan ezerféle sérelmet hozhatnak föl, de a Rákosi-korszak mércéjével mérve már békén hagyták őket, nem folyt ellenük hajsza. Természetesen ötvenhatosságuk – persze csak a diktatúra viszonyai között magától értetődően – hátrányokat, privilégium-vesztéseket jelentett, de ennél nem többet. Kialakult egy kapitulációs helyzet. Nem vagyok hajlandó a kompromisszum kifejezést használni, mivel azt sokkal értékesebbnek tartom, semhogy erre a mocskos képletre alkalmazzam. A megverték nyugalomukért cserébe hajlandók voltak letenni az ellenállásnak még a gondolatáról is. A hatalom által felkínált alku értelmében mi elfelejtjük ötvenhatos bűneiteket, ti pedig azt, ami folyt az országban a forradalom után egészen 1963-ig.

– *A mai ellenzék arculatán mennyiben érződik az a fajta elkülönültség, amely már a forradalom után érzékelhető volt?*

– Ezen nem azt a fajta elkülönültséget értem, amelyet ötvenhat két hatni nem tudó hagyománya kapcsán említettem. Amire itt gondoltam, az a bukás utáni népi mozgalom, illetve az úgynevezett urbánus ellenállási utóvédharc garnitúrája közötti feszültség.

– A mai ellenzék két legnagyobb és markánsan elhatárolódó ereje a Magyar Demokrata Fórum, illetve a Szabad Demokraták Szövetsége. A két párt közötti vitakérdések, a felmerülő érvek ismerősen csengenek, a népies–urbánus polémia szellemét idézik. A nemzeti vagy társadalmi radikalizmus, a haza vagy haladás hamis, ám annál félelmetesebb dilemmája már a századfordulón megjelent Magyarországon. Ady és Jászai is megküzdött vele. Ennyire máig erő ez a múlt?

– Lényegében valóban az folytatódik, ami a századfordulón elkezdődött. Ez akkor még nem népies–urbánus, hanem nemzeti és európeér, vagy más dimenzióval úri–polgári szembenállásként fogalmazódott meg. Amikor ez a harmincas években népi–urbánus ellentétté vált, azért egy lényeges ponton különbözött a mai helyzettől. Akkor ugyanis mind a kettő markánsan ellenzéki volt, vagyis a főellenséget az úri Magyarországon, a nagybirtokban látták. A népiesek a zsidó polgárságot csak sokadsorban tekintették ellenségnek, mert a parasztsághoz képest ők is egy úri, legalábbis gazdag réteget jelentettek. 1956 után éppen ez a különbség mosódik el. Főellenség nincs többé, a rendszerrel szembeni ellenállás már nem kovácsolja össze őket. Ez abból adódott, hogy a Horthy–korszakhoz képest a forradalom bukása utáni pártállam mérhetetlen túlsúllyal lépett fel. Meg sem lehetett moccanni, csak a visszahúzódas biztosította a túlélést. A visszavonulásban vált meghatározóvá a másodlagos ellentét, mert a hatalommal szemben egyszerűen nem lehetett lépni.

– Az év elején az ellenzék főerői közötti ellentétek érezhetően kiélesedtek. Az MSZMP léte még lehetővé, sőt szükségessé tette egységüket, amióta azonban a kommunista párt, illetve utódszervezetei nem képviselnek nagyobb súlyt a politikai életben, az ellenzéken belüli csatározások elmérgesedtek. Úgy tűnik, az SZDSZ számára az MDF vált főellenféllel és megfordítva.

– Ez még, azt lehet mondani, normális és egészséges lenne. Ha megsemmisült az ellenség, amely egységbe kényszerítette a vele szembenálló erőket, akkor utána ezeknek tagolódniuk kell. A demokráciában többpárti rendszert kell létrehozni, egymással rivalizáló felekké kell átalakulni. Én bízom abban, hogy a régi hatalom csakugyan felszámolódott, és már nincs olyan ellenség, akivel szemben összefogni kényszerülnénk. Nyilvánvaló, hogy a születő demokráciában a meghatározó tényezők a Magyar Demokrata Fórum és a Szabad Demokraták Szövetsége lesznek. Ők alkotják majd a parlamenti váltógazdaság alappártjait, akik koalíciós partnereikkel együtt egymást váltogatják a kormányon és ellenzéken.

– Csakhogy a két párt közötti ellentétek nem pusztán taktikai jellegűek. Úgy érzem, a demokrácia eltérő alternatíváit képviselik.

– Kétségtől. Ez elsősorban a nemzeti probléma eltérő felfogásában nyilvánul meg. A Magyar Demokrata Fórum önazonosságát – és ezt vállalja is – a 45 előtti úri Magyarország politikai kultúrájával és szimbólumvilágával fogalmazza meg, ezzel a hagyomány folyamatosságát jelzi. A szabad demokraták viszont nemcsak az elmúlt negyven évet utasítják el, hanem az úri Magyarországot is. 1849-től kezdődően mindenképpen, de ha szélsőségesen akarok fogalmazni, akkor az úri világ ezer évét. Megint sarkítva egy kicsit, ami a számunkra úri, az az MDF-nek nemzeti. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy kozmopoliták vagy nemzeti nihilisták lennénk. Szeretnek minket így beállítani, holott csak

másfajta nemzetben és hazafiságban gondolkodunk. Szemtelenül fogalmazva: az árvalányhajás hazafisággal szemben egy áramvonalas hazafiságot képviselünk. A másik lényeges különbség az, hogy a Magyar Demokrata Fórum vezetésének zöme a nemzeti sajátosságokat a fejlettebb külföld hatásaival szemben is védeni akarja. A harmadik út, Bíró Zoltánnál, már magyar út, koncepciója lényegében az elmaradottságot romantizálja. Esztétikai értékekkel ruházza fel azt, ami gúzsba köt. Az áramvonalas hazafiság ezzel ellentétben a magyar sajátosságoknak azt a részét, amelyik elválaszthatatlan az ország elmaradottságától, le akarja vetközni. Mi nem statikusnak és megváltoztathatatlanak tekintjük a nemzetet, hanem történetileg változó, dinamikus képződménynek. Tehát a mai helyén, amilyen gyorsan csak lehet, nyugati országot akarunk csinálni.

– *Ez viszont, gondolom, nehezen képzelhető el megrázkódtatások és konfliktusok nélkül.*

Sokaknak mégis meglepő volt, hogy te nem lelkesedtél a békés átmenetért.

– Rettenetes nagy ingerültségeket már nem kell keltenem, hiszen az átmenet végén vagyunk. Áprilisban lezárult ez a periódus. Megbotránkozást kiváltó kijelentésem a változásoknak erre a szakaszára vonatkozott. Az új, demokratikusan megalapozott, remélhetőleg a társadalom által is elismert rendszer szintén hosszabb átmenetnek néz elébe, de amit mondtam, erre az időszakra nem vonatkozik. Amikor a békés átmenetet az 1988-as kezdetektől a most bekövetkező rendszerváltásig nem kívánatosnak minősítettem, az nem azt jelenti, hogy polgárháborút szerettem volna. Nem olyan forradalmi átalakulásról ábrándoztam, ahol barikádok emelkednek és vért ontanak. A felszámolandó paternalista, szovjet típusú rendszernek alapvető vonása volt a politikai stabilitás abszolutizálása és fetisizálása. Változatlanul az a véleményem: ezeknek a társadalmaknak épp ez a legrosszabb vonása, a legtöbb kárt ez okozta. A rugalmatlanságot, az alkalmazkodóképtelenséget elsősorban a mérhetetlen stabilitás igénye hozta létre. Ez a struktúra ettől reformképtelen. Széles és mély átalakulás ilyen fokú állandóság mellett nem mehet végbe. Így fejlődni nyilvánvalóan lehetetlen. Ezzel már megmagyaráztam a továbbiakat is. A békés átmenet azt igényelte, hogy az ország átalakítása a teljes konfliktusmentesség állapotában menjen végbe. A társadalmi mozgás elkerülhetetlen konfliktusokkal jár együtt. A békés átmenet nem pusztán lehetetlen, de káros és nem kívánatos is. Nem kívánatos, mert a demokráciát már az átmenet során tanulni kellene, a demokráciára kellene a társadalmat szocializálni, vagyis a feszültségekkel való együttélésre, a konfliktusok kezelésére. A békés átmenet az összeütközéseket kívánta elkerülni. Olyan steril állapotban tartotta a változó társadalmat, amelyben nem készült fel a feszültségekkel való együttélésre. Ezt a törekvést rendkívül kártékonynak tartom. Úgy gondolom: annak az árát, hogy ez az átalakulás ilyen takaréklángon zajlott, az új demokrácia, annak kormánya és parlamentje nagyon meg fogja fizetni. Ezt az átalakulás békességét kikényszerítő, visszavonuló erő csúnyán áthárították az új társadalomra.

– *Arra gondolsz, hogy így veszélybe kerülhet a demokrácia legitimitása?*

– A legitimitása talán nem, bár végül is ez sem kizárt. A nem kiharcolt, a megkapott elismertség akkor is gyenge lábakon áll, ha egy demokratikus választás alapozza meg. Nálunk a társadalom nem forrott össze a demokratikus erőkkel. Nem együtt harcolták ki a szabadságot, a lakosság részéről máig megmaradt egyfajta tartózkodás és bizalmatlanság. Az

ellenzék – éppen a békés átmenet miatt – lemondott az életszínvonal romlása miatti növekvő elégedetlenség hangoztatásáról. Nem léptek fel rosszul értelmezett felelősségből, nem akartak demagóg módon előnyhöz jutni. A demokratikus szervezetek azon a véleményen voltak, hogy az életszínvonal-romlást vállalni kell, mert ezen a tényen úgysem lehet változtatni. A helyzet szenvedő alanyai pedig nem ezt várták tőlük. Ezért az ellenzék még abba a gyanúba is keveredett, hogy igazából csak a miniszteri bársonyszékeket akarja. Ráadásul ezt pontosan azok terjesztették a jól ismert suttogó propaganda hálózatán keresztül, akik azon kívül, hogy mindenről tehettek, még az átmenet békés jellegéért is felelősek. Ezt ők kényszerítették ki, ők őrzöngtek hisztérikusan, ha valahol valaki felemelte a hangját.

– *A régi garnitúra korántsem húzódott vissza mindenhol. Sőt egy részük jól láthatóan gazdasági pozíciókkal kísérli meg kárpótolni magát veszendő politikai kiváltságaiért. Békés hatalom-átmentés?*

– Sajnos, igen. Ez Magyarországon sajátos, mozzanata a rendszerváltásnak. A visszavonuló erők nem politikai pozícióikhoz ragaszkodnak, hanem tulajdonosi helyzetbe próbálják magukat feltornáztatni. Ez a visszasság azért lehetséges, mert mi kísérletezünk először azzal, hogy egy államgazdaságot fokozatosan lebontva hozzunk létre piaci viszonyokat. Ebben nem hasonlíthatjuk magunkat Spanyolországhoz, ahol az átalakulás csak politikai jellegű volt. Ott semmiféle ilyen feladattal nem kellett megküzdeni. Lengyelországban kellene, de igazából még nem fogtak hozzá. Nálunk ezen a rendkívül visszás módon kezdődött el. Különbösen mi már megéltünk egyszer ehhez hasonló fordulatot. Magyarországon a feudalizmusból úgy ment át a kapitalizmusba, hogy a nagybirtokot nem szétverték, amint ezt a francia forradalom tette, hanem teljes egészében átmentették az új viszonyok közé. A nemességnek azonban ez sem volt elég. Azt gondolták, az új burzsoázia is belőlük fog majd kikerülni, és nagyon ingerültté váltak, amikor kiderült, hogy ez nem így történik. Az antiszemitizmus formájában ennek az ingerültségnek az utóélete a mai napig tart.

– *Az év elején a kelet-európai horizontot kissé elsötétedett. A nemzeti kérdés kiéleződésére gondolok. Noha nem ért minket váratlanul, brutalitásával mégis meglepett, ami Romániában történt. Marosvásárhely után nehezen átlátható, vajon ki szítja, és ki mire használja fel a sovíniszta indulatokat.*

– Nem könnyen érthető, ami Romániában történik. Horn Gyula jellemzése szerint nem rendszer-, hanem csak hatalomváltás zajlik. Én ezt így nem tudom értelmezni – a hatalom és a rendszer szerintem nem két különböző dolog –, de egyetértek azzal, amit mondani akar. A romániai forradalom legfeljebb más kézbe adta a gyeplőt. A Ceaușescu-rezsim képtelen túlzásait leépítették, de megmaradt a régi világ. A népforgalom kitörése után egy szűk értelmiségi elit és a hadsereg fellázadt egységei azonnal kezükbe vették az irányítást.

– *Bukarest kisajátította Temesvárt?*

– Pontosan. Katonai puccs zajlott le, amelyet már előre megterveztek, csak az alkalomra vártak. Gondolom, előbb tudni akarták, mi történik Kelet-Németországgal, és milyen eredménnyel zárul a magyarországi választás. A népmozgalom kitörése felborította a menetrendet, de a katonai puccsot késedelem nélkül végrehajtották. Jelenleg ezen az alapon alakulnak a politikai folyamatok. Új jelenség a román nacionalizmus tömegmozgalomként

való színrelépése. Nem tudjuk, hogy ez pusztán nacionalizmus-e, vagy a Ceaușescu-féle restaurációs mozgalom legalizálási kísérlete. Tehát a román kormány valójában gyenge – ahogy Antall József rokonszenvesen mondotta – vagy összejátszik?

– *A Nemzeti Megmentést Front szerep-leosztással manipulálna? A Vatra Romanesca különítményei Bukarest titkos utasításait hajtánák végre?*

– Bizonyíték semmire nincs. Mindenesetre fel sem merült a terrorista rohamosztagok feloszlata, noha nyilvánvaló: a demokráciában ilyen szervezetnek helye nem lehet.

– *A romániai események, de különösen a szovjet birodalom széthullási folyamatának mélyén nemzeti indulatok feszülnek. Ha nem sikerül ezt a problémát megoldani vagy legalább kezelhetővé tenni, lehetséges-e egyáltalán demokrácia Kelet-Európában?*

– Puskaporos hordó tetején ülünk. Ugyanis ha a Szovjetunió kivonul a térségből, itt semleges terület marad, amely jól láthatóan balkanizálódik. A nemzetiségi gondok elvadultan jelentkeznek, aminek háromnegyed része sajnos a magyarokat érinti. Nyilvánvalóan nemzetközi rendezésre volna szükség. Az ENSZ-nek végre-valahára állást kell foglalnia a kisebbségi kérdésben, ahogy ezt jelenleg nem teszi. A hajdani Népszövetségnek volt kisebbségpolitikai koncepciója, az akkori szerződéseknek voltak idevonatkozó klauzulái. Ma az ENSZ belügynek tekinti a nemzetiségi problémákat, noha természetesen nem azok. Ez nemzetközi ügy, amit nemzetközi eszközökkel kell rendezni.

– *Itt megint egy fájdalmas ténybe ütközünk. A magyar progresszió már 1918-ban szembesült a Nyugat kétértelműségével. A népek önrendelkezési jogát mindenki érvényesíthette, csak éppen mi, magyarok nem. Számunkra ez illúziónak bizonyult. Károlyi és Jászi az utolsó pillanatig hittek a demokratikus nagyhatalmakban, aztán keservesen csalódniuk kellett. Vajon a történelem most több esélyt kínál nekünk?*

– Ennek az illúzióknak nincs reális alternatívája.

– *Szóval nincs más lehetőségünk, mint hinni abban, hogy a Nyugat érdekelt Közép-Európa demokratizálódásában?*

– Hinni nem kell, követelni annál inkább. A Nyugattól is számon lehet és kell kérni a demokráciát.

IPM, 1990. augusztus

Az írott szó morális jelentősége

Lackó Miklóssal beszélget Szabó Miklós

Az Akadémia Történettudományi Intézete két munkatársa beszélget az elmúlt három évtizedről. Egy olyan műhely munkatársai, amelynek megvolt a jelentősége a korszak szellemi életében, a demokratikus átalakulás előkészítésében is. Lackó Miklós 1955 óta munkatársa az intézetnek, én az 1956-os viharos év után, 1959-ben kerültem ebbe a tudományos műhelybe. Arról beszélgetünk, hogy két eltérő életutat járt, de hosszú ideig együtt dolgozó, a modern korral foglalkozó történész hogyan látta belülről ezt a szellemi műhelyt.

– Lackó Miklós: Egy külső szemlélő számára, aki az 1956 utáni élet részleteit egy közös tudományos munkahelyen nemigen ismeri, talán nehezen érthető ez a mi kapcsolatunk. Te egy jóval fiatalabb generáció tagja vagy, akinek felnőtt életútja szinte 1956-tal kezdődött, töretlen ellenzékiként élted át az egész korszakot, s a demokratikus ellenzék kétségtelenül legjelentősebb történész-ideológusává váltál. Én 17 évvel idősebb vagyok, 1940-ben kerültem kapcsolatba a marxista munkásmozgalommal, 1945-ben teljes meggyőződéssel léptem be a kommunista pártba, az egyetemi tanulmányok után pártiskolán oktattam történelmet, s 1954-ben egy „sikeres” kandidátusi vizsga eredményeként fogadtam el örömmel azt az ajánlatot, hogy az intézet kutatója legyek. 1956-ot – ilyen életút után – felemásan éltem át: egyfelől mint igazi forradalmat, másfelől mint esetleg rossz kimenetelű zűrzavart. Több évig az intézet párttitkára voltam, s bár részben tudomásom volt a retorziókról, sőt több barátom börtönbe is került, bármily hihetetlen, egy ideig élt bennem a remény, hogy ezután valami más és jobb következik. Kiábrándulásom fokozatos volt, azt mondhatnám, hogy fordítottja az akkor megszokott útnak: az ún. konszolidációval párhuzamosan – ahogy világlátásom szélesedett, ahogy barátaim és munkatársaim nézetei reám hatottak, s nem utolsósorban, ahogy kutatásaim maguk is formáltak - ismertem fel mind erőteljesebben a rendszer torzulásait s a marxista szemlélet egyoldalúságait és korlátait. Mindez kihatott történészi munkásságomra is: a '60-as évek második feléig lényegében a hivatalos felfogást képviseltem. E korszakbeli írásaim közül csak azok tekinthetők tudományosnak, amelyek – mint pl. a munkásság összetételének történeti alakulásáról szóló, 1961-ben megjelent könyvem – úgy épültek egzakt forrásadatokra, hogy megállapításaikat az ideológia nem torzíthatta el. Különösen egy írásomtól határolom el magam már régóta: a '60-as évek közepén egy rövid magyar történet „utóhangjaként” írt kitekintéstől az 1945 utáni korszakra (ez a szöveg, némi módosítással, a '70-es évek elején idegen nyelven is megjelent). Akkor úgy gondoltam, hogy ebben a kitekintésben az adott lehetőségek között egy elfogadható vázlatot nyújtok. Persze már régóta egészen másként látom azt az írást. Az írott szó morális jelentőségének az igazi tudata tehát igen későn ébredt fel bennem.

– Szabó Miklós: Én mint 1956-ban többé-kevésbé „kompromittált” ember kerültem az intézetbe, s ebben a helyzetben Lackó Miklós, sőt az egész intézet szerepét más oldalról láttam: azilum volt, melynek lehetőségét elsősorban Molnár Erik igazgató teremtette meg, ő, aki akkor félreállított embernek számított, az intézet belső ügyeivel nem foglalkozott, de közvetlen

munkatársai, felhasználva az ő tekintélyét, működtették ezt a menedékhelyet. A vezetés elérte, hogy egyetlen embernek sem lett bántódása az intézetben, szilenciumra se ítélték senkit, s több, az egyetemről elküldött vagy máshol páriaéletet élő szakembernek biztosítottak helyet – így az 1945 utáni nemzedék legjelentősebb történészegységének, Szűcs Jenőnek. Ez a vezető gárda sok érték átmentésén dolgozott. Az intézet légköre a viszonyokhoz képest jó értelmiségi szellemű volt, bárkivel lehetett beszélni anélkül, hogy attól kellett volna tartani, hogy feljelentenek.

– Lackó Miklós : Az egész folyamat persze egyáltalán nem volt valami vidám és harmonikus. Csak a külső nyomás csökkenésével – ez már a mélyen marxista meggyőződésű, de a problémák szabad megvitatását lehetővé tevő és toleráns Pach Zsigmond Pál, valamint a növekvő mozgásteret bátran kihasználó, sőt kiszélesítő Ránki György nevéhez fűződik – sikerült az intézethez kapcsolni az '56-ban, illetve a forradalom utáni utóvégharcokban részt vett és súlyos börtönbüntetésre ítélt olyan kiváló történészt és szellemi embert, mint Kosáry Domokos vagy Litván György, aki veled együtt az igényes történetkutatás és az ellenzéki szellem egységének képviselője volt. De térjünk egy kicsit vissza a '60-as évek elejére a *Molnár Erik-vitára*, ami az intézet tevékenységéhez kapcsolódott, s éveken át a szellemi élet előterében állt. Itt most hangsúlyozni szeretném, hogy a továbbiakban túlnyomórészt nem az intézet egészéről beszélek, jogcímet sem érzek erre, hanem elsősorban a legújabb kori kutatásról mondom el egyéni véleményemet. Talán kevesen tudják, hogy Molnár Erik az '56-os napokban lényegében Nagy Imre politikájának híve volt. A bukás után – részben régi igazságügy-miniszteri múltja, részben 1956–57-es politikai álláspontja miatt – eléggé nehéz helyzetbe került. S ekkor egy sajátos megalkuvásra kényszerült (nem ily látványosan ez másokkal is megtörtént): 1956 két döntő eleméből, a nemzeti függetlenségi eszme és a demokrácia gondolatának egységéből az egyiket, az akkor „veszélyesebb” elemet, a nemzeti önállóság eszméjét elejtette. Ezt a folyamatot persze elősegítette régi dogmatikusan internacionalista beállítottsága, mely most újra föllevenedett. Ő hitt abban, hogy a rendszert, persze „szocialista jellegét megőrizve”, bizonyos fokig demokratizálni lehet, anélkül hogy a nemzeti önrendelkezés kérdését fölvetnénk.

– Szabó Miklós: *A Molnár Erik-koncepció hosszú éveken át a magyar szellemi élet szinte egyetlen olyan problémája volt, amely közéleti jelentőségre tett szert, s lehetőséget nyújtott arra, hogy a rendszeren belül, áthallásos módon, mégiscsak elmondjanak a nemzeti kérdéstről és a demokratikus igényekről nem „vonalas” gondolatokat is. Mint ismeretes, arra a kérdésre, hogy a XVII. századi függetlenségi mozgalmak rendi harcok voltak-e vagy már nemzeti szabadságharcok, Molnár Erik úgy felelt, hogy azok lényegüket tekintve reakciós rendi felkelések voltak. A vita megmozgatta az egész szellemi életet, s nem sokkal később az a súlyos következménye lett, hogy a vitában újratermelődtek azok a népi–urbánus ellentétek, amelyekről azt lehetett hinni, hogy 1956 eltemette őket, mert akkor a nemzeti ügy, ami akkor a nemzeti függetlenséget jelentette, s a demokrácia ügye olyan szerves egységben volt, ahogy azt korábban csak 1848 produkálta. Most újra szétváltak az utak, az intézet tagjainak egy része, de távolról sem teljes egésze által képviselt Molnár Erik-féle szemlélet háttérbe szorította a nemzeti függetlenséget, hogy burkolt formában átmentse a demokrácia eszméit; a népiek a nemzeti gondolathoz ragaszkodtak, noha ők sem annak függetlenségi vonalához, hanem a nemzeti*

identitás (és mindinkább a nemzeti kisebbségek iránti felelősség) újra fogalmazásához, s ennek jegyében hajlandók voltak a modern demokratikus eszmék jelentőségét háttérbe szorítani. Folytatása volt ennek a szellemi mozgásnak Horváth Zoltán A második reformnemzedék című könyve, amely újra felfedezte a polgári radikalizmust, s így már modernebb közegben fogalmazódtak meg a Molnár Erik által felvetett problémák.

– Lackó Miklós : A vita nem jött rosszul az ideológiai irányítóknak, mégis volt két fontos következménye: a tudomány szabad, liberális szellemű művelésére ösztönzött, s intézetünkben megnövelte azoknak a kutatóknak a számát, akik hozzákezdtek a nemzeti kérdéssel való alaposabb foglalkozáshoz. A legjelentősebb eredményekre Szűcs Jenő jutott; ő munkáiban bizonyította, hogy a nemzeti tudat elmélyült kutatása s jelentőségének felismerése együtt járhat – sőt kell is, hogy együtt járjon – mindenféle nacionalizmus elutasításával, vagy ahogy később Litván György fogalmazott: haza és haladás nem ellentétes fogalmak. Vagyis a vita hatására intézetünkben egy korrekciós folyamat indult el. Ebbe illeszkedett közvetetten a '70-es évek elejétől az én törekvésem is a népi mozgalom tárgyilagos feltárására, a nagy figurák, Németh László, Illyés portréjának kritikai elemeket sem nélkülöző, de jelentőségüket megértő felvázolására vagy Révai József 1945 előtti történetiszemléletének részletes bírálatára is. Idetartoznak a te eredeti gondolatokat nyújtó tanulmányaid a modern kori magyar nemzettudatról, amelyek egyébként azt is megmutatták, hogy a te „spekulatív” hajlamodat bírálóknak – mert voltak ilyenek – mennyire nem volt igazuk.

– Szabó Miklós: *A '60-as évek végére valamennyire tényleg kiegyensúlyozódott a vita, s az intézetben is kialakult egy olyan irányzat, amely a nacionalizmusellenességet föl nem adva bizonyos empátiával nyúlt a nemzeti problémához. Ezt a folyamatot belső viták és harcok is kísérték. Az indulatok a másik oldalon is csillapultak. Annál is inkább, mert a '70-es években a szellemi mozgás előterébe más problémák kerültek. Itt elsősorban a Lukács-iskolára gondolok. Mint egy különböző diszciplínák határán mozgó ember valamikor természetesen én is megkaptam a minősítést, hogy a legjobb lukácsista vagyok a történészek között, s a legjobb történész a lukácsisták között. Ezt a ma Nyugaton „neomarxizmusnak” nevezett irányzatot, amely akkoriban engem is mélyen megérintett, valóban én vittem be az – ahogy más vonatkozásban te is említetted – elméleti kérdések iránt nem túl fogékony modern kori történetírásba. A Történettudományi Intézetben is hatott valamennyire ez az irányzat, gyakran azzal, hogy ellenérzéseket és ellenhatásokat váltott ki.*

– Lackó Miklós : Tudjuk, hogy a '70-es évek közepén megszerveződött demokratikus ellenzéknek a Lukács-iskola, az úgynevezett „budapesti iskola” volt az egyik fontos előzménye és elindítója. Ez a '60-as években a fiatal-közép nemzedékhez tartozó csoport előbb az „igazi marxizmus” nevében, majd a marxizmus mind erőteljesebb kritikája jegyében működött, egy rövid ideig az utolsó értelmiségi marxizmus reneszánszt jelentette Magyarországon. (Az eurokommunizmusnak már gyakorlatilag nem volt hatása nálunk.) Itt érdemes volna egy pillanatra megállni, s föltenni azt a máig izgató kérdést, hogy mi volt az oka annak, hogy az európai, sőt amerikai értelmiség nem lebecsülendő része – minden taszító gyakorlati tapasztalat ellenére – újra és újra hatása alá került a radikális marxizmusnak. Mert így történt ez nemcsak 1917 után, de a gazdasági válság idején, majd a

fasizmus térhódításakor s 1945 után is; a marxizáló praxisfilozófia volt az ideológiája a '60-as évek európai lázadásainak, s ilyen föllendülésnek tekinthető a '70-es évek első felében az eurokommunizmus is. Úgy gondolom, hogy – szemben a fasiszta mozgalommal – sok értelmiségi azért vonzódott újra és újra a kommunista mozgalomhoz, mert egy olyan korszakban, mely a liberalizmus kritikájának jegyében állt, e mozgalomban a felvilágosodás és haladásgondolat radikális változatát látta.

– Szabó Miklós: *A gondolat bennem is felmerült. Ennek a problémának egy lehetséges magyarázatát abban látom, hogy a marxista ideológia különböző változatai lehetőséget kínáltak még a „magas” értelmiség egy részének is, hogy egy színvonalas, teljesen koherens ideológiához jusson, ahol látszólag minden összefügg, a legfelsőtől az élet legalsóbb szintjéig, az utcai politikai harcokig. Az értelmiség hajlik arra, hogy az ezoterikus életbe bezárt csoportnak érezze magát, életidegennek, s az úgynevezett forradalmi ideológia kiútnak tűnhetett, lehetőségnek az „élettel” való kapcsolatra.*

– Lackó Miklós: Ez a probléma persze a „létező szocializmus” rendszerében, az elbürokratizálódott pártállam viszonyai között másképp vetődött fel: 1956-tal a marxizmus olyan veresége következett be, mely csak igen szűk körökben vezetett az európai neomarxista reneszánszok követésére. Lukács halála után tanítványai és még fiatalabb „unokái” gyorsan eltávolodtak ettől az örökségtől; nem véletlen, hogy a párt ideológiai vezetői elsősorban rájuk s a velük kapcsolatban álló, az akkori szociológiai intézet „kritikai szociológusaira” csaptak le a '70-es évek elején. A mi intézetünket ez kevésbé érintette, részben elméleti közömbösségből, részben pedig azért, mert nálunk nem talált igazi talajra a neomarxizmus, még kevésbé a vele egy ideig együtt járó újbalosság, így nagyjából kimaradtunk a '70-es évek boszorkányüldözéséből. Részben ez volt a „profán” háttér annak, hogy – szemben a filozófiai és a szociológiai intézettel – a mi intézetünket nem verték szét. Reám személyesen egy ideig hatott Lukács György, de a marxizáló praxisfilozófusok (elsősorban Walter Benjamin) hatása a marxizmustól való eltávolodásban segített. Jó ellenméregnek bizonyult a szociológia egy másik irányzata, melyet leginkább Kemény István nevéhez kapcsolhatok, akivel egy téma keretében együtt dolgoztam, s aki egy másik hagyományt: Max Weber – Hajnal István – Erdei Ferenc történeti szociológiáját közvetítette, s a kritikai szociológiát a konkrét magyar szociális valóság talajára állította (szegénységvizsgálat, cigánykutatás, munkáskutatás), s akinek csoportját, ha lehet, még kíméletlenebbül üldözték. A demokratikus ellenzék a '70-es évek közepére megszerveződött csoportja azután egészen új helyzetet teremtett. Ez az ellenzék erős bázisra talált intézetünkben. A demokratikus ellenzék szervezett megjelenése bátorítóan, mozgósítóan hatott nálunk azokra a történészekre, akik mindig is távol álltak a pártmarxizmustól, s rendkívüli morális hatást gyakorolt azokra, akik a kádárizmussal békét kötöttek vagy akár a rendszer hallgatólagos támogatóivá váltak. Rendkívül mélyen hatott rám is, noha végül is a '70-es, '80-as években a véka alá nem rejtett szimpátián túl csupán bizonyos „közvetítő” szerepet töltöttem be a „hivatalos” értelmiség és a demokratikus ellenzék között.

– Szabó Miklós: *Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az egyik rés, amin keresztül a demokratikus ellenzék behatolt a hivatalos rend bástyafalai közé, a Történettudományi Intézet volt. Amikor az ellenzék 1986-ban a forradalom évfordulójára kétnapos féléllásos ülészakot*

szervezett, azon az intézetet már jelentős csoport képviselte – ha jól emlékszem, az első napi vitán te is részt vettél. Az intézet megvédte ellenzéki munkatársait, gyakran sok nehézséget vállalva. Ennek részleteiről te talán többet tudnál mondani. A legtöbb „baj” velem volt, az intézet Sorgenkindjé-vel aki 1977-ben aláírtam az első tiltakozó manifesztumot, az illegális szabadegyetem rendszeres előadója voltam, sokat szerepeltem a fél-földalatti nyilvánosságban...

– Lackó Miklós : Téged valóban nagyon számontartottak. Az 1979-es már szélesebb körű s általam is aláírt tiltakozó manifesztumot követő napon telefonon hivatalába hívott a központi bizottság egyik titkára, akit régről ismertem, de akivel évtizedek során alig találkoztam. Elmondta, hogy elolvasta az aláírók listáját, én voltam az egyetlen az aláírók közül, akit ismert, s nem értette, hogyan kerültem közéjük. Talán most hallod először, hogy az egyik első kérdése az volt, hogy ugye Szabó Miklós íratta velem alá a memorandumot. Hiába mondtam, hogy egyáltalán nem (ugyanis Kenedi János jött el hozzám az ívvel), láthatóan megmaradt a véleményénél, hogy te voltál a „rossz szellem”. Egyébként civilizált vita alakult ki köztünk, s érdekes módon szinte rögtön a nemzetiségi kérdés lett a fő téma, amiből azt a jogos következtetést vontam le, hogy a pártvezetést az ebben a kérdésben követett saját defenzív magatartása foglalkoztatta a legjobban, s attól félt, hogy az ellenzék igazán veszélyes lehet, ha olyan egységesen lép fel, mint az aláírási tiltakozó mozgalomban (s számukra még megrendítőbben a Bibó Emlékkönyvben): a nemzeti függetlenséget is nyíltan hangoztató demokratikus ellenzék gyakorlati radikalizmusa, összefüggve a jórészt a nemzeti–nemzetiségi kérdésre „specializálódott” népi indíttatású ellenzékkel, valóban komoly ellenfélle válhat.

– Szabó Miklós: *Térjünk vissza egy ma is aktuális történelmi kérdésre, a Horthy–rendszer kérdésére. Az intézet ezzel kapcsolatos tevékenysége már a '60-as években túllépett a szűkén szakmatörténeti területen. Akkori fogalmazás szerint a Horthy–rendszer jellegének a kérdéséről volt szó, bármilyen furcsának, sőt nevetségesnek hangzik ma ez a „jellegkeresés”. Nemes Dezső felfogása szerint a Horthy–rendszer, jellegét tekintve, fasizmus volt. A Történettudományi Intézet indított el ezzel szemben nem egyszerűen egy politikai harcot, hanem egy mélyreható tényfeltáró munkát és adatértelmezést annak alátámasztására, hogy e rendszer nem valamiféle fasizmus volt, hanem egy autokratikus–paternalista rendszer. A kutatás így valószínűleg a jövő számára érvényes módon eldöntötte ezt a kérdést. Ez az elemzés elsősorban Ránki György és munkatársai nevéhez kapcsolódik. A te újabb tanulmányköteteid (Szerep és mű; Korszellem és tudomány) a kultúrtörténet területén járultak hozzá a Horthy–korszak valós elemzéséhez.*

– Lackó Miklós : Az utolsó 15 évben valóban tudatosan arra törekedtem, hogy a két háború közötti – teljes egészében még máig sem értékelt – kulturális hagyományt elemezzem, s olyan személyeket és irányzatokat tegyek „szalonképessé” – például Kerényi Károlyt, Prohászka Lajost, a szellemtörténet „ördöginek” tartott irányzatát vagy a szellemtörténeteszek és neopozitivisták vitáját –, amelyekkel árnyalt képet lehet adni erről a korszakról. De utalni szeretnék a te gyűjteményes tanulmánykötetekre – *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986* –, a te joggal legtöbbet idézett tanulmányaidra. Utalni szeretnék arra is, hogy számos kiváló és túlnyomórészt az intézetünkhöz tartozó szerző dolgozott a korszak témáin. Ennek ellenére a kutatás sok területre nem terjedt ki. Példaként említem az egyházak történeti szerepét. Néhány munkatársunk ösztönzése ellenére sokáig lebecsültük a szociáldemokrácia

politikai jelentőségét is. A másik probléma az, hogy a korszak tényleges kutatási eredményei nagyjából meg lehetőségek később születtek és szétszórva találhatók (talán csak a külpolitika-történet kivétel ez alól), s az az összefoglaló kézikönyv (a *Magyarország története* 8. kötete), amely 1976-ban jelent meg, némely fejezetében már régen megérett az újraírásra, bár az ilyen újraírásoknak nem vagyok a híve. A legújabb korral foglalkozó történetírás így csak részben volt felkészülve a rendszerváltozásra, s ez érezhető azokban a politikai vitákban is, amelyek éppen a Horthy-korszak körül zajlanak. De a mai politikai irányzatok között azért van egy nagy különbség: a szociálliberális ellenzék fő vonalakban tudatában van annak, hogy melyek a követhető s melyek az elutasítandó Horthy-korszakbeli hagyományok. A kormányzó oldalon azonban – a demagógokról most nem beszélve – a felelős emberek jó része mindmáig nem tisztázta talán a maga számára sem, hogy mit tekint követhető s mit elvetendő hagyománynak. S éppen ez a „magyar liberalizmust” elvileg vallók körében érezhető ingadozás nyithat utat régi, leküzdöttnek hitt, s ahogy ma mondani szokták, Európától eltávolító eszmék terjedése előtt.

Beszélő, 1991. szeptember 14.

E beszélgetésre az alkalmat az adta, hogy Lackó Miklós hetvenéves lett. A jeles évforduló időközben elmúlt, de a beszélgetés időszerűsége a legkevésbé sem. Szerkesztőségünk – kissé késve – ezúton is köszönti a kiváló történészt.

Nem az a baj, ha beszélünk a bajról

Nacionalizmus, antiszemitizmus. Félelmetes fogalmak, melyek ismét feltámadni látszanak az egész kelet-közép-európai régióban. Erről, és a megoldás lehetőségeiről beszélgettem Szabó Miklós történésszel, az SZDSZ parlamenti frakciójának tagjával. – *Bayer Zsolt*

– *Ön szerint mennyire reális veszély ma az, hogy az egész kelet-közép-európai régió belecsúszik a nacionalizmus poklába?*

– Ez a veszély valóban fennáll. Nyugaton mindig is emlegették, hogy ha megszűnne a szovjet birodalom, akkor balkanizálódna a térség, s a két világháború közötti nemzeti ellentétek újra kiújulnának. Ez a folyamat már kétségkívül megindult, s éppen Magyarország az, amelynek viszonya – a többmilliós, határon túl élő népesség miatt – egy országgal jelentősen, egy másikkal – egyelőre – még csak kisebb mértékben megromlott. Ez utóbbi ország Csehszlovákia. Ugyanakkor ez a veszély nem egyedüli és kizárólagos. Azt lehet mondani, hogy a térség országainak nagy részében még élnek – sőt erősödnek! – a szovjet típusú rendszer ellenzékeként kialakult szélsőséges, markánsan antidemokratikus és nacionalista irányzatok. Ilyen a Szovjetunióban működő Pamjaty, Romániában már a Ceaușescu-rendszernek ez volt az álláspontja, s a Vatra ennek folytatója, illetve ilyennek mondható a szlovákiai Nemzeti Párt. Lengyelországon és Magyarországon is fellépett egy markáns és ilyen arculatú nemzeti irányzat, de nem szélsőségesen antidemokratikus formában. Egyedül Kelet-Németországban nem jelentkezett ilyen nemzeti irányzat. Lengyelországon is csak mostanában bomlott fel az egységes ellenzék, s egyik szárnya olyan nacionalista arculatot kezd öltetni, hogy bizony a demokratikus vonások eltorzulni látszanak. Ugyanakkor mindenütt léteznek – bár különböző mértékben – kifejezetten demokratikus irányzatok, s ezek részt vesznek a politikai életben, igyekeznek ellensúlyozni a nacionalizmust. Romániában azért különösen súlyos a helyzet, mert most már jól látni, hogy nem győzött a forradalom, nem történt meg a rendszerváltás, a régi rendszer csak módosult. A Vatra a jelenlegi rezsim politikai tartalmát alkotja. Szlovákiában a helyzet jóval enyhébb, ott a szlovák nacionalizmus

erős, de nem domináló tényező. Ebben a pillanatban kívül esik az optikán Bulgária, ahol szintén egy nagyon eldurvult nemzetiségi ellentét miatt a Vatrához hasonló nacionalizmus van, bár párttá még nem szerveződött. A veszély tehát fennáll, de én optimista vagyok, s bízom benne, hogy ez a veszély elhárítható.

– *Ön szerint van-e markáns különbség a szlovák és a román nacionalizmus mozgatórugói között, s ha igen, mi ez?*

– Természetesen sokban hasonlít a kettő egymáshoz. A programjuk is ijesztően azonos, lényege az ottani magyar kisebbség elűldözése az országból. E tekintetben a szlovákiai nacionalisták esélye nagyobb, mivel a több mint kétmillió romániai magyarságot csak olyan vérengzés árán lehetne elűldözni, ami azért a mai romániai viszonyok között is elképzelhetetlen. De mi a kettő között a lényegi különbség? A Vatra az ottani rendszer szélesebb politikai táborához tartozik, míg a szlovák nacionalista párt ellenzéki helyzetben van, s nem látszik esély arra, hogy hatalomra jusson. S ami nagyon fontos, nincs látható

összefonódása a megbukott rendszerrel. Míg Romániában ez teljesen egyértelmű, de még a Szovjetunió béli Pamjaty esetében is kitapintható ez az összefonódás, ha nem is ennyire látványos.

– *Ebben a helyzetben mekkora a veszélye annak, hogy egyes politikai erők – a kétségkívül meglévő és érthető indulatokra apellálva – képesek nacionalista hisztériába rántani a hazai tömegeket, hogy kialakul egy – ne adj’ isten! – tevőleges román-, szlovák-, szerb- és szovjetellenesség, hogy újra tömegeket mozgat meg a „nagy Magyarország mennyország” ábrándja?*

– Jól látható, hogy a romániai és szlovákiai magyar erők példás józanságot tanúsítanak e tekintetben, és a leghatározottabban elhatárolják magukat azoktól az irreudenta hangulatoktól, amelyek Magyarországon – eléggé döbbenetes módon – nem csupán marginális sajtótermékekben, hanem a kormány hivatalos megnyilatkozásaiban vagy a kormányhoz szorosan kötődő körök hivatalos és félhivatalos megnyilatkozásaiban is megjelennek. Az a kalandor próbálkozás, melyet Erdéllyel kapcsolatban tapasztalhattunk, s amelyet Magyarországon nem utasítottak vissza, Romániában nem talált nagy visszhangra, s ez nálunk is vesztett már hangerejéből, egy kicsit lecsengett. Hozzá kell tennünk, hogy az irreudenta hangulat felkeltése Magyarországon nem most, és nem Lakitelken kezdődött. Ez a Kádár utáni pártvezetés és kormány politikájaként kezdődött meg. Nekik ez volt az egyetlen lehetőségük a népszerűsége, ezért nem is nagyon róható fel annak a vezetésnek, hogy nem hagyta ki ezt a lehetőséget. Nem szabad elfelejtenünk, hogy akkor ezek a politikai elemek egy kommunista rezsim húzásai voltak, s a környező országok kommunista rezsimjei pontosan tudták, hogy ez miért van, ezt hogyan kell érteni, s hogy ennek nem külpolitikai, hanem belpolitikai vonatkozásai vannak. Természetesen felhasználták ellenünk, ha szükséges volt, de nem vették komolyan. Most az a nagyon súlyos veszély, hogy a szomszéd országok kormányai már egyáltalán nem tudhatják, mit kell részünkről komolyan venni. Mennyi a valódi külpolitika, s mennyi a választási kampány.

– *Reális akkor az a veszély, hogy magyarországi tömegeket bele lehet kergetni a nacionalista hisztériába?*

– Szerencsére nem. Persze bizonyos politikai erők, amelyek ezt a kártyát kijátsszák a belpolitikai harcokban, azzal élnek, hogy ebben a pillanatban ez az egyetlen megfogható és körvonalazható politikai program, aminek kétségkívül van bizonyos tápora. Miután a diktatúra lebomlott, így a diktatúra lebontásának programja megszűnt, s minden más megfogható és pozitív program áttekinthetetlen és homályos a tömegek előtt, nincsenek határozott jelszavai. Egyedül a nacionalizmus az, amit mindenki ért. Ennek ellenére ezzel sem lehet tömegeket mozgósítani, nem lehet ezzel az egész magyar társadalmat hiszterizálni. Nem jelentéktelen, de korlátozott a magyar társadalomban az a réteg, amely kimondottan ezt tekinti programjának, és kifejezetten ezekre a jelszavakra vár.

– *Sokan hangoztatják, hogy a nacionalizmus szinte automatikusan megoldódik, amikor a társadalom eljut bizonyos jóléti szintre. Ön szerint megoldódnak-e gondjaink, ha a bukott rezsimek által örökölt alacsony életszínvonalat meghaladjuk?*

– Egyrészt a romló életszínvonal valóban kiélezi ezeket a problémákat. Azért – s ez elsősorban a Szovjetunióban igaz, de Románia és Bulgária is ide tartozik –, mert egész

egyszerűen életszínvonalbeli problémákat akarnak megoldani a nemzetiségek elüldözésével. Az előzőtek lakásába be lehet költözni, az ő élelmiszer-fejadagjukat megkaphatják az ott maradók, álláslehetőségek adódnak és csökken a sorbaállás. Ezt a nagyon durva ellentétet az életszínvonal-emelkedés megoldja, de az egész problémát nem. A múlt század legfejlettebb, polgárosult országában, Angliában, az ír kérdést a mai napig nem lehetett megoldani. Belgiumban is élő gond a flamand-vallon ellentét. A nemzetiségi probléma az a következő dimenzió, melyet a demokráciának meg kell oldani. Igazából még sehol nem oldódott meg.

– *Abban, azt hiszem, mindenki egyetért, hogy a hamis internacionalizmus jelszavával többé nem hagyható szó nélkül a határokon túl élő magyar nemzetiség megannyi sérelme, problémája. Ön szerint mi a követhető és helyes politika ebben a kérdésben?*

– Erre sincs minta az elmondottak következtében. Sajnos a szomszéd országok államhordozó népeinek teljes elutasítása, és az akkori kormányok elutasítása miatt az ígéretes híd koncepció összeomlott. De valami ehhez hasonlót kell a magyar politikának kialakítania, természetesen szorosan együttműködve a határokon túl élő magyar kisebbség mértékadó tényezőivel.

– *Van egy „sötét ló” – a Szovjetunió. Ön szerint a Szovjetunióban egyre hevesebbé váló nemzetiségi ellentétek milyen hatással lehetnek egyrészt magára a „birodalomra”, másrészt az egész kelet-közép-európai régióra?*

– A Szovjetunióval kapcsolatban van két dilettáns rémálmom. Az egyik az, hogy a Szovjetunió éhínség előtt áll, ezért a lakosság egy része elpusztul, s amikor ilyen módon helyreáll az egyensúly, akkor ezek a kérdések rendeződnek. A másik rémálom – s Magyarországot ez a legközvetlenebbül érinti –, hogy ennek az éhínségnek a következtében megindul egy új népvándorlás, természetesen a kormánypolitika által támogatva. Ez egy világ-katasztrófát jelentene egyrészt a fejlett világ számára, melyre rázúdulna ez a tömeg, másrészt a közbeeső országoknak, melyen keresztülhaladna. Másrészt: két évvel ezelőtt még úgy tűnt, hogy a Szovjetunió bizonyos SZSZK-kat hajlandó „leadni”. A balti államok leadását el is kezdték felülről előkészíteni. Itt azonban fordulat történt. Visszarendeződés. Megint elképzelhetetlennek tűnik bizonyos államok leadása. Az is látszik, hogy a szovjet államkeret jóval szilárdabb, mint ahogy ezt hinni szeretnék egyesek. Ebben a pillanatban egyetlen szovjet SZSZK sem képes az elszakadásra – kivéve talán Ukrajnát... Azt sem szabad elfelejteni, hogy az SZSZK-k nagy részében óriási létszámú orosz lakosság van, s ez nagy összetartó erő. Ez a cement hiányzott például az Osztrák–Magyar Monarchiából, bár szerették volna tudatos politikával létrehozni. Hogy polgárháborúba torkollik-e az éhínség, erről egyszerűen nem lehet tudni semmit. De ha igen, annak kiszámíthatatlan következményei lehetnek...

– *Szeretnék áttérni egy másik kérdéskörre, ez pedig az antiszemitizmus. Az ön megítélése szerint létezik-e ma Magyarországon antiszemitizmus?*

– Igen. Nem az a kérdés, hogy a zsidók milyen számarányban vannak privilegizált pozíciókban – ami egyébként tény –, hanem, hogy ez miért baj. A zsidó származású magyar állampolgárokat miért tartják még mindig zsidóknak, jóllehet magyarosították a nevüket, döntő többségük nem kötődik felekezethez. Semmi megfogható kritérium szerint nem különböztethetők meg a magyar társadalom egészétől...

– *Nos, miért?*

– Ennek előtörténete a századforduló politikai antiszemitizmusának kialakulása, amikor kialakult az a helyzet, hogy a zsidóság hozta létre a magyarországi burzsoáziát, ez gazdaságilag uralkodó osztállyá vált a századfordulóra. Ezt pedig a történelmi nagybirtoknak és a hozzá kötődő elemeknek – divatos szóval – valahogyan kezelnie kellett. Erre két lehetőség kínálkozott: a nagybirtokosok szabadelvű pártja konzervatív párttá alakult, a zsidóság pedig alakít egy liberális pártot, s kialakul egy parlamenti váltógazdaság. Nem ez történt, hanem a korábbi szabadelvű pártot kibővítették egy politikailag egységes burzsoá–földbirtokos koalícióvá, s a nagybirtok garanciákat kért arra, hogy a polgárság nem szorítja őket háttérbe. Erre az volt a legjobb garancia, hogy a polgárságnak meg kellett maradnia zsidónak. Elővették a legerősebb politikai fegyvert: a nacionalizmust. A polgárság átengedte annak monopóliumát, hogy az „urak” mondják meg, mi a magyar, s lemondtak arról, hogy valami liberális, demokratikus, baloldali magyarságkonceptiót dolgozzanak ki. Ami például Franciaországban kialakult, és ma is él. Ez a helyzet termelődik újra és újra, s ezt mérgesíti el 1944, amiben nem egyszerűen a németek a bűnösök. Az ellenforradalommal hatalomra jutott politikai kaszt úgy gondolta, hogy a burzsoáziát egyszerűen ki kell cserélni, fel kell váltani egy politikailag számára megbízható, tehát nem liberális, hanem a jobboldali, parancsuralmi rendszerhez hű burzsoáziával. Természetes ezek után, hogy a Rákosi–rendszer politikai garnitúrájának több mint a fele zsidó származású volt, hiszen Rákosiék számára ők voltak megbízhatóak. Magyarország egyébként nagyon nagy visszaeséstől menekült meg azért, mert ez a középosztálybeli értelmiség – természetesen elítélendő módon – részt vállalt a Rákosi–rendszerben. ’56 után az újra kiépülő apparátusban a zsidóság már nem szerepelt felül-reprezentáltan. Egy terület maradt, s ez a terület éppen napjainkban válik politikai harc színterévé: a sajtó, az újságíró társadalom. Ma a „zsidókérdés” tulajdonképpen újságírókérdés, s akik ebbe nem akarnak beletörődni, azok ezt az újságíró garnitúrát mindenestül le akarják cserélni.

– *Sokan hangoztatják, hogy Magyarországon a zsidók szítják az antiszemitizmust valamilyen hátsó szándéktól indítva...*

– Aki annak szentelte ideje nagy részét, hogy mint történész az antiszemita irodalmat olvassa, az tudja, hogy ez egy klasszikus antiszemita toposz. Az ellenfél ördögivé tétele, az ellenfélre fogni azt, amit mi teszünk – ez régi, jól bevált módszer. Nagyon sokan operálnak ezzel, és nem egy kicsiny tábor rokonszenvére számítanak. A jelenlegi kormány ebben is folytatja az előzőek jellegzetes gyakorlatát, vagyis: nem a baj a baj, hanem az, hogy beszélnek róla. Főleg külföldön, mert ez lejárhatja az ország tekintélyét. Az ország tekintélyét azonban az járhatja le, hogy antiszemitizmus van. Ezen kell segíteni.

Kurír, 1990. szeptember 17.

A liberálisok ízlésétől távol áll a neobarokk...

A parlamenti többség döntése alapján legfontosabb állami ünnepünként emlékezünk meg idén augusztus huszadikáról. Milyen átalakulásokon ment át történelmünk során augusztus huszadika, és miért pont ilyen formában ünnepelünk ma – kérdeztük a neves történésztől, Szabó Miklóstól, szabaddemokrata parlamenti képviselőtől. – *L. László János*

– *Milyen történelmi fejlődés során vált a magyar ünnepek sorában ilyen kiemelkedő jelentőségűvé az István király személyéről való megemlékezés?*

– Az ünnep gyökereit István király történelmi szerepében kell keresnünk. Ő hajtotta végre a magyar történelem legnagyobb korszerűsítési fordulatát. Nem érdektelen a ma szempontjából, hogy mindezt a nomád pogány múlttal keményen szakítva tette meg, arccal a jövő felé fordulva. István mai kultusza ennek éppen az ellenkezője. Most a múltból való megújulás, erőnyerés és biztatás szándékának szimbólumává próbálják tenni. Pedig a történelmi István király nagyon távol állt ezektől az eszményektől. A képhez természetesen hozzá tartozik, hogy István szent. A nyugati keresztény egyháznak akkoriban gyakorlata volt, hogy azt az uralkodót, aki népével felvetette a kereszténységet, szentté avatta. István kultusza egyébként nem korábbi a XVIII. századnál. Bár mindig megemlékeztek róla, de nem volt központi alakja a magyar történelemnek. A magyar barokk szentkultuszának idején vált gyakorlattá a magyar Árpád-házi szentek ünneplése is. Bizonyos értelemben az akkoriban keletkezett ausztriai Nepomuki Szent János kultuszának magyar megfelelőjének, ha úgy tetszik, ellensúlyának tekinthetjük. Félreérthetetlenül a magyar rendiség önállóságát fejezte ki a császárral szemben, amit a taktikus uralkodók méltányoltak is. A múlt században sem kapott nagyobb lendületet a kultusz, hiszen nagyon is világias volt ez idő tájt a magyar politikai élet. Csak a két világháború között vált központi, országos politikai eseménnyé Szent István ünnepe.

– *Miért pont ekkor?*

Ezekkel az ünnepségekkel a történelmi Magyarországra emlékeztek, amelynek visszaszerzése a rendszer legfőbb politikai célja volt. A másik ok, hogy a kormányzat és a politikai hatalom, amely akkor az ország sorsát irányította, mindenekelőtt a századforduló idején keletkezett politikai katolicizmusra támaszkodott. Szekfű Gyula, az ismert történész nevezte e kor politikai kultúráját neobarokknak. Ez éppen Szent István ünneplésében csúcsosodott ki, amikor is teljesen barokk – egyházi és világi – szertartási rend szerinti felvonulásokat tartottak. Ezek a rendezvények nem a diktatúrák felvonulási ünnepségei voltak, és még kevésbé népünnepélyek, mint ahogyan mondjuk a francia forradalomra emlékeznek. Inkább tekinthetjük az uralkodó osztály nagy, reprezentatív ünnepének, ami a nép passzív részvételével folyt. Örülhetett az átlagember, tetszhetett neki, gyönyörködhetett benne, mégsem volt igazán az övé. Az utóbbi években félreérthetetlenül éppen ezt a neobarokk ünneplési formát elevenítették fel.

– *Ne ugorjunk időben ekkorát. Mi volt a helyzet a koalíciós korszak néhány éve alatt, illetve a kommunista uralom évtizedeiben?*

– A koalíciós időkben ez az ünnep bizonyult a legkisebb közös többszörösnek. István alakja egyébként azon kivételes személyek közé tartozik a magyar történelemben, akit soha senki nem kezdett ki. Megtámadhatatlan volt, és egyben mindenki számára elfogadható. Ebből következően persze mindig rengetegen akarták kisajátítani. Ennek fő oka, hogy alakja történetileg „puha”, benne bárki találhatott valami olyat, ami a saját törekvéseit igazolta. Március 15-ével vagy október 23-ával például ezt nem lehet megtenni, ezek az események meghatározott erők ügyei, így hát vannak, akik ebbe semmiképpen nem fémek bele. Istvánt még Rákosiék is ki tudták sajátítani, méghozzá meglehetősen csúnya formában. Mivel István valóban korszakos fordulatot hajtott végre, méghozzá nagyon keményen, hatalmi erőszakkal, alkalmat adott arra, hogy a sztálinizmus történelmi előfutárát méltassák benne.

Amolyan ős-Sztálinnak vagy ős-Rákosinak tekintették, aki ugyanolyan erőszakkal térítette kereszténységre népét, mint ahogyan ők végrehajtották mondjuk a téészesítést. A nép akkor sem tudta, hogy mi a jó neki – érveltek –, a történelem pedig Istvánt igazolta. Miután az alkotmány és a magyar államalapítás ünnepévé minősítették augusztus 20-át, egyre kevesebb szó esett Istvánról, a szentről, egyszerűen első Istvánként emlegették. Ez sokakat sértett akkor, ugyanúgy, mint ahogy ma másokat szent voltának túlhangsúlyozása zavar. A Kádár–rendszerben, amint minden más, ez is elhalványult, ráadásul nem is szerették az ilyenfajta szertartásokat. Ám kényszerűen tudomásul vették, hisz annyi mindent nem fogadtak el. Jól jött, hogy időnként volt egy tűzijátékkal ékesített népiünnepélyszerű érdekesség. Még az sem jelentett a rendszer számára akut veszélyt, hogy az egyház a hetvenes évek végétől ismét jelen volt a megemlékezéseken.

– *Mikortól számíthatjuk az újabb fordulatot?*

– 1988 volt az első év, amikor ismét visszatért a neobarokk hangvételi ünnepelés. Ekkoriban az előző rendszer egy sor vezetője igyekezett hitet tenni arról, hogy ő tulajdonképpen titkos gyakorló keresztény volt. A Kádár–rendszer felszámolódásával visszatért a körmenet hagyománya is, amelyen a nem katolikus állami vezetők is részt vesznek. Egyébként a körmeneteken Horthy is mindig jelen volt, református létére. Az ő idejében alkották meg a szent jobb kultuszát, és azt a hagyományt, hogy az aranyvonat hordozta körbe az országban az ereklyét.

– *Vajon nem vezérli-e a mai kormányzatot az a cél a vallási elemek hangsúlyozásával, hogy a hívő emberek táborában leljen támogató bázisra?*

– A jelenlegi kormányzat a politikai katolicizmusra próbál támaszkodni. Ez nem az egyházat jelenti, ami soha nem volt azonos Magyarországon sem a politikai katolicizmussal. Másrészt a vallás és a hit ügye nem politikai kérdés. A tömegekben meglévő nagyon sok jó és rossz érzelmet lehet politikailag hangszerelni, és ha erre lehetőség nyílik, ezt mindig meg is teszik. Ám a vallás önmagában, mint az egyházak által ápolt magatartás, nem tartozik a politika körébe. Kelet-Európában a templomba járás volt sokáig az ellenidentitás egyetlen kifejezési formája, ez jelezte, hogy valaki nem azonosul a rendszerrel. Ehhez társult a Kádár–rendszer késői éveiben a hazafiasság, ami időnként egybe is mosódott a vallásossággal. Mivel sok ember a vallási identitással maradt ki az előző rendszerből, nem véletlen, hogy mai politikai identitásukat is erre építik fel.

– *Hogyan viszonyulnak a liberálisok augusztus 20-ához? Vajon nem rekesztődnek ki a nem vallásos emberek az ünnepségekből?*

– Augusztus 20. a maga korlátlan nyitottságával senkit sem rekeszt ki, a neobarokk viszont természetesen kizárja azokat, akiknek ízlésétől távol áll mindez. Némelyek úgy akarják ráerőltetni a társadalomra ezt a fajta ünneplést, mintha ez valami magyar magatartásként kötelező volna. Így nemcsak kirekesztik a velük egyet nem értőket, hanem terrorizálnak is. Ezek az erők a politikai pluralizmus ellenségei, mert ugyanúgy mint régen – csak most éppen egy másfajta –, ideológiai nemzeti egységet akarnak. A liberalizmustól távol áll a neobarokk ízlés, és köztudott az is, hogy a liberális pártok március 15-ét akarták állami ünnepnek.

Március 15-e csak a kimondottan nem demokratikus elemeket rekeszti ki. Nagyon kíváncsún tartanám, hogy az augusztus 20-i ünnepségek neobarokk jellege csökkenjen. Ha a katolikus állami vezetők katolikusként ott akarnak lenni a körmenetben, ám legyenek, de az is váljék félreérthetatlenné, hogy például a kormány feje nem miniszter-elnökként vesz részt. Természetesen az egyház is jelenjen meg a világi ünnepségeken, mint jelentős társadalmi tényező.

A liberális politikusok a meghatározó állami ünnepeken részt vesznek, az egyházi szertartásokra pedig azok mennek el, akik vallásosak, természetesen hívőként. Mi István királyt mint modernizátort ünnepeljük. Augusztus huszadika egyébként nem osztja meg szükségszerűen a nemzetet, csak abban az esetben, ha túlhangsúlyozzák az ünnep katolikus jellegét, és ha – követve a Horthy-kor hagyományait – ennek a katolikus jellegnek állami rangot adnak.

Magyar Hírlap, 1991. augusztus 18.

Restauráció konzervatív mezben?

A mai magyar politikai életben az ideológiai irányzatok, az ezek alapján született önmeghatározások és meghatározások sok esetben sántítanak. Van, amikor egymást kizáró politikai irányvonalakat képvisel egy-egy párt - definíciója szerint -, van, amikor „csak” helytelenül használnak egy- egy elnevezést, jelzőt. Mindez megfigyelhető a konzervativizmus kapcsán is. Egyes pártok vezetői, vezető ideológusai úgy nevezik el mozgalmukat, hogy nincsenek tisztában a szó jelentésével, vagy pedig ódzkodva attól, amit a konzervativizmusról hallottak, tanultak az elmúlt negyven év alatt, nem merik magukat, szervezetüket így definiálni. Mit is jelent valójában Magyarországon a konzervativizmus mint politikai irányzat? Mikortól figyelhető meg előtérbe kerülése a magyar történelemben? Ezekről a kérdésekről beszélgettem Szabó Miklós történésszel, szabad demokrata országgyűlési képviselővel. – *Sipos Balázs*

– A múlt században két teljesen különböző konzervativizmus létezett Magyarországon. Az egyik a reformkortól a kiegyezésig tartó „fontolva haladó” irányzat volt, amely szemben állt a reformellenzék összes irányzatával. Ezek védték az akkori rendi Magyarország viszonyait: bár nem zárkóztak el bizonyos reformoktól, de például a magyar függetlenségi mozgalmakkal szemben az udvar érdekeit védték. Ez 1867-ben eltűnt, és egy egészen másfajta konzervativizmus bukkant fel a század '90-es éveiben. Ez is – tágabb értelemben – a nagybirtokosok érdekeit védte, de a „feudális maradványokat” már nem. A nagybirtokot igyekezett beilleszteni a polgárosult világba. Lényegében három egymásba mosódó politikai csoportosulás képviselte ezt a fajta konzervativizmust: az agrárius elnevezésű nagybirtokos érdekvédelmi irányzat, amelynek a Magyar Gazdák Szövetsége volt a szervezete; a századfordulón rövid ideig az Apponyi vezette Nemzeti Párt és a Katolikus Néppárt. Ez a konzervativizmus „népi politikát” folytatott: a szabadversenyben lemaradó, rossz helyzetbe kerülő kispolgári, paraszti egzisztenciák érdekeit akarta védeni. Az irányzat a polgárosodásnak, a modernizációnak bürokratikus útját képviselte. Olyan redistribúciós irányzatot, amely a prosperáló gazdasági csoportok terhére akarta szanálni a lemaradó rétegeket: a szociális feszültségeket akarta, így csökkenteni. Azokat a rétegeket védte – saját beállítása szerint –, amelyek a nemzeti sajátosságokat képviselték, védték. Ez az irányzat politikai értelemben győzött az 1918/19-es forradalmak után. Ekkor azonban lekerült a redistribúciós program a napirendről, s megmaradt a nagybirtok érdekképviseleti csoportjának. Ez a konzervativizmus 1945-ben bázisát veszítette, és lényegében megszűnt.

– *Volt-e ennek a konzervativizmusnak a XIX. század második felében valamilyen politikai, történelmi érdeme? Arra gondolok, hogy az 1860-as években bizonyos konzervatív beállítottságú főnemesek a bécsi udvar reformpolitikájának „köpenyébe bújva” Magyarország nagyobb önállóságát akarták elérni.*

– Miután az egész Monarchia számára a legjobb politikai megoldás a dualizmus volt, az ettől eltérő javaslatok nem tekinthetők történelmileg hasznosnak. Az 1867 előtti reformtörekvések szempontjából tehát a válasz: „nem”. Ezzel szemben a konzervatív politikai tábor nagyon nagy szerepet játszott a kiegyezés előkészítésében, hiszen ők álltak kapcsolatban az udvarral. Mikor Deák megírta a húsvéti cikkét, nagy mértékben a konzervatívok által előkészített terepen mozgott. A két világháború között a politikai konzervativizmusnak nem volt hivatalos pártja Magyarországon. Az egész akkori politika

konzervatív színezetű volt, de ezt nemzetinek nevezték. A konzervativizmus ugyanis maradiságot jelentett volna, ami ráirányította volna a figyelmet a nagybirtok–rendszer nem egészen korszerű voltára.

– *Volt-e valami „jelentősége”, „haszna” annak, hogy egy konzervatív irányzat győzött ekkor hazánkban? Például abból a szempontból, hogy igyekezett a hivatalos politika korlátozni, kiiktatni a szélsőséges mozgalmakat a hatalomból.*

– Kétségtelen, a Horthy–rendszer a jobb- és baloldali szélsőségektől egyaránt elhatárolta magát. Bezárták a „palackba” ezt a konszolidációval összeegyeztethetetlen valamit. A palackot azonban nem dobták a tenger fenekére, hanem eltették, készenlétben tartották.

– *Hogyan lehetne jellemezni ennek a korszaknak a konzervativizmusát?*

– A korábbi nemesi-nemzeti-liberalizmus egész világképét átvette, de ez ekkor már átfurmálódott konzervativizmussá. Lényegében két, ebbe bele nem illő konzervatív irányzat volt még, de egyik sem valóságos: a markánsan német- és szélsőjobb-ellenes politikai katolicizmus és a legitimizmus. Az előbbi sem kifejezetten konzervatív – ez demokratikus irányzatba mutatott, de még a legitimizmus sem konzervatív irányzat. Volt ugyan ennek a mozgalomnak egy konzervatív arisztokrata része, rétege, de az sosem játszott vezető szerepet. A politikai legitimizmus a nagytőkés szintű liberalizmus historizáló jelmeze volt. Európai értelemben vett konzervativizmus tehát csak 1867-ig volt Magyarországon, és jelenleg sincs, hiszen nem is lehet. Ugyanis a konzervatív csak azt „konzerválja”, ami szerinte megőrzésre érdemes: az előző negyven év „értékeit” ez az irányzat pedig nem akarja megőrizni. A XX. század második felében a nyugati konzervativizmus megkülönböztette magát a restaurációtól. A konzervativizmus e szerint egy fajta szerves folytonosságot vagy pedig valamilyen, a politikában is megnyilvánuló örök „emberit” képvisel. Ma Magyarországon azonban a restaurációs irányzat van csak jelen: az 1945 előtti politikai kultúra visszaállításának terve, vágya ebbe illik. Van még egy „lehetőségük” azoknak, akik konzervatív politikát kívánnak folytatni. Van ugyanis ennek a politikai irányzatnak egy másik típusa, ami ugyan kicsit kijebb esik a politikai kereteken. A haladás, a fejlődés oly mértékben felgyorsult a világon, ami az emberi alkalmazkodóképességet túlzott mértékben veszi igénybe. Egy bizonyos konzervatív reakálás erre mindig és mindenkor indokolt: már ott, ahol ez van. De nálunk még ez sincs.

Magyar Nemzet, 1991. október 8.

Aki polgári akar lenni, a liberalizmust nem úszhatja meg

A kormánypártok magukat nemzeti liberálisnak nevezik. Ez ugyanolyan, mint a szocialista demokrácia – állítja Szabó Miklós történész – Ó. Varga Judit

– Politikusaink mind a kormánypártokban, mind az ellenzék soraiban szívesen vallják magukénak a liberális jelzőt. Mit jelent ez a szó Szabó Miklós történésznek, az SZDSZ parlamenti képviselőjének?

– Olyan, a körülményekhez alkalmazkodó pragmatikus magatartásmódot, amely teljesen nyitott, könnyen alkalmazkodik az új helyzetekhez. Magját azok a szabadságjogok jelentik, amelyeket többségi vélemény sem kérdőjelezhet meg. Ezek az emberi jogok. (Ezek körét most közösségek, kisebbségek jogaira is ki kívánják terjeszteni.) Az erre épülő politika támadja azt az autokratikus magatartást, amelyik például egy párt elképzelését az egész nemzetre nézve kötelezőnek tartja. Hiszen egy állampolgár sem köteles hazafi lenni. Lehet kozmopolita, internacionalista, közömbös is, egy modern világkép alapján. A kormánypártok magukat nemzeti liberálisnak nevezik. Ez ugyanolyan, mint a szocialista demokrácia. Nem célszerű a liberalizmust ilyen korlátokkal ellátni. Ha már valami nemzeti, akkor nem liberális. A múlt századi nemzeti liberalizmus lelkesítő emlék, de már nem létezik. Név, amely mögött nincs tartalom. Enélkül a név nélkül azonban az MDF nem nevezhetné magát polgári pártnak. Mert azt ők is érzik, hogy nem lehet megúsni a liberalizmust, ha polgáriak akarnak lenni. Valójában komoly jelek mutatnak arra, hogy ez a kormány a megválasztáskor elnyert felhatalmazását az egész ország fölötti teljes körű felhatalmazásként értékeli, s a többségi szavazatot széleskörűen értelmezi. A liberális politika viszont éppen azt kívánja meg, hogy a többségi elvvel ne szorítsák falhoz az ellenzéket csak azért, mert kisebbségben van.

– Melyek a kormányhatalom korlátai ebben a helyzetben?

– A valóban független, ellenzéki hangoltságú sajtó jelentősége óriási, emellett az elnök hatalmi pozíciója is jelentős, amely az egyensúly fenntartására adatott. Ebben a felborult egyensúlyi helyzetben szerintem neki a gyengébb oldalára kell állnia. Az ellenzéki pártok részéről pedig az erősebb hang lehet megoldás. Ennek viszont csak erős társadalmi hátszéllel van értelme. Ilyen pedig most nincs. A társadalom bizonytalan, idegenkedik az állásfoglalástól. Sokan vannak ugyan, akik idegenkednek a kormány neobarokk ízlésétől, és várnak modern polgári irányzatra Magyarországon, ez látszik a Fidesz sikereiben is. Ugyanakkor ez az óiddal nem hallatja olyan erővel a hangját, mint a másik oldal. Nem biztos, hogy a többség az expót akarja például, de azok kiabálnak, akik mellette vannak.

Magyar Hírlap, 1991. október 28.

A politikai konszenzus jelképe

„Bibó István életművének aktualitása” címen rendezett a Bibó István Alapítvány, illetve a Friedrich Ebert Alapítvány háromnapos konferenciát Szegeden. Göncz Árpád megnyitója után Kenedi János, Dénes, István Zoltán, Kemény István és Szabó Miklós tartott előadást Bibó értékvilágáról, történelemfelfogásáról. Lapunk arról kérdezte Szabó Miklós történészt, hol a helye a magyar politikai gondolkodásban a sokáig tagadott, majd újra felfedezett bölcselőnek. – Török Katalin

— A már nagyon kikezdett és megkopott politikai konszenzusnak Bibó az egyetlen szimbolikus figurája, akit most minden oldalról ki akarnak sajátítani; 1956-ban is ez volt a szerepe, sok törekvés metszéspontjában állt. A '30-as évek esszéíró generációjának utolsó alakja volt, aki a politikára alkalmazta azt, amit mások a szépirodalomra. Nem alkotott világméretű nagy elméletet, mint Mannheim vagy Lukács, akiknek a tudásszociológia-koncepciója volt jelentős.

— *Manapság – talán túl gyakran is – idézik híres mondását, miszerint demokratának lenni annyit jelent, mint nem félni. Ha ez a mérce, akkor pillanatnyilag igen rosszul állunk...*

— Ez Bibó életművéből kissé felületesen kiragadott mondás, kétségtelen, a demokráciának nem ez az egyetlen definíciója. Nálunk már 1953-ban, amikor a Rákosi-rendszer véget ért, nem volt a társadalomra egészében jellemző a félelem, s a Kádár-rendszerre sem nyomta rá a bélyegét. 1956 után is „csak” az ötvenhatosoknak kellett félniük.

Később a Kádár-éra utolsó évtizedében az ellenzék tudta – emlékszem, mert magam is tagja voltam –, hogy hallgatólagosan mennyit tűr el a hatalom. Amennyiben az ellenzéki feladta polgári egzisztenciáját, bizonyos dolgokat megengedtek neki, ezek kiszámíthatók voltak. Bibó a félelmet a hatalomnak való kiszolgáltatottságként értelmezi, ez ma pillanatnyilag Magyarországon kisebb, mint egész történelmünk során bármikor, bár erőteljes törekvések láthatók arra, hogy ez ne így legyen.

— *Például?*

— Tisztogatás, őrsekváltás zajlik, amit a rendszerváltással azonosítanak, pedig ez nem helyettesíti a struktúra-váltást. Az általános megfélemlítés légkörét erősíti az 'igazságtétel', hiszen ez parttalan, vonatkozhat a 700–800 ezres párttagságra, a nómenklatúraszintű pártbizottsági jóváhagyással járó állást viseltekre, azaz lényegében az egész középosztályra terjeszthető.

— *Dénes István Zoltán úgy véli, Bibó munkássága biztos fogódzó ahhoz, hogy a demokratikus viselkedésformákat az antidemokratikus jellegűektől el tudjuk választani. Egyetért ezzel?*

— Igen, hiszen Bibó a hatalommegosztással és a hatalmi ágak szétválasztásával is foglalkozott. Szembeszállt a megyerendszerrel, közszolgáltatásszerű közigazgatást kívánt. Ez a kérdés ma ismét időszerű. Fontos, hogy életművéből látható nemzetfelfogása is, mely szerves egységben volt a politikai demokráciával, ma pedig az 'eltorzult magyar alkat', a militáns szemlélet dicsőítése jellemző. Ezt Bibó, ha élne, reakciónak és antidemokratikusnak gondolná – mert az is.

— *Az MDF alelnökének írására, az abban tapasztalható kirekesztő nemzetfelfogásra gondol?*

— Annál sokkal kevesebbre. Az külön téma, hogy az antiszemitizmus bekerült a kormánypárt legfelsőbb körébe.⁸⁷ Épp ezért Bibó antiszemitizmussal kapcsolatos írásai is újból időszerűek, persze ő a két háború közti társadalomról írt, de az alap-probléma most is azonos. A háború utáni Magyarországon az államigazgatásba és politikai funkciókba is bekerültek zsidók (ez korábban elképzelhetetlen volt), s a köztük és a nem zsidó származásúak közti érvényesülési harc antiszemitizmussá fajult.

Meg kell jegyezni: a Kádár-rendszer nagy érdeme volt, hogy a blokkban egyetlenként nem csatlakozott a szovjet cionizmusellenes kampányhoz. Ugyanakkor jellemző volt a téma szőnyeg alá seprése is: semmilyen formában nem volt szabad erről beszélni, és ez most nagyon csúnyán visszaüt. A szegedi konferencián egyébként Kovács András szólt minderről előadásában.

Népszava, 1992. november 5.

17

⁸⁷ Amikor 1987 szeptemberében a Lakiteleki Nyilatkozat elfogadásával újtúra indult a Magyar Demokrata Fórum, senki nem gondolt, s józan ésszel nem is gondolhatott gyökeres és rövid idő múlva bekövetkező rendszerváltozásra. Összefüggő egész volt a szovjet világrendszer. A történelem e szörnyetegének a testét ugyan gennyes sebek borították, és arcán már kivert a halálveríték, de senki nem tudhatta sem abban a sátorban, se másutt, hogy a haláltusa meddig fog tartani. Különösen az nem volt világos, hogy a Nyugat és annak vezető hatalma, az USA siettet-e ezt az összeomlást, vagy pedig megriadva a Szovjetunió ellenőrző fedélzetének beroggyanásából következő nukleáris és politikai kockázatoktól, valami mentő mozdulatra szánja el magát. [...] ['56 után] az ÁVO fő vonalait érintetlenül maradtak, a kultúra és a nyilvánosság Szirmai és Aczél kezébe került. Felül mindenki népinek, munkásnak és parasztnak mutatkozott, új életrajzok születtek, a forradalom zsidó mártírjait a többivel együtt kirekesztés nélkül kellett elfelejteni, és mindenről együtt kellett hallgatni és hallgatni. Végül is a magyar zsidóság otthonosságérzete a Kádár-rendszerben nagyobb lett, mint valaha. Ehhez az is hozzájárult, hogy a nemzet nem zsidó többségének túlnyomó része egyszerűen el is felejtette, vagy a fiatalabb nemzedékek esetében meg sem ismerte a zsidókérdést. Magyarországról '56 után elenyészően kevés ember vándorolt ki Izraelbe, miközben Románia kiárúsította zsidó polgárait, tetemes kárt okozva ezzel az erdélyi és összromániai kultúrának, civilizációnak. Budapest és Bécs volt ebben az önmagát túlélt, beteges korszakban az a két világváros, ahol a zsidóságnak szava volt, nyílt vagy rejtett befolyása, ahol meghatározó elem lehetett. Ezt a hegemon helyzetet látták veszélybe kerülni a Magyar Demokrata Fórum megalakulásával mind az MSZMP acélos liberálisai, mind pedig a velük szoros információs kapcsolatban álló demokratikus ellenzékbeliek. Ha megalakul egy szervezet, amelynek a vezetésében nincs általuk delegált személy, s nincs meg az a biztosíték, amelyik azonnal jelez, amint ez a szervezet a magyar zsidóság hegemon helyzetét veszélyeztető lépésre készül, akkor az a szervezet veszélyes. Mind az akkori párt, mind a demokratikus ellenzék tehát az MDF-ben látta a legfőbb veszélyt. [...]

Csurka István: *Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán*

Magyar Fórum, 1992. augusztus 20.

Antall József miniszterelnök a parlamentben hosszan beszélt arról, hogy Csurka írása számos káros és téves megállapítást tartalmaz, amivel nem tud azonosulni. Kövér László a tanulmányt náci-szelleműnek, antiszemitának tartotta és a miniszterelnököt támadta, amiért attól korábban nem határolódott el, azt a szerző „*írói munkásságának részeként*” – tehát nem politikai dokumentumként értékelve.

Csurka szerint a nyertes MDF túl sok engedményt tett az SZDSZ-nek, emiatt kell új program: „*a belül rothasztó paktumszellemet kell tehát kivetnie magából az MDF-nek*” – ezzel lényegében Antall megbuktatását követelte és írt arról is, hogy a miniszterelnök halálos beteg. Ezért decemberben leváltották az MDF alelnöki posztjától, majd kilépett a pártból, és 1993 tavaszán megalapította a Magyar Igazság és Élet Pártját (MIÉP).

Ne kenjük el a dolgokat

A kormányban és a koalíciós pártokban is van jó néhány történész, ám úgy látszik, már a történelem is (noha ezt hevesen kritizálta az egykori közös ellenzék) politikai viták tárgya. És ki beszél majd napjaink történeiséiről, amelyek olyan gyorsan peregnék, hogy megeshet: holnapután történelem lesz belőlük. Ki tudja, hogyan értékeli majd a jövő krónikása azt a tényt: megalakult az SZDSZ Szabadelvű Köre? És hivatkozik-e majd valaki Szabó Miklós szabad demokrata képviselőnek a Beszélőben megjelent, ide vonatkozó tanulmányára? – *Bányai György*

– *Úgy két esztendeje a rádióban Romhányi Lászlóékról szólva akként vélekedett, hogy a szélsőjobboldali eszmék megnyilvánulását sem célszerű jogi úton elfojtani, mert helyesebb, ha tudjuk, kikkel, milyen nézetekkel állunk szemben, s milyen erőt képviselnek.*

– Nem tudom fenntartani akkori álláspontomat. Két éve úgy gondoltam, hogy a Kádár-korszak elmúlása után nem szabad elkenni a dolgokat, beszélni kell arról, ami eddig nem volt ildomos; így az idegengyűlöletről, ezen belül az antiszemitizmusról. Ma viszont ezek az indulatok veszélyesebbeknek tűnnek. Persze szintűgy tény, ha Csurka István a magyar fórumban elmondja az antiszemita argumentumokat, a negyven évvel ezelőttieket, meg a mostaniakat is, ennek felvilágosító hatása van; viszonyulni lehet hozzá, rá lehet jönni, miről van szó.

– *Romhányiék ma már nyilatkozatot olvastatnak fel erőszakosan a rádióban, Alkotmánybírósághoz utalják ügyüket, kérdezvén, szabad-e a sajtóban közösséget sérteni; az MDF vezető politikusai nem határolódnak el Csurka István, Bogdán Emil, Horváth Béla magánvéleményeitől, sőt a Kónya-irat tanúsága szerint ezek már nem is magánvélemények. Szóval, a határozott ellentmondás hiányából és a felületes, de tüzes igazságtételi szólamokból az tűnik ki, hogy nem is annyira elszigetelt jelenségekről, egyéni véleményekről van szó.*

– Az MDF nem tekinthető középpártnak, csak annyiban, amennyiben egy kormánypárt mindenképpen középhelyzetben van: jobboldali párt, olyan mértékben jobboldali, amennyire a kormányképesség keretén belül még megengedhető. Viszont a legszélsőségebb jobboldaliság felé teljesen nyitott, és a legenyhébb baloldaliságot is elutasítja.

– *Őn azt állítja a Szabadelvű Kör megalakulása kapcsán írt dolgozatában, hogy a liberálisoknak háromféle társadalmi folyamattal kell megküzdeniük elsősorban: államimádat, úrhatalomság, parancsuralom.*

– Ismertük a korábbi parancsuralmi rendszert. Már látszanak az új fajtának a körvonalai. Olyan mértékű a hatalom központosítása, hogy az a mostani megfélemlítési kampánnyal kísérve a parancsuralmi mechanizmus kifejlődésének veszélyét idézi. Kónya Imre nem ezt a kifejezést használta, de más rendszerek példáját figyelve, valójában ide illik: ez a második forradalom. Ahogy nevezetes iratában elmondta, amikor átvették a hatalmat, még vigyázni kellett a látszatra, de aztán eljött az idő a tökéletes hatalomátvételle. Nehéz elhinni, hogy egy ilyen hatalomátvételnél nem parancsuralmi rendszer lesz, hanem demokrácia.

– *Államimádat?*

– A társadalom nemigen akar megszerveződni olyan erővé, amely nyomást tud gyakorolni, hanem létezik ez a maszekolós, alattvalói világ, mely mindinkább keresi a kapcsolatot a

hatalommal. Az államimádat nemcsak a parancsuralmat jelenti, annál bővebb. Az új demokráciát meg kell szabadítani a rendőrállamiság maradványaitól, ezzel szemben veszedelmesnek látszik, hogy ezt az új hatalom nem fölszámolja, hanem átveszi saját uralmának erősítésére.

– *Ami most tapasztalható, nem is államimádat, hanem e tekintetben MDF-imádat, vagy személy szerint Antall-, esetleg Kónya-imádat.*

– Nem véletlen, hiszen meghírdették az őrségváltást. Ez elsősorban kádercseréket jelent, és arra is alkalmas, hogy a struktúrában ne legyen változás. Kirúgják a kommunista kádert, és jön a tulipános káder, ami teljesen ugyanaz. Csak az ideológia más, a rendszer lényegében marad.

– *Urizálás?*

– Keresztény középosztályt emlegetnek, és ehhez alkalmazkodó emberek jelennek meg MDF-funkcionáriusként és kádereként. Az, hogy kismemes, újra elhangzik, és furcsa módon meg is jelenik. Ez nem valószínű. Megszűnt ennek a középosztálynak a folyamatossága; őket különben a szocializmusban kispolgároknak hívták, noha nem azok, csupán előkelőségigényük van. Bekerültek a bürokratikus hatalmi pozíciókba, s ha jól viselkednek, ott is maradhatnak.

– *És a mai hatalmi réteg eléggé elegáns?*

– Csöppet sem. Nagyon fontos politikai funkciója van annak, hogy a hatalom birtokosai mint a bürokratikus elit urai jelenjenek meg, mert él annak a hagyománya, hogy az úrnak automatikusan engedelmeskednek. Nem kell okosnak lenni, sem tisztességesnek, úrnak kell lenni. Ezt Rákosi, majd Kádár funkcionáriusi apparátusa sem tudta elérni.

Engedelmeskedtek nekik, mert tudták, hogy ha nem, nagy baj lesz.

– *Tanulmányában szót ejt arról, hogy vannak csoportok, amelyekre eddig nem figyelt az SZDSZ, és azokat kell megnyerni, akik elutasítják a kormánykoalíció pártjait, de nem találtak még utat a szabad demokratákhoz.*

– Az urizálásra hajlamos réteg valamilyen formában bekapcsolódik a közéletbe; megtalálhatók az SZDSZ-ben is, de főként az MDF ad helyet nekik. A liberalizmus Magyarországon rokonságot mutat az MDF-reakciósság elutasításával. Ebben óriási tömegek érdekeltek, akik a szó eredeti értelmében nem liberálisok. Őket kell a következő választásokig megnyerni, ha nem is a párt tagjának, hanem szimpatizánsnak, vagy olyan program és felfogás követőjének, amellyel egyet tudnak érteni.

– *Meglepő volt az a megállapítása, hogy az SZDSZ az egyetlen plebejus párt.*

– Nem plebejus, hanem plebejus arculatú, mert az ország plebejus tömegeit még nem tudta maga mögött felsorakoztatni. Egyetlen konkurense lehetne ebben, az MSZP; mégsem az: az MSZP középosztályi párt, a volt funkcionáriusok pártja.

– *Hát a kisgazdák?*

– A kisgazdapártnak nincs a legcsekélyebb plebejus arculata sem; csupa középosztályi pofa, de nem is plebejusi a tartásuk.

– *Most már tényleg meg kell kérdeznem, mit ért ma plebejusokon?*

– A plebejus társadalmilag: a kisember. Nem osztály, nem egy réteg, hanem nagyon sok réteg. A kisember nem akar előkelőnek látszani, noha persze pénzt akar keresni. A

vagányság jellemzi. Ilyen értelemben az SZDSZ már most is nagymértékben plebejus. Jelenleg éppen csak megkezdődött a társadalompolitika megélénkülése, és nem ott, ahol számítani lehetett rá: a legfiatalabbaknál, hanem a legöregebbeknél. Rajtuk kívül elsősorban a karriergeneráció jelentkezett. Ma már az SZDSZ-nél, a Fidesznél nincs így; a középkorosztály viszont, amely legtávolabb tartotta magát mindig mindentől, mert karrierhelyzetben volt, és nem mert kockáztatni semmit, ma az MDF bázisa. Miután a társadalom jellegadó generációi – a boltvezető és művezető is – megkapták pozícióikat, jóllaktak. A modern felfogású ifjúságnak esze ágában sincs urizálni, ezzel szemben nem lesz hajlandó eltűnni egy konzervatív abortusztörvényt.

– *Ön tanulmányában giccsmagyarságot emleget, amit fel kell váltania az áramvonalas magyarságnak. Megjegyzi ugyanakkor, hogy a „góznacionalizmus” erősödik.*

– Ez ugyanaz a dolog, mint annak idején a Horthy-rendszerben. Óriási igény van arra, hogy mindig nagyszerűek legyünk.

– *Az igazságtételnek nevezett törvények, a centralizálási törekvések vagy a már említett nyugtalanító történetek, legutóbb pedig a Kónya–Pető vita eseményei nem viszik-e a szélsőségek felé az országot?*

– Megvan a történelmi tapasztalat erről. A marginalizálódó szélsőségek nem jelentenek veszélyt. A náciizmus, a fasizmus nem marginalizálódó szélsőségek voltak, hanem nagyon is pozícionált politikai erők utcai megnyilvánulásai. Önmagában nem viszi el a fasizmus irányába az elszigetelt szélsőséges jelenségeket a társadalmi megrázkódtatás sem, hiába próbálnak meg valakik valamilyen cirkuszt csinálni. Ha valamilyen komoly válságba kerül a hatalom, akkor viszont efféle eszközökhöz nyúlhat. Kónyának a szélsőjobbboldaliság felé hosszabbítható meg a politikai magatartása, de frakciója jelentékeny része elidegenedett tőle. Az igazságtétel egy maszlag. Nevetséges is lehetne. Csak akkor nem nevetséges, ha valaki mögött úgy állnak szuronyok és géppisztolyok, mint Kónya mögött. Aki ezeknek az árnyékában felnéz rá, annak arcára fagy a gúnyos mosoly. Az a korszak, amiről Kónyáék beszélnek, lezáródott. Mit kell ezen lezárni? A nyolcszáz ezer egykori párttag úgy foghatja föl ezeket a törekvéseket, hogy eldőrdült a startlövés, és elindult a hajsz. Ennek a politikai üzenete az lesz, hogy ha nyolcvanéves embereket negyven évvel ezelőtti bűnökért bíróság elé állítanak, ezektől sok minden kitelik. Másodpercnyi kétségem sincs, hogy erről van szó.

– *Nem hiszem, hogy mind a nyolcszáz ezer valamikori MSZMP-tag rettegni fog.*

– Nyilván nem mind a nyolcszáz ezerről van szó. Ha ez az igazságtételi folyamat kiszélesedik, természetesen beáll a „kiskomcsi” effektus, mint annak idején a kisnyilas effektus, és hogy ki a „kiskomcsi” vagy ki a „nagykomcsi”, azt nyilvánvalóan kinek–kinek az MDF-hez való viszonya határozza meg.

– *Ön egy ezt megelőző tanulmányában, amely szintén a Beszélőben jelent meg, azt fejtegette, hogy nagyobb ellenfele lehetett valaki az előző rendszernek, ha párttagként szólt, mint akik párton kívüliekként mondjuk az MSZMP-kongresszusok szüneteiben paroláztak Kádár Jánossal. A Kónya–Pető vitában a legdiszónásabb egyoldaliságok közé tartozott, amikor az MDF frakcióvezetője megemlítette, hogy Kis János, az SZDSZ nemrég lemondott elnöke az MSZMP tagja volt. Elfelejtette hozzátenni Kónya Imre, hogy Kis Jánost 1973-ban kizárták a pártból, és nem azért, mert nem fizetett tagdíjat.*

– Ez valóban nagyon durva formája volt a manipulációnak. Kis János fiatal tudományos kutatóként is egy demokratikus áramlatot képviselt. Utána húsz évig, sőt tovább is folyamatosan ellenzékben volt. Megjegyzem, Kulin Ferenc a törvény vitájában ellenezte, hogy a Zétényi–Takács-féle törvénybe a hazaáruló passzus is bekerüljön.

Valóban izgalmas: ha a hazaárulókkal való cimborálásra is kiterjedhet a törvény, akkor az MDF alapító atyái, ha furcsán alakulnak a dolgok, kompromittált helyzetbe kerülhetnek.

Kurír, 1992. december 22.

Hogyan veszíti el az MDF a '94-es választást?

Az MDF kormányzása első évében Murphy-kormány volt. Mindent rosszul csinált, amit lehetett, tavalýra azonban már beletanultak, s bizonyos gazdasági sikereket elkönnyvelhetnek. Az infláció emelkedésének üteme lelassult, az ország megőrizte fizetőképességét, ám két év múlva olyan dolgok fognak visszaütni az MDF-re, amelyek eddig erősítették a vezető kormánypártot – jelentette ki tegnap este Szabó Miklós, az SZDSZ I. kerületi liberális klubjában. A képviselő kifejtette: egyetlen MDF-párti közkatona számára sem kétséges, hogy az SZDSZ a szilárd és egyértelmű ellenség, ha ezt a pártot főlszámolja, akkor nyugodtan alhat, mert nincs alternatívája. Szerinte az ellenfél – vagyis a szabaddemokraták – számára is meghatározó ez a helyzet, ezzel fogják megnyerni két év múlva a választást, ha a választó igazán utálja az MDF-et, akkor ad valódi pofont neki, ha az SZDSZ-re szavaz.

Az ország eddig elfogadta gazdasági teljesítménynek a működőképesség fenntartását, vélte a történész, erős stabilitásféltés jellemző az emberekre. Az a körülmény azonban, amely ma a kormány számára előny, a gazdaság valamelyest javult, azt jelenti: a társadalom számára a működőképesség pusztá fenntartása két év múlva már nem lesz elég. Ha ugyanis az összeomlástól már nem kell tartani, fölmerül a politikai demokrácia kérdése, ez pedig már az ellenzék ügye. Szabó Miklós szerint csökkenti az MDF esélyeit az elkövetkező választáson az egyházak nagyon agresszív fellépése az iskolaügyben, s az a jelenség is, hogy a jelenlegi kormányzat eddig magánügynek tekintett kérdéseket – a vallásosság vagy az abortusz – politikai síkra emelt. Kifejtette, két év múlva a jelenlegi MDF-kormányt olyan pártok is meg fogják szorongatni a választásokon, amelyek ma nem is léteznek, hiszen a társadalom elégedetlen a mostani ellenzékkel is, s e még nem létező pártok éppen újszerűségükkel fognak nagy hatást kifejteni.

Népszava, 1992. április 25.

Felelőtlenség letagadni és felnagyítani a veszélyeket

Nem tudom, hogy kudarcnak, érdektelenségnek vagy a szervezés hibájának minősítem-e az Almádi Társaskör közelmúltban rendezett találkozóját Szabó Miklós történésszel, országgyűlési képviselővel, az SZDSZ-frakció tagjával. Az *Erkölc és politika* címmel meghirdetett előadásra a vendégen, az SZDSZ helyi ügyvivőjén és az újságírókn kívül csupán egy lelkes általános iskolai tanár jött el. A rendkívül aktuális témáról így szűk körben beszélgettünk. – *Kellei György*

– *Nem vagyok egyedül a véleményemmel, amikor azt mondom, hogy erkölcs és politika párosítása meglehetősen abszurd, hiszen a gyakorlatban a kettő újszólván soha nem jár együtt. Mint tűz és víz – összeférhetetlenek. Mélyebbre ásva nyilván valamilyen szinten találkoznak egymással.*

– Különböző áramlatok vannak a világ politikai gondolkodásában és gyakorlatában. Persze az állam politikai tevékenységének erkölcsé nem azonos a magánemberek életének erkölcsével. Ezt fejezi ki a század eleji olasz mondás, mely az államra és a nemzetre vonatkozik: *a szent önzés*. Tehát a nemzet a maga érdekében többet engedhet meg az erkölcs rovására, mint a magánember. Ez a gyakorlatban szinte elkerülhetetlen. A politikusoknak azonban törekedniük kell arra, hogy tevékenységük mind közelebb legyen az általánosan elfogadott erkölcsi elvekhez, ugyanis a lelkiismeret alól nincs felmentés, annak mindenkor ellenőrizni kell a tetteket. A náciizmus mint szélsőséges felfogás szakított ezzel. Helyeselte az elnyomást, és a kegyetlenségek sorozatát követte el.

– *Erkölcös-e a politikai munkával történő pénzkeresés? A világban nagyon sokan vagyont vagynak így zsebre, s céljaikat esetenként nem a legtisztességesebb módszerrel érik el.*

– Ez a politikai professzionalizmus kérdése. Manapság már nem vonható kétségbe, korábban – különösen Magyarországon – nem volt magától értetődő dolog. Hogy hazai viszonylatban mi az egészséges? Semmiképpen se kapjunk annyit, ami a jelen társadalomban a legtöbbször keresők szférájába esik. De elkerülhetetlenül meg kell keresni annyit, hogy ne lehessünk megvesztegethetők. Persze ez nálunk ma még nem élő, eleven kérdés, mert nincs olyan dúsgazdag osztály, mely politikusokat meg tudna vesztegetni. De korrupció előfordulhat.

– *Az erkölcs és a politika kölcsönhatásában miként ítéli meg Csurka István tanulmányát?*

– A legnagyobb mértékben elítélem azt az eszmét, amelyet ő képvisel. Fasiszta ideológia, így erkölcsstelen, veszélyeket jelent az egész társadalomra.

– *Ön az SZDSZ biztonság- politikai szóvivője a parlamentben. A honvédelmi miniszter és a kormány tagjai több alkalommal nyilatkozták, hazánk nem fenyegeti szomszédait, nincsenek területi követelései, ugyanakkor ellenséges támadástól sem kell tartanunk. A környező országokban azonban puskaporos a levegő, és ez érthető módon nyugtalanítja a közvéleményt. Képviselőként hogyan látja a helyzetet?*

– A kormány ez irányú politikája – szándékosan mondom paradox formában – következetesen félreérthető. Amikor azt nyilatkozták, hogy nem akarják a határokat erőszakosan megváltoztatni, ezt mindig kényszeredetten tették; amikor reagálni kellett valamire. Elébe menve a dolgoknak – soha nem ezzel kezdték. Ez a magatartás a szomszéd országokban bizalmatlanságot és ingerültséget kelt, de félelmet nem, hiszen hazánk nem oly

erős, hogy féljenek tőle. Félnivalónk inkább nekünk van, nem vagyunk felkészülve arra, ha netán a volt Jugoszláviában dúló háború áttérjed hozzánk. Nem akarom a vészharangot kongatni, nem valószínű, hogy erre sor kerül. A veszély fennáll, felelőtlenség lenne letagadni, illetve felnagyítani.

– *Elegendő figyelmet fordítunk-e a határainkon túl élő magyarok sorsára, életkörülményeire?*

– Bizonytalanság van ezen a téren. Nem értem, a magyar kormány miért gondolja úgy, hogy a szomszéd országokban élő nemzetiségek sorsa Budapesten dől el. Nem az a döntő, amit itt kigondolnak. A kisebbségeknek nagyon különböző a helyzetük, éppen ezért saját körülményeiknek megfelelően kell politizálniuk.

Veszprémi Napló, 1992. szeptember 21.

Attól tartottunk, hogy ellenzékben nem lehet túlélni a ciklust

Hivatalosan november 12-én ünnepli megalakulásának ötödik évfordulóját a Szabad Demokraták Szövetsége. Ebből az alkalomból Szabó Miklós nemcsak feleleveníti a demokratikus ellenzék párttá szerveződését, hanem betekintést is enged az ellenzéki pozícióba került SZDSZ útkereséseinek, személyi változásainak hátterébe. – *Zsoldos Attila*

– *A beszélgetést egy sokat vitatott és kényesnek számító kérdéssel kezdem: törvénytörően éleződött-e ki az 1980-as években az úgynevezett népi-urbánus ellentét?*

– 1956-ban az urbánus ellenzék, illetve a népi írók köre teljesen egységesen lépett fel, lényegében mind a kettő Nagy Imre táborába tartozott. Amikor az '56-ot követő terror áttér a megbékélést hozó kádári konszolidációba, nagyon erős véleménykülönbség alakult ki a két irányzat között. Az urbánus ellenzék – a forradalom egyik örökségeként – változatlanul a politikai demokrácia ügyét tekintette elsődleges feladatának, amelyet nyíltan semmilyen formában nem lehetett képviselni. A népi írók pedig az egyetlen, valamennyire nyíltan képviselhető ügyet tették programjukká, a szomszédos országokban élő magyarság helyzetét. Ami nem volt '56-os örökség, mert ez a kérdés akkor fel sem merült. Ebben a két irányzat között nem volt ellentét, de a két csoportosulás, hogy úgy mondjam, specializálódása szétválasztotta őket. És szétválasztotta az is, hogy a demokratikus programot kizárólag illegálisan lehetett képviselni, gyakorlatilag még áthallásokban sem; olyan erős volt a cenzúra, hogy e téren mindent kiszűrt. Ezzel szemben a nemzeti irányzat, amely népiből határozottan ekkor vált nemzetivé, beszélő viszonyban volt a hatalommal, a legalitáson belül tevékenykedett. A későbbiekben ez mindig taktikai és magatartásbeli különbségeket jelentett a két csoportosulás fellépése között. A demokratikus oldal általában méltányolta ezt a szempontot, és számításba vette, hogy az egész ellenzéki ügy számára van haszna és értéke a nemzeti magatartásának. Az óvatosság okát és a mérsékelt tempót ezért elfogadta. Lényegében ennek jegyében került sor 1985-ben a monori nagy akcióra. Számunkra, akik a demokratikus irányzattól voltunk jelen, akkor nem az volt a kérdés, hogy miért váltak szét az utak, hanem az, hogy a népi tábor miért volt hajlandó egy ilyen mértékben radikális, együttes fellépésre. Ez sem korábban, sem a későbbiekben nem tartozott hozzá a szokásaihoz.

– *Utólag mit gondol, miért?*

– Úgy vélem, a nemzeti tábor akkoriban olyannyira legfontosabb céljának tekintette a későbbi *Hitel* című folyóirat legális megjelentetését, hogy ezért politikai presszióként – demonstrálva – együtt lépett fel a demokratikus ellenzékkel. Ezt az akciót valószínűleg már akkor is egyszeri alkalomnak tartották.

– *Tehát a közös fellépés csak eszköz lett volna a hatalommal szemben?*

– Eszköz volt, amiben semmi kivetnivaló nincs, hozzá tartozik a politikához. Ezt követte a '87-es év első felében a *Társadalmi Szerződés* című ellenzéki program megjelentetése, amit a népi oldal mind a mai napig a szakítás okának tekint. Kétségtelen, hogy ez a demokratikus

ellenzék saját programja volt, amelyhez csak utólag akarták megnyerni a népi irányzat támogatását. Ők azonban erre sértetten reagáltak, és nem voltak hajlandók a csatlakozásra.

– *Mi volt a konfliktus hátterében?*

– Nem ismerem a mögöttes szándékokat, mert abban az időben Svájcban tartózkodtam ösztöndíjjal. 1987 végén, amikor visszajöttem Magyarországra, már csak az egység helyreállítására tett utólagos próbálkozásában vettem részt.

– *Ön szerint hibát követett el a demokratikus oldal?*

– Azért hivatkoztam az előbb arra, hogy külföldön voltam, mert nem láttam közelről a történeteket. Ezért nem veszem magamra a felelősséget, hogy erről véleményt mondjak.

– *Az viszont tény, hogy a Társadalmi Szerződés idézte elő a nyílt kenyértörést a két irányzat között.*

– Az utak innentől kezdve látványosan szétváltak; ami valójában utólag is azt igazolja, hogy Monor csak kitérő volt. Fontosnak tartom megemlíteni viszont, ezt egyébként a népi oldal nem szokta emlegetni, és láthatóan elsiklik fölötte, hogy abban az időben egyik legfontosabb akciójukat, az Írószövetségben folytatott harcot, az urbánus, kifejezetten ellenzéki beállítottságú írók teljes szolidaritással támogatták. Jóllehet a hatalom manipulálni próbált, igyekezett egymásnak ugrasztani a két tábor. Ezt még én is tapasztaltam Svájcban, amikor egy akkoriban jelentős személyiség azt kérdezte tőlem: mi van, összeálltok az antiszemitákkal? Az ilyen próbálkozások teljes elutasításra találtak a demokratikus oldalon, elküldték azokat az egyébként „nagy neveket”, akik manipulálni igyekeztek.

– *Időben eljutottunk 1987-hez, a Hálózat, majd a Szabad Kezdeményezések Hálózata létrehozásához. Az ellenzéki szétválás szervezeti formát öltött. A demokratikus ellenzék ekkor már végleg letett az egységről?*

– Nem tett le, mert a Hálózat megszervezése előtt olyan megbeszéléssorozat kezdődött el Kenedi János lakásán, amely az egységes ellenzéki tömörülés létrehozására tett kísérletet. Azzal a szándékkal, hogy együtt harcoljuk ki a legalitást, és abban a pillanatban, amikor elismerik a többpártrendszert, egy pártban tevékenykedjünk tovább.

– *Tehát volt ilyen kezdeményezés?*

– Határozottan, sőt kidolgozták az egységes ellenzéki együttműködés formáját is. A nemzeti és a demokratikus ellenzék külön-külön tagszervezetként vett volna részt a Társadalmi Tanács nevű tömörülésben. De a népiek elutasították a meghívást, talán csak két alkalommal vett részt tőlük valaki a megbeszéléseken, akkor is hangsúlyozottan megfigyelőként. A későbbiekben már a megfigyelők is elmaradtak és bejelentették, hogy külön akarnak tevékenykedni. Az alapvető szakító lépést kétségkívül ők tették meg, amikor az első lakitelki konferenciára néhány nagyon tekintélyes vezető kivételével nem hívták meg a demokratikus ellenzék tagjait. Nem igaz, hogy azért nem hívták meg a legradikálisabbakat, mert féltették a beszélő viszonyt a hatalommal. Ez csak ürügy, olyanokat sem hívtak meg, akik ellenzékiességük dacára jelen lehettek a hivatalos nyilvánosságban. Csurka utána azt nyilatkozta, hogy az egy baráti találkozó volt, amit nem lehetett komolyan venni. Egyértelműen politikai zászlóbontásról volt szó.

– *Ekkor milyen lényegi nézetkülönbség osztotta meg a két irányzatot?*

– Alapkérdésekben nem volt meg az egyetértés. A határon túli magyarság problémáinak kezelésében lényegi különbség osztotta meg a két csoportosulást. Valójában a törésvonal ott húzódott, hogy ki mit tart a legfontosabb nemzeti problémának. Így még soha nem mondták ki, de több évtizedes tapasztalatból úgy látom: a népiek abból indultak ki, hogy egyetlen tényező van a világon, amelyik tenni tud valamit, ha akar, a szomszédos országokban élő magyarokért: a Szovjetunió. A térség rendező hatalma. Függetlenségi kuruckodással és ötvenhatoskodással nem akarták eljátszani a Szovjetunió e tekintetben lehetséges jóindulatát. Ezzel szemben a demokratikus oldal számára a függetlenség jelentette a nemzeti problémát. Nyilván nem a szovjet blokkból való azonnali kiszakadás volt a cél, hanem politikai stratégia kidolgozása a függőség lazítására.

– *1988 végén miért és pontosan kik voltak azok, akik párttá alakították át a hálózatot, útjára indítva ezzel a Szabad Demokraták Szövetségét?*

– A Szabad Kezdeményezések Hálózata mint népfrontjellegű keretszervezet a legkülönbözőbb ellenzéki alternatív, emberjogi, politikai kezdeményezéseket tömörítette. Olyan közösség volt, amelyben az emberek jól érezték magukat, és úgy működött, mint a XIX. századi lengyel nemzetgyűlés. Az egyik nap hozott határozat legitimitását másnap valaki mindig megkérdőjelezte. Politikai szervezetnek alkalmatlan volt, ezért Solt Ottiliával, Kőszeg Ferencsel, Mécs Imrével és Magyar Bálinttal úgy határoztunk az utóbbi lakásán, hogy pártot alakítunk a hálózatból. A döntést sokan elfogadhatatlannak tartották, és elfordultak tőlünk.

– *1989-ben a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain érezhető volt az SZDSZ és az MDF politikai ellentéte?*

– Ebben az időben már gyakorlatilag mindenki leírta a hatalmat. Nem a hatalomátadás tényéről, mert az már nyilvánvaló volt, hanem annak feltételeiről és mértékéről folyt az egyezkedés. A két csoportosulás már egymást tekintette fő ellenfelének, bizonyos nagy rendszerátalakítási elképzelésekben ugyan azonosak voltak az álláspontok, de nem mindenben.

– *Bizonyítja ezt az is, hogy a kerekasztal-tárgyalások végén az SZDSZ és a Fidesz nem írta alá az egyezményt. Ehelyett népszavazást kezdeményeztek, többek közt az államfő közvetlen választásáról. Az akció megghiúsította Pozsgay Imre köztársasági elnökké választását, és országosan ismertté tette az SZDSZ-t.*

– A népszavazás az erős köztársasági elnöki intézmény és Pozsgay megtorpedozására irányult, amit általában és akit speciálisan nem kívántunk. Pozsgayt inkább tartottuk nacionalistának, mint demokratának, ő a puha diktatúra híve volt. Azzal számoltunk, hogy a másik három kérdéssel tudjuk megszólítani a társadalmat, mert az államfőre vonatkozóval nem lehetett. Ezt nem értette senki. A másik három kérdés közül kettőben: az állampárt közintézményi voltának megszüntetésben, valamint a párt, illetve a mozgalmi szervezetek vagyonának felszámolásában konszenzus volt a nemzeti oldallal. A Munkásőrségről viszont nem. Mivel a kerekasztal tárgyalásokon a fegyveres testületekkel foglalkozó albizottságban vettem részt, tudom, hogy a népszavazás kitűzésének pillanatáig az uralmon lévő hatalom át akarta menteni a szervezetet Nemzeti Gárda elnevezéssel, amit Pozsgay és a Németh-kormány is teljes szívvel támogatott. Tanúsíthatom, a népiek is ezt akarták, még Zétényi

Zsolt is, aki a Bajcsy-Zsilinszky Társaság küldötteként vett részt az albizottság munkájában, mert megállapodtak ebben Pozsgayval. Mi azzal nyertük meg a szavazást, hogy ráérezünk: a Munkásörség sérelmes a társadalom számára, az a jogutód nélküli felszámolását akarja. Ez vitte el a köztársasági elnök amúgy homályos kérdését, és hozta az SZDSZ eddigi legnagyobb sikerét.

– *Bíztak a sikerben?*

– Lehetségesnek tartottuk a győzelmet, de az SZDSZ nem volt magabiztos, sajnos ezt a rossz tulajdonságát a párt azóta is megtartotta.

– *Az 1990-es választások előtt, talán a népszavazás sikerén is felbuzdulva, az SZDSZ radikális rendszerváltozást ígért, az MDF pedig nyugodt átmenetet, és nyert.*

– Az igazság az, hogy tőlünk komolyan vette a társadalom a rendszerváltási szándékot, az MDF-től pedig nem. A magyar társadalom többsége, mint azt megelőzően is – ez az előző rendszerből öröklődött –, '90-ben is rendkívül erősen vágyott a stabilitásra. Az MDF rendszerváltoztatását tartották kevésbé veszélyesnek, ezért lett az a bizonyos nyugodt erő a győztes szlogen.

– *Hibát követett el az SZDSZ, hogy ezt a fajta stabilitásvágyat nem vette figyelembe?*

– Nem volt hiba. Minden politikai irányzatnak tisztában kell lennie azzal, hogy mire támaszkodhat és mire nem. Az SZDSZ a radikalizmusával lett a második és a legnagyobb ellenzéki párt, ami azért tisztos eredmény. Ha a második fordulóban megpróbáltunk volna igazodni a nyugodt erő jelszóhoz, nem megnyerjük a választást, hanem elveszítjük a ránk szavazók egy részét.

– *A kívülállóknak úgy tűnt, hogy a párt nem tudja megemészteni a választási vereséget. Sokan ennek tudták be, hogy a száznapos türelmi idő letelte után Kis János, az SZDSZ akkori elnöke meghirdette: a kormány törvényes megbuktatása a párt célja.*

– Az állítás első felét nem osztom. '91-ben a párt egyik ügyvivője voltam, személyes tapasztalatom, hogy a második hely nem váltott ki kudarcélményt a vezetésből. Még a négyigenes siker után sem lehettünk biztosak abban, hogy megnyerjük a választásokat. Tartottunk viszont attól, hogy a magyar társadalom adottságai mellett ellenzéki helyzetben nem lehet egy választási ciklust túlélni, erre csak a kormányzati szerep lehet garancia. Ezen a félelmen ma már az SZDSZ túl van.

– *Mit ért pontosan a magyar társadalom adottságain?*

– Mi, mint ellenzéki pozícióban lévők világosan láttuk, hogy társadalmi támogatottságunk nem egyértelmű, és kicsi. Azt is tudtuk, hogy az ellenzéki intézménye ütközik a magyar társadalom stabilitásföltésével. A parlament működésének kedvezőtlen megítélése mögött is ez a probléma áll: a „*miért vesznek annyit a pártok*” felfogás. A magyar társadalom a politikai harcot, ami magából az ellenzék létezéséből adódik, nem fogadja el és stabilitásvesztést lát benne. Mi ezt éreztük, és tudtuk, ezért az ellenzékiiséget kockázatosnak tartottuk.

– *Kis János idézett bejelentése, mégis sokakat váratlanul ért, és – ha elfogadom az ön véleményét*

– *akkor az éppenséggel erősítette a társadalomban a stabilitás elvesztése miatti veszélyérzetét.*

– Kénytelen vagyok itt egy párttitkot kibeszélni, de ennek ma már nincs aktualitása. A bejelentés nem egyezett Kis János pártelnök politikai elképzeléseivel. Azt kifejezetten

kikényszerítette a szombathelyi küldöttgyűlés, Kis szándékaival szemben. Mert a tagságot képviselő küldöttek határozottan ezt akarták. Bizonyos büszkeséggel azt mondhatom, az SZDSZ tényleg demokratikus párt volt és ma is az, ezért a nagyon tekintélyes pártvezetés – saját véleménye ellenére – meghajolt a küldöttgyűlés álláspontja előtt. Ez nem jelentett mást, mint hogy offenzív stratégiára kell áttérni. Lényegében én ezt akkor is helyeseltem, mert az az ellenzéki párt, amelyik nem vallja be nyíltan, hogy a kormány megbuktatása a célja, komolytalan.

– *A küldöttgyűlés akarata mögött milyen konkrét követelések álltak?*

– A küldöttek többsége akkor ugyanazt érezte, mint amit ma sokkal inkább Csurka képvisel, és ami korábban a Kónya–pamfletben is megjelent, azaz, hogy elsikkasztódott a rendszerváltás, azt végre kell hajtani.

– *Egy évvel később, Kis János önkéntes visszavonulása után újfent politikai irányvonalat változtatott a soron következő küldöttgyűlés a régi vezetés háttérbe szorításával és Tölgyessy Péter pártelnökké választásával. Ennek mi volt az oka?*

– Az offenzív vonal sikertelensége hozzájárult, de csak részben a történelmi vezetés átmeneti bukásához, ám nem ez volt az egyetlen és a legfontosabb ok. Egy ellenzéki párt tagsága azonnali sikerre vágyik és ezt követeli. Mivel az offenzív politika nemhogy a kormány megbuktatásához nem vezetett el, de még a megingatásához sem – a sikerben persze Kis János hitt a legkevésbé –, a tagság csalódott.

– *Ellentétbe került a tagság a párt történelmi vezetőivel?*

– Igen. Az alapvető politikai ellentét az volt, hogy a tagságot irritálta a régi vezetés párton belüli „veteránhelyzete”. A kilencvenes évek plakátragasztója megalapozottan úgy vélte, hogy ő is tett annyit a pártért, mint akik a *Beszélőt* szerkesztették, még sincs az övéhez hasonló befolyása az SZDSZ-re. Ez így is volt.

– *Az aktivisták belső „puccsot” hajtottak végre?*

– Tölgyessy ez az elégedetlenség emelte fel. A politikai irányvonalbeli különbség úgy fogalmazódott meg, hogy a fő feladat a rendszerváltozás teljes értékű végrehajtása, és ebben a helyi szervezetek szintjén lehetséges partnernek tekintették az MDF-et. Ez az ellenzékiiség rovására ment. Nem akarom lejáratni őt, de Tölgyessyben kétségkívül megvolt a hajlandóság, hogy puha legyen az MDF-fel szemben. Későbbi bukását is ez okozta.

– *Az 1992-es küldöttgyűlés újabb fordulatot hozott. A történelmi „vezetés” visszakerült a hatalomba Pető Iván pártelnökké választásával. A már említett okon kívül mi okozta Tölgyessy vereségét?*

– Miután '91-ben kezükbe vették a hatalmat a régi vezetés megbuktatói, nem tudtak sikeresebbek lenni elődeiknél. Ez bizonyos értelemben rehabilitálta a régi vezetőséget. A személyi változásokkal helyreállt a véglegesnek tekinthető egyensúly a régiék és az újak együttműködésében. Ezen a válságon túljutott az SZDSZ. Persze érthető az a vélemény is, hogy az elmúlt rendszert megdöntő vezetőségnek háttérbe kellene vonulnia. Ez generációs kérdés is, mert mi, egykori demokratikus ellenzékiek valóban öregek vagyunk. A tagság viszont elfogadta, hogy a körülmények alakulása még nem tette lehetővé a történelmi vezetőség teljes visszavonulását. Még akkor sem, ha az elmúlt három évben valóban

kinevelődött az új viszonyok között felnőtt garnitúra. A párt vezető szerveiben már kiegyensúlyozottan van jelen a két generáció.

– *A jövő évi választásokra térve, úgy tűnik, hogy most éppen fordított a helyzet 1989-hez képest. Az MDF radikalizálódik, az SZDSZ pedig nyugodt átmenetet ígér. Okultak a múltból?*

– Az MDF radikalizmusa kampányelem, vas a tűzben, amit hol kijátszanak, hol nem. Mivel jelentős mértékben támaszkodnak az előző rezsimtől átállókra, azzal fenyegetik és fegyelmezik saját apparátusukat, hogy akármikor elővehető a múltjuk, ha lojalitásuk nem szilárd. A magyar társadalom – egyébként szerintem túlzott – stabilitásigényét károsnak tartom az egész demokratikus átalakulás szempontjából, de ez olyan realitás, amit nem szabad figyelmen kívül hagyni. A rendszerváltozás lassúbb tempóval valósult meg az elmúlt három évben, mint ahogy szeretnénk volna. így történt, tehát ehhez alkalmazkodunk.

– *A jelenlegi kormánykoalíció sokak szerint népszerűtlen, s emiatt kivételes lehetőségük nyílt a liberális pártoknak a kormányra kerülésre. Mivel magyarázható ön szerint a liberalizmus térnyerése?*

– A liberalizmus politikai divat lett, nemcsak nálunk, hanem a volt VSZ-tömb más országaiban is. A megvalósult szocializmus az etatizmus látványos történelmi csődjét hozta, ellenhatásként az etatizmust tagadó liberalizmus vált népszerűvé. Ma ez határozza meg a liberalizmus történelmi helyét Magyarországon.

– *A közvélemény egy részében már 1990-ben élt és talán még most is él a nagykoalíció utáni vágy, ami feltehetően, ahogy ön mondta, a stabilitásféltésből adódik. Mit gondol erről?*

– 1990-ben a híres MDF–SZDSZ paktum elégítette ki a társadalom jól érzékelhető vágyát a nagykoalíció után. A nagykoalíciót egyébként nem tartom járható útnak, mert paternalistas, puha diktatúras irányban mozdítaná el a politikai fejlődést. A demokrácia legfontosabb intézményét kapcsolná ki ugyanis, a politikai ellenzék létét. Ha az SZDSZ kormányra kerül, feltétlenül szüksége van erős ellenzékre, nem mellékes, ki lesz az, de az a legfontosabb, hogy legyen.

Népszabadság, 1993. november 12.

Ahogy ez hazánkban általában szokás

Második menet: a Mérleg utcában férfias töprengés, a Bem téren az eddig gondosan titkolt elemző kedv, a Köztársaság téren eufória és higgadt módszeresség. A győztes még örül, de már a feladatra készül, a második helyzetével küzd, a vesztes sebeit nyalogatja és az okokat keresi. Május 29. éjszakájának sokszínű hangulatából íme néhány tónus. – *Zádori Zsolt*

– *Bár az SZDSZ vezetői az eredmények ismeretében visszafogottan nyilatkoztak, egyértelműnek tűnik, nem lesz koalíció az MSZP-vel.*

Szabó Miklós: Én ezt egyáltalán nem látom ennyire egyértelműnek. Ha az SZDSZ koalícióra lép, tehermentesíti a parlamentet. Ha ellenzékben marad, egy egymással marakodó, könnyen megosztható, heterogén oppozíció tagja lesz. A maga 70 képviselőjével – ami nem kevés – érdemlegesen már nem változtat a parlamenti viszonyokon. A kormányon belül valamivel jobb helyzetben lehetne.

– *Volt már rá példa, hogy egy abszolút többséget élvező párt ajánlatát a felkért kisebb elutasította...*

– Persze, ez nem kötelező. Tekintetbe kell azonban vennünk, hogy amennyire gyenge a most kialakult ellenzék – bármennyire torz ez a gondolkodás –, a szocialisták igazi ellensúlya csak a kormányon belül képzelhető el. Ha olyan ajánlatot tesznek, amiben csak kulisszaszerepünk lesz, mi adjuk az ország-világ felé a garanciát, hogy nem lesz restauráció, akkor nemet kell mondani. Most az MSZP-nek szüksége van ránk. Viszont az összes többi lehetséges ellenzéki partnerünk egyetlen vágya, hogy mi ne létezzünk.

– *Nem bizonyítja-e a második forduló eredménye, hogy a választók egypárti MSZP-kormányt akarnak? Hiszen az első forduló után nyilvánvalóvá vált, aki koalíciót szeretne, az az SZDSZ-re szavaz.*

– Kétségtelenül, az MSZP-t felhatalmazták, hogy egyedül kormányozzon. Az egypárti kormányzás egyébként is a demokrácia normálisabb, szabályosabb kormányzási formája, mint a koalíciós. Ezzel nincs gond. De ez a második forduló is dacsavazás volt, a választó garanciát akart, hogy az MDF-kormánytól végképp megszabadul. Ilyen értelemben nem a koalícióról szavazott.

– *Mi a garanciája annak, hogy négy év múlva nem a kormányra jutott SZDSZ „viszi el a balhét”?*

– Nincs ilyen garancia. Az MSZP-vel való kormányzás is előidézheti a megsemmisülést. De én a kettőt mérlegelve a nagyobb veszélynek az ellenzéki helyzetet találom.

– *Ezek szerint az SZDSZ-nek a kisebbik rosszat kell választania?*

Ahogy ez hazánkban általában szokás.

Beszélő, 1994. június 6.

Nem tudtam, hogy most sírjak-e vagy nevessek

Szabó Miklóssal beszélget Bossányi Katalin

- *Beszélgetésünkre közvetlenül a júniusi „nagy hétvége” előtt került sor. Önnek történészként mi az álláspontja: szükség van-e rá, hogy az MSZP és az SZDSZ koalícióra lépjenek egymással?*
- Igen. Az a véleményem, hogy feltétlenül szükség lenne erre az együttműködésre. Lehet vizsgálni konkrétan, hogy mi szól mellette, s mi szól ellene. Mellette szól, hogy – amennyire megítélhető – az MSZP a modernizáció mellett elkötelezett baloldali párt, amely alapvetően szövetségese a szabaddemokratáknak egy republikánus szemléletű társadalom védelmében, szemben a konzervatív, nacionalista és jobboldali royalistákkal. Mellette szól az is, hogy együtt jobban egyeztetethetők a piacgazdaság erősítését képviselő munkaadói szervezetek és a szakszervezetek érdekei, s az egész szociális partneri viszony jobban megalapozható. Elvileg én egyetlen elvi okot fogadok el, ami a Szabad Demokraták Szövetségét elválaszthatja az MSZP-től. Azt, hogy a szocialisták még mindig nem dolgozták fel elég kritikusan múltjukat az elődpárttal, az MSZMP-vel kapcsolatban, valamint nem elemezték – ilyen értelemben – a Kádár-rendszert sem. Sőt: hallani olyan megnyilatkozásokat, hogy az MSZP a Kádár-rendszert voltaképpen a demokratikus átalakulás előkészítőjének tekinti.
- *Szerintem a Kádár-rendszer különböző korszakairól beszélnek, és csak a nyolcvanas évek utolsó két-három esztendejét értelmezik úgy, hogy – a bármennyire is féloldalasan, de mégiscsak megindult piaci reformok bázisán – Magyarország ideológiai és társadalmi- szociológiai értelemben „előkészült” a plurális társadalmi változásokra.*
- Azt elfogadom, hogy a Kádár-rendszerről valóban nem mint egységes egésről beszélnek. De az utolsó évtized, illetve évek megítélésében – történészként állítom és nem az SZDSZ politikusaként – még nem elég reális és kritikai a megközelítés. S ami a legfájdalmasabb: nem egyértelmű az MSZP értékelése az '56-os forradalomról... Az Ön által is emlegetett reformok, a relatív világnézeti szabadság megléte adhatott volna némi történelmi előnyt az országnak a térség többi országához képest a piaci felzárkózásban. Ám ezt az Antall-Boross-kabinet gazdaságpolitikája nagyjából elveszejtette. A honi előzmények, az úgynevezett „puha diktatúra” tagadhatatlanul megkönnyítette a demokratikus átalakulást. De ez nem a Kádár-rendszer tudatos politikaformálásának volt köszönhető, hanem alapvetően a brezsnyevi pangás sajátos magyar útja volt.
- *Miért gondolja, hogy az MSZP nem tisztázta múltját, illetve viszonyát 1956-hoz? Hiszen az MSZP alapító dokumentumában benne van, hogy a pártörökség részének tekintik a volt pártellenzék és a reformkommunista törekvéseket, Nagy Imre személyét és mártírságát. S emlékezetem szerint az 1990-es alakuló országgyűlés első törvényét, amely 1956, a forradalom és a szabadságharc történelmi szerepét, helyét volt hivatott kijelölni, az akkori szocialista frakció egy emberként megszavazta.*
- Ezt elvileg valóban el lehetne fogadni teljes elhatárolódásként. De mégsem volt elég meggyőző. Nem is annyira a szocialista frakcióba bekerült személyek okán, hanem inkább a párt holdudvarában tevékenykedő személyiségek, illetve a vidéki funkcionáriusok szereplése miatt. Határozottan emlékszem, hogy a mi vidéki alapszervezeteinkben mindig előjött ez a

probléma: lehet – érveltek hogy a szocialisták vezetése már teljesen szakított a múlttal, de itt helyben mi a régi káderekkel találkozunk. S ez okot adott a gyanakvásra.

– *De néhány hónap múltán már az önkormányzatokban az SZDSZ és az MSZP képviselői elég jól együtt tudtak működni. Vagy nem?*

– De. S ebben azért szerepe volt annak is, hogy az önkormányzatokba bekerült egy csomó új ember. Lassan oldódtak a görcsök. Az önkormányzati közös munka biztos segített abban, hogy a mostani koalíció gondolatát már ne fogadja – főként vidéken – teljes idegenkedés.

– *Mi még 1989 őszén terjedelmes beszélgetést folytattunk – amely a Szólamp próba című interjúkötetben jelent meg – a demokratikus ellenzék kialakulásáról, törekvéseiről, a szabad kezdeményezések hálózatáról és az SZDSZ megalakulásáról, amit akkor Ön még nem tekintett pártnak.*

– Ezt az álláspontomat öt év múltán is fenntartom.

– *És azt is fenntartja, hogy a demokratikus ellenzék alapvetően baloldali töltésű mozgalom volt?*

– Igen. Persze – ezt akkor is elmondtam – több irányzata volt, mint ahogy az SZDSZ-en belül is több irányzat létezett és létezik mind a mai napig. Ma azonban valószínűleg a liberál-szociális irányzatnak van a legnagyobb társadalmi támogatottsága a párton belül és a párt holdudvarában, szavazóbázisában is. A „tisztta” liberalizmus is jelen van a pártban, és komoly hatást gyakorol politizálására. Csakhogy az általuk megcélzott társadalmi csoportok még nagyon labilisak. Valószínűleg a magyar piacgazdaság főszereplői, egyebek között az újbурzoázia még nincs olyan szerveződési szinten, hogy egy liberális pártot erősíteni tudjon, tehát az „egy pártban több párt” alaphelyzete ma is érvényes. De azt hiszem, hogy ez elmondható a szocialista pártra is. A jelenség egyébként magától értetődően fakad a politikai-gazdasági átmenetből. Négy esztendő nem elegendő ahhoz, hogy szilárd pártstruktúrák alakuljanak ki.

– *Szeretnék idézni az SZDSZ induló programját meghatározó elvi nyilatkozatból – amit többedmagával Ön fogalmazott –: „...mi, magyar demokraták, utódai vagyunk mindazoknak, akik a francia forradalom hármasszavának örökségét kívánták politikai valósággá tenni... Független, demokratikus, jóléti államot akarunk... Elődünk Széchenyi István és Kossuth Lajos..., Eötvös József..., Jászi Oszkár..., Mókus Illés és Kéthly Anna..., Bibó István és Szabó Zoltán..., Nagy Imre..., Donáth Ferenc.” Ezek szimbolikus nevek. Az azóta eltelt idő – s a most kialakult különleges történelmi helyzet, a koalíció reménye – még aktuálisabbá teszi a kérdést: mi a polgári radikalizmus és a liberalizmus szerepe a XX. századi magyar történelemben, s mi a viszonya a baloldalhoz?*

– A XX. századi magyar liberalizmus a század elején alakult ki, és baloldali volt. Lényegében köztes helyzetben volt: az úri Magyarország hatalomra törekvő rétegei és a szocializmus eszméit képviselők között foglalt helyet. Mindazon polgári erőket tömörítette, akik szembe fordultak a feudális örökséggel, a tradicionális úri Magyarországgal. Olyan történelmi helyzetben volt, hogy lehetséges volt a természetes szövetség a szociáldemokratákkal az úri Magyarország ellen. A kialakuló újbурzoázia a modern kapitalizmus értékrendszerének vállalása helyett azonban a történelmi Magyarország képviselőivel kötött szövetséget: ez volt a jellemző a két háború közti időszakra is. Ez tette indokolttá, hogy a következetes liberalizmus képviselői továbbra is a szociáldemokráciával együtt lépjenek fel az ország

modernizációja érdekében, s voltaképpen baloldali, ellenzéki szerepre vállalkozzanak. Nos, amikor a hetvenes évek közepétől a liberalizmus újra kialakult Magyarországon, akkor sem létezett – s mint említettem, azóta sem létezik, vagy ha igen, akkor nem az SZDSZ-t választja – a nagyburzsoázia. A liberálisok ezért továbbra is a nagy értelmiségi csoportokat, a szabad gondolat híveit, az önálló kisegisztenciákat tudják megszólítani.

– *A hálózathoz párttá alakuló szabaddemokraták voltak a legkövetkezetesebb bírálói a kádári korszaknak, s 1989-90 fordulójára radikalizmusuk már átfőrmálta, szembeállította az ellenzék nagyobb részét a hatalom korábbi birtokosaival. Öt év múltán sokan úgy vélik: ha nem élezi ki ennyire a helyzetet, akkor a demokratikus átalakulás szélesebb társadalmi támogatottság mellett mehetett volna végbe. Mi erről az Ön véleménye?*

– Nem értek egyet a „fontolva haladókkal”. Szerintem alapvetően helyes stratégiát választott az SZDSZ, amikor radikalizálta, s ezáltal felgyorsította s irányát tekintve egyértelműbbé is tette a rendszerváltó fordulatot. Ha ez nem következik be, akkor esetleg sikerül az MSZMP-ből MSZP-vé változó pártnak szorosabb együttműködést kialakítani az MDF-fel. Utóbb – látva, hogy mivé lett az MDF, milyen politikát képviselt – azt hiszem, történelmileg is helyes, hogy az ország nem ezt az utat választotta. Ez ugyanis csapdahelyzetet teremtett volna, amibe adott esetben az MSZP népi-nemzeti irányzata, illetve a mindenkor hatalomhoz húzók, a karrieristák szépen belesétáltak volna. A konzervatív nacionalizmus és a sajátos „baloldali” nacionalizmus házasságából pedig ijesztő formáció alakulhatott volna ki. Szerencsére a magyar társadalom nem „vevő” erre. Számomra ennek a bizonyítéka – egyebek között – a Pozsgay vezette NDSZ választási kudarca, marginalizálódása.

– *Ezt az értékelést elfogadom. Viszont szeretném emlékeztetni rá, hogy a harcban rendszerváltó SZDSZ az 1990-es két választási forduló között mintha taktikai hibát követett volna el. A hangos „kommunistázással” elijesztették a szavazók egy részét, s így a békésebb átmenetben reménykedők az SZDSZ helyett a második fordulóban az MDF-re szavaztak. Utóbb hogy látja: megérte ez az agresszivitás?*

– Én belülről csináltam végig ezt az időszakot, s egyáltalában nem éltem meg agressziónak. Szerintem sokkal agresszívebb volt például az MDF – gondoljon csak a „Tovarisi, konyec” hírhedt plakátjára –, de azt az idő elhomályosította. Mi a radikális rendszerváltást képviseltük, s megpróbáltuk világossá tenni, hogy számunkra ez a struktúrák átalakítását jelenti, s nem csak az elitek cseréjét. Szemben az MDF-fel, amely az elmúlt négy év alatt bebizonyította: ők csak személycserékben, a személyes hatalmukat kiszolgáló klientúra kiépítésében gondolkodtak. Sajátságos, hogy miközben ezt a politizálást (is) elveti a társadalom, ugyanakkor – ezt bizonyítja a mostani választás eredménye – a társadalom nagyobb része mégis inkább a fokozatosabb átalakulásra voksol. Ezen nekünk nagyon el kell gondolkoznunk! Ennek ellenére úgy hiszem: nem követtünk el taktikai hibát 1990-ben, mert ha nem hangsúlyozzuk másságunkat az MDF-hez képest, akkor még kevesebben szavaznak ránk, s nem lettünk volna a második legnagyobb párt.

– *Akkor sokan az SZDSZ vezető politikusai – főként közgazdászai – közül úgy vélték: nagykoalícióra volna szükség. A második fordulót követően kiderült: olyan nagyok a két párt közötti ideológiai, politikai, értékrendbeli, történelemszemléleti különbségek, hogy erre a*

koalícióalkotásra nincs lehetőség. Helyette viszont megkötötték a paktumot. Most is úgy véli: helyesen cselekedtek?

– Az MDF és az SZDSZ tagságának egy jelentős része valóban nagykoalíciót szeretett volna látni, elsősorban az ország kiegyensúlyozottabb kormányozhatósága érdekében. A doktriner liberálisok viszont – s bizonyos értelemben akkor magamat is ide soroltam – azzal érveltek, hogy ne lépünk koalícióra, legyünk igazi ellenzék. Megjegyzem: sokan az SZDSZ-en belül most is ezzel érvelnek a szocialistákkal való koalícióra lépés ellenében. Akkor úgy gondoltam: a demokráciába való átmenet tanulási folyamatát nehezítené, ha minden lényeges politikai erő egy hatalmi tömörülésen belül volna. Megint előállt volna a '45 utáni helyzet, amikor a Kiszgadzapárt győzelme folytán érdemi ellenzék nem létezett. Nos, ami a paktumot illeti, azt az SZDSZ-en belül nagyon sokan ellenezték. Ám a vereség után – hiszen a második helyezés ellenére be kellett látnunk, hogy vereséget szenvedtünk – a paktum ajánlata felértékelte az SZDSZ-t. S erre a felértékelésre szükségünk volt.

– De szükség volt-e magára a paktumra?

– Ma már világosan látom, hogy ebből a paktumból mi egyetlenegy nyertünk: Göncz Árpádot. Szerencsére Antall tévedett Göncz személyiségének megítélésében. Azt hitte, hogy csak véletlenül sodródott a mi „kötelékünkbe”, s hogy befolyásolható, bábszerűen működtethető köztársasági elnök lesz belőle. Hál' Istennek ebben is megcsalta az emberismerete. Viszont minden mást veszítettünk. Volt egy politikai-modell elképzelés, amely túlságosan a nyugati, illetve a magyar parlamentarizmus hagyományaira építkező rendszert vette figyelembe, s ezért néhány olyan elvet is feladtunk, amelyre egyébként a modern demokrácia-felfogás és parlamentarizmus szempontjából az országnak szüksége lett volna. Elsősorban a kétharmados törvényekre gondolok. Igaz: ezt akarták tőlünk kicsalni. Ez teljes rosszhiszeműséggel történt a másik oldal részéről, s mi naiv módon belesétáltunk ebbe a csapdába. Hiszen a kétharmados törvények esetén – paktum nélkül is – ha van kompromisszumkészség a kormánypártok és az ellenzék között, akkor eredményre lehet jutni. Ami a részleteket illeti, én a konstruktív bizalmatlanság intézményének nem tulajdonítok olyan nagy jelentőséget, hiszen egyszerű többséggel is igen nehéz kormányt buktatni. Sajnos akkor engem is befolyásolni lehetett azzal, hogy fel kell adni azt a „szocialista vívmányt”, ami a miniszterek visszahívhatóságát, a miniszteri felelősséget jelenti. Ma már világosan látom, hogy ez hiba volt. Hiszen ha ez a megkötöttség nem következik be, akkor az elmúlt négy évben – akár még kormánypárti átszavazásokkal is – meg lehetett volna buktatni egy-egy hozzá nem értő vagy korrupt minisztert.

– Göncz Árpádot tekinti a paktum egyetlen nyereségének. Ez így is van. De szabad-e ennyire személyiségfüggővé tenni, hogy a köztársasági elnök „gyenge” vagy „erős”?

– Nem, nem szabadna. Bár mi továbbra is azon az állásponton vagyunk, hogy a magyar parlamentarizmus hagyományainak jobban megfelel az úgynevezett „gyenge” elnöki szerep. Az elmúlt évek keserű tapasztalatai azonban rá kellett hogy döbbsenjenek bennünket: a demokrácia védelme – itt és most – megkövetelte, hogy legyen egy jogilag kissé gyenge, ám személyében mégis erős köztársasági elnök.

– A szocialisták az egyik sürgető feladatnak tartják, hogy alkotmányjogilag is erősítsék a köztársasági elnök szerepét. Akkor most ezt a szabaddemokraták fogják „megfűrni”?

- Nem vagyok alkotmányjogász, ezért nem részletezem, hogy milyen kompromisszumos megoldások lehetségesek.
- *Megkötötték a paktumot, majd rövid időn belül bekövetkezett az SZDSZ válsága. Számomra ez a demokratikus ellenzék vezetőinek háttérbe szorulásaként jelent meg. Mi volt ennek az oka?*
- A válságban objektív politikai okok is közrejátszottak, valamint a párton belüli szociológiai motívumok is felerősítették a megosztottságot.
- *Mi volt az objektív ok?*
- Az SZDSZ az ellenzéki szerepét kétféleképpen foghatta volna fel. Az egyik: továbbra is marad a rendszer-váltás következetes híve, legradikálisabb szószólója, és mint ilyen, támogatja a hatalomra kerülő pártokat, s ellenfélnek tekinti az ugyancsak ellenzékben lévő szocialistákat. A másik: következetes ellenzékként megpróbálja hatalmában korlátozni és ellenőrizni az MDF vezette koalíciót. Ebben az esetben viszont potenciális szövetségese az MSZP-nek. Nem különösebben titok, hogy én az utóbbi szerep mellett érveltem a kezdetektől fogva. Ahogy a párt történelmi szárnya is nagyjából ezt a nézetet képviselte. Az újonnan jöttek, valamint a konzervatív liberálisok viszont úgy érezték: túlzottan nagy a tradicionális szárny szerepe a párt irányításában. Új vezetőt választottak tehát a párt élére, de a hozzá fűzött túlzott várakozások hamar kifulladásra vezettek. Ezt követően ismét a történelmi szárny képviselői vették a kezükbe a dolgok irányítását, csakhogy már szélesebb bázison, némiképp megosztva is a párton belüli irányítást, feladatokat, szerepeket. Persze most nagyon leegyszerűsítve mondom mindezt el. De ez a lényeg.
- *Számomra elméletileg is egy igen nehezen feldolgozható probléma, hogy a demokratikus ellenzékből kinövő „kemény mag” – miközben szociálliberális-szociáldemokrata értékeket is magáénak vallott – a rendszerváltást követően miért nem fogadta el az MSZP kinyújtott kezét?*
- Nem szeretném, ha ez a beszélgetés személyeskedéssé válna. Azt hiszem, hogy azt az elvi félelmet kellene inkább értelmeznünk, amely – megint csak leegyszerűsítve – úgy fogalmazódott meg bennünk: a mi szabadelvűségünk összeegyeztethető a gazdasági átmenetből fakadó viszonylagos állami szerepvállalással, a szociális védelemmel. Ezt a törekvést tapasztaljuk az MSZP-ben is. De tapasztaljuk a szociális demagógia iránti fogékonyságot, a szakszervezetek „hatalomba emelésének” rejtett igényét is. Ha látunk intézményes garanciákat arra, hogy ez nem következik be, akkor lehet szó az együttműködésről. Ezt végül is a közös ellenzéki szerep – különösebb egyeztetés nélkül – ki is alakította. De ez nem jelenti azt, hogy az MSZP-t vagy az SZDSZ-t ideológiai vagy értékrendszeri alapon össze kellene csúsztatni: ezt teszik ellenfeleink, így érvelt a mostani választási kampányban a jobboldal. Elég most csupán a „liberálbolsevik” jelzőre utalnom, amely történelmi és filozófiai értelemben is badarság. Ez a két párt kétféle párt. De a különbségek közöttük nem olyan nagyok, hogy kizárnák az együttműködés lehetőségét.
- *Hogyan élte meg a Horthy-rendszerrel foglalkozó, történész Szabó Miklós az elmúlt négy évet? Jól látom-e, hogy Ön sokkal megkeseredettebb és egyben radikálisabb, mint '89-ben, '90-ben volt?*
- Jól látja. Én mindent lehetségesnek tartottam, de más dolog elképzelni valamit és más szembetalálkozni vele. Történészként természetesen elképesztő volt látni, hogy az MDF vezette koalíció a Horthy-rendszer restaurálását készíti elő. De politikai értelemben ennél is

jobban megrémisztett demokrácia-felfogásuk. A két elektronikus médium elfoglalására tett lépések, valamint a köztársasági elnök megbuktatására irányuló törekvések láttán – voltaképpen 1992 őszétől – bennem egyre inkább megérett a felismerés: itt egy diktatúra készülődik. Ettől kezdve bennem már semmi kétség nem volt a tekintetben: nekünk együtt kell működni a jobboldallal szemben, szövetségre kell lépni a baloldallal, az MSZP-vel.

– A szélsőjobboldali, fasisztoid jelenségek nem erősödhetek volna ennyire fel, ha ezeket hallgatólagosan nem támogatja a vezető kormánypárt. Az elhatárolódás már eső után köpönyeg volt, hiszen a szellem kiszabadult a palackból.

– Én is így láttam. Sőt. Magamban katasztrófának tartottam már 1990-ben is az MDF győzelmét, mert már akkor felfedezni véltem bennük mindazokat a torzult értékeket, amelyek azután a hatalom következtében felerősödve jelentek meg. De akkor még úgy gondoltam, hogy mégis vannak köztünk rendszerváltó közös vonások. Azután ez az érzés nagyon gyorsan szertefoszlott. Engem, akit talán legérzékenyebben a rendőrállamiság kérdése érint, egyszerűen sokkolt, ahogy ezeket az intézményeket átvették és működtették. Az volt az érzésem, hogy ugyanazok figyelnek meg bennünket és ugyanazon okokból, mint régen. 1992 után pedig egyértelművé vált, hogy a teljes apparátust átvették és a saját érdekeik szerint működtetik. A leglátványosabb jele ennek a köztársasági elnök ellen szervezett emlékeztető Kossuth téri akció volt. Én azért azt nagyon remélem, hogy nemcsak publicisztikai szinten vetődik majd fel: a felelősséget a '92 október 23-án történelemért az akkori belügyminiszternek, a későbbi kormányfőnek kell viselnie.

– Feltételezem, hogy mint alapvetően republikánus szemléletű gondolkodót, már a demokratikusan választott parlament első lépései is elkéséríthették. Például a Kossuth-címer helyett a koronás címer elfogadása, ami több volt, mint egyszerű címerkérdés. Jelezte, hogy milyen történelemkép, értékrendszer vezérli a honatyák jelentős részét. Vagy ezt csak utólag lehet így értelmezni?

– Nem. Én már akkor teljesen le voltam sújtva, mert pontosan értettem ennek a jelképnek a történelmi és politikai üzenetét. Ráadásul nemcsak a másik oldal szavazott a koronás címer mellett, hanem saját frakciómban is – ahol én voltam az egyik vezérszónok a Kossuth-címer mellett – egy másik vezérszónok a koronás címer mellett érvelt. Ez a személyiség aki az SZDSZ szélsőjobboldalát, ezt a fajta tradicionalizmust személyesítette meg 1994-ben már nem indult a képviselőjelöltként.

– Furcsa, hogy Tellér Gyulát ilyen kulcsfigurának tekinti. Kívülről nézve az SZDSZ ideológiai radikálisait, én inkább Tölgyessy Pétert vagy Tamás Gáspár Miklóst ítélem meg így.

– Pedig Tellér volt – hogy úgy mondjam – az igazi szélsőséges. Tölgyessy-ben voltak vonzódások a vegytiszta liberális megoldások iránt, képviselt egyfajta liberális konzervativizmust is. TGM pedig az akkor aktuálisnak vélt nyugati álláspontot képviselte, azt a nagypolgári liberalizmust, amely szemben állt a jóléti állammal, és következetesen piacpárti volt. De azóta már mindketten felülvizsgálták ezt az álláspontot. Egyébként nem csupán az SZDSZ-ben voltak – s ezt akkor tekintsük szimbólumnak – koronás címer pártiak. Ha akkor kérdez, valószínűleg nem mondom el, de egészen elképedtem, amikor a parlament alakuló ülésére az egyik fideszes Bocskai-egyenruhában jelent meg.

Komolyan: nem tudtam, hogy most sírjak-e vagy nevessek.

- *Az Ön szemében a Horthy-temetés volt a perdöntő a tekintetben, hogy mi készül itt?*
- Már a korábbi történelmi át- és újraértékelések, a Don-kanyar szerepe, a háborús bűnösök rehabilitálása, a történelmi kulcsfigurák átfestése azt az érzetet keltette bennem: itt most megint megpróbálják kibillenteni a kort. De a csúcs valóban Horthy újratemetése volt. Bevallom: erre azért nem számítottam. Pontosabban, kalkuláltam vele, de nem gondoltam, hogy ilyen gyorsan bekövetkezik. Mint ahogy nem gondoltam volna, hogy az egyházak – főként a katolikus egyház – ilyen államegyházi szerepkörre vállalkozik. Hogy elméletileg és fizikailag is áldását adja a kormányzat feudális akcióihoz. Vagy hogy ennyire nem szólal meg – vagy nem szólal meg idejében – a kisebbségellenes, a rasszista, a fajgyűlöletet felébresztő hatalmi vagy hatalomközeli megnyilvánulások láttán.
- *Történészként mi a véleménye: milyen gazdasági, szociológiai és ideológiai okok vezethettek oda, hogy az elmúlt években felerősödtek a kisebbségellenes nézetek, hogy nyílttá vált a zsidózás, és teret nyert a hétköznapi antiszemitizmus?*
- Azt hiszem, hogy szociológiai értelemben nem erősödött fel a társadalmi bázisa a hétköznapi antiszemitizmusnak. Inkább a veszélyessége nőtt meg azért, hogy közéleti megerősítést kapott, mert a kormánypártok teret engedtek ezeknek a megnyilvánulásoknak. Az antiszemitizmus jelenlétét egyébként azzal magyarázom, hogy Magyarországon meggyökeresedett az az előítélet, hogy a zsidóság minden társadalmi rendszerben jól jár. Hol a gazdagságukat, hol az üldöztetésüket, hol a kapcsolataikat tudják előnyökre, politikai tőkére váltani. Meggyőződésem, hogy éppen ezért Magyarországon nyoma sincs a lakosság széles rétegeiben a holocaust miatti lelkiismeret-furdalásnak. A hétköznapi antiszemitizmus felerősödésében azonban alapvetően az játszott közre, hogy az Antall-kormány az előző rendszer mindenfajta kárvallottjaiból akarta megteremteni a maga bázisát. Azokból is, akik különböző okokból frusztráltak maradtak, s azokból a tehetségtelenekből, akik ugyan felajánlkoztak a Kádár-rendszernek, de szolgálataikra alkalmatlanságuk miatt nem tartottak igényt. Nos, most ezek az emberek megtalálják bajaik okát, amely legkézenfekvőbben – a magyar múltból eredeztetően is – a zsidók.
- *Úgy gondolom, hogy a zsidókérdés politikai-szociológiai okainak feltárásában s az antiszemitizmus elleni egyértelmű fellépésben a legnagyobb liberális párt az elmúlt években meglehetősen visszafogottan viselkedett. Holott a szabadelvű pártoknak a lehető legkövetkezetesebben és jóval erélyesebben kellett volna e tekintetben is hallatni hangjukat. Lehet, hogy az SZDSZ ambivalenciája – túl a párt elleni ocsmány propagandakampányon – abból is ered, hogy a párt vezetői között akadnak zsidó származásúak, s nem akarták, hogy e kérdés boncolgatásával további támadási felületet nyissanak maguk ellen?*
- Ez sajnos így volt. Ha már személyes megkeseredettségem okait kérdezte, akkor – az említetteken túl – valóban ez az oka. Én valóban nagyon rosszul viseltem ezt a gyámoltalanságot.
- *Ez gyámoltalanság volt, vagy nem tudták kezelni a problémát?*
- Gyámoltalanság volt. Természetesen elvileg fellépett az SZDSZ minden olyan esetben, amikor az emberi szabadságjogokat, a kisebbségi jogokat sérelem érte. Csak nem volt elég harcos...

– Már az említett 1989 végi interjúmban is jelezte, hogy a „népi-urbánus” ellentét fellobbanásának, illetve az SZDSZ és az MDF közötti választó-vonalként való értelmezésének milyen történelmi okai és milyen jelenkori veszélyei vannak. Nemrég valamelyik cikkében ezt a problémát úgy nevezte: ez nem más, mint latens zsidózás. 1990-ben miért fogalmazott még kíméletesebben?

– Azért nem fogalmaztam ezt meg akkor ilyen egyértelműen, mert nem akartam a demokratikus átalakulás nyertes pártjának legitimitását megkérdőjelezni. S reménykedtem, hogy mivel az MDF-ben is több irányzat volt jelen, nem ez a vonal lesz a domináns. Tehát hogy javulni fognak.

– De romlottak.

– Valóban.

– Ez a hatalom természetéből következett?

– Elvben nem kellene a hatalomból magától értetődően következnie, már ha az egy demokratikusan értelmezett hatalomgyakorlás: vagyis ha nem uralomként, hanem négy évre megválasztott kormányzati felelősségként fogja fel hatalmát. Azt hiszem, hogy alapvetően azért rontott rajtuk a hatalom, mert voltaképpen senkit sem képviselnek. Nincs a társadalomban bázisuk. Az MDF program–szerűen létre akarta hozni azt a nemzeti keresztény középosztályt, amelynek már több mint 40 éve nincs történelmi folyamatossága ebben az országban. Egy ilyen program eleve nem lehet demokrata.

– Ez azt jelenti, hogy nem tekinti demokráciának az elmúlt négy évet?

– Nem tekintem az MDF-et demokratikus pártnak, sem az elmúlt négy év kormányzását demokratikus kormányzásnak. De a rendszer demokratikus volt. Hála az ellenzéknek, a sajtónak, a köztársasági elnöknek és az Alkotmánybíróságnak. Ezek az intézmények tették lehetővé, hogy az autoriter kormányzati törekvések ellenére gátat lehetett vetni a diktatórikus törekvéseknek. Mert továbbra is állítom, hogy ezek léteztek, és hogy készültek forgatókönyvek a választások megakadályozására. Ám végül demokratikus úton, választásokkal meg lehetett buktatni ezt a kormányt.

– Ön is igen gyakran érvel azzal, hogy milyen fontos lenne a magyar demokratikus fejlődés szempontjából, ha felerősödne a civil mozgások. Ugyanakkor az elmúlt évek egyik jelentékeny civil mozgolódását – a Demokratikus Charta bázisán létrejövő tömegkezdeményezést – tudtommal SZDSZ-politikusként nem támogatta. Miért?

– Ez nem elvi elhatárolódás volt. Szemben több más, pártomon belüli politikussal, én erkölcsileg éreztem vitathatónak, hogy az országos tanács tagjaként egy független értelmiségi mozgalomban részt vegyek.

– De hát a Chartát az SZDSZ hozta létre, s a bázisát a szociálliberálisok meg a szocialisták adták.

– Én úgy gondoltam, hogy ebben elsősorban független szaktekintélyeknek kell részt venniük, akik persze kapcsolódhatnak egyik vagy másik párthoz.

– A „Charta-ügynek” ma szerintem az ad különös aktualitást, hogy a két párt koalícióra van ítélve. Mert tagadhatatlan: a Chartát Kis János találta ki, hozta létre a demokrácia védelmében, s csatlakozott hozzá jó néhány SZDSZ–szimpatizáns reprezentáns értelmiségi. Akkor éppen hogy megengedték, hogy néhány szocialista is részt vegyen benne. Később kiderült: a Charta alkalmas

lehet rá, hogy összefogja a két párt közötti mezőben lévő értelmiségieket, és vonzáskörzete adhatja azt a kiterjedtebb szociálliberális bázist, amelyre mind a két pártnak szüksége lett volna. De Önök nem akarták, hogy a szocialistákkal hirbe kerüljenek, ezért leállították a mozgalom kiszélesítését. Holott ha létrejött volna, tán jobban elő tudta volna készíteni a társadalmat egy szocialista–szabaddemokrata koalícióra.

– Ebben valószínűleg sok igazság van. Én a Charta-mozgalommal egyetértettem.

Személyesen pedig nem támogattam. Pártfegyelemből. Ezt tekintse önkorlátozásnak.

– *A 94-es választásokon meglepően magas aránnyal az MSZP győzött. Ez a baloldal győzelme?*

– Igen. Én osztom azt a nézetet, hogy elsősorban valami ellen szavaztak az emberek.

Elutasították az autokratikus politikai hatalmat. Részben mert inkompetensnek tekintették, részben mert nem értettek egyet a politikai rendszerváltást követően a gazdaságban történt intézkedésekkel, amelyek szociálisan kiszolgáltatottá tették a társadalom jelentős csoportjait. S nem utolsósorban elutasították azért, mert pökhendinek tartották őket. Olyan politikusoknak, akiket nem érdekel a társadalom baja. Ahhoz képest, ami az elmúlt négy évben ebben az országban történt, a baloldal tudott felmutatni alternatívát. Ezt az emberek hihetőnek tartották, ezért szavaztak rájuk.

– *Ebben az értelemben a közvélemény az SZDSZ-t is a baloldalra sorolta!*

– Azt hiszem, hogy ennek ugyan az SZDSZ-en belül nem mindenki örül, de ettől még így van.

– *Mondhatjuk úgy, hogy ez az első olyan pillanata a magyar történelemnek, amikor a baloldal – minden külső nyomás nélkül, demokratikus körülmények között – hatalomba kerülhet?!*

– Ilyen valóban nem volt. Igaz, összesen három szabad választás volt eddig Magyarországon.

– *A szocialisták programja viszont nem klasszikus szociáldemokrata program. Nem mondják azt, hogy itt demokratikus szocializmus lesz, azt sem mondják, hogy meg kell szelídíteni a kapitalizmust. Ezzel szemben azt állítják, hogy válságkezelésre van szükség, amely további megszorító intézkedéseket igényel, hogy a leginkább rászorulókat segíteni, védeni kell, és hogy az állam szerepének további korlátozása is indokolt.*

– Valóban, az MSZP gazdasági programja és az SZDSZ programja között nagyon sok az azonosság. Mindkettő szociálliberális program a tekintetben, hogy a tervezett szociális intézkedések még nem korlátozzák egyik program liberalizmusát sem. Ez lehet a bázisa az együttműködésnek. Amely mindkét részről igen nagy felelősséget jelent, hiszen nagyon nehéz lesz megfelelni a két párttal szemben támasztott várakozásoknak. Ráadásul azzal is tisztában kell lennünk, hogy a gazdaságban csodákra senki sem képes. Tehát csak lassú felemelkedéssel lehet számolni, miközben a társadalom türelme és bizalma ismét megfogyatkozhat.

– *Az MSZP kinyilvánította, hogy koalícióban szeretne kormányozni, s hogy elsősorban az SZDSZ-t tekinti partnernek. Milyen érvek szólnak a szabaddemokraták szempontjából a társulás ellen?*

– Az az egyetlen érdemleges ellenérv, hogy így megint nem lesz ellenzék. Azt az argumentációt én nagyon problematikusnak érzem, hogy azért kell belemenni, hogy ellensúly legyünk. Aki most vállalja a kormányzást, az a szélesebb társadalmi támogatottság

reményében teszi, mert tudja: a szükséges intézkedések így talán könnyebben megvalósíthatók.

– *Legalább ennyire ellentmondásos az az érv, hogy majd kívülről, ellenzékként „megtámogatják” – ha indokolt – a szocialistákat.*

– Valóban. Bár létezik konstruktív ellenzékiesség is, de én sem tekintem elfogadhatónak a konkrét helyzet ismeretében a „mindenáron ellenzéki maradni” magatartást. Részben mert olyan pártokkal lennénk együtt ellenzéki, amelyektől sokkal több választja el, mint attól, akivel most esetleg nem lépünk kormányra.

– *A társadalom szemében ez úgy is felvetődhet: nem vállalja a kormányzás felelősségét!*

– Igen, s ennek nagyon rossz következményei lehetnek. Felerősödhet az a nézet, hogy az SZDSZ voltaképpen egy értelmiségi klikk, amely nem vállalja döntéseinek társadalmi következményeit.

– *Tételezzük fel, hogy létrejön a koalíció. Mire lehet képes ez a két párt együtt? Ennek a négy évnek milyen nyoma lesz-lehet a magyar történelemben?*

– Én elsősorban azt várom ettől a társulástól, hogy – éppen a szélesebb támogatottság révén – meg tudja kezdeni azokat a lépéseket, amelyek végképp modernizációs pályára állítják az országot. Tisztában vagyok azzal, hogy népszerűtlen intézkedéseket kell ennek érdekében hozni. Ezt egyfelől úgy lehet eladni a társadalomnak, hogy nagyon őszintén feltárja a valóságot. Másfelől pedig úgy, ha a kétharmados többség tudatában nemzeti egységkormányként működik.

– *A reménybeli koalíció is feljogosít rá, hogy végül arról kérjem a véleményét: milyen lesz-lehet rövidebb-hosszabb távon a liberalizmus és a baloldal viszonya Európában, a régióban és hazánkban?*

– Ami a nyugat-európai helyzetet illeti, nem szabad abból kiindulni, hogy a pártnevek valamelyik tömörülést liberálisnak vagy konzervatívnak mutatják. Én az angol tory pártot, vagy Giscard d’Estaing pártját liberálisnak tekintem. Ami a térség, illetve Magyarország jövőjét illeti, a tulajdonviszonyok átrendeződésével – azt hiszem – ki fog alakulni egy új liberális párt, amely elsősorban a polgárság pártja lesz. De az is lehet, hogy a mai SZDSZ válik ketté: jobboldali liberálisokra és baloldali liberálisokra, attól is függően, hogy mennyire lesz szociálisan kiélezett a piacgazdaság stabilizálása. A baloldali pártokra a modern szociáldemokrata szerepkör jut: elsősorban munkavállalói érdekeket kell hogy képviseljenek, s hosszabb távon törekedniük kell a jóléti állam megvalósítására. Szerintem a mai átmeneti állapotokban a szociálliberális pártok és a szociáldemokrata pártok törvényszerűen ugyanazzal a feladattal szembesülnek: le kell nyesegetniük az új keletű kapitalizmus vadhajtásait, de úgy, hogy közben a szerves piaci folyamatok kialakulását ne akadályozzák. S mindkét politikai tömörülés tiszte – szerintem –, hogy ne törődjenek bele, hogy széles néprétegek elszegényednek, tartósan lecsúsznak, szociálisan kiszolgáltatottá válnak.

– *De végig kell-e járni újra az utat, újrakezdve a múlt század kapitalizálódásának történelmét, vagy az elmúlt negyven évnek van-e olyan pozitív öröksége, ami lehetővé teszi, hogy egy magasabb szinten, szociálisan kevésbé kiszolgáltatottan kapcsolódjunk be újra a világpiacba?*

- Hogy mennyire kell újra végigjárni az utat, az egy nagyon komplikált kérdés, és az eddigi történelmi tapasztalat még kevés az egyértelmű válaszadáshoz. Egyelőre csak reménykedni lehet, hogy a szociális elosztórendszerekben, a munkanélküliség és a szegénység kezelésében nem kell mindent „újrakezdeni”. Egyebek között ezért van szükség a liberális és a szocialista, szociáldemokrata pártok együttműködésére. De ugyanez az együttműködés lehet garancia arra is, hogy a szociális nehézségek súlyától megrettenő
- s egymagában kormányzó – szocialisták ne nyúljanak diktatórikus módszerekhez vagy ne kényszerüljenek bele ilyen szerepekbe.
- *Számomra ez egyértelműen azt jelenti: az SZDSZ-nek vállalnia kell a koalíciót az MSZP-vel.*
- Nekem is az a véleményem: felül kell emelkednünk szűkebb pártérdekeinken. Ez most történelmi felelősségünk is.

1994. június 3.

Mozgó Világ, 1994. július

A rendszerváltás prolongálódott

Szabó Miklós országgyűlési képviselővel, jeles történésszel és politikai publicistával politikai gondolkodásának kialakulásáról beszélgettünk, éspedig nemcsak abból az alkalomból, hogy ma lett hatvanéves – nemrég jelent meg politikai és történelmi esszéinek újabb gyűjteménye is, a MŰMIÁK ÖRÖKSÉGE. Már a cím is arra utal, hogy az írások nagyobb része az elmúlt években született, és azokról szól. – *Lukácsy András*

– *Honnan ered az ön közismerten liberális elkötelezettsége; honnét kapta az első inspirációt? Otthon, a családban?*

– Apám magántisztviselő volt, eredendően náciellenes, és mindenestől az angol típusú liberalizmus híve, de nem volt olyan helyzetben, hogy nézeteit társadalmi szinten érvényesíteni tudta volna. Talán éppen csak a családjában.

– *Kínált-e a történésznek a maga diszciplínája olyan tanulságokat, amelyek nézeteit befolyásolták?*

– A dolog éppen fordítva történt. Engem már a kezdetektől a politika érdekelt, ám az persze nyilvánvaló volt, hogy a diktatúrában semmi közöm se lehet hozzá. Tehát amikor 1954-ben érettségiztem, olyan szakot kellett keresnem, amely közel áll a politikához: ezért lettem történész. Ha ez az érettségi később történik, akkor bizonyára filozófiát tanulok, ám ezt akkoriban mindenestől a marxizmus helyettesítette. Mivel azonban a politikai gondolkodás Magyarországon általában történelmi koncepciókban fejezi ki magát – rosszabb esetben politikai mítoszokban –, kézenfekvő volt számomra a történelmi stúdiumok folytatása.

– *Tehát már kezdetben a politika érdekelt. Melyek voltak a közvetlen indítékok, amelyek ide vezették?*

– Nagyon szorosan kötődtem 1956-hoz mint politikai eseményhez. Nem voltam akkoriban különösebben aktív, nem is voltak börtönéveim, de kitörölhetetlenül bennem maradt a politikai élmény. Inkább társadalmi vagy társasági kapcsolatok révén kerültem az aktív ötvenhatosok táborába: néhai Gáli Józsefet említeném, a költőt, vagy Hegedűs B. Andrást. Ha jól emlékszem, mi is Andorka Rudolf egy összejövetelén ismerkedtünk meg. Ezeket a kapcsolatokat tovább ápoltam, s később az ötvenhatos eszme már mint történészt is érdekelt, tudniillik hogy átmenthessem az utókornak.

– *Ez azt is jelenti, hogy nem számított közeli radikális változásra?*

– A rendszerváltást mindig is mint lehetséges alternatívát fogtam fel. Itt persze megbúvik egy belső ellentmondás: tudtam, hogy a demokratikus út a helyes, másfelől magam sem hittem benne, hogy megérhetem. Lélekben sohasem fogadtam el a Kádár-érát. A korábbi tapasztalatok alapján azt gondoltam, hogy a bomlás felülről fog megindulni, mint egykor Nagy Imre körül történt. Hogyan alakultak a dolgok ezzel szemben? A folyamat a Szovjetunióban indult el, és természete még ma sem magyarázható meg pontosan. A Brezsnyev-éra vége felé kialakult egy pártellenzék, ezzel párhuzamosan egy gazdasági bomlási folyamat. Magyarországon is megindult egy hasonló erózió a felső vezetésben, ugyanakkor nem alakult ki olyan belső ellenzék, mint a szomszédban, s ha volt is, csak kismértékben tudott beleszólni az események alakulásába. Először az 1968-as új

mechanizmusban mutatkozott valamelyes lehetőség arra, hogy egy pártellenzék hangot kapjon és a „Lukács-unokák” kezdték is megfogalmazni az ezzel kapcsolatos politikai ideológiát, de ez a folyamat még korainak bizonyult és befulladt.

– *A hetvenes évek végén illetve a nyolcvanasok elején, amikor az értelmiségi ellenzék aktivizálódott, ön milyen koncepciót alakított ki?*

– Valóban szakadás történt a radikális értelmiség legjava és a rendszer között. Ám én nem hittem, hogy ez az ellenzék meg tudja fordítani a politika menetét. Volt szerepe benne, de a fordulat nem általa zajlott le.

– *Minek tulajdonítja az első választások egyértelmű polgári-konzervatív eredményét?*

– Az első és legfontosabb körülmény az, hogy mivel a régi rendszert nem egy átfogó ellenzékiesség döntötte meg, ez a rendszer az előállt helyzetben át tudta játszani a hatalmát bizonyos ellenzéki csoportoknak. Azért elsősorban a Magyar Demokrata Fórumnak, mert a rendszeren belüli ellenerők Pozsgay Imre körül csoportosultak; ő és társai pedig a nacionalista-polgári ellenzékkel álltak kapcsolatban. Mivel maga a társadalom meglehetősen bizonytalan volt az átalakuláshoz való viszonyában, hiszen az a feje fölött zajlott, a választók többsége arra a pártra szavazott, amely minél csekélyebb változást kínált. Kis változást hosszabb időtartamban, lassú ütemben. Ezért volt olyan nagy hatása annak a bizonyos „nyugodt erő” jelszónak.

– *Ezt ma így látja; mi volt az álláspontja 1989–90-ben az akkori helyzetről?*

– Én a radikális változtatások híve voltam, és az első perctől kezdve nem hittem, hogy az áldozatokkal járó gazdasági átalakulást meg lehet úszni. Nagy bajnak tartottam, hogy egy antidemokratikus koalíció győzött, éppen abban az időpontban, amikor a társadalomnak bele kellett volna tanulni a demokráciába.

– *Újraolvastam cikkeit és tanulmányait: ezért történt tehát, hogy kezdetől fogva élesen bírálta az MDF-koalíciót?*

– Így van. Politikailag nagyon veszélyesnek tartottam a Horthy-rendszer rehabilitációját, sőt időnkénti felmagasztalását: én egyértelműen progresszív és előremutató változásokban gondolkodtam.

– *Ezekből az írásokból az is kiderül, hogy a rendszerváltástól kezdve Szabó Miklós a liberális és a szocialista baloldal szövetségét tartja elérendő feladatnak.*

– Valóban olyan változásra gondoltam, amely a jelenlegi helyzetben is adva van; hogy egy szocialista-liberális baloldali tömböt vált majd a kormányzásban egy nacionalista-jobboldali blokk, és viszont. Ha pedig a jobboldali pártok nem lennének elég erősek ehhez, a perifériára szorulnának, akkor a távolabbi jövőben egy liberális és egy szocialista kormányzás váltaná majd egymást.

– *Nem gondolja, hogy a jelenlegi felállásban, amely elgondolása szerint ideális, a liberális eszmék mégis hátrább szorultak?*

– A radikális gazdasági reform eredendően liberális gondolat; szükségképp ezt vette át az MSZP is. Ám a gazdaság következetes piaci rendszerré való átalakítását az MSZP vezetésén belül olyan erők képviselték, amelyek közel álltak a liberális gondolathoz, és személyükben is szimpatizáltak a szabaddemokratákkal. Az SZDSZ-hez kapcsolható az egyértelmű nyugati

orientáció programja. A szocialistáknál olykor felmerül egy harmadikutas vagy neutralista gondolat is.

– *Ön korábban mintha az SZDSZ vezetőség első vonalában állt volna, ma azonban kevesebbet látni. Tudatos visszahúzóds ez?*

– Az idősebb nemzedékhez tartozom, és úgy vélem, utat kell nyitnunk a fiataloknak. 1988–89-ben is azt gondoltam, hogy az én politikai szerepem csupán alkalmi, és a feladatok igazi végrehajtása az ifjabbakra vár majd. Viszont igen fontosnak tartom azt az ideológiai munkát – ha ez nem is oly látványos – amit a párt érdekében kifejték.

– *Ha valami csoda folytán a történész ki tudna lépni a magánemberből és a politikusból, elégedett lenne a mai helyzettel vagy inkább türelmetlen?*

– Hajlalomnál fogva türelmetlen vagyok. Az előző kormány sokat mulasztott, és öröksége kísértett még egy darabig, így az igazi rendszerváltás prolongálódott. A változás tulajdonképpen kétpólusú. A politikai rendszer leépülése hamar megtörtént, viszont a gazdasági rendszerváltás elhúzódott. Marxista terminológiával megfogalmazva: a felépítmény átalakult, az alap pedig változatlan maradt. Most érkezünk el egy olyan pillanathoz, amely alkalmas lehet arra, hogy az igazi rendszerváltás – a gazdasági struktúráé is – létrejöjjön.

– *Leszögezhetjük tehát, hogy alapvetően a radikális átalakulás szükségességében gondolkodik. Ebben egyet is értünk. Az első reakciókat tekintve azonban nem volt az új gazdasági program bejelentése kissé, hogy is mondjam, ügyetlen?*

– Itt több dolgot kell megemlíteni. Minthogy az emberek puha diktatúrában éltek, ezért a rendszerváltást nem érzékelték oly mértékben felszabadulásként, mint az 1956-ban történt. Ha így lett volna, akkor most könnyebben követelhetnénk áldozatokat, és a társadalomban erre meg is volna a készség. Másfelől azonban egyetlen párt sem indulhat a választási harcban azzal, hogy az életszínvonal csökkenését hirdeti. Legfeljebb átmeneti áldozatokat lehet követelni. E tekintetben még mindig az SZDSZ programja volt a legradikálisabb. Nem sok értelmét látom annak, hogy szükséges intézkedéseket elhallgassunk. De bízom benne, bármennyire is a kádári diktatúrában éltek az emberek, legalább megértik a változások szükségességét, ha nehezen is fogadják el.

– *Mit vár a történész és a politikus a közeli jövőtől, beleértve az új választásokat?*

– Nagyjából a legutóbbi választások eredményének megismétlődésére számítok, talán ez a koalíció valamelyest erősödni is fog. Föltéve persze, ha a jelenlegi gazdasági intézkedések már kezdik éreztetni a hatásukat. Ezenkívül három esztendő nem elég arra, hogy az inga az ellenkező irányba lengjen ki, kivéve azt a körülményt, ha igazán ütőképes új párt alakulna. A jelenlegi jobboldal megerősödésénél valószínűbbnek tartom, hogy a szélsőbal erősödjön.

– *Visszatekintve az elmúlt évtizedekre: meg van elégedve pályájával, jól érzi magát a bőrében?*

– Azt hiszem, igen. Rangnak tartom már azt is, hogy képviselő vagyok, és minden önhittség nélkül regisztrálok, hogy mint szakembernek és politikusnak bizonyos nevem lett a közéletben. Politikai szempontból ott vagyok, ahol lenni akartam, és örülök, hogy van olyan párt, amellyel mindenestől azonosulni tudok. Nem kis dolog ez egy olyan múltú országban, mint amilyenben mi élünk.

Magyar Hírlap, 1995. május 6.

Bűnbak-e a pénzszerző?

A televízió *A Hét* című műsorában Tőkéczy László politikai elemző úgy nyilatkozott: a közvéleménykutatási adatok tükrében látható, hogy az SZDSZ a legnagyobb vesztese az elmúlt két és fél év belpolitikai fejleményeinek. Hogyan vélekedik ön erről? – kérdeztük erről az SZDSZ volt ügyvivőjét, Szabó Miklóst. – *Megyeri Dávid*

– Vesztes csak a meccs végén van, márpedig ez a mérkőzés másfél év múlva lesz; addig sok minden történhet. Egyelőre csak annyi állapítható meg, hogy az SZDSZ kétségtelenül rosszul áll. Megjegyzendő azonban, hogy éppen a mostani közvélemény-kutatások fényében az is látható: az MSZP eléggé behozott bennünket. Ha azonban ön Tőkéczyt idézte, én is hivatkozhatok egy ma már szintén jobboldalinak számító elemzőre, Tellér Gyulára. Ő azt mondta, négy párttal kell számolni, és ezek közt ott van az SZDSZ is, mert a szabaddemokraták mindig nagy feltámadásokra voltak képesek.

– *Nem kellene-e változtatni az SZDSZ kommunikációs stratégiáján, hiszen a felmérésekből olybá tűnik, önök – az ellenkező hiedelmek ellenére – mégsem tudják jól „eladni” a politikájukat.*

– Az előző kormány sem tudta ezt megtenni, hiszen irreális, hogy az emberek elfogadják az élet- színvonal romlását a későbbi javulás biztos ígéretében. Ezt még az sem bírja idegekkel, aki hitelt ad az érveinknek.

– *Az SZDSZ mégis jobban kárát látta a közös kormányrúdnak. Mi lehet ennek az oka?*

– Az MSZP bázisa nemcsak nagyobb, de körvonalazottabb, szilárdabb is. Valószínű, hogy – függetlenül a marxista értelemben vett osztályérdekektől – a valahai MSZMP-tagok egy része így vagy úgy még mindig kötődik az MSZP-hez. Ilyen szilárd kötöttség az SZDSZ-hez kétségkívül nincsen.

– *Mi a véleménye az SZDSZ érintettségéről a Szokai–ÁPV Rt. botrányban? Ön szerint lehet-e alapja a gyanúnak?*

– Amikor ügyvivő voltam, már akkor sem volt a pénzszerzésbe minden ügyvivő beavatva, én sem, így nem tudom megítélni, hogy azok a bizonyos SZDSZ-pártkasszáig el nem jutó pénzek tényleg abba az irányba indultak-e el. Hitelt adok a pártvezetőknek, hogy tudomásuk szerint nem. Nem teljesen kizárható a lehetőség, hogy mégis igen, de hát végül is nem ez a lényeg. A lényeg az, hogy nyakába szakadt a költségvetésnek az, amit a Németh-kormány csinált, az Antall/Boross-kormány pedig végig-görgetett. Volt egy képtelen kötelezettsége a költségvetésnek az önkormányzatokkal szemben, nem lehetett mást tenni, mint alkudni az önkormányzatokkal. A lehetőség az volt: vagy nem kapnak semmit, vagy megegyeznek abban, hogy mennyivel kapnak kevesebbet. Ez az ügylet jogilag nem kifogásolható, politikailag azonban kétségtelenül az. Nem véletlen, hogy a lebonyolítást magánvállalkozásokra bízta.

– *Szentkúti Károly viszont azt vetette föl, hogy a botrányba belekeveredett SZDSZ-tagok, Virágh Attila, volt ÁPV Rt. vezetőségi taggal, Bernhardt Barnabás volt OT-taggal és mindazokkal szemben, akik SZDSZ-tagokként érintettek váltak az ügyben, vizsgálatot kellene lefolytatnia a párt etikai bizottságának.*

– Nem lenne jó, ha a párt ezen pénzszerzőit bűnbaknak odadobnánk és megbélyegeznénk. Ezek az emberek nem magánzsebre dolgoztak. Bár lehetséges, hogy vállalataik hasznára munkálkodtak, ez viszont nem törvénytelen. Fontos hangsúlyozni mindamellett, hogy az ÁPV Rt. vezetőségében az SZDSZ-es kötöttségű Réti Tamás volt az egyetlen, aki nem kompromittálódott, és aki tiltakozott Tocsik Márta megbízása ellen.

– *Mit tehet tehát az SZDSZ ön szerint, hogy a gyanú árnyéka se vetődjön rá a Tocsik-botrányban?*

– Azon az általánosságon kívül, hogy leszögezzük, helytelenítjük az efféle ügyleteket – tekintet nélkül arra, kik keveredtek bele –, többet nem lehet tennünk.

Új Magyarország, 1997. február 12.

Hétből öt párt marad?

A választások felé közeledve a különböző politikai erők aktivizálják magukat, s érdekes a pártok politikai palettán való elhelyezkedése. Nincs olyan igazi középen álló centrupárt, amely rokonszenves lehet a választóknak. Vagyis olybá fest, egy év múlva a bal-, illetve jobboldali erők mérkőznek csak meg egymással. Szabó Miklós politológust kis helyzetértékelésre kértük fel.

- Azért nem állítanám, hogy középen nem lennének pártok. Az más kérdés, hogy ezek nem mindig a centrupártoknak megfelelően viselkednek: időnként jobboldali tűnhetnek. Mindenféleképpen középre helyezném a Fideszt, az MDNP-t, s talán még az MDF-et is.
- *Mi a helyzet az SZDSZ-szel és a KDNP-vel?*
- A szabad demokraták a baloldali MSZP mellett „elbaloldalizálódtak”. A KDNP szerintem egyértelműen jobboldali, sőt az elmúlt években inkább csak jobbra tolódott. Úgy gondolom, a MIÉP-pel való kapcsolattartásuk csak alátámasztja mindezt.
- *Ha már a KDNP-t említettük, fennállhat egy pártszakadás esetükben?*
- Ezt nem lehet kizárni. De ennél sokkal valószínűbb, hogy bírósági döntés ide vagy oda, a Giczy-vonal továbbra is uralkodó marad, Isépyék pedig leválnak a pártról. Azt nem hiszem, hogy új pártot alakítanak, hiszen a KDNP már létszámát tekintve sem akkora párt, mint volt az MDF, amely hasonlóképpen osztódott. Szerintem, ha továbbra is Giczy és Füzessy lesz mérvadó a párton belül, akkor a velük nem szimpatizálók a Fideszbe lépnek majd át, mint ahogy ez megtörtént már az elmúlt hetekben.
- *Így viszont megkérdőjeleződhet a sokak által emlegetett ellenzéki összefogás...*
- Nem valószínű, ugyanis helyi szinten minden zökkenő nélkül választási szövetséget alakíthat a Fidesz, az MDF és a KDNP. Sőt, ez az első választási forduló után kiegészülhet a kisgazdákkal is.
- *A KDNP ilyen széthúzással bejuthat-e a parlamentbe?*
- Nagyon kevés esélyt látok erre. Mint ahogy az esélytelenek nyugalmával készülhet szerintem az MDNP is. Egy év múlva, úgy gondolom, öt párt alkotja majd a parlamenti pártok sorát. A győzelemre három párt az esélyes: a Fidesz, a kisgazdák és az MSZP. Ez egyébként egy rangsort is feltételez részemről. Bejuthat még az SZDSZ és az MDF.
- *Ha ez így alakul, akkor milyen koalíció alakulhat majd?*
- Bármilyen. A mostanság legképtelenebbnek tűnő Fidesz, kisgazda és MSZP kormánykoalíció is létrejöhet.
- *Ez lehetetlen!*
- A lehetetlen a politikában a választásokig tart.

Kurír, 1997. május 5.

A Fidesz a fő jobboldali ellenfelünk

– állítja Szabó Miklós történész, az SZDSZ parlamenti képviselője

Vajon elfér-e két dudás egy csárdában? Illetve milyen ma a Fidesz-Magyar Polgári Párt és a Szabad Demokraták Szövetsége, az egykor választási szövetséget kötött két párt viszonya?

Szabó Miklós történész, szabaddemokrata képviselő szerint az SZDSZ fő ellenfele a jobboldal legerősebb pártja, az önmagát nem liberálisként, hanem szabadelvű pártként meghatározó

Fidesz. – Pogonyi Lajos

– Az SZDSZ tavaly novemberi küldöttgyűlésén Demszky Gábor azt mondta, hogy Magyarországon egyetlen liberális párt maradt, az SZDSZ. A fiatal demokratákról pedig így alkotott véleményt: „A Fidesz olyan csapat, amelyik tud focizni, azt is tudja, mikor kezdődik a meccs, de rossz pályára futott ki”. Segítsen megfejteni a képes beszédet. A Fidesznek az MDF-fel kötött választási szövetségére utalt volna Demszky Gábor?

– Arról van szó, hogy a Fidesz - Magyar Polgári Párt a jobboldal térfelére került. Más kérdés, hogy ez nem új keletű fejlemény. A liberális pártként indult Fidesz már 1993-ban áttért a nemzeti jobboldali táborba.

– Az SZDSZ 1993 elején mégis választási szövetséget kötött a Fidesszel.

– Egyszerűen és sarkítva azt lehet erre mondani, hogy mindkét fél rosszhiszeműen kötötte meg a megállapodást. Mindkét pártnak az volt a hátsó gondolata, hogy megkösse a másik kezét. Vagyis a mi célunk az volt, hogy a Fidesz ne kössön szövetséget az MDF-fel, a fiatal demokraták pedig azt szerették volna, hogy az SZDSZ ne közeledjék az MSZP-hez.

– Utólag halva született ötletnek tartja a négy évvel ezelőtti választási szövetséget?

– Valljuk be töredezmesen, nem egészen őszinte taktikázás szülte ezt a megállapodást.

– Egy klasszikust idézve: azóta összenőtt, aminek össze kellett nőnie. Az SZDSZ az MSZP-vel, a Fidesz

pedig az MDF-fel „kelt egybe”?

– Az MSZP és az SZDSZ egy oldalra került, de nem mondanám, hogy a két párt összenőtt. Úgy tűnik azonban, hogy mára a Fidesz és az MDF által korábban képviselt tábor valóban együvé tartozik. A Fidesztől ez a pozíció a kezdetekben sem volt idegen. A rendszerváltás idején a Bibó, a Rajk és az akkoriban alakult Széchenyi Kollégium fiataljai köztes helyzetben voltak a nemzeti ellenzék és a demokratikus ellenzék közötti mezőben.

– Ők lettek volna az „elvált szülők” gyermekei?

– Ezt annak idején az akkor még fideszes Fodor Gábor fogalmazta meg így. Tény, hogy már akkor is két álláspont képviselői viaskodtak egymással. Nevezetesen: a Fidesz Bibó-kollégista szárnya helyezkedett legkevésbé „nemzeti” álláspontra, míg a „rajkisták” és „széchenyisták” inkább ezen az oldalon álltak. A bibóista szárny mozgalmilag inkább kapcsolódott a demokratikus ellenzékhez, ebben nem volt olyan nagy eltérés a többiekhez képest.

– Több szabaddemokrata vezető hangsúlyozza, hogy az SZDSZ az egyetlen liberális párt Magyarországon. A megszólalók gyakran azt sugallják, hogy a Fideszt nem tekintik liberális pártnak.

– Ma már természetesen más a Fidesz SZDSZ-beli megítélése, mint korábban. Régebben az volt a kérdés, hogy miért nem vagyunk együtt, hiszen 1990–1991-ben úgy tűnt: az alapvető politikai–filozófiai kérdésekben nincs köztünk lényeges különbség. A kérdés az volt: mi az, ami elválaszt bennünket egymástól? Mára egyértelművé és világossá vált, hogy a SZDSZ fő ellenfele a Fidesz, mivel ez a párt ma a jobboldal fő politikai ereje. A Fidesz liberalizmusa vagy ha úgy tetszik, szabadelvűsége ma már nem a legfontosabb kérdés számunkra. Magyarországon a liberalizmus nem olyan „rettenetesen” népszerű, hogy az SZDSZ ezt ki szeretné sajátítani. Legutóbbi küldöttgyűlésünkön tényként rögzítettük, hogy SZDSZ a magyar politikai paletta „egyetlen liberális pártja”. Miután a fiatal demokraták két éve nem győzik magukat elhatárolni a liberalizmustól, furcsa volt számunkra, hogy emiatt a Fidesz egyes vezetői megorroltak ránk.

– *Ezzel kapcsolatban szeretném önnek idézni Stumpf Istvánnak, a Századvég Politikai Iskola igazgatójának a véleményét. A politológus szerint az SZDSZ-nek az a célja, hogy minél inkább beszorítsa a Fideszt a jobb sarokba.*

– Így is meg lehet közelíteni a kérdést. A közvélemény-kutatásokból valóban kitűnik, hogy az SZDSZ 1994-es szavazatainak egy része időközben a Fideszhez vándorolt, míg a nagyobbik rész a bizonytalan szavazók táborába áramlott. Ha a szavazók számára egyértelmű lesz, hogy a Fidesz a jobboldalon áll, akkor az SZDSZ visszaszerezheti az elveszett szavazatok egy részét. Némileg leegyszerűsítve a dolgot: aki Orbánra szavaz, az tulajdonképpen Torgyánt erősíti.

– *Nem hangzik ez túl keményen?*

– A kérdést megfogalmazhatjuk úgy is: aki Orbánra szavaz, az tulajdonképpen az 1991-es MDF-re szavaz. Többen ugyanis nem azért választanák most a Fideszt, mert annyira rokonszenveznek a vele szövetséges MDF-fel, hanem azért, mert elégedetlenek az SZDSZ-szel. Ha valaki elégedetlen a pártjával – más országokban is van ilyen – előfordul, hogy „átszavaz” az ellenoldalra. Nálunk is elképzelhető, hogy ha valaki „büntetésből” nem az SZDSZ-re szavaz, hanem a Fideszt erősíti, akkor ezzel esetleg nemcsak az MDF-et, hanem Torgyánt is kisegítheti. Ezen kell elgondolkodnia az SZDSZ-től elvándorló valamennyi szavazónak.

– *Meglep, hogy ilyen élesnek látja az ellentéteket. A Fidesz és az SZDSZ programjaiban, legalábbis ami a gazdaságot illeti, elég sok a hasonló vonás.*

– A hasonlóság főként a gazdasági fejezetekre nézve igaz. Ugyanígy nincs eltérés a két párt véleménye között a nyugati orientáció kérdésében. Annál több különbség tapasztalható a társadalompolitikai kérdések megítélésében. A Fidesz úgynevezett középosztály-politikája már meglehetősen messze áll az SZDSZ liberalizmusától. Mi óvatosan, de nyíltan a verseny- képes vállalkozói réteg politikai képviselőjének tekintjük magunkat. Annak a rétegnek az ügyeiért állunk ki, amelyik a második gazdaságból küzdött föl magát. A Fidesz viszont újabban a rendszerváltási folyamat diplomás deklaszáltjainak jobboldali tagjaira is igényt tart. Ez egyben azt is jelenti: nem vesz tudomást arról, hogy a rendszerváltás nem azokat deklaszálta, akik ellen a rendszerváltás politikailag irányult.

– *Magyarországon azért jócskán van leszakadt diplomás. Őket is csak kell valakinek képviselni.*

– Hát persze. Ami azt illeti, a választásokon ez szavazatokat is hozhat.

– *Hogy van az, hogy az SZDSZ-es belügyminisztert a legélesebben éppen a liberális értelmiség bírálja? Mivel magyarázható, hogy többek halványanak ítélik meg az SZDSZ romaügyben tanúsított magatartását?*

– Kuncze Gábort jogosan bírálta több esetben is a liberális értelmiség. Nagyon nehéz a romló közbiztonságot liberális eszközökkel megfékezni. Más kérdés, hogy az SZDSZ több emancipatív kérdésben is szembekerült koalíciós társával, az MSZP-vel. Ilyen a lelkiismereti szabadság, a felekezetek egyenrangúságának a kérdése vagy a vatikáni konkordátum ügye. Az SZDSZ a növekvő cigány–ellenes hangulattal szemben politikai nyilatkozatot szeretett volna elfogadtatni a parlamentben, de ezt nem sikerült elérnie.

– *Nem érzi úgy, hogy a pártja későn aktivizálta magát? Éppen Kaszás Tibor, a függetlenné lett (volt) SZDSZ-es képviselő említette, hogy (volt) pártja négy éven át semmilyen gyakorlati lépést nem tett romaügyben.*

– Ebben van némi igazság, bár ez előző ciklusban két, a mostaniban pedig egy képviselő reprezentálta a cigányságot az SZDSZ-frakcióban. Kétségtelen: a politikai nyilatkozat terve későn született. De jobb későn, mint soha. Ismerjük az ellenvetést, amely szerint tenni kell és nem deklarálni, de szerintünk a kettő nem zárja ki egymást.

Népszabadság, 1998. január 15.

Az ólmosbottól a géppisztolyig

A Torgyán-lakás előtti robbanás sokak szerint csak a kezdet: Magyarországon a politikai erőszak erősödése várható. Mások arra figyelmeztetnek: a merénylet mindig remek reklám. Egy-egy műbalhét akár érdemes „beütemezni” a kampányba. Emlékeztet: Horn Gyula autóbalesete idején egyesek lebegtették a politikai akció gyanúját, de végül elálltak ettől. Van-e a terrornak hagyománya a magyar politikai kultúrában? – *Mihalicz Csilla*

- *A Torgyán-lakás előtt elhelyezett bomba állítólag felkeltette az önmerénylet gyanúját.*
- Az egyik napilapban megjelent egy írás az olvasói rovatban, Geréb László aláírással.⁸⁸ Az illető alighanem azonos a belügy egykori hármas csoportjának osztályvezetőjével. A Kádár-kori titkosszolgálat embere nyilván tudta, mit beszél, amikor azt állította: a robbanószerszén mennyisége nem volt annyi, hogy az emeleti lakásokat levegőbe röptethette volna. A bomba ráadásul az épületnek nem is azon az oldalán robbant, ahol Torgyán lakik.
- *Volt már példa a történelemben politikai célból elkövetett önmerényletre?*
- Hogyne. A III. Napóleon elleni egyik merénylet állítólag az volt. Mitterand is lebukott ilyesmivel, még pályája kezdetén, radikális párti korában.
- *Politikai karrierjét azonban nem törte derékba a leleplezés.*
- Elnézték neki. De nem kell olyan messzire menni. Közismert történet, csak ma már sokan elfeledték: 1990-ben Morvai Ferenc, a ’kazánkirály’, aki akkor független képviselőként indult – most éppen ellenfele Torgyánnak a kisgazda pártban – embereivel állítólag megverette magát.
- *Politikai kultúránkra jellemző a durvaság?*
- Ellenkezőleg. Nincsenek viharos tüntetések, nem borítgatnak autókat, nem égetnek gumiabroncsokat. De a másik oldalon sincsenek brutális rendőri akciók: gumibottal, pajzsokkal rohamozó kommandósok, vízágyú, könnygáz. Az 1994-es választások előtt kétségkívül voltak jelei a terror eluralkodásának. A szkinhed akciók politikai töltete nyilvánvaló volt, még ha garázdaságnak minősítették is a bíróságok. A választások után ezt mintha elvágták volna.
- *Miért?*
- Álszkinhedek voltak. Rohamosztagaikat még a rendszerváltás előtt szervezték, a katonai középiskolák kollégiumi diákjaiból.
- *Kik?*
- Nem bocsátkozhatom feltételezésekbe.
- *Hogyan lett vége?*

⁸⁸ Olvasói levél, 1998. április 17: „[...] Szabó Miklósnak] csak annyi fáradságot kellett volna vennie, hogy felhívja a Népszabadság szerkesztőségét, és megkérdezze, ki az a Geréb László. S kiderült volna, hogy semmi rejtély nem veszi körül a cikkírórt, hiszen a *Magyar Hírlap* egykori New York-i tudósítójáról van szó, aki az utóbbi időben szabadúszóként írogat. Főfoglalkozása egyébként zongoraművész-tanár. Különben elárulom: 1981-ben, húszévesen ’disszidáltam’, a Belügyminisztériumot csak akkor láttam belülről, amikor az útlevelém ügyében intézkedtem, miután 14 évvel később hazatértem. Nem áll módomban ellenőrizni, vajon volt-e egyáltalán velem egynevű munkatársa a III/III-as ügyosztálynak. Egy azonban bizonyos: tanácsos Szabó Miklós úr szakértekezéseit fenntartással kezelni. [...]”

- A katonai kollégiumok révén keményen leállították a dolgot.
- *A középrétegeket politikai közömbösséggel szokták vádolni. Ez magyarázná, hogy Magyarországon szinte alig van utcai politizálás?*
- Ennek messzire nyúló történeti okai vannak. Az ország, jelentéktelen megszakítások kivételével, századokon át nem volt önálló. Az emberek arra kényszerültek, hogy tudomásul vegyék a végrehajtó, valójában az idegen hatalom túlerejét. Mária Terézia óta általános vélekedés: a rossz törvényt nem megváltoztatni, hanem kijátszani kell.
- *Múlt századi memoárok sokszor beszámolnak az ólmosbotokkal „szavazó” bocskoros nemesség sikereiről. Arany és Petőfi választási kudarcáért is ők okolhatók.*
- A megyei tisztújító gyűléseken valóban voltak zajos purparlék, verekedések. Csakhogy az ólmosbotok mindig a restaurációs törekvések szolgálatában álltak, s a cél csupán a saját jelölt bejuttatása volt.
- *A politikai párbaj a dualizmus korában szinte mindennapos jelenség. Ez magyar virtus?*
- A párbaj összeurópai társasjáték. A tizennyolcadik század második felére e szokás szelídülni látszott, aztán újra divatba jött. Nemesi, katonai virtusként, már-már kötelesség gyanánt. Egyenruhás úriembernek testi inzultusra fegyverrel kellett válaszolnia. Az 1880-as évektől már Magyarországon is voltak bérpárbajozók. Előfordult, hogy valaki a háttérből – szerelmi vagy politikai ügyében – leszerelt katonatisztet bérelt fel ellenlábasa megöletésére. Verhovay Gyula függetlenségi képviselő kapott így életveszélyes sebet. A képviselő ugyanis „másodállásban” heccújságíró volt, cikksorozatot írt az arisztokrácia ellen, *Frakkos banda* címmel. A bérpárbaj óriási botrányt kavart, sokan tüntettek Verhovay mellett. Ő később nagy karriert futott be, mint az antiszemita Istóczy–csoport szervezője.
- *Miért taszítja nálunk az embereket ennyire a politikai rámenősség, akár csak verbális erőszak formájában is?*
- A harcias politikai megoldásokat a többség nem tartja üdvöztőnek. Kemény Zsigmond 1850-ben megjelent, *Forradalom után* című röpiratában arról ír, hogy a magyar mentalitástól idegen az összeesküvés. Tény, hogy nálunk sosem jött létre az itáliai carbonari mozgalomhoz hasonló földalatti szervezkedés. Mégpedig azért nem, mert a folyamatosan ülésező megyegyűléseken a konfliktusokat politikai szintésre terelték. Ennek megvolt a frusztráló hatása. A vezető réteg folyton azt sulykolta: jogi megoldást kell keresni. Ugyanezt láthattuk 1989–1990-ben. Csakhogy a társadalom egy része idegenkedik ettől. A politikai konfliktusokban „klikkeskedést” lát. A parlamentet afféle jogszabálygyártó irodának tartja, a pártokat hivatali osztályoknak képzei, amelyek mellérendelt viszonyban, munkamegosztásban dolgoznak és nincsenek alapvető érdekütközéseik.
- *Kétségtelen, a rendszerváltás után hamar kiderült, hogy nem hoz szavazatokat a túl erős ellenzékiiség. Az SZDSZ koalíción belüli, kompromisszumkereső magatartása magyarázható ezzel a tapasztalattal is.*
- Igen. És mivel erre érzékeny a társadalom, az a kép alakult ki, hogy Magyarországon különösen durva és agresszív a parlamenti élet. Pedig a dualizmus korában a pofozkodás valóban mindennapos volt. Tisza Istvánra rá is lőttek... I
- *Mert rendet akart teremteni a parlamentben?*

- Dehogy. A tettes – egy függetlenségi képviselő, akit aztán nem börtönbe, hanem diliházba zártak – gondosan ügyelt arra, hogy elhibázza. Cirkuszt akart. Ugyanakkor ma az sem mondható el, ami a mikszáthi világot annyira jellemezte. Nevezetesen, hogy a képviselő urak kígyót-békát kiabálnak egymásra az üléseken, s aztán a büfében „békén paroláznak”.
- *A „zsarnokölésnek” nincsenek hagyományai nálunk. Igaz, Ferenc József ellen elkövettek egy sikertelen merényletet.*
- Az még a kiegyezés előtt történt. 1867 után magyarországi szervezet nem is engedhette volna meg magának az összeesküvést, mert lincshangulat alakult volna ki ellene. Erzsébet királyné a nemzetközi anarchizmusnak esett áldozatul.
- *Magányos örülteket a diktatúra sem képes megállítani. Miért nem akadt, aki késsel támadt volna például Rákosira?*
- Az ötvenes években már csak igen jól konspiráló szervezet lett volna képes merényletet előkészíteni, méghozzá a kiszemelt áldozat belső köréből kiindulva. (Ahogy az a leningrádi Kirov-gyilkosság esetében is történt.) A diktatúra körülményei között nehéz fegyverhez jutni. Rákosit is lehetetlen volt megközelíteni. Legfeljebb kamikaze akció jöhetett volna szóba, ám azt mindenki tudta, hogy a vakmerőnek még az óvodástársait is minimum internálják.
- *A Kádár-rendszerben, mint minden, a politikai erőszak is tompítottan működött. A szabadság növekedésével a merényletek is törvényszerűen sűrűsödnek?*
- Volt még egy politikai merénylet az elmúlt hetekben: Fenyő János meggyilkolása. Jóllehet csaknem minden elemzés gengszterleszámolást feltételezett, és üzleti okokat sejtett a háttérben, Fenyő János halálának politikai kihatásai nyilvánvalóak.
- *Mire gondol?*
- Köztudomású, hogy Fenyő politikai táborokhoz kapcsolódott. Az egyik vezető országos napilap tulajdonosának halála – épp a választási kampány idején – nem közömbös. Gyerekkorom ponyvaregényeiben biztosan arra a feltételezésre ragadtatta volna magát az író: valakik meg akarták akadályozni, hogy egy írás napvilágot lásson. S lám, nem sokkal Fenyő halála után mégis megjelent a vízlépcsővel kapcsolatos dokumentum.
- *Csak hogy ez nem detektívregény.*
- Így van. Mindenesetre az ilyen feltevések a terrorhangulat eluralkodásában szerepet játszanak. Lehet, hogy egyesek csupán zavarkeltésre játszanak, a kormányt akarják lejáratni. Esetleg rendpárti ellenreakciót szeretnének kiváltani. Hiszen az említett okok miatt Magyarországon egyáltalán nincs rendpárti hangulat. A társadalom széles rétegei élnek illegális jövedelmekből. Irigylük azt, aki bőségesebben részesedik a feketepecsét áldásaiból, és őszintén bevallják a közvélemény-kutatónak, hogy haragszanak ezért. De semmiképp sem szeretnék, ha valaki „rendet teremtené”. A politikai kultúra eldurvulását persze nem lehet kizárni, ám az eddigi szórványos jelenségek mögött nem látni politikai erőket. Az utóbbi húsz-harminc évben a politikai terrorizmus világszerte összefügg a közbüntényes alvilággal. Gengszterek követik el a merényleteket. A bérgyilkos maga sem tudja, kinek dolgozik.
- *Ez csak megkönnyíti az elhatározást. A megbízó nem vállal kockázatot.*

– Azért vállal, hiszen a titkosszolgálatok sok mindenről tudnak, még ha nem verik is nagydobra. Ezért a merényletek ellenterrort válthatnak ki. A hivatal ugyancsak folyamodhat fekete eszközökhöz, és – akár feltételezés alapján – „rendeztetheti” az ügyet halálbrigáddal.

168 óra, 1998. április 7.

Polgár, polgárság, magyar polgárosulás

Beszélgetés Szabó Miklós történésszel egy fogalom történetéről, értelmezési zavarairól

A legújabb kori magyar politológiában páratlan karriert futott be a polgár kifejezés. A modern polgárosulás története lényegében azonos a modern kapitalizmus történetével. Sokfajta polgárdefiníció van, közülük az elfogadottabb: a polgár az anyagi, jogi, társadalmi értelemben egyaránt önálló egzisztencia, aki intézmények, állam gyámkodása nélkül megáll a saját lábán. Viszont ami a polgár szóval, manapság történik, az féltő, hogy nem más, mint sanda politikai játék. – Szász István

– *A választás előtti egy évben, a végül győzelmet aratott párt retorikájában, jóformán az „anyanyelvében” jelent meg a polgár vagy polgári kifejezés. Mielőtt definiálnánk a polgár fogalmát, vessünk egy pillantást a polgárság kialakulásának folyamataira.*

– Polgárosodásról a nagy felfedezések korát követően lehet beszélni. A folyamat kezdete kalandos és brutális történet. Ami a legfontosabb: jóformán azonos a modern kapitalizmus kialakulásának történetével. A polgárság előharcosai azok a „szegény szabadok”, akik nem nemesek, de már nem is jobbágyok, nem parasztok, de nem is céhekbe szervezett városi iparosok. Európa-szerte feltűnik az a merész, önálló embertípus amelyiknek legmarkánsabb vonása már egy karakterisztikus polgári jellemvonás: a vállalkozó kedv. Akik ezt a vállalkozó kedvet és haszonelvet megtestesítik, mi tagadás, nagyon vegyes társaság. Hiányzik már belőlük elődeik alázatossága, bármiféle világi vagy nem e világi felsőbbség feltétlen elfogadása. Helyette sajátjuk jókora adag vakmerőség, ötletesség és erőszakosság. Kik ezek az újonnan jött figurák? Nos, többnyire kalózok, kalandorok, katonák, kereskedők, kurvák –hogyan tréfából csupa *k* betűs szót mondjunk. Bizony ők a XIX–XX. századi tisztas urak és úrinők tiszteletlen és sokszor tisztességtelen elődei. Nem véletlen, hogy a polgárság kezdeténél döntőképpen azokat az embereket találjuk, akiknek legfőbb mestersége a kereskedelem. És az sem véletlen, hogy a rájuk jellemző mobilitás, kockázatvállalás és erőszakosság olyan hamar megszerzi számukra a minden vállalkozószándéktól és újdonságtól idegenkedők ellenszenvét. Hamar megfogalmazódik a konzervatív, társadalmi csoportokban a szabad polgárral szembeni ellenszenv mindmáig kiirratatlan előítélete. Már vagy háromszáz évvel ezelőtt társadalmi méreteken tetetett fel, a ma is annyiszor hallható kérdés: ez az erőszakos, istent, embert nem tisztelő alak mitől lett ilyen gazdag, mitől ilyen sikeres, és megfogalmazódik rá válasz: Itt valami piszkos trükk, valami ármány, összeesküvés van! Érdemes figyelni rá: a szabad polgárság iránti ellenszenv milyen gyorsan összekapcsolódik az idegengyűlölettel. Hiszen a vállalkozó, a sikeres maga erejéből maga ura gyakran idegen. Közép- és Nyugat-Európában görög, örmény, Amerikában holland, ír, olasz, no és természetesen mindenhol zsidó. A polgárellenesség, az újdonság – tehát modernizáció-ellenesség – mindenhol összekapcsolódik az idegengyűlölettel. Egyben mindazzal, amit a történettudomány ma úgy nevez: provincializmus, romantikus antikapitalizmus. Egy alapvetet kell leszögeznünk: ahol a haszon- és sikerelven működő társadalmi csoportok vagy egyedek, tehát a polgárok iránti

masszív ellenszenv jelentkezik, ott ez mindig visszavezethető a versenyképesek s a versenyképtelenek szemben állására.

– *Versenyképesek és versenyképtelenek küzdelme és egymás mellett élése - ez nem túlzott leegyszerűsítése a polgári fejlődésnek?*

– A versenyképesség és a versenyképtelenség összeütközése hitelesen írja le a polgárosodás és a kapitalizáció történetét; Hiszen a legversenyképesebb, a legsikeresebb, a leggazdagabb társadalmak a leginkább polgáriak, leginkább kapitalisták. Egyben a legfogékonyabbak az állandó megújulás iránt, ők produkálják – mivel ez kell a sikerességük. fenntartásához! – a folyamatos modernizációt. Ez a társadalom tartja a legtöbbre a szabadságot. mert a szabadság jelenti számára mindannak keretét és formáját, amelyben egyéni teljesítményeik valóra válhatnak. Tegyük hozzá: hamarosan megjelenik az elutasító megkülönböztetés egy új eleme. Ez pedig a termelő szektor és a forgalmi szektor megkülönböztetése. A termelő szektorban könnyebben áttekinthetők és ezért mintegy eltűrhetőbbek a történetek. A forgalmi szférában, tehát ott, ahol mindenekelőtt a pénz működik, ahol részvények cserélnek gazdát vagy ahol csak üzletek köttetnek, ahol érvényesül a gyors adok-veszek ezernyi fortély, nos, ezt a szférát fokozottan sújtja a gyanú. A romantikus antikapitalista tükörkép fantáziája végképp nem tudja megemészteni, hogy nincs látástól vakulásig tartó verejtékes robot, nincs primitív fizikai erőfeszítés. Ehelyett vannak számára érthetetlen gazdasági döntések, nyomaikban gyorsan cserélődő nagy vagyonok, nagy haszon, nagy siker. Hamar kész az elkeseredett válasz: „Nem tudom, hogyan csinálják – tehát ez biztos csalás, biztos összeesküvés.” A bank- és pénzügy-ellenesség, ebben a körben mindig fellelhető összeesküvés-elméletét nemcsak a magyar Csurka Istvánok, hanem az osztrák Haiderek, a francia Le Penék és megannyi más provinciális, idegengyűlölő, tradicionális nemzeti pozíciójukat féltő, tulajdon elmaradottságukat mitizáló csoportosulás ideológiája.

– *A vagyon, a tulajdon már megvan. Mi jön ezután? A „nagy kaland”, vagyis az anyagi felemelkedés biztosítja önmagát, azaz polgári társadalommá szerveződik?*

– Pontosan. Én itt mindig a potsdami molnár történetét idézem. A história szerint Nagy Frigyes bővíteni akarja a sans-souci udvart, de a park kiterjesztésének útjában áll a potsdami molnár malma. A király kéri a molnárt, adja el neki a malmot, de a molnár, aki igen jól él a malmából és nagyon jól érzi magát ott, ahol van, nem hajlik a fenséges rábeszélésre. Ekkor Nagy Frigyes ráripakodik: *Ha nem adod szépszerével, majd elveszem a malmot!* Mire a molnár öntudatosan azt feleli: *Meglátjuk! Vannak még Berlinben bírák!* Vagyis: a tulajdon megerősödésével egy időben, erősödik meg a polgár szabadsága, s ezzel már ott is vagyunk a francia forradalomnál! A polgárság jó két évszázados „vállalkozói” folyamat végén, mindannak betetőzéséül, amit addig elért, kivívja a jogegyenlőségét, tulajdonát (is) védelmező jogainak törvényi garanciáit.

– *A klasszikus nyugati és a magyar, úgynevezett félbemaradt, majd később felemásnak nevezett polgárosodás hasonló vagy különböző folyamat?*

– A magyar polgárosodás „kudarcosabb” a nyugati társadalmak történeténél. Nálunk kezdetben meghatározó az a küzdelem, amit a nem teljhatalmú monarchia, a király és a csaknem ugyanolyan erős oligarchák vívnak. Ebben a harcban az uralkodó a főurakkal szemben mesterséges úton létrehozza szövetségeseit az úgynevezett kisnemeseiket. Ez a

kisnemesség rendbe szerveződik, és a XIX. században úgy veszi föl a központi hatalommal a harcot, hogy legalábbis egy fontos történelmi szakaszban, mikor a nemzeti függetlenség és társadalmi haladás – mondhatjuk úgy is, a modernizálódás és demokratizálódás, ügye – egybekapcsolódik, ő lesz a fejlődés és a megújulás letéteményese. A XIX. század eleji magyar mozgalmak nem polgári, hanem rendi szabadságküzdelmek. Eredményük nem a polgári forradalom, hanem a rendi reform. Így alakul ki Magyarországon egy félmodernizáció, a rendi országgyűlések, a '48-as szabadságharc, majd a '67-es kiegyezés nyomán és születik meg a múlt századi nemesi szabadelvűség. Amely minden erényével együtt sem tévesztendő össze a polgári liberalizmussal. A nemesi liberalizmus a XIX. század végére kifulladásra jut. A tegnapi kisnemes már mint versenyképtelen retteg az önálló és gyakran idegen származású valódi polgár vállalkozó–kereskedőtől s ezek második-harmadik generációs független-értelmiségétől. Ekkor szerveződnek meg a nagy államfüggő pozícióvédő struktúrák, ahol a lecsúszott kisnemes, a dzsentri már teljesen elveszti anyagi és erkölcsi függetlenségét. A kormánytól, a megyétől, az alispántól függ, a mindenható állam kiszolgálója lesz. S ennek megfelelően élesen szemben áll a szabad verseny ténylegesen polgári szereplőivel. Az újkori közép-kelet-európai antiszemitizmusnak megint csak itt, a versenyképesek és versenyképtelenek, és a kudarcot előjogokkal s „hivatallal” pótolni akarók találkozásánál van az eredője...

– *Ezzel mintha azt mondaná, hogy a politikai antiszemitizmus lényegében polgárelenesség?*

– Polgárelenesség, versenyellenesség és modernizáció ellenesség! Itt egy megjegyzés erejéig hadd' mutassak rá, milyen súlyos tévedés az úgynevezett keresztény középosztályt összetéveszteni a valódi polgársággal. Ez a keresztény középosztály ugyanis államtól, bürokráciától, függő, maga is bürokrata, sosem volt önálló egzisztenciája. Mindig mindenben a paternalista atyától, az etatista főnöktől, a kormánytól, a megyétől, az osztályvezetőtől függött. Vonásai, versenyellenessége, tunyasága, meghunyászkodása nem a polgár, hanem a csökkent bürokrata, a szervilis alattvaló képét mutatják. Az már egy másik, ennek az osztálynak viselkedésével azért összefüggő tragikus história, hogy a népiértékekbe torkolló antiszemitizmus hogyan vetett véget hosszú időre a magyar polgárosodásnak. És ismét egy új fejezet az, hogy a kádári korban a fusizó, második–harmadik gazdaságban túlmunkázókból miként jön létre mégiscsak valamiféle felemás polgárosodás. Igen, felemás. De a Kádár–rendszerben szocializálódott úgy-ahogy polgárainknak igenis vannak komoly polgár-erényeik: a leleményesség, a szívósság, a találékonyság. De mindenekelőtt az államszocializmus buta, képmutató egyenlősdijével szemben a sikerelv elismerése, értékmérőként való elfogadása. Amiben a deficit jelentkezik: az a polgári tartás. A „potsdami molnár” szabadságtudata és büszkesége – ez persze hiányos. Hiszen felemás polgári mivoltát egy valódi jogok nélküli világban, egy állami struktúra réseiben tekeregve szerezte meg. De valamit ez a kádárista felemás polgár nagyon megtanult! Éspedig azt, hogy lényegében annyi a valódi szabadságom, amennyi függetlenséget – hát igen, amolyan hétvégi ház-függetlenséget, Trabandt-függetlenséget, seftelő függetlenséget – megszerzek magamnak a kisebb-nagyobb főnökökkel, de mindenekelőtt a legnagyobb főnökkel, az állammal szemben.

– *Most már történetileg eleget tudunk a polgárról ahhoz, hogy megadjuk definícióját. Kit nevezhetünk polgárnak?*

– A polgár a jogi és anyagi értelemben egyaránt önálló egzisztencia, aki nem szorul semmiféle nagy rendszer – állam, egyház stb. – gyámkodására, megáll a maga lábán. A modern polgár egyik hánnyada a citoyen, a már szabadságjogokkal bíró, jogait megvédelmező állampolgár. Ha ehhez a jogilag polgár citoyenhez hozzáadják a független, egzisztenciáját biztosító javakkal rendelkező burzsoát, akkor kapjuk meg a polgár teljes képét.

– *Ennek értelmében még inkább úgy tűnik, a polgár lételeme a szabad verseny kapitalista világa.*

– Úgy van. A polgár a kapitalizmus szülöttje és szülője. Értelmetlenség polgárságról beszélni s nem beszélni kapitalizmusról, értelmetlenség a polgár természetét vizsgálni s nem vizsgálni a kapitalizmus törvényszerűségeit. Mint ahogy értelmetlenség nem látni: a polgár filozófiája a liberalizmus. Az a gondolati modell, amelyben az egyén minden értelemben szabad. A modern liberális polgárnak, a „civil embernek” vitája főként az állammal van. Most hagyjuk a totális hatalmat, amely a polgárnak ab ovo ősellensége. Nézzük a szokásos, normális államot. Azt, amelynek bizonyos keretek közötti szükségességét a polgár elismeri, korlátozott formájában támogatja és adójával megfizeti. Szükségesnek tartja, mint a rá ruházott jogok és közfeladatok gyakorlóját és végrehajtóját. De ennél, a szükséges minimumnál több államot nem akar! Az önkiteljesítést, produktivitását s az ehhez nélkülözhetetlen függetlenségét korlátozó erős államot mint vállalkozás-, verseny- és szabadság-ellenes képződményt elutasítja. Ha az államról gondolkodik, akkor azzal foglalkozik: hogyan lehet az államot minimalizálni. A társadalom közös gondjainak, szociális problémáinak – egészségügynek, nyugdíjrendszernek, foglalkoztatásnak – kérdéseit is sokkal szívesebben bízta a liberális polgár (és minden polgár természeténél fogva liberális) vállalkozásokra, magánszerveződésekre, mint az államra. A liberalizmus, csakúgy, mint a fejlett polgári társadalom, nem tűri az állam túlhatalmát. A polgárság mára pontosan kialakította a munkamegosztást, csak az elkerülhetetlen közfeladatokat bízta az államra, minden mást megtart a magánszférában, amely szükségszerűen verseny-szféra is. S itt válik újra érthetővé az is, hogy a huszadik század második felének polgára polgár mivoltát miért nem tudja összeegyeztetni a nacionalizmussal. Azért, mert az erős, a más közösségek irányába ellenséges nemzetállam nacionalizmusát szabadságellenesnek érzi. Az erős nemzeti korlátozások számára feleslegesek, ugyanis versenyképes, vállalja a kihívásokat. Nem véletlen, hogy az e századvég vezető polgári társadalmi nem támadó–védekező nemzetállamokban, hanem nagy nyitott integrációkban gondolkodnak, közös pénzben, egységes, tehát versenysegítő jogrendben, vámszabadságban gondolkodnak, multinacionális vállalatokat szerveznek, s hogy mindennek teret adjanak, Egyesült Államokat és Európai Uniót hoztak létre.

– *Visszaérkeztünk oda, ahol „polgári”, beszélgetésünket elkezdtük. Az idei magyar parlamenti választáson egy olyan párt nyert, amelynek fő kampányszlogenje a polgár, polgári Magyarország volt. Ez a sikeres párt azt üzeni a magyar társadalomnak, hogy ő a polgári erő, s az általa összefogott polgári erőkkel kívánja az országot vezetni.*

– Átéltém ebben az országban olyan időszakot, amikor a leggyakoribb szó volt az élet minden területén az 'elvtárs'. Olyannyira, mígnem már mindenki elvtárs volt és a sok elvtárs olyasmiben ügködött, aminek semmi közé nem volt sem elvekhez, sem társakhoz, legfőljebb tettestársakhoz. Magyarországon nagyon rossz akusztikája van ennek az egész elvtárs–kartárs–polgártárs (de genere bajtárs, néptárs stb.) szövegnek! Remélhetően esetünkben nincs másról szó, mint ideig–óráig, hatásos propaganda frazeológiáról. Ha viszont a dolgot ennél komolyabban kell vennünk, akkor féltő, hogy itt és most egy túlon túl ismerős sanda politikai játék folyik a jobb sorsra érdemes 'polgár' kifejezéssel. A játék sandaságát egyetlen kérdés is leleplezi, nevezetesen az: kérem szépen, miért csak az úgynevezett nemzeti–konzervatív oldalon találhatik polgári erő, polgári érték, miért ott és miért éppen ott születik a polgári Magyarország? Nincsen abban valami meglepő, ne mondjam, „idegenszerű”, hogy pontosan azon a konzervatív oldalon helyeztetik most el a polgáriság, amely hazai történelmi léte során szinte semmit sem utált jobban, mint a szabad polgárt és a liberális polgári eszmét? Mindig valami álságos dolog történik, amikor egy politikai csoport „*einstandol*” magának egy alapfogalmat. A végelgyengülésbe hanyatlott – s a kormányhatalomba éppen a Fidesz polgári paripáin visszaporoszkáló – MDF fénykorában ugyanezt a rossz emléké kisajátítást követte el a „*magyar*” és a „*keresztény*” fogalmakkal. Ha már itt tartunk, emlékeztessünk arra, hogy az ó-MDF politikai szótárából, a Lezsák–Csurka-fajta lakitelkiekéből csakúgy, mint Antall Józseféből tökéletesen hiányzott a polgár szócikk. Az MDF-nek Antall szerint ugyebár három irányzata volt: a népnemzeti, a keresztény–konzervatív és a mihamarább „*leszalámizott*” nemzeti liberális. Ebben a formulában polgárról soha egy szó sem esett! Lezsáknak, aki nem tudja, miért kellene elhatárolódnia a MIÉP-től, Boross Péternek, az erős és szigorú állam odaadó hívének a Fidesz megvilágosító ihletésére volt szüksége ahhoz, hogy egyszerre felfedezze magában a töről metszett polgárt Azt meg, hogy a Torgyán–féle kiscgazdák polgáriságát firtassuk, tényleg tiltja a polgári jó ízlés. Egyszóval a dolog, úgy néz ki: polgár az, akit egy totális jobboldali hatalomkoncentráció jegyében a Fidesz főpolgárai különféle al- és segédpolgárokká neveznek ki. Alapvetően nincs másról szó, mint a régi jó osztályharcos csatakiáltásról, mely most a „*mi vagyunk az elvtársak*” helyett így hangzik: „*mi vagyunk a polgárok!*” Szükségképpen: a derekak, a jelesek, jók, a rendesek. Ti meg vagytok a másmylenek, a csúnyák, a rosszak, a rendetlenek, az idegenszerűek. Mődfellett veszedelmes az ilyen ellenségképzésre alkalmas szómágia! Veszedelmességét csak nevetségessége mérsékli. Képzeljük csak el, micsoda értetlenség – közröhej és közfelháborodás – fogadná mondjuk Franciaországban, ha a gaulle-isták kijelentenék, hogy ők a polgárok, vagyis Chirac elnök polgár, de szocialista miniszterelnőke, Lionel Jospin nem polgár. Vagy ha Kohl kancellár azt állítaná, az őt valószínűleg néhány hét múlva leváltó szociáldemokratákról, hogy őt, a német polgárt most német nem polgárok akarják kiakolbólítani a kancellári székből. Esetleg ha a republikánusok arról beszélnének, hogy ők az amerikai polgárok, a demokraták meg nem azok. Ugyebár mindez nevetséges, jellegzetes közép–keleteurópai abszurd. Annál is inkább, mert ha a polgári kormány eddigi törekvéseit nézzük, akkor vajmi kevés valóban polgári vonást látunk. A beígért erős „*rendpárti*” állam, az alig leplezetten szított idegenellenesség semmiképp sem polgári ideál. Még inkább kétes ügynek tűnik az, hogy az

új jobboldali polgárok a jelek szerint abban érdekeltek: különböző szabadverseny–ellenes védelemmel hozzanak létre egy erős, úgynevezett nemzeti burzsoáziát. Tartok tőle, hogy valójában egy bürokrata, hivatalnok, kliens, legjobb esetben alkalmazotti rétegre – netán: újabb keresztény középosztályra? – törekszenek, amelyik szemben a szabad polgárral, engedelmes eszköze s támogatója lesz az őt életre hívó és állami eszközökkel életben tartó hatalomnak. És ami nekem ebben a polgárinak mondott kísérletben a legproblematisabb: teljességgel hiányzik belőle a modernizációs elem. A szomszédaival újfent történelmi sérelmeiről vitázó, nagy szektorok állami kézben tartásában, más szektorok vissza-államosításában érdekelt – eddig vagy 1600 milliárd forintnyi vagyont államosításáról tudunk –, óriási állami gazdasági és politikai s várhatóan média (lásd: az adófizetők pénzén kormánylap) erőkoncentrációt teremtő, a nyugati tőke szabad beáramlását legalábbis „*hazafias fenntartással*” fogadó kormányhatalom kimondottam letér az utóbbi négy évben éppen hogy megindult magyar polgárosodás útjáról. Félő, hogy így a polgáriságot kisajátítók pártja végül is éppen hogy antimodern és antipolgári lesz. Azt mindenesetre jó lenne időben eszünkbe vésni: polgárt kormányhatározattal, kinevezéssel, hivatali úton létrehozni nem lehet.

Népszava, 1998. augusztus 26.

A Fidesz alattvalójává teszi azokat, akiknek életszínvonalát javítani akarja

Ez a párt egy erős, a társadalomnak diktáló államot akar – állítja Szabó Miklós történész

Szabó Miklós történész a magyar polgárosodás kialakulásának egyik legismertebb szakértője. Egy esztendővel ezelőtt, a Fidesz-kormány megalakulásakor készült interjünkban azt mondta: sanda játék folyik a jobb sorsra érdemes polgár kifejezéssel. Ha a kormány kezdeti ténykedését nézzük, akkor vajmi kevés benne a csakugyan polgári vonás. Gondoljunk csak az erős állam ideáljára, a nagy intézmények visszaállamosítására, a független sajtó megszállásának kísérletére. Egy kormányzati esztendő elteltével kérdezzük újra a történész véleményét. – *Szász István*

– Egy esztendővel ezelőtt Ön kifejtette a polgár definícióját. Eszerint: a polgár jogi és anyagi értelemben független egzisztencia, aki idegenkedik mindenfajta nagy rendszer – állam, egyház stb. – gyámkodásától, leg-főbb jellemvonása a vállalkozókedv, lételeme a szabad verseny. A polgár mint versenyellenest és szabadságkorlátozót ellenzi az erős államot. Hangsúlyozta: polgárt nem lehet hivatali úton „kinevezni”. Már akkor aggasztónak látta, hogy az új kormány retorikájában a „mi vagyunk a polgárok” valamifajta régi, „mi vagyunk az elvtársak”-nak megfelelő osztályharcos csatakiáltássá válik.

– Az eltelt esztendő túltett legrosszabb sejtéseimen. A Fidesz szóhasználatában a polgár ma ugyanazt jelenti, mint az MDF-korszakban a jobboldal által kisajátított „nemzeti-keresztény”. A Fidesz a meghamisított polgár önmeghatározást, hogy úgy mondjam, fordított lenini osztályharcos értelemben használja. Vagyis: a Fidesz-tábor, úgy is mint a „polgárok gyülekezete” legfőbb ideológiai elvének az antikommunizmust tekinti. Aki nincs velük, polgárokkal, az szükségképpen „kommunista”. Ebben az abszurd világképben „kommunista” a tíz évvel a rendszerváltás után és három szabad választás megmérettetése során utód-pártiságától is eltávolodott MSZP csakúgy, mint a ’94-ben velük a Fidesz szerint „ördögtől való” szövetségre lépett szabad demokraták. Jó bolsevik módon, aki nincs velük, az a Fidesz számára ellenség. 1998 májusa után senki sem lehet polgár Magyarországon, aki nem a Fideszt támogatja! Mivel a választásra jogosult magyar állampolgároknak jóval több mint fele nem a Fideszt, s nem ezt a hamisított polgári és hamisítatlan osztályharcos ideológiát támogatja, egy év alatt példátlanul ellenségessé – osztályharcossá – vált az ország hangulata. A história nem más, mint a Fidesz hitehagyásának története. Ez a párt 1993 elején mint kényelmetlenné vált ruhát vetette le korábbi liberalizmusát, amit először nemzeti szabadelvűre cserélt fel. A váltás nem ismeretlen a magyar történelemben. Ahogy Kossuth és Eötvös még jelző nélküli liberálisok voltak, velük szemben Tisza Kálmán már nemzeti szabadelvű volt. Ami politikai, gazdasági értelemben azt jelentette: Tiszával eldőlt, hogy Magyarországon az uralkodó elit a nagybirtokososztály marad. Ez a világ még nem volt annyira anakronisztikus, mint a Horthy-rendszer, de mindenesetre a Tisza-féle nemzeti szabadelvűséggel már megtorpan a korábban világszínvonalú magyar polgári fejlődés.

– Ez a történelmi párhuzam azt jelenti, hogy a nemzeti szabadelvű irányba fordulással a Fidesz lényegében szembefordult a valódi magyar polgári fejlődéssel?

– Vannak kell lennünk, hogy ne lássuk: a Fidesz nemcsak „kommunistának” minősít mindent, ami a meglehetősen obskúrus magyar konzervativizmustól balra áll, hanem kihívóan csakis a konzervatív hagyományra támaszkodik, és látványosan negligálja a valódi magyar polgári értékeket. A Fidesz programjában egy központosított, mániákusan baloldallelles, tekintélyelvű, s mint ilyen, a magyar polgári fejlődéssel, de még inkább az ezredvégi nyugati liberális modellel szemben álló, éppenséggel markánsan antipolgári társadalmat épít.

– *Ez első hallásra furcsán hangzik. Ebből úgy tűnik, a Fidesz eleve lemondana egy sikeres, nyugati orientációjú magyar jövőképről.*

– Ez a párt mindenekelőtt egy erős, a társadalomnak diktáló, a spontán szociológiai és gazdasági folyamatokba beleavatkozó államot akar. Ebben a tekintetben nemcsak a hagyományos magyar konzervativizmusra apellál, hanem támaszkodik a szavakban persze naponta átkozott negyvenéves államszocializmus társadalmi reflexeire is. A Fidesznek van egy be nem vallott, úgynevezett szanációs társadalmi programja. Ennek a lényege, hogy erős állami intervencióval megsegíti, így szövetségesévé, de még inkább alattvalójává teszi azokat, akiknek életszínvonalát javítani akarja. Itt két nagy társadalmi csoportról van szó. Az egyik csoport az, amelyik a nemzetgazdaság fizetőképességének érdekében kényszerűen bevezetett Bokros-program „kárvallottja”. Ez a réteg persze fogékony a Fidesz propagandájára. Hiszen minden bajt, ami velük történt, nem gyenge versenyképességük következményeként, hanem a bal-liberális kormány irányukban elkövetett gonosztetteként éltek meg. Ennek a – hangsúlyozom: a szabadpiaci versenyben gyenge és az önálló vállalkozás polgári erényeiben nem jeleskedő – rétegnek a Fidesz megígéri, hogy állami eszközökkel megvédi őket a nyílt piaci versenyben való helytállás megpróbáltatásaitól. A másik nagy társadalmi csoport, akikhez a Fidesz beszél, a hagyományos magyar „úri” réteg. Az, amely az MDF-érában úgy, ahogy konszolidálódott, de épp úgy, mint a harmincas évek úri osztálya, nem igazán versenyképes, ezért állandóan fél a lecsúszástól. Ez a réteg ma is elvárja, hogy történelmi privilégiumként az állam biztosítsa kiemelt társadalmi-gazdasági pozícióját. Vagyis adva van egy széles társadalmi kör, amely nem tud és nem akar helytállni a globalizálódó világ piaci versenyében, ezért kapóra jön számukra a kormány alárendeltséget, de egyúttal szövetséget is kínáló „védelmi” programja. Az állami beavatkozásnak számtalan módja van az adókedvezménytől, a piaci ésszerűséget felrúgó állami megrendelésektől a megtúrt korrupcióig. No és itt van, mint mindig, az osztályharcos elitcsere. Jelentem: a Fidesz káderosztálya teljes gőzzel dolgozik. Nemcsak azért, mert a számukra megbízhatatlanoktól szabadulni akarnak. Hanem hogy régi magyar keresztény-középosztályos módon jól fizetett, kényelmes állásokhoz juttassa klientúráját. Sokat lehetne beszélni arról a jellegzetesen magyar, ókonzervatív felfogásról, amelynek örök célja, hogy saját kedvezményezettjeit, mint egykor a dzsentrit, állami eszközökkel megsegítse, és így mintegy kinevezéses úton teremtsen meg az úgynevezett nemzeti burzsoáziát.

– *Ismerjük el, miként ön is mondta, egy széles társadalmi réteg számára vonzó lehet ez a „nemzeti megmentési program”.*

– Fájdalmas csalódás lesz számukra rájönni, hogy az egész szemfényvesztés. Először is azért, mert a versenyképtelenek, sőt tudatosan versenyellenesek megsegítésére, „szanálására” a

világ minden pénze sem elég. Ettől eltekintve is képtelenség, hogy az internacionalista verseny kihívásaival szemben állami közbeavatkozással próbálják garantálni a nemzeti versenyképtelenek nemzetközi piacképességét. Egy elmaradott kis ország állami protekcionizmussal védett nemzeti burzsoáziája azon túl, hogy nem rendelkezik a vállalkozóképesség valódi polgári erényeivel. Nincs felkészülve – mitől is lenne? – a saját vállalkozás megfelelő menedzselésére. Nincs saját tőkéje, világpiaci nexus-rendszere. Képtelen exportképes termék előállítására, nem hitelképes, hamarosan, állami segítség ide vagy oda, ismét leszakad a piaci versenyben. S akkor majd elkeseredetten ráébred: az állam egy végrehajthatatlan kliensteremtő program marionett figurájaként beugratta egy kudarcra ítélt kísérletbe. Ráadásul a valódi önálló vállalkozókkal való együttműködést követelő multik nagyon érzékenyek az ilyenfajta nemzeti protekcionizmusra. A multinacionális nagyvállalatok – ez már látszik – fütyülnek a Fidesz klientúraépítő, kísérletére, ők ott és azzal dolgoznak, akinek piaci teljesítményét megfelelőnek tartják. Es nagyon rosszul jár az az ország, amely a multikkal és a szabadpiac kemény elvárásaival szembekerül. A nemzeti protekcionista, mint 1993-ra Antallék, hamar kívül találja magát a világpiaci környezeten. Akkor is, ha naponként százszor ráolvasás-szerűen nevezi polgárnak, polgárinak magát. Magyarország máris jelentős késésben van, versenyhátrányba került.

– *Mit ért azon, hogy késésben vagyunk?*

– Azt, hogy Fidesz, miközben osztályharcot és nemzeti burzsoá illúziókat kerget, egy esztendő alatt semmit sem csinált. A kormány nemhogy folytatná a rendszerváltást, hanem sok mindenben visszaváltott a szépséges állampárti modellhez. Egy éve minden erőfeszítése abban merül ki, hogy saját hatalmát bebetonozza és klientúráját építse. Közben leállt az ország modernizációja! Hol marad az államháztartási nagy rendszerek a Horn–Kuncze-kormány idején épp’ hogy megkezdett reformjainak folytatása? A polgári Fidesz a szocializmusból itt rekedt egészségügyi- és nyugdíj-, visszaállamosított tb-rendszerrel akar nekivágni a következő évezrednek? Kétségbeejtő állapotban van a Torgyán-féle, szavazatvásárlásra elpazarolt kisgazdapénzekkel teletömött, de a modern, minőségi termelésre képtelen, tőkehiányban vergődő mezőgazdaság. A privatizáció lényegében leállt. Sőt folyik a gazdaság részleges visszaállamosítása, elég egyes nagybankok visszavételére gondolni. A Fidesz egyrészt a gazdaságot is ellenőrzése alatt akarja tartani. Másrészt a visszaállamosítás oka, hogy az említett szanációs tervhez óriási, a gazdaság valóságos szereplőitől elvont pénzüsszegré lenne szüksége.

– *Bevallom, az ember nehezen hiszi el, hogy a Fidesz törzsét adó, kétségtelenül tanult, világot látott fiatal emberek ne látnák át mindezt.*

– A kormány a maga teremtette lélektani csapdában vergődik. Részen azért, mert vívják az új osztályharcot. Normális államigazgatás helyett minden csatatér és ostromlott vár, minden győzelem és vereség szinten méretik. Még nagyobb baj azonban, hogy a Fideszben is meggyökeresedett az, ami a magyar konzervativizmus alaptulajdonsága, a Fidesz – minként valamennyi konzervatív elődje – fél. Fél felvállalni a szabad polgári fejlődéssel szükségszerűen együtt járó társadalmi konfliktusokat. Egy modern polgári társadalom – nézzük meg az USA-t vagy Németországot – tele van olyan társadalmi feszültségekkel, amelyeket csak kis részben a kormány, nagy részben maguk a szabadpiacon versengő

polgárok oldanak meg. A Fidesz viszont azt mondja, amit a Horthy-rendszerben és a Kádár-rendszerben a tekintélyelvű állam mindig is mondott: maradjanak szépen csendben, senki ne „önállósodjon”, mert abból csak baj lehet. Ha kerüljük, illetve mi vezényeljük a társadalmi konfliktusokat, akkor valahogy elvegetálunk. Ez a mindenkori konzervativizmus álláspontja, nevezzük azt Horthy-rendszernek, létező szocializmusnak vagy nemzeti keresztény, álpolgári kurzusnak. Ehhez az össznépi ne csináljunk semmit mozgalomhoz érthetően illeszkedik egy, polgári társadalomban példátlan módon elnémított parlament, a nyilvánosság elől rejtve, a hajdani pártközponthoz hasonlóan tevékenykedő kancellária. És nem árt némi félelemkeltés: hipertrófiásan megnövelt állami vigyázószerv, APEH, rendőrség meg titkosszolgálat.

– *Azt mondjuk, hogy a Fidesz-kormány fél a társadalmi konfliktusoktól. Ugyanakkor sohasem volt ennyi konfliktus és ellenségeskedés a magyar társadalomban, mint mostanában. Nem ellentmondás ez?*

– Hogy a kezdeti lenini példánál maradjunk, a Fidesz számára ez a hatalom megragadását követő év, az osztályharc éleződésének időszaka. Amikor le kell győzni mindenkit: szocialistákat, liberálisokat, független intézményeket és a valóban független polgárokat. Majd ha mindez megtörtént, jöhet az államilag felügyelt nagy–nagy békesség. Szerintem a Fidesz jövőképében nem kétpólusú, egy jobboldali és egy baloldali pártra alapuló rendszer létezik. Dehogy! A miniszterelnök köréhez közelebb áll a mindenfajta politikai küzdelmet és ezzel természetesen minden igazi polgári fejlődést is kiiktató, húszas évekbeli kormányzó egypártrendszer. *Amely mellett lehetnek kis szatellitpártok és lehet néhány kis ellenzéki csoport, de a látszat-parlamentben és mindenekelőtt a társadalomban a valódi úr a nagy, konzervatív, jobboldali, nemzeti–keresztény egységpárt.* Hogy mindez szögesen szemben áll mindennel, ami valóban polgári? Hogy mindez az ezredfordulón voluntarista illúzió? Persze! De féltő, hogy mire ez nyilvánvalóvá lesz, és az egész halva született álpolgári szisztéma megbukik, addigra Magyarország a fejlett polgári Nyugattól nagyon messzire keletre tolódik vagy a harmadik világ szintjére süllyed. A veszély nem lebecsülendő! Magyarország állami gyámkodástól független, valódi polgárai jól teszik, ha saját érdekükben ezt a lecsúszást társadalmi–gazdasági–politikai erejükkel még időben megakadályozzák.

Népszava, 1999. július 19.

Egy képzeletbeli monarchia

Mindenki emberi jogokról papol, miközben „Hunniában valami készül”. A történész szerint a koalíció a köztársaság feláldozását tervezi. Olyan államalakulat létrehozását, amely Európában meglehetősen anakronisztikus jelenség lenne. – *Gyémánt Mariann*

– Ön szerint hogyan lehet értelmezni a „történelmi családok” igényét címeik és előneveik visszavételére? Mint az emberi jogok kiteljesedését, vagy inkább mint a harmincas évek burjánzó rendisége iránti nosztalgiát?

– Mindennek semmi köze az emberi jogokhoz. A feudális nosztalgiákhoz annál inkább.

– Az egyik érintett, Bethlen István azonban éppen az emberi jogokra hivatkozott egy nyilatkozatában, mondván: a cím és a rang a név része, s ezt Európa nyugati részén senki sem vitatja. S az is az emberi jogi motivációt húzza alá, hogy ő maga, mint mondta, nem használná többé grófi címét, ha az törvényes volna.

– Ezt a vitát már lefolytattam Bethlen Istvánnal, még a kilencvenes évek elején, ugyanis az Antall-kormány időszakában is megfogalmazódott ugyanez az igény, ha nem is ennyire konkrétan, mint most. Ami a nyugati gyakorlatot illeti: Nyugat-Európa jó néhány országa monarchia. S a királyságban maguktól értetődően érvényben vannak azok a rangok, amelyeket éppen az uralkodó adományozott. Hiszen a hierarchiának az egész társadalomban érvényesülnie kell.

– De olyan köztársaságok is hivatkozási alapul szolgálnak, mint például Franciaország vagy Németország...

– Ami a nyugat-európai köztársaságokat illeti: vannak olyanok – mondjuk Finnország vagy Svájc –, ahol soha nem volt nemesség, nincsenek tehát nemesi címek és rangok.

Franciaországban azonban 1871 után a Harmadik Köztársaság engedélyezte a nemesi címek használatát, de csak szigorúan a magánéletben. Ez történt Németországban is 1918-ban, a Weimari Köztársaság időszakában. Van azonban olyan példa, amelyre sohasem hivatkoznak: az ausztriai gyakorlat. 1918-ban, amikor létrejött az Osztrák Köztársaság, betiltották a címek használatát, s e tilalom a mai napig érvényben van. Habsburg Ottó Ausztriában nem hordhatja címeit, mert ez büntetőjogilag tilos. Ezt a gyakorlatot követte 1947-ben a magyar törvényhozás is, azzal a különbséggel, hogy nálunk nem fenyegeti szankció azt, aki megsérti ezt a rendelkezést.

– Ha ez nem így lenne, akkor a történelmi családok összejövetelén, ahol megjelent Glatz Ferenc történész, az MTA elnöke is, nem nevezhették volna „fenséges úrnak” Habsburg Ottót.

– Igen, a hercegnek a fenség megszólítás járt ki, mint ahogy a grófnak vagy a bárónak a méltóságos, a köznemesnek pedig a tekintetes úr megszólítás dukált. Vajon ezt is vissza akarják hozni? Nevetséges... Ausztriában Habsburg Ottó „doktor úr”.

– Nyilván nem a neveltségessé tevés volt a szándék... Bizonyára komoly okai vannak annak, hogy ez az ötlet felmerült.

– Valóban. Nemcsak a társadalom egy részének nosztalgiájáról van szó, hanem arról, hogy a polgári kormány kizárólag a feudális hagyományt tekinti követendőnek. Mert olyasmit akar birtokolni, amit az ellenzék nem tud elvenni tőle. 1848 elvehető, Rákóczi is elvehető, 1956

is elvehető, de az „*úri Magyarország*” nem vehető el. Már csak azért sem, mert az ellenzék nem tart rá igényt. A lényeg azonban az, hogy egy új társadalmi vezető réteg azzal próbál magának rangot szerezni, hogy kisajátítja a feudális örökséget. Érdekes módon ugyanez a folyamat játszódott le az 1871 utáni Franciaországban, ahol a nemesi címek és rangok rendkívüli módon felértékelődtek. Olyannyira, hogy erről egyenesen refeudalizációként írnak egyes történészek. A parvenü burzsoázia ki akarta sajátítani a nemesi előkelőséget, s házasságkötések révén sikerült is címeket szereznie.

– *Azt akarja mondani, hogy a „polgári kormány” előtt ott a példa? A hatalmat és a pénzt már megszerezték, most csak okosan kell házasodni?*

– Igen. Előkelőséget kell szerezni, rangemelkedést kell elérni. Amit nem lehet elveszíteni. Ha ugyanis forradalom árán vívta volna ki a hatalmat az új elit, az megadta volna számára a rangot is. Akkor kialakult volna az új vezető réteg, s a társadalom azonosult volna is vele.

– *De miért kell előkelőség, rang és cím azoknak, akiknek hatalmuk van?*

– Azért, mert ezt a garnitúrát túlzott mértékben teljesítménykényszer szorítja. Akinek viszont rangja van, annak nem kell minden pillanatban igazolnia, hogy rátermett a vezetésre. A Fidesznek éppen ezért van szüksége arra az archaikus magatartásra, amelyet a társadalom tanúsított valamikor az úrral, az úri renddel szemben. Amely mindig automatikus engedelmességre tudta kényszeríteni alattvalóit. S ehhez sem okosnak, sem tisztességesnek nem kellett lennie. Már az Antall-kormány idején is világos volt a törekvés erre, csak hát az akkori zavarosabb helyzetben ezt nem mondhatták ki nyíltan. Az Orbán-kormány e tekintetben előnyösebb helyzetben van, s mindent megtesz azért, hogy valamiféle szakrális felhatalmazást is nyerjen.

– *Furcsa módon úgy beszélünk erről az újkori cím- és rangkórságról, mintha ez valóban a kormánytól indulna ki. Holott egyelőre pusztán egy társaság kezdeményezéséről van szó. Vagy lát olyan jeleket, amelyek arra mutatnak, hogy az ötlet több ennél?*

– Igen, ugyanis ez beilleszkedik egy sorozatba. Közvetlen folytatása például annak, hogy a koronának közbizalmi funkciót akarnak adni. Számomra ugyan már az is képtelenség volt, hogy egy köztársaság címerére koronát raknak, mert a korona nem ország-, hanem államforma-szimbólum. A parlamenti vitában az SZDSZ részéről akkoriban én képviseltem ezt az álláspontot. Az SZDSZ másik felszólalója egyébként az azóta már máshová tartozó Tellér Gyula volt, aki a koronás címer mellett érvelt.

– *A Fidesznek akkor mi volt az álláspontja?*

– A Kossuth-címer mellett voltak.

– *Ez ugyanaz a logika, mint a március 15-e és az augusztus 20-a közötti választás?*

– Igen. De míg az SZDSZ március 15-ét szerette volna a legfőbb nemzeti ünnepnek, a Fidesz akkor már augusztus 20-a mellett voksolt. Augusztus 20-a különben valóban mindenki számára elfogadható, ugyanakkor azonban mindenki által kisajátítható ünnep. Ma éppen ehhez kapcsolódik az a feudális hagyományörzés, amely a millicentenáriumi ünnepségekben ölt testet. Előtérbe kerülnek a feudális külsőségek, középpontba pedig a korona. Amelyet el akarnak vinni a Nemzeti Múzeumból, holott egy történelmi ereklyének ott a helye.

– Ez a történelmi ereklye azonban lassacskán megint közjogi rangot kap. Nem gondolja, hogy ez egyre erősebben idézi a harmincas évek Magyarországát?

– Természetesen. A harmincas években a korona éppen azért kapott különös jelentőséget, mert azt jelezte: noha itt nincs király, azért királyság van. És semmi sem emlékeztethet Károlyi Mihály köztársaságára. A korona egyébként a Szent Korona országait is szimbolizálta, ami természetesen Trianonra utalt. Az ezeréves tradícióban tehát benne foglaltatott a nacionalizmus, s ennek felmelegítése azért is veszélyes, mert a környező országok ezt akkor is fenyegetésnek érzik, ha nincs mögötte ilyen szándék.

– A címek és rangok visszaállítása, a millicentenáriumi ünnepségek, a korona közjogi funkciója szinte olyan egységes rendszerré áll össze, amely akár egy terv stációiként is felfogható.

– Ez a terv valóban létezik, már az Antall-kormány regnálása óta. S az is pontosan tudható, mi lesz a következő lépés. A kétkamarás parlament. Az alsóház mellett felsőházzal. Ha az Orbán-kormány megnyeri a következő választást, egészen biztosan módosítani akarják az alkotmányt. A szomszéd országokra való tekintettel persze nem lehet visszaállítani a királyságot, de a korporatív felépítésű parlamentet igen. Amelynek felsőházában akkor is ott ül majd a történelmi egyházak harminc püspöke, ha egyetlen hívő sem lesz már templomaikban. A hívők egészen más egyházak templomaiba járnak majd, amelyek azonban nem történelmiek, nem lesz tehát képviselőjük a felsőházban. A nemzetiségek is ott lesznek, valamennyi ugyanabban a létszámban, mint a Magyarországon létező egyetlen valódi kisebbség, a cigányság. S lehet, hogy szakszervezetek sem lesznek már, de azért képviseltetik majd magukat az Országházban. Ha ez megvalósul, akkor a mostani elit képes stabilizálni hatalmát.

– Nem érzi abszurdnak azt az állítást, hogy a „polgári kormány” voltaképpen a feudalizmus reinkarnációját teremti meg?

– A Fidesztől – a kisgazdákról és az MDF-ről nem is beszélve – távol áll a polgári hagyomány. A valóságos polgári tradíció sokkal inkább jellemzi a két ellenzéki pártot, az SZDSZ-t és az MSZP-t, mint a mostani kormánypártokat. Hiszen a két világháború közötti polgárság hagyományait ők viszik tovább. Egyébként is: egy polgári kormány hogyan fordulhatna szembe a fővárossal? Honnan ez a Budapestet elutasító provincializmus? Amikor a polgárság szimbóluma Budapest.

– A kormány azonban jelenleg nincs olyan helyzetben, hogy „a feudalizmus reinkarnációját” teljes egészében véghez vigye. Mégis, mit tehet ennek érdekében?

– A címeket és a rangokat visszaállíthatja, ha nem az emberi jogokat érintő kérdésként kezeli ezt.

– Hogyhogy? Hiszen az ötlet legfőbb támogatói éppen az emberi jogokra hivatkoznak.

– Igen ám, de az emberi jogokat érintő kérdésekről csak kétharmados többséggel dönthet a parlament. Ez az érvelés tehát visszaüt majd. A privilégiumokra való jog egyébként sem tartozik az emberi szabadságjogok közé. Sőt, a kasztosodás irányába hat. Ami nem éppen polgári cél.

– Akkor milyen módon lehet mégis néhány ezer család tagjait ismét báróvá, gróffá, lófővé vagy primorrá ütni?

- A névhasználattal kapcsolatos technikai rendelkezések által. A családjogi törvény keretében például. Ami nem igényel kétharmados támogatást.
- *Ön szerint 2002-ben milyen lesz majd Magyarország?*
- Kétkamarás parlament persze nem lesz, de címek és rangok igen. A korona átkerül a parlamentbe vagy – a legújabb ötlet szerint – a Várba. Igazából tehát ez a koalíció feláldozza majd a köztársaságot egy képzeletbeli monarchia oltárán. E refeudalizációs intézkedések következtében Magyarországból félig operettország lesz.
- *Még jó, hogy csak félig...*
- Nem jó, mivel azért csak félig, mert kedélyes nem lesz ugyan, de nevetséges igen.

Rebbenés

Grófszakértő, ide jutottam.

Midőn először informáltak a Nyáry gróf animálta csapodyi écáról, ha nem fogott is el a nagylöttyös indulat, de így szóltam magamban, magamnak: én, galántai gróf Etcetera, Fraknó örökös ura és várkapitánya, a Magyar Országgyűlés főrendi házának örökös jogú tagja, kegyúrja Csákvárnak, Császárnak, Fornának meg még vagy húsz helységnek, ezt baromi jó gondolatnak tartom, aktuális is, jelentős szociális feszültséget szüntetne meg, hisz gróf, lófő – így tapasztalom – majd’ minden családban akad. És akkor már egy füst alatt visszavonom azt a múltkori „*Földet vissza nem vesznek!*”-et, akkor aztán mehetnek a kicsi gazdák hatfelé korpára malacnak, mert ugye, vagy nekik van földjük, vagy nekem, ez már csak így megyen. Evvel egyszersmind a kormánynak is segítségére volnék (a gróf ahol tud, segít), mert hisz a maradék földre már elég volna az a pénz, melyet ez idő szerint Torgyánnak szánnak. (Most jut eszembe, félő, akkor a gánti bánya is az enyém volna... Jaj, mért oly bonyolult minden! Mindegy, majd megtanácskozunk...)

Tágabb családomban tudományos igényű fölmérést végeztem, nő, férfi, idős, fiatal, külföldi, hazai, értelmiségi, munkás, volt minden, szerintem még paraszt is, a szó szellemi értelmében, ahogy kell. Régebben egyszerűen megkérdeztem volna az édesapámat, de ez most már nem lehetséges. Arról számolhatok be, hogy senkit nem villanyozott föl a hír, még közülünk a legsznobabb is csupán legyintett. *Deine Sorgen und Rothschilds Geld soll ich haben!* (hevenyészett fordításban: Legyen nekem a teneked gondjaid és az R. pénz!), mondotta egyik kiváló vegzált nagynéném. És hogy nem akarna gőgös lenni (nem is az), de hát az ilyen névhez, mint a mienk, nem kell hozzátenni semmit, abban már eleve benne van. És hogy: blódség – de töröljék el.

Valóban, az nem vezet jóra, ha érvényben lévő törvényt folyamatosan megszegünk. És nem nagyon volna érv amellett, hogy valaki ne használhassa azt, ami az övé. Evvel a fáradtsággal a csokornyakkendőt is tilthatnák (lényegében tiltották is), vagy a raccsolást. Használja hát, s majd a társadalom dönt, miként reagáljon. Mondjuk hasát fogja a röhögéstől. Vagy hétrét görnyed a sznobságtól. (Ha ez utóbbi következne be, azt a társadalmi állapotot nyilván nem orvosolná a titulustiltás.) Tehát hogy ezt ránk kell hagyni (nem ránk, grófokra, hanem ránk, emberekre), hogy mit kezdenénk ezekkel az új (rég) szókkal. Annyit adunk, amennyit akarunk. Tudniillik e címekkel csak ez jár, meg–le–át–becsülés, semmi más.

Megjegyzendő, hogy a privilégiumokat nem ez a '47-es törvény törölte el, azok már 1848-ban megszűntek. Csapody javaslatában nem látok semmi hátsó szándékot, inkább elkerülhetetlent. Olyan ez kicsit, mint mikor az utcáknak visszaadjuk a régi nevüket. Azok a nevek végül is az ország történelmét mutatják. Másfelől Ausztriában se lehet ezeket hivatalosan (csak úton–útfélen) használni, mégis egész jól megvannak.

Szóval, ahogy a tiltás nem ad demokratikus méltóságot, azonképp a nem tiltás sem ad hagyománytiszteletet, történelem–ismeretet. Egy lófő nem csinál nyarat. A tudományos fölmérés részeként mesélte mindentudó rokonom, New York-ban mondhatod, hogy *count*ⁱ, a szemük se rebben. Legföljebb, ha rossz a kiejtésed, *cunt*ⁱⁱ, akkor rebben. Arra rebben.

*Esterházy Péter*⁸⁹

ⁱ *count*, ejtsd *kaunt*, jelentése: gróf, azaz a bárónál eggyel magasabb főnemes.

ⁱⁱ *cunt*, ejtsd *kánt*, jelentése: pina, de ez nem szerepel az értelmező kéziszótárban, így erről bővebbet itt, most, nem áll módunkban közölni; talán, bizonyos értelemben a lófő ellentéte.

168 óra, 1999. szeptember 16.

⁸⁹ Esterházy Péter idézett írása nem szerepel egyetlen kötetében, és nem található meg a Digitális Irodalmi Akadémia gyűjteményében sem. [A két fenti jegyzet a cikk része.]

Szabó Dezső, az ellentmondásos alkotó

A hazai média az utóbbi időben többször is foglalkozott Szabó Dezső írói, publicisztikai hagyatékával, szellemi örökségével. Nemrég a rádió Vasárnapi Újság című műsorában idézték meg *Az elsodort falu* szerzőjét. A műsorral és az íróval kapcsolatban maga a miniszterelnök is kinyilvánította álláspontját. Ki is volt valójában Szabó Dezső, milyen eszmék és téveszmék kapcsolódnak hozzá? Mi volt a véleménye a Tanácsköztársaságról, a fehér kurzusról, majd a nyilasokról és Hitlerről? Mikor számolt le antiszemitizmusával? Egyebek között erről beszélgetünk Szabó Miklós történésszel. – *Pogonyi Lajos*

– *Többen úgy vélik, hogy Szabó Dezső erőssége a pamfletírás volt.*

– Ez így igaz. Ezzel a műfajjal lett végül is halhatatlan.

– *Ő írta azt, hogy „minden magyar ember felelős minden magyar emberért”.*

– Igen, de 1914 előtt azt is leírta, hogy *„üres hassal nem lehet a Himnuszt énekelni”.*

Ez Szabó Dezső szociális gondolkodását, az előbbi pedig fajvédő beállítottságát mutatja.

Vagyis hogy minden magyar ember felelős azért, nehogy az idegenek kerüljenek hatalomra Magyarországon.

– *Kiket értett idegeneken?*

– Ennek története van Szabó Dezső szellemi fejlődésében. Eleinte kizárólag antiszemita.

A század elején az asszimiláns zsidókban látta a fő veszélyt. A hazai kapitalizmust zsidó kapitalizmusnak tartotta, lényegében a magyarság általuk való gyarmatosítását tartotta a fő veszélynek. *Az elsodort falu* című művében ezt írta meg.

– *Ez a Tanácsköztársaság alatt íródott.*

– Vagy legalábbis akkor fejezte be a regényt. A könyv az összeomlott magyar társadalom kritikája néhány sajátos szempontból nézve. A könyv a magyar társadalom fő tényezőjének a parasztságot tekinti. A polgári társadalmat pedig fajelméleti szempontból elemzi. A rossz princípiumot a polgárság, a zsidóság jelenti, a jót pedig a fajmagyar parasztság.

– *Tehát Szabó Dezsőnél ez a két pólus.*

– A könyv a kurzus–antiszemitizmus idején ideológiai alapmű lett.

– *Szabó Dezső 1905–1906-ban egy évet Párizsban töltött diákként. Kik hatottak rá?*

– A francia munkásmozgalom gondolkodói közül egyet ismert meg, nevezetesen George Sorelt, az anarchoszindikalizmus ideológusát. Sorel erőszak–fetisizáló tanításai érintkeztek a szélsőjobboldal bizonyos eszméivel. Itthon az Eötvös Kollégiumban a francia nyelvet Jean Tharaud-tól tanulta, aki hazájában előzőleg éveken át a francia jobboldali radikalizmus egyik vezérének titkára volt. Szabó Dezső 1920-ban azt írta, hogy *„egység, egység, egység: ez lett életem örök refrénje”.* Párizsban meg azt tanulta, hogy *„dogma, hierarchia és diszciplína (azaz fegyelem) nélkül nincs emberi teremtés”.*

– *Ez azért érdekes, mert a fiatal Lukács György is részben Sorel hatása alatt állt.*

– Thomas Mann épp ennek alapján mintázta Lukácsról Naphta páter alakját a *Varázshegyben*. 1920-as nézeteiben Szabó azt fogalmazta meg: *„A kereszténység és a magyarság életkérdése, hogy minden jelképes gondolat szárnya legyen, hogy a legszélesebb emberiséget s a legmodernebb, a legtágasabb szociális haladást jelentse. Hogy a kereszténységnek és a magyarságnak az örök emberi forradalom élén kell állnia.”* Szabó szerint a dogma, a rend

és a fegyelem társadalmát Magyarországon a szociális forradalom, nem pedig a katolikus szélsőjobb fogja hozni.

– *Mi volt a véleménye Szabó Dezsőnek az 1918-as forradalomról?*

– 1920-ban egy magyarázkodó írásában azt vallotta, hogy a Károlyi–kor volt számára a „legtűrhetlenebb szenvedések kora”. „Élesen láttam, hogy a közeledő kommunizmus kikerülhetetlen – s az volt! –, csináljuk meg mi, magyarok, mi álljunk a rohanó idő élére, s legyen az összes faji energiáink kirobbanása.” Csatlakozott a Tanácsköztársasághoz egy cikkével, amely a *Nyugat* Tanácsköztársaság alatti számában jelent meg. Ezt az álláspontját a fehér kurzus alatt is fenntartotta.

– *Szabó elfogadta a proletárdiktatúra programját?*

– Feltehető, hogy szociális programját elfogadta.

– *Mi volt a kifogása az új rend ellen?*

– Az, hogy benne vezető szerepre jutott a „destruktív–gyökértelen” értelmiségi elem. Rasszista fogalomrendszerében ezt úgy fogalmazta meg, talán már 1919 augusztusa előtt is, hogy a „magyar forradalom” végrehajtását kisajátították a „zsidók”. Később nézeteihez hű maradt, elsőként csatlakozott a győztes ellenforradalomhoz, s a fehér kurzus ideológusaként lépett fel. Rövid idő alatt nyilvánvalóvá lett számára, hogy a fehér kurzus a társadalmi viszonyokat nem forradalmasítja, s nem hajtja végre más lobogó alatt a levért forradalom fő célkitűzéseit.

– *Mikor szakított Szabó Dezső a kurzussal?*

– Már 1923-ban. Az ellenforradalmi rend konszolidációja idején a politikai élettől látszólag visszavonult, független szépíróként, publicistaként vallotta meg nézeteit. A kurzus és az ellenforradalmi rend bírálata ugyanolyan éles hangú, mint antiszemitizmusa. A bírálat nála mindig rasszista érvekkel történik. Szabó Dezső ekkor, a húszas évek elején alakítja ki a fajelmélet Magyarországon legjobban kezelhető teóriáját. A fejtegetéseiben minden bírált társadalmi tényező mögött valamilyen asszimilált idegen etnikum uralmi törekvése áll. A polgárság, a tőke „természetesen” zsidó, a kurzus bázisát jelentő hivatalnoki–katonatiszti elem sváb, a klérus sváb és tót, az arisztokrácia a „legidegenebb nemzetiség”. Egyébként 1923-ban a fehér kurzust ő nevezi „gőrény kurzusnak”. Meg is indokolja, hogy miért: „sunyi, lop, és büdös”. De ő mondja a fehér kurzusra azt is, hogy „ellenforradalmi részvénytársaság”.

– *Hogyan ítélte meg Hitlert Szabó Dezső?*

– Hitler 1933 elején történt hatalomra jutását illetően rendíthetetlen. Szabó meghirdeti a magyarság „kis nép” voltát. Rokon helyzetű keleti néppé minősít két szomszéd népet is, amelyek államához magyar lakta területeket csatoltak. Bizonytalan a csehek megítélésében. A kismemzet–tudat kimunkálása fokozott jelentőséget nyer 1938-ban a nyilasmozgalom fellendülésével. A nyilasok ellen írt egyik nagyszabású pamfletjében leleplezi a nyilasok csatlós nacionalizmusát.

– *A nyilas előretörés és a német terjeszkedés nyomán Szabó revideálja korábbi antiszemitizmusát?*

– Már 1923-as fejtegetésében is megfogalmazódik ennek a revízióknak a lényege. Arról ír, hogy a zsidó polgárság feltételezett kizsákmányoló hatalmát ne zsidóellenes intézkedésekkel, hanem a magyar népi rétegek, elsősorban a parasztság pozícióinak erősítésével szorítsák

vissza. 1938-ban nyilasellenes pamfletet írt, *A végzet ellen: Hungarizmus vagy halál* címmel. Az antijudaizmus bírálata című írásában pedig azt fejtegeti, hogy „a zsidóság mögött mégsem áll egy százmilliós nép borzalmas fegyveres ereje”. Azt bizonygatja, hogy a német veszély nem csupán nagyobb veszély, mint a feltételezett zsidó befolyás, hanem az egyetlen veszély. Szabó Dezső egyértelműen állást foglalt az első zsidótörvény és az ellen, hogy magyar állampolgárok között jogok tekintetében különbségek legyenek.

– *Hol jelentek meg Szabó Dezső írásai?*

– Részben a *Magyar Nemzet*-ben és a *Szellemi Honvédelem Naptára*-ban. Csak érdekességként említem meg, hogy 1945-ben a népi mozgalom balszárnya is vállalta őt: a NÉKOSZ róla nevezte el egyik kollégiumát.

– *Tudatosan helyezkedett kívül a szervezeteken és a mozgalmakon?*

– Teljes mértékben. Ő hozta létre a kelet-európai politikai folklór egyik jellegzetes típusát, a politikai prófétát.

– *Hallani lehetett, hogy legendásan összeférhetetlen volt.*

– Szűk tanítványi körrel vette magát körül, s időről időre őket is elmarta. Eszmevilágával a két háború közötti nacionalista színezetű harmadikutas ideológiák előkészítője volt.

Népszabadság, 2000. június 21.

Túlpartról – Szabó Miklós

Az alábbi szöveg részlet néhány hosszabb beszélgetésből, amelyet két fiatal budapesti szociológus, *Farkas Péter* és *Németh Gábor* folytatott többekkel. A beszélgetések [valójában írásban] egy körkérdés keretében készültek, melynek középpontjában a publikáció és a cenzúra állott. A kötet *Túlpartról* címmel terjedt kéziratban.⁹⁰ [...] A több száz oldalnyi szövegből az alábbi részleteket ragadtuk ki ízelítőül. A beszélgetések dátuma: 1978.

Párizsi Magyar Füzetek, 6. szám – A *Túlpartról* című gyűjteményből –1980

– *Van-e tabu a valóság megismertetésében?*

– A közlésben igen. Sajnos ezek a tabuk egyáltalán nem egyértelműek. Nehéz elkülöníteni őket a nem-tabuktól. Ezen kívül még számos olyan témakör van, ami csak félig–meddig sorolható be a tabuk körébe. Ezekről lehet beszélni, de csak egy bizonyos megközelítésben. Kivételes alkalmakkor egyébként a tabu témákhoz is lehet frontálisan közeledni. A legvilágosabban akkor tabu a tabu, amikor semmilyen megközelítésben nem lehet beszélnünk egy problémakörrel, de még célozgatni sem lehet rá.

A tabuknak négy csoportja van. Az első – jól ismert – a szovjet reláció és általában a külpolitika. Ez eléggé magyar specialitás. A második: nyíltan semmilyen formában nem lehet bírálni a fegyveres erőket, az igazságszolgáltatást és az államvédelmet. A harmadik: ez már közel sem olyan köztudott az emberek számára, hogy személy szerint nem lehet megtámadni senkit sem. Persze ez esetben élő személyekről van szó. Ez '56 óta így van. Majdnem azt mondhatom, hogy előbb lehet magát a rendszert kritizálni, mint név szerint bizonyos vezetőket. Ennek az úgynevezett „*káderstabilitás*” lehet az oka, hogy nyugodtak lehessenek, nem kell félniük semmiféle külső támadástól. Ez persze jelentős mértékben lecsökkenti a személyes felelősséget. A negyedik: egyes tényeket, problémaköröket nem lehet kiélezett formában kritizálni. Kedélyeskedve, virágnnyelven, szigorúan tudományos megközelítésben szó lehet róluk, de radikálisan nem. Ezek a tabuk nem teljesen merevek. Tabuszegés az utóbbi húsz évben nem is egy történt. Tehát nem biztos, hogy ami ma tabu, az holnap is az lesz, illetve ami tegnap az volt, az ma is az.

– *Mi a véleménye az öncenzúráról?*

– Az öncenzúra nem más, mint a tabuk létének interiorizálása. A tabuk első két csoportjáról még néha el-el–gondolkodnak az emberek, de veszélyesebb az utolsó kettő, mert ezekről már ösztönösen nem is gondolkodnak, eszükbe sem jut, hogy ezekről gondolkodjanak.

¶

⁹⁰ A szerkesztők az azonos kérdésekre adott válaszokból, „virtuális kerekasztal-beszélgetéseket” montíroztak össze, a következő témákról: *demokrácia / tabu / cenzúra–öncenzúra / hatalmi rendszer / az értelmiség állapota*. Egy év alatt mintegy 100 embert kértek meg egy kérdőív kitöltésére, közülük 39 volt hajlandó hozzájárulni a véleménye közzétételéhez. További tíz megkérdezett válaszolt, de nem járult hozzá a közléshez. A többiek nem akartak találkozni a kötet szerkesztőivel, közülük sokan a BM provokátorainak tartották a fiatal – értelmiségi és ellenzéki körökben is 'névtelen' – szerkesztőket.

A kötetben a válaszadókat csak számmal jelölték, de közülük sokan azonosíthatók: 1. Csalog Zsolt / 7. Dalos György / 8. Petri György / 10. Solt Ottilia / 11. Földvári Tamás / 12. Törzsök Erika / 13. Kovács András / 14. Zsille Zoltán / 15. Nagy András / 22. Szabó Miklós / 31. Donáth Péter / 32. Bauer Tamás / 34. Pap Mária / 39. Beke László

Tehát beszélhetünk tudatos és ösztönös öncenzúráról. Feltétlenül megemlítenéd: nem öncenzúra a politikai taktikázás.

– „*Nekünk pontosan ki kellene mutatni, hogy hol tart ez a nép...*” – írta Illyés Gyula.

Akikre vonatkozik a 'nekünk', azok kimutatják-e pontosan?

– A „*nekünk*” három különböző alanyt is jelölhet. A hatalom képviselőit, egy bizonyos író-típust és azt a fajta ellenzékét, amelyik a szamizdatban részt vesz. Ez a három csoport különbözőképpen próbál eleget tenni feladatának. A hatalom képviselői a gazdaságról, az életszínvonalról, egyes társadalompolitikai kérdésekről igen sokat kimutatnak, és bár vannak határai ezeknek az elemző munkáknak, az ember mégis kielégítőnek találja őket. Nagy hiányosság, hogy nem tudják, nem tudjuk, hogy a különböző rétegek mennyire igénylik az ilyen típusú ismereteket, illetve mennyire érzik kielégítve ilyen irányú szükségleteiket. A hatalom mindig, mindenben adottságainkból, adott, konkrét lehetőségeinkből indul ki. Ez egy rettentően statikus felfogás. Tehát először nem az igényeket méri fel, és ehhez próbálja igazítani a lehetőségeket is, hanem meghatározza ő maga azokat az ún. adottságokat, lehetőségeket, kimondja, hogy ez van; márpedig ha ez van, akkor ehhez kell alkalmazkodni és kész. Arról kevéssé van szó, hogy vannak-e kielégítetlen igények, látens vagy nyílt társadalmi követelmények. Az Illyéshez hasonló író-típus társadalmilag kialakult. Ők mintegy partnerként a hatalomnak mondják el a véleményüket. Egyetértenek a hatalom alapjaival, és ez érthetően, döntően befolyásolja véleményüket is. A harmadik csoportba tartozóknak az lehet a feladata, hogy megkeressék, feltárják és differenciálják a valóságos igényeket, és ezeket konfrontálják a tényleges adottságainkkal, lehetőségeinkkel. A hivatalos felfogás szerint csak az általuk megszabott ún. adottságokon és lehetőségeken belül beszélhetünk reális perspektívákról. Nekünk egy perspektívát kellene keresni, ami egyben értékeli is az adott állapotot.

– *Az emberek nagy része eljut odáig, hogy „bizony ebben az országban súlyos problémák vannak.” De cselekvés helyett inkább az adott helyzetbe való belemenyugvást választják. Mi a véleménye erről a magatartásformáról?*

– '53-'56 óta – nemcsak Magyarországon, de az összes szovjet típusú, rendszerű országban is – egy új szisztéma jellemző a kormányzásra az azelőtti időkhöz képest. Ennek a szisztémának más az uralom-fenntartási stratégiája. A hatalomnak a politikai közömbösítés a célja, a hatalom szempontjából a politikai közömbösség a kívánatos magatartás. Ez manapság már annyira általános követelmény, hogy már csak az államapparátusban és azon belül is csak a kontroll-apparátusban követelmény a politikai elkötelezettség. És bizony az emberek '56 után boldogok voltak, hogy végre szabad közömbösnek is lenniük. Ez a felfogás persze nyilvánvalóan egy teljesen torz szemléletet eredményez. Meg lehet-e szabadulni ettől? Hát... nehéz ügy. A felvilágosítás eredménytelen lenne, hiszen az emberek tudatában vannak kirekesztettségüknek. Nyilván akkor billen majd csak ki a helyzet egyensúlyi állapotából, amikor képtelen lesz ez a szisztéma kielégíteni az emberek vitális szükségleteit.

E kérdésben az egyik leglényegesebb feszültségi pont a privatizálás és ennek hatásai. Az emberek nem napi 8 órai, hanem 16 órai állati munkájukból élnek, amelynek nagy része maszek munka. Hogy ezt így alakították, az egy fontos politikai húzás eredménye volt,

mivel így viszonylag könnyen leköthető az emberek energiájának döntő többsége. De ez a helyzet egy idő múltán tarthatatlanná fog válni, telítődni fognak az emberek. Felülről persze azt mondják, hogy erre a privatizálásra nincs szüksége az embereknek, ezért állandóan felettük tartják Damoklész kardját. A fenét nincs rá szükségük! Hiszen abból élnek. És ez jó is így az államnak, mert ez egy kettős kizsákmányolásra adhat alkalmat. Ugyanakkor megfelelő gazdasági intézkedésekkel elérhetnék, hogy az emberek igenis napi nyolc órai munkájukból éljenek meg. A privatizálás alapvető emberi érdekeket sért, és mégis úgy jelenik meg, mint a szabadság egyik megnyilvánulási formája.

Az egyensúlyi állapot felbillenésének persze nemcsak gazdasági, hanem politikai alapjai is vannak. Magyarországon az államapparátussal párhuzamosan működik egy óriási gazdasági erőket felemésztő kontroll-apparátus is. De mivel ezt az ellenőrző apparátust elég toleránsan működtetik, az embereknek nem annyira szemet szűrő, nem olyan zavaró számukra, mint amennyire kellemetlen volt ez az ötvenes években. Azonban a toleráns rendőr–államiság a legköltségesebb, mert ehhez egy sokkal nagyobb, differenciáltabb apparátus szükséges, mint egy nyíltan diktatórikus rendőrállamnak. Ugyanis a jelen esetben csak a titkosrendőri jelentésekkel lehet figyelemmel kísérni a társadalom belső erőinek a mozgását. És ennek az ellenőrző apparátusnak a terhességére, feleslegességére csak akkor döbbennek rá az emberek, amikor elkerülhetetlenül közvetlen és nyílt összetűzésbe kerülnek képviselőikkel, vagy magával az egész szervezettel.

Magyar Lettre Internationale, 38. – 2000. október

BIBLIOGRÁFIA

1970

Az 1901-es egyetemi keresztmozgalom
Történelmi Szemle, 1970. április [2003]

Lukács György: Lenin
[könyvismertetés]
Századok, 1970. május

1972

A fanatizmus rítusai
Az Égi bárány-tól a Még kér a nép-ig
Filmkultúra, 1972. február

1973

Prohászka Ottokár és a katolikus egyházi reformtörekvések
[1896–1914]
Történelmi Szemle, 1973. február [2003]

Ami nevetséges, nem mulatságos
A magyar filmek történelemszemléletéhez
Filmkultúra, 1973. május

1974

Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban
Századok, 1974. február [1989]

A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása
Történelmi Szemle, 1974. május [1989]

1975

Középosztály és újkonzervativizmus
Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikalizmus között
Világosság, 1975. június [1989]

1976

A szociológia első magyar műhelye
[Válogatta Litván György és Szűcs László. 1–2. kötet, Budapest, 1973]
Szociológia, 1976. február

A »magyar girondistáktól« az ébredő magyarokig
Az 1919-es ellenforradalmi kurzus előtörténetéből
Világosság, 1976. március [1989]

1978

Programideológiák és állapotideológiák
Az ideológia szerepe és típusai a polgári korszakban
Világosság, 1978. február [1989]

- A gyökértelenség radikalizmusa
 Min dolgozik Szabó Miklós történész?
Magyar Nemzet, 1978. május 21. [2020]
- Politikai évfordulók a Horthy–rendszerben
Világosság, 1978. augusztus
- Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában
Magyarország története 1890–1918
 1. kötet, XII. fejezet
- 1979
- Polgárosodás és politikai fejlődés a Monarchiában
Világosság, 1979. április
- 1980
- A »svéd modell« válsága
Világosság, 1980. augusztus [1989]
- 1981
- Nemzetkarakter és ressentiment
 Gondolatok a politikai antiszemitizmus funkciójáról
Világosság, 1981. június [1995]
- Az aranytojást tojó tyúk történetéhez
 Piacelvű gazdasági tervezés a Horthy-kori politikai publicisztikában
Medvetánc, 1981. szeptember
- A Bibó Emlékkönyv
Beszélő [szamizdat], 1981. november
- A többség hatalma és a kisebbség joga
 Érdek és politikai akarat viszonya a modern demokrácia-felfogásban
Világosság, 1981. december [1989]
- 1982
- Mi a kozmopolitizmus?
Mozgó Világ, 1982. szeptember [2020]
- Szabó Dezső, a politikai gondolkodó
Medvetánc, 1982. december
- Rigid és képlékeny elnyomás
 Néhány gondolat a hetvenes években készült Jancsó-filmek értelmezéséhez
Társulás Filmstúdió, 1982.
- 1983
- Még néhány szó a demokráciáról
 [vitacikk]
Világosság, 1983. március [2022]
- Magyar nemzetfelfogások a XX. század első felében
Mozgó Világ, 1983. április [2020]
- Szubkultúra vagy politikai ellenzék [Kun Ágota álnéven]
Beszélő [szamizdat], 1983. április

1984

Interjú Szabó Miklós történésszel

[készítette: K. Pfeifer - utánközlés a *Menora* c. kanadai lap alapján, szamizdat]

AB Hírmondó, 1984. április

A megszólított ember

[beszélgetés Gazdag Gyula, Ember Judit, Gyarmathy Livia és Sára Sándor történeti filmszociográfiáiról]

FilmVilág, 1984. május

Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében

Medvetánc, 1984. december

[1989]

1985

A talpraállás képei

FilmVilág, 1985. április

Az első posztkádárista kongresszus

[Fortinbras Jenő álneven; társszerző: Krasznai Zoltán]

AB Hírmondó, 1985. május

Van-e a proletárnak és a felvilágosult polgárnak megvédeni való hazája?

Gondolatok a századelő szocialista antimilitarizmusáról és polgári pacifizmusáról

Világosság, 1985. június

A magyar önépítésről

[Hozzászólás Csúrka István „Új magyar önépítés” című vitaindító előadásához, 1985. június 14-én Monoron]

Magyar Füzetek, 1985.

Hozzászólások a Monori Tanácskozás vitáján

A Monori Tanácskozás 1985. június 14–16. II. A vita jegyzőkönyve

Szamizdat, 1985.

Egy nagy akció legendája

FilmVilág, 1985. november

[2020]

1986

Az új pártegység anatómiája

[Kibicz Gyula álneven; társszerző: Krasznai Zoltán]

AB Hírmondó, 1986. szeptember / *Magyar Füzetek*, Párizs, 1987

[2022]

1987

Történész-vita a fasiszmusról

Népszabadság, 1987. február 2.

Politikatudomány – politikai elmélet – elmélettörténet

Társadalomkutatás, 1987. március

Nyugatnémet vita az újabbkori német történelemről

Világtörténet, 1987. április

[2020]

Válság és reformtervek

[Válasz a Századvég körkérdésére]

Századvég, 1987. május

[1989]

- Kádár összecsomagolt és maradt
 [Fortinbras Jenő álnéven; társszerző: Krasznai Zoltán]
AB Hírmondó, 1987. szeptember
- Hogyan látjuk ma 1956-ot?
 [előadás a Rakpart Klubban, 1985. decemberében]
Új Látóhatár, 1987. október [1989]
- A liberalizmus utópiája és a létező liberalizmus
 Válság és reform
 IN *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*, 1987 [1995]
- 1988
- Groteszk közjáték a gótikus házban
 [Fortinbras Jenő álnéven; társszerző: Krasznai Zoltán]
AB Hírmondó, 1988. január
- 1938 fényei és árnyai
Liget, 1988. február
- A magyar neobarokk új korszaka
 [Szabó M. Barnabás álnéven]
Beszélő [szamizdat], 1988. február [2020]
- A Hálózat és a magyar glasznoszty
Beszélő [szamizdat], 1988. február
- A legitimáció történeti alakváltozásai
Medvetánc, 1988. február [1989]
- Tábori palackposták
FilmVilág, 1988. április [2020]
- Gondolatok a kulturális autonómia és a politikai demokrácia viszonyáról
Kultúra és Közösség, 1988. május
- Hétköznapi sztálinizmus Magyarországon
 Előadás az ELTE Bibó István Szakkollégiumában, 1988. április 13-án
Századvég, 1988. június [2013]
- Történelmi nemzet – etnikus tudat
 Az etnikum gondolata a Horthy-kor nemzetfelfogásában
Világosság, 1988. augusztus [1995]
- Az első megtorpanás...
Demokrata, 1988. október
- Közép-Európa: történelem és program
 [Az Írószövetség Kritikai Szakosztályának 1987. október 26-i ülésén
 elhangzott előadás szerkesztett változata]
Életünk, 1988. november
- A magyar társadalmi és nemzettudat az elmúlt harminc évben
MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1988. december
- Schmitt Jenő Henrik és a magyar forradalmiság
Világosság, 1988. december [1995]

1989

Isten akaratából...

A Habsburg királyfi

Film Világ, 1989. január

[2020]

Érvek 1956 politikai rehabilitációja mellett

Liget, 1989. január

Hálózatból Szövetség

Szabad Demoktarák, 1989. január

Makó és Jeruzsálem

[Braham: A magyar holocaust]

Magyar Hírlap, 1989. január 20.

A magyar külpolitikáról

Szabad Demoktarák, 1989. március

Az alkotmányozás ne porhintés legyen

[interjú]

Reform, 1989. március 10.

A harmincas évek, a magyar szellemi élet nagy korszaka

[előadás a Rakpart Klubban, 1983. április 16-án]

Életünk, 1989. április

[2020]

Recsk, 1950–1953

Egy titkos kényszermunkatábor története

Film Világ, 1989. április

1956 öröksége

Unió, 1989. április 1.

A nagy szovjet kísérlet

[interjú, készítette: Márok Tamás]

Szegedi Egyetem, 1989. április 8.

[2020]

Reformhétköznapiak – Párbeszéd a reform szerepéről történelmünkben

[interjú, készítette: Fricz Tamás]

Kritika, 1989. május

A demokráciába való átmenet: a »tű foka« vagy zsákutca?

Szabad Demoktarák, 1989. május

A Szabad Demokraták Szövetsége kultúrpolitikai koncepciójáról

Kritika, 1989. június

Gyökerek és indák

[beszélgetés: Hanák Péter, Juhász Gyula, Karády Viktor, Szabó Miklós, Varga László]

Világosság, 1989. június

[2022]

Zsoldosok fénykora?

[beszélgetés: Czoma László, Fabriczki András, Földesi Tamás, Szabó Miklós, Timkó Iván]

Népszabadság, 1989. június 3.

A Rajk-per igaz krónikája

[Szász Béla könyvéről]

A Világ, 1989. június 8.

[2020]

- Három évtized
Élet és Irodalom, 1989. június 16. [2022]
- A nemzeti megbékélésről
 [válasz egy körkérdésre]
Népszabadság, 1989. június 17.
- Kibújni a jaltai ruhából
 A Szovjetuniónak is lehet ajánlatokat tenni?
 [beszélgetés: Erdős André, Gergely András, Konrád György, L body László, Szabó Miklós]
A Világ, 1989. június 22.
- Szeretnék optimista lenni
 [válasz egy k r k rd sre]
Kapu, 1989. július
- Az erős államfői hatalom Közép-Európában
Szabad Demoktarák, 1989. július
- A Petőfi Kör t rt n szvit ja
 Korfordul k azonosságai és különbözőségei
Világosság, 1989. július [2022]
- A harmadik  t – tegnap és ma
 let nk, 1989. augusztus
- A Varsói Szerződésből való kilépésről
 [interjú, készítette: Nagy Gábor]
Magyar Narancs próbaszám, 1989. október 14.
- Maradjunk korrekt, öreg ellenfelek!
Népszabadság, 1989. október 21.
- A Párt kettős természete
Beszélő [hetilap, próbaszám], 1989. november 27. [2020]
- A legitimáció ma Magyarors gon
^{IN} *Magyarors g Politikai  vk nyve*, 1989 [1995]
- A liberalizmus elvi kérdései
 [kézirat]
^{IN} *Politikai kultúra Magyarors gon 1896–1986* [1989]
- Az utópikus gondolkodás
 [előadás a Műegyetem klubjában, 1982-ben]
^{IN} *Politikai kultúra Magyarors gon 1896–1986* [1989]
- Reformt rekv sek Magyarors gon a huszadik században
 [előadás az Eötvös Klubban, 1987-ben]
^{IN} *Politikai kultúra Magyarors gon 1896–1986* [1989]

POLITIKAI KULTÚRA MAGYARORS GON 1896–1986

Válogatott tanulmányok

Medvetánc könyvek, Atlantis Program, 1989

ISBN 9634624472

- A szocializmus három értelme
 Pártok és rendszerek
 IN *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*, 1989 [1995]
- A nemzetfogalom változása és a magyar társadalom modernizációja
 IN *Változás és állandóság – Tanulmányok a magyar polgári társadalomról*
 Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1989
- Szabó Miklós
 [interjú, készítette: Bossányi Katalin]
 IN *Szólampróba*, 1989
- Nincsen többé geopolitikai helyzet
Beszélő [hetilap, próbaszám], 1989. december 18. [2020]
- Az államtitkár megtevesztő információi
Dátum, 1989. december 18.
- Az MSZMP-kongresszus és a népszavazás után
 Politikai térkép
Ring, 1989. december 20.
- 1990
- Újrakezdődik a történelem?
Európai Szemle, 1990. január [1995]
- Három politikus
 [Fényi Tibor interjúi Antall Józseffel, Petrasovits Annával és Szabó Miklóssal]
Valóság, 1990. január [2022]
- Az MSZP megtalálta a felelősöket
Beszélő, 1990. január 22.
- Botha Magyarországon
Beszélő, 1990. január 23.
- Gondolatok a vallásszabadságról
Ring, 1990. január 24.
- Ki áll jobbra, ki áll balra
 [interjú]
Reform, 1990. január 26.
- A paraszttromantikus harmadik út gondolata a weimari köztársaságban
Századvég, 1990. február 1.
- A nyakaszegett Münchhausen báró
 – avagy hogyan számolta fel önmagát egy súrlódásmentesen működő paternalista rendszer
 [társszerző: Krasznai Zoltán]
Kapu, 1990. március [2020]
- Improvizáció – a NATO-tag Magyarországról
Beszélő, 1990. március 3. [2022]
- A palackba zárt szellem kiszabadulásáról
 [interjú Szabó Miklóssal a politikai antiszemitizmusról]
Népszabadság, 1990. március 3. [2020]

- Értelmisségi válaszút – pártosodás vagy függetlenség?
[beszélgetés: Lengyel László és Szabó Miklós]
Ring, 1990. március 28.
- Néhány figyelmeztető szó a román nacionalizmushoz
Beszélő, 1990. március 31.
- Jobbra át?
Magyarország, 1990. április 27. [1995]
- A kárhozottak összeesküvése
Népszabadság, 1990. május 26. [1995]
- A magyar parlament az ezerkilencszázharmincas években
Kritika, 1990. július [1995]
- Zsákcúcs magyar történelem és unbewältigte Vergangenheit
[vita Tamás Gáspár Miklóssal]
Beszélő, 1990. július 7.
- Az úri önkény szimbóluma
[interjú, készítette: L. László János]
Pesti Hírlap, 1990. július 10. [2020]
- Hinni nem kell, követelni annál inkább
[interjú, készítette: Kardos András]
InterPress Magazin, 1990. augusztus [2020]
- Bibó, a belső emigráns
[interjú, készítette: Szénási Sándor]
168 óra, 1990. augusztus 30.
- Jogszabálygyártó iroda vagy ring
Népszabadság, 1990. augusztus 30.
- Nem az a baj, ha beszélünk a bajról
[interjú, készítette: Bayer Zsolt]
Kurír, 1990. szeptember 17. [2020]
- A kormány külügye
HVG, 1990. szeptember 22.
- A kormány és a közelmúlt »csökevényei«
Magyar Hírlap, 1990. október 5. [2020]
- Az árok átívelése több ugrással
Kapu, 1990. november [1995]
- A jogsértéshez való jog
Beszélő, 1990. november 3. [1995]
- A konzervativizmus helye a mai magyar életben
Magyar Hírlap, 1990. november 21. [2020]
- A politikai hatalom a történelem változásaiban
Info–Társadalomtudomány, 1990. december [2020]
- 1991
- A liberalizmus a mai Magyarországon
Századvég, 1991. január [1995]

- A fegyveres erők a rendszer átalakulásában
Társadalomtudományi Közlemények, 1991. 1–2. [2020]
- Pozsgay
Magyar Narancs, 1991. január 8.
- Mourir pour Kuvait?
Beszélő, 1991. február 2.
- Határtalan érzés – magyar külpolitikai doktrína
Beszélő, 1991. február 16. [2020]
- A déli szomszéd
Magyar Narancs, 1991. február 21.
- A Szolgálati Pragmatika
Beszélő, 1991. március 9.
- Sérelmek csapdája
Népszabadság, 1991. március 15. [2020]
- Ünnep és ünnep
 [parlamenti hozzászólás]
Beszélő, 1991. március 16.
- Levitézlett hősök
 [interjú, készítette: Kakuk György]
168 óra, 1991. március 26.
- Ki parancsol a puskáknak?
Beszélő, 1991. április 13.
- Az érdekvédelem kérdőjelei
Magyar Narancs, 1991. május 2.
- Szakdolgozat a magaslesről
Beszélő, 1991. május 4.
- Kormány és hatalom
Magyar Hírlap, 1991. május 15. [2020]
- Mindszenty és Barankovics
Beszélő, 1991. május 18. [1995]
- A német »kultúrharc«
Beszélő, 1991. június 1. [1995]
- Csendes? Forradalom? Volt?
 Két átmenet: 1945–1947 és 1989–1991
A Világ, 1991. június 5. [2022]
- A két francia kultúrharc
Beszélő, 1991. június 8.
- Rendszerváltás mint detektívregény
Magyar Narancs, 1991. június 13. [2020]
- Ma ismét rosszul áll 1956 ügye
Beszélő, 1991. június 22. [1995]

- Elnök és kormány a »békés átmenet« korszakában
Kritika, 1991. július [1995]
- Nem sikerült a lehetőségeket megfelelően kamatoztatni
 [interjú a külpolitikáról]
Társadalmi Szemle, 1991. július
- A gödöllői gondolat
Beszélő, 1991. július 6. [2020]
- Az úgynevezett zsidókérdés Magyarországon 1945 után
Magyar Nemzet, 1991. július 22.
- Horthy
Kapu, 1991. augusztus [1995]
- A liberálisok ízlésétől távol áll a neobarokk...
 [interjú, készítette: L. László János]
Magyar Hírlap, 1991. augusztus 18. [2020]
- Az írott szó morális jelentősége
 Szabó Miklós beszélget Lackó Miklóssal
Beszélő, 1991. szeptember 14. [2020]
- A bűvész varázspálcája
Magyar Narancs, 1991. szeptember 25.
- Restauráció konzervatív mezben?
 [interjú, készítette: Sipos Balázs]
Magyar Nemzet, 1991. október 8. [2020]
- A nemszeretem ellenzék
Magyar Nemzet, 1991. október 11. [1995]
- A kínos forradalom
Beszélő, 1991. október 19. [1995]
- Társadalmi és pártharcok 1956-ban
Magyar Nemzet, 1991. október 22.
- Sistereg a parázs
 [interjú, készítette: László Ágnes]
Kurír, 1991. október 24.
- Aki polgári akar lenni, a liberalizmust nem úszhatja meg
 [interjú, készítette: Ó-Varga Judit]
Magyar Hírlap, 1991. október 28. [2020]
- Forradalmi igazságtevés – jogállamban?
Magyar Nemzet, 1991. november 15. [1995]
- Politikai harc a tulajdonért
 [válasz a Népszabadság körkérdésére az új rendszerről]
Népszabadság, 1991. november 16. [2020]
- Most jobb?
 [interjú, készítette: Tompa Imre]
Kurír, 1991. november 20.

- Keresztény-nemzeti szabadelvűség
Beszélő, 1991. november 23. [2022]
- Az SZDSZ Szabadelvű Körének platformja
Beszélő, 1991. november 30. [2022]
- A sikerpolitika és a diszkrét politika
Kritika, 1991. december [1995]
- Feljelentő nép-e a magyar?
Magyar Nemzet, 1991. december 2. [1995]
- A Kádár-emlékmű sarokfigurája
 Aczél György halálára
Beszélő, 1991. december 21. [1995]
- Ne kenjük el a dolgokat
 [interjú, készítette: Bánai György]
Kurír, 1991. december 22. [2020]
- Díszmagyarban a politika
Magyar Nemzet, 1991. december 24. [1995]
- A nemzeti sérelmek szerepe a rendszerváltás folyamatában
^{IN} *Magyarország Politikai Évkönyve*, 1991
- 1992
- Az 1956-os forradalom két arca
Magyar Nemzet, 1992. január 9.
- Az első könyv a forradalomról
Magyar Nemzet, 1992. január 13.
- Ki nyerte meg a második világháborút?
Magyar Nemzet, 1992. január 22. [1995]
- A szórakozott gombnyomogató és ötvenhat
Beszélő, 1992. február 1.
- Rendőrállam és közbiztonság
Kritika, 1992. február 1. [2022]
- A miniszteri felelősség – ma
Magyar Nemzet, 1992. február 13. [1995]
- Új mítosz a gólyavárból – Ötvenhat »igazi« előkészítői
Magyar Nemzet, 1992. március 2. [1995]
- Ez az ünnep a hatalom számára kisajátíthatatlan
 [interjú, készítette: Hovanyecz László]
Népszabadság, 1992. március 14.
- Aranyketrecben a sajtószabadság
Magyar Nemzet, 1992. március 21.
- A megbukott »lex« utóélete
Magyar Nemzet, 1992. április 1. [1995]
- A nyugati politikában nincs revízió
Népszava, 1992. április 4. [2020]

- Begyűrűző szélsőjobb
Alessandra Mussolini az olasz törvényhozás tagja lett
Kurír, 1992. április 8.
- Minden kornak rendszere van?
Magyar Nemzet, 1992. április 23. [1995]
- Hol van Európa határa?
A Habsburg – Nagy-Magyar birodalom
Beszélő, 1992. április 25.
- Hogyan veszíti el az MDF a '94-es választást?
[interjú]
Népszava, 1992. április 25. [2020]
- Az Antall-kormány két éve
Kritika, 1992. május
- Trianon és a nemzeti egység
Beszélő, 1992. május 2. [1995]
- Kormányzati szintek féldőben
Magyar Nemzet, 1992. május 20. [1995]
- ...politikát legendáriumáról
Beszélő, 1992. május 23. [1995]
- Alkotmányos válság küszöbén
Magyar Nemzet, 1992. május 29. [1995]
- »A hagyomány azé, aki megműveli«
Hiány, 1992. június
- Restauráció vagy a történelem kritikus feldolgozása
Magyar Lettre Internationale, 1992. június 1. [1995]
- Hadúr-ünnep
Beszélő, 1992. június 13. [1995]
- A liberalizmus kettős természete
Magyar Nemzet, 1992. június 24. [1995]
- A médiaháború csendesedhet[ne]
Magyar Nemzet, 1992. július 8. [1995]
- Ki készül itt diktatúrára?
Magyar Nemzet, 1992. július 22. [1995]
- A magyarság változó arca
Magyar Nemzet, 1992. augusztus 3. [1995]
- A »Prohászka-ügy«
Magyar Nemzet, 1992. augusztus 6. [1995]
- Meggyőződés és oportunizmus
A karrieristák a nemzet fenntartói?
Magyar Nemzet, 1992. augusztus 26. [1995]
- A következő választás perspektívái
»Váltógazdaság« vagy kaleidoszkóp
Magyar Nemzet, 1992. szeptember 7. [1995]

- A harmadik Nagy Imre
Magyar Nemzet, 1992. szeptember 15.
- Felelőtlenség letagadni és felnagyítani a veszélyeket
 [interjú, készítette: Kellei György]
Veszprémi Napló, 1992. szeptember 21. [2020]
- Puccstörténelem – A Légionárius Állam győzelme és bukása
Beszélő, 1992. szeptember 26. [2020]
- Ellenforradalom az »elnöki diktatúra« ellen
Kritika, 1992. október [1995]
- A válság új helyzetet teremt
Magyar Nemzet, 1992. október 1. [1995]
- A lakitelki gondolat
Magyar Narancs, 1992. október 15. [1995]
- Döntési helyzetben az MDF
 Két taktika, két forgatókönyv
Magyar Nemzet, 1992. október 16. [1995]
- Jobboldal és szélsőjobboldal tegnap és most
Beszélő, 1992. október 17. [1995]
- Tükör által homályosan?
 Demokratikus forradalom vagy dicsőséges antikommunista ellenforradalom
Magyar Nemzet, 1992. október 22. [1995]
- A jobboldali radikálisok a kormány cinkosai
 [interjú, készítette: Kőrös László]
Népszava, 1992. október 23.
- Elszabott katonazubbony
 [interjú, készítette: Bencze Andrea]
Köztársaság, 1992. október 30.
- Szabad-e bírálni a fasizmust?
 A »kevésbé rossz« totalitarizmus
Magyar Nemzet, 1992. november 2. [1995]
- Az 1945 előtti politikai szótár öröksége
Magyar Nemzet, 1992. november 9. [1995]
- A kétfelé szereplő kormány
Magyar Nemzet, 1992. november 25. [1995]
- Akadozó rendszerváltás
 Politikai Tanulmányok Intézete Alapítvány
^{IN} *A váltás rendszere – Tanulmányok a kormány politikájáról*, 1992 [1995]

1993

- A jobboldali radikalizmus reneszánsza Európában és a mai magyar szélsőjobboldaliság
Info–Társadalomtudomány, 1993. január [2020]
- Az MDF-pártkongresszus előtt
Népszabadság, 1993. január 11. [1995]

- Háborús bűnös vagy nemzeti hős? – Jány Gusztáv
Népszabadság, 1993. január 15. [1995]
- Hatalmi védelmet egy ideológiának?
Magyar Nemzet, 1993. január 28. [1995]
- A kisgazdapárt útja és tévútja
Beszélő, 1993. február 6. [1995]
- A szegény ember egyházai
Magyar Nemzet, 1993. február 10. [1995]
- A magyar jobboldal liberalizmusképe
Magyar Nemzet, 1993. február 22. [1995]
- A parlamenti váltógazdaság két útja
Magyar Nemzet, 1993. március 4. [1995]
- Nagy Imre, Kossuth, Rózsa Sándor
Beszélő, 1993. március 13.
- A nemzettudat nem monopolizálható
Magyar Nemzet, 1993. március 18. [1995]
- Az első demokratikus rendszerünk – 1918
Magyar Nemzet, 1993. március 25. [1995]
- Salamon templomától a pesti páholyokig
Magyar Nemzet, 1993. április 3. [1995]
- A kozmopolitizmus – és a modernizáció
Magyar Nemzet, 1993. április 19. [1995]
- Trianon múltja és jelene
Rubicon, 1993. május 12.
- Még egyszer 1918-ról
Válasz Vigh Károlynak
Magyar Nemzet, 1993. május 14. [2020]
- A szomszéd országokban élő magyarságért
Magyar Nemzet, 1993. május 20. [1995]
- Újra néhány szó a nemzettudatról
Magyar Nemzet, 1993. május 29.
- A Trianon–mítosz
Magyar Narancs, 1993. június 17.
- A kisebbség mindig rosszul jár
Magyar Nemzet, 1993. július 7. [1995]
- A népi ideál
[Múltunk jövője]
Beszélő, 1993. szeptember 4.
- A nemzet reneszánsza
Magyar Nemzet, 1993. augusztus 9. [1995]

- Hol az a tiszta forrás?
[interjú, készítette: Gyuricza Péter]
168 óra, 1993. augusztus 24.
- A cserkész tábor mesevilág volt
Magyar Nemzet, 1993. szeptember 10. [1995]
- A neobarokk altengernagy és a kenderesi nagygyűlés
Kritika, 1993. október 1. [1995]
- Szabó Miklós szerint nincs restaurációs veszély
[interjú]
Magyar Hírlap, 1993. október 16.
- Attól tartottunk, hogy ellenzékben nem lehet túlélni a ciklust
[interjú, készítette: Zsoldos Attila]
Népszabadság, 1993. november 12. [2020]
- A Klebelsberg-legenda
Kritika, 1993. december 1. [1995]
- A magyar jobboldali radikalizmus történeti előzményei
Jobboldali radikalizmus tegnap és ma
^{IN} *Politikatörténeti Füzetek*, 1993. december
- 1994
- Saul király vagy Dávid király?
Antall Józsefről
Kritika, 1994. február 1. [1995]
- Gyurkó Lajos
Adalék egy ellenforradalmár pályaképéhez
Beszélő, 1994. február 24. [2020]
- Pap János
Beszélő, 1994. március 3. [2022]
- No pasaran!
[vita Orbán Viktorral]
Magyar Hírlap, 1994. március 24. [1995]
- A polgári baloldal
Magyar Hírlap, 1994. április 13. [1995]
- A sértett politikusok nemzedéke
Magyar Hírlap, 1994. április 26. [1995]
- Revízió és nemzeti önhittség
[interjú, készítette: Mélykúti Ilona]
168 óra, 1994. május 3.
- A Boross-doktrína
Magyar Hírlap, 1994. május 11. [1995]
- A minden irányban nyitott párt
[az MSZP irányzatairól]
Politika, 1994. május 19. [1995]

- [Négyezernyolcszáz leütés] arról, hogy legyőzi-e a nyugati szél a keleti szelet?
Beszélő, 1994. május 26.
- Ahogy ez hazánkban általában szokás
 [interjú, készítette: Zádori Zsolt]
Beszélő, 1994. június 2. [2020]
- Nagykoalíció vagy egypárti hegemonia?
Magyar Hírlap, 1994. június 27. [1995]
- Nem tudtam, hogy most sírjak-e vagy nevessek
 [interjú, készítette: Bossányi Katalin]
Mozgó Világ, 1994. július [2020]
- A „fő veszély”
Magyar Hírlap, 1994. október 1. [1995]
- A forradalmi etűd
Magyar Hírlap, 1994. november 8. [1995]
- Pilátus a Crédóban
 Apor Vilmos
Beszélő, 1994. november 10.
- Az ellenzék száz napja
Népszabadság, 1994. november 18. [1995]
- 1995
- A nép vagy a népi káderek országa
Népszabadság, 1995. január 9.
- A koalíciós minimum
Magyar Hírlap, 1995. január 23.
- A kommunista Till Eulenspiegel
 Demény Pál emlékére
^{IN} *Múmiák öröksége* [1995]
- Fundamentalista tradicionalizmus és fundamentalista antitradicionalizmus
^{IN} *Múmiák öröksége* [1995]
- A lovagság reneszánsza és a Vitézi Rend
^{IN} *Múmiák öröksége* [1995]
- Tudjuk? Merjük? Tesszük?
^{IN} *Múmiák öröksége* [1995]
- Vajúdnak a hegyek
^{IN} *Múmiák öröksége* [1995]

MÚMIÁK ÖRÖKSÉGE

Politikai és történeti esszék

Szerkesztette: Némethy Szabolcs és Somogyi Zoltán

Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1995

ISBN 9637476308

- A Szovjetunió története
[Az 1983 tavaszán Szegeden tartott előadások hangfelvétele alapján]
abCD – interaktív magazin, II. évfolyam, 1. szám [CD-ROM]
IDG Kiadó, 1995 [2013]
- A nemzeti középosztály
Magyar Hírlap, 1995. március 22. [2022]
- Bárki lehet polgári?
[interjú, készítette: Pogonyi Lajos]
Népszabadság, 1995. április 12.
- A rendszerváltás prolongálódott
Találkozás a hatvanéves Szabó Miklóssal
Magyar Hírlap, 1995. május 6. [2020]
- Üzengetünk, üzengetünk
Magyar Hírlap, 1995. június 2.
- Vázlat az antiszemitizmusról
Mozgó Világ, 1995. augusztus 1. [2000]
- Koalíció a koalícióban
Népszava, 1995. október 9.
- A masírozó szélsőjobb
Népszabadság, 1995. október 11.
- Az ellenzék újjárendeződése
Népszava, 1995. november 4.
- Humor és politika
Népszava, 1995. november 21.
- A Fidesz útja
Népszava, 1995. december 23. [2020]
- Szabó Miklós
[interjú, készítette: Csizmadia Ervin]
^{IN} *A magyar demokratikus ellenzék [1968–1988]*
- 1996
- A nacionálmaoizmus
Népszava, 1996. február 3.
- Kereszténydemokrácia és keresztényszocializmus
Népszava, 1996. február 20.
- Antall előtt vagy után
Népszava, 1996. március 18.
- A kongresszusi verseny győztese
Magyar Narancs, 1996. március 28.
- Csend a lelke mindennek
Népszava, 1996. április 17.
- Civil kontroll és konstruktív ellenzékiiség
Népszava, 1996. május 30.

Múltunk jelene

A hatalomváltás kritikai hagyománya

Beszélő, 1996. június

Alkotmányozási puccs

Népszava, 1996. július 15.

[2020]

Éhes tanácsadó tisztogatással álmodik

Népszava, 1996. július 26.

A vátész – Szabó Dezső

Világosság, 1996. augusztus

Három korforduló: 896 – 1896 – 1996

Magyar Narancs, 1996. augusztus 22.

Adj szállást az összmagyarnak

Népszava, 1996. szeptember 12.

Revízióvízió

[interjú, készítette: Tompa Imre]

168 óra, 1996. szeptember 24.

A második forradalomról

Népszava, 1996. október 3.

Fidesz – 1957

Népszava, 1996. november 7.

Az RMDSZ utat mutat

Népszava, 1996. november 14.

Robinson és a versenyképesség

Népszava, 1996. november 19.

Kultúrharc és rendszerváltás

Népszava, 1996. november 22.

[2022]

Két párt, két válság

Népszava, 1996. december 3.

[2022]

A káderpolitikai monopólium

Népszava, 1996. december 11.

[2020]

A jobboldali alternatíva

Népszava, 1996. december 18.

[2022]

Brezsnyev után

[társszerző: Krasznai Zoltán, a kézirat 1980–81-ben készült]

^{IN} Krasznai Zoltán: *A birodalom romjain*, 1996

Új hidegháború küszöbén

[társszerző: Krasznai Zoltán]

^{IN} Krasznai Zoltán: *A birodalom romjain*, 1996

1997

Új balítéletek

Népszava, 1997. január 11.

[2022]

- Az életmódok egyenrangúsága
Népszava, 1997. január 25. [2022]
- Zarándokoljunk Havannába...
Népszava, 1997. február 7. [2022]
- Bűnbak-e a pénzszerző?
 [interjú, készítette: Megyeri Dávid]
Új Magyarország, 1997. február 12. [2020]
- Az Aczél-jelenség
Magyar Narancs, 1997. március 13.
- Harci szövetségek titkai
Népszava, 1997. március 18. [2022]
- Kódolt Zsidózás
 [interjú, készítette: Tompa Imre]
168 óra, 1997. április 8.
- Politika Isten rabságában
Népszava, 1997. április 19.
- Hétből öt párt marad?
 [interjú, készítette: Sz. B.]
Kurír, 1997. május 5. [2020]
- A desztalinizáció vége
Beszélő, 1997. június [2020]
- Az Ellenzéki Nyilatkozat liberalizmusa
Népszava, 1997. június 17. [2022]
- Konkordátum és vidéke
Népszava, 1997. június 21. [2022]
- Az Amerika–ellenes tévéépfront
Népszava, 1997. július 23. [2020]
- A FIDESZ történelemszemlélete
Népszava, 1997. augusztus 26. [2020]
- A zuglói nyilasper
Beszélő, 1997. október
- A varsói gyors és a magyar koalíció
Népszava, 1997. november 5. [2022]
- A VSZ öröksége és a magyar NATO-tagság
 [társszerző: Krasznai Zoltán]
Népszabadság, 1997. november 7. [2022]

1998

- Az előítélet neutralizálása
Mozgó Világ, 1998. január [2000]
- A klasszikus kádárizmus
Rubicon, 1998. január

- A Fidesz a fő jobboldali ellenfelünk
[interjú, készítette: Pogonyi Lajos]
Népszabadság, 1998. január 15. [2020]
- Az instrumentális ész kritikája
Kísérlet az új magyar demokrácia politikai nyelvének jellemzésére
Beszélő, 1998. február
- A pápa kubai forgatókönyve
Népszava, 1998. február 4. [2022]
- 1972
[beszélő évek sorozat]
Beszélő, 1998. március
- 1848 képe a hivatalos és nem hivatalos nyilvánosságban
Kritika, 1998. március
- Vadhajtások a magyar demokrácia fáján
[Horn, Torgyán, Orbán]
Mozgó Világ, 1998. április [2000]
- Az ólmosbottól a géppisztolyig
[interjú, készítette: Mihalicz Csilla]
168 óra, 1998. április 7. [2020]
- Pusztta zavar- és feszültségkeltés?
[interjú]
Napi Magyarország, 1998. április 15.
- A nemzeti kereszténység
Hetek, 1998. április 25.
- Minisztériumok és apparátusok
Népszava, 1998. április 29. [2022]
- Kisgazda történelem
Hetek, 1998. május 1.
- A hétköznapi kádárizmus
[Gerő András–Pető Iván: Befejezetlen szocializmus]
Mozgó Világ, 1998. május [2000]
- A FIDESZ Úrhatnám Polgári Párt jelenképe
Hetek, 1998. május 9.
- Jobbközép és B-közép
Hetek, 1998. május 23.
- Az »ostrom«
Mozgó Világ, 1998. június [2000]
- Úr és polgár
Népszava, 1998. június 6. [2022]
- Egy francia középkori falu monográfiája
Mozgó Világ, 1998. július [2000]

- A kommunisztázás funkciója közéletünkben
 A magyar mccarthyizmus
Hetek, 1998. július 4.
- Arányérzék – Bismarck és legendája
Magyar Hírlap, 1998. augusztus 1. [2022]
- Antall József közelről
Mozgó Világ, 1998. augusztus [2000]
- Polgár, polgárság, magyar polgárosulás
 [interjú, készítette: Szász István]
Népszava, 1998. augusztus 26. [2020]
- A centenárium fél évszázada
Mozgó Világ, 1998. szeptember [2000]
- Provokáció és megfélemlítés
Népszava, 1998. szeptember 2. [2022]
- A szellem hatalma és a hatalom szelleme
Hetek, 1998. szeptember 26.
- A Ludovikától a Magvetőig
 [Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig]
Beszélő, 1998. október
- Közelmúltunk mint tananyag
Mozgó Világ, 1998. október [2000]
- Vitézek, mi lehet...
Magyar Hírlap, 1998. október 2. [2022]
- A parlamenti diktatúra
Népszava, 1998. október 5. [2022]
- Az ellenzéki egység halottja – Tánczos Gábor [1928–1978]
Beszélő, 1998. november
- A területi revízió mint feladat és ideológia
Mozgó Világ, 1998. november [2000]
- Puha diktatúra – kemény demokrácia
 [a Kádár-rendszer öröksége]
Hetek, 1998. november 14. [2020]
- Viszonylag békésen
Mozgó Világ, 1998. december [2000]
- A polgári voluntarizmus
Népszava, 1998. december 3.
- A magyar jobboldali radikalizmus történelmi gyökerei
^{IN} *Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma*, 1998
- Költői igazságszolgáltatás
Magyar Hírlap, 1998. december 17.

1999

- Az írástudók szereptévesztése
Mozgó Világ, 1999. január [2000]
- A demokrácia határa
Népszava, 1999. január 13.
- Közös ügyek Európában
Hetek, 1999. január 16.
- Az ellopott barikád
Beszélő, 1999. február
- Vita a magyar közösségről
[Válasz Mistéth Endre miniszter úrnak]
Mozgó Világ, 1999. február
- A royalista köztársaság
Hetek, 1999. február 27.
- A fegyverek kritikája
A Tanácsköztársaság nyolcvanadik évfordulója
Beszélő, 1999. március [2022]
- A meggyalázott forradalom hagyatékgyondozója
Litván György
Világosság, 1999. március
- A kisajátíthatatlan ünnep
Hetek, 1999. március 13.
- Kondratyev kora
Mozgó Világ, 1999. április [2000]
- A NATO-n át a Nyugattá váláshoz
Magyar Hírlap, 1999. április 3.
- A Werbőczy Társaság
Népszabadság, 1999. április 22.
- II. János Pál pápa Bukarestből üzent Zagorszkba
Nagyhatalmi célok és premodern értékek
Hetek, 1999. május 15.
- Si tacuisses...
Magyar Hírlap, 1999. május 15.
- A Lajta Bánság fantomja
Beszélő, 1999. június
- A klasszikus diplomácia és ami utána következett
Mozgó Világ, 1999. június [2000]
- A blairista kiáltvány
Mozgó Világ, 1999. július [2000]
- A németek és Európa *Versailles*-a
Magyar Hírlap, 1999. július 3. [2020]

- Caligula-effektus
A kormány idegállapota
Népszabadság, 1999. július 5. [2020]
- Az árulás világa: a Kádár–rendszer
Jellem és történelem
Hetek, 1999. július 10. [2020]
- A pótmegoldás génusza
Magyar Hírlap, 1999. július 10. [2020]
- A Fidesz alattvalójává teszi azokat, akiknek életszínvonalát javítani akarja
[interjú, készítette: Szász István]
Népszava, 1999. július 19. [2020]
- II. József újratemetése
Népszabadság, 1999. július 30.
- Az emelkedő magyar nemzet huszadik százada
Mozgó Világ, 1999. augusztus [2000]
- A mindig aktuális államalapító
Hetek, 1999. augusztus 14.
- »Zsidókérdés« vagy antiszemitizmus?
A fogadott prókátor üzeni: a zsidók ne merjenek félni
Magyar Hírlap, 1999. szeptember 1.
- A nagy ugrás és a nagy zuhanás
Mozgó Világ, 1999. szeptember [2000]
- Asszimiláció és antiszemitizmus
Hetek, 1999. szeptember 4.
- Országjelkép vagy államforma–szimbólum
Hetek, 1999. szeptember 14.
- Egy képzeletbeli monarchia
[interjú, készítette: Gyémánt Mariann – jegyzet: Esterházy Péter]
168 óra, 1999. szeptember 16. [2020]
- Az újraértékelt Auschwitz
Magyar Hírlap, 1999. szeptember 18.
- Az antiliberális liberalizmus
Mozgó Világ, 1999. október [2000]
- A Jehova tanúinak száz esztendeje
Magyar Hírlap, 1999. október 5.
- Egyházi ünnep – állami ünnep
Hetek, 1999. október 9.
- Tiszaeszlározás, a magyar vudu
Magyar Hírlap, 1999. október 27. [2020]
- '56 íze a szánkban
[interjú, készítette: Ságghy Erna]
168 óra, 1999. október 28.

- Egy leleplezés leleplezése
Népszabadság, 1999. október 28.
- Az október 23-i gyűlölet-kétperc
 Újraírt történelem
Hetek, 1999. október 30.
- A Kádár–kor Baumgarten Alapítványa
Mozgó Világ, 1999. november [2000]
- A Bárdossy–rehabilitáció
Magyar Hírlap, 1999. november 8. [2020]
- Egyházügyi revízió
 A tábori lelkesedés és a felekezeti egyenjogúság
Hetek, 1999. november 20.
- A realizmus diadala
Mozgó Világ, 1999. december [2000]
- A rákosista emigráció renegátja
 [beszéd Hegedüs András temetésén]
Szociológiai Szemle, 1999. december [2020]
- A megkoronázott köztársaság
Magyar Hírlap, 1999. december 7. [2020]
- Az aranyvonat
Hetek, 1999. december 11.
- Diktatúrák elmélete és gyakorlata
Hetek, 1999. december 18.
- Ugocsa coronat
Népszabadság, 1999. december 29.
- Szabó Miklós
 [interjú, készítette: Szilágyi Sándor]
A Hétfői Szabadegyetem és a III/III, 1999
- A magyar császárság százada
Magyar Hírlap, 1999. december 31. [2020]
- 2000
- Nincs harmadik út
 Gondolatok a magyar polgárosodás útvesztőiről
Beszélő, 2000. január
- Az antifasizmus revíziója
Mozgó Világ, 2000. január [2000]
- A csendőrség útja
Hetek, 2000. február 9.
- A magyar zsidóság és a kommunista mozgalom viszonya 1945 után a magyar filmekben
Szombat, 2000. február
- Március radikalizmusa
Beszélő, 2000. március

- Operettország valódi hadserege
[Hajdú Tibor: Tisztikar és középosztály – Ferenc József magyar tisztjei]
Mozgó Világ, 2000. március [2000]
- A neonácizmus szalonképessége
Magyar Hírlap, 2000. március 8.
- Két nemzet születése
Hetek, 2000. március 11.
- Kossuth-vita a magyar történelemben
Kultusz és deheroizáció
Hetek, 2000. április 1.
- Kinek van itt identitása?
Kritika, 2000. április
- Az Államvédelmi Irathatóság évkönyve
Mozgó Világ, 2000. április
- A »helyezhiány« ellenforradalma
Világosság, 2000. április
- Az óbudai majomper
Népszabadság, 2000. április 13.
- A parlament feltámadása
Hetek, 2000. április 22. [2020]
- A kisczárda párt arcai és álarcai
Magyar Hírlap, 2000. április 29. [2022]
- A francia szélsőjobboldal az első kultúrharc és Vichy között
Holmi, 2000. május [2022]
- Új hang a jobboldalon
Mozgó Világ, 2000. május [2000]
- A második Mohács
Hetek, 2000. május 27.
- Titkok diszkrét tudója
[Bossányi Katalin: Kísérlet]
Mozgó Világ, 2000. június [2000]
- A szembejövő vonat lámpája – Monor, 1985
Népszabadság, 2000. június 14. [2020]
- Szabó Dezső, az ellentmondásos alkotó
[interjú, készítette: Pogonyi Lajos]
Népszabadság, 2000. június 21. [2020]
- A jellem és a szerep
Rubicon, 2000. június
- A geszti Bismarck
Mozgó Világ, 2000. július [2000]
- Iszlám és egyensúly
Magyar Hírlap, 2000. július 11.

Rémtörténelem

[A kommunizmus fekete könyve]

Mozgó Világ, 2000. augusztus

[2000]

Modernizátorból feudális jelkép

Hetek, 2000. augusztus 19.

Egy ünnep hordaléka

Hetek, 2000. augusztus 26.

A modernizáció kiválasztott népe

[Karády Viktor: Zsidóság Európában a modern korban]

Mozgó Világ, 2000. szeptember

[2000]

A csalhatatlan boldog

Magyar Hírlap, 2000. szeptember 7.

[2020]

A bibliográfia első változatát Horváth Ágota állította össze [2003], ezt a bővített, korrigált verziót e könyv szerkesztése során készítettem. Az évszámok azt jelzik, melyik kötetben jelent meg először az adott cikk.

[1989] [POLITIKAI KULTÚRA MAGYARORSZÁGON](#)

[1995] [MŰMIÁK ÖRÖKSÉGE](#)

[2000] [VISZONYLAG BÉKÉSEN](#)

[2003] [AZ ÚJKONZERVATIVIZMUS ÉS A JOBBOLDALI RADIKALIZMUS TÖRTÉNETE](#)

[2013] [A JÓ KOMMUNISTA SZILÁRDAN EGYÜTT INGADOZIK A PÁRTTAL](#)

[2020] [MEGGYŐZŐDÉS ÉS OPPORTUNIZMUS](#)

[2022] [MEGGYŐZŐDÉS ÉS OPPORTUNIZMUS – MÁSODIK KIADÁS](#)

A kiadványok címe, jellege és a megjelent tanulmányok / cikkek / interjúk száma

<i>Magyar Nemzet</i>	[napilap]	46
<i>Népszava</i>	[napilap]	42
<i>Beszélő</i>	[hetilap]	40
<i>Magyar Hírlap</i>	[napilap]	35
<i>Mozgó Világ</i>		31
<i>Hetek</i>	[hetilap]	27
<i>Népszabadság</i>	[napilap]	27
<i>Világosság</i>		18
<i>Kritika</i>		13
<i>Beszélő</i>		12
<i>Magyar Narancs</i>	[hetilap]	10
<i>168 óra</i>	[hetilap]	9
<i>FilmVilág</i>	[folyóirat]	6
<i>Kurír</i>	[napilap]	6
<i>AB Hírmondó</i>	[szamizdat]	5
<i>Beszélő</i>	[szamizdat]	4
<i>Kapu</i>		4
<i>Medvetánc</i>		4
<i>Századvég</i>		4
<i>Mozgó Világ</i>	[a régi ...]	3
<i>Rubicon</i>		3
<i>Történelmi Szemle</i>		3
<i>A Világ</i>	[hetilap]	3
<i>Filmkultúra</i>		2
<i>Info–Társadalomtudomány</i>		2
<i>Magyar Lettre Internationale</i>		2
<i>Századok</i>		2
<i>Magyar Füzetek</i>		2
<i>Holmi</i>		1
<i>Pesti Hírlap</i>	[napilap]	1
<i>Szociológiai Szemle</i>		1
<i>Társadalomtudományi Közlemények</i>		1

Posztumusz

2000

Programideológiák és állapotideológiák

IN MEMORIAM SZABÓ MIKLÓS

Világosság, 2000. október – [Lackó Miklós tanulmányával bevezetve]

Túlpartról – Szabó Miklós

[részletek egy 1978-as interjúkötetből]

Magyar Lettre Internationale, 2000. október

[2020]

VISZONYLAG BÉKÉSEN

Esszék és könyvkritikák

Mozgó Világ & Helikon Kiadó, Budapest, 2000

ISBN 9632086813

2001

Nemesi és polgári liberalizmus

^{IN} *Filozófia és kultúra – Írások a magyar művelődéstörténet köréből*

Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok – 28. kötet

Szerkesztette: Lackó Miklós

MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2001

ISBN 9638312777

2003

AZ ÚJKONZERVATIVIZMUS ÉS A JOBBOLDALI RADIKALIZMUS
TÖRTÉNETE (1867–1918)

Sajtó alá rendezte és a bibliográfiát összeállította: Horváth Ágota

Szerkesztette: Sándor Tibor

Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003

ISBN 963949402X

2013

A JÓ KOMMUNISTA SZILÁRDAN EGYÜTT INGADOZIK A PÁRTTAL

Előadások a kommunista pártok történetéről és

a fekete–piros-fehér-zöld színre festett sztálinizmusról

Szerkesztette és a jegyzeteket összeállította: Jankó Attila

Szegedi Egyetemi Kiadó, 2013

ISBN 9789633151471

.epub ISBN 9789633151976

.mobi ISBN 9789633151983

2015

AZ ÚJKONZERVATIVIZMUS ÉS A JOBBOLDALI RADIKALIZMUS TÖRTÉNETE

Ez a szabadon terjeszthető könyv a befejezetlen disszertáció Horváth Ágota által rekonstruált kéziratán alapul, tehát nem az Új Mandátum kiadónál megjelent kötet másolata. A legfontosabb eltérések az első kiadástól: a nagyobb betűméret miatt megváltozott a tördelés, ezért az oldalszámozás nem egyezik a nyomtatott kiadással, a lábjegyzetek számozása folytonos, a hosszú fejezetcímek a tartalomjegyzékben rövidítve olvashatók, és a bibliográfiát csak időrend szerint rendezve közli.

.pdf ISBN 9789631223996

<https://mek.oszk.hu/14000/14078>

2020

MEGGYŐZŐDÉS ÉS OPPORTUNIZMUS

Tanulmányok, politikai cikkek és interjúk

Ez a kötet nem a MŰMIÁK ÖRÖKSÉGE bővített kiadása, bár annak néhány fejezetét tartalmazza, mert nélkülük hiányos lenne Szabó Miklós publicisztikai munkásságának bemutatása. A válogatás fő szempontja az volt, hogy lehetőleg a könyvben még meg nem jelent írások javát gyűjtssem össze. Másodlagos szempont, hogy a XX. század utolsó évtizedeinek legfontosabb politikai eseményeire reagáló cikkek szerepeljenek a kötetben. A redundancia csökkentése így a harmadik helyre szorult: megfigyelhető egyes témák, sőt erősen hasonló szöveg-részek ismétlődése. Egy interjúban felvetett ötlet később bekerült egy tanulmányba, a vita-cikkek állításai visszatérnek az újságírók kérdéseire adott válaszokban – de mindig aktualizálva, egy kis módosítással.

A sajtóhibákat [ha észrevettem] korrigáltam, a hiányzó részek pótlása [szögletes zárójelbe] került. A cikkekre hivatkozó – néha egyetértő, gyakrabban vitatkozó, időnként gyalázkodó – válaszokat néhány kivétellel nem idéztem.

.pdf ISBN 9786150093079

<https://mek.oszk.hu/21200/21216>

2022

MEGGYŐZŐDÉS ÉS OPPORTUNIZMUS

Tanulmányok, politikai cikkek és interjúk – második kiadás

Ez a kötet negyven címmel többet tartalmaz, mint az első kiadás. Közli Szabó Miklós legfontosabb tanulmányait, amelyek már az első, 1989-ben kiadott kötetében is olvashatók, illetve a politikai vitacikkek közül néhányat, amelyeket két éve nem válogattam be, de jól kiegészítik a 1989 és 2000 közötti események leírását, továbbá egy hosszabb életút-interjút, a politikusi pálya kezdetéről és Lackó Miklós *A történész Szabó Miklós* című méltatását.

Az előző kiadásban felfedezett sajtóhibákat javítottam, de nyilvánvalóan maradt még, ahogy a központosítást sem egységesítettem. Az olvasók megértését kérem.

A bibliográfia lényegében nem változott. Valószínűleg sok interjú lappang még egyetemi kiadványokban, helyi és megyei napilapokban, de azok feltehetően az akkoriban megjelent cikkekben kifejtett aktuális témákat ismétlik, a politikai kampányok logikájának megfelelően.

.pdf ISBN 9786150164960

<https://mek.oszk.hu/23500/23581>

A történész Szabó Miklós

Szabó Miklós, a történész és politikus halála mélyen megrendítette azokat, akik a régi demokratikus ellenzék soraiban harcostársai voltak, s azt a viszonylag széles kört, amelynek az illegális „repülőegyetemen”, egyetemi kollégiumok falai között vagy munkahelyén, a Történettudományi Intézetben, konferenciákon, klubokban kollégája, hallgatója vagy tanítómestere volt.

Halála hírére megrendítő írások jelentek meg Tábor Ádám, Tamás Gáspár Miklós, Pető Iván és mások tollából. Valljuk meg: lehangoló volt – már csak az elemi kegyelet szempontjából is –, hogy attól a fiatal csoporttól, amely ma hatalmi szerepet tölt be a politikában, de néhány évvel ezelőtt még arról beszélt, hogy milyen sokat köszönhet Szabó Miklósnak, s hogy ha Szabó valamiben állást foglal, arra mindig oda kell figyelni és meggondolni, nincs-e legalább részben igaza – nos, e táborból, tudomásom szerint, egy szót sem közöltek haláláról.

Temetése megrendítő volt. A spontán gyász súlyos légköre, sok-sok ember néma együtt maradása azután is, hogy az elhantolás már rég befejeződött – mindez arra utalt, hogy olyasvalaki távozott körünkől, aki nagy űrt hagyott maga után. Ez a fájdalom nem egyszerűen régi ellenzéki nosztalgiából fakadt, hanem egy olyan veszteség átéléséből, amely sokáig nem lesz pótolható. Mások mellett én is, aki több mint egy negyedszázadon át baráti kollégája voltam, a ravatalnál rövid búcsúbeszédet mondtam, elsősorban e távolabbról magányosnak, „élhetetlennek”, szinte különcnek ható férfi ragyogó intellektussal megáldott egyéniségéről, s tiszta, kikezdehetetlen politikai erkölcséről, arról a politikai morálról, mely benne munkált s oly mély hatást gyakorolt környezetére (rám különösen) és tanítványaira. A sírnál csak érinthettük az ő tudományos teljesítménye jelentőségét. Ezt szeretném most némileg pótolni. Búcsúztató szavaimat az ő tudományos szerepéről egy Goethe-aforizma idézésével kezdtem:

*A múltnál nincsen kényesebb dolog;
mint tüzes vashoz, nyúlj félve hozzá:
másképp tudásodra hozná,
mily forró a saját korod.*

Szabó Miklós mélyen tudta ezt, de se a múlthoz, sem a jelenhez nem félve nyúlt és így lett a történetpolitikai tanulmány műfajának megújítója. Ehhez nemcsak az kellett, hogy szinkronban legyen vizsgált korszakai (a ’48–49-es forradalom utáni egyetemes és magyar történet) anyagával és historiográfiájával s a szemünk előtt zajló történelem egész európai és hazai problematikájával, hanem az is, hogy fölmutassa mindazt, ami e kettőt – nem a szokásos „historizálás” módján, s nem a múltból csupán elszigetelt példákat ragadva ki, hanem szervesen, a valóságban – összekapcsolja. Amit az egyébként általa nagyra tartott, de erősen bírált Szekfű Gyula hatalmas, szakszerű felkészültséggel konzervatív alapról művelt, azt tette ő a maga eszközeivel szabadelvű, modern „szociálliberális” alapról, a gyakran

hamisan használt általános „nemzeti eszme” által el nem fedett politikai szempontokat nyíltan vállalva, olykor vázlatosan, csak a végletekre koncentrálna, de mindig újszerűen és merészen, múlt és jelen kapcsolatát az adott témában a lényegénél ragadva meg. Ez a műfaj magában foglalhatta a történet-politikai publicisztikát (Szekfű is ezt művelte 1920–1921-ben vagy 1939 és 1944 között); ilyenkor – ahogy Szabó Miklós maga írta egyik könyve bevezetőjében, a történész gyakran „triviális ideológiákkal” is polemizálni kényszerül. De a műfajtól, ha igényes akar lenni, elválaszthatatlan az elméleti (történetfilozófiai, eszme- és ideológiatörténeti, szociológiai) kérdésekkel való foglalkozás. Szabó Miklós mindkét területen otthonosan mozgott. Különösen kiemelendő munkásságából, hogy visszahozta a modern korról szóló hazai történetíráshoz a fent említett elméleti problematikát. Életművéből, tanulmányaiból, cikkeiből egy koherens történetpolitikai koncepció olvasható ki; minden arra irányul itt, hogy eszmei anyagot nyújtson Magyarország demokratikus, szabadelvű, nyugatias országgá fejlődéséhez, melyhez nemcsak gazdaságát kell modernizálni, hanem nemzettudatát, egész politikai kultúráját. Ő tudatában volt annak is, hogy milyen hosszú ez a folyamat. Most már, bevégzett életműve alapján elmondhatjuk, mily sokat tett eszmeileg ezért a nagy célért. Az utolsó 150 év történetének alig van olyan jelentős kérdése, amellyel valamilyen módon ne foglalkozott volna, s ne adott volna újszerű ösztönzéseket a további kutatáshoz. Munkásságából külön kiemelendők azok az elméleti témák, amelyekkel részletesen, nagyívű tanulmányokban foglalkozott. Ilyenek például az utópikus gondolkodást vagy az ideológia-tant – bátran mondhatjuk – továbbfejlesztő és árnyaló tanulmányai.

Szabó Miklós, Mannheimre és az újabb német és francia elméleti irodalomra építve, de túl is lépve azokon, szakított ideológia és utópia régi megkülönböztetésével. Az utópikus gondolkozásban pozitívan értékelte, hogy a jövőre vonatkozó elgondolásokat modellezni igyekszik, a jövőt elvont szerkezetrajzba foglalja, ugyanakkor bírálta is ezt a gondolkodást, s itt ütközött ki a történész-megközelítés termékeny mivolta: mert utópikus jövőképét nem a történetileg kialakult valóságra építi, hanem már egy elképzelt gyakorlati megvalósultság állapotában ábrázolja. Ő az utópiákban is (inkoherens) ideológiákat látott, mindig az ideológiákat vizsgálta. E folyóirat szerkesztőse jó választott, hogy mostani számában az ideológia-elméletekről szóló ragyogó tanulmányát közli újra. Szabó az ideológiák tipizálásánál nem a különböző ideológiák tartalmára figyelt, hanem sajátos funkciójára, „legitimáló szerepük betöltésének módjára”, így alkotta meg – amint olvasható – a programideológiák és állapotideológiák egymástól eltérő típusait. A programideológiák – melyek maguk is több altípusra: jövőkép–meghatározott, illetve ellenségkép–meghatározott ideológiákra oszthatók–szerinte egy fennálló politikai–társadalmi állapot lényeges megváltoztatására irányulnak, ezért polemikus, agitatív, lehetőleg mindenre kiterjedő konzisztens tanrendszert nyújtani akaró ideológiák; ide sorolja ő a modernizációs, de a harmadik utas, s a fasiszta ideológiákat is. Kiemelte: a másik típust, az állapot-ideológiákat (lehetnek azok akár a kifejezett, modern liberalizmus, akár a konzervativizmus válfajai) sokszor elhanyagoljuk.

Ezek általában nem polemikus jellegűek, gyakran nem konzisztensek, nincs határozott válaszuk a társadalmi élet minden kérdésére, semlegesnek tartanak meg számos társadalmi-szellemi területet, nem bánják, ha eszméiket „vulgarizálják”, sőt politikai eszméiknek a „közfelfogással” való egybeesését éppen ideológiájuk meggyökeresedése jelének tekintik.

Szabó Miklós az ilyen és ehhez hasonló elemzéseket a konkrét történeti anyagon kamatoztatta. A legidőtállóbb eredményeket talán az európai és a hazai neokonzervativizmus, s a magyar liberalizmus történetének átfogó bemutatásával érte el. Ezeken a területeken úttörő volt. Plasztikus konkrétsággal, s egyúttal elméleti megalapozottsággal kísérté végig a múlt század utolsó évtizedeiben megjelent néppárti és agrárius politikai eszmék és gyakorlat történetét, külön fontosságot tulajdonítva a századforduló utáni és a háborús években bekövetkezett formaváltozásaiknak. Azt hangsúlyozta, hogy a magyar szélsőjobboldaliság gyökerei a közjogi-függetlenségi irányzatba is visszanyúlhatnak, de a főszerepet a neokonzervativizmus egyes áramlatainak mind erőteljesebb reakcióssá válása játszotta. Az 1880-as években külön pártként túl nyersen jelentkező, de hamar lehanyagló politikai antiszemitizmust is magába olvasztotta ez az irányzat. Az ún. „dzsentri” mint középosztályi magatartásminta, nagyrészt a múlt századvég és a XX. század első két évtizedének a terméke. Rendkívül érdekesek azok a kutatásai is, amelyek éppen az említett eszmekörökből vezették le a „prehorthysta” ideológiák elemeit; az 1919 utáni politikai elit (vagy az ebbe az elitbe törekvők) személyes életútját is sokszor végigkövette. Az 1918-as, általa joggal meggyaláztattnak tartott forradalom egészének – Hajdú Tibor, Litván György által már részben megvalósított – újragondolását követelte; az 1919-es proletárdiktatúrát – némileg vitatható módon – csupán az első nagy háború utójátékának tartotta, s mivel semmiféle maradandó, pozitív hatás nem fűződik hozzá, csak epizodikus jelentőséget tulajdonított neki.

Talán legkiérleltebb nagy tanulmányai a XIX-XX. századi magyar liberalizmus történetével foglalkoztak. Az irányzatról átfogó, újszerű képet ő nyújtott elsőnek. A XIX. századi „magyar liberalizmusban” ő a nemesi liberalizmust látta meg, ezt az európai, s főleg közép-kelet-európai jelenséget, mely a korszak – szinte az egész XIX. század – autentikus liberalizmusa volt, s melyben nálunk Széchenyi, Kossuth s a centralisták csupán ugyanazon áramlat időben persze tagolódó variánsait képviselték. Széchenyit, mint az arisztokrata liberalizmus képviselőjét igen nagyra tartotta, de eszével és szívével elsősorban a Kossuthhoz fűződő liberális nacionalizmushoz vonzódott; ebben az irányzatban látta azt a nemesség szélesebb köreit is megmozgató, később a „népbe” is beivódó lendítő erőt, amely a polgári modernizáció jövője szempontjából a legjelentősebb volt. A kiegyezést mint reális kompromisszumot értékelte, ám a magyar polgári fejlődés nagy hiányosságának tartotta, hogy az országban az új, s a nagybirtokrendszer fennállása ellenére is már polgári viszonyok között nem tudott kialakulni számottevő polgári liberalizmus; az okot abban látta, hogy 1867 után a nemesi liberalizmus mindinkább kiüresedett (ennek legfőbb jele a liberális nacionalizmus átalakulása antiliberális nacionalizmussá), az új nagyburzsoázia viszont nem vállalta a polgári liberalizmus eszmekörét. Szabó Miklós ebből vezette le a polgári radikalizmus fellépését, de a gyűlölt Horthy-rendszer számos ideológiai gyökerét is.

Rendkívül gazdag munkái sorából sok más gondolatkört is kiemelhetünk.

Az elmondottakból következett, hogy ő nem értett egyet a Molnár Erik által a '60-as években kezdeményezett deheroizálás számos vonatkozásával: hiányolta a nemzeti függetlenség gondolatának mellőzését a koncepcióban.

Nem értett egyet a „Közép-Európa” fogalom külön kihangsúlyozásával; ezt a fogalmat fel lehetett (s lehet ma is) használni arra, hogy a két háború közötti kelet-európai kis országok politikai rendszerét (köztük Magyarországot) nyugatiasnak, igazán európainak állítsák be. Több írása foglalkozott az antiszemitizmussal – ő családi háttere alapján is jól ismerte a magyar középosztály jó részének előítéletes gondolkodását. Szabó Miklós sohasem „zsidókérdésről”, hanem politikai antiszemitizmusról beszélt, s magyarázatul két fő tényezőt emelt ki: az egyik a visszaesés egy több évszázad előtt uralkodó felfogásba, amely az etnikailag még integrálatlan, tradicionális társadalmak jellemzője volt; a másik a ressentimentes gondolkodás, az a „társadalomlélektani fogalom, amellyel az antiszemita érzület a leginkább jellemezhető”. Egy német szerzőt idézve: „A ressentimentes ember... a komparáció, a szüntelen összehasonlítás embere, aki folyvást önmagára sandít, hogy vajon az a szép és jó, amit máson lát, őneki hogyan állna.” Szerinte: „A ressentiment annál radikálisabb, minél inkább személyekben tudja indulatát megfogalmazni. Amennyiben talál valamely szignifikáns emberi csoportot, indulatát erre irányíthatja. Erre ideális a problémák etnocentrikus értelmezése.”

Szabó Miklós volt az első, aki az 1956-os forradalmat mélyen elemezte. Demokratikus nemzeti forradalomnak (persze nem csupán „polgárinak”) tartotta, s nem egyszerűen „népfelkelésnek”, ahogyan valójában Aczél György jóváhagyásával még 1988-ban „hivatalosan” is kijelentették. Kiemelkedő volt úttörő elemzése a kádárizmusról, melyet csak 1956 hatásaiból érthetünk meg. A kádárizmus szerinte „a történelem tagadása” volt; erre szolgált a '60-as évek közepétől a felejtés és az elfeledtetés, az apolitikusság elterjesztése (ez lett a „szégyenlős lojalitás” takarója), annak a felfogásnak terjesztése, hogy a politikában voltaképpen nincs „történet”, csak a technokráciának van „modernizáló” szerepe. Ugyanakkor – és lényegében ugyanezért – szembefordult az ún. „reformkommunisták” bírálatával, beleértve az újságírók legjobb részét, akik – nem utolsó sorban a demokratikus ellenzék közvetlen vagy közvetett hatására – ha többnyire óvatosan is, a politikai életet kezdték visszahozni a társadalomba.

Szabó Miklós életműve sok ösztönzést adott vagy legalábbis adhatott a többi társadalomtudománynak is. Tudomásom szerint elsőnek ő mutatta ki, hogy az ún. „népnemzeti” irányzat a nemesi liberalizmusnak volt, lényegében már hanyatlásakor, az irodalmi kifejezője. Új árnyalatokat vitt az Adyról alkotott képbe is: szerinte Ady polgári radikális volt, de ebbe a radikalizmusba beépítette a lázadó plebejus, sőt részben a nemesi kuruc hagyományt is. Kimondta, hogy Adynál is feltűnnek az antiszemitizmus szokványos kliséi, de abban a 'Hassliebe'-ben, amely Adyt a zsidósághoz fűzte, a fő motívum az a vágy volt, hogy a két nép olvadjon össze.

A harmincas években (főleg 1938-ig) a népies irányzatot jelentősebbnek tartotta, mint az urbánust – kimutatta, hogy a magyar népiességnek, legalábbis háború előtti szakaszában, nem a „völkisch” mozgalom, hanem a századelőn fellépő, eredetileg sokféle szellemi irányba mutató „jugendbewegung” volt a német megelőzője.

A tudományos élet történetéről szólva, ő vetette fel azt a termékeny gondolatot, hogy a harmincas évek szellemi élete nem utolsó sorban azért lépett a fellendülés útjára, mert ledőltek a falak a céhes, „akadémiai” szaktudományok és a céhen kívüli – persze nem dilettáns – tudományos-szellemi törekvések között; ez volt a magyar esszéizmus kialakulásának egyik fontos tényezője. Újításait, merész, de termékeny gondolatait még sokáig sorolhatnánk.

Nem várt halála előtti utolsó terve egy átfogó kötet volt az 1867-től napjainkig terjedő magyar történetről (több részlete töredékben meg is van) – csak elgondolni tudjuk, milyen szellemdús összegezés került volna ki a kezei közül.

Világosság, 2000. október

UTÓSZÓ

„Én mindent lehetségesnek tartottam, de más dolog elképzelni valamit és más szembetalálkozni vele.”

Szabó Miklós, 1994.

Aki kezébe vette ezt a könyvet – vagy képernyőn olvassa – annak nem kell bemutatnom és méltatnom a szerzőt, elegendő Mink Andrást idéznem, aki 25 éve ezt írta első publicisztikai kötetéről:

„Az elmúlt évszázad európai politikai kultúrájának legtermékenyebb hagyománya, hogy komoly úriemberek kíméletlen határozottsággal teremtik le egymást kedvenc lapjaik hasábjain. Szabó Miklós látható élvezettel és hihetetlen tájékozottsággal turkál e hagyomány tanulságos fejezetei közt. Kedvenc vesszőparipái a múlt század nagy európai szellemi és politikai turbulenciái, a Dreyfuss-ügy, a német kultúrharc.

A politikai vita eme konfliktusos formája, a debattórság kockázatos vállalkozás. *Ne fogjon senki könnyelműen a húrok pengetéséhez* – figyelmeztet a klasszikus előd, Petőfi. A kockázat azért nagy, mert könnyű lebukni (a vitázó ostoba), illetve könnyű megbukni (a vitázó erkölcsi nulla). Ezért két dolog elengedhetetlen: *a hitel és a formátum*. A magyar szellemi közeg ebből a szempontból bántóan féloldalas. A magyar liberális debattőr kínzó árnyékbokszolásra kényszerül, és ha egyáltalán van visszaütés, az rendszerint öv alá érkezik. Ebben a helyzetben nemigen marad más, mint a történelem, annál is inkább, hiszen szűkebb szakmája szerint a szerző történész (még hozzá a legjobbak közül való). Szabó Miklós írásaiban történeti vitát folytat, jobban mondván a politikai vitát hús-vér kortársak helyett történeti alakokkal vívja. Az eredmény a politikai pamflet sajátos válfaja, a történeti analógiákkal operáló politikai vitairat. [...] Megfogalmazza a probléma gyökerét is: Magyarországon a kádárizmus évtizedei alatt megsemmisültek a politikai kultúra maradványai is. Az új politikai kultúra építőanyagául nem szolgálhat sem a társadalom forradalmi élménye (1989-ben nem volt forradalom), sem a kelet európaiotól merőben különböző nyugati társadalmak mintái.

Nem csoda, hogy a rendszerváltással megkezdődik a versenyfutás a történelemért. Arról viszont Szabó Miklós nem tehet, hogy a hatalomra kerülő pártok ideológusainak a hirtelen támadt hiány-helyzetben nem jutott jobb eszükbe, mint a magyar történelem legellentmondásosabb, igencsak rossz levegőt árasztó korszakának, a két világháború közti Magyarország relikviáinak, szimbólumainak, retorikájának a feltámasztása.”

Beszélő, 1995. április 6.

Gyurgyák János tizenöt évvel később így emlékezett rá:

„Mennyit kellett bíbelődni a kéziratokkal? Ez változott. A két szélső pont Kis János és Szabó Miklós volt. Jánosnál nem lehetett egyetlenegy vesszőt sem javítani, Miklós cikkét újra kellett írni, a gondolatokat át kellett alakítani könnyebben olvasható szöveggé. Aki már javított Szabó Miklós-írást, az tudja, miről beszélek.”

ÆTAS, 2010/4

Tehát néha nem tudhatjuk, e kötetben valójában kinek az írásait olvashatjuk? Valószínűnek tartom, hogy a hosszabb tanulmányokat, amelyeket ritkán megjelenő folyóiratokban publikált, a szerkesztők alaposabban „gondozták” – de lényegük változatlan maradt. A közeli lapzártá előtt leadott interjúkat és cikkeket szinte változatlanul közölhették, azokban biztosan a szerző eredeti, néha érdes hangját hallhatjuk, néha bonyolult mondatait olvashatjuk.

De nem e szempont indokolja sok – mára már szinte elfeledett – napi politikai ügyre reagáló cikk és interjú újra-közlését, hanem azok döbbenetes aktualitása. Azok a veszélyek, melyeket Szabó Miklós – hivatásos politikushoz illő „*kincstári*” optimizmussal – még elkerülhetőnek látott vagy láttatott, ma már a közelmúlt és a jelen tényei. Ennek ellenére, sőt éppen ezért érdemes olvasni a régi beszámolókat és elemzéseket, emlékezve a jeles történészre és a szabadság eszméjéhez hű emberre.

Nem csak saját táborához akart szólni, ezért fogadta el olyan lapok felkérését is, amelyeket általában a vele egyet nem értők olvastak. Egy hírhedt publicista ezt írta róla: „A rendszerváltozás kezdete óta politikai küzdelem folyik a Magyar Nemzetért, és az egyik fél (a legliberálisabb) úgy véli, ha már a lap nem vonható a befolyása alá, legjobb, ha pusztul. Említsük meg, hogy a szabad demokrata elit tagjai közül *Szabó Miklós* (történész és pártideológus) mint szerző a sztrájk után is a végsőkig kitartott a Magyar Nemzet mellett, publicisztikáival *megríkatva* és *megrítkítva* a lap polgári olvasótáborát.” – K. A. azt elhallgatta, hogy amikor Szabó Miklós szamizdat–szerzőtársát, Krasznai Zoltánt eltávolították a Magyar Nemzet főszerkesztői asztalától, a lap soha többé nem közölte az írásait.

A kötet végén olvasható kiegészített bibliográfia ugyan csak az írások címeit tartalmazza, de már azok jó is áttekintést adnak az 1980 és 2000 közötti évek fontosabb politikai eseményeiről. A terjedelmi okok miatt e kötetből kihagyott cikkek a jobb könyvtárakban még megtalálhatók, érdemes azokat is olvasni.

Jankó Attila

Szeged, 2020. szeptember 21.

A karrierizmusból nem szokás kiábrándulni. Ahhoz, hogy a karrierista változtasson politikai álláspontján, az kell, hogy a rendszer, amit kiszolgál, süllyedő hajó legyen, amelyet a bölcs és élelmes embernek idejében el kell hagyni valamilyen mentőcsónakon.

A rendszer, amely nem meggyőződéses hívekre épül, hanem karrieristákra, jóval nehezebben inog meg, mint az a rendszer, amelyet elvek hívei működtetnek.

A Kádár-rendszer ezért is volt annyira nehezen mozdítható.

Mégis megszűnt.

Az, hogy a történetek után nem ítéljük el szigorú mértékkel a rendszert hordozó oportunizmust, nem vetjük meg a karrieristákat és nem próbáljuk meg számonkérni magatartásukat, érthető.

A visszásság abban van, hogy miért válik a karrierizmusnál nagyobb mértékben elítélendő magatartássá a meggyőződés.

© 1994 Szilágyi Lenke

MÁSODIK KIADÁS

ISBN 9786150164960